ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК
LXI

UDC - 08 ISSN 0459-1070

NATIONAL MUSEUM - LESKOVAC

LESKOVAČKI ZBORNIK

(the annual of the National Museum)
LXI

Editor in chief
Doc. dr Dejan D. Antić

Redaction committee
Prof. dr Mira RADOJEVIĆ, SANU/Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
Dr Vujadin IVANIŠEVIĆ, SANU/Arheološki institut, Beograd
Prof. dr Momčilo PAVLOVIĆ, Institut za savremenu istoriju, Beograd
Prof. dr Predrag MARKOVIĆ, Institut za savremenu istoriju, Beograd
Dr Bojan DIMITRIJEVIĆ, Institut za savremenu istoriju, Beograd
Prof. dr Irena LJUBOMIROVIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu
Dr Dragomir BONDŽIĆ, Institut za savremenu istoriju, Beograd
Prof. dr Draga MASTILOVIĆ, Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Republika Srpska
Dr Ivan M. BECIĆ, Institut za srpsku kulturu Priština/Leposavić
Mira NINOŠEVIĆ, Narodni muzej Leskovac
Veroljub TRAJKOVIĆ, Narodni muzej Leskovac
Dr Nebojša STAMBOLIJA, Institut za savremenu istoriju, Beograd
Dr Elena GAVRILOVNA KOSTRIKOVA, Institut ruske istorije RAN, Moskva, Rusija
Dr Pawel WAWRYSZUK, Univerzitet Kazmira velikog, Bidgosc, Poljska
Doc. dr Martin PREVIŠIĆ, Filozofski fakultet u Zagrebu, Hrvatska
Dr Renato PODBERSIČ, Centar za narodno spravo, LJubljana, Slovenija
Dr Marijana STAMOVA, Institut za balkanološke studije, Sofija
Doc. dr Catherine VANDERHEYDE, Université de Strasbourg; Université libre de Bruxelles
Prof. dr Aleksandar SIMONOVSKI, Institut za nacionalnu istoriju, Skoplje, Republika Severna Makedonija
Nemanja MITROVIĆ, Institut za savremenu istoriju, Beograd

Redaction address: Stojana Ljubića 2, 16000 Leskovac
tel: 016/212-975

Leskovac 2021

УДК - 08 ISSN 0459-1070

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

(издање Народног музеја)

LXI

Одговорни уредник
Доц. др Дејан Д. Антић

Редакциони одбор
Проф. др Мира РАДОЈЕВИЋ, САНУ/Филозофски факултет Универзитета у Београду
Др Вујадин ИВАНИШЕВИЋ, САНУ/Археолошки институт, Београд
Проф. др Момчило ПАВЛОВИЋ, Институт за савремену историју, Београд
Проф. др Предраг МАРКОВИЋ, Институт за савремену историју, Београд
Др Бојан ДИМИТРИЈЕВИЋ, Институт за савремену историју, Београд
Проф. др Ирена ЉУБОМИРОВИЋ, Филозофски факултет Универзитета у Нишу
Др Драгомир БОНЦИЋ, Институт за савремену историју, Београд
Проф. др Драга МАСТИЛОВИЋ, Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Република Српска
Др Иван М. БЕЦИЋ, Институт за српску културу Приштина/Лепосавић
Мира НИНОШЕВИЋ, Народни музеј Лесковац
Верољуб ТРАЈКОВИЋ, Народни музеј Лесковац
Др Небојша СТАМБОЛИЈА, Институт за савремену историју, Београд
Др Елена ГАВРИЛОВНА КОСТРИКОВА, Институт руске историје РАН, Москва, Русија
Др Павел ВАВРУШУК, Универзитет Казмира Великог, Бидгошч, Пољска
Доц. др Мартин ПРЕВИШИЋ, Филозофски факултет у Загребу, Хрватска
Др Ренато ПОДБЕРСИЧ, Центар за народно справо, Љубљана, Словенија
Др Маријана СТАМОВА, Институт за балканолошке студије, Софија
Доц. др Катарина ВАНДЕРХЕЈДЕ, универзитет Стразбура; Слободни универзитет Брисела
Проф. др Александар СИМОНОВСКИ, Институт за националну историју, Скопље, Република Северна Македонија
Немања МИТРОВИЋ, Институт за савремену историју, Београд

Адреса редакције: Стојана Љубића 2, 16000 Лесковац
тел: 016/212-975

Лесковац 2021

Часопис *Лесковачки зборник* категорисан је од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије као истакнути национални часопис (М52).

Издавање овог броја *Лесковачког зборника* финансирао је *Град Лесковац.*

САДРЖАЈ

Ирена Љубомировић, ИЗ ВУЛИЋЕВЕ РУКОПИСНЕ ЗАОСТАВШТИНЕ.....7

Марија Митић, НЕКИ ВАЖНИЈИ МЛЕТАЧКИ ИЗВОРИ ЗА СРБИЈУ – ОД СРЕДЊЕГ ДО НОВОГ ВЕКА 21

Александар Миљковић, Бојан Панић, СРПСКЕ ЦАРИНАРНИЦЕ НА ЈУЖНОМ ДЕЛУ СРПСКО-ТУРСКЕ ГРАНИЦЕ 1886. ГОДИНЕ.....37

Славиша Недељковић, ПРИЛОЗИ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ АКТИВНОСТИ ДРУШТВА СВЕТОГ САВЕ НА ПОЉУ ЗАГРАНИЧНОГ РАДА (1888).....51

Урош Шешум, Мирослав Радивојевић, МИРСКО СВЕШТЕНСТВО ЛЕСКОВАЧКОГ НАМЕСНИШТВА 1879–1915.....65

Иван Бецић, НИШКА БАНКА А. Д. ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА.....93

Данијела Симић, ЖЕНСКА ПОДРУЖИНА ЛЕСКОВАЦ 1892–1946. ГОДИНЕ.....109

Василије Драгосављевић, ТЕРОР ЈУГОИНТЕГРАЛИСТИЧКИХ СНАГА КАО ФАКТОР ДЕСТАБИЛИЗАЦИЈЕ И ДЕКОМПОЗИЦИЈЕ ПРВЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ.....129

Божица Славковић Мирић, КОСОВСКОМИТРОВАЧКИ СРЕЗ У ГОДИНАМА ПРИБЛИЖАВАЊА ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ.....145

Дејан Антић, АПРИЛСКИ РАТ 1941. ГОДИНЕ У БУГАРСКОМ ЛИСТУ МИР.....161

Момчило Павловић, Немања Митровић, КОСТА МИЛОВАНОВИЋ ПЕЋАНАЦ И ФОРМИРАЊЕ ЧЕТНИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ НА ЈУГУ СРБИЈЕ (6. АПРИЛ – 27. АВГУСТ 1941. ГОДИНЕ).....175

Бојан Симић, СРБИЈА 1941. ВИЂЕНА ОЧИМА ИТАЛИЈАНСКОГ НОВИНАРА АЛФИЈА РУСА.....199

Драга Мастиловић, САРАЈЕВО 1941. 211

Татјана Вулић, Невен Обрадовић, „ОДЈЕК ШУМАДИЈЕ“ О ПОЧЕТКУ РАТА 1941. ГОДИНЕ.....229

Мирјана Савић, Немања Трифуновић, КАЗНЕНЕ ЕКСПЕДИЦИЈЕ ВЕРМАХТА У СЕЛИМА ЖИЧКОГ СРЕЗА 1941. ГОДИНЕ.....249

Ратомир Миликић, ПРИЛОЗИ ЗА ИЗУЧАВАЊЕ ДИПЛОМАТИЈЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У СВЕТЛУ ПОЧЕТКА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА.....273

Љубинка Шкодрић, Предраг Стојковић, ВЕРА ПЕШИЋ. ДЕТИЊСТВО И МЛАДОСТ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ.....291

Радосав Туцовић, ОКУПИРАНИ ЛЕСКОВАЦ (1941-1944) У НАЦИСТИЧКОЈ „НОВОЈ ЕВРОПИ“: ИДЕОЛОШКО И ПРАКТИЧНО ОДРЕЂЕЊЕ.....307

Немања Девић, Маја Станојловић, ПАРТИЗАНСКИ ПОКРЕТ НА ЈУГУ СРБИЈЕ И СЛУЧАЈ МИЛИСАВА ИГЊАТОВИЋА ЈАНКА 1941-1942.....325

Милутин Живковић, Раде Ристановић, СТВАРАЊЕ КОМАНДЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ ЈВУО 1942. ГОДИНЕ – ТЕРИТОРИЈАЛНИ ОКВИРИ И ВОЈНА СТРУКТУРА 345

Јелена Вукчевић, Небојша Стамболија, ЖРТВЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У ТОПЛИЧКОМ ОКРУГУ ПРЕМА ПОДАЦИМА ДРЖАВНЕ КОМИСИЈЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА.....363

Игор Вукадиновић, ПРОМЕНА ПОЛОЖАЈА АУТОНОМНИХ ЈЕДИНИЦА У СРБИЈИ И ПОЧЕТАК ДЕЗИНТЕГРАЦИЈЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1957–1969).....381

Ивана Весић, РЕАКТУЕЛИЗОВАЊЕ ПОТИСНУТЕ ПРОШЛОСТИ КАО ИСХОДИШТЕ КРИТИКЕ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ СОЦИЈАЛИЗМА: ПОГЛЕД НА САРАДЊУ ИЗМЕЂУ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ И УМЕТНИЧКИХ И ИНТЕЛЕКТУАЛНИХ КРУГОВА ОСАМДЕСЕТИХ ГОДИНА.....401

Коста Николић, ОД ЈУГОСЛОВЕНСКЕ НАРОДНЕ АРМИЈЕ ДО ВОЈСКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ. ПЕНЗИОНИСАЊЕ ГЕНЕРАЛА ЈНА 1992.....417

Љубиша Деспотовић, Вања Глишин, ГЕОПОЛИТИЧКИ ИНТЕРЕСИ И ПОЛИТИЧКИ КОНЦЕПТИ ФОРМИРАЊА ДВЕЈУ ЈУГОСЛАВИЈА И РАЗЛОЗИ ЊИХОВОГ ДРЖАВНОГ РАЗБИЈАЊА.....439

Мирољуб Радојковић, Зоран Јевтовић, СТИГМАТИЗАЦИЈА СРПСКОГ НАРОДА И ХИБРИДНИ РАТОВИ ПЕТЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ 455

Јелена Андоновски, Драгомир Бонџић, РАДОВИ О ПЕРИОДИЦИ У ЛЕСКОВАЧКОМ ЗБОРНИКУ 1961-2020.....475

ПРИКАЗ: ***Милош Луковић,*** О ПРЕДЕОНИМ ЦЕЛИНАМА У ШИРЕМ ЗАЛЕЂУ ЛЕСКОВЦА.....497

IN MEMORIAM.....511

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ.....513

Ирена Љубомировић
Филозофски факултет у Нишу
Универзитет у Нишу

УДК 091(0.032):821.163.41.09 Вулић Н.

ИЗ ВУЛИЋЕВЕ РУКОПИСНЕ ЗАОСТАВШТИНЕ (неколико знаменитих личости с краја XIX и почетка XX века виђених оком истакнутог српског античара Николе Вулића)*

Апстракт: Никола Вулић (1872-1945) сматра се зачетником античких студија у Краљевини Србији. Историчар, класични филолог и археолог поставио је основе научног рада код нас у области историје старог века, епиграфике и археологије. У неколико стотина радова на српском и већем броју страних језика бавио се разним проблемима историје античког света, углавном из римске историје. Реч је о истраживачу чији су радови утемељили методолошке принципе критичког изучавања у области историје старог века, епиграфике и архологије. Осим што се предано бавио науком Никола Вулић је за собом оставио рукописе који садрже врло занимљиве анегдоте са разних путовања али и записе о тридесетак личности – интелектуалаца из времена у којем је и сам живео и са којима је стицајем разних околности долазио у контакт. У раду насловљеном „Вулићево виђење дела југословенске интелектуалне елите с краја XIX и прве половине XX века“ обрађено је осам личности из струке (класични филолози и археолози) и политичког живота са којима је Вулић сарађивао или их само познавао. Овом приликом приказаћемо још седам знаменитих интелектуалаца које је Вулић описао у својим белешкама које су саставни део његове приватне архиве која се чува у Народној библиотеци Србије. Приказаћемо личности књижевника Стевана Сремца и Симе Матавуља, књижевног критичара Јована Скерлића, композитора Стевана Мокрањца, историчара Владимира Ћоровића и Станоја Станојевића и чувеног географа Јована Цвијића. Намера је да, осим што бисмо изнели податке из Вулићеве рукописне заоставштие још једном укажемо на истакнуте личности које су обележиле различите сфере образовања и културе крајем XIX и у првој половини XX века у Краљевини Србији, а потом Краљевини СХС.
Кључне речи: Никола Вулић, писци, интелектуална елита

Личности о којима је Вулић бележио своја запажања су углавном били његови савременици са којима је долазио у контакт или које је само познавао. У овом раду биће приказано седам личности: Симо

* Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-9/2021-14/200165)

Матавуљ, Стеван Сремац, Јован Скерлић, Стеван Мокрањац, Владимир Ћоровић, Станоје Станојевић и Јован Цвијић.

Симу Матавуља (1852-1908) Вулић је упознао код Љубомира Јовановића (1865–1928).[1] Из Вулићевих бележака се назире да га ипак није добро познавао јер, између осталог, каже: „О Матављу не бих имао много да причам... Жалим много што сам са њим по правилу водио обичне разговоре. Тако се увек дешавало да га нисам могао питати, како сам желео, о његовом Бакоњи, или о Мавританији и кнезу Николи, ни о том чудном свету бадулском."[2] Вулићу је била интересантна, али и помало чудна и невероватна тврдња Симе Матавуља да су све његове личности истински људи а да их је он само 'парафирао' и да се тиме поноси. Вулић је записао да му је то толико чудно да не верује да је тачно и да ће покушати да то и докаже. Симо Матавуљ је био књижевник, Далматинац родом из Шибеника.Упознао је многе крајеве Краљевине СХС захваљујући томе што се често селио. Завршио је Учитељску школу у Задру (1868). Једно време је радио као наставник француског у гимназији на Цетињу и упоредо је предавао у Вишој женској школи. Потом је био надзорник основних школа и наставник црногорског престолонаследника Данила, а затим и младог кнеза Мирка (1888–1889). Због здравствених проблема (астме и срчаних сметњи) отпуштен је с ове дужности, да би потом постао шеф Пресбироа при Министарству иностраних дела али је смењен с те дужности и остао је да ради као чиновник. Биће отпуштен из службе 1898. на захтев бившег краља Милана Обреновића због сазнања да се виђао са познатим карађорђевићевцем Јашом Ненадовићем. Проглашен је за почасног члана Матице српске и био је председник Друштва књижевника и уметника (1902) и председник Српског књижевног друштва (1908).[3] Симо Матавуљ је заједно са Стеваном Сремцем припадао писцима реалистима који су дошли из других крајева и оно што им је још заједничко јесте да су обојица исказали више ширине и разноврсности у односу на остале реалисте, вероватно због тога што су више од осталих успели да се издигну изнат завичајног регионализма.[4] Матавуљ је дуго живео у крајевима у којима се сачувао изворни народни језик и то му је помогло да упозна народну фразеологију и пуно синонима. Онако како је Матавуљ и представио Вулићу,

[1] НБС, Р 432в, Љубомир Јовановић; Љубомир Јовановић, историчар и политичар који је врло кратко радио као универзитетски професор (у периоду од 1901. до 1909. године) да би се потом посветио политици и једно време био и министар просвете, потом министар унутрашњих дела и председник Народне скупштине. Приликом кандидатуре за професора на београдском универзитету потписник реферата био му је управо Никола Вулић.

[2] НБС, Р 432в, Симо Матавуљ.

[3] СБР, 6, Нови Сад 2014, 265-267.

[4] Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*: Требник, Београд 1996, 322.

он у своје дело уноси реалне ликове, људе из народа, без социјалних и интелектуалних предности и иако их приказује с великим симпатијама код њега нема идеализације иначе карактеристичне за српске реалисте.[5] Свој боравак у Црној Гори је представио у мемоарском делу *Десет година у Мавретанији* у којем је Црну Гору представио на сатиричан начин али није успео да на најбољи начин пренесе црногорска искуства и доживљаје језиком алегорије. Највећи део приповедака из приморског живота написао је након пресељења у Београд упоредо с београдским причама и оне су садржане у роману *Бакоња фра-Брне* којим је и стекао глас великог српског реалисте.[6] Иако је на почетку писања Бакоња фра-Брне био замишљен као приповетка прерастао је у роман у којем су дошли до изражаја Матавуљев реализам и његов смисао за портретисање ликова.[7] О Сими Матавуљу као класику реалистичке прозе и њеном највећем уметнику речи можда се најбоље изразио нобеловац Иво Андрић назвавши га „мајстор приповедач“.[8] Чињеница да га Вулић помиње у својим белешкама и да жали што није више разговорао о његовим делима и јунацима указује на то да је био добар познавалац Матавуљевих дела и да се, поред историјских дела, занимао и за књижевност.

Други истакнути српски реалиста о којем пише Никола Вулић јесте Стеван Сремац (1855–1906). О Сремцу се изразио врло похвално (што Вулићу иначе није било својствено), ценио га је и сматрао за великог писца кога је упоређивао са Молијером. Дивио се Сремчевој способности да запази слабости и недостатке код људи и посебно је хвалио његов језик којим говоре Нишлије и Банаћани.[9] Описао је једну епизоду помало непријатну са Сремцем када му је на на неком професорском испиту Сремац замерио јер је Вулић у свом ђачком раду о Скендербегу написао за Сремца да је био Србин. Вулић даље каже: „Разуме се да сам се извинио. Чини ми се да сам рекао да нисам знао да је то био његов чланак (мислим да се потписао као Сењанин Тадија).[10] Наиме, Сремац је по рођењу био Бачванин (из Сенте), али је највећи део живота, од своје 12. године, провео у Србији. Школовао се у Београду, у гимназији и Великој школи, где је дипломирао темом из историје (1878), а онда је радио као професор гимназије од 1892. године до смрти. Провео је и десетак година у Нишу након што се град ослободио турске власти. У свом делу је описао три средине у којима је живео: војвођанску, нишку и београдско-србијанску и после Матавуља

[5] Деретић, нав. дело, 323.
[6] Исто, 324.
[7] Исто, 325.
[8] Исто, 327.
[9] НБС, Р 432в, Стеван Сремац.
[10] НБС, Р 432в, Стеван Сремац.

сматра се за тематски најразноврснијег међу српским реалистима.[11] Био је антидемократски оријентисан и по склоностима и начину живота је био народски човек, због чега га је највише привлачио прости свет, али не сељаци којима је била окренута већина реалиста већ варошани, ситни трговци и занатлије – дакле свет из којег је и сам потекао. Будући да је био нежења, велики део времена је проводио у кафанама, и то не у оним у које залази господа у којима је требало водити рачуна о начину говора и понашања већ је посећивао мале и забачене кафане у којима се окупљао прост свет пред којим је могао бити опуштен. Био је склон приказивању појава, људи и обичаја који су носили патријахална и традиционална обележја. Сремац је био одличан посматрач али није имао талента за измишљање и при писању је обично кретао од позајмљених анегдота или сижеа које је касније ширио и развијао уносећи у своја дела најразноврснију грађу до које је долазио бележећи на сваком кораку све што му се могло учинити интересантним.[12] Његова најзначајнија дела су: *Ивкова слава, Поп Ђира и поп Спира* и *Зона Замфирова*, а заједничка им је шаљива анегдота стопљена са љубавном фабулом. У Зони Замфировој је, користећи бројне живописне детаље, дочарао љубавну историју из старог Ниша и захваљујући ведрини, лепоти и младости унетим у њега, ово дело се, с правом, и данас сматра најбољим романом љубави у српској књижевности.[13] Сремац је доживео судбину многих хумориста – док га је публика обожавала, критичари су га оцењивали као неозбиљног писца. Сремчево дело ипак нуди више од смеха – оно прониче у озбиљна и тешка питања свога времена и дарује нам поезију живота. Стога је и Вулићев суд о Стевану Сремцу као сјајном писцу „нашем Молијеру“ потпуно исправан.

О Јовану Скерлићу (1887-1914) Вулић се изразио крајње негативно. На почетку излагања о њему записао је следеће: „Мало је људи код нас који су уживали велики глас као Скерлић. И најозбиљнији наши књижевници сматрали су га за генија. У ствари, Скерлић је био само један лепописац и лакописац. Он није имао ни дубоког знања, ни великог укуса, ни особито оштрог духа, ни тананог осећања. Његови судови о нашим књижевницима су нешто сасвим површно и често сасвим нетачно.“[14] Вулић даље наводи да се Скерлић прославио, између осталог, захваљујући својој нечувеној дрскости и да се пробијао без икаквог зазора и скрупула, због чега су га се људи бојали. Према Вулићу, Скерлић није био ни истинољубив и у прилог томе описао је једну епизоду када је због увреде Божидар Прокић запретио да ће тужити Скерлића суду. На то је Скерлић одреаговао тако

[11] Деретић, *нав.дело*, 327.
[12] Деретић, *нав.дело*, 329.
[13] Исто, 330.
[14] НБС, Р 432в, Јован Скерлић.

што је рекао да ће га суд сигурно осудити, али да ће он загорчати живот Прокићу тако што ће га нападати свако јутро у „Дневном Листу“. Вулић је то прокоментарисао на следећи начин: „Место да се извини човеку што га је увредио, он му прети! И новине је, ето, сматрао за бусије иза којих се гађају лични противници.“[15] Остаје недоумица због чега је Вулић имао крајње негативан став према српском критичару и историчару новије српске књижевости. Јован Скерлић се школовао у Београду где је завршио основну школу, гимназију и Велику школу, лингвистичко-литерарни одсек Филозофског факултета.[16] Био је професор приправник Гимназије Краља Александра I у Београду и пошто је неколико пута отпуштан из државне службе године 1903/1904. године усавршавао се у Минхену и Паризу. Након тога је 1905. године постао ванредни професор теорије књижевности на Великој школи и професор историје српске књижевности на Универзитету. Дописни члан Српске краљевске академије је постао 1910. године, а као члан Српске радикалне странке постао је посланик у Народној скупштини.[17] Још као омладинац прихватио је учење Светозара Марковића у којем је видео носиоца ослободилачког и реформаторског покрета.[18] Управо Скерлићево пристајање уз идеје новог цивилизаторског покрета објашњавају и његово прилажење новом западњачком типу књижевне критике. Скерлић је књижевној проблематици прилазио крајње научно и историјски, а његов стил јасан, концизан и садржајан постао је узор за све који су радили на књижевности и њеној критичарској и историјској проблематици.[19] Поред бројих књижевних студија, есеја и чланака, написао је *Историју нове српске књижевности* 1914. године, једну од најбољих књижевних историја не само српске већ и југословенске књижевности. Као историчар српске књижевности, иако се одрицао пренаглашеног историзма управо је он указао на значај историјског чиниоца, и то у виду општег културног стања које обележава једно време. Скерлић је због тога улагао велики труд у проучавање историјског амбијента можда и више него књижевног стварања.[20] Оно што би се могло замерити Скерлићу као критичару јесте то што је као припадник одређене друштвене класе, старосне доби, одређеног породичног и друштвеног васпитања уосталом као и сви други критичари имао одређена ограничења и није увек могао да на најбољи начин разуме нпр. суптилније особине описане у делима

[15] НБС, Р 432в, Јован Скерлић.

[16] *Јован Скерлић: архивска збирка Јована Скерлића у Универзитетској библиотеци* (приредили Даница Филиповић и Никола Марковић), Београд 2007.

[17] М. Бегић, *Јован Скерлић човек и дело*, Просвета, Београд 1966, 47-112.

[18] *Јован Скерлић: архивска збирка Јована Скерлића*, 2007, 13; Бегић, нав.дело, 40-41.

[19] *Јован Скерић: архивска збирка Јована Скерлића*, 2007, 15.

[20] Р. Самарџић, *Писци српске историје* II, Просвета, Београд 1981, 280.

која је критиковао. Његов књижевни суд такође је могло да омете и то што је понекад у својим оценама био личан, тј. на његову критику је утицало то у каквим је личним односима био са писцима чија дела је подвргавао критици. Такође је његов радикализам и радикалски менталитет понекад био сметња у тражењу истине која је неопходна да би критика била добра.[21] И поред наведених недостатака, Јован Скерлић је ипак својим радом одиграо реформаторску улогу у нашој књижевној историји и критици као и читавом културном и националном животу. Стога ћемо се сложити са Цвијићевим судом о Скерлићу да је он „стваран вековима".[22] Када је реч о Вулићевом виђењу Јована Скерлића, биће да је и наш чувени античар био врло личан у оцени великана српске књижевне критике.

У својим записима Вулић се осврнуо и на чувеног композитора Стевана Мокрањца (1856–1914). Са Мокрањцем се упознао на вечери код Луке Ћеловића Требињца, највећег добротовора београдског Универзитета и једног од најбогатијих и најутицајнијих људи у Србији у првој половини XX века. Даље Вулић наводи да је био велики Мокрањчев обожавалац и да се веома радовао том сусрету.[23] Нису много разговарали и, како Вулић каже, „више сам слушао како пева и као што је Ћеловић рекао имао је херувимски глас!"[24] Вулић се такође сећа да је Ћеловић те вечери довео и војну музику која је свирала Мокрањчево дело „Ат му седи нано", али да се Мокрањац целе вечери мрштио јер су чланови државне војне музике лоше свирали познату песму. Стеван Стојановић Мокрањац је био пореклом из села Мокрања код Неготина.[25] Школовање је започео у Неготину, да би гимназију уписао у Зајечару а завршио је у Београду. Био је стипендиста Првог београдског певачког друштва, а потом и Министарства просвете Краљевине Србије и студирао је на Краљевској музичкој школи у Минхену у периоду од 1879. до 1883. године. Уз помоћ државне стипендије школовао се и у Риму, да би студије наставио на Конзерваторијуму у Лајпцигу. Писао је духовну и световну музику за мешовити, дечији, као и женски хор. Са проширеном певачком дружином извео је већину својих дела на турнеји у земљи и иностранству и на тај начин допринео не само културној мисији већ и дипломатском успеху Краљевине Србије.[26] Мокрањац је и оснивач прве музичке школе у Београду 1899. године заједно са Цветком Манојловићем. Изабран је за члана Српске краљевске академије 1906, а за дописног члана Француске академије уметности изабран је 1911. године. Преминуо је у избеглиштву а сахрањен је у Скопљу, да би му посмртни

[21] Исто, 16-18.
[22] Бегић, *нав.дело*,27.
[23] НБС, Р 432в, Стеван Мокрањац
[24] НБС, Р 432в, Стеван Мокрањац
[25] СБР,7, Нови Сад 2018, 61.
[26] Исто, 63.

остаци били пренети у Београд 1923. године и сахрањени на Новом гробљу. Мокрањчева дела су и данас популарна, како код нас тако и у свету.[27] Сусрет Вулића са Мокрањцем и познанство са једним од највећих композитора тога времена сигурно су утицали на то да Вулић неколико реченица посвети сјајном композитору.

О Станоју Станојевићу (1874–1937) Вулић се изразио врло похвално. Сматрао га је за талентованог човека који је говорио лако и течно као да је из књиге читао. Како је записао у својим белешкама: „писао је без тешкоћа, иако му стил није био сасвим чист.“[28] Пуно је читао и много је знао, а према Вулићу био је и ошторумног духа. Вулић даље хвали његове карактерне особине, каже да није био уображен и да није знао за освету а преко увреда је прелазио џентлменски. Био је објективан чак и према противницима „прави господин човек“.[29] Како је Вулић записао, породични разлози су га одвајали од науке и замера му да је *Народну енциклопедију* и збирку *Знаменити људи* написао искључиво ради зараде. Станоје Станојевић је основну школу и гимназију завршио у Новом Саду, а студирао је на универзитету у Бечу – филологију код Ватрослава Јагића, и историју код Константина Јиричека и то само указује на чињеницу да један српски историчар није могао имати боље студије од тих.[30] Докторирао је у Бечу 1896. године на теми „Биографија Стефана Лазаревића од Константина Филозофа као историјски извор“. На Универзитету у Лајпцигу је слушао предавања Карла Лампрехта, а потом је био на студијама код Карла Крумбахера у Минхену. Године 1900. изабран је за доцента а потом на предлог Николе Вулића и Павла Поповића 1903. године постао је редовни професор српске историје на Великој школи у Београду. Када је Велика школа уздигнута на ранг Универзитета изабран је за ванредног професора да би редовни по други пут постао 1919. и на положају шефа одељења за националну историју остао је до своје смрти 1937. године.[31] Станојевић је би следбеник критичке историографске школе Илариона Руварца и у свој научни рад је уносио критички метод својих учитеља Руварца и Јиричека. Бавио се српском средњовековном историјом и то раним средњим веком и добом Немањића. Најзначајнији је његов допринос српској дипломатици. Био је први историчар који се посветио утврђивању аутентичности и правној страни повеља.[32] Управо је он утврдио принципе на којима су настајала критичка средства за анализу и заједно са Виктором Новаком је најзаслужнији за покретање нове научне

[27] Исто, 64.

[28] НБС, Р 432в, Станоје Станојевић

[29] Исто

[30] *Енциклопедија српске историографије* (приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић), Београд 1997, 650.

[31] Самарџић, 1963, 237.

[32] *Енциклопедија српске историографије* ,1997, 651.

дисциплине – дипломатике. Вулићеве тврдње да је Народну енциклопедију Срба, Хрвата и Словенаца покренуо из чисто користољубивих разлога су малициозне и помало злонамерне, будући да се осећала потреба за таквим делом у новоствореној држави 1918. године. Станојевићу је пошло за руком да окупи велики број сарадника чијим заједничким радом је настала у много чему изузетна *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*.

Вулић се у својим белешкама осврнуо и на Владимира Ћоровића (1885–1941), још једног универзитетског професора на одељењу за националну историју. О њему је записао да је био изузетно вредан и необично проудуктиван. Али је, како Вулић даље наводи, истовремено био површан, и указује на то „да је Ћоровићев животопис Св. Саве био пун невероватних погрешака у грчком језику“.[33] Такође је, према Вулићу, било пуно грешака у Ћоровићевој *Историји Босне*, али му је стил писања био леп и због тога, као и због његове „љубазности и красноречивости заваравао је људе.“[34] Чини се да су Вулићеве оцене Ћоровићевог рада престроге и да му није признао све заслуге у историјској науци за које ће се показати да су ипак биле велике. Иако се донекле можемо сложити с Вулићевом критиком да Ћоровић није увек био довољно пажљив и тачан у критици извора и чињеница то се дешавало, како је добро приметио и Радован Самарџић, „услед обима посла и његове сталне ужурбаности“.[35] Владимир Ћоровић је завршио гимназију у Мостару, док је студије славистике и историје завршио код Ватрослава Јагића и Константина Јиричека. Даље се научно усавршавао у Минхену код византолога Карла Крумбахера, а потом у Паризу и Болоњи. Током Првог светског рата аустријски судови су га осудили због велеиздаје и провео је три године у затвору. Након завршетка рата 1919. године изабран је за ванредног, а 1921. године за редовног професора Београдског универзитета. Био је велике радне снаге, брзо је схватао и закључивао и радио је на основу необјављених извора, те је стога много времена провео на проучавању грађе у Дубровнику, Сарајеву, Загребу, Бечу и Београду. Подједнако га је интересовао средњи и нови век. Захваљујући огромној стваралачкој енергији, написао је велики број студија, расправа, приказа, али и монографија, и сврстао се у ред најплоднијих српских историчара. Ћоровићева дела *Историја Југославије* (1933), *Односи Србије и у Аусторуогарске у XX веку* (1936), *Историја Босне* (1940), *Историја Срба* (дело је завршено непосредно пре његове погибије 1941, а постхумно објављено 1988 у три тома у издању БИГЗ-а) сврстала су га у ред полихисторика, како га је назвао и сам Радован Самарџић.[36] Према Самарџићевим речима, Ћоровић је постао полихисторик јер је то

[33] НБС, Р 432в, Владимир Ћоровић.

[34] НБС, Р 432в, Владимир Ћоровић.

[35] Р. Самарџић, *Писци српске историје* I, Просвета, Београд 1976, 252.

[36] Самарџић, *Писци српске историје* IV, Просвета, Београд 1994, 194.

сматрао неопходним како би се учврстили и проширили темељи српске историографије.[37] Полихисторичка амбиција је код Ћоровића проистекла из његовог образовања, научничке спремности да истражује и шири сазнања која су га усмеравала у разне правце а био је заинтересован и да сагледа целину српске прошлости. Владимир Ћоровић је био велики српски писац и његов допринос проучавању српске историје је велики али будући да су његова дела настајала у првој половини XX века неминовно је да су нови подаци и историјски извори могли да у одређеној мери промене нека његова становишта. Његова монографија о односима Србије и Аустроугарске је најобимнија и сматра се најбољим Ћоровићевим делом. Радован Самарџић је рекао да се ово Ћоровићево дело супроставило свим концепцијама, било да су из немачког комплекса, хабсбуршког наслеђа или да долазе од благонаклоних Британаца. Ћоровићев циљ је био да одбрани Србију од оптужби да је изазвала рат, али и у откривању једног историјског наслеђа из којег су ницали нездрави изданци.[38] Ћоровић је свој циљ остварио, а његова дела се штампају и читају и у XXI веку.

Јован Цвијић (1865–1927) несумњиво је један од највећих српских научника свих времена и, уз Николу Теслу, Михајла Пупина и Милутина Миланковића, сигурно најпознатија научна личност са наших простора.[39] Стога остаје нејасно и помало збуњујуће Вулићево виђење једног од највећих српских научника, водећег географа с краја XIX и почетка XX века, утицајног интелектуалца и великог националног радника. Већ из првих Вулићевих реченица наслућује се његов негативан став према Цвијићу: „Цвијић је несумњиво био знатан научник. Али велики научник он није био.“[40] Вулић му признаје даровитост и сматра да његов успех долази од његове „беспримерне вредноће, нечувене амбиције, добре школе.“[41] Према Вулићу, Цвијићевом успеху умногоме је допринео и стални контакт с географима из света, али и то што географију наше земље пре њега нико у науци није проучавао. Вулић сматра да је Цвијићевој слави у великој мери допринео и публицитет који је научник уживао, јер је сваки његов одлазак из Београда објављиван у новинама у којима је увек представљан као „научник светског гласа“. Да би показао колико је Цвијић желео себе да прикаже у што бољем светлу, Вулић је забележио да је славни геоморфолог и тектоничар Албрехт Пенк једанпут писао Цвијићу а да је то писмо стајало на његовом столу месецима тако да је сваки посетилац могао да прочита

[37] Самарџић, *Писци српске историје* I, Просвета, Београд 1976, 247.

[38] Исто, 251.

[39] З. Стевановић, Јован Цвијић: оснивач карстологије и карстне хидрогеологије у: *Јован Цвијић живот, дело и време (поводом 150 година од рођења)*, САНУ, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, 2015, 111.

[40] НБС, Р 432в, Јован Цвијић.

[41] НБС, Р 432в, Јован Цвијић

потпис. Албрехт Пенк је био професор и ментор Јована Цвијића са којим је српски научник остао у добрим и пријатељским односима и будући да су били у сталном контакту сигурно да Пенк није упутио само једно писмо Цвијићу и с обзиром на то да се у научним круговима знало код кога је Цвијић докторирао мала је вероватноћа да је Цвијић имао потребу да свима показује писмо с Пенковим потписом. Већи део Вулићевог текста о Цвијићу садржи податке везане за материјална средства која је Цвијић добијао како би обављао своја истраживања или путовао у иностранство. Вулић Цвијића представља као великог материјалисту који није адекватно исплаћивао своје сараднике. Наводи и да је Цвијић добио средства од Министарства просвете за путовање у Париз где је требало да одржи серију предавања, али како није попунио велику салу захтевао је мању па још мању салу јер, како тврди Вулић, „публици није био занимљив и у место да предаје цео семестар одржао је само сасвим мали број предавања. Али суму од 250000 одређену за цео семестар није вратио држави.“[42] Вулић наводи да је Цвијић средства добио од Љубомира Давидовића, тадашњег министра просвете. Давидовић је био министар просвете у два наврата, и то први пут од 1904. до 1905, када је постао председник Народне скупштине, и други пут од 1914. до 1917.[43] Будући да је током ратних година Цвијић био у избеглиштву и да је две године провео у Паризу где је држао предавања на Сорбони, остаје једино могуће да Вулић помиње његова путовања у Париз у периоду од 1904. до 1905. У радовима о Јовану Цвијићу нема података о тим предавањима, а како остаје непознаница на који начин је Вулић дошао до ових података (у овом случају не наводи свој извор) његови наводи ће остати непотврђени. Своје излагање о Цвијићу Вулић је завршио тврдњом да Цвијић није имао довољно достојанства и у прилог томе изнео је наводе проф. Тривунца (?) који је заједно са Цвијићем посетио Саборну цркву када је требало да у цркви буде и краљ. Вулић пише да је приликом уласка у цркву један полицајац ухватио Цвијића за груди и грубо га упитао ко је он. Када му је Цвијић одговорио и рекао да је он председник Академије наука, овај га је пустио и Цвијић је прошао а да због те увреде није протестовао. Вулића је изненадило и Цвијићево реаговање на наредбу Љубомира Стојановића, министра просвете, да универзитетски професори врше надзор над наставницима средњих школа у њиховом школском раду. Ту наредбу Вулић је сматрао „бескрајно глупом“ али први од универзитетских професора који ју је извршио био је, према Вулићевим речима, Цвијић и Вулић своје излагање завршава: „А многи су се надали

[42] НБС, Р 432в, Јован Цвијић.

[43] И. Љубомировић, Вулићево виђење дела југословенске интелектуалне елите с краја XIX и прве половине XX века, *Наука и савремени универзитет* 9, Ниш 2020, 111.

да ће он (аут. Јован Цвијић) организовати протест на универзитету против лудог и пустог министра.“[44] Вулићево непризнавање Цвијића као једног од највећих научника тога времена потврђено је и када је Цвијића требало сахранити. Наиме, састали су се чланови Академије наука да одлучују о томе како ће Цвијић бити сахрањен. Вулић је сматрао да га треба сахранити на начин на који су и остали академци били сахрањени и у својим белешкама наводи да су „сигурно и многи други на седници тако мислили, али нико није смео то и да каже. Цвијић је сахрањен величанствено, тако да се сваки паметан и честити човек морао стидети гледајући његов спровод (!).“[45]

У представљању Јована Цвијића очигледан је изражен Вулићев негативан став према истакнутом научнику. Чиме је он изазван и зашто је Вулићу било тешко да Цвијића сагледа објективно остаје непознато. Вулић се ни у једној реченици није похвално изразио о Цвијићу, а разлога за указивање поштовања чувеном научнику било је на претек. Осим што је дао немерљив допринос својим научним делима, изузетан допринос науци била су и Цвијићева теренска истраживања и грађа прикупљена на терену.[46] Јован Цвијић је био редовни члан СКА и њен председник у периоду од 1921. до своје смрти 1927. године. Током балканских и Првог светског рата био је саветник у Влади и у Врховној команди за географска и етнографска питања. Учествовао је на мировној конференцији у Паризу 1919/20. године као експерт. Био је почасни доктор Карловог универзитета у Прагу и париске Сорбоне. Изабран је за члана Чешке академије наука, дописног члана Академије наука СССР-а, италијанске Академије наука... Географско друштво у Њујорку је доделило Цвијићу златну медаљу (1924) за највише заслуге у научном раду на географији балканских земаља. На улазу у Краљевско географско друштво у Лондону у бронзи је исклесано његово име. На Студентском тргу у Београду му је подигнут споменик. Јован Цвијић је по својим научним идејама био човек далеко испред свог времена и његово дело истинито, изворно, актуелно и скоро непоновљиво и дан-данас оплемењује и надахњује.[47] Стога Вулићев крајње критички и негативан став према Цвијићу може бити само продукт личног антагонизма, научничке сујете, могуће и љубоморе и више говори о самом Вулићу, његовом песимизму и, често, тешкој нарави, него ли о Цвијићу.

---

[44] НБС, Р 432в, Јован Цвијић.

[45] НБС, Р 432 1а, 138-139.

[46] С. М. Станковић, Јован Цвијић: биографија у: *Јован Цвијић живот, дело и време (поводом 150 година од рођења*), САНУ, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, 2015, 53.

[47] Исто, 12.

ЗАКЉУЧАК

Седам личности о којима је Вулић писао нашло је место у раду. Реч је о књижевницима, историчарима, композитору и једном географу. Сви су били савременици Николе Вулића и већину је (осим Јована Скерлића и Јована Цвијића) лично познавао. До неких података које уноси о њима долазио је личним контактом, о неким ситуацијама у којима су се нашле описане личности је слушао и наводио је особу од које је то сазнао, док су извори за неке податке остали непознати. Разлози вођења оваквих бележака (укупно је 28 личности о којима је Вулић писао) остају непознати. С обзиром на то да су у његовој рукописној заоставштини пронађени разни записи, нпр. анегдоте с путовања, разне Вулићеве мисли о најразличитијим темама, могуће да и белешке о истакнутим личностима тога времена нису настале с неком посебном ауторовом намером. Писани су слободним стилом и претпоставка је да их аутор није записивао с циљем да их објављује. Можда је само имао потребу да запише своје мишљење о људима са којима је долазио у контакт а који су били из света науке, политике, уметности и на тај начин 'сачува' своје мисли. Захваљујући овим његовим белешкама, могли смо да се упознамо са неким занимљивостима из живота личности о којима пише, а које не налазимо на другим местима. Неке је познавао сасвим површно (Симо Матавуљ, Стеван Сремац, Стеван Мокрањац) и осим описа сусрета углавном је износио неке опште утиске о њима као уметницима. Станоја Станојевића и Владимира Ћоровића је сигурно познавао будући да су били историчари и професори на катедри историјских наука на којој је предавао и Никола Вулић. Похвално се изразио о њима као вредним и врло плодоносним научницима, али је Ћоровићевим делима нашао замерке. О Јовану Скерлићу и Јовану Цвијићу, за које није написао да ли их је лично познавао, изнео је потпуно негативне ставове. Скерлића је представио као лошег човека и још горег књижевног критичара. Ни о Јовану Цвијићу није имао реч хвале. Будући да је реч о изузетним научницима који су оставили трага у областима којима су се бавили, биће да је Вулићев став крајње субјективан, заснован на неким личним убеђењима и претпоставкама које нису одговарале објективним околностима. Извесно је да је Никола Вулић у неким случајевима био спреман да ода признање научницима који су то заслужили и истицао је њихова достигнућа у области науке којој су се посветили. С друге стране, био је склон да због личних сукоба или нетрпељивости према појединим личностима потпуно минимизира њихов рад и доноси погрешан суд о њима представљајући их у крајње негативном светлу. Стога, морамо бити врло обазриви када користимо податке из овог дела Вулићеве рукописне заоставштине и уколико их не можемо

проверити другим извором остају непотврђени и непоуздани. Захваљујући Вулићевим белешкама подсетили смо се великана наше прошлости који су у времену стварања нове заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца својом делатношћу допринели промоцији националне идеје и угледу идеала националне интеграције. Подсетили смо се људи који су били познати и у тадашњој патријархалној полуписменој средини која је знала за Јована Скерлића, којој је Слободан Јовановић био само „Слободан“, а Јован Цвијић је за њих био легенда која хода и којем су се српски сељаци дивили и поносили се њиме.[48] Вулић је у својим ставовима и оценама често био врло строг, понекад и претенциозан, а неретко и крајње негативан, што се може довести у везу са његовом тешком нарави коју је имао, а коју је и сам признавао. На крају, значајан је одабир личности о којима је Вулић писао јер су нас његове белешке и запажања подстакли да се још једном подсетимо и укажемо на сјајне уметнике, књижевнике и научнике из друге половине XIX и прве половине XX века.

Необјављени извори

Фонд Николе Вулића, Народна библиотека Србије (=НБС)

НБС Р 342/1а
НБС Р 432/2в

Литература

М. Бегић, Јован Скерлић човек и дело, Просвета, Београд 1966.

Ј. Деретић, Историја српске књижевности: Требник, Београд 1996.

Енциклопедија српске историографије (приредили Сима Ћирковић и Раде Михаљчић), Београд 1997.

И. Љубомировић, Вулићево виђење дела југословенске интелектуалне елите с краја XIX и прве половине XX века, Наука и савремени универзитет 9, Ниш 2020,101-114.

Р. Самарџић, Писци српске историје I, Просвета, Београд 1976.

Р. Самарџић, Писци српске историје II, Просвета, Београд 1981.

Р. Самарџић, Писци српске историје IV, Просвета, Београд 1994.

Ј. Скерлић: архивска збирка Јована Скерлића у Универзитетској библиотеци (приредили Даница Филиповић и Никола Марковић), 2007.

Српски биографски речник 6 (2014). Нови Сад. Матица Српска.

[48] М. Радојевић, Јован Цвијић у друштвено-политичком животу српске и југословенске државе у: *Јован Цвијић живот, дело и време (поводом 150 година од рођења*), САНУ, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ, 2015, 82.

Сто година Филозофског факултета (одговорни уредник Радован Самарџић), Народна књига, Београд 1963.

Јован Цвијић живот, дело, време (поводом 150 година од рођења) (ур. Видојко Јовић и Александар Костић), Српска Академија Наука и Уметности и Географски институт "Јован Цвијић" САНУ, 2015.

Summary

Irena Ljubomirović

FROM VULIĆ'IS UNPUBLISH MANUSCRIPTS
(a few important persons in the end of 19th century and in the first half 20th century throw the prism of Nikola Vulić - famous historian of ancient history)

Nikola Vulić was one of the most important Serbian researchers in the field of ancient history, epigraphy and archaeology. In a lot of papers in Serbian and several foreign languages, he came out and he was respectable in country but in the world historiography. There are a lot of Vulić'is published works, but there are unpublished manuscripts which is kept at the Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts and at the National Library of Serbia. The Vulić'is unpublished papers are in the Archive while his private documents are in the National Library. In one of this fascicle there are writings in which Vulić wrote his notices about various scientists, writers, composers and the other intellectuals with whom he contacted (Stevan Mokranjac, Stevan Sremac, Sima Matavulj, Vladimir Ćorović, Jovan Cvijić, Jovan Skerlić, Vladimir Ćorović etc.). The aim of this work is to publish Vulić'is notices but one more time to represent very important intellectuals in the Kingdom of SCS. Nikola Vulić revealed a lot of interesting adventure and anecdotes from their lives and we want to indicate on their importance and contribution to science and cultural creatorship in the Kingdom SCS in the first half of 20 century.

Key words: Nikola Vulić, writers, intellectual elite.

Марија Митић
Либијско-арапска школа,
Амбасада Либије

УДК 930.25(450.341)(091)"653/654"
327(497.1:450.341)

НЕКИ ВАЖНИЈИ МЛЕТАЧКИ ИЗВОРИ ЗА СРБИЈУ – ОД СРЕДЊЕГ ДО НОВОГ ВЕКА

Апстракт: Везе између Србије и Млетачке републике успостављене су још током средњег века и постају интензивније током ренесансе. О политичким, економским, као и о културним млетачко-српским приликама сазнајемо више из званичних и незваничних млетачких извора. Поједини извори су познати пре свега у политичко-историјском и економско-историјском контексту, док су културно-историјски аспекти мало познати. Извори попут хронике Андрее Дандола, аутобиографије Герасима Зелића, релације и путничког дневника Паола Контаринија и других, представљају важне документе на пољу млетачко-српских веза те чине важан део италијанске, али и српске културне баштине.
Кључне речи: Млетачка република, Србија, политичко-дипломатски односи, трговинске везе

Познато је да су везе између Србије и Млетачке републике датирале још од средњег века. Политичко-дипломатски односи били су успостављени пре свега захваљујући трговинским везама, а оне постају све учесталије током ренесансе, када је Србија била у саставу Османског царства. У оквиру српске историографије током 20. века, као и током претходних деценија нашег века, било је извесних помака када је у питању изучавање значаја поменутих веза, и то пре свега у политичко-историјском и економско-историјском контексту, делимично и у географско-историјском контексту.[1]

Међутим, када је реч о културно-историјским и књижевно-историјским аспектима, не можемо рећи да је у нашој историографији било значајног

[1] В. Ћоровић, *Историја Срба* књ.1, Београд, (1989); Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Посебна издања, књ. 23, Београд, (1986); R. Ćuk, Izvoz svile iz Dubrovnika u Veneciju u XIV veku, *Istorijski časopis,* SANU, Beograd, (1981), 17-25; B. Hrabak, Putnici iz hrišćanske Evrope o privrednim prilikama slovenskih zemalja na Balkanu pod Turcima, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini IV,* Sveska b, Priština, (1969), 1-47; М. Коцић , *Венеција и хајдуци у доба Морејског рата*, Београд, (2014); М. Спремић, *Србија и Венеција* (VI-XVI век), Београд, (2014).

доприноса, изузев малог броја радова у којима су ови аспекти заступљени. Наиме, овде се јавља проблематика која је везана за познавање самих извора, односно језика извора, због чега су они до данас остали непознати на нашим просторима. Поменути извори писани су највећим делом на венетском дијалекту староиталијанског језика, који се знатно разликује од савременог италијанског језика. Један део извора писан је на далматском језику (итало-далматски), нешто мањи број извора је на латинском језику, док је само незнатан број извора на српскословенском језику. Највећи број извора чине епистоле млетачких изасланика, настале пре свега у Венецији и Цариграду, а оне се деле на званичне изворе (релације и депеше) и на незваничне (епистоле упућене родбини и пријатељима). Другу групу докумената чине путописи, који се такође деле на званичне (релације о путовањима) и незваничне (путнички дневници). Такође, једну групу извора чине хронике, које се углавном могу окарактерисати као званични извори.[2]

Будући да се у појединим млетачких изворима помињу везе између Венеције и Србије, овим путем ћемо поменути и интерпретирати оне изворе или делове извора који нам то потврђују.

Један од најстаријих и најверодостојнијих млетачких извора који говоре о политичкој ситуацији средњовековне Србије и о њеним релацијама са Млетачком републиком јесте хроника млетачког дужда Андрее Дандола.[3] Будући да је Дандоло био истакнути политичар, добро је познавао прилике које су се одвијале између италијанских градова-држава и Балкана. Његова хроника управо о томе говори. Иако је написана током 14. века, у хроници су веродостојно забележене прилике из 13. века. Хроника је објављена у оквиру издања *Rerum italicorum scriptores*, које је приредио и објавио историчар Лудовико Муратори. То је, заправо, збирка важних италијанских извора од 500. до 1500. године коју је Муратори објавио под поменутим насловом. Збирка је излазила у више издања, од 1723. до 1751. године.[4]

Када је реч о Дандоловој хроници, она је објављена у Мураторијевој збирци под називом *Cronaca per extensum descripta di Andree Danduli*. Иако је то период када је у италијанским градовима-државама поред латинског био у оптицају и народни језик (ит. *lingua volgare*), хроника је написана на латинском језику а текст је уређен у мањим хронолошким целинама,

---

[2] E. Alberi, *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato,* Serie III, Vol. III, Firenze, (1855); N. Barozzi, G. Berchet, *Le relazioni degli stati europei lette al Senato dagli ambasciatori veneti,* Venezia, (1866); L. A. Muratori, *Rerum italicorum scriptores,* I Tomo, Milano, (1733).

[3] G. Ravegnani, Andrea Dandolo, in *Dizionario Biografico degli Italiani,* Vol. 32, Treccani, (1986).

[4] L. A. Muratori, *Rerum italicorum scriptores,* Tomo Decimosecondo, Bologna, (1728).

што је, гледано са књижевно-историјског аспекта, одлика италијанске средњовековне хронике.[5]

У хроници се говори о приликама везаним за крунисање Стефана Првовенчаног и о његовом браку са племкињом Аном Дандоло, унуком млетачког дужда Енрика Дандола, те из тог разлога, хроника представља важан документ како на пољу политичко-историјских тако и на пољу културно-историјских релација. О односима које је Стефан Првовенчани имао са породицом Дандоло било је речи у српској историографији.[6] Међутим, говорећи о самом тексту хронике, не можемо рећи да је било знатних помака у његовом интерпретирању, иако је било неких ранијих покушаја. Тако, на пример, у раду историчарке Иване Коматине говори се о томе да је папа услишио молбу Стефана Првовенчаног да га крунише. Међутим, уз цитирање одломка из Дандолове хронике, не можемо рећи да је било речи о молби, јер се у самом тексту помиње допуштање од стране папе да се крунисање обави. Такође, ауторка погрешно транскрибује име аутора хронике у Андрија, а исправно је задржати на српском варијанту Андреа, што је у складу са транскрипцијом имена из католичке традиције. На крају, још један важан сегмент на који треба скренути пажњу овом приликом је то да се у раду поменуте ауторке истиче да је легат послат у Србију како би се крунисање обавило, што се у самом тексту не помиње.[7]

Оригинални текст одломка Дандолове хронике на латинском гласи овако:

Stestanus quoque dominus Raxie et Servie qui megadipanus apelabatur, dum neptem conda Henrici Dandulo, ducis accepisset in coniugem ex suasione uxoris abiecto scismate, per nuncios e papa optinuit ut regio titulo decoratus esset; et per legatum cardinalem ad hoc missum cum coniuge coronati sunt.[8]

[Стефан, такође владар Рашке и Србије, који беше називан великим жупаном, чим је унуку покојног дужда Енрика Дандола узео за жену, по савету супруге одбацио је раскол и преко гласника, уз допуштење папе, беше овековичен краљевском титулом. И преко легата кардинала који је тим поводом послат, беше крунисан са супругом.]

Као што можемо закључити на основу самог текста, повеља о склапању брака између Стефана Немањића и Ане Дандоло није експлицитно поменута,

[5] P. Tomea, Cronache episcopali e cronache universali minori, in *Le cronache medievali di Milano,* Milano, (2001), 39-68.

[6] Сима Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд, (1995); D. Pavlović (ur.) *Stara srpska književnost,* I Novi Sad-Beograd, (1970).

[7] L. A. Muratori, *Rerum italicorum scriptores,* Tomo Decimosecondo*,* Bologna, (172)8, 287; Ивана, Коматина, Велико краљевство од прве: крунисање Стефана Немањића у „Традиција Дукљанског краљевства“, *Историјски часопис*, 65, Београд, (2016), 15-34.

[8] L. A. Muratori, *Rerum italicorum scriptores,* Tomo Decimosecondo*,* Bologna, (1728), 287.

али је чињеница да је дошло до склапања брака, што нам овај извор потврђује. Такође, није наведено где је легат кардинала био упућен, већ само да је Стефан заједно са супругом био крунисан. Извесно је да је крунисање обављено у Србији, али у овом извору то није прецизирано.

Још један документ из средњег века, тачније из 1293. године, који је такође објављен у једном од издања Мураторијеве збирке историјских извора јесте уговор о зарукама између Владислава II Немањића и млетачке племкиње Констанце Морозини, унуке Томазине Морозини, краљице Угарске. Иако је овај документ Муратори објавио тек 1733. године на основу списа чувеног италијанског историчара Марина Сануда Млађег, који је поменута дешавања забележио у свом делу *Le vite dei dogi*, извесно је да постоји више варијанти рукописа, што је случај готово са свим млетачким изворима из средњег века, ренесансе и из барока, тако да о пореклу аутографа не можемо говорити.[9] Поред Мураторија, нешто касније је и Франческо Нарди објавио овај документ у оквиру збирке *Tre documenti della famiglia Morosini.*[10]

Свакако, важно је поменути да је овај документ пре свега познат у италијанској историографији, а почетком 20. века постаје делимично познат и у нашој историографији.[11] У новије време у оквиру наше историографије појавио се рад историчара Фостиков и Исаиловић у коме су аутори поменули Мураторијево и Нардијево издање.[12] Информације које су аутори дали о самом извору углавном су коректне и одговарају подацима које се налазе у оба текста, како код Нардија, тако и код Мураторија, уз неколико недостатака на које ћемо овом приликом скренути пажњу. Наиме, аутори на самом почетку рада тврде да је текст са српског преведен на пучки, односно народни староиталијански језик (ит. *lingua volgare*), те да су постојале две варијанте, једна на српском, а друга на венетском дијалекту староиталијанског језика. Такође, аутори тврде да су незнатне разлике између текста објављеног код Нардија и текста који је објавио Муратори.[13]

Међутим, ове тврдње нису потпуно исправне. Из самог текста извора познато је да је текст написан на српском и латинском језику.[14] Такође, на

[9] L. A. Muratori, *Rerum italicorum scriptores,* I Tomo, Milano, (1733), 771-772.

[10] F. Nardi, *Tre documenti della famiglia Morosini*, Padova, (1840), 15-16.

[11] E. A. Cicogna, *Tavole cronologiche della storia veneta dall' anno 400 al 1797 iclusive,* Venezia, (1847)*;* E. Paoletti, *Il fiore di Venezia ossia i quadri i monumenti, le vedute ed i costumi Veneziani,* Vol. I, Venezia, (1837); M. Vesnić, Sumnjiva kraljica, *Nova iskra,* 4/12, Beograd, (1902), 367-370.

[12] А. Фостиков, Н. Исаиловић, Уговор о веридби Владислава II Немањића и Констанце Морозини Венеција, 24. август 1293. године, *Мешовита грађа*, књ. XXXIX/ *Miscellanea*, vol. XXXIX, Београд, (2018), 7-46.

[13] А. Фостиков, Н. Исаиловић, *Исто,* 9.

[14] F. Nardi, *Tre documenti della famiglia Morosini*, Padova, (1840), 15.

основу извора које имамо, можемо рећи да је сасвим сигурно текст написан на венетском дијалекту староиталијанског језика, који је објављен код Нардија. Међутим, текст који је објављен у Мураторијевој збирци, преузет од Сануда, иако је на венетском дијалекту, разликује се од Нардијевог текста. Разлог томе је што је вероватно Санудов текст настао под утицајем примарног рукописа на далматском језику, који се поред старословенског говорио у Далмацији, те су званична документа у тој области писана на далматском, али и на латинском језику, као што су у италијанском градовима–државама била на дијалектима народног језика и на латинском, због чега можемо говорити о језичкој дуалности.[15]

Ако узмемо у обзир ову чињеницу, онда можемо доћи до закључка да је постојала варијанта овог документа и на далматском језику, што је сасвим прихватљиво објашњење јер се на самом почетку текста уговора помиње да је поред босанског епископа Василија, други изасланик краља Стефана Драгутина приликом склапања веридбе био Дубровчанин Вито Бобаљевић, те је поред верзија на српском, латинском и венетском, могла постојати и ова верзија. Разлике између Нардијевог текста и текста објављеног код Мураторија наизглед нису велике, али нису ни занемарљиве. У Санудовом тексту, објављеном код Мураторија, примећујемо да је доминантна готика у погледу писма, док је код Нардија заступљена хуманистика, а такође, јављају се приметне разлике у ономастици, тј. у транскрипцији властитих имена и презимена. Отуда се, на пример, може објаснити зашто се код Сануда варијанта презимена Морозини јавља као *Morexini* а не као *Morosini*, јер она настаје под утицајем итало-далматске културно-лингвистичке традиције, док се код Нардија среће варијанта *Morosini* која је у складу са итало-венетском културно-лингвистичком традицијом.[16]

Оно што такође заокупља нашу пажњу када је реч о овом извору јесте уводни текст који стоји испред самог уговора. Додуше, уводни део је поменут у раду аутора Фостиков и Исаиловић, али није дато ближе објашњење у вези са тим, што завређује подробнију књижевно-историјску анализу. С обзиром на то да су варијанте уговора објављене код Нардија и Мураторија забележене на староиталијанском језику, морамо имати увид у књижевне елементе присутне у медијевалистичкој италијанској књижевној традицији на народном језику. Почев од 13. века и касније, срећемо жанрове попут хроника, епистола, путописа, романа, новеле и других које настају на пучком, односно народном језику, а у њима се понављају одређени књижевни

[15] A. Žic-Teklin, *Tako je govorio Burbur: izumrli dalmatski jezik i njegov krčki dijalekt veljotski,* Krk, (2017); M. Vulić, Važnost proučavanja dalmatskog jezika, *Čakavska rič,* XXX, br. 1-2, Split, (2002), 443-458; S. Battaglia, *La formazione dell' italiano,* Liguori, (1967); G. Folena, *Culture e lingue nel Veneto medievale,* Padova, (1990).

[16] L. A. Muratori, *Rerum italicorum scriptores,* I Tomo, Milano, (1733), 771; F. Nardi, *Tre documenti della famiglia Morosini*, Padova, (1840), 15-16.

елементи. Када говоримо о званичним документима, најзаступљеније су средњовековне епистоле и хронике. Текст који је забележен у уговору о веридби Констанце Морозини и Владислава II по свој структури подсећа на текстове средњовековних хроника, иако не можемо рећи да је хроника. У самом уводном делу текста (ит. *l'incipit*) аутор објашњава релације породице Морозини и Немањић, као и тематику самог уговора. Након тога следи инвокација (ит. *I'invocazione*) где се аутор обраћа Богу и то изговарајући речи молитве, како би му подухват био олакшан. Потом, у аргументацији (ит. *l'argomento*), аутор уговора објашњава сврху свог подухвата истичући да је са Витом Бобаљевићем изабран као изасланик краља Стефана Драгутина и краљице Каталине. Сви поменути делови текста у складу су са књижевном медијевалистичком италијанском али и европском традицијом.[17] Свакако, овде се могу јавити питања да ли би текст на исти начин био конципиран на српскословенском језику или је преводилац унео поједине делове у складу са реториком званичних европских докумената. С обзиром на то да је превод текста који је објавио Муратори преведен на српски, овом приликом дајемо оригинал и наш превод Нардијевог текста.

Instrumento

Del matrimonio fra Costanza Morosini e Uladislao Re di Servia, seguito per il maneggio di Albertino Morosini, avo della detta Costanza, fratello di Tomasina Morosini Regina di Ungheria, e zio materno di Andrea III. Re d' Ungheria.

Nel nome del Padre, del Figliolo e dello Spirito Santo. Amen.

Io Basilio per la Dio grazia Vescovo Bassinense (?) vasallo e servitore del sig. Re Stefano, e Vito Robalevial da Ragusi, commessi dal sig. Re Stefano e dalla sig. Regina Caterina, e dal figliuolo loro sig. Uladislao , a questa cosa mandati ed instruiti, promettiamo e giuriamo a nome del sig. Re Stefano e della detta sig. Regina Caterina del nome del loro figliuolo Uladislao, sopra le anime loro e sopra le nostre anime, al sig. Albertino Morosini Avunculo del sig. Re di Ungheria, e a Michiel di lui figlio, che il Re Stefano e la sig. Caterina tolgono Costanza figluola di Michiel Morosini per sua figliuola, Uladislao per legittima donna, e che il sig Uladislao la torra' per legittima moglie e, secondo che ha parlato il sig. Re Stefano col Re Ungarico, si adempiranno le nozze, idest torranno Costanza figlia di Michiele Morosini per Uladislao figliuolo del Re Stefano, et etiam secondo che parleranno tra loro e nel termine che dicono

[17] A. Casadei, M. Santagata, *Manuale di letteratura italiana medievale e moderna,* Roma-Bari, (2014); S. Valzania e gli altri (a cura di), *Lo spazio letterario del Medioevo latino,* Vol. IV, Salerno, (1992).

promettiamo e giuriamo nei Santi Evangelli, e sopra l'onorata Croce, nell' anima del sig. Re Stefano e della sig. Regina Caterina, e del sig. Uladislao loro figliuolo, e nelle anime nostre che essi vogliono il tutto adempire e tener fermo in saecula saeculorum. Amen.

Item, che ancora confermera' tale cosa il sig. Re Stefano, e la sig. Regina Caterina, ed il sig. Uladislao di nuovo con giuramento, secondo che nelle predette lettere e' descritto, e percio' fossero scritte in Servio ed in Latino, sigillate furono consegnate a noi. E perche' fosse data fede a queste secondo che sono scritte di sopra, abbiamo imposto ad Antonio Notajo che le scriva in Latino, e che Abracito Prete del Re le descriva in Servio, e ne facciano scrittura potente e sigillata. Queste cose furono fatte in Venezia nel gran palazzo del sig Albertino Morosini, furono testimonii messer Brina Vescovo di Trieste, frate Jacopo di Roma dell' Ordine de' Predicatori, eletto Vescovo di Creta, Ruggero Morosini, Teofilo Morosini, Gio. Paolo della Fontana di Ferrara, messer Marco Michieli, e messer Giovanni Zeno Veneziano.

Questo ha scritto Abracito Prete del detto Re Stefano nell' anno del Signore 1293, Ind.- 6., mese di Agosto, nel di' 24.[18]

[Уговор

О браку између Констанце Морозини и Владислава, краља Србије, који је уследио са тенденцијом Албертина Морозинија, деде поменуте Констанце, брата Томазине Морозини, угарске краљице и ујака Андрее III, краља Угарске.

У име Оца и Сина и Светога Духа. Амин.

Ја Василије, Божјом вољом епископ босански, вазал и слуга господина краља Стефана, и Вито Бобаљевић од Дубровчана, изасланици господина краља Стефана и госпође краљице Каталине и њиховог сина господина Владислава, послати и упућени тим посланством, обећавамо и заклињемо се, у име господина краља Стефана и поменуте госпође краљице Каталине и њиховох сина Владислава, над душама њиховим и над душама нашим, господину Албертину Морозинију, ујаку госпође краљице Угарске и Микелеу, његовом сину да краљ Стефан и госпођа Каталина узимају Констанцу, кћер Микелеа Морозинија за свог сина Владислава као закониту супругу, и да ће је господин Владислав узети за своју закониту супругу.

И према ономе што је причао господин краљ Стефан са угарским краљем, венчање ће се обавити, а то значи да ће узети Констанцу, ћерку Микелеа Морозинија за Владислава, сина краља Стефана и да ће, такође, према ономе о чему ће разговарати међу собом и одредити термин. Обећавамо и заклињемо се над Светим Јеванђељима и над часним Крстом

[18] F. Nardi, *Tre documenti della famiglia Morosini*, Padova, (1840), 15-16.

у име господина краља Стефана и госпође краљице Каталине и господина Владислава, њиховог сина, и нашим душама да они желе све да обаве и да одрже за век векова. Амин.

Такође, ту ствар ће још господин краљ Стефан и госпођа краљица Каталина и господин Владислав поново потврдити уз заклетву, према ономе што је у претходним писмима описано и зати што су написана на српском и латинском, запечаћена беху испоручена нама. И након што смо се поуздали у оно што је горенаведено, предадосмо бележнику Антонију да их напише на латинском и да их Братко, свештеник краља, напише на српском и да направе легитимни запечаћени акт.

Ове ствари беху обављене у Венецији, у великој палати господина Албертина Морозинија, а сведоци су били господин Брикције, епископ из Трста, фратар Ђакомо из Рима, из реда проповедника, изабрани епископ са Крита, Руђеро Морозини, Теофило Морозини, Ђовани Паоло дела Фонтана из Фераре, господин Марко Микијели и господин Ђовани Зено Венецијанац.

Ово је написао Братко, свештеник поменутог краља Стефана, Господње године 1293, индикта шестог, 24. дана августа месеца.]

Поред поменутих извора, два извора из периода ренесансе која свакако, треба поменути овом приликом јесу релација баила Паола Контаринија, објављена у збирци италијанског ерудите Еуђенија Алберија у оквиру III издања релација млетачких изасланика 1855. године, као и Контаринијев дневник који је објављен у Венецији 1856. године.[19]

Када је реч о Контаринијевом званичном извештају односно релацији, треба нагласити да је реч о комплексном извору који је мало познат на нашим просторима. Извештај настаје ретроспективно и описује период Контаринијевог боравка у Цариграду од 1580. до 1583. године када је обављао функцију баила. На почетку извештаја је уводни део у коме аутор износи сврху свог одласка у Цариград, што је типична одлика ренесансних епистола. Извештај се може поделити у две целине. У првој целини аутор говори о политичкој клими која је у том моменту преовладавала у Османском царству, о војсци, као и о друштвеној структури.[20]

У другом делу извештаја више је речи о културно-историјским приликама, где аутор говори о факторима који су довели до слабљења верских и моралних начела унутар Османског царства и да разлоге слабљења треба тражити међу самим муслиманима.[21]

---

[19] E. Alberi, *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato,* Serie III, Vol.III, Firenze, (1855); P. Contarini, *Diario del viaggio da Venezia a Constantinopoli,* Venezia, (1856).

[20] E. Alberi, *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato,* Serie III, Vol.III, Firenze, (1855), 201-229.

[21] E. Alberi, *Исто,* 231.

За нас је овом приликом важан део у коме Контарини помиње области и земље које су Османлије освојиле, као и да су у том периоду, ослабљене дугогодишњим ратом са Персијом неговале добре односе са хришћанским земљама о чему следећи одломак сведочи:

Dalla parte poi di qua del Danubio e' padrone sino alli confini dell' Austria, abracciando tutta l'Ungheria, gran parte della Croazia e Dalmazia, tutta L'Albania, tutta la Grecia, compreso la Morea e tutte le isole eccettuate quelle poche che possiede la Serenita' Vostra. [...][22]

Vive oggidi' Sua Maesta' con tutti i principi cristiani in pace, perche' gli torna conto di farlo mentre dura la guerra di Persia. [...][23]

[Господар је, потом, једног дела одавде дуж Дунава, обухватајући читаву Угарску. Велики део Хрватске и Далмације, целу Албанију, читаву Грчку, укључујући Морејy и острва, изузев неколико која поседује Ваша Висост. [...]

Данас Његово Величанство живи у миру са свим хришћанским владарима, зато што му иде у прилог да тако чини док траје рат са Персијом. [...]]

Поред овог извештаја, у контексту проучавања појединих млетачких извора значајних за српску историографију, посебно место заузима и Контаринијев путнички дневник који је написан 1580. године приликом његовог путовања у Цариград, када је аутор требало да преузме титулу баила у поменутом граду. Треба истаћи да се Контаринијев дневник разликује од релације, јер је релација званични извештај у коме доминира дипломатско-наративни стил који се одликује објективним приповедањем, док је Контаринијев дневник незванични извештај у коме аутор износи лична запажања. У уводном делу дневника аутор даје кратак приказ путовања, о коме ће у централном делу бити детаљније речи, а присутна је и реминисценција на Бога, што је још једна карактеристика ренесансних епистола и путничких дневника.[24]

Иако се на нашим просторима понешто зна о поменутом дневнику, пре свега захваљујући историчару Богумилу Храбаку, који је у своме раду *Путници из хришћанске Европе о привредним приликама словенских земаља на Балкану под Турцима у 16. веку*,[25] пре свега дао преглед економско-историјских и географско-историјских веза, док су културно-историјски и књижевно-историјски аспекти остали су занемарени. За нашу културну историју посебно су значајни они делови Контаринијевог дневника који

[22] E. Alberi, *Исто,* 218.

[23] E. Alberi, *Исто ,* 243.

[24] P. Contarini, *Diario del viaggio da Venezia a Constantinopoli,* Venezia, (1856), 9.

[25] B. Hrabak, Putnici iz hrišćanske Evrope o privrednim prilikama slovenskih zemalja na Balkanu pod Turcima u 16. veku, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, IV, sveska b, Priština, (1969), 1-47

говоре о велелепности манастира Милешево, уз реминисценцију на представнике српске династије Немањића, посебно на Стефана Владислава Немањића, ктитора манастира. То показује ауторово добро познавање српске средњовековне историје, уз посебан осврт на културно-религијски контекст, што можемо видети из наредног одломка:

La mattina all'alba montammo a cavallo, e cavalcammo passato un lunghissimo ponte per non breve cammino lungo un torrente detto Miles per paese poco coltivato, e ci conducemmo al monastero de calogeri di Santo Saba, il qual fu edificato di Ladislao re di Servia, nipote di Santo Saba , il qual Santo rudusse quel luogo in monastero e vi fini la vita sua. Vi e' il suo corpo intero, per quanto dicono i calogeri, lo vedemmo colle mani giunte in croce e non altro perche' dicevano che l'uomo che li guarda si spaventa per modo che non puo' vivere; li facemmo elemosina, e fummo alla chiesa tenuta benissimo; ov'e' una bella croce grande di legno dorato, molte pitture di profeti con lettere serviane, e belli adornamenti; vi sono tre cappelle che introducono d'una in altra; ufiziano nel rito greco in lingua serviana, hanno entrata assai buona di pane, vino ed animali, ma sono spesso travagliati da' Turchi che vanno a mangiare il loro sebbene paghino al gransignore tolleri[26] *50 di tributo. Oltre al' arca di Santo Saba, ch'e' tutta guernita di fuori d'argento a figure dorate, ne' ha un' altra verso levante nella quale dicono essere corpo di santo Simeone il qual si chiamava prima Stefano Nemagna ed era padre di Santo Saba a si fece monaco al Montesanto, e venne poi al detto monasteroe fu chiamato Simeone; e nel medesima arca e' il corpo di re Ladislao.*[27]

[Ујутру, у зору, узјахасмо коње и јахасмо прошавши један веома дуги мост, идући дужим путем дуж бујице зване Милешевка, по тлу које је било слабо обрађено и доспесмо до манастира калуђера из реда Светог Саве, који је подигао Владислав, српски краљ, нећак Светог Саве, који је ово свето место претворио у манастир и ту окончао свој живот. Ту је цело његово тело, како кажу калуђери; видесмо га само са прекрштеним рукама, ништа друго, јер кажу да када га човек гледа на смрт се препадне. Ту се помолисмо и били смо у цркви која беше одлично очувана: ту је један лепи велики крст од дрвета са позлатом и многе фреске светаца са српским словима и лепим украсима. Ту су три капеле које воде једна у другу; служба се изводи по грчком обичају, на српском језику. Имају добар прилив хлеба, вина и животиња, али им често задају муке Турци који долазе

[26] *Tollero* потиче од средњовековног термина *tallero* (lat. *thalerus*), а означава стари сребрни новац који је био најпре у употреби у Фиренци (Види: O. Pianigiani, *Vocabolario Etimologico della Lingua Italiana di Ottorino Pianigiani*, Vol. I, London, (2014), 765.)

[27] P. Contarini, *Diario del viaggio da Venezia a Constantinopoli,* Venezia, (1856), 18-19.

да једу њихово, иако плаћају господару данак од 50 сребрњака. Поред арке Светог Саве која је цела споља украшена сребром са позлаћеним фигурама, постоји још једна према истоку у којој кажу да је тело Светог Симеона, који се претходно звао Немања и био је отац Светог Саве. Замонашио се на Светој гори, а потом дошао у манастир и ту је добио име Симеон. А у истој арки је и тело краља Владислава.]

Интересантан је податак из одломка где аутор говори како су Турци свраћали у манастир и обедовали, јер је тако чуо од калуђера. То нам указује на то да каравансараји нису били једина свратишта где су османски и европски путници могли да потраже храну и да одморе, већ и манастири. Међутим, Контарини у самом дневнику често помиње каравансараје и истиче како је и сам свраћао у неке од њих како би предахнуо од пута. А идући дуж реке Рашке, Контарини наставља своје приповедање, додајући да су на левој обали још два манастира калуђера из реда Светог Саве, који изводе службу на грчком језику.[28] Овде је реч о манастирима Стара Павлица, који се помиње у повељи Стефана Првовенчаног, а у склопу манастира је црква посвећена апостолима Петру и Павлу, на основу чега знамо да је реч о поменутом манастиру. Контарини у тексту дневника такође истиче да је манастир посвећен Светом Петру, тј. да носи његово име и помиње још један манастир за који тврди да је посвећен Светом Ђорђу, те се на основу тога може закључити да је у питању манастир Ђурђеви Ступови, који је Стефан Немања подигао 1171. године.[29] Ево и Контаринијевог дела текста који нам указује на поменуте податке:

Troviammo a parte sinistra due monasteri di calogeri di Santo Saba, che fanno il rito greco, il monastero di sopra posto sopra una collina in forma di castello, e vi stanziano i calogeri in numero di 15, ed in quel di sotto due, e si chiama quel di sopra san Giorgio e quel di sotto san Piero.[30]

[Нађосмо с леве стране два манастира калуђера из реда Светог Саве, који службују по грчком обичају. Манастир изнад, који се налази изнад једног брда, налик је замку и ту борави 15 калуђера, а у манастиру испод су два калуђера. И тај манастир изнад се зове Свети Ђорђе, а онај испод Свети Петар.]

Контарини након тога наставља свој пут ка Нишу, који назива утврђењем и ту су свакако занимљива његова запажања о становништву, које је живело у том периоду на поменутим просторима. Међутим, недостатак његових запажања је тај што говори мало о самим обичајима локалног становништва о чему сведочи следећи одломак:

---

[28] P. Contarini, *Исто ,* 17-21.

[29] А. Дероко, *Монументална архитектура у средњевековној Србији*, Београд, (1953), 53-57.

[30] P. Contarini, *Diario del viaggio da Venezia a Constantinopoli,* Venezia, (1856), 21.

Nissa e' castello abitato da Turchi e da pochi cristiani; le case sono coperte di coppi, ha molte moschee, puo' ter fuochi 1500, e' stessa lungo il fiume Nissava, ed e' luogo di passo e fra due strade, una che va in Ungheria, l'altra che va a Ragusi a Nerenta ed altre scale.[31]

[Ниш је утврђење насељено Турцима и малобројним хришћанима. Куће су покривене црепом, има много џамија и можда око 1500 огњишта, а само утврђење налази се дуж реке Нишаве и место је којим се пролази између два пута: Један који води у Угарску, и други који води до Дубровчана до Неренте и до другим места.]

Поред Контаринијевог путничког дневника, још један од значајнијих извора је и аутобиографија Герасима Зелића, архимандрита манастира Крупе, који је у свом *Житију* објединио неколико путничких дневника, описујући своје путовање од Венеције преко Далмације, као и боравак у Цариграду, као и боравак у Русији и Паризу.[32] Иако је Контаринијев дневник написан током барока, а Зелићево *Житије* током романтизма, у наративној форми ових аутора има много сличности. Зелићево дело представља важан део наше културне баштине јер је написано далматинском веријантом српскословенског језика, а објављено је и на савременом српском језику. Када је реч о интерпретацији Зелићевог дела, значајан допринос је дао историчар књижевности и културе, проф. др Жељко Ђурић који је указао на значај поменутог дела у својој књизи *Велико путовање Герасима Зелића.*[33]

Када је реч о културно-историјском контексту, посебно је за нас значајан део Зелићевог дела у коме аутор говори о свом путовању кроз Срем и Бачку и о боравку у манастирима на Фрушкој гори. С обзиром на то да је ова област у то време била под хабзбуршком управом, значајно је што Зелић, приповедајући о свом боравку, указује и на културно-верски контекст, премда се у *Житију* наилази и на много драгоцених података који говоре и о политичко-историјским приликама. Овом приликом цитирамо одломак који говори о Зелићевом боравку на Фрушкој гори и о његовом сусрету са Евтимијем Котуровићем, игуманом манастира Кувеждин.

О, о, помози Боже! Да није ово онај Котуровић, на којега ја имам писмо и препоруку од мојега игумана? Али је у писму упутствије у Крушедол, а не у Кувеждин : и ово ће, бојим се бити други какав Котуровић. Ништа мање, упитавши за келију игуманову, узмем оно писмо у џеп, пак к њему. Очитам пред врати обично: „Молитвами и пр." Јави ми се; уђем и нађем га на канапеу за столићем над књигом Житија Светије Отаца.

---

[31] Paolo Contarini, *Исто,* 21.

[32] Г. Зелић, *Житије*, Београд-Шибеник (2018).

[33] Ж., Ђурић, *Велико путовање Герасима Зелића*, Београд (2015).

- Седи, попо!- рече ми. Послушам га и станем питати у коме се манастиру у Фрушкој налази њеки игумаи Евтимије Котуровић.

- Ја сам Котуровић- одговори ми, - и другог не има у Фрушкој гори.

- Јесте ли били у Рватској?- припитам.

- Јесам, у Рватској и Далмацији,- отвјешча ми.

[...]

Одавде ме не пусти Котуровић десет дана, докле се није пробила пртина, да пођем из манастира до манастира како сам имао велику жељу виђети оне царске лавре, поклонити се и цјеливати толике мошти српскије светаца, који су угодили Богу, како ти: Стевана Штиљановића у Шишатовцу, св. кнеза Лазара у Врднику, св. Краља младога Уроша, ког уби невјерни Вукашин, св. Кирка и Јулиту, светог Георгија и Јоана, и различите друге свете мошти, за које се може назвати Фрушка права српска Света гора, утора.[34]

Из Зелићевог даљег текста сазнајемо да је имао и задужбину у Карловцима коју је, како каже, установио са архиепском и митрополитом Стефаном Стратимировићем.[35] Зелићев, као и други тектови о којима је раније било речи обелодањују многе чињенице на пољу политичко-историјских млетачко-српских веза, али и на пољу културне историје у оквиру које се, као што можемо закључити, отвара више аспеката попут културно-лингвистичких, културно-књижевних, културно-религијских, као и културно-уметничких. Из тог разлога ови извори представљају значајан део наше културне баштине, те би у будућности требало да постоји већа тенденција за њиховим проучавањем.

Извори:

Alberi, E., *Le relazioni degli ambasciatori veneti al Senato,* Serie III, Vol. III, Firenze, (1855);

Barozzi, N., Berchet, G., *Le relazioni degli stati europei lette al Senato dagli ambasciatori veneti,* Venezia, (1866);

Зелић, Г., *Житије*, Београд-Шибеник, (2018);

Muratori, L. A., *Rerum italicorum scriptores,* I Tomo, Milano, (1733);

Muratori, L. A., *Rerum italicorum scriptores,* Tomo Decimosecondo, Bologna, (1728);

Nardi, F., *Tre documenti della famiglia Morosini*, Padova, (1840);

Contarini, P., *Diario del viaggio da Venezia a Constantinopoli,* Venezia, (1856).

[34] Г. Зелић, *Житије*, Београд-Шибеник, (2018), 79-81.

[35] Г. Зелић, *Исто,* 606-607.

Литература:

Battaglia, S., *La formazione dell' italiano,* Liguori, (1967);

Valzania, S., e gli altri (a cura di), *Lo spazio letterario del Medioevo latino,* Vol. IV, Salerno, (1992);

Vesnić, M., Sumnjiva kraljica, *Nova iskra*, 4/12, Beograd, (1902), 367-370.

Vulić, M., Važnost proučavanja dalmatskog jezika, *Čakavska rič,* XXX, br. 1-2, Split, (2002), 443-458;

Дероко, А., *Монументална архитектура у средњевековној Србији*, Београд, (1953);

Ђурић, Ж., *Велико путовање Герасима Зелића*, Београд, (2015);

Žic-Teklin, A., Tako je govorio Burbur: izumrli dalmatski jezik i njegov krčki dijalekt veljotski, Krk, (2017);

Коматина, И., Велико краљевство од прве: крунисање Стефана Немањића у ,, Традиција Дукљанског краљевства “, *Историјски часопис*, 65, Београд, (2016), 15-34;

Коцић, М., *Венеција и хајдуци у доба Морејског рата*, Београд, (2014);

Paoletti, E., *Il fiore di Venezia ossia i quadri i monumenti, le vedute ed i costumi Veneziani,* Vol. I, Venezia, (1837);

Pavlović, D. (ur.), *Stara srpska književnost,* I , Novi Sad-Beograd, (1970);

Pianigiani, O., *Vocabolario Etimologico della Lingua Italiana di Ottorino Pianigiani*, Vol. I, London, (2014);

Ravegnani, G., Andrea Dandolo, in *Dizionario Biografico degli Italiani,* Vol. 32, Treccani, (1986);

Спремић, М., *Србија и Венеција* (VI-XVI век), Београд, (2014);

Tomea, P., Cronache episcopali e cronache universali minori, in *Le cronache medievali di Milano,* Milano, (2001), 39-68;

Ћирковић, С., *Срби у средњем веку*, Београд, (1995);

Ћоровић, В., *Историја Срба* књ.1, Београд, (1989);

Ћук, Р., *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Посебна издања, књ. 23, Београд, (1986);

Ćuk, R., Izvoz svile iz Dubrovnika u Veneciju u XIV veku, *Istorijski časopis,* SANU, Beograd, (1981), 17-25;

Folena, G., *Culture e lingue nel Veneto medievale,* Padova, (1990);

Фостиков, А., Исаиловић, Н., Уговор о веридби Владислава II Немањића и Констанце Морозини Венеција, 24. август 1293. године, *Мешовита грађа*, књ. XXXIX/ *Miscellanea*, vol. XXXIX, Београд, (2018), 7-46.

Hrabak, B., Putnici iz hrišćanske Evrope o privrednim prilikama slovenskih zemalja na Balkanu pod Turcima, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini IV,* Sveska b, Priština, (1969), 1-47.

Casadei, A., Santagata, M., *Manuale di letteratura italiana medievale e moderna,* Roma-Bari, (2014);

Summary

Marija Mitić

SOME IMPORTANT VENETIAN SOURCES FOR SERBIA - FROM THE MIDDLE AGES TO THE NEW AGE

Ties between Serbia and the Venetian Republic were established during the Middle Ages and became more intense during the Renaissance. We learn more about the political, economic, as well as cultural Venetian-Serbian circumstances from scientific and unofficial Venetian sources. Some sources are known primarily in the political-historical and economic-historical context, while the cultural-historical aspects are little known. Sources such as the chronicle of Andrea Dandolo, the autobiography of Gerasim Zelić, the relations and travel diary of Paolo Contarini and others, represent important documents in the field of Venetian-Serbian relations and form an important part of Italian and Serbian cultural heritage.

УДК 339.543(497.11)”1886”

Александар Миљковић,
историчар, докторанд
Филозофски факултет у Нишу
Бојан Панић,
историчар, докторанд
Филозофски факултет у Нишу

СРПСКЕ ЦАРИНАРНИЦЕ НА ЈУЖНОМ ДЕЛУ СРПСКО-ТУРСКЕ ГРАНИЦЕ 1886. ГОДИНЕ

Апстракт: Рад се бави прегледом царинарница, тј. ђумрука на јужном делу српско-турске границе 1886. Обрађене су две царинарнице, и то Топличка, са седиштем у Куршумлији, и Врањска, са седиштем у селу Давидовцу поред Врања. Приказано је стање на овим двема царинарницама, као и предлог за оснивање царинарнице у селу Свирцу близу Медвеђе. Рад је писан на основу релевантних необјављених и објављених историјских извора и историографске литературе. За писање главног дела рада коришћен је опширан извештај о царинарницама који је саставио крајем септембра 1886. године београдски цариник Вучко Стојановић за потребе министра финансија Чедомиља Мијатовића. Овај значајан документ, под називом „Преглед ђумрука у Србији“, чува се у Архиву Српске академије наука и уметности у Историјској збирци заведен под бројем 9532.
Кључне речи: Врање, кријумчарење, Куршумлија, Свирце, Србија, Турска, Царинарница.

Током периода турског ропства, а и након ослобођења у 19. веку, термини: ђумрук, ђумрукана, ђумругџија често се помињу у изворима, литератури и свакодневном говору. У овом раду користићемо назив царина, царинарница, цариник, осим ако се ради о неком цитату.

Ђумрук је турска реч која у преводу на српски језик означава царину, трошарину, таксу за пролаз; док је ђумрукана царинарница, трошаринска станица. Радник који је наплаћивао царину, цариник, називао се ђумругџија (ђумрукчија).[1]

Београдски пашалук је био посебна царинска област у Османском царству и на њега су се односили трговински уговори склопљени са европским државама. Сви они су били склопљени на истој основици по

[1] Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речних страних речи и израза*, Нови Сад 2006, 390.

којој је вредност царине утврђена по 3% од вредности робе.[2] Београдска царинарница је имала своју филијалу у Нишу и била је у рукама београдског везира који је постављао своје чиновнике.[3]

Крајем XVIII и почетком XIX века и током прве владе кнеза Милоша Обреновића, а посебно након прикључења нових крајева 1833. године сељаци који су доносили робу на градске пијаце плаћали су чаршијски ђумрук.[4] Још током 1826. године, када је кнез Милош добио од османске Порте под закуп царски харач, порез на земљу и главницу, добио је и закуп свих скела и царина, осим Београда, за 25000 гроша годишње.[5] Након стицања аутономије 1833. године и уређења нових граница, подигнута су нова царинска места, а укинута нека од старих.[6] Две најважније царинарнице налазиле су се у Нишу и Београду. Нишка је укинута у пролеће 1834. године, а место ње је отворена нова у Алексинцу, док је београдска предата Србима почетком 1834. године. Као накнаду за укидање нишке царинарнице Кнежевина је Порти плаћала 45.000 годишње. До краја прве владе кнеза Милоша основано је 17 царинарница, а оне које су се налазиле на рекама имале су и скелу преко које је превожена роба: Топчидер, Вишњица, Смедерево, Рам, Винча, Радујевац, Фетислам, Текија, Пандирало, Вршка чука, Грамада. Веће царинарнице биле су под управом државних чиновника, а мање и скеле даване су под закуп. Све царинарнице биле су уређене и снабдевене царинском тарифом.[7] Прву царинску тарифу прописао је кнез Милош марта 1819. године. Она је допуњена 1822. године и каснијих година прилагођавана и допуњавана.[8] У Србији је 1835. године постојала

[2] Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић, књига друга (1821-1826),* Београд 1909, 408-409. (у даљем тексту: М. Гавриловић, *Милош Обреновић, књига друга*).

[3] Исто, 409.

[4] Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830-1839*, Београд 2004,107 (у даљем тексту: Р. Љушић, *Кнежевина Србија*). Други назив за „чаршијски ђумрук“ је трошарина. У време Милоша Обреновића то је био мукадски приход који је он држао у закуп од везира по свим местима сем Београда. Касније је он припао општини. М. Гавриловић, *Милош Обреновић, књига друга*, 422-425; Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, Београд 1990, 121-122.

[5] Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842. године*, књига I, Београд 1901, 239.

[6] Исто, 378.

[7] Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 109; Исти, „Вук Стефановић Караџић и питање укидања феудализма у Србији“, Историјски часопис 35, Београд 1988, 108; Кнез Милош је након преузимања београдске царинарнице издао указ о постављењу особља са прописаним упутством и наведеним дужностима. Мита Петровић, *н. д.*, 226-228. Током 1834. године за царинара у Алексинцу постављен је Стевча Михаиловић. Мита Петровић, *н.д.*, 230-231; Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић, књига трећа (1827-1835)*, Београд 1912, 490-491. (даље: М. Гавриловић, *Милош Обреновић, књига трећа*). Владимир Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија 1833-1838*, Београд 1957, 99. (у даљем тексту: В. Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија*).

[8] М. Петровић, *н.д.*, 221; 372-378.

31 скела. Све су издаване под закуп.[9] Од царина и скела Кнежевина Србија је убирала око 8% годишњег прихода.[10] Приход од свих царинарница у Кнежевини Србији до краја 1834. године ишао је у личну кнежеву касу, као његов лични приход, а од 1835. године прешао је у државну касу, као државни приход.[11]

По решењу кнеза Милоша 1837. године предвиђа се да се наплаћена царина на извоз стоке у Аустрију користи за школски фонд.[12]

Постојање царинарница као установа у Кнежевини Србији било је од великог значаја у политичком смислу, привредном, трговинском, финансијском, али и пограничном, због јачања граничне службе и изградње институција аутономне Кнежевине.[13]

Након абдикације кнеза Милоша 1839. године и успостављања Првог намесништва,[14] донета је одлука коју је предложио Савет да се све царинарнице предају држави на контролу и да се издавање у закуп прекине, а да царинаре поставља држава. Царинском службом руководило је Министарство финансија.[15]

Закон о уређењу царина донет је у мају 1850. године. Подељен је на 20 глава са додатком и садржи 166 чланова. Уређивао је сва важна питања царинарница, од робе, начина наплаћивања такси, казни, уз навођење врсте роба, начина наплаћивања и организације истих. Наведено је да Кнежевина Србија има 24 царинарнице, и то 11 према Аустрији, 2 према Влашкој и 11 према Турској, од којих су две према Босни, на Дрини.[16]

Нови *Закон о устројству ђумрука* донет је крајем 1863. године. Подељен је на 15 глава и додатак и садржи 123 члана. Кнежевина Србија је тада имала 27 царинарница, и то према Аустрији 14 (у односу на 1850. године нове су у Гроцкој, Доњем Милановцу и Градишту); према Влашкој 2 и према Турској 11. Њиме је законски одређено постојање царинарница, обавезе, начин наплате такси, организација, издавање докумената о цариньењу робе.[17]

Мрежа царинарница установљена у периоду од 1839. до 1863. године је остала иста до стицања независности.[18]

---

[9] Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, 113.

[10] Исто, 115.

[11] М. Петровић, *н.д.*, 238.

[12] *Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији у досадашњим зборницима нештампаних и изданих од 2. фебруара 1835. до 23. октобра 1875. године*, XXX, Београд 1877, 199. (даље: *Зборник закона и уредаба XXX*).

[13] В. Стојанчевић, *Кнез Милош и Источна Србија*, 101-102.

[14] О првом намесништву видети: Радош Љушић, *Прво намесништво 1839-1840*, Нови Сад 1995.

[15] *Зборник закона и уредаба XXX*, 254; Бојана Миљковић Катић, *Пољопривреда Кнежевине Србије (1834-1867)*, Београд 2014, 295.

[16] *Зборник закона и уредаба и уредбених указа изданих у Књажевсту Србији од почетка 1849. до краја 1850. године*, Београд 1853, 208-248.

[17] *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији од почетка до краја 1863. године, XVI,* Београд 1864, 113-154.

[18] Б. Миљковић Катић, *н.д.*, 295.

Одлука о премештању царинарница након стицања независности Србије донета је крајем 1878. године, и то према Бугарској и Турској. Народна скупштина је донела одлуку да књаз својим указом одређује места за царинарнице, на предлог министра финансија и у договору са Министарским саветом (владом). Влада је овлашћена да отвори и нове царинарнице уколико сматра да је то потребно.[19]

Кнез Милан Обреновић доноси указ почетком 1879. године о измештању царинских станица. Према граници са Бугарском, Грамадска царина премештана је у Цариброд; Пандиралска у Брезник, а Суповачка у Балтабериловац. На граници према Турској царина је премештена из Алексинца у Врање и из Јанкове клисуре у Куршумлију. Тада су отворене и нове царинарнице у: Малом Зворнику и Љешници.[20]

Јануара 1879. године Народна скупштина у Нишу доноси измене и допуне закона о устројству царинарница од 12. децембра 1863. године.[21]

Међународна комисија за разграничење Србије на обележавању граница према Бугарској и Турској решила је све несугласице које су постојале око тачне трасе којом би се протезала граница. Након подизања караула и обележавања границе одређене су тачне локације царинских станица у Власини и код Суковског моста, а јула 1879. године донета је уредба о отварању нових царина код Дешчаног Кладенца и у селу Ржани. Убрзо је на путу Неготин–Видин код Брегова отворен одељак Радујевачке царинарнице на који је у септембру са ушћа Тимока пребачена скела, а новембра 1879. године са бугарском владом постигнут је договор о отварању царинарнице на прелазу Вршка Чука.[22]

На састанку у Нишу августа 1886. године Чедомиљ Мијатовић, министар финансија[23] Краљевине Србије, дао је задатак царинику Београдске царинарнице Вучку Д. Стојановићу да обиђе све српске царинарнице од Куршумлије и Врања дуж бугарске границе, до Радујевца и Београда и да о томе сачини детаљан извештај.[24] Убрзо након добијеног задатка Стојановић

[19] *Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији од 1. новембра 1878. до 6. маја 1879. године, XXXIV*, Београд 1879, 40-41. (даље: Зборник закона и уредаба XXXIV).

[20] *Исто*, 209-210.

[21] *Исто*,114-122.

[22] Момир Самарџић, „Погранични проблеми у односима Србије и Бугарске 1879-1884. Корени, развој, значај“, Историјски часопис LIII, Београд 2006, 195-196.

[23] Чедомиљ Мијатовић био је министар финансија у влади Милутина Гарашанина од 23. марта 1886. до 1. јуна 1887. године (*Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941)*, приредио Душан Мрђеновић, Београд 1988, 101.

[24] Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка, 9532. (у даљем тексту: АСАНУ, ИЗ)

је кренуо у инспекцију царинарница, обишао их, утврдио чињенично стање на терену и крајем септембра исте године поднео исцрпан извештај претпостављеном министру.

Ми смо се у раду определили за опис стања на две царинарнице које су се налазиле на јужном делу српско-турске границе. Била је то Топличка царинарница, са седиштем у Куршумлији, и Врањска царинарница, са седиштем у Врању. Ове две царинарнице имале су изузетан значај за Србију, јер су се поред Рашке и Јаворске[25] налазиле на простору који је одвајао Стару Србију[26] од ослобођене и независне Краљевине Србије. Управо због тога и због чињенице да се Србија окренула ка југу у свом национално-просветном раду оне су играле кључну улогу у повезивању српског народа у северном делу Османског царства са Србијом.

Топличка царинарница

Након напорног пута и преваљених километара, инспектор Стојановић је дошао у седиште Топличке царинарнице, у Куршумлију. Оно што је тамо затекао није било по правилима и упутима о Царинској служби у Краљевини Србији. Најпре му је „засметало“ због чега је седиште царинарнице у Куршумлији, а не на самој српско-турској граници, на Преполцу. Оправдање за овако нешто налазио је у томе да је „прибирање прихода правилније и сигурније, а надзор око чувања границе јачи“. Замерку је нашао и у томе што је царинарница удаљена „добра четири сата“ од границе. Међутим, у том тренутку на Преполцу није постојала погодна зграда за смештај царинске службе, па је он предложио да држава треба да се позабави изградњом објеката јер на том терену „има изобилно грађе и осталог материјала потребног за зидање.“ Такође, он је навео још један разлог зашто седиште царинарнице треба да буде на Преполцу. По његовом мишљењу, на граници је било доста „неписмених стражара“ са српске стране који нису имали потребне квалификације око царињења робе. Са изградњом царинског објекта на самој српско-турској граници стало би се и на пут кријумчарењу робе[27] које је на овом делу било веома развијено.[28]

[25] О улози и значају Рашке и Јаворске царинарнице у српском националном раду у Старој Србији види: Славиша Недељковић, „Национални рад у Старој Србији и улога Рашке царинарнице (1878-1885)“, Наша прошлост, бр. 10, Краљево 2009, 101-110; Милић Ф. Петровић, *Документи о Рашкој области 1900-1912*, Београд 1995; Радмила Петковић-Поповић, Вукоман Шалипуровић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*, Прибој 1970.

[26] Више о појму Стара Србија види: Славенко Терзић, *Стара Србија – драма једне цивилизације*, Нови Сад-Београд 2012, 17-44.

[27] Више о кријумчарењу на српско-турској граници види: Александар Миљковић, *Српски народ у Јужној и Старој Србији*, Лебане 2021, 85-104; Милорад Васовић, *Горња Јабланица – географска својства*, Београд 1998, 108-110.

[28] АСАНУ, ИЗ, 9532.

По мишљењу инспектора, на самој граници, поред царинарнице требало је формирати и санитетско-полицијску службу. У том циљу би се, док објекти не буду изграђени, на граници распоредили „два органа писмена, један ђумручки позорник и један санитетски гвардија“ ради прегледа путника, пртљага, вршења санитетско-карантинске службе и спровођења робе од границе до постојеће царинарнице у Куршумлији.[29]

У време посете инспектора легална трговина на српско-турској граници била је веома слабо развијена. Инспектор је у извештају министру разлоге за овакво стање видео у непостојању трговинске конвенције са Турском,[30] у веома лошем стању пута који је ишао од Куршумлије до Преполца, као и у томе „што овај крај због своје јаке горовитости не даје потпуне сигурности трговцу и путнику у путовању.“ Решење овог проблема он је видео у што скоријем закључивању трговачког уговора између Србије и Турске, изградњи доброг пута „да се лако и са товарним колима може путовати“, као и појачање полицијске и војне страже на том простору. Он је још тада увидео да ће Топлички округ са развојем трговине привредно оживети и да ће се производи са овог простора продавати у Приштини, Пећи, Призрену, Ђаковици и осталим значајним центрима Старе Србије. Такође, он је упозорио и министра да је на држави одговорност да ли ће овај крај да „и даље вегетира и вегетирајући да гаји само рђаве карактере – дивљаке од којих не може имати користи ни друштво ни држава.“[31]

Инспектор се у свом извештају осврнуо и на рад цариника, службеника и на опште стање које је владало на царини. По њему, требало је смањити број службеника и да њихов број треба свести свега на двојицу и једног полицајца. И по питању вођења архиве, деловодног протокола, регистра и финансијског извештаја нашао је замерку. Тако је напоменуо да је „дневник касе мрљаво и дрљаво вођен.“ За такво стање изразио је сумњу у постојање финансијских махинација.[32]

Што се тиче кријумчарења робе на самој граници запазио је да се из Турске у Србију у мањим количинама кријумчари кафа и дуван, а да се са

[29] Овакав поступак био је уведен још 1881. године на српско-турској граници у селу Давидовцу недалеко од Врања (АСАНУ, ИЗ, 9532.)

[30] Преговори око потписивања трговинске конвенције између Србије и Турске започели су у јуну 1887. године и трајали су годину дана. После вишемесечних дугих и тешких преговора, трговинска конвенција на крају је потписана 25.јуна 1888. године у Цариграду. У име Србије конвенцију се потписао српски посланик у Цариграду Стојан Новаковић, док је у име Турске потпис ставио министар иностраних дела Саид-паша (Михаило Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд 2003, 51; Михаило Војводић, *Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса*, Београд 2012, 229.

[31] АСАНУ, ИЗ, 9532.

[32] Исто.

српске стране илегално превози ситна и крупна стока и пиће.[33] Он је са жаљењем констатовао да се кријумчарењу тешко улази у траг „зато што је предео врло горовит и испресецан планинским кланцима, који кријумчању на руку иду, а друго што и сами стражари остављени без правог надзора... потпомажу то кријумчење.“

На крају извештаја који се односи на Топличку царинарницу, инспектор је похвалио управника царинарнице Капрића као веома одговорног и пожртвованог службеника, али је указао и на чињеницу да је он стар и болестан и да држава треба да пошаље млађу особу за цариника.[34]

Предлог за отварање царинарнице у Свирцу

Након задржавања у Куршумлији, извршене инспекције и утврђивања чињеничног стања на терену, инспектор Вучко Стојановић дошао је у мало место Свирце.[35] Стигавши у Свирцу, најпре је увидео да се налази на значајном геостратешком положају и да лежи на линији између Преполца и Врања. Као такво, по мишљењу инспектора, заслужује да му држава поклони озбиљну пажњу, јер је удаљеност између царинарнице у Куршумлији и царинарнице у Врању невероватних „35 сати“. Такође између те две царинарнице није постојала ни једна друга, сем пограничних патрола и караула, па је кријумчарење робе било веома живо.[36]

Стојановић је препознао и да Свирце лежи на линији Лесковац–Лебане са богатом околином „у храни, пићу, кудељи, сточарству...“. Због тога је предложио да држава треба да отвори царинарницу на том простору, јер би се са њеним отварањем отворио и пут за трговину и саобраћај, тако да би „равна и врло богата околина Лесковачка, која кад ради храни девет окружја, а кад не ради девет окружја не могу да је изране“ била повезана са Приштином, Ђаковицом и Призреном.[37]

Царинарница која би требало да буде отворена у овом месту била би исте категорије као она у Куршумлији. Службенике би држава ангажовала на тај начин што би поједине „лење“ царинике пребацила са Саве и Дунава на новоотворену царинарницу. У изградњи објекта за смештај царине учествовале би среске и општинске власти које би ангажовале довољан број људи, материјала и средстава за обављање тог посла. Земљиште за

[33] Из Србије у Османско царство, тачније на Косову и Метохију стизао је и штоф из Параћинске фабрике, брашно, пиво, ракија, стакло, камени угаљ и метална галантерија (*Историја српског народа*, VI/1, Београд 1983, 273.)

[34] АСАНУ, ИЗ, 9532.

[35] Село недалеко од Медвеђе и Лебана, налази се на планини Гољак на 620 метара висине (М. Васовић, н.д., 213).

[36] АСАНУ, ИЗ, 9532; М. Васовић, *н.д.*, 110.

[37] АСАНУ, ИЗ, 9532.

објекат је већ било обезбеђено јер „један богати Арнаутин већ драговољно уступа земљиште за ову циљ, само да се овај пут отвори.“ На крају је инспектор апеловао на министра да Србија поради на Порти у Цариграду да и Турска отвори царинарницу на њеној страни границе и да се изгради пут Свирце–Приштина, а уколико се то не деси отварање царинарнице у Свирцу не би имало смисла.[38]

Врањска царинарница

После извршеног прегледа терена на простору Горње Јабланице, инспектор Вучко Стојановић наставио је пут према Врању. Стигавши у Врање, он се упутио у село Давидовац где се налазило седиште Врањске царинарнице. Најпре је прегледао стање благајне, финансијске извештаје, регистре, деловодне протоколе и архиву и сем мањих неправилности није уочио крупније грешке.

Међутим, инспектор се детаљно позабавио кријумчарењем робе на том делу српско-турске границе. Он је запазио да је кријумчарење у овом крају веома развијено. Као главни артикал који се кријумчари била је кафа „управо у тој мери да ју врло ретко ко од Врањанаца купује у Београду од велико-купаца.“ Разлог за овакво стање инспектор је налазио у пограничној стражи, као и на подручју Топличке царинарнице. У извештају је писао да је проблем у томе што се у граничну службу прима „већим делом сиротиња из околних села која се на саму границу наслањају“ па је она склона разним махинацијама. Још једна ствар која је ишла кријумчарима на руку био је и погодан терен јужно од Давидовца тако да су кријумчари могли „не на коњу, не пешке, него с колима товарним да прелазе у по дана у по ноћи из Турске у Србију и обратно.“[39]

Велики погодност за кријумчаре била је и близина села Трновац на свега пола сата од границе на турској страни. Инспектор је упозорио министра да у овом селу „сам Арнаутин живи увек с мартинком у руци, који се шверцом занима и који се не боји ни цара ни ћесара.“[40]

Поводом проблема око кријумчарења, инспектор је предлагао министру да се на граници у граничној служби распореде одани људи, зрели, храбри и способни за службу, а не „дечурлија од 17-18 година са некаквим захрђалим и старим пушкама“, јер када би они угледали Арбанасе наоружане пушкама и рапосређене у четама са по 10 до 12 људи, повлачили би се испред њих и напуштали граничну линију. Инспектор је нагласио да овакво стање не даје гаранције држави „ни у политичком ни у полицијско-санитетском

[38] Исто; Царинарница у Свирцу није била отворена у наредном периоду.

[39] АСАНУ, ИЗ, 9532.

[40] Исто.

погледу.“ У свом извештају он је стање на делу Врањске царинарнице упоређивао са стањем на делу границе са Бугарском. На том делу границе Србија је била ангажовала крстареће жандармеријске четe и направила је неку врсту безбедоносног кордона.[41]

Кривца за бујање кријумчарења инспектор је налазио и у полицијским службеницима и чиновницима на царинарници. По њему надзор над њима требало би да врши војска. Он је писао и да пограничне власти гледају кроз прсте појединим моћним трговцима из Врања који су трговали сољу, барутом, ситном и крупном стоком. У овоме је увидео проблем по државу, јер је по њему због „двојице тројице трговаца из Врања“ цела држава била на губитку.[42] Свакако да је Стојановић имао оправдања за овакав свој став, али ако се погледа да су трговци били спона између државе и српског народа у Турској, да су у својим караванима превозили и књиге за српске школе, звона и црквене утвари за српске цркве и манастире у Старој Србији, поставља се питање да ли је држава била толико на губитку. То, свакако, не оправдава бахатост и лично богаћење појединих трговаца и стављање личних изнад општих, државних и националних интереса.

У циљу сузбијања кријумчарења на простору Врањског округа инспектор је саставио и детаљан план у 16 тачака који је упутио тадашњем начелнику овог округа.[43] По њему, требало је са планинских караула где су непроходни путеви за кријумчарење робе повући по једног граничара, затим од њих образовати посебну стражу која би била стационирана између села Карадника и Доњег Вртогоша, јер је тај простор био најпогоднији за кријумчарење; затим извршити пребацивање карауле која се налазила код Горњег Вртогоша на простор подно планине Карпине на улазу у теснац који је почињао на овом месту; граничари би морали да обилазе граничну линију и дању и ноћу; затим би требало подигнути барикаде између Давидовца и Карпине како се на том делу не би пролазило товарним колима и зато што се на том простору највише шверцује; требало је извршити промену граничара који су у сродству са сељацима из околних села како не би више долазило до злоупотреба; граничаре би требало опремити модернијим пушкама, а онда их контролисати и извршити контролу муниције јер поједини „истресају барут из патрона, па уместо барута сипају пепео“, порадити на сузбијању мита које је раширено међу граничарима; требало би поставити и жандарме на улазу у Врање који би вршили претрес сваког ко улази у град и који би патролирали ноћу како би спречили уношење текстилне робе из Турске у

[41] Исто.

[42] Исто.

[43] Начелник Врањског округа у то време био је Милан Ђ. Стојићевић. *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, приредио др Климент Џамбазовски, том IV, књига 2 (1886-1887), Београд 1986, 1, 29, 116-117.

град; требало би ангажовати сељаке из околних села близу границе како би учествовали у проналажење и хватању кријумчара; затим би требало чешће вршити обилазак и инспекцију караула; за граничаре и њихове надређене требало би ангажовати зрелије и озбиљније људе; поједине жандарме и њихове претпостављене пребацити из једног округа у други; затим најстрожије забранити састанке и преласке преко границе ван царинског пограничног одељења; у хватању кријумчара ангажовати и среске органе и финансе; у сваком тренутку ставити на располагање царинарници полицију која би уколико је потребно вршила претрес и појединих зграда ако се посумња да је у њима кријумчарена роба. Испектор је у сузбијању кријумчарења предложио и увођење додатних царина на поједину робу која се увози из Турске, попут фарбе која се користи за бојење текстила, предмета од бронзе итд. Он је предлагао и мање задржавање на граници за људе који преносе предмете који су ослобођени плаћања царине. Поред свега тога, на крају је предложио и смањење персонала на самој царинарници.[44]

Пошто се задржао у Врању и извршио преглед стања на терену, инспектор Вучко Стојановић упутио се преко Сурдулице и након тога стигао у седиште царинарнице на Власини.

*

На основу инструкција добијених од министра финансија, београдски цариник Вучко Стојановић је у другој половини 1886. године извршио инспекцију српских царинарница од Куршумлије и Врања на српско-турској граници, преко Власине на бугарској граници, до Радујевца на граници са Румунијом. На основу утврђеног стања на терену, крајем септембра послао је веома опширан извештај министру финансија Чедомиљу Мијатовићу у коме је детаљно описао затечено стање на поменутим царинарницама. На основу тог извештаја ми смо у раду реконструисали стање на двема српским царинарницама, Топличкој са седиштем у Куршумлији и Врањској са седиштем у селу Давидовцу.

На основу тог извештаја, а ми сматрамо да је тачан и прецизан јер је писан за министра финансија, стање на овим двема српским царинарницама није било идеално. Стојановић је у свом извештају био веома ригидан, али уједно и реалан. Он је, што се тиче Топличке царинарнице, дао низ замерки. Почевши од тога да је седиште царинарнице у Куршумлији, а не на самој граници на Преполцу, преко лоше вођеног финансијског извештаја и дневника касе до тога да је број службеника на овој царинарници исувише гломазан и да га треба смањити. Он се у свом извештају доста бавио и кријумчарењем робе на подручју ове царинарнице и по том питању давао је конкретне предлоге како би требало сузбити ову негативну појаву по државу.

[44] АСАНУ, ИЗ, 9532.

Што се тиче Врањске царинарнице, стање на њој није било нимало сјајније у односу на Топличку. Штавише било је и горе, јер је на подручју ове царинарнице кријумчарење робе цветало. Једино је по питању вођења архиве и дневника благајне био задовољан. Приликом прегледа ове царинарнице он се за помоћ у сузбијању кријумчарења обраћао и тадашњем начелнику Врањског округа, како би овај са својим људством допринео у борби против црне берзе. Што се тиче самог обезбеђења царинарнице и границе са Турском, он је овом делу посветио више пажње, јер је сматрао да се главно кријумчарење робе из Србије у Турску и обратно управо врши на овом терену. Он је за сузбијање кријумчара, као и њихових помагача међу граничарима и царинским службеницима, предлагао употребу војске и жандармерије, полиције и финанса.

На путу од Куршумлије до Врања Стојановић се задржао и у селу Свирцу које се налази недалеко од Медвеђе. Он је у овом месту видео погодан терен за изградњу још једне царинарнице, јер је сматрао да би са изградњом исте подручје тадашњег Јабланичког среза добило на значају, да би се отворили трговачки путеви за пласирање српске робе у Приштини, Ђаковици, Призрену, Пећи итд., као и да би било лакше контролисати улаз и излаз робе из Србије у Турску и из Турске у Србију. Међутим, овај његов предлог остао је мртво слово на папиру и Свирце и Јабланички срез нису добили своју царинарницу.

Значај овог рада је у томе што он даје до сада непознате податке и баца ново светло на прилике и догађаје на јужном делу српско-турске границе последњих деценија XIX века. Велики значај је и у томе што је за писање главног дела рада коришћена до сада мало позната историјска грађа која се чува у Архиву Српске академије наука и уметности у Београду.

Извори и литература

Необјављени извори:

Архив Српске академије наука и уметности, Историјска збирка, 9532.

Објављени извори:

Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, приредио др Климент Џамбазовски, том IV, књига 2 (1886-1887), Београд 1986.

Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији у досадашњим зборницима нештампаних и изданих од 2. фебруара 1835. до 23. октобра 1875. године, XXX (30), Београд, 1877.

Зборник закона и уредаба и уредбених указа изданих у Књажевсту Србији од почетка 1849. до краја 1850. године, Београд 1853.

Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији од почетка до краја 1863. године, XVI(16), Београд 1864.

Зборник закона и уредаба изданих у Књажевству Србији од 1. новембра 1878. до 6. маја 1879. године, XXXIV (34), Београд 1879, 40-41.

Петровић Мита, Финансије и установе обновљене Србије до 1842. године, књига I, Београд 1901.

Литература:

Васовић Милорад, Горња Јабланица-географска својства, Београд 1998.

Војводић Михаило, Стојан Новаковић и Владимир Карић, Београд 2003.

Исти, Стојан Новаковић у служби националних и државних интереса, Београд 2012.

Гавриловић Михаило, Милош Обреновић, књига друга (1821-1826), Београд 1909.

Исти, Милош Обреновић, књига трећа (1827-1835), Београд 1912.

Историја српског народа, VI/1, Београд 1983.

Љушић Радош, Вук Стефановић Караџић и питање укидања феудализма у Србији, Историјски часопис 35, Београд 1988, 97-118.

Исти, Кнежевина Србија 1830-1839, Београд 2004.

Исти, Прво намесништво 1839-1840, Нови Сад 1995.

Миљковић Катић Бојана, Пољопривреда Кнежевине Србије (1834-1867), Београд 2014.

Миљковић Александар, Српски народ у Јужној и Старој Србији, Лебане 2021.

Недељковић Славиша, Национални рад у Старој Србији и улога Рашке царинарнице (1878-1885), Наша прошлост, бр. 10, Краљево 2009, 101-110.

Петковић-Поповић Радмила, Шалипуровић Вукоман, Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку, Прибој 1970.

Петровић Ф. Милић, Документи о Рашкој области 1900-1912, Београд 1995.

Самарџић Момир, Погранични проблеми у односима Србије и Бугарске 1879-1884. Корени, развој, значај, Историјски часопис LIII, Београд 2006,195-216.

Стојанчевић Владимир, Кнез Милош и Источна Србија 1833-1838, Београд 1957.

Исти, Милош Обреновић и његово доба, Београд 1990.

Терзић Славенко, Стара Србија – драма једне цивилизације, Нови Сад-Београд 2012.

Устави и владе Кнежевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941), приредио Душан Мрђеновић, Београд 1988.

Речници:

Клајн Иван, Шипка Милан, Велики речних страних речи и израза, Нови Сад 2006.

Summary

Aleksandar Miljković, Bojan Panić

SERBIAN CUSTOM OFFICES ON THE SOUTHERN PART OF THE SERBIAN-TURKISH BORDER IN 1886

The paper presents the role of customs offices in building the institutions of the Serbian state in the 19th century. After gaining independence at the Berlin congress in 1878, the Serbian-Turkish border was moved from Jastrebac and Kopaonik to Vranje and Kosovo and Metohija. The new southern parts of the Serbian state were exposed to attacks by Turks and Arnauts, as well as smuggling, which should have been prevented and those areas introduced into the legal, official currents of the independence of the Kingdom of Serbia. The paper deals with two customs offices: Toplička with its headquarters in Kuršumlija and Vranjska with its headquarters in the village of Davidovac near Vranje, as well as the proposal for the establishment of a customs office in the village of Svirce near Medvedja. The paper is written on the basis of unpublished and published historical sources and available literature and represents a contribution to the study of the history of the south of central Serbia.

Славиша Недељковић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

УДК 94(=163.41)(497.7)"1888";

ПРИЛОЗИ ЗА ПРОУЧАВАЊЕ АКТИВНОСТИ ДРУШТВА СВЕТОГ САВЕ НА ПОЉУ ЗАГРАНИЧНОГ РАДА (1888)*

Апстракт: Значајну улогу у ширењу националне идеје међу српским становништвом у Старој Србији и Македонији имала су и поједина српска просветна друштва и патриотске организације. Једно од тих патриотских удружења било је *Друштво Светог Саве* које је основано у Београду почетком друге половине 1886. године. Целокупна делатност Друштва била је усмерена ка српским земљама у Турској, односно ка Старој Србији и Македонији, а обухватала је: културно-просветни рад, оснивање школе у Београду у којој су се школовали питомци и издавачку делатност. За релативно кратко време *Друштво Светог Саве* постало је значајан центар за ширење српске националне идеје и организовање заграничне акције у неослобођеним српским земљама под Турцима.

Кључне речи: Друштво Светог Саве, културно-просветни рад, Македонија, Срби, Стара Србија, Турска, школе.

***

Погоршање српско-бугарских односа и политичке варнице које су избијале између ове две балканске државе довеле су до рата који се водио у новембру 1885. године. Неспремна за успешно вођење рата, Србија је претрпела пораз. Овај рат је веома јасно указао на све опасности које су Краљевини Србији претиле од младе и снажне бугарске државе и њене агресивне балканске политике. Бугарска је намеравала да питање Македоније и преосталог дела европске Турске реши у своју корист, што је било веома опасно за Србију и њен национални рад у Турској.[1] Да би блокирала ширење и јачање бугарског утицаја у Старој Србији и Македонији, Србија је морала да интензивира свој просветно-пропагандни рад у овим областима. Овај рад није требало да иритира сумњичаве и већ поприлично непријатељски настројене турске власти, него је требало да буде заснован на мирним и легалним методама, односно да се води школом, црквом и књигом.

* Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-9/2021-14/200165).

[1] Термин Османско царство, турска царевина, Турска, употребљавали смо као синоним за једну исту државу.

Овакав начин вођења заграничне политике у српским земљама у Турској подразумевао је: активно укључивање Министарства иностраних дела и Министарства просвете и црквених дела; формирање посебних новчаних фондова за вођење пропагандних послова; слање свештеника, учитеља и повереника; оснивање нових школа, књижара, штампарија; покретање листова на српском језику и оснивање српских конзулата у Старој Србији и Македонији. Све ове задатке требало је остварити у најкраћем року, јер је Србија у предузимању културно-просветне активности у Османском царству далеко заостајала за Бугарима и Грцима.[2]

Велику улогу у ширењу националне идеје међу српским становништвом у Старој Србији и Македонији имала су и поједина српска просветна друштва и патриотске организације. У том послу нарочито се истакло патриотско удружење *Друштво Светог Саве* које је основано у Београду почетком друге половине 1886. године.[3] Главни иницијатор за оснивање овог друштва био је Светомир Николајевић,[4] угледни професор опште историје и књижевности на Великој школи у Београду. Окупивши око себе групу истомишљеника, патриота и националних радника, Николајевић се одлучио за формирање једног удружења чији би главни задатак био обнављања националног рада у српским земљама под Турцима.[5] Задаци Друштва били су одређени чланом 1. и 2. Основних правила која је сачинио привремени Одбор, а која је 12. августа 1886. године одобрило Министарство просвете и црквених дела Србије. У поменутим члановима писало је „да је задатак *Друштва Светог Саве* да шири просвету и негује национално осећање и врлине у српском народу, као и да ће Друштво поменути задатак извршити подизањем и помагањем школа где год то буде потребно, слањем новчане помоћи и издавањем ваљаних књига, слика и песама“.[6] Први јавни скуп *Друштва Св. Саве* одржан је 6. септембра 1886. године у сали Велике

[2] М. Војводић, *Стојан Новаковић и Владимир Карић*, Београд 2003, 25-27; .Исти, *Друштво Светог Саве (документи 1886-1891)*, Београд 1999, 7; Исти, *Стојан Новаковић у спољној политици Србије*, у : Стојан Новаковић, личност и дело, поводом 150 годишњице рођења (1842-1992), САНУ, научни скупови, књига LXXVII, одељење историјских наука, књига 25, Београд 1995, 554-555; С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија (1856-1897), културно-просветни и национални рад,* Ниш 2012, 260-261.

[3] М. Станић, *Успомене на митрополите с којима сам радио, Михаила Г. Ристића*, Вардарски зборник, бр. 2, Београд 2003, 76.

[4] Светомир Николајевић (Радуша, 1844 – Београд, 1922), писац, политичар, професор Велике школе, члан Српске краљевске академије, државник.

[5] Идеја о формирању једног патриотског удружења које би се бавило заграничним радом у српским земљама у Турској, привукла је истакнуте српске националне раднике, који су узели активно учешће у раду Друштва Св. Саве. Свој допринос овом Друштву дали су: Милан Ђ. Милићевић, Коста Шуменковић, Стеван В. Каћански, Љубомир Ковачевић, Панта Срећковић, Милојко Веселиновић, протосинђел Фирмилијан итд.

[6] М. Војводић, *Друштво Светог Саве*, 17.

школе у Београду. Друштвом је руководио Главни одбор на чијем се челу налазио Светомир Николајевић. Челници *Друштва Светог Саве* успели су да за релативно кратко време организују комплетну инфраструктуру. Широм Србије био је основан велики број пододбора а тамо где није било услова за њихово отварање, Друштво је имало своје поверенике. Основано по примеру грчког *Силагоса* и бугарског *Друштва Св. Кирила и Методија, Друштво Светог Саве* је већ у првој години постојања привукло већи број чланова и дародаваца. Целокупна делатност Друштва била је усмерена ка српским земљама у Турској, односно ка Старој Србији и Македонији, а обухватала је: културно-просветни рад, оснивање школе у Београду у којој су се школовали питомци Старо-Србијанци и Македонци, и издавачку делатност.[7]

Велику помоћ у реализацији ових активности, Друштво је имало од Министарства просвете и црквених дела Србије (од оснивања па до 1889. године) и Министарства иностраних дела Краљевине Србије. То се пре свега односи на финансирање разноврсних активности Друштва и материјално покривање њихових трошкова. Поред помоћи од стране званичних органа у Србији, Друштво је један део помоћи добијало и од дародаваца и добротвора, који су на разне начине помагале националну заграничну активност *Друштва Светог Саве*. Главно поље активности Друштва било је усмерено ка Старој Србији и Македонији, где је агресивна егзархијска пропаганда, уз несебичну помоћ турских власти, отворено насртала на српске школе и цркве. Одмах после признања бугарске цркве у Турској, јасно се видело да бугарски национални програм далеко превазилази бугарски етнички простор. Егзархисти су показивали претензије да под јурисдикцију своје цркве ставе не само област Трновске патријаршије, већ и области бивше Охридске архиепископије и Пећке патријаршије. Овлашћена од Порте да организује културно-просветни и црквени живот словенског становништва у Македонији, Егзархија је организовала јак пропагандни систем који је са успехом ширио бугарску националну идеју, језик и културу.

Деловање бугарске Егзархије на подручију Старе Србије вршено је уз благослов турских власти, које су српски народ у тим областима, чак и у својим званичним документима убрајали у Бугаре (бугар-милет). Све је то ишло у прилог егзархистима, који су уз помоћ корумпираних турских вилајетских чиновника почели да врше снажан притисак на српско становништво не би ли га бугаризовали.[8]

---

[7] С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, Београд 1934, 149-150; М Војводић, *Друштво Светог Саве*, 7-8.

[8] С. Недељковић, *Косово и Метохија у плановима бугарске пропаганде (1870-1878),* Српске студије, бр 4, Београд 2013, 64-67; Ј. М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења,* Београд, 1941, 64-69; Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција*, Београд, 2008, 135; Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве*, *књ. II*, Београд, 1991, 428-429.

За релативно кратко време *Друштво Св. Саве* је постало значајан центар за ширење српске националне идеје и организовање националне акције у неослобођеним српским земљама под Турцима. Од самог почетка свог рада Друштво се одазивало свим позивима српских црквено-школских општина из Старе Србије и Македоније. Свега пар недеља након установљења, Друштво је издвојило значајна новчана средства и помогло оправку цркве Св. Василија у Горњој Србици, као и оправку школских зграда у Љубижди, Доњој Гуштерици, Горњем Селу, Штрпцу, Средачкој и Сиринићкој Жупи.[9] У национално-пропагандном раду и развоју просветног живота код Срба у Турској, значајну улогу имале су књиге, и то на првом месту школске. Снабдевање српских школа у Старој Србији и Македонији школским књигама и уџбеницима био је један од основних облика помагања ових установа. Слање школских књига српским школама у Турској, представљало је у то време веома тежак и опасан посао. Како су књиге преношене илегално, то је код турских власти стварало сумњу да је реч о некаквом превратничком послу диригованим из Србије, директно усмереним против турских власти. Због тога су под жесток удар турске полиције долазили не само школе и учитељи већ и сви они који су били у било каквом контакту са књигама. Самим тим су и резултати у реализацији овог посла били релативно слаби и у потпуној несразмери са напорима и материјалним трошковима који су у све ово били улагани. Многе књиге које су на једвите јаде биле пребациване преко границе често су из страха уништавали сами учитељи и чланови црквено-школских општина, а оно што је преостало пленила је у својим претресима турска полиција. Због тога је долазило до парадоксалне ситуације, да су се књиге из Србије слале у великим количинама у Стару Србију, док су се истовремено тамошње општине и школе стално жалиле на оскудицу у њима. Један вид активности *Друштва Светог Саве* односио се на слање књига и уџбеника српским школама у Старој Србији и Македонији.[10] Разним каналима и везама, активисти Друштва су пребацивали школске и богослужбене књиге, карте, учила, као и све оно што је било неопходно за нормално извођење наставе у школама. Један део књига чланови Друштва су самоиницијативно сакупљали од аутора или издавача или их је Друштво добијало на поклон од разних донатора и добротвора. То су биле књиге из различитих области, тако да је, поред књига из књижевности и историје, ту било и дела из етнологије, географије, биологије итд. Српске основне школе у српским земљама у Турској су поред књига добијале и наставна средства, која су била неопходна

[9] *Петар Костић, Аутобиографија*, приредила В. Митровић, Призрен 1997, 130.

[10] Архив Србије (даље: АС), Министарство иностраних дела (даље:МИД), Просветно политичко одељење (даље: ППО), 1894, ред 502, ПП No 268, Тодор Станковић-Сими Лозанићу, Скопље 9/21. јули 1894.

за извођење наставе. Тако су пут српских школа у Стару Србију биле слате: штице, словарице, рачунаљке, глобуси, атласи, географске карте, слике за предавања из познавања природе итд. Захваљујући новчаној помоћи Друштва која је износила 20 наполеона, мештани Горње Србице успели су да купе школске клупе и таблу и да с јесени 1887. године отворе дуго очекивану школу у коју су се одмах уписала 32 ђака.[11]

Осим књига и наставних учила, Друштво је српским школама у Старој Србији и Македонији повремено слало и стручне педагошке часописе. За српске учитеље у Турској који су живели и радили у потпуно другачијим условима од оних који су имали просветни радници у Краљевини Србији, ови часописи били су од изузетне вредности.[12] У многим српским школама широм Старе Србије и поред значајног успеха на осавремењавању образовног система код Срба у Турској и даље се осећао недостатак у школованом учитељском кадру. На учитељска места широм Старе Србије углавном су долазили свршени призренски богослови, који су у току трогодишњег школовање стицали релативно скромно образовање.[13] Знајући за тај проблем, Друштво је одабирало одређене кандидате и предлагало их Министарству просвете за српске учитеље у Турској. Тако је августа 1887. године *Друштво Светог Саве* за српског учитеља у Пећи предложило Ристу Дашића Протића, који је у то време обављао учитељску службу у Црној Трави. Овај предлог наишао је на одобравање Министарства просвете тако да је Дашић почетком септембра отишао на своју нову учитељску дужност.[14] Један део активности *Друштво Св. Саве* је усмерило и на издавачку делатност. Тако је 1887. године Друштво покренуло часопис *Братство* који се бавио тематиком из различитих области живота и активности српског народа у Старој Србији и Македонији. Већину чланака писали су угледни истраживачи, попут Стојана Новаковића, Љубомира Ковачевића, Милана Ђ. Милићевића итд. Једном годишње Друштво је издавало извештаје о свом раду у публикацијама под насловом *Друштво Светог Саве и Поменик*.[15]

Централна активност *Друштва Св. Саве* односила се на отварање просветних установа у Краљевини Србији и школовање питомаца родом из

[11] Исто, 1890, ред 7, ф VIII, ПП No 122, Тодор Станковић-Министарству иностраних дела, Приштина 5/17. новембар 1890.

[12]:АС, Министарство иностраних дела, Политичко одељење (даље: МИД-ПО), 1887,. бр. 342, ф V, р 2, Пов. No 88, Стојан Новаковић-Министру иностраних дела, Цариград 16/28. март 1887; Исто, бр. 937/9, ф VII, р 2, Пов. бр. 230, Стојан Новаковић-Министру иностраних дела, Цариград 17/29. октобар 1887.

[13] АС, Министарство просвете и црквених дела, Просветно одељење (даље: МПс-П), 1889, ф XXXIII, р 20, П бр. 441, Светислав Бакић-Министарству просвете и црквених дела, Београд 7/19. октобар 1889.

[14] АС, МИД-ПО, Ф V, Р VII, Пов. бр 823, Министарство просвете и црквених дела-Управи Призренске богословије, 18/30. септембар 1887.

[15] М. Војводић, *Друштво Светог Саве* 9.

Старе Србије и Македоније. Питомци су у Србију долазили са препорукама српских конзула или тамошњих националних радника и по завршетку свог школовања били су обавезни да се врате назад у своја родна места и да раде као учитељи или свештеници. Крајем 1887. године Друштво је основало Светосавску вечерњу школу, која је са радом отпочела у јануару наредне године. Међу полазницима ове школе било је доста Срба пореклом из Старе Србије и Македоније, који су се бавили разним занатлијским пословима у Београду или у унутрашњости Краљевине.[16] У овој школи су се, поред општег знања, стицале и одређене вештине које су биле од практичног значаја за све оне који су се бавили занатлијским пословима. Како су се Друштву све више јављали кандидати који су имали завршену основну или неку другу школу и којима је требала нека врста дошколовавања, све се више наметала потреба за оснивањем школе, која би била припремног карактера, односно која би давала ученицима неку врсту допунског знања. Приправна светосавска школа била је отворена у току 1888. године и у њој су се школовали будући српски учитељи у Старој Србији и Македонији, јер су њени ђаци по свршетку ове школе могли да наставе своје школовање у државној учитељској школи. У првим годинама рада, Приправна светосавска школа је била организована као дворазредна, да би 1892. године она била преуређена у троразредну школу. У ову школу били су примани ученици који су претходно завршили Светосавску вечерњу основну школу „или коју другу основну школу или по који разред гимназије“.[17]

У новембру 1888. године Друштво је основало Светосавски пансион. Оснивањем овог пансиона желело је да помогне свим младим људима који су долазили из Старе Србије и Македоније и хтели да своје школовање наставе у Србији. За питомце пансиона је поред редовног школовања била планирана и посебна вечерња настава из српског језика, књижевности и историје, а на располагању им је била и читаоница са одређеним бројем књига.[18] Књиге и потребна учила питомци светосавског пансионата добијали су на поклон од Министарства просвете. Светосавски пансионат су за време свог школовања могли да користе они ученици који су „испуњавали следеће услове: 1. да су не само рођени, него и непосредно дошли у Београд изван граница Краљевине Србије; 2. да су отуда упућени са препорукама својих општина које се обавезују да ће их по свршетку наука примити натраг; 3. да нису млађи од 12 ни старији од 17 година и 4. да су свршили бар два разреда гимназије на ма каквом језику“.[19] У првим месецима након отварања,

[16] *Исто*, 10

[17] *Историја српског народа , књига VI-1*, Београд 1984, 526; С. Недељковић, *нав. дело*, 329.

[18] М. Војводић, *Друштво Светог Саве*, 9-10.

[19] АС, МПс-П, 1888, ф IV, р 79, П бр. 2820, Министарство просвете и црквених дела-Управи државне штампарије, Председнику главног Одбора, Београд 16/28. април 1888.; АС, МИД-ПП, 1890, ред 30, ДСС, бр. 1158, Милош С. Милојевић-свим пододборима и повереницима Друштва Светог Саве, Београд 14/26. децембар 1890.

све трошкове око рада пансионата покривало је Министарство просвете, да би од 1889. године овај светосавски интернат био финансиран из касе Министарства иностраних дела. Почетком 1890. године Министарство иностраних дела је за потребе покривања трошкова насталих око рада пансионата издвојило суму од 25.320 динара.[20] Како се из године у годину број питомаца увећавао, капацитет пансионата није више могао да подмири потребе, па је 1890. године био отворен Светосавски дом. Када је дом почео са радом у њему је била смештена и управа Друштва Св. Саве.

У новембру 1890. године, Друштво је основало Светосавску вечерњу богословско-учитељску школу у Београду. Задатак ове школе био је да спрема кандидате за учитељски и свештенички позив у Старој Србији и Македонији. У ову школу примани су ученици који су претходно завршили Светосавску приправну школу или неку другу средњу школу. Предавања у овој школи почела су у јануару 1891. године, а њен управник је био национални радник Милош Милојевић.[21] И поред великих очекивања да ће Светосавска вечерња богословско-учитељске школа бити од кључног значаја за српски заграничи рад и ширење националне пропаганде у Старој Србији и Македонији, до тога није дошло. Када је *Друштво Светог Саве* пало у немилост код српских органа власти, Министарство иностраних дела донело је одлуку о затварању ове школе, тако да је она после само шест месеци постојања, престала са радом. Сви питомци, ученици ове школе, који су се налазили у пансионату и дому били су размештени по државним школама широм Краљевине Србије.[22]

Од свог оснивања *Друштво Светог Саве* је уживало велику подршку званичних органа у Србији. Та сарадња је нарочито била плодоносна од 1887. године, када је при Министарству просвете било формирано Одељење за школе и цркве ван Србије. Задатак овог одељења био је да одржава контакт између српске владе и *Друштва Светог Саве*, као и да руководи српским културно-просветним и националним радом у Турској. Када је 1889. године ресор заграничног рада прешао из Министарства просвете у Министарство иностраних дела, Друштво је дошло у непосредну везу са политичко-просветним одељењем и српским дипломатским представништвима у Турској. Независно од тога, *Друштво Светог Саве* је имало своје канале и

[20] АС, МИД-ПП, 1890, ред 30, ПП No 200, Београд 9/21. фебруар 1890.

[21] Милош С. Милојевић, национални радник, књижевник и историчар. Рођен је 1840. године у Црној Бари. Основну школу и гимназију завршио је у Шапцу и Београду. Школовање је потом наставио у Кијеву и Москви. Године 1870. постао је професор гимназије у Београду, да би од 1873. до 1876. године, био управитељ и професор Другог одељења Београдске богословије. Активно је учествовао у српско-турским ратовима 1876-1878. За професора и директора гимназије у Лесковцу постављен је 1881. године. Пензионисан је 1893. године. Преминуо је 1897. године у Београду.

[22] М. Војводић, *Друштво Св Саве*, 10-11.

поверљиве људе и самостално се бавило пропагандним радом. То је било у пуној супротности са ставом Министарства иностраних дела које је тежило обједињавању заграничног рада, тако да су размимоилажења између Друштва и српских власти бивала све чешћа.[23] Иако су политичке прилике у Турској стриктно диктирале да се загранични рад обавља у тишини и да се ослободи свега онога што је изазивало турске власти и компромитовало српску акцију, *Друштво Светог Саве* не само да то није разумевало, већ је често радило супротно. Активисти овог Друштва организовали су велике јавне скупове, штампали извештаје о свом раду и јавно по целој Србији, приказивали своје питомце, које су представљали као апостоле српске националне мисли у Старој Србији и Македонији. Друштво је своје питомце васпитавало у војничком духу, тако да су они носили и војничке опасаче, те су својом појавом више подсећали на регруте на војној обуци него на децу која се школују за учитељски позив.[24]

Све је то било веома опасно за српски загранични рад у Османском царству и могло је да продуби и онако дубоко неповерење турских власти према учитељима, свештеницима и ђацима који су се школовали у Србији а потом се враћали у своја родна места у Турској. О томе је већ у фебруару 1887. године у својим извештајима писао вицеконзул Петар Манојловић, који је упозоравао да се због непримереног и неопрезног држања појединаца које је слало *Друштво Светог Саве*, могу изазвати веома оштре реакције турских власти које би у корену сасекле српски национални рад у Старој Србији и Македонији. Турско посланство у Београду је са великом пажњом пратило рад Друштва и о томе је редовно извештавало своју владу у Цариграду. Турске власти су имале веома оштар став према свему што је имало било какве везе са радом овог Друштва, тако да је и најмања ситница била довољан повод за репресивне акције полицијских и војних власти. Када су турске власти у Новој Вароши посумњале да је учитељ Василије Марић завршио Светосавску школу у Београду, он је одмах био ухапшен и бачен у тамницу, где је на њега био вршен јак притисак како би признао да је радио против интереса турског царства. Међутим, када је црквено-школска општина, поднетом Марићевом учитељском сведоџбом доказала да је он завршио богословију у Призрену, а не Светосавску школу, против Марића су одмах повучене оптужбе и он је био ослобођен.[25] Још један дипломата који се није слагао са методама рада *Друштва Светог Саве* био је Владимир Карић,

[23] С. Јовановић, *нав. дело,* 166-168; С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија (1856-1897), културно-просвезни и национални рад,*263-264.

[24] З. Ђорђевић, *Политичко-просветна делатност Србије на Косову и Метохији у XIX и почетком XX века*, Призрен 1993, 112-113; В. Ћоровић, *Историја Срба*, Београд 1993, 669-670.

[25] АС, МИД-ПП, 1891, ред 17, П бр. 117, Ђорђе Радуловић-Михаилу Кр. Ђорђевићу, Јавор 12/24. децембар 1891.

српски конзул у Скопљу. Владимир Карић никако није одобравао бучну и неопрезну активност Друштва која је изазивала оштру реакцију турских власти. Он је сматрао да вођење заграничне политике треба да буде ствар српске владе а не приватне организације и да би *Друштво Светог Саве* требало „да буде тајно друштво које се не види и не чује". Извештавајући ресорно министарство о раду *Друштва Светог Саве,* Карић је предлагао да се оно трансформише у једно културно-књижевно друштво које би се, осим сакупљања и слања књига српским школама у Старој Србији и Македонији, бавило и отварањем и одржавањем македонских школа у Краљевини Србији.[26] Активност *Друштва Светог Саве* у заграничним пословима трајала је до 1891. године, кад је одлуком српске владе изгубило државну помоћ и било одстрањено из пропагандне активности. Комплетан посао везан за ове активности био пребачен на надлежно министарство српске владе. После овог ударца, Друштво се само делимично опоравило. Иако је наставило да постоји, његова активност била је драстично смањена и практично сведена само на издавачку активност.[27] Период од 1886. до 1891. године је за *Друштво Светог Саве* био најбитнији период. У овом кратком времену од свега пет година, Друштво је постигло значајне резултате и остварило је запажен допринос на пољу културно-просветне пропаганде у српским земљама под Турцима.

За све време свог деловања, *Друштво Светог Саве* је било у контакту са опробаним српским националним радницима и патриотама који су својим приватним каналима и контактима, као и саветима могли значајно да помогну Друштву у његовом заграничном раду. Препоруке и савети ових искусних вукова српске националне пропаганде били су од непроцењиве вредности. Један од њих био је и велики српски национални радник Аксентије Хаџи Арсић.[28] У свом писму упућеном председништву Друштва, августа 1888. године, он износи неколико предлога, који би по његовом мишљењу појачали српски загранични рад у Старој Србији и Македонији. Осим већ поменутих идеја о отварању нових школа и борби против бугарске пропаганде, Арсић је руководству *Друштва Светог Саве*, предлагао да искористи свој ауторитет како би од Министарства просвете и Министарства иностраних дела издејствовало да се у Скопљу а по могућности и у Солуну и Битољу, отвори по једна српска гимназија. То је по Арсићевом мишљењу било од велике користи, јер би се на тај начин српска омладина из Старе

[26] Архив Косова и Метохије (даље : АКМ), фонд Јована Јовановића Пижона (даље : ЈЈП), XXVIII/K10-679-1889, 80-3-380, No 442, Извештај референта за српске ствари Владимира Карића-Министарству просвете и црквених дела, Београд 25. март/6. април 1889.

[27] М. Војводић, *Друштво Светог Саве*, 10-12.

[28] Аксентије Хаџи Арсић (Приштина, 1839 – Ниш, 1889), национани радник, сресски начелник.

Србије и Македоније учила у српским гимназијама у Турској, па би на тај начин била поштеђена свих оних непријатности које су пратиле српску децу која су се после школовања у Србији враћала у своја родна места у Турској. Друга ствар којој је Аксентије Хаџи Арсић придавао велики значај било је добијање српских митрополитских столица у Турској. Када би Срби у Турској, писао је Хаџи Арсић, „имали макар једног владику то би био успех од највећег значаја за општу ствар а национални рад у Турској био би много јачи и организованији и доносио би много боље резултате“. Документ се чува у архиву Српске академије наука и уметности у фонду Јована Ристића (12/535, XII/9). Текст достављамо у оригиналу без икаквих језичких или интерпункцијских исправки.

Председнштву Друштва Светог Саве, Београд

Пре 20-так и више дана, налазећи се у Београду, имао сам част говорити са поштованим Г. председником друштва „Св. Саве“ о нашим ставрима изван границе и том приликом Г. председник ми је изволео јавити, да би добро било да своје надзоре о тим ставрима на писмено друштву представим; пошто сам обећао даћу то учинити, учтиво предлажем следеће:

Да се у Скопљу, и по могућству у Солуну или још боље у Битољу, у Србији под Турцима отвори по једна гиманзија српска у којима ће се учити свеколика деца ономашњег народа нашег, која би и иначе долазила овамо ради изучавања науке по нашим сродним заводима и по томе да се обустави примање ђака из тих покрајина српских у овдашње школе, јер свима онима који се овде у Србији уче, отежан је из политичких узрока повратак у њихов завичај, те се на тај начин не постиже циљ који има то примање наше деце изван граница по овдашњим школама.

Међутим, када они тамо школу сврше, лакше им је да добију учитељску службу код ономашњих црквених општина и на тој начин, за кратко време успеће се да се сузбије бугарска пропаганда по свим крајевима Старе праве Србије и Македоније, те ће престати ова општа невоља, која се у том погледу за последњих 10 година, тако јако почела да осећа.

Наставници и учитељи за ове гиманзије да се плаћају одавде а деца која се буду у њима учила да се издржавају о нашем трошку.

По свим главним варошима као: Велесу, Приштини, Охриду, Кичеву, Дибри, Штипу, Кочанима Кратову, Кривој Паланци, Куманову, Прилепу, Пећи, Вучитрну, итд, да се отворе српске основне школе, одакле ће деца одлазити на своје даље образовање у горе поменуте српске гиманзије у Скопљу и Солуну или Битољу.

Учитељи по овим школама за време док се не оспособе тамошња деца за та (учитељска) места, да се нађу и пошаљу одавде и да им се даде пристојно издржавање.

Било је прилика до пре 15. година, да се појединим црквено-школским општинама тамо плаћало по нешто на име огрева и стана нашим учитељима, али је то престало од тога доба на овамо, и сада тешко се може нашим учитељима давати са те стране каква помоћ и зато на то не треба очекивати, него их, колико је могуће одовуда осигурати.

Ако за сада није могуће, по свима поменутим и другим главним местима отворити основне школе, онда учинити то онде где је то могуће; ако се учитељи друкчије не би могли наћи за та места, онда позвати све оне младиће из тих крајева који су се овде учили, па се сада налазе у државној служби, да тамо оду и школе отворе.

Ово тим пре, што су се ови младићи за тамо и спремали и што је њихова нарочита дужност да тамо иду, јер је мени Његова Светлост блажено почивши Књаз Михаило, једном приликом 1860. године, када сам долазећи из Приштине у Београд ишао како бих био примљен код Њега, у разговору рекао да ће убудуће Србија примати и изучавати нашу децу, па их затим враћати к нама за учитеље; и тако је за неко време и рађено а од пре 12-тину година, који год од ђака са оне стране границе пређе овамо, више се тамо не враћа, него остаје овде и даје му се државна служба.

Њихову будућност треба колико је могуће осигурати, јер без тога њихова се борба у садшње доба не да замислити, пошто Бугарска своје учитеље сразмерно добро плаћа, па на томе и добро успева.

За сада не треба гледати много на то, да ови учитељи буду од велике спреме. За прилике које владају у нашем народу у Старој Правој Србији и Македонији, доста је у први мах да један српски учитељ који би иначе требао да буде пристојно одевен и у опхођењу у опште благ и учтив, да зна добро у цркви да пева и да децу учи да читају и пишу српски; такав учитељ ће са успехом моћи да се бори противу неваљале бугарске пропаганде јер наш народ тамо много цени уљудност и српску песму, како у цркви и школи.

Међутим по могућству наши ђаци у скопљанској гиманзији и оној другој у Солуну или Битољу, да изучавају и турски језик, јер је ово свакојако потребно и од велике је важности, колико за осетљивост турских власти које ће према нашим школама кад виде да се у њима предаје и турски језик бити сасвим равнодушне, толико и за то, што је од непроценљиве вредности да српски учитељи знају овај језик, што се уосталом да појмити.

Да се отвори једна српска штампарија у Цариграду, Скопљу или Призрену и у њој поред осталог да се штампају све књиге које су потребне за наше школе у Србији под Турцима. Ово је утолико пре нужније, што ће иначе бити свакојаких сметњи од турских власти за преношење књига одавде тамо, јер је за њих, одавде и најнезначајнија ситница подозрива. Са отварањем ове штампарије, нашој ће се ствари много допринети.

Бугари су појмили важност овакве штампарије и зато су похитали да је преко Егзархије у Цариграду установе, где се све њихове књиге за школе њихове, по Турској печатају, те су на тај начин у том погледу створили себи велику олакшицу а власт турска, под чијом се иначе цензуром те књиге печатају не прави им никакве сметње.

Требало би и од највеће је користи по нашу општу ствар да се, ако је икако могуће поставе у Старој Србији и Македонији Срби за владике, за дотична места. За ово би требало порадити преко наших власти код султана, и када би камо лепе среће између наше и турске владе постојало искрено пријатељство, могло би се можда у овоме успети, јер како у томе успевају Грци и Бугари?

Кад би ми у Турској имали смао једног владику који би био у Скопљу или у Битољу, то би био успех од највећег значаја по нашу општу ствар, јер би преко њега, онамо имали све како треба.

Тога ради ваљало би подесити са Портом наше одношаје тако, како она не би имала повода у нас да сумња а кад смо са њом и њеним властима у пријатељству, можемо добро тамо успевати и са успехом са свију српских места Бугаре потиснути.

То што је Турска увек била наклоњена Бугарима, много им је помогло да се овако дубоко увуку у наше покрајине доспевајући чак до Новог Пазара.

Нужно је да један од наших људи из Србије под Турском, који сада овде живи оде у Цариград и да се тамо под заштитом нашег посланства жали турској влади против насиља Арнаута у Косовском вилајету који прете да искорене наш народ у том крају својим свакодневним злумима и нечовечним поступцима, против којих не може да се бори ни сама њихова власт, оваква каква је сада.

За надзорнике наших школа у Турској, најподеснији би био господин Милојко В. Веселиновић, чиновник министарства војног. Он је за време Турске био учитељ у Врању и својим узорним и корисним радом учинио је велике користи српском народу. Он ће знати показати у којима је местима за сада најнужније да се наше школе отворе.

Ја бих молио да се овај мој предлог не заборави и да се на овоме ради што пре, јер се бојим да ће после бити доцкан.

Осећам велику и свету дужност према својој отаџбини, којој већ од пре 25 година на овоме послу служим, да ово што написах изнесем пред председништвом Друштва Светог Саве са најпонизнијом молбом да се све ово прихвати и на остварењу овога живо ради, како би нашем народу са оне стране границе у овим тешким по њега приликама, помогли и спасили га од пропасти.

Уосталом господа Панта Срећковић и Милош С. Милојевић, професори и познати наши родољуби вреде и као добри познаваоци наших прилика

изван граница Краљевине и према томе важно је и од преке је потребе да се њихов глас вазда и за сваку потребу тамо, а нарочито за ствари које се односе за Стару Србију и Македонију чује и прими.

31. јули 1888. год. Аксентије Аџи Арсић

Прокупље Приштинац

Предато је 9 августа 1888. г. у Београду

Summary

Slaviša Nedeljković

CONTRIBUTIONS TO THE STUDY OF THE ACTIVITIES OF THE SOCIETY OF ST. SAVA IN THE FIELD OF OVERSEAS WORK (1888)

To block the spread and strengthening of Bulgarian influence in Old Serbia and Macedonia after 1885, the Kingdom of Serbia had to intensify its educational and propaganda work in these areas. This work should not have irritated the suspicious and already rather hostile Turkish authorities, but should have been based on peaceful and legal methods, is it should have been run by a school, a church and a book. All these tasks should have been accomplished as soon as possible, because Serbia was far behind the Bulgarians and Greeks in undertaking cultural and educational activities in Turkey. Some Serbian educational societies and patriotic organizations also played a significant role in spreading the Serbian national idea among the Serbian population in Old Serbia and Macedonia. One of those patriotic associations was the Society of Saint Sava, which was founded in Belgrade at the beginning of the second half of 1886. The main initiator for the founding of this society was Svetomir Nikolajević, a distinguished professor of general history and literature at the Great School in Belgrade. The entire activity of the Society was directed towards the Serbian lands in Turkey, ie Old Serbia and Macedonia, and included: cultural and educational work, the establishment of a school in Belgrade where cadets were educated and publishing. For a relatively short time the Society of St. Sava became an important center for spreading the Serbian national idea and organizing national action in the unliberated Serbian lands under the Turks.

Урош Шешум
Филозофски факултет
Универзитет у Београду
Мирослав Радивојевић
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

УДК 271.222(497.11)-9”1879/1915”

МИРСКО СВЕШТЕНСТВО ЛЕСКОВАЧКОГ НАМЕСНИШТВА 1879–1915.

Апстракт: У раду су дати биографски подаци о свештенству Лесковачког намесништва; места и периоди њихове парохијске службе у периоду од 1879. до 1915. године. На основу истражене и представљене историје парохијског живота у Намесништву анализирана је и статистички приказана образовна структура и порекло мирског свештенства, колико је то сачувана грађа дозвољавала. Чланак третира и промене, груписање и кретање парохија у Намесништву. У складу са доступним изворима, дати су и подаци о судбинама свештеника у периоду бугарске окупације и након Првог светског рата. Рад је написан првенствено на основу необјављене архивске грађе из Државног архива Србије, делимично Архива Југославије, црквене периодике и литературе.

Кључне речи: Лесковачко намесништво, Нишка епархија, Бугарска егзархија, Српска православна црква, Лесковац, парохије, Јосиф Петровић, Димитрије Алексић, Стеван Комненовић.

Проблемом организације црквених власти у новооослобођеним крајевима непосредно након ослобођења 1878. у српској историографији до сада се бавио Владимир Вучковић, док се образовне политике спрам свештенства у Нишкој епархији у првим годинама по ослобођењу, врло умешно и прилично детаљно, дотакао Александар Д. Средојевић.[1] Упркос труду наведених аутора, процес успостављања и мењања структуре црквених власти и улоге њених представника мирских свештеника у том процесу није добио свој целовити приказ.

Необразованост затеченог свештенства, које је у околностима ниског ступња друштвеног развоја представљало готово једину елиту нових

[1] Владимир Вучковић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима Кнежевине Србије после Берлинског конгреса*, Пирот, 2007; Александар Д. Средојевић, *Патријарх српски Димитрије Павловић (1920–1930)*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Београду, 2013.

области, представљали су велики изазов за српске државне и црквене власти. Свештеничку и црквену административно-територијалну структуру требало је саобразити са законским прописима Србије; прилагодити је старим крајевима. При том, морало се водити рачуна о локалним приликама, али и чињеници да су се народ и свештенство у годинама пре ослобођења налазили под духовном влашћу Бугарске егзархије. Циљ овог рада је да пружањем приказа формирања и мењања црквене административно-територијалне организације и структуре клера у мањем делу Нишке епархије – Лесковачком намесништву, допринесе истраживању горепоменутих процеса и мотивише даља историографска истраживања, која би за резултат дала целовит приказ верске политике Србије у областима ослобођеним 1878. године.

Будући да сачуване архивске грађе о смени егзархијског духовног ауторитета ауторитетом Београдске митрополије током 1878. готово да и нема, било је неопходно да се за доњу хронолошку границу узме 1879. година, за коју су сачувена имена свештеника. Горњи временски оквир наметнула је бугарска окупација и страдање свештенства током Првог светског рата.

Полазиште истраживања представљале су кондуит листе Нишке епархије, у којима су бележене године старости, место рођења, образовање, парохијско намештење и историјат службе сваког свештеника мирског и монашког чина. Први кондуит, састављен након ослобођења, из 1880. године, нажалост, није пронађен у Државном архиву Србије, јер на месту на коме би по протоколу требало да буде, стоји сасвим други акт. Прва сачувана и коришћена кондуит листа свештенства Нишке епархије након ослобођења састављена је 1886. и односи се на стање из претходне године. Празнину насталу изостанком првонаведеног кондуита донекле испуњавају државни шематизми и календари Кнежевине и Краљевине Србије из 1880–1885, који доносе податке за период 1879–1884. године.[2] Другу значајну допуну представљају подаци из одељка „Гласник“ часописа *Хришћански весник*, у ком су врло педантно бележене промене у свештеничкој структури Српске православне цркве: рукоположења, смрти, монашења, премештаји и постављења.

Остали необјављени кондуити из Државног архива Србије, коришћени у овом раду, доносе биографске информације за 1907, 1912. и 1914, док су прилично детаљни, мада не сасвим тачни подаци о свештенству Епархије објављени за 1900. годину. Наиме, Епархија нишка је 1899. године, први пут по ослобођењу од турске власти, штампала епархијски црквени календар са шематизмом. У њему су за сваког свештеника дати подаци о месту рођења, старости, образовању и месту парохијске или друге духовне службе.[3]

[2] Шематизми се по правилу састављају у години која претходи њиховом издавању.

[3] *Глас. Црквени календар са шематизмом Нишке Епархије за 1899*, Ниш, 1900; В. Вучковић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима*, 193–194.

Кретање свештенства и његова структура у годинама које нису обухваћене кондуитима и поменутим календаром, праћена су кроз државне шематизме и, поред већ помињаног *Хришћанског весника,* црквене часописе *Гласник* и *Весник српске цркве*.[4]

Врло корисни извори били су и спискови умрлих и рукоположених свештеника Нишке епархије, које је, иако не редовно, Нишка конзисторија слала Министараству просвете и црквених дела. Поред њих, коришћени су и други акти из архиве поменутог Министарства, похрањени у Државном архиву Србије. Документи из фонда Министарства вера Краљевине Југославије, који се чувају у Архиву Југославије, помогли су заокруживању биографија појединих свештеника.

Приликом писања рада коришћене су и стручне монографије, те чланци и прилози, од којих бисмо издвојили оне објављене у *Лесковачком зборнику* из пера Драгутина М. Ђорђевића и Станише Војиновића.[5]

* * *

Лесковац је после Ниша, а уз Прокупље, био најзначајније градско насеље Нишко-белоцркванске епархије од средине 19. века. Ослањајући се на чињенице да је представљао значајно привредно средиште, са бројном православном популацијом и да је у Лесковцу већ у другој половини 19. века један од варошких свештеника по правилу носио титулу иконома, Владимир Вучковић с резервом је изнео претпоставку да је лесковачки иконом вршио функцију митрополијског намесника нишког владике. Исти аутор наводи, с приличном оградом, да постоји могућност да је у Лесковцу у истом периоду постојало и протопрезвитерство, као територијално-црквена

---

[4] Није згорег напоменути да одељак „гласник“ у црквеним часописима, од деведесетих година 19. века, није прецизно бележио све промене у професионалном животу свештенства, те су услед тога биографије појединих свештених лица у овом раду остале непотпуне.

[5] Појединачни библиографски наводи налазе се код података о одређеним личностима. Списак извора и литературе у наставку користили смо за биографије већег броја свештеника. С циљем да се избегне понављање истих референци, дајемо их овде: Државни архив Србије (даље ДАС), Министарство просвете и црквених дела. Црквено одељење (даље МПС-ц), 1886, Фасцикла 1, ред 17, 19; Ф. 3, р. 122; Исто, 1887, Ф. 5, р. 199; Исто, 1889, Ф. 3, р. 226; Исто, 1891, р. 2, Ф. 92; Исто, 1908, Ф. 11, р. 13; Исто, 1913, Ф. 8, р. 68; исто, 1914, Ф. 3, р. 38; *Календар са шематизмом Књажевства Србије за 1880. годину*, Београд, 1880 (даље *Календар са шематизмом*), 157; 1881, 144; 1882, 81; 1883, 90; 1884, 76; 1885, 90; 1886, 93; 1887, 98–99; 1888, 104; 1889, 105–106; 1890, 97; 1891, 108; 1892, 114; 1893, 125; 1894, 87; 1895, 113; 1896, 96; 1897, 70; 1898, 147; 1899, 97; 1900, 100; 1901, 109; 1902, 118; 1903, 117; 1904, 107–108; 1905, 113–114; 1906, 112–113; 1907, 115; 1908, 120; 1909, 123; 1910, 127; 1911, 128; 1912, 138; 1914, 169; *Глас. Црквени календар*, 48, 82, 86, 93–99, 101, 103, 112, 121; Љубодраг Поповић, „Лесковачко школство и црква у превечерје Првог светског рата“, *Лесковачки зборник*, 55, Лесковац, 2015, 121–125.

јединица која је окупљала известан број парохија.[6] Лесковачки свештеник Димитрије Николић годинама је носио звање економа. Већ 1857. уз име „папа Димитрија“ из Лесковца, претплатника књиге *Месецослов и календар вечниј* написано је „економ и епитроп владичкиј“, док је наредне године као претплатник књиге *Пресад мудрости* титулисан само као економ. Као економ јавља се по правилу у свим поменима до ослобођења, а као такав бележен је и у шематизмима Краљевине Србије од 1880, те је, ако и не у континуитету, деценијама носио ово звање.[7]

У Прокупљу, као значајном месту у епархији владичин намесник је сигурно постојао, несумњиво већ у првој половини 19. века. Наиме, прокупачки свештеник Димитрије П. Николић у два наврата је као пренумерант на књиге *Света Гора са стране вере* Димитрија Аврамовића и *Књиге Синдипе философа персијског* из 1848. титулисан као „**прота и већил архиепис. Нишевачког**“.[8] Већил или већил је турцизам који означава пуномоћеника, заступника,[9] то јест намесника, те је помињани прокупачки прота очигледно вршио улогу митрополитског намесника, можда чак и протопрезвитера у Прокупачкој кази. Претпоставити да је лесковачки економ, иако то изричито није наведено, такође био владички „већил“, као прокупачки прота, није сасвим без основа, те је више него могуће да је као владички намесник представљао ауторитет духовне власти нишког митрополита у Лесковцу, сасвим сигурно, бар шездесетих и седамдесетих година 19. века, као што ће се даље видети, и у његовој непосредној околини. У Лесковцу се седамдесетих година изричито спомиње архијерејски намесник за време духовног ауторитета Бугарске егзархије. Егзархијски митрополит Григорије Доростолско-Червенски, који је послат 1874. да у Нишкој епархији провери устројство и расположење паствe спрам бугаризма, закључио је да је лесковачки православни живаљ много расположенији према бугаризму од нишког. Архијерејски намесник кога је затекао у Лесковцу био је пропатријаршијски расположен, као и већина у црквеној општини, али је митрополит Григорије успео да смени и обезбеди избор новог, према бугаризму расположенијег намесника, као и да у лесковачкој црквеној општини осигура избор проегзархијски расположених мештана. Важно је нагласити да је митрополит Григорије исте године изнео мисао да „казлијски“ мешани савет – односно неке врсте световно-црквеног одбор на нивоу Лесковачке казе, не треба формирати док се на место архијерејског намесника не постави поуздан бугарски духовник. Новоизабрани лесковачки намесник је 1875. поднео оставку

[6] В. Вучковић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима*, 85.

[7] Станиша Војиновић, „Прилог библиографији штампаних књига са претплатницима из Јужне Србије (1815–1812)“, *Нишки зборник*, 13, Ниш, 1983, 114, 116.

[8] Исто, 111-112.

[9] Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Novi Sad, 2015, 639.

на дужност, те је егзархијски Мешовити савет на то место, заправо место председавајућег лесковачке црквено-школске општине, поставио архимандрита Теодосија – свакако оцењеног у Егзархији као достојног бугарског духовника, чије је постављање у Лесковцу претходне године као неопходност истицао митрополит Доростолско-Червенски. Према мишљењу Егзархије нишки, егзархијски митрополит Виктор Чолаков није се довољно трудио да шири бугаризам у својој епархији и толерисао је „српску пропаганду“, односно српску просвету и српска национална осећања паствe, те пошто је Ниш сматран српским, од Лесковца, по погрешном уверењу пробугарске вароши, требало је начинити бугарско упориште. Теодосије није успео у својој мисији, како због отпора Лесковчана, тако и због отпора митрополита Виктора, те је Лесковац напустио у пролеће 1877. године.[10] Изложено показује да је функција архијерејског намесника у Лесковцу седамдесетих година 19. века свакако постојала и да је Егзархија покушала да је искористи у циљу бугаризације становништва. Као што је напред поменуто, у Лесковцу је, као и у другим већим местима епархије, постојала Црквено-школска општинска управа, називана синодом. Њиме је председавао економ – односно намесник или неки виђенији свештеник, а приликом свог боравка у Лесковцу и сам митрополит. Био је састављен од неколико виђенијих грађана и свештеника, од осам до 10 њих, из Лесковца и његове ближе околине, које је бирао збор грађана и еснафа. Синод је решавао питања везана за наследно и брачно право, старао се о школи и цркви у Лесковцу, али и његовој околини. У периоду 1867–1877. за који су сачувани подаци, синод се преко тутора, који су бирани на две године, старао о приходима и расходима лесковачке школе, али и приходима и расходима лесковачке, кумаревске, рударске и печењевачке цркве. У истом периоду, поред виђених грађана, у њему су заседали економ Димитрије Николић и лесковачки парох Јован Красић, а од 1875. до 1877. године, када је протеран из Лесковца, и помињани архимандрит Теодосије.[11] Финансијске ингеренције лесковачког синода над црквама у Печењевцу, Кумареву и Рудару наводи на закључак да се његов ауторитет протезао и на непосредну лесковачку околину. Може се према томе рећи да синод

[10] Зина Маркова, *Българската екзархия 1870–1878*, София, 1989,122–123; С. Војиновић, „Глигорије Костић-Крајчић, прилог за проучавање културне прошлости Лесковца“, *Лесковачки зборник*, 14, 1974, 216; Јелена Радосављевић, *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија 1870–1878*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету, Универзитета у Београду, Београд, 2020, 279–281, 297; Далибор Мидић, *Историја православне епархије нишке*, Ниш, 2019, 114.

[11] Јован Хаџивасиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у 19. веку, до српско-турских ратова 1876-1878*, Београд, 1928, 59–60; В. Вучковић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима*, 87–88; С. Војиновић, *Глигорије Костић*, 214–216.

није био само лесковачка, варошка црквено-школска општина, већ тело чији се ауторитет протезао и на парохије у околини вароши. На економа, односно намесника, као његовог председавајућег, преносио се ауторитет синода, те су синод и економ представљали фактичко намесништво, бар у непосредној околини Лесковца, пре његовог формалног установљења након ослобођења.

Процес успостављања српске власти у новоослобођеним крајевима одвијао се у две етапе. Прва етапа, период привремене управе, окончала се 29. децембра 1878. доношењем *Закона о подели присаједињеног земљишта на округе и срезове*. Овим законом новоослобођени крајеви уоквирени су у четири округа: Нишки, Топлички, Врањски и Пиротски. Нишки округ подељен је истим законом на Нишки, Лесковачки, Заплањски и Власотиначки срез. На основу овог закона кнез Милан је 18. фебруара 1879. донео *Указ о одређењу простора и граница окрузима и срезовима, и места за среске канцеларије у ослобођеном и присаједињеном Србији земљишту, докле се међународно нова граница потпуно не обележи* којим су коначно регулисане границе новодобијених округа и срезова. Лесковачки срез је овим Указом обухватио поред вароши Лесковца и 76 села.[12]

Присаједињење затечене црквене структуре у новоослобођеним пределима Српској православној цркви извршено је још током етапе привремене управе. Члан 78. *Привременог закона о уређењу ослобођених предела* од 15. јануара 1878. године предвиђао је стављање свих православних под управу српског митрополита, који је њима имао управљати непосредно или преко епархијског архијереја „који се постави по закону српском и канонском“.[13] У црквено-административном смислу нови крајеви на југу су у тренутку ослобођења били у саставу три епархије, Нишке, Нишевске и Скопске. Прве две епархије припадале су у целини Бугарској егзархији, док је у делу Врањске казе, који је припао Србији, већи део верника признавао духовни ауторитет скопског егзархијског владике, а мањи скопског патријаршијског митрополита Пајсија. Три дана након доношења тог закона, митрополит Михаило је у писму министру просвете и црквених дела Алимпију Васиљевићу, представнику при Врховној команди, чији је задатак било завођење привремене управе, након што је министра обавестио

[12] *Зборник закона* и *уредаба изданих* у *Књажевству Србији* од *1. новембра 1878*. до *6. маја године*, 34*, Београд,* 1879, 196–208; В. Вучковић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима*, 124–128, 161–162; Видосава Николић Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878*, Лесковац, 1975, 26–40, 82–89; Љ. Поповић, „Административно-територијалне промене лесковачког краја од 1878. до 1918.“, *Лесковачки зборник*, 26, 1986, 303–314; Слободанка Стојичић, *Нови крајеви Србије* 1878–1833: *државноправно и политичко изједначење новоослобођених крајева са доратном Кнежевином Србијом*, Лесковац, 1975, 33–43.

[13] В. Вучковић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима*, 126.

да је расписима наредио митрополиту Виктору да при службама помиње кнеза Милана, запитао да ли ће се предузети црквена управа у новим крајевима, на који начин и преко којих органа. Телеграмом од 24. јануара 1878. митрополит Михаило Јовановић позвао је Виктора нишког и Евстатија Димитракијевог нишавског владику „у заједницу са православном Српском црквом", чиме им је дато до знања да њихов опстанак у оквирима Бугарске егзархије није могућ, док им је поновним налогом у вези са спомињањем српског кнеза при богослужењу истом приликом јасно ставио до знања да се налазе у оквирима Србије.[14]

Иако се завођење црквене управе у новоослобођеним крајевима налазило под контролом митрополита Михаила и митрополијске конзисторије, њено извођење у пракси спровођено је налозима министра Васиљевића. Владикама Виктору и Евстатију министар је 25. јануара 1878. послао писмо којим им је саопштио да им шаље двојицу свештеника, владиних изасланика за црквене послове, као помоћнике. Помоћницима, Ивану Јефтићу у Нишу и Николи Ружичићу у Пироту стављено је у задатак да буду посредници владика у комуникацији са министром, митрополитом и осталим српским грађанским властима, као и да у складу с могућностима доведу у сагласност архипастирско деловање владика са словом *Закона о црквеним властима православне вере* из 1862. године. Заправо, главни задатак помоћника је био да контролишу и надзиру владике, али и да спровођењем законских прописа поменутог закона прошире његово важење на новоослобођене крајеве. Као што је Владимир Вучковић приметио, за разлику од цивилних власти, које су завођене у новим областима привременим законима, црквене власти су врло брзо и коначно заведене простим проширењем важења постојећег закона.[15]

Иако фактички сједињене са Српском црквом, епархије и делови епархија у новоослобођеним крајевима тек су октобра 1878. на седници Архијерејског сабора и формално уједињени. Нишки владика Виктор, формално је тек 13. фебруара 1879. кнежевим указом прихваћен за епископа Српске цркве и владику нишког.[16] Административно-територијално уређење епархија у

[14] Владика Виктор је већ 30. јануара 1878. у своје, у име свештенства и паствe, прихватио сједињење са Српском православном црквом и духовни ауторитет митрополита Михаила, Ђоко Слијепчевић, *Михаило, архиепископ београдски и целе Србије*, Минхен, 1980, 90–91; В. Вучковић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима*, 126, 132–134; Ј. Радосављевић, *Нишавска митрополија од ослобођења од османске власти до Берлинског конгреса*, Од турске касабе до модерног града, преко Берлина и Версаја, Пирот, 2018, 110; Иста, *Кнежевина Србија и Бугарска егзархија*, 308, 323; Д. Мидић, *Историја православне епархије нишке*, 125–126.

[15] В. Вучковић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима*, 130–132, 140–141; Ј. Радосављевић, *Кнежевина Србија*, 309–310.

[16] В. Вукчевић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима*, 162; Ј. Радосављевић, *Кнежевина Србија*, 323.

првој години по ослобођењу само је делимично зависило од српских власти. Наиме, нишевски владика Евстатије напустио је своју епархију августа 1878. и отишао у Софију, те је након краткотрајне управе администратора ова епархија припојена Нишкој. Преостали део новооослобођених крајева налазио се у саставу Врањске епархије, али је и она укинута и такође припојена нишкој 1882. године. Коначно завођење, односно преустројство затечене црквене територијално-административне структуре испод нивоа епархије на начин на који је она функционисала у Кнежевини Србији у новим областима зависило је од формирања административне структуре цивилних власти, те пре коначног формирања округа и срезова српске власти нису формирале ниже административно територијалне јединице протопрезвитерства и намесништва, а по свој прилици нису приступиле ни регулацији парохија.[17]

На подручју Нишке епархије, пре њеног проширења на Нишавску 1878, по ослобођењу је, по подацима које је послао владика Виктор, у епархији било девет протојереја и 136 свештеника. Нишки архијереј се није најбоље сналазио са административном поделом па је у статистици своје епархије све административне јединице називао окрузима, те је тешко разлучити које територије обухватају окрузи које наводи. Навео је да су у „Лесковачком округу“ ван Лесковца била 33 свештеника, а у самој вароши девет свештеника и један протојереј. Много мањи број мирских свештеника навео је у „Власотиначком округу“ 10, шест у „Пољаничком“ и четири у „Црнотравском“, рачунајући и протојереје, док је за „Заплањски округ“ дао број од 17 свештеника, збирно са протом. Чак је и „Нишки округ“ према овој статистици имао мање свештеника од „Лесковачког“, 29, уз 12 свештеника и једног протојереја у самом граду Нишу.[18] Извесно, владика је под „Лесковачким округом“ појмио много шири простор од доцнијег округа и среза, те је број свештеника који је у њему забележио по свој прилици састављен на уштрб шире околине.

* * *

Окружна протопрезвитерства Пиротско и Топличко успостављена су током фебруара и марта 1879. јер су тада свештеници Димитрије Цветковић, јагодински парох, и Павле Јовановић, парох рачански, рукоположени за протојереје и именовани за окружне протојереје Пиротског и Топличког округа.[19] У Нишком протопрезвитерству за окружног протојереја је

[17] В. Вукчевић, *Организација*, 162, 166, 169–170.

[18] У овај број су урачунати гњилански протојереј и три свештеника, али нема података о свештеницима из Куршумлијске казе. Такође, навео је број свештеника у „окрузима“ Црни Врх и „Буковички округ“, те овај број треба узети само као оквиран. В. Вукчевић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима*, 135–136.

[19] *Хришћански весник*, 1879, 23.

именован, по свој прилици у истом периоду, прота Прокопије Поповић, који је као протојереј затечен у Нишу по ослобођењу града.[20] Једино архијерејско намесништво, које је по пракси Српске цркве у Кнежевини Србији у границама срезова, формирано у Нишкој епархији 1879. било је Лесковачко намесништво, на чије је чело током поменуте године постављен Јосиф Поповић, дотадашњи жагубички намесник.

Тешко је закључити шта је Лесковачки срез издвајало од осталих на територији Епархије нишке, следствено шта је мотивисало црквене власти да у његовим границама формирају намесништво. Традиција постојања економа, односно намесника у претходним годинама и (или) утицај локалног синода на ближу околину извесно је могла играти улогу при доношењу одлуке о његовом формирању, мада није искључена ни могућност да је одлука да се свештеник Јосиф Петровић пошаље у Лесковац одредила статус црквене административне јединице, будући да је једино он од свештеника из старих граница пре доласка у нове крајеве имао намесничко звање.

Он се није дуго задржао на том положају. Наиме, последице црквеног раскола, насталог због смене митрополита Михаила од стране световних власти, крајем 1881. године, нису мимоишле Лесковац. Намесник Јосиф Петровић био је у политичком погледу либерал и присталица замењеног јерарха. Попут великог броја свештених лица, ушао је у сукоб са напредњачком владом и министром просвете и црквених дела Стојаном Новаковићем. Током аудијенције у Нишу, знаменити историчар и политичар му је наводно претио песницом и вређао га. То је Петровића навело на одлуку да септембра 1882. године поднесе оставку на место намесника.[21] Његов претпостављени, епископ нишки Виктор пак смењен је и пензионисан наредне године.[22]

Организационе промене у Епархији нишкој остале су у сенци бурних дешавања, али умногоме биле и повезане са њима. Током 1881. године формирано је Власотиначно намесништво, на чије чело је дошао Димитрије

[20] Према кондуит листи Нишке епархије за 1885. овај свештеник је од 1855. носио звање егзарха, а од 1856. био је протојереј „Нишког округа“. Пошто у Османском царству нису постојали окрузи, а постојање протопрезвитерства је упитно, најсигурније је рећи да је и пре ослобођења био протојереј нишки, а извесно и нишке околине. *Календар са шематизмом*, 1880, 156; ДАС, МПС-ц, 1886, Ф. 1, р. 17.

[21] *Српска независност*, 1882, 541–542; *Хришћански весник*, 1882, 768.

[22] Детаљније о расколу види: В. Вучковић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима*, 176–190; Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића. Књига друга*, Београд, 1934, 406–421; Д. Мидић, *Историја православне Епархије нишке*, 133–134; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве. Друга књига. Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, Београд, 1991, 384–408; А. Средојевић, *Патријарх српски Димитрије*, 29–35; Радош Требјешанин, „Црквени живот Срба у Лесковцу до краја 20. века“, *Лесковачки зборник*, 31, 1991, 149.

Алексић, од следеће године нови лесковачки намесник. По одлуци Архијерејског сабора, с обзиром на то да превелики број свештеника на тадашњим парохијама у Епархији нишкој и немогућност образовање нових парохија по *Закону о црквеним властима* од 31. децембра 1882. године, владика нишки Нестор је почетком 1884. преузео обавезу да ће „постепено и даним приликама“ изводити нову регулацију парохија.[23]

Већ током 1884. смањен је број градских парохија у Лесковцу са седам на шест, премештањем свештеника Тодора Динића у Накривањ и Чукљеник; у Лесковачко намесништво тада су ушле ораовичка и копашничка парохија, а стопањска је укинута и са припадајућим местима дошла под винарачку. Наредне године, смрћу Атанасија Петровића, уместо двојице, остао је један печењевачки парох. Даље промене наступиле су 1887. године, спајањем и груписањем великотрњанске и рударске, копашничке и великограбовничке, те преласком пуковачке парохије у Топличко протопрезвитерство.[24] Истовремено, дошло је до неких промена у називима и опсегу. Између осталог, мирошевачка парохија је променила назив и убудуће је називана бунушка, липовичка је преименована у брестовачку, а вучјанска у брзанску. По смрти поменутог свештеника Динића, накривањска/чукљеничка парохија је укинута, а припадајућа места потпала су 1890. под стројковачку парохију. Исте године, пратећи *Закон о административној подели Краљевине Србије*, цело Лесковачко намесништво премештено је из Нишког у Врањски протопрезвитеријат Нишке епархије, с тим да су му припале две нове парохије – јашуњска и бабичка, а 1892. и црковничка. Последња организациона промена, у посматраном периоду, десила се 1900. прикључивањем градашничке парохије Лесковачком намесништву, поново у складу са изменама и допунама наведеног закона из 1890. године.[25]

Територијални опсег црквене организације, дакле, махом је пратио управну поделу на округе и срезове. Иако се начелно у управним поделама по ослобођењу водило рачуна о уједначавању цивилних и парохијских граница, ипак, постојале су осетне разлике између парохија и општина. Основни разлог томе лежао је у чињеници да су се једна или више парохија окупљале

[23] *Хришћански весник*, 1884, 154.

[24] Није јасно зашто пуковачка парохија, у Добричком срезу, на граници административних целина, није од почетка била смештена у одговарајућем црквеном округу. Оно што је могуће објашњење јесте да су месни свештеници вршили службу по селима, која су се нашла у Лесковачком намесништву, те власти нису хтеле да одмах дирају у традицију.

[25] ДАС, МПС-ц, 1887, Ф. 4, р. 59; *Календар са шематизмом*, 1882–1914; В. Вучковић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима*, 192–193; Љ. Поповић, *Административно-територијалне промене лесковачког краја*, 303–314; Исти, *Лесковачко школство и црква*, 124; А. Средојевић, *Патријарх српски Димитрије*, 39–66.

око храмова, што за административну поделу није имало веће важности.[26] У периоду од 1879. до 1915. број парохија варирао је између 20 и 24. Уз поменуто смањење градских парохија са седам на шест, узрок томе био је у груписању, премештањима и регулацији, која се односила превасходно на сеоске. Хронолошки посматрано, пар година по ослобођењу, био је највећи број, од 24 парохије, да би, кроз низ наведених измена, непосредно пред премештање у Врањско протопрезвитерство, достигле свој минимум (20). Прикључењем бабичке, јашуњске, црковничке и градашничке парохије, у наредним годинама, уочи Првог светског рата поново се усталио број од њих 24 у Лесковачком намесништву (шест градских и 18 сеоских).

Територијално-административна и кадровска структура Лесковачког намесништва 1879–1915. године

Намесници

- Јосиф Петровић[27] (до 1882)

[26] В. Вучковић, *Организација Српске православне цркве у новим крајевима*, 126; Као илустративан пример могу се узети две парохије окупљене око Цркве Светог Ђорђа у Бунуши, настале по променама 1887. године: 1. Брзанска (312 дома), која је обухватала села: Жабљане (35), Вучје (95), Брзу (65), Горину (37), Букову Главу (16) и Барје (64); 2. Бунушка (294 дома), са Радоњицом (43), Бунушом (71), Дрводељом (11), Славујевцем (20), Игриштем (20), Мирошевцем (65), Тодоровцем (30) и Вином (34). На истом подручју, по управној подели из 1890. постојале су три општине: 1. вучјанска: Вучје, Брза, Жабљане и Бели Поток; 2. бунушка: Бунуша, Дрводеља, Игриште, Радоњица и Тодоровце; 3. мирошевачка: Мирошевце, Барје, Букова Глава, Вина, Горина, Игриште, Калуђерце, Славујевце. Поред очигледних разлика у месним седиштима, већ на први поглед приметно је да општине обухватају и села из других парохија, ДАС, МПС-ц, 1887, Ф. 4, р. 59; Љ. Поповић, *Административно-територијалне промене лесковачког краја*, 308; Исти, *Лесковачко школство и црква*, 124.

[27] Родом из Вршца. По преласку у Кнежевину Србију, учитељ и ђакон у Смедереву до 1859. године. Потом долази за пароха у Велико Градиште, где је новембра исте године постављен за намесника рамског. Намесник параћински 1863/1864–1875. године, затим до 1878. жагубички. Лесковачки намесник постао је свакако пре новембра 1879. године, када је уписао податке у протокол умрлих локалне цркве. Ушао је у лични сукоб и са министром просвете и црквених дела Стојаном Новаковићем, те је септембра 1882. дао оставку на намесничку службу. Сва је прилика да је потом био умировљени свештеник, будући да се не јавља у државним шематизмима, ни епархијским кондуитима. Извесно је, такође, да је остао у месту претходног службовања, јер се у њему помиње 1883. и 1887. године; у потоњем случају на прослави десетогодишњице ослобођења града. Према подацима које доноси Драгутин М. Ђорђевић, опојао је 1900. у Лесковцу свештеника Косту Николића, што је у хронолошком смислу последњи податак који смо о њему пронашли, *Календар са шематизмом*, 1864, 85; 1869, 83; 1870, 83; 1871, 88; 1872, 103; 1873, 106; 1874, 92; 1875, 95; 1876, 118; 1878, 106; *Пастир*, 1869, 663–664; *Српска независност*, 1882, 541–542; *Хришћански весник*, 1882, 768; Д.

- Димитрије Алексић[28] (1882–1889)
- Стеван Комненовић[29] (1890–1915)

Лесковачки свештеници
- Тодор Динић[30] (до 1884)
- Атанасије Стојановић[31] (до 1885)

М. Ђорђевић, „Скица за биографију Димитрија Н. Алексића, уредника 'Црквеног гласника'", *Лесковачки зборник*, 10, 1970, 210; Исти, „Доњостопањска црква Светог оца Николаја", *Лесковачки зборник*, 38, 1998, 194; Небојша Ђокић, „Стара црква у Параћину, Храм Св. Апостола и евангелисте Марка", *Корени, часопис за историографију и архивистику*, 5, Јагодина, 2007, 35; Дарко Ивановић, *Свештенослужитељи Браничевске епархије. Биографски лексикон (свештеници и ђакони). М–Ш*, Пожаревац, 2016, 128; Драгољуб Трајковић, *Из прошлости Лесковца и околине, студије и чланци*, Лесковац, 1977, 123–126.

[28] Рођен је у Алексинцу, 1856/7. године. Завршио је основну школу, четири разреда гимназије и Богословију у Београду. Најпре је служио на месту учитеља у Мозгову (1875–1877), у Алексиначком округу, и у Великом Селу код Београда (1878); потом као учитељ и ђакон у Јагодини. Био је практикант и писар Нишке конзисторије. Рукоположен је 1880. за свештеника, а наредне године постављен је за власотиначког намесника. Од 13. октобра 1882. намесник је у Лесковцу. Био је члан Главног одбора Свештеничког удружења, председник пододбора Црвеног крста, вероучитељ у Лесковачкој нижој гимназији и почетни члан Друштва Светог Саве. Активно се бавио црквено-књижевним радом и писањем, а оснивач је и уредник првог лесковачког листа, *Црквеног гласника*. Преминуо је 31. децембра 1889. од мане на плућима, после врло кратког боловања, *Весник српске цркве*, 1890, 178; *Хришћански весник*, 1880, 144; 1881, 112; 1882, 127, 768; 1890, 85–86, 701 Таса Урошевић, *На својој бразди. Спомен педесетогодишњице*, Ниш, 1929, 118–121; Сергије Димитријевић, *Лесковачка енциклопедија. Свеска I*, Лесковац 1954, 14–15; Д. М. Ђорђевић, *Скица за биографију Димитрија Н. Алексића*, 209–213; Радош Требјешанин, Сергије Димитријевић, Хранислав Ракић, Слободан Младеновић, *Сто година Лесковачке гимназије*, Лесковац, 1979, 108, 109.

[29] Рођен је 1862. у Дубровнику. У родном месту завршио је основну школу и четири разреда гимназије, а у Београду један разред учитељске школе и Богословију. Између 1881. и 1883. био је учитељ у пиротском селу Стрелац. Затим прелази за практиканта Лужничког среза. За ђакона је рукоположен крајем 1883. године. Фебруара 1884. постављен за писара Нишке конзисторије. Лесковачки парох постаје септембра 1885. године. По смрти Димитрија Алексића, изабран је 10. новембра 1890. за лесковачког намесника. Једно време је вршио дужност и намесника јабланичког. Вероучитељ Лесковачке ниже гимназије и председник пододбора Црвеног крста. За време балканских ратова и на почетку Првог светског рата био је свештеник Моравске дивизије. Мучен и зверски убијен 1915. од стране бугарске окупационе власти код Сурдулице, ДАС, МПС-ц, 1886, Ф. 4, р. 123; *Весник српске цркве*, 1885, 960; 1891, 191; *Хришћански весник*, 1885, децембар; В. Војводић, *У духу Гарашанинових идеја. Србија и неослобођено српство 1868–1876*, Београд, 1994, 194, 218; Д. М. Ђорђевић, *Скица за биографију Димитрија Н. Алексића*, 210–211; Ј. Х. Васиљевић, *Бугарска зверства у Врању и околини (1915-1918)*, Нови Сад, 1922, 76–79; Радмила Радић, Момчило Исић, *Српска црква у Великом рату 1914–1918*, Београд, Гацко, 2014, 318; Р. Требјешанин, С. Димитријевић, Х. Ракић, С. Младеновић, *Сто година Лесковачке гимназије*, 80, 107, 108, 109.

[30] Лесковчанин, рођен је око 1835. године. Приватно се описменио и рукоположен је 1855. године. Из лесковачке премештен је 13. маја 1884. на накривањску (касније чукљеничку) парохију.

[31] Преминуо је 14. фебруара 1885. године, *Хришћански весник*, 1885, 640.

- Јован Красић[32] (до 1885)
- Димитрије Николић, економ[33] (до 1889)
- Тодор Протић (Поповић)[34] (до 1895)
- Прокопије Станковић[35] (1874–1924)
- Димитрије Михаиловић[36] (1887–1888)
- Љубомир Миловановић[37] (1888–1891)
- Ђорђе Игњатовић[38] (1889–1902)
- Ђорђе Камперелић[39] (1894–1919)

[32] У доступним изворима и литератури нису нађени биографски подаци, нити година смрти овог свештеника.

[33] Рођен је 1805. у Лесковцу, као син свештеника Николе Милошевића. Рукоположен је 1836. године, након што се описменио приватно.

[34] Из Лесковца, приватно описмењен. Рукоположен за ђакона 1860. и за свештеника наредне године.

[35] Рођени Лесковчанин (око 1851–1924). Након што се приватно описменио, рукоположен је 1874. године, Архив Југославије (даље АЈ), Фонд 69, Министарство вера Краљевине Југославије, Ф. 200, Опис 321.

[36] Родом из Крушевца (око 1860). Завршио је основну школу, четири разреда гимназије и Богословију у Београду. Био је учитељ у Наупари, у Крушевачком округу 1882–1883. године, потом до 1887. у Трстенику, где је једно време био и управник школе. Кратко се задржао на месту капелана и свештеника у Крушевцу, пошто је крајем августа 1887. прешао за пароха лесковачког и вероучитеља месне гимназије. По предлогу министра просвете и црквених дела, именован је маја 1888. за секретара друге класе Конзисторије Жичке епархије. Две године касније изабран је за секретара, потом члана (1894–1896) и председника Духовног суда исте епархије, ДАС, МПС-ц, 1888, Ф. 2, р. 80; 1890, Ф. 2, р. 11; 1892, Ф. 5, р. 105; *Хришћански весник*, 1887, 80.

[37] Рођен је 1855. у Нозрини, код Алексинца. Завршио је основну школу, четири разреда гимназије и Београдску богословију. Рукоположен је 1877. године. Био је парох доњомилановачки до 1881, затим кривељски до 1884, а потом селачки у књажевачком крају. Премештен је 1888. за лесковачког свештеника. Био је почасни члан Нишког духовног суда и на кратко вршилац дужности лесковачког намесника. Преминуо је млад, 31. маја 1891. године, ДАС, МПС-ц, 1892, Ф. 2, р. 145; *Весник српске цркве*, 1890, 293; 1891, 654–655; *Хришћански весник* 1888, 718.

[38] Рођен је у Топлом Долу код Пирота (1847/8). Завршио је основну школу. Између 1860. и 1869. био је учитељ у разним местима пиротског краја. По женидби, постављен је 1869. за свештеника у Топлом Долу. Учесник локалне буне за време Српско-турског рата 1876. године. Крајем године дошао је на место пиротског пароха. Због потписивања адресе за присаједињење Бугарској и помињања њеног владара током службе, у време краткотрајне окупације Пирота (1885), осуђен је на три године затвора. По издржаној казни у нишком казамату, амнестиран је почетком маја 1889. са осталим свештеницима, и постављен за пароха на упражњено место у Лесковцу. Преминуо је средином јануара 1902. године, *Весник српске цркве* 1902, 80; 1903, 52–61, 141–150, 248–260; *Мале Новине*, 9. јануара 1902.

[39] Рођен је 13. новембра 1853. у Призрену. Завршио је основну школу и два разреда гимназије у родном месту, те Богословију у Београду. Од 1873. налази се на месту наставника Призренске богословије. Почетком 1882. осуђен је на десет година робије, у Сирији, за учешће у наводном спремању устанка у Старој Србији. Ослободио се тако што је потплатио једног од спроводника током пута. После краткотрајних боравака на Цетињу, у Котору и Београду, запопио се у Нишу 31. јуна 1883. године. Привремена парохија била му је у манастиру Габровцу. Наредне године прешао је у Житорађи. Због болести, затим, на лични захтев, додељена му

- Петар С. Вељковић[40] (1894–1915)
- Милун Стојадиновић[41] (1896–1934)
- Михаило Т. Поповић[42] (1902–1931)

је мања, габровачка парохију. На службу у Лесковац дошао је 13. јануара 1894. године. Више пута је биран за општинског одборника. За време Првог светског рата окупационе власти интернирале су га у Бугарску. По ослобођењу, краткотрајно је био намесник лесковачки, потом протојереј Призренског округа. Пензионисао се марта 1926. године. Преминуо је у Београду, 9. јануара 1937. године, *Весник српске цркве* 1892, 403; 1898, 1063; Д. М Ђорђевић, *Лесковачка Светоилијска црква – „Бабина црква“*, Лесковац, 1983, 31; А. Новаков, „Ђорђе С. Камперелић, наставник Призренске богословије и лесковачки прота“, *Лесковачки зборник*, 48, 2008, 79–91; Милорад Филић, „Писци и књиге у Старој Србији у XIX и почетком XX века“, *Лесковачки зборник*, 52, 2012, 28–44.

[40] Родио се 1869. у Печењевцу. Завршио је основну школу, нижу гимназију и Богословију у Београду. По краткотрајној служби на месту учитеља у Јелашници, рукоположен је 1889. за ђакона и свештеника. Пре добијања парохије у Лесковцу, вршио је дужност капелана рударског. Био је вероучитељ у Приватној женској гимназији у Лесковцу. Није преживео Први светски рат, пошто је новембра 1915. убијен од стране бугарских војника код Сурдулице, АЈ, 69-202-323; Мирослав Јовановић, *Црква преподобномученице Параскеве у Рудару*, Лесковац, 2009, 43; Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рату*, 198.

[41] Рођен је 1864. у Камењачи, а одрастао у Стопањи код Крушевца. Завршио је основну школу, Крагујевачку нижу гимназију и Богословију у Београду. По краткотрајној учитељској служби, у Мекишу код Ниша, рукоположен је 1886. за ђакона крушевачке цркве и постављен за вероучитеља локалне гимназије. Од новембра 1888. био је свештеник у Великој Врбници код Александровца. Неготински парох постао је 1894. године, да би убрзо био именован за члана Духовног суда Епархије тимочке. Није се пуно задржао тамо. Почетком 1896. уважена му је оставка на положај и премештен је за пароха Пете лесковачке парохије. Био је вероучитељ и у месној гимназији. За време окупације интерниран је у Бугарску. Био је носилац Ордена белог орла са мачевима V степена и Светог Саве III степена. Непосредно после Првог светског рата краткотрајно је вршио дужност лесковачког намесника. Био је врстан беседник, а иза себе је оставио велики број црквено-књижевних текстова. По пензионисању 1934. прешао је у родни Крушевац. Преминуо 1941. године, АЈ, 69-201–322; *Весник српске цркве*, 1889, 159; 1896, 159; 1901, 1083; Д. М. Ђорђевић, „Милун Стојадиновић“, *Лесковачки зборник*, 32, 1992, 101–103; Драгић Илић, *Птице из Наиса*, Београд, 2005, 110–154; М. Јовановић, *Стара Лесковачка црква Оцаклија. Друго, допуњено и измењено издање*, Лесковац, 2016, 32; Таса Јовановић, „Свештенство нишке епархије одликовано у ратовима 1912–1918“, *Лесковачки зборник*, 48, 2008, 136; Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рату*, 551.

[42] Рођен је између 1867. и 1869. у Печењевцу. Завршио је основну школу у месту рођења, четири разреда Лесковачке гимназије и Богословију у Београду. Пре рукоположења, кратко се налазио на месту учитеља у Печењевцу. Од 1892. практикант Духовног суда у Нишу и ђакона при Цркви Светог Николе. За пароха у Корману, надомак Алексинца, постављен је 1899. године. Прешао је 1902. на лесковачку парохију. Био је редовни члан Свештеничког удружења од његовог оснивања, те Српског пољопривредног друштва, на челу чије подружнице у Лесковцу се налазио као председник. Пуковски свештеник Првог прекобројног пука, Комбиноване дивизије за време Првог светског рата. Носилац Орден белог орла са мачевима IV степена, Златне и Сребрне медаља за храброст Милош Обилић. Једно

Винарачка парохија
- Коста Николић[43] (1880–1900)
- Христодор Тасић[44] (1900–1915)
- Јаниће Нађа Живковић[45] (1915–)

Богојевачка парохија
- Цветко Поповић[46] (до 1889)
- Јевтимије Тодоровић[47] (1890–1904)

време у међуратном периоду вршио је дужност архијерејског намесника јабланичког. Преминуо 1. октобра 1931. године, ДАС, МПС-ц, 1896, Ф. 6, р. 44; *Весник српске цркве*, 1898, 477; *Шематизам Источно православне српске патријаршије по подацима из 1924*, Сремски Карловци, 1925, 214; Т. Јовановић, *Свештенство нишке епархије одликовано у ратовима*, 136; Т. Урошевић, *На својој бразди. II књига. Светле слике свештеничке из живота Епархије Нишке од 1879–1929 г*, Ниш, 1933, 126–131.

[43] Рођен је око 1850. у Лесковцу. Учио се приватно, а рукоположен 1871. године. До 1880. био је парох при цркви у Чукљенику, односно Јашуњском манастиру, потом свештеник у Винарцу. Преминуо је 1900. године, Д. М. Ђорђевић, „Белешке за летопис цркве чукљеничке“, *Лесковачки зборник*, 22, 1982, 309; Исти, *Доњостопањска црква*, 193–194.

[44] Рођен је у Лесковцу 1868. године. Завршио је основну школу, нижу гимназију и Београдску богословију. Октобра 1890. године, постао је учитељ губеревачки, и до 1897. службовао као учитељ у Винарцу, Печењевцу, Медвђи, Мрштану и Лесковцу. За ђакона је рукоположен је 1893. и постао ђакон лесковачки. Свештеник винарачки постао је 1900. године. Умро је од тифуса јула 1915. у Врањској Бањи, у 47 години живота, *Просветни гласник*, 1890, 462; 1892, 688; 1893, 447; 1894, 3; 1897, 484; *Весник српске цркве* 1901, 94; *Вечерње новости*, 22. 7. 1915, 2; Д. М. Ђорђевић, *Доњостопањска црква*, 194.

[45] Из Лесковца. Родио се 1870. године. Завршио је основну школу, четири разреда гимназије и Богословију у Призрену. Пошто није био слободних учитељских места у српским школама у Османском царству, вратио се у Србију крајем 1896. године. Потом је успешно окончао Београдску богословију. Рукоположен је 1900. и постављен за дејанског пароха, а пре постављења у Винарцу, службовао је у Доњем Коњувцу. За време Првог светског рата био је интерниран у Бугарску, Д. М. Ђорђевић, *Доњостопањска црква*, 192; Исти, *Лесковачка Светоилијска црква*, 31.

[46] Рођен је око 1810. у Богојевцу. Син попа Цене, те је у локалној средини био познат и под презименом Поп-Ценић. Приватно се описменио и рукоположен је за свештеника 1842. године. Преминуо је 31. децембра 1889. у 78. години живота, *Весник српске цркве*, 1890, 186; Д. М. Ђорђевић, „Црква Света Петка кумаревска“, *Лесковачки зборник*, 35, 1995, 130.

[47] Рођен око 1851. у Пећи. Приватно се описменио, да би био рукоположен 1880. године. Након што је пребегао у Србију, постао је парох у Пустој Реци; потом премештен на богојевачку парохију. Као старешина цркве у Кумареву, оптужен је за проневеру новца и осуђен на четири године затвора. Иако је по истеку казне побегао у Бугарску, лишен је свештеничког чина од стране Нишког духовног суда крајем 1904. године, Д. М. Ђорђевић, *Црква Света Петка кумаревска*, 131; Т. Урошевић, *На својој бразди. Спомен педесетогодишњице*, Ниш, 1929, 64–65.

- Харалампије Цветковић[48] (1905–1908, 1913–)
- Петар Цветковић[49] (1908–1913)[50]

Мрштанска парохија
- Димитрије Поповић[51]

Кумаревска парохија
- Јован Х. Петровић (Поповић) (до 1891)[52]
- Сотир Поповић[53] (1892–1894)
- Јанићије Калуђеровић[54] (1894–1924)

[48] Рођен је 1878. у Кални код Власотинца, као син Петра Цветковића, пароха прекопчеличког. Завршио је основну школу, четири разреда гимназије, четири разреда Призренске богословије и два разреда Београдске богословије, а затим је студирао права. Рукоположен је 1899. за ђакона врањске, потом нишке цркве. За свештеника је рукоположен 1901. године. Био је на парохијама: малчанској, богојевачкој, прекопчеличкој, па поново богојевачкој. Носилац Ордена белог орла са мачевима V степена. У међуратном периоду био је парох лесковачки, АЈ, 69-202-323; *Календар са шематизмом*, 1909, 123; 1910, 127; 1911, 128; *Шематизам Источно православне српске патријаршије по подацима из 1924*, 215; Т. Јовановић, *Свештенство нишке епархије одликовано у ратовима*, 136; Д. Мидић, *Историја православне Епархије нишке*, 202.

[49] Рођен је око 1855. у Кални код Власотинца. Описменио се приватно или у некој основној школи манастирског типа. Постављен је 1869. за пароха прекопчеличког. На зверски начин је убијен у околини Лебана крајем 1915. године, од стране бугарске окупационе власти, Д. Илић, *Птице из Наиса*, 127; Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рату*, 585.

[50] Отац и син ротирали су се на парохијама прекопчеличкој и богојевачкој, *Гласник*, 1913, 1. мај.

[51] Рођени Мрштанац (око 1822). Син је попа Тоше, те се понегде помиње као Тошић или Поп-Тошић. Приватно се описменио – рукоположен је 1853. године. Преминуо је у дубокој старости, 1921. године, Д. М. Ђорђевић, *Црква Света Петка кумаревска*, 130–131.

[52] Рођен је око 1843. у Лесковцу. Син је попа Петра Ничића из Богојевца, те се може пронаћи под презименима Поповић и Петровић. Приватно се описменио и рукоположен је 1860/61. године. Преминуо је 19. априла 1891. године, ДАС, МПС-ц, 1892, Ф. 2, р. 145; *Весник српске цркве*, 1891, 654; Д. М. Ђорђевић, *Црква Света Петка кумаревска*, 130.

[53] Родом је из Лесковца (око 1865). Завршио је основну школу, нижу гимназију и Београдску богословију. Рукоположен је 1890. за ђакона при цркви Светог Николе; истовремено је био практикант Нишког духовног суда. За пароха кумаревског постављен је 1892. године. По молби, премештен је 1894. на ћурлинску парохију, да би 1908. постао парох пуковачки. Дошао је 1924. за лесковачког свештеника, АЈ, 69-200-321.

[54] Рођен је око 1843. у Крушеву. Завршио је основну школу и два разреда грчке гимназије у родном месту, где је рукоположен 1874. и био свештеник до 1880.

Турековачка парохија
- Илија Урошевић[55] (до 1889)
- Јован Ђикић[56] (1889–1899)
- Михаило С. Тасић[57] (1899–1919)

Великотрњанска парохија (од 1887. спојена са Рударском парохијом)
- Михаило Поповић[58] (до 1887)

године. Потом, до 1890. у Битољу, када је прешао у Србију. Привремени парох био је у периоду 1890–1894. године. За време Првог светског рата окупациона управа га је интернирала у Бугарску. У Кумареву је као свештеник остао до смрти 1924. године, Д. М. Ђорђевић, *Лесковачка Светоилијска црква,* 31; Исти, *Црква Света Петка кумаревска*, 130.

[55] Рођен је око 1810. у Лесковцу. Приватно се описменио код турековачког свештеника Ђорђија – Ђорђа Поповића, са чијом ћерком се оженио и коме је потом постао капелан. Први пут се као поп помиње 1843. приликом обнављања турековачке цркве. Непосредно уочи ослобођења 1878. године, налазимо га на месту члана лесковачког Синода и као противника егзархијске управе, Д. М. Ђорђевић, *Црква турековачка Сабор Светих Апостола 1845–1940 год. Прилог за историју српске цркве*, Ниш, б.г, 28–29.

[56] Рођен је око 1863. у Шишави, код Власотинца. Завршио је основну школу и Београдску богословију. Од 1884. је био учитељ. Прво у Крупцу код Пирота, а затим у Конопници код Власотинца. За ђакона је постављен 1887. и премештен за учитеља школе у Лесковцу. Септембра наредне године рукоположен је за свештеника. Најпре је био капелан турековачки, а затим и парох истог села. По молби је 1899. премештен за копашничког пароха. Убијен је јануара 1917. од стране бугарских војника у Џепу, МПС-ц, 1888, Ф. 3, р. 49; 1889, Ф. 3, р. 230; Д. М. Ђорђевић, *Црква турековачка*, 33; Д. Мидић, *Историја православне Епархије нишке*, 202; Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рату*, 244.

[57] Рођен је 1871. у Лесковцу. Завршио је основну школу, нижу гимназију, први разред Учитељске школе у Нишу и Богословију у Београду (1893). Наставник Призренске богословије био је између 1893. и 1897. године. Постављен је 1897. за копашничког, затим, по молби, турековачког свештеника (1899). Током окупације био је интерниран у Карлово и Горњу Џумају, у Бугарској. У периоду после Првог светског рата био је лесковачки парох и архијерејски намесник. Преминуо је 27. новембра 1953. у родном граду, АЈ, 69-201–322; 202-323; *Шематизам Источно православне српске патријаршије по подацима из 1924*, 213; Д. М. Ђорђевић, *Црква турековачка*, 34; А. Новаков, *Ђорђе С. Камперелић*, 89; Иста, *Стубови српске просвете. Српске средње школе у Османском царству 1878-1912,* Београд, 2017, 101; Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рату*, 561.

[58] Око његове биографије постоје одређена неслагања у изворима. Рођен је између 1836. и 1844. у Лесковцу, као син попа Јаћима. Приватно се описменио и рукоположен је 1868. или 1874 године. По регулацији парохија (1887), из Великог Трњана прешао је на парохију брзанску. Преминуо је 16. октобра 1912. године, *Гласник*, 1913, 18; М. Јовановић, *Црква преподобномученице Параскеве у Рудару*, 43.

Рударска/Великотрњанска парохија
- Порфирије (Профир) Поповић (Димић)[59] (до 1881)
- Тодор Поповић[60] (1880–1902)
- Михаило Ђ. Игњатовић[61] (1902–1915)

Губеревачка парохија
- Јанићије Илић (Протић/Поповић)[62]

Копашничка парохија (од 1887. спојена са Великограбовничком парохијом)
- Димитрије Ристић[63] (до 1885)

Великограбовачка/копашничка парохија
- Ко(н)стадин Поповић[64] (до 1897)
- Михаило С. Тасић[65] (1897–1899)
- Јован Ђикић[66] (1899–1916)

---

[59] Преминуо је 28. фебруара 1881. године, *Хришћански весник*, 1881, 47.

[60] Рођен је око 1847. у Лесковцу. Описменио се приватно, а рукоположен за свештеника 1873/4. године. Најпре је био капелан, а од 1880. парох рударски. Налазио се у сукобу са свештеником губеревачким Јанићијем Поповићем, с ким је делио службу у Рударској цркви, те је више пута долазио под епитимију. Са места пароха рударског премештен је по казни у Мирницу код Куршумлије, где је преминуо маја 1906. године, *Календар са шематизмом*, 1905, 113; 1906, 112; М. Јовановић, *Црква преподобномученице Параскеве у Рудару*, 43.

[61] Рођен је 1873. у Пироту, као син свештеника Ђорђа Игњатовића. Завршио је основну школу, пет разреда гимназије и Богословију у Београду. Рукоположен је 1898. године, и постављен најпре за лесковачког ђакона, затим капелана болесном турековачком попу Јовану Ђикићу. Наредне године постао је капелан бојнички, па парох суботиначки (од 1900). На рударску парохију дошао је крајем 1902. године, а од октобра 1903. постао старешина тамошње Цркве Свете мученице Параскеве. Зверски је убијен 1915. од стране бугарских војника код Сурдулице, *Весник српске цркве*, 1898, 477, 782; Ангелика Ф. Еман, „Рударска црква храм Св. Параскеве у општини лесковачкој“, *Лесковачки зборник*, 17, 1977, 231; Ј. Х. Васиљевић, *Бугарска зверства*, 76–78; Д. М. Ђорђевић, *Црква турековачка*, 33; М. Јовановић, „Летопис цркве Свете мученице Параскеве“, *Лесковачки зборник*, 48, 2008, 124; Исти, *Црква преподобномученице Параскеве у Рудару*, 44; Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рату*, 267.

[62] Рођен је око 1842. у Лесковцу. Описменио се приватно. Рукоположен је за свештеника 1867. или 1869. године. За време Првог светског рата био је интерниран у Карлово. Преминуо је 1922. године, Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рату*, 464.

[63] Рођен око 1838. у Ораовици, где је завршио и манастирску школу. Рукоположен је 1867. или 1869. године. Због пијанства и неправилности у раду добио је 1885. доживотну забрану чинодејствовања и одлучен од парохије, МПС-ц, 1887, Ф. 4, р. 53; Добривоје С. Ранчић, „Школе манастирског метода Грделице и њене околине (прилог историји школства)“, *Лесковачки зборник*, 3, 1963, 192.

[64] Родом из Лесковца (око 1839). Завршио је манастирску школу у Ораовици, а рукоположен 1877. године, Д. С. Ранчић, *Школе манастирског метода Грделице*, 192.

[65] Види Турековачку парохију.

[66] Исто.

Ораовичка парохија
- Аранђел Стојановић[67]

Печењевачка парохија
- Атанасије Петровић[68] (до 1885)
- Михаило Богдановић[69] (до 1903)
- Јевтимије Поповић[70] (1900–)

Накривањска/чукљеничка парохија[71] (од 1890. под Стројковачком парохијом)
- Коста Николић[72] (до 1880)
- Тодор Динић[73] (1884–1890)

---

[67] Рођен је око 1839. или 1849. у Ораовици. Био је ученик, касније и учитељ манастирске школе у родном месту. Рукоположен је 1877. године. За време окупације био је интерниран у Бугарску. Помиње се 1923. у изворима, и даље као тамошњи парох, али не и наредне године; када је на његову парохију постављен нови свештеник, АЈ, 69-202-323; *Шематизам Источно православне српске патријаршије по подацима из 1924*, 215; Д. Мидић, *Историја православне Епархије нишке*, 211; Д. С. Ранчић, *Школе манастирског метода Грделице*, 192; Д. Трајковић, „Из прошлости Мале Копашнице и њене околине“, *Лесковачки зборник*, 23, 1983, 406.

[68] Преминуо је 25. новембра 1885. године, *Хришћански весник*, 1886, 320.

[69] Рођен је између 1830. и 1834. године у Градашници. Учио се приватно, у манастирској школи, где је касније био учитељ. У ревносној служби приметио га је владика Калиник и запопио 1866. године. Кратко је служио уз епископа, да би потом био постављен за пароха печењевачког, где је једно време упоредо био и учитељ. У Печењевцу је као парох остао укупно 37 година. Његови синови били су Јевтимије Поповић – свештеник и Цветко Богдановић – тадашњи секретара Нишког духовног суда. Преминуо је 19. јула 1903. године, *Весник српске цркве*, 1903, 763–765.

[70] Рођен је 1871 у Печењевцу, као син пароха Михаила Богдановића. Завршио је школу манастирског метода у родном месту, гимназију, један разред Учитељске школе у Београду и тамошњу богословију. Рукоположен је 1893. за ђакона, а свештеник је постао 22. августа 1899. године. Био је писар и практикант епархијских духовних судова у Београду и Нишу, вероучитељ Више женске школе у Београду, потом капелан оцу и парох у Печењевцу. Одликован је црногорским Орденом кнеза Данила петог реда. За време окупације био је интерниран у Бугарску. Дочекао је дубоку старост, будући да је познато, како је 1966. још увек био у животу, *Глас*, 1899, 224; *Весник српске цркве*, 1898, 190; Т. Јовановић, *Свештенство нишке епархије одликовано у ратовима*, 136; Д. Мидић, *Историја православне Епархије нишке*, 211; Х. Ракић, „Школа манастирског метода у Печењевцу“, *Лесковачки зборник*, 7, 1967, 75.

[71] На молбу становника из околних места: Накривња, Вучја, Жабљана, Белог Потока, Чукљеника, Тулова, Зољева и Стројковца, манастирска црква Светог Николе у Чукљенику преобраћена је у мирску 1884. године, *Хришћански весник*, 1884, 64; Јован В. Јовановић, *Лесковачко поречје. Други (посебни) део*, Лесковац, 1973, 17; Д. М. Ђорђевић, *Белешке за летопис цркве чукљеничке*, 304.

[72] Види Винарачку парохију.

[73] Види лесковачке свештенике.

Стројковачка/накривањска парохија
- Христодор (Христифор) Поповић[74] (до 1895)
- Владимир Јосифовић[75] (1898)
- Василије Т. Поповић[76] (1898–1900)
- Михаило Поповић[77] (1900–1915)

Мирошевачка – (од 1887) Бунушка парохија
- Гаврило Аћимовић (Поповић)[78]

Вучјанска парохија
- Ђорђе Стојановић (до 1883)
(од 1887) Брзанска парохија
- Михаило Поповић[79] (1887–1913)
- Светозар Д. Костић[80] (1913–1925)

[74] Рођен је око 1839. у Лесковцу. Описменио се приватно, а постављен је за свештеника 1868. године.

[75] „Пречанин“. Дошао је 1881. на место свештеника уровичког, код Неготина, а годину касније премештен за плављанског. Разболео се врло брзо по постављању на стројковачку парохију, те је добио одсуство од годину дана, ради лечења. Пошто се није вратио у одређено време, епископ га је 1899. лишио парохије, *Календар са шематизмом*, 1883, 86; *Весник српске цркве*, 1898, 1160; *Глас*, 1899, 22; *Хришћански весник*, 1881, 192; 1882, 767; Д. М. Ђорђевић, *Белешке за летопис цркве чукљеничке*, 309.

[76] Рођен је око 1873. као син Трајка Поповића из Турековца, бошњачког пароха. Наводно 51. свештеник из ове породице. Имао је завршену основну школу, нижу гимназију и Београдску богословију. Рукоположен је 1898. и постављен за привременог, а годину дана касније и сталног стројковачког пароха. Доцније је прешао на лебанску парохију. За време Првог светског рата био је интерниран од стране окупационих власти у Бугарску. Преминуо је 1922. као намесник јабланички, *Глас*, 1889, 22; Д. М. Ђорђевић, *Белешке за летопис цркве чукљеничке*, 309; Исти, *Црква турековачка*, 33; Д. Мидић, *Историја православне Епархије нишке*, 211.

[77] Рођен је око 1867. у Брезовице код Гусиња. Описменио се приватно. У Србију је дошао 1894. и постао парох у Медвеђи. Постављен на стројковачку парохију по молби, с обзиром да је тренутно била упражњена. Преминуо је фебруара 1915. године, МПС-ц, 1899, Ф. 6, ред 73; Д. М. Ђорђевић, *Белешке за летопис цркве чукљеничке*, 306, 309.

[78] Из Лесковца (1851). Приватно се описменио, а рукоположен је 1874. године. Упамћен по куповини имања презадужених сељака на лицитацијама, чиме створио огроман посед „од 300–400 дулума“. Током Првог светског рата био је интерниран у Бугарску, У изворима се и 1924. помиње као бунушки парох, АЈ, 69-200-321; 202–323; *Шематизам Источно православне српске патријаршије по подацима из 1924*, 214; Ј. В. Јовановић, *Лесковачко поречје II*, 51; Д. Мидић, *Историја православне Епархије нишке*, 211.

[79] Види Великотрњанску парохију.

[80] Рођен је 1879. у Лесковцу. Завршио је основну школу, пет разреда гимназије и Богословију у Београду. Рукоположен децембра 1899 за ђакона, а априла 1906. за свештеника. Службовао као учитељ у Бунуши, Реткоцеру, Турековцу, и Бучумету

Јашуњска парохија (од 1890. у Лесковачком намесништву)
- Јован С. Димитријевић (Поповић)[81] (1889–1912)[82]
- Василије Станковић[83] (1912–)

Бабичка парохија (од 1890. у Лесковачком намесништву)
- Димитрије Савић (Поповић)[84] (до 1894)
- Здравко Димитријевић (Поповић)[85] (1874–1915)

(1900–1906). Од 1906. био је капелан кијевски и сурдулички. После априла 1907. дошао је на место капелана слишанског и обрашког, па пароха слишанског. Марта 1913. постављен је за заступника, а октобра и за сталног пароха брзански. За време окупације у Првом светском рату, налазио се у избеглиштву, у Солуну. Прешао је 1925. на лебанску парохију, АЈ, 69-197-318; *Календар са шематизмом*, 1901, 77; 1902, 82; *Весник српске цркве*, 1910, 351; *Гласник* 1913, 1. мај, 15. новембар; *Просветни гласник* 1904, 413, 519; 1905, 364; 1906, 108; 1908, 120.

[81] Родом из Ранилуга код Гњилана (око 1852). Завршио је основну школу и два разреда Призренске богословије. Од 1881. до 1885. био је учитељ у разним местима у Србији. Као учитељ у оставци, рукоположен је фебруара 1885. и постављен за капелана старом туековачком попу Илији Урошевићу. За пароха јашуњског дошао је 1889. године, Преминуо 24. маја 1912. године, ДАС, МПС-ц, 1886, Ф. 4, р. 123; *Весник српске цркве* 1912, 635; *Гласник* 1912, 162; *Хришћански весник* 1885, 640; Н. Ђокић, Оливера Думић, „Јашуњски манастири и духовни живот у Лесковцу у XIX и првој половини XX века“, *Лесковачки зборник*, 51, 2011, 113–114; Д. М. Ђорђевић, *Црква туековачка*, 33.

[82] Пре њега јашуњски парох био је Никола Милошевић, родом из Лесковца. Рођен је 1799, а рукоположен 1830. године. Лесковачки парох био је до 1849. године, када је постао прота. Парохију је 1861. предао свом сину Димитрију Николићу. Од 1864. налази се на месту капелана јашуњском попу Димитрију Поповићу, а 1880. постаје и тамошњи парох. Преминуо је у 98 години, крајем маја 1888. године, ДАС, МПС-ц, 1889, Ф. 3, 227; Н. Ђокић, О. Думић, *Јашуњски манастири*, 110.

[83] Рођен је 1872. у Лесковцу. Завршио је основну школу, четири разреда гимназије, два разреда учитељске школе и Богословију. Три године је био учитељ. Рукоположен је за свештеника 1898. године. Био је капелан умировљеног свештеника Атанасија Ђорђевића (1899/1900), у Крупцу, у околини Пирота. Доцније парох гостушки, а по смрти Јована С. Димитријевића, премештен је 1912. на Јашуњску парохију. Током Првог светског рата налазио се у избеглиштву, у Марсељу. Поред матичне, до 1921. заступао је и црковничку парохију, *Шематизам Источно православне српске патријаршије по подацима из 1924*, 214; *Црквени гласник*, 1912, 257; Д. М. Ђорђевић, „Женски манастир Ваведења Св. Богородице у Црковници“, *Лесковачки зборник*, 30, 1990, 204; Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рату* 541.

[84] Рођен је 1824. године, као син попа Саве из Црковнице. Учио је неке разреде нишке основне школе, а рукоположен је 1851. године. Преминуо је јуна 1894. године, Д. М. Ђорђевић, „Бабичка црква – раније манастир Св. Тројице“, *Лесковачки зборник*, 29, 1989, 310–311.

[85] Био је син наведеног свештеника Димитрија Савића. Рођен је око 1846. године. Такође је имао завршене поједине разреде нишке основне школе. Рукоположен је фебруара 1875. године. Најпре служио као капелан своме оцу, а по његовој смрти парох бабички. Убијен је од стране бугарских војника 1915. године, Д. М. Ђорђевић, *Бабичка црква*, 310–311; Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рату*, 461

Црковничка парохија (од 1892. у Лесковачком намесништву)
- Аранђел Станковић (Поповић) (до 1915)[86]

Градашничка парохија (од 1900 у Лесковачком намесништву)
- Спасоје Поповић[87] (1897–)

Кочанска – (од 1884) Липовачка(?) – (од 1887) Брестовачка парохија[88]
- Ђорђе Поповић (до 1921)[89]

Брестовачка – (од 1884) Пуковачка парохија(?) (до 1887. у Лесковачком намесништву)
- Аранђел Поповић[90] (до 1903)

Стопањска парохија (до 1884)
- Станисав Митровић[91] (до 1881)
- Љубомир Поповић[92] (1881)

Грделичка парохија[93] (1885)
- Јован Ратковић[94]

[86] Рођен је између 1836. и 1840. године, као син попа Станка из Црковнице.. Имао је одређене разреде нишке основне школе. За свештеника је рукоположен 1860. године. Убијен је у Сурдулици 1915 од стране бугарских војника, Н. Ђокић, О. Думић, *Јашуњски манастири*, 116. Д. М. Ђорђевић, *Бабичка црква*, 312; Д. Мидић, *Историја православне Епархије нишке*, 202.

[87] Рођен је око 1858. у Доњем Жапском код Врања. Завршио је основну школу. Рукоположен 1879. и две године био је парох Стајевца, у Пчињи, у Османском царству. Прешао је 1882. у Србију. До 1897. године, када је дошао у Градашницу, опслуживао је разне парохије.

[88] На основу доступних извора и литературе не може се са сигурношћу тврдити да се промена из 1884. десила баш овако. Географски гледано, логичније је да су се ротирале кочанска и пуковачка, тј. брестовачка и липовачка парохија, уз премештање свештеника. Чињенично стање, међутим, јесте да је парох кочански постао липовачки, а брестовачки пуковачки, што може да сугерише, са одређеном резервом, да је процес изгледао као што је наведено. На све то, постоји и већ наведена нелогичност о распореду пуковичке парохије у „погрешном“ округу.

[89] Рођен је око 1845. у Лесковцу. Приватно се описменио и рукоположен је за свештеника 1869. године. Преминуо 6. августа 1921. године, АЈ, 69-200-321.

[90] Рођен је око 1861. у Лесковцу. Приватно се учио читати и писати, а рукоположен је 1876. године.

[91] Претходно је једно време био парох винарачки. Преминуо је фебруара 1881. у 51 години живота, *Хришћански весник*, 1881, 368; Д. М. Ђорђевић, *Доњостопањска црква*, 193.

[92] Са места практиканта Нишке конзисторије рукоположен је за свештеника марта 1881. и постављен за пароха доњестопањског, у Лесковачком срезу. Умро је 18. септембра исте године, *Хришћански весник*, 1881, 367; 1882, 126.

[93] Ова парохија сврстана је у Лесковачко намесништво једино у Кондуиту за 1885. годину, ДАС, МПС-ц, 1886, Ф.1, ред 17.

[94] Рођен је око 1856. у Дединој Бари. Описменио се приватно. у манастирској школи у Ораовици. После Грделице, био је свештеник у Дарковцу, Добровишу и још

Свештеник-учитељ
- Лука Дожудић[95] (до 1897)

Свештеник без опредељења
Благоје Поповић[96] (1912–1913)

Капелан
Благоје Калуђеровић[97] (1902–1906)

Ђакони
- Алекса Стојановић[98] (1880–1884)
- Спира Здравковић[99] (до 1887)

неким местима среза власотиначког. Током окупације, за време Првог светског рата, био је интерниран у Бугарску, Д. Мидић, *Историја православне Епархије нишке*, 211; Д. С. Ранчић, *Школе манастирског метода Грделице,* 192.

[95] Рођен је између 1838. и 1841. у Иригу. Завршио је основну школу, осам разреда гимназије и Карловачку богословију. Рукоположен је 1862. године, и до 1879. био свештеник у јужној Угарској, када је прешао у Србију. Краткотрајно се задржао на месту пароха у Мајданпеку, да би до пензије (1895) остао учитељ и гимназијски наставник у Лесковцу. Више пута био је управитељ основних школа у граду. Основао је 1881. и прву лесковачку читаоницу. Септембра 1897. прешао је за учитеља српске школе у Турн Северин, а од краја априла 1898. био је парох златовски. Потом се замонашио и стекао јеремонашки чин; од 1902. и архимандритски. Био је игуман манастира Петковице у Мачви. Преминуо је априла 1915. године у Нишу, ДАС, МПС-ц, 1899, Ф. 6, р. 73; *Весник српске цркве*, 1902, 1044; *Правда*, 11. 4. 1915, 2; *Хришћански весник*, 1879, 168; 1880, 70; Владимир Грујић, *Школско образовање у лесковачком и топличком пределу прве деценије након ослобођења 1878. год*, Лесковац, 1980, 10, 14, 17, 28, 35, 49; Р. Требјешанин, С. Димитријевић, Х. Ракић, С. Младеновић, *Сто година Лесковачке гимназије*, 34, 46, 108.

[96] Родом из Лепчинца. По завршеној Призренској богословији, рукоположен је у Скопљу 1911. године. Учествовао је у Првом светском рату као војни свештеник. Био је капелан бојнички, парох прекопчелички, грделички и дворански. За време Другог светског рата ухапшен је 1942. од стране Немаца. Преминуо је у интернацији исте године, Душан Штрбац, *Споменица православних свештеника - жртава фашистичког терора и палих у народноослободилачкој борби*, Београд 1960, 115.

[97] Рођен је око 1873. у Крушеву. Завршио је основну школу и гимназију у Битољу и Београдску богословију. Пре преласка на службу у Србију, био је учитељ у Турској. Од 1902. до 1906. био је ђакон и капелан кумаревски, а од 1906. парох у Брусу, АЈ, 69-176-277; *Календар са шематизмом*, 1907, 114; 1908, 119; 1909, 122; 1910, 126; 1911, 127; 1912, 137; 1914, 168.

[98] Рођен је 1856. у Дејану код Власотинца. Завршио је основну школу и Београдску богословију. Ђакон лесковачке цркве постао је новембра 1880. године, док је истовремено вршио службу учитеља. Рукоположен је за свештеника 1883. године. Од 1884. до смрти, 30. августа. 1886. био је парох валконьски у Округу црноречком. *Хришћански весник*, 1881, 47; 1886, 880.

[99] Рођен је 1858. у Лесковцу. Завршио основну школу, страначко/друго одељење Богословије и Учитељску школу у Београду. Учествовао је у српско-турским ратовима 1876–1878. као добровољац. Од 1880. био је учитељ у Лесковцу. По личној

- Прокопије Димитријевић (Икономовић)[100] (до 1888)
- Михаило Стаменковић[101] (1889–1891)
- Коста Костић[102] (1890–1893)
- Христодор Тасић[103] (1893–1900)
- Јован Т. Коцић[104] (1898–1909)
- Светозар Д. Костић[105] (1899–1903)
- Трандафил Коцић[106] (1903–1915)

молби, ступио је 1883/4. у свештени чин. Године 1885. постао је управитељ основних школа у Лесковцу. Извршио је самоубиство револвером 30. марта 1887. године, *Хришћански весник*, 1884, 64; 1887, 479; Васо Војводић, *У духу Гарашанинових идеја*, 201–202, 208, 213, 218; С. Војиновић, „Спира Здравковић (прилог проучавању историје школства Лесковца и околине)“, *Лесковачки зборник*, 31, 1991, 161–163; В. Грујић, *Школско образовање у лесковачком и топличком пределу,* 11, 12, 17, 26, 35.

[100] Син лесковачког свештеника и црквеног економа Димитрија Николића. Рођен је 1832, а рукоположен 1858. године. Капелан свом оцу. Током 1877. кратко је вршио дужност лесковачког учитеља. Преминуо 8. јула 1888. у 56. години живота, ДАС, МПС-ц, 1889, Ф. 3, р. 227; *Хришћански весник*, 1888, 720; У. Шешум, *Српске школе и учитељи у Старој Србији и Македонији у Великој источној кризи*, Јован Ристић, државник и дипломата. Берлински конгрес (140 година од међународног признања и независности Србије), Крагујевац 2020, 185, 193.

[101] Пореклом из Лесковца (око 1867). Постављен 25. августа 1889. за ђакона. Преминуо је 11. август 1891. године, ДАС, МПС-ц, 1892, Ф. 2, р. 145; *Весник српске цркве*, 1891, 1162.

[102] Родио се у Лесковцу. Био је вероучитељ Лесковачке ниже гимназије и ђакон 1890–1893. године, Љ. Поповић, „Просветни радници лесковачког краја 1879–1914. Шематизам“, *Лесковачки зборник*, 15, 1975, 283; Р. Требјешанин, С. Димитријевић, Х. Ракић, С. Младеновић, *Сто година Лесковачке гимназије*, 108.

[103] Види Винарачку парохију.

[104] Рођен је 1876. у Лесковцу. Завршио је основну школу, шест разреда гимназије и Београдску богословију. Као свршени клирик рукоположен је 11. септембра 1898. за ђакона и постављен у лесковачку цркву, где је остао до 1909. године. Између 1907. и 1909. био је вероучитељ у месној гимназији. Постављен је прво за капелана брзанског, затим орљанског (у Топлици). Житорађски свештеник постао је 1911. године. За време Првог светског рата био је интерниран у Бугарску, АЈ, 69-202-323; *Весник српске цркве*, 1898, 1160; 1909, 331; А. Новаков, *Ђорђе С. Камперелић*, 89; Д. М Ђорђевић, *Лесковачка Светоилијска црква*, 31; Р. Требјешанин, С. Димитријевић, Х. Ракић, С. Младеновић, *Сто година Лесковачке гимназије*, 97.

[105] Види Брзанску парохију.

[106] Пореклом Лесковчанин (1871). Завршио је основну школу, четири године гимназије, Учитељску школе у Нишу и Богословију у Београду. На служби као учитељ од 1890. године. Упоредо, постављен је 1903. за лесковачког ђакона, а од 1906. протођакона. Вероучитељ у женској и мушкој гимназији. Непосредно пред смрт рукоположен је за свештеника. Мучен је и убијен у Сурдулици 1915. године, Ј. Хаџи Васиљевић, *Бугарска зверства*, 76–78; Р. Радић, М. Исић, *Српска црква у Великом рату*, 326; *Споменица учитељима и учитељицама изгинулим и помрлим у ратовима 1912–1918*. Београд 1924, 115–116; Д. Мидић, *Историја православне Епархије нишке*, 201.

Као што се из горњег приказа види, до промена у свештеничком кадру Лесковачког намесништва од 1879. до 1914. најчешће је долазило услед смрти пароха, много ређе, услед њиховог премештаја, а изузетно, одлучивања од парохије или рашчињења. Током целог периода само један свештеник био је рашчињен, двојици је одузета парохија, а Јосиф Петровић је сам дао оставку на место намесника. Много веће промене приметне су код ђакона, код којих су стални премештаји имали вид правила. Мирско свештенство Лесковачког намесништва највећи удар доживело је током Првог светског рата, када је седам свештеника, укључујући и намесника, страдало од бугарског окупатора, двојица подлегла епидемијама, осам интернирано у Бугарску, а двојица отишла у емиграцију.

Порекло и образовање свештеника Лесковачког намесништва 1885–1914.

Како би се боље сагледавала образовна и структура порекла мирског свештенства Лесковачког намесништва, следствено и политика црквених власти Србије у овом делу новооослобођених предела, након 1878. године, поменута структура представљена је табеларно. Како је поменуто, прва кондуит листа свештенства Нишке епархије након ослобођења сачувана за 1885, а последња за 1914. годину, те је доступност грађе одредила и хронолошке оквире приложених табела.[107]

Табела 1: Порекло свештеника и ђакона у Лесковачком намесништву 1885–1914.

Год.	Из граница Кнежевине Србије пре 1878.	%	Области ослобођене 1878.	%	Остале српске земље	%	Укупно
1885	1	4	23	85	3	11	27
1907	1	4	20	74	6	22	27
1912	1	4	20	80	4	16	25
1914	1	4	20	80	4	16	25

[107] Приликом састављања табела коришћени су следећи кондуити: ДАС, МПС-ц, 1886, Ф. 1, ред 17; Исто, 1908, Ф. 11, р. 13; Исто, 1913, Ф. 8, р. 68; Исто, 1914, Ф. 3, р. 38.

Табела 2: Образовање свештеника и ђакона у Лесковачком намесништву 1885–1914.

Год.	Богословија	%	Несвршена богословија	%	Несвршена гимназија	%	Основна школа или неки њени разреди	%	Приватно описмењени	%	Укупно
1885	4	15	1	4	0	0	1	4	22	77	27
1907	13	48	1	4	1	4	2	7	10	37	27
1912	13	52	0	0	1	4	2	8	9	36	25
1914	14	56	0	0	1	4	2*	8	8	32	25

Као што горња табела показује, као уосталом и наведени списак, у Лесковачком намесништву Нишке епархије, у првим годинама по ослобођењу, огромна већина свештеника била је родом из новоослобођених области, од чега чак 16 свештеника и један ђакон из самог Лесковца, а шесторица њих из околних лесковачких села. Пореклом из старих граница Србије пре 1878. године 1885. био је само намесник Димитрије Алексић. Из крајева под турском и аустроугарском влашћу дошла су њих тројица. Из Старе Србије, Ранилуга код Гњилана, Јован С. Димитријевић, те два полазника Другог одељења Београдске богословије: из Дубровника, Стеван Комненовић, а из Ирига Лука Дожудић. Поменуте личности истовремено су били једини богословски образовани свештеници у Намесништву у том тренутку.

Поред намесника Алексића, из оквира старих граница, у Лесковачком намесништву 1907, 1912. и 1914. био је свега један свештеник, Милун Стојадиновић, из Стопање код Крушевца. Претходно, као лесковачки пароси, одређено време налазили су се још Димитрије Михаиловић из Крушевца (1887–1888) и Љуба Миловановић (1888–1891) из Нозрине код Алексинца.

Дакле, укупно за 35 година, из граница Србије пре рата 1877–1878. у Намесништву су служила свега четири свештеника. Из Старе Србије и Македоније 1907. у намесништву је служило пет свештених лица: Јефтимије Тодоровић из Пећи, Михаило Поповић из гусињске околине, Јаниђије

* Неке разреде основне школе у Нишу имао је 1885. само Здравко Димитријевић. 1907, 1912. и 1914. уз њега, основну школу завршио је још Спасоје Поповић. Иначе, за неке свештенике који су се описмењавали у школама манастирског типа или се учили код учитеља старошколаца у неким кондуитима забележено да имају завршену основну школу. Појединачни наводи у кондуитима о завршеној основној школи који су у опреци са подацима у другим кондуитима нису узимани у обзир. Само је за Димитријевића и Поповића забележено у свим кондуитима да су похађали основну школу, те су стога само они рачунају као свештеници с овим степеном образовања.

Калуђеровић из Крушева, Ђорђе Камперелић из Призрена и помињани Ранилужанин Јован Димитријевић. Из Дубровника је дошао намесник, Стеван Комненовић, који је на истом положају био и 1914. године. Године 1912. и 1914. из Старе Србије и Македоније у Намесништву су служили помињани Поповић, Калуђеровић, Камперелић. Из Македоније, из Крушева, био је родом и Благоје Калуђеровић, кумаревски капелан у 1904. години. Из крајева ван Србије, у Вршцу је рођен први лесковачки намесник по ослобођењу, Јосиф Петровић, а „из Прека", односно из Аустро-Угарске, био је и Владимир Јосифовић, краткотрајно стројковачки парох. Из Аустро-Угарске су укупно, у тридесетпетогодишњем периоду, у Намесништву служила свега четворица свештеника, из Старе Србије, такође четворица, а из Македоније двојица. Збирно, из области ван граница крајева ослобођених 1878. у Намесништву је током 35 година служило 14 свештеника и ђакона.

Свештеници из Старе Србије и Македоније примани су на службу у Лесковачко намесништво, као и у остала намесништва Нишке епархије највише из патриотских и разлога милосрђа. Они су углавном морали да напусте Османско царство, те су постављани на слободне парохије у Србији како би били ухлебљени. Избегли свештеници ретко су имали неопходну школску спрему за свој позив. Од свих међу њима, само су Камперелић и Благоје Калуђеровић имали завршену богословију. Димитријевић је похађао, али није завршио Призренску богословију; Јанићије Калуђеровић је похађао неколико разреда грчке гимназије у Крушеву, а Тодоровић и Поповић су се приватно описменили.Преовлађујућа бројност мештана међу црквеним лицима у Лесковачком намесништву није доведена у питање ни до почетка Првог светског рата. Свештеници и ђакони Лесковчани или житељи околних лесковачких села представљали су већину. Потпуну превласт у бројности Лесковчана међу свештеницима из крајева ослобођених 1878. у тридесетпетогодишњем периоду ремете два свештеника Пироћанца, отац и син, Ђорђе и Михаило Игњатовић, два свештеника из власотиначке Калне, такође отац и син, Петар и Харалампије Цветковић, Јован Ђикић из власотиначке Шишаве и ђакон и свештеник Алекса Стојановић из Дејана код Власотинца. Из околине Врања у третираном периоду били су свега двојица свештеника – Спасоје Поповић из Доњег Жапског и Благоје Поповић из Лепчинца.

Поређење табеле 1. и 2. показује да је највећи број мештана на почетку посматраног периода био без икаквог формалног образовања. Статистика се кроз године мењала, јер су упражњена места по смрти или одласку са парохија нешколованих месних свештеника попуњавали мештани или житељи ближе, ређе даље околине, са вишим богословским образовањем. Тенденцију реобликовања образовне структуре свештенства у корист свршених богослова у Намесништву реметило је постављање на парохије нешколованих свештеника из Старе Србије.

* * *

Духовне власти Србије након 1878. нису исказивале неповерење према затеченим месним свештеницима због њихове егзархијске прошлости. Поред тога што нема података о премештају у унутрашњост затечених егзархијских свештеника или њиховом рашчињавању или протеривању, задржавање необразованих свештеника на парохијама и њихово замењивање образованим земљацима или сродницима током три и по деценије показује да је намера духовних власти била да усагласе образовну структуру у новим областима са оном у старим границама, али без смена и премештаја, већ стрпљивим дугорочним радом.[108] Као што табеле показују, до Првог светског рата богословски образовани свештеници су досегли натполовичну већину у намесништву, при чему су мештани задржали бројчану доминацију.

Summary

Uroš Šešum, Miroslav Radivojević
PRIESTS OF THE LESKOVAC VICARAGE
1879–1915

The Leskovac vicarage within the Diocese of Nis, the Metropolitanate of Belgrade, was formed in 1879 after liberation from Ottoman Empire. In the period until 1915 included between 20 and 24 parishes. Religion authorities of Serbia did not express distrust towards the local priests because of their Exarchate past – participation in the Bulgarian autonomous church organization. There are no data on the transfer of parishioners, dismissal or expulsion. In addition, uneducated priests were kept in the parishes and their replacement by educated compatriots or relatives, for three and a half decades, shows the intention of the Church to harmonise the educational structure between new and old Serbia territories, without violent measures, but with patient long-term work. The tables given in the paper show that theologically educated priests reached more than half of the majority by 1914, while the locals maintained their numerical dominance. Leskovac vicarage experienced numerous distresses and had significant losses during the First World War. A total of 7 clergymen from his ranks were killed by the Bulgarian occupation authorities, together with vicar Stevan Komnenović, while two died of epidemics. At the same time, nine parishioners were interned in Bulgaria, while two emigrated.

[108] По подацима којима је располагао Нишки духовни суд 1885, од укупно 262 свештеника у Нишкој епархији њих 128 приватно су се описменила, три су била неписмена, 33 су имали завршене тек неке разреде основне школе. Нишки епсикоп Димитрије схватио је да је необразованост свештеника у његовој епархији велики проблем, те је након двогодишњег инсистирања 1887. добио дозволу и средства да установи тромесечну припремну школу за необразоване свештеника. Иако су били условљени останком у служби да је похађају и заврше, свештеници, њих 80, пружали су јак отпор школи. Због политичких околности и свештеничког отпора, на крају је дошколовавање претрпело неуспех, А. Средојевић, *Патријарх српски Димитрије*, 69–73.

Иван М. Бецић
виши научни сарадник
Институт за српску културу
Приштина/Лепосавић

УДК 336.71(497.11)"918/1941"

НИШКА БАНКА А. Д. ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Апстракт: Привредни развитак Србије крајем XIX века у великој мери био је омогућен оснивањем локалних новчаних завода на акционарској основи. До почетка Првог светског рата број акционарских банака нарастао је на близу 200, али је њихов развој и развој српске привреде био не само онемогућен током трајања рата већ су последице значиле знатан искорак уназад. У новоствореној Краљевини СХС осећала се велика потреба за капиталом тако да су новчани заводи константно оснивани. Део акционара имао је искуство у банкарским пословима јер се тиме већ бавио пре рата и у послератним годинама наставио је са радом у овој области. Највећи број чланова управа није имао потребно знање за бављењем овим пословима и зато је готово сваке године долазило до одласка у стечај одређеног броја банака. У овом раду је, првенствено на основу архивске грађе, дат историјат једне локалне новчане установе која је имала неславан крај управо из разлога што су чланови управе били највећи клијенти банке и што су се њихове финансијске дубиозе одразиле на пословање овог новчаног завода.
Кључне речи: *Нишка трговачко-индустријска банка*, *Нишка банка*, Младен Поповић, *Генерална банка*, стечај.

После Берлинског конгреса 1878. године и стицања државне независности, Србија је у привредном погледу успела да постигне одређене успехе изградњом железничке пруге, оснивањем нових индустријских постројења, унапређењем рударства и пољопривреде, док је трговина постала једна од најзначајнихих привредних грана. Повећање робног промета повољно је утицало на развој новчаног тржишта, али су значајнији резултати били онемогућени недовољно великим тржиштем и недостатком капитала.

Оснивање и почетак рада *Привилеговане Народне банке Краљевине Србије* 2. јула 1884. године подстакло је оснивање низа локалних новчаних завода.[1] Исте године основане су четири новчане установе, 1885. седам, 1886. једна, 1887. девет, а 1888. једанаест.[2] У новоприпојеним крајевима Србије најстарији новчани завод основан је 1. октобра 1885. године под

[1] *Народна банка 1884-1934*, Београд 1934, 7.
[2] *Историја српског народа*, Београд 1994, 17.

именом *Нишка акционарска штедионица*.[3] Убрзо су основане: *Алексиначка штедионица* (1887), *Нишка задруга за међусобно помагање и штедњу* и *Лесковачка удеоничарска штедионица* (1888) и *Српско јеврејска трговачка задруга* 1889. године.[4]

Разлоге за оснивање великог броја локалних новчаних завода са невеликим капиталом треба тражити у његовом хроничном недостатку. У привредном погледу Србија је крајем XIX века била држава са примитивном екстензивном пољопривредом, са неразвијеном индустријом, спољнополитички и саобраћајно у неповољном положају. У таквим околностима није се могао прибрати и ангажовати значајнији капитал, што је условило да банкарство буде бескрајно децентрализовано, без постојања филијала и чисто локалног карактера.[5] Из тих разлога новчани заводи су, за разлику од оних у западној Европи, настајали не из потребе да се пласира вишак капитала, већ из потпуно супротних, да акционари удружују своје скромне капитале ради подмиривања првенствено сопствених потреба.

Ипак, привредни напредак био је приметан. На југу Краљевине Србије поједини индустријски комплекси постајали су значајан чинилац српске привреде. Фабрика гајтана у Стројковцу, основана 1884. године, пренета је у Вучје 1889. године. Временом се спојила са сличном фабриком подигнутом 1888. године у Козару и израсла је у Фабрику вунених тканина Поповић, Илић и Компанија тзв. Стара штофара. Ова фабрика са 105 разбоја постала је 1908. године највећа фабрика тог типа на Балкану.[6] На сличан начин развијало се и банкарство и до почетка Балканских ратова на југу Србије пословало је више од двадесет финансијских установа акционарског типа.

Оснивање новчаних завода посебно је било изражено у периоду Царинског рата (1906 - 1911) са Аустро-Угарском. Да би осигурала извоз, српска првреда морала је да се трансформише, а део успешне трансформације омогућили су и одређени новчани заводи. Ефекти ембарга осетно су појачани током трајања Анексионе кризе (1908-1909), будући да је динар задржао једнаку вредност са француским франком, па како се осећала оскудица новца, створени су повољни услови за оснивање великог броја есконтних банака.[7] За пет година основане су чак 43 банке, тако да

[3] *Правила Нишке акционарске штедионице, донесена на XXXIII редовној скупштини акционара 25. марта 1923. год*, Ниш 1923, 3.

[4] Иван М. Бецић, „Страдање приватних финансијских установа у јужној Србији 1915-1918“, *Велики рат 1914-1918: Узроци, последице, тумачења*, I, Ниш 2016, 750.

[5] Велимир Бајкић, „Новчарство“, *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1928*, II, Београд 1929, 549.

[6] Драгољуб Трајковић, Живан Стојковић, Хранислав А. Ракић, Ненад М. Михајловић, Слободан Јовановић, *Сто година лесковачке текстилне индустрије (1884–1984)*, Лесковац 1984, 25–26.

[7] *Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Алманах 1921-1922*, I, део III. - 6, Загреб 1922, 125; И. М. Бецић, Дејан Д. Антић, *Врањске банке у Краљевини Југославији 1918-1941*, Врање 2021, 40.

је њихов број пред балканске ратове износио 179, са капиталом од више од 50 милиона динара.[8]

Полет српског банкарства био је пресечен избијањем балканских ратова. Иако територија Краљевине Србије није била непосредно угрожена, ефекти оружаних сукоба одразили су се и на српску привреду. Индустријска производња готово је у потпуности опала, банкама је смањена могућност пласирања кредита, део штедних улога је повучен, а мораторијум је онемогућио редовно сервисирање ануитета дугова од стране клијената новчаних завода. Без обзира на знатно отежане могућности пословања, број новчаних завода у Краљевини Србији је порастао, тако да је по окончању сукоба крајем 1913. године, у Србији пословало њих 187, са уплаћеним капиталом од 51.193.000 динара.[9]

За разлику од балканских ратова који су само омели развитак банака у Србији, Први светски рат је у потпуности паралисао њихов рад. Иако су се током прве ратне године оружане борбе водиле на северу и северозападу државе, општа мобилизација и прелазак на ратну привреду значио је престанак рада новчаних завода. Мораторијум на отплату дугова и одсуство клијената свели су рад банака на исплату по захтевима штедиша. Ситуација у Србији постала је посебно тешка од јесени 1915. године када је Краљевина нападнута са три стране, са епилогом повлачења војске и дела народа из земље преко Албаније у Грчку.

Југоисточни део државе подељен је на гувернмане са центрима у Скопљу и Нишу, а током трогодишње окупације непријатељ је предузимао разне мере против имовине грађана и привредних субјеката. Иако је највећи број банака успео да склони или сакрије своје портфеље, бугарске окупационе власти вршиле су константне упаде у куће чланова управа новчаних завода и вршиле претрес, а свом становништву претиле су строгим казнама уколико не би пријавили све своје вредности и ефективу које су биле положене у банкама. Део банака успео је да своје портфеље прикључи контингенту *Народне банке* и она им је враћена после рата. Део портфеља пронашле су окупационе власти и или однеле или уништиле, док је део био сакривен и сачуван. Највећи део сакривених портфеља био је закопан, а многи од њих, попут имовине нишких банака, био је знатно оштећен после три године проведене у земљи.[10]

Оштећене и делом упропашћене архиве и портфељи банака у великој мери су отежали, а делом и онемогућили потпуно успостављање контаката

[8] И. М. Бецић, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 2012, 454.

[9] Никола Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд 1955, 243.

[10] О томе више у: И. М. Бецић, Последице Првог светског рата по нишке банке, Лесковачки зборник, LIX, Лесковац 2019, 207-227.

са клијентелом после завршетка рата. Зато је у првој години по ослобођењу било веома тешко да се да чак и приближна процена штете која је причињена кредитним установама. Банка, чија управа није напустила земљу, или је престала са радом или га је свела на минимум.[11]

Поред дела чланова управе и запослених који су страдали у рату, новчаним заводима у Србији причињена је и велика материјална штета, која је процењена на 100 милиона златних франака.[12] На југу централне Србије новчани заводи потраживали су ратну штету у износу већем од 10 милиона предратних динара, што је износило двоструко вишу вредност од њихових уплаћених капитала.[13] Привредни субјекти у власништву банака, којих је било много, били су или уништени или опљачкани тако да су за дуже време били онеспособљени за обнављање производње.

Спорој обнови у доброј мери допринело је и стање у коме се налазила саобраћајна инфраструктура. Окупатор је експлоатисао саобраћајнице у које не само да није улагао средства неопходна за основно одржавање већ је и при повлачењу уништавао све што је могао. Резултат свега било је то да је од 204 локомотиве са којима је Србија располагала пред избијање рата затечено свега 74, и то у веома лошем стању. Преко 60% прагова на српским пругама било је труло, па је максимална брзина композиција износила 25-30 км/ч. Најважнија саобраћајница Београд-Ниш-Скопље оспособљена је за коришћење тек крајем јула 1919. године. Порушени Савски мост и недовољан број речних пловила онемогућавали су нормалну комуникацију са крајевима северно од Саве и Дунава, што је додатно оптерећивало иначе проблематичну циркулацију људи и робе у источном делу државе.[14]

На југу Србије највећу штету у саобраћајној инфраструктури претрпели су железничка пруга и мостови на линији Ниш-Скопље. Железнички саобраћај најпре је успостављен између Скопља и Врања, а почетком фебруара 1919. године између Ниша и Лесковца, обнављањем порушеног моста на Јужној Морави код Курвинграда (данашња Клисура). До потпуне обнове железничке пруге саобраћај између Лесковца и Врања одржаван је британским, а између Ниша и Београда француским аутомобилима. Самим тим, теретни и робни саобраћај био је онемогућен тако да су привредна предузећа на југу Србије била изолована од сировина и рудника угља.[15]

[11] Драгољуб Јовановић, *Економске и друштвене последице рата у Србији*, Београд 2018, 105.

[12] Мари-Жанин Чалић, *Социјална историја Србије, Успорени напредак у индустријализацији*, Београд 2004, 203.

[13] И. М. Бецић, „Страдање приватних финансијских установа у јужној Србији 1915-1918“, 759.

[14] Андра Станић, „Наш железнички саобраћај“, *Нови живот*, Београд јануар 1920, 242-243.

[15] Сергије Димитријевић, *Историја Лесковца и околине (1918-1928)*, Лесковац 1983, 12.

Пословни амбијент био је у сенци велике пострадалости на свим привредним и друштвеним пољима. Почетак рада највећег броја банака додатно је био онемогућен недостатком службеника који су или страдали или били на војној дужности, мораторијумом на отплату предратних дугова, недостатком пословне документације и финансијских средстава, будући да су услед инфлације и великих потреба целокупног друштва предратни капитали банака постали недовољни. Зато су период до укидања мораторног стања новчани заводи користили за обнову сопствене инфраструктуре, прикупљање средстава и прилагођавање новонасталој ситуацији, што је све утицало да највећи број банака отвори своје шалтере тек 1920. године. Пословање у новој држави изискивало је повећање основног капитала, што осетан део акционара није био у могућности да испуни. Из тих разлога део новчаних завода окончао је своје пословање, фузионисао се са другим новчаним заводом или постајао филијала каквог финансијски моћнијег новчаног завода, по правилу из престонице.

У таквим околностима, новчани заводи на подручју Србије били су финансијски слаби не само у поређењу са финансијским установама у другим државама већ и са установама истог типа на подручју северозапада Краљевине СХС. У целокупном капацитету новчаних завода у новоствореној држави потпуну доминацију имали су новчани заводи са подручја Хрватске и Славоније јер се у њима налазило 60,43% капитала. Новчани заводи Словеније располагали су са 20,72% капитала, док су они из Србије располагали са свега 5,84%.[16]

У једном погледу особине пословања новчаних завода нису се промениле. Велике потребе државе и становништва за обновом, изградњом, сузбијањем глади и набавком разноврсне робе утицале су на инвестициону политику банака, тако да се знатан број њих упуштао у финансирање, оснивање и преузимање индустријских и трговачких предузећа. Зато су се многе банке прихватиле улагања у индустрију, грађевину и трговину и тиме занемариле своју примарну делатност. Многи млинови, дисконти, пиваре и магацини налазили су се у поседу новчаних завода, а они су били и чести закупци откупа монополских производа.

Као и у Краљевини Србији ни у Краљевини СХС није била извршена подела новчаних завода на пословне банке и на чисто банкарске установе. Оваквој политици су са друге стране погодовале околности попут несташице новца, нарочито у 1922. години, када су своје капитале банке пласирале у послове изградње и трговину дефицитарном робом јер нису биле у могућности да привуку капитал штедиша, којима је било много исплативије да подигну улоге на штедњу и пласирају их грађанству и привреди под

[16] Smiljana Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd 1986, 40.

зеленашким каматама. Такве околности утицале су да су новчани заводи остајали без средстава довољних за рад и морали су да реализују сопствени портфељ који није увек био ликвидан.[17]

На самом подручју града Ниша привредна ситуација у 1922. години не би се могла оценити као повољна. Од августа могао се приметити застој у пословима, што је изненадило сав послован свет јер се управо тада очекивао његов раст услед јесење сезоне. Осим у Нишу, послови су застали и у околини која је гравитирала ка граду, тако да су се привредници нашли у веома тешкој ситуацији. Свакоднавни пад вредности динара додатно је угрожавао пословање, а интервенције државе на новчаном тржишту продајом долара из Блеровог зајма на берзи обарале су на моменте вредности страних валута, али очекивања многих да ће то довести до општег пада цена се нису остварила. Цене колонијалне робе јесу пале, али ове робе у земљи није било превише. Веровање да ће цене и даље падати утицало је да су се купци уздржавали од куповине што је довело до застоја у трговини.

Како је најзаступљенија грана привреде у Краљевини СХС била пољопривреда, јесен је означавала тренутак када су земљорадници наплаћивали своја улагања и рад и када се осећало обиље новца на тржишту. Међутим, услед страха владе од појаве глади у држави дошло је до забране извоза, тако да су цене пољопривредних производа пале, па је сељак престао да доноси робу на пијацу.

Земљорадник „није имао вољу да производе прода будзашто, а није имао превеликих потреба. Није порески превише оптерећен, а ако држава поскупи шећер, он га мање купује. Гас много не троши јер рано леже, телефон не користи јер га и нема. Паланачкој привреди отпао је најважнији купац и застој је био неминован. Индустрију и занатство пагађала је велика новчана оскудице. Није било довољно новца да би се подигли кредити за набавку сировина на време, за повећање инвентара и друго. Млинови који су могли да самељу шест вагона дневно радили су капацитетом од вагон до два. Грађевински послови су се развлачили. Новоподигнуте фабрике готово да нису радиле јер нису имале обртног капитала и тешком муком су долазиле до њега. Држава је са великим кашњењем исплаћивала своје предузимаче, а они су дуговали својим добављачима. Ови услови говорили су о страховито лошој и финансијској и трговинској политици владе јер да долари нису продавани брзо и у великим количинама већ постепено, не би динар толико осцилирао и изазивао пертурбације у привреди. Да није било непотребне забране извоза, посао би био живљи, а држава би располагала са више девиза. Да није било константног буџетског дефицита и праведније распоређеног пореског оптерећења било би више новца у оптицају и била би избегнута новчана криза“.[18]

[17] И. М. Бецић, „Чачанска обласна банка“, *Зборник радова Народног музеја*, XLV, Чачак 2015, 61.

[18] *Политика*, 5255, Београд 9. децембар 1922, 6.

У оваквој привредној и пословној клими одређени број нишких привредника приступио је оснивању новчаног завода под именом *Нишка трговинско-индустријска банка*, што је одобрено решењем министра трговине и индустрије од 25. октобра 1922. године.[19] Оснивачки акт био је идентичан са актовима готово свих других новчаних завода и истицао је да се ова установа оснива са циљем подизања, јачања и унапређења домаће привреде, како у Нишу и његовој околини, тако и у целој Краљевини. Пажња акционара била би управљена првенствено ка трговини и индустрији, а потом и рударству. Овакав редослед у пословању био је наметнут занимањима акционара с тим да се рударством бавио тек невелики број локалних финансијских установа. Оснивачки капитал предвиђен је на пет милиона динара, подељених у 10.000 акција од по 500 динара, при чему би одмах била уплаћена три милиона, а остатак у року од две године. Та, преостала два милиона динара била би уплаћена темпом који је предвиђао да се тромесечно уплаћује 20% од вредности акција. Уколико акционар не би уплатио рату на време, био је дужан да 10% плати на име камате за време кашњења, а по пет динара по акцији на име казне. Акционарима, који би пак уплатили акције пре времена припадало је 6% на име камате за уплаћену суму.[20]

Предвиђени делокруг рада био је веома широк, тако да би *Трговинско-индустријска банка* вршила све: банкарске, комисионе, трговинске, индустријске, предузимачке и транспортне послове. У појединостима то би значило да би Банка:

- Есконтовала и реесконтовала менице, упутнице, варанте, чекове и др;
- Отварала кредите по текућим рачунима и бавила се чековском радњом;
- Давала зајмове на хартије од вредности, драгоцености и друге сигурне залоге свих врста;
- Вршила наплате и исплате и примала у депозит оставе свих врста;
- Посредовала у закључивању свих зајмова за рачун државе, округа, срезова и општина;
- Издавала гарантна писма и све врсте акредитива;
- Примала новац на штедњу:

а) по текућим рачунима у вези са чековском радњом и без ње;

б) на уложне књижице;

- Примала новац на чување;
- Куповала и продавала вредности котиране на берзама за свој и туђ рачун;

---

[19] Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије (у даљем тексту, АЈ, 65-1339-2323), Записник Претходног збора акционара Нишке трговачко-индустријске банке од 31. децембра 1922.

[20] *Правила Нишке трговачке индустриске банке*, Ниш 1922, 1-3.

- Вршила све банкарске и мењачке послове;
- Давала кредите на подлози хипотеке;
- Давала зајмове по залогу разноврсне увозне и извозне робе, било да се она налазила у банчиним магацинима, било у приватним када је роба пружала довољно гаранције. У ову сврху Банка је могла подизати потребне магацине, било сама било са партнерима. На робу која се налазила у банчиним магацинима, могла је издавати заложничке упуте (варанте);
- Вршила куповину и продају робе сваке врсте само за туђ рачун, вршила експедиције, царињења, обезбеђивања, транспортовања и сличне послове око робе која се налазила код ње у магацину или комисиону;
- Учествовала у организовању, разграњавању и обављању индустријских, шумских, грађевинских и предузимачких послова, било за свој или партнерски рачун;
- Вршила локални и међународни транспорт копненим и воденим путем;
- Заступала домаће и стране фирме у свим трговачким пословима и
- Бавила се куповином и продајом непокретности за свој и туђ рачун.[21]

Предвиђено је да се Управни одбор састоји од пет чланова који су бирани на четири године, док би се Надзорни одбор састојао од три члана и бирао са мандатом од годину дана.[22] Подела добити предвиђена је на следећи начин: најмање 10% ишло би на рачун резервног фонда, 3% предвиђено је за тантијеме члановима Управног одбора, 1% за тантијеме члановима Надзорног одбора, 2% за тантијеме банчином службеном особљу које је бар шест месеци провело у банчиној служби, 4% одвајало би се за пензиони фонд банчиног службеног особља, док би се остатак ставио на располагање збору акционара.[23] Предвиђене награде за чланове банчине управе биле су сразмерно мале у односу на друге новчане завода и то је био разлог да се чак 80% чисте добити остављало збору акционара да одлучује о њој.

Оснивачи ове новчане установе били су: Младен Поповић, трговац; Мијат С. Јовановић, индустријалац; Драгутин Главички, књижар; Владимир Фредић, апотекар; Трајко С. Ристић, трговац; Бранко Николић, трговац; Сотир Л. Благојевић, предузимач; Данило Стефановић, грађевинар; Милија В. Бошковић, рентијер; Микаило Купчевић, воскар; Мијајло Јанковић, закупац поште и Јефта Нетовић, директор васпитног завода. Министар трговине и индустрије Виловић одобрио је правила 15. новембра 1922. године,[24] с тим да је главница одређена на три милиона динара, а могла је бити повећана за још два милиона у периоду до две године од оснивања.[25]

---

[21] *Исто*, 4-6.
[22] *Исто*, 12, 15.
[23] *Исто*, 20.
[24] Осман Виловић био је министар трговине и индустрије у влади Николе Пашића од 24. децембра 1921. до 16. децембра 1922. године (*Краљевске владе од 1903 -- 1935*, уредио Р. М, Београд 1935, 24).
[25] *Правила Нишке трговачке индустриске банке*, 22-23.

Већ до краја године уписано је свих 6.000 акција у вредности од 3 милиона динара, што је изненадило и саме оснивače. Оснивчаки одбор успео је да погоди куповину имања бивше *Нишке банке* за 1.600.000 динара и требало им је још само одобрење збора да закључе уговор, што су једногласно добили. Истовремено, филијала *Грађанске банке* у Нишу, која је била власник ове имовине, уступила им је све своје отворене текуће послове и пословно-пријатељске везе са 31. децембром 1922. године и за ове уступке није тражила никакву накнаду. Јефта Нетовић похвалио је куповину једног од најлепших имања, погодну кућу за банчине локале и станове, као и потез *Грађанске банке* да помогне при развијању послова *Трговачко-индустријске банке*.[26]

Трговачко-индустријска банка у пракси је преузела имовину *Грађанске банке*, што није представљало изненађење. Наиме, у немогућности да самостално настави рад после Првог светског рата, *Нишка банка*, основана 1903. године, на ванредном збору акционара септембра 1921. године акламацијом је донела одлуку да се фузионише са *Грађанском банком* из Београда.[27] Оснивачи и акционари *Нишке банке* били су у добром броју оснивачи *Трговачко-индустријске банке* и на овај начин су повратили своју имовину. Међу оснивачима обе банке најзначајнији члан свакако је био Младен Поповић. Први Управни одбор чинили су: Младен Поповић, Мијат Јовановић, Владимир Фредић, Јаша Ненадовић и Јован Живковић. Чланови Надзорног одбора били су: Јефта Нетовић, Димитрије Ђорђевић и Сотир Благојевић.[28]

Власници највише уписаних акција били су: Младен Поповић и Мијат Јовановић (1.000), Љубица М. Поповић (600), Бранко Николић, Бојана Јовановић (500). Поповићеви синови Бранко и Душан били су власници по 100, а ћерке Бранислава, Радмила и Вера по 200 акција.[29] Тако је од 6.000 акција чак 2.400 било у власништву породице Поповић, а 1.500 у власништву породице Јовановић, чиме су ове две породице распослагале са 4.900 акција и имале апсолутну доминацију поседовањем 81,7% акција.

Уписане акције брзо су претворене у банчин основни капитал, па је током 1923. године благајна располагала са целокупно уплаћеним капиталом од три милиона динара. Новац на штедњу није притицао у обилнијој мери, што због опште новчане оскудице, што због тога што се управа ниједног

[26] AJ, 65-1339-2323, Записник Претходног збора акционара Нишке трговачко-индустријске банке од 31. децембра 1922.

[27] И. М. Бецић, „Последице Првог светског рата по развој банкарства у Нишу“, *Лесковачки зборник*, LIX, Лесковац 2019, 218.

[28] AJ, 65-1339-2323, Записник Претходног збора акционара Нишке трговачко-индустријске банке од 31. децембра 1922.

[29] AJ, 65-1339-2323, Списак акционара Нишке трговачко-индустријске банке који су се пријавили за учешће на Претходном збору акционара одржаном 31. децембра 1922.

момента није хтела поводити за конкуренцијом и да понудом високе камате обезбеди већи прилив новца. Послови су се углавном односили на финансирање индустријских предузећа и давање краткорочних зајмова на менице и залоге. Због озбиљне новчане кризе, на првом збору акционара ове банке одлучено је да се члан о повећању главнице избрише јер је општа новчана криза онемогућавала додатна улагања, тако да је банчин основни капитал остао на три милиона динара.[30] Штедни улози су у првој години пословања повећани за 340.000 динара у односу на период настанка Банке. Битну ставку у приходима *Трговачко-индустријске банке* чинио је приход од издавања непокретности, који је у овој години износио око 68.000 динара.[31]

Успешност пословања новчаних завода у послератним годинама добрим делом била је омогућена високим каматним стопама које су биле заступљене на новчаном тржишту. Како је потреба за кредитима у 1923. години била велика, активна каматна стопа забележила је нагли скок и кретала се између 20% и 24%. У наредној години забележен је врхунац каматне кризе, па је у њој обична камата достигла 24%, а понегде је она износила и преко 30%.[32] С друге стране, још више зеленашке стопе доводиле су до повлачења новца уложеног на штедњу, тако да су и саме банке плаћале високе каматне стопе, посебно великим банкама које су располагале са довољно средстава да могу кредитирати мање новчане заводе.

Трговачко-индустријска банка успела је да у 1924. години повећа висину штедних улога за око 673.000 динара. Управа се прилагодила стању на тржишту и бавила се чисто банкарским пословима давајући краткорочне зајмове на менице и залоге. Иако је током целе године пласирала сав новац којим је располагала, банчина зарада била је тек нешто већа од половине зараде из претходне године. Добит је била смањена јер у њу нису ушле камате на предратне дугове за откупљену активу *Нишке банке*, али и због плаћања државног пореза и прореза за 1923. и 1924. годину.[33]

У потрази за извором буџетских прихода држава је наметнула високе порезе новчаним заводима, док су општински намети у појединим крајевима били још виши од државних пореза. Оваква пореска политика изазвала је низ жалби новчаних завода из Србије, Војводине, Хрватске и Далмације,

[30] Први позив на збор акционара Нишке трговачко-индустријске банке оглашен је у *Службеним новинама Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, 9, Београд 12. јануар 1924, 7.

[31] АЈ, 65-1339-2323, Записник са Првог збора акционара Нишке трговачко-индустријске банке одржаног 17. фебруара 1924.

[32] Новак Поповић, Душан Мишић, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Београд 1929, 60–61; И. М. Бецић, „Приватни новчани заводи у Урошевцу“, *Баштина*, 33, Приштина-Лепосавић 2013, 151.

[33] АЈ, 65-1339-2323, Записник са Другог збора акционара Нишке трговачко-индустријске банке одржаног 29. марта 1925.

на које је министар трговине и индустрије повољно реаговао и упутио молбу министру финансија да тај проблем реши. Уследио је низ неслагања и контрадикторних одлука министра трговине и индустрије и министра финансија, што наговештава да држава није имала јасну финансијску политику, већ да је искрсле проблеме решавала у складу са тренутним потребама.[34]

Од 1925. године привредна криза у Краљевини СХС постала је очигледна, нарочито у индустрији и „градској привреди", односно трговини и занатству. Главни клијенти многих новчаних завода постали су земљорадници, чија је куповна моћ била све слабија услед „маказа цена" у односу на индустријске производе, тако да су се задуживали код банака ради преживљавања. Слабљење платежне моћи најбројнијег слоја становништва довело је до застоја у пословању трговаца и занатлија, тако да је криза попримала општи карактер. Неконкурентност домаће индустрије у односу на страну изазвала је низ стечајева индустријских предузећа, а тиме и оних новчаних завода који су били њихови власници или главни финансијери.

Улагања у индустрију била су дугорочна и захтевала су велика финансијска средства. Највећи број банака био је са недовољним капиталом да би могао да се одупре неповољним привредним околностима. Током 1925. године пад су доживеле две нишке банке које су своја средства пласирале у индустрију, *Нишка Индустријско-прометна банка* и *Нишка трговачка банка*.[35] Стецишни поступак над овим банкама изазвао је неповерење према осталим новчаним заводима у Нишу, а додатно према *Нишкој трговачко-индустријској банци* јер је њен назив био сличан поменутим банкама.[36] Како су већина оснивача и акционара ове банке били и оснивачи и акционари некадашње *Нишке банке*, 6. децембра 1925. године одлучено је да ова банка понесе тај назив.[37]

Жеља акционара није одмах наишла на повољну реакцију Министарства трговине и индустрије. Зато је молба поново послата министру, и то у виду

---

[34] И. М. Бецић, „Приватни новчани заводи и банкарство у Лесковцу између два светска рата", *Историја 20. века*, 1, Београд 2002, 138; И. М. Бецић, „Чачанска извозна и увозна банка А. Д.", *Зборник радова Народног музеја*, XLVII, Чачак 2017, 111.

[35] *Нишка трговачка банка* уложила је највећи део свог капитала у Фабрику обуће која је отпочела са радом 1924. године лиферовањем обуће за војску. Како је лиферација наредне године прекинута, *Трговачка банка* пала је у стечај јер је услед неликвидности свог дужника дошла у безизлазну ситуацију услед несташице обртног капитала. И пре отказа испоруке обуће за војску у *Трговачкој банци* осећала се несташица средстава, будући да је и фабрици кожа било потребно још капитала. (И. М. Бецић, „Нишка трговачка банка", *Расински анали*, 12, Крушевац 2014, 333).

[36] AJ, 65-1339-2323, Допис Нишке трговачко-индустријске банке министру трговине и индустрије од 19. јуна 1926.

[37] AJ, 65-1339-2323, Измене и допуне правила Нишке трговачко-индустријске банке од 6. децембра 1925.

закључка трећег редовног збора акционара. Одобрење министра трговине и индустрије о промени имена објављено је 5. октобра 1926. године, а *Нишкој банци* дозвољено је отварање филијала уколико њен основни капитал досегне десет милиона динара.[38] Отворени стечајеви над поменутим банкама негативно су се одразили на поверење у новчане заводе у Нишу. Код *Нишке банке* су се одразили у повећању броја отказа на штедњу, тако да је сума улога смањена, а Банка је морала да током године држи већу суму новца у каси, чиме је део средстава остао непласиран, тако да је и зарада била умањена.[39]

Позив на збор акционара на коме би се сумирали постигнути резултати за 1926. годину упућен је 11. марта 1927. године.[40] Привредна криза је узела маха, а како су већина комитената ове банке били привредници, управа је била принуђена да пролонгира наплату дуговања и прима малу отплату на име меница. Из тих разлога, ограничено је давање нових кредита пошто су улагачи нагло повлачили новац са штедње, тако да је пракса држања знатне количине новца у каси настављена и током ове године. Ипак, од промене назива Банке откази су били смањени јер је *Нишка банка* пре рата уживала углед, а и у њеној управи су се налазили људи чији је реноме у граду био на високом нивоу. Како пословање није доносило очекивану зараду, Управни одбор је на седници од 10. октобра 1926. године донео одлуку о тражењу зајма од *Државне хипотекарне банке* у висини од 800.000 динара. Збор је одобрио ову одлуку Управног одбора, с тим да су се кредити могли потражити и код других банака.[41]

Графикон 1. Дивиденда акционара *Нишке банке*[42]

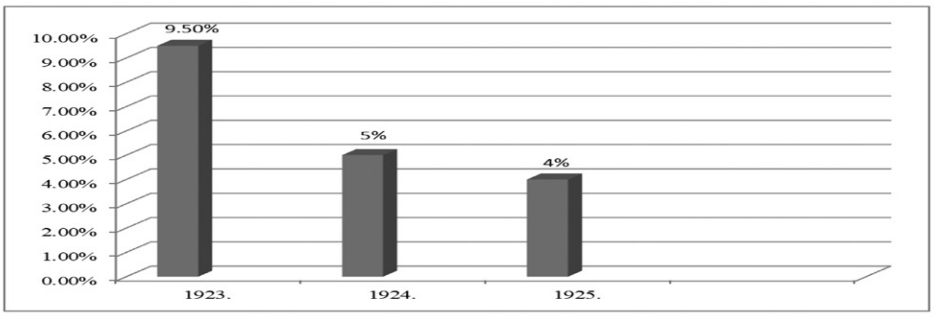

[38] *Правила Нишке банке А. Д.*, Ниш 1926, 1.

[39] АЈ, 65-1339-2323, Записник са Трећег збора акционара Нишке трговачко-индустријске банке одржаног 18. априла 1926.

[40] *Službene novine Kraljevine SHS*, 55, 11. mart 1927, 16.

[41] АЈ, 65-1339-2323, Записник са Четвртог збора акционара Нишке трговачко-индустријске банке одржаног 17. априла 1927.

[42] АЈ, 65-1339-2323, Извештаји Управног одбора Нишке трговачко-индустријске банке од 1924. до 1926. године.

Позив на, како се касније испоставило, последњи редовни збор акционара *Нишке банке* упућен је 15. марта 1928. године.[43] Привредна криза се и даље осећала, а наплата датих кредита ишла је споро и са умањеним износима. Трпељивост Банке према клијентима побуђивала је на сумњу. У току 1927. године исплаћено је преко 800.000 динара штедних улога и било је јасно да су улагачи сматрали да је Банка инсолвентна. Маја 1927. године умро је дугогодишњи потпредседник Управног одбора Јефта Нетовић, који је био и директор банке, а његову позицију преузео је Младен Поповић.[44]

Табела 1. Главне позиције *Нишке банке*[45]

Година	Основни капитал	Есконт меница	Улози на штедњу	Резервни фонд
31.1.1923	3.000.000	1.417.495,80	1.815.415,00	-
1923.	3.000.000	1.664.676,61*	2.154.791,25	34.090,62**
1924.	3.000.000	1.589.388,08	2.827.574,62	52.154,97
1925.	3.000.000	1.052.371,36	2.568.798,95	66.737,95
1927.	3.000.000	976.454,64	2.409.071,90	66.737,95

Сумња у исправност рада *Нишке банке* показала се основаном. Новембра 1928. године *Нишка банка* преузета је на лицитацији од филијале *Београдске уједињене банке* у Нишу, а управитељ стечајне масе био је адвокат Душан Митић из Ниша.[46]

Пословање ове установе свој епилог добило је неколико година касније на суду. „Првога фебруара продефиловаће кроз дворану Окружног суда у Нишу вероватно пола нишке чаршије. Реч је о Нишкој банци а. д., чији је управни и надзорни одбор државни тужилац окривио за неправилно газдовање банчином имовином. Државни тужилац подигао је тужбу против чланова управе ове банке на доставе извесних улагача, у којима се сасвим јасно оцртава незаконит и бесправан рад господе из управног и надзорног одбора.

* Од ове суме код *Ликвидационе банке* налазило се меница у вредности од 429.351,52 динара.

** Суму новца одвојену за резервни фонд *Нишка трговачко-индустријска банка* књижила за текућу годину, а не за ону у којој је приход остварен. У табели је дата сума резервног фонда са годином у којој је зарада за њега остварена, односно, како су то књижиле остале банке.

[43] *Službene novine Kraljevine SHS*, 60, 15. mart 1928, 15.

[44] АЈ, 65-1339-2323, Записник са Петог збора акционара Нишке трговачко-индустријске банке одржаног 22. априла 1928.

[45] АЈ, 65-1339-2323, Биланс Нишке трговачко-индустријске банке на дан 31. јануар 1923; Рачуни изравнања Нишке трговачко-индустријске банке и Нишке банке од 1923. до 1927; *Compass, Finanzielles Jahrbuch 1926, Jugoslavien*, Zagreb 1926, 235.

[46] *Compass, Finanzielles Jahrbuch 1930, Jugoslavien*, Wien 1930, 314.

За овај процес влада у Нишу велико интересовање, с обзиром на сам друштвени положај и углед оптужених, као и на број оштећених улагача. Веровати је да ће овај монстр процес нишке чаршије бесумње привући у судницу мноштво света и радозналаца“.[47]

Стечајна маса свакако је била мања од новца положеног на штедњу, тако да су улагачи подстакли државне органе да реагују. Судски процес је и формално означио крај пословања једне финансијске установе, али и крај угледа једне од познатијих нишких породица.

Необјављени извори

Архив Југославије, фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије.

Објављени извори

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Алманах 1921-1922, I, Загреб 1922.

Краљевске владе од 1903 -- 1935, уредио Р. М, Београд 1935.

Правила Нишке акционарске штедионице, донесена на XXXIII редовној скупштини акционара 25. марта 1923. год, Ниш 1923.

Правила Нишке банке А. Д., Ниш 1926.

Правила Нишке трговачке индустриске банке, Ниш 1922.

Службене новине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, Београд 1924-1928.

Compass, Finanzielles Jahrbuch 1926, Jugoslavien, Zagreb 1926.

Compass, Finanzielles Jahrbuch 1930, Jugoslavien, Wien 1930.

Штампа

Политика, Београд 1922.

Правда, Београд 1933.

Литература

Бајкић, Велимир, „Новчарство“, *Јубиларни зборник живота и рада Срба, Хрвата и Словенаца 1918-1928*, II, Београд 1929.

Бецић, Иван М, „Приватни новчани заводи и банкарство у Лесковцу између два светска рата“, *Историја 20. века*, 1, Београд 2002.

[47] *Правда*, 10.135, Београд 26. јануар 1933, 6.

Бецић, Иван М, *Министарство финансија Краљевине Југославије 1918-1941*, Београд 2012.

Бецић, Иван М, „Приватни новчани заводи у Урошевцу“, *Баштина*, 33, Приштина-Лепосавић 2013.

Бецић, Иван М, „Нишка трговачка банка“, *Расински анали*, 12, Крушевац 2014.

Бецић, Иван М, „Чачанска обласна банка“, *Зборник радова Народног музеја*, XLV, Чачак 2015.

Бецић, Иван М, „Страдање приватних финансијских установа у јужној Србији 1915-1918“, *Велики рат 1914-1918: Узроци, последице, тумачења*, I, Ниш 2016.

Бецић, Иван М, „Чачанска извозна и увозна банка А. Д.“, *Зборник радова Народног музеја*, XLVII, Чачак 2017.

Бецић, Иван М, „Последице Првог светског рата по развој банкарства у Нишу“, *Лесковачки зборник*, LIX, Лесковац 2019.

Бецић, Иван М, Антић, Дејан Д, *Врањске банке у Краљевини Југославији 1918-1941*, Врање 2021.

Вучо, Никола, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Београд 1955.

Димитријевић, Сергије, *Историја Лесковца и околине (1918-1928)*, Лесковац 1983.

Đurović, Smiljana, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd 1986.

Историја српског народа, Београд 1994.

Јовановић, Драгољуб, *Економске и друштвене последице рата у Србији*, Београд 2018.

Народна банка 1884-1934, Београд 1934.

Поповић, Новак, Мишић, Душан, *Наша домаћа привреда, фактори, стање, унапређење*, Београд 1929.

Станић, Андра, „Наш железнички саобраћај“, *Нови живот*, Београд 1920.

Трајковић, Драгољуб, Стојковић Живан, Ракић, Хранислав А, Михајловић, Ненад М, Јовановић, Слободан, *Сто година лесковачке текстилне индустрије (1884–1984)*, Лесковац 1984.

Чалић, Мари-Жанин, *Социјална историја Србије, Успорени напредак у индустријализацији*, Београд 2004.

Summary

Ivan M. Becić
BANK OF NIŠ BETWEEN TWO WORLD WARS

With the outbreak of the First World War, the economic development of the Kingdom of Serbia was completely interrupted. The great suffering in the war could not be quickly compensated, and most of the pre-war financial institutions that managed to renew their work after the war were not able to financially meet the huge needs of the state and the population. That is why in the post-war years, a large number of money institutions on a shareholder basis sprang up.

At the end of 1922, the Nis Commercial and Industrial Bank was founded in Nis with a share capital of 3 million dinars, which placed this institution in the rank of medium-strong banks for the province. For its work, this bank bought the building from the branch of the Belgrade General Bank and took over its operations. The Popović and Jovanović families, which were the majority owners of this institution, owned the most shares. Although the Nis Commercial and Industrial Bank envisaged a wide range of operations with its rules, it very quickly turned its attention to purely banking operations, ie work with short-term discount loans.

As two banks in Nis with a similar name went bankrupt in 1925, the management decided to change the name of the institution to Bank of Niš, which was approved the following year. The name was not chosen by chance and was identical to the name of the institution that most of the shareholders of the Nis Commercial and Industrial Bank founded in 1903, and which ceased to operate after the war. Simultaneously with the change of name, an economic crisis arose in the territory of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, so that many clients of this bank were not able to service their loans regularly. The amount of savings deposits was reduced, the bank stopped operating positively and at the end of 1928 it went bankrupt. Its management was blamed for the bad business of Bank of Niš, and its bankruptcy received its epilogue in court.

Данијела Симић
виши архивист
Историјски архив Лесковац,

УДК 061.23-055.2(497.11Лесковац)"1892/1946"

ЖЕНСКА ПОДРУЖИНА ЛЕСКОВАЦ 1892–1946. ГОДИНЕ

Апстракт: Удружење жена у Лесковцу основано је 1892. године, али је брзо престало са радом. На иницијативу Анке Ђуровић и жена из угледних лесковачких породица, Друштво жена је поново почело са радом, по узору на Београдско женско друштво 1894. Чланице Женског друштва су исте године основале Раденичку школу, а касније и Женску занатску школу, где је велики број сиромашних девојчица научио да шије одећу и хаљине. Осим стручних, школа је имала и општеобразовне предмете и бринула је о васпитању ученица. Циљ је био да жене буду економски што независније. Удружење жена добило је значајна средства од бројних донатора и подигло школу и зграду Удружења 1927. године. У својим редовима имало је изузетно вредне жене, посвећене социјалном раду. Окупиле су се да брину о сиромашним девојчицама, њиховом стручном образовању и васпитању, и да се баве добротворним и хуманитарним активностима.

Кључне речи: Београдско женско друштво, Женска подружина, Лесковац, Женска занатска школа, Лесковац.

У Србији током 19. века формирају се разна грађанска удружења која оснивају жене из виших друштвених слојева. Прво се окупило Јеврејско женско друштво 1874. године,[1] а наредне 1875. године основано је Београдско женско друштво.[2] Друштво се, поред хуманитарног

[1] Др Јасмина Милановић сматра да се о Јеврејском женском друшту не може говорити као о првом званичном Женском друштву већ да је то прва неформална група жена које су имале уско поље рада. Јеврејско женско друштво основано је 1874. године, а формално-правно Друштво је конституисано 1894. године када су Правила Друштва одобрена од председника Београдске општине. Делатност Друштва је била да се помогне младим девојкама, болеснима, сиромашним припадницима јеврејске заједнице. Види: Јасмина Милановић, „Подружина женског друштва у Пироту и Ћилимарска школа (1904-1941)", *Зборник радова Пирот - од турске касабе до модерног града преко Берлина и Версаја*, Историјски архив Пирот 2018, 253.

[2] Београдско женско друштво основано је под називом „Женско друштво" и тај назив носи све до 1933. године када су објављена нова Правила Друштва, где у члану 1. стоји: Име је Београдско женско друштво. Међутим у историографским и публицистичким делима често се употребљава назив Београдско женско друштво, што није сасвм тачно а није ни погрешно. Овај назив користе и саме чланице Друштва

рада, збрињавања рањеника, инвалида и сиромашне деце, бавило и просветним радом, пре свега, стручним образовањем девојчица и очувању традиционалне домаће женске радиности. Основано је на иницијативу групе просвећених жена из Београда, са Катарином Миловук, управницом Више женске школе, на челу. Правила Друштва предвиђала су могућност оснивања подружина на територији целе Србије. Женска подружина у Лесковцу[3] основана је 1892. године,[4] али због слабог одазива жена убрзо је престала са радом. Њен рад обновљен је 1894. године и са прекидима је деловала до 1946. године. Уз помоћ и подршку Београдског женског друштва, Женска подружина је имала велику улогу на просветном и хуманом пољу.

Београдско женско друштво крајем 19. века и почетком 20. века

Београдско женско друштво, као хуманитарна организација која је одиграла велику улогу у образовању, васпитању, раду и унапређењу положаја жене у Србији, основано је на иницијативу Катарине Миловук, прве и дугогодишње управнице Више женске школе, 17. маја 1875. године,[5] а под покровитељством кнегиње Наталије. Циљ Београдског женског друштва је „да спрема сироте и ваљане девојке за добре раденице и да помаже сироте, бедне и невољне.“[6] Правила Друштва одобрена су од стране управника вароши Београдске 3. јуна и одштампана у Српским новинама 6. јуна 1875. године. На основу Правила, да би се формирало Друштво,

---

тако се у списковима чланица из Београда још 1887. године појављује наслов „Списак чланица Београдског Женског друштва“. Види: Јасмина В. Милановић, *Женско друштво (1875-1942),* Београд 2020, 97.

[3] У фонду Женска подружина – Лесковац постоји само финансијска документација, не постоји ниједан документ о оснивању или престанку рада Женске подружине. На документима из 1944/45. године на печату је назив „Благајна Женске подружине“. У препискама се за удружење користи назив „овдашња Женска подружина“, тако да ће се у раду употребљавати назив Женска подружина. Историјски архив Лесковац, Фонд: Женска подружина Лесковац, кутија 2, фасцикла 2. (У даљем тексту: ИАЛ, ЖПЛ, К-2, Ф-2)

[4] Потпреседница Женске подружине Евгенија Динић приликом освећења нове школске зграде је прочитала извештај о тридесетпетогодишњем раду Женске подружине и том приликом рекла „По казивању старих и првих оснивачица, Подружина је дакле основана 1892. год.“ Тако да ову годину узимамо као годину кад је први пут основана Женска подружина у Лесковцу. Историјски архив Лесковац, Фонд: Женска стручна школа (У даљем тексту: ИАЛ, ЖСШ), кутија 4, фасцикла 1, Летопис школе, 2.

[5] Датуми су дати по јулијанском календару до 1919, после те године по грегоријанском.

[6] „Преглед рада Београдског женског друштва од постанка до данас“, *Домаћица,* 6, Београд 1922, 12.

потребно је најмање 50 чланица. Друштвом је руководило 20 чланица, које се бирају једном годишње на редовном главном скупу. Имало је Друштво „чланица редовних, Управних, почасних и чланица Добротворака“[7]; новим Правилима и чланове утемељаче и чланове помагаче.

Редовна чланица могла је бити свака жена удата или неудата без разлике на веру и националност. Да би била редовна чланица Друштва, она се обраћала председници или неком члану Управе. На седници Управе тајним гласањем се решавало да ли ће бити примљена. Чланица која не плати годишњи улог до краја првог полугођа идуће године, престаје да буде члан Друштва. Редовне чланице су имале право да долазе у школу, на концерте, забаве, имале су право на новчану помоћ у случају болести. На гавном скупу Друштва од предложених редовних чланица бирају се *чланице Управе* на годину дана. Правилима из 1909. године Друштвом руководе 30 чланица Управе које се бирају на три године. Оне из својих редова бирају *„часнице“,* а то су председница, потпредседница, благајница, деловоткиња.[8] Седнице Управе одржавају се једном месечно по потреби, а ако је нешто важно председница Друштва може и раније да сазове седницу. Чланице управе заједно са часницама водиле су рачуна о деловању, опстанку и имовном стању Друштва, као и других установа које су основале, прописују правила, ценовник за ствари које се израђују у школи, приређују забаве, игранке у корист друштвене касе, раде на усавршавању свог листа, одређују уреднике. Једна чланица Управе дежурала је у школи сваког радног дана.

Утемељач Друштва постаје свако ко поклони 120 динара, а ако жена поклони, ужива сва права редовне чланице док је жива.

Добротвор је сваки члан који уплати 240 динара одједанпут, или за годину дана у три рате. Исто тако редоване чланице, који у току 30 година редовно плаћају чланарину, постају добротвори Друштва.

Почасни члан је свако лице које је имало заслуге за Друштво, бира се на Главном скупу на предлог Управе или редовног члана.

Чланови помагачи могли су бити сва лица која су плаћала годишњи улог од 6 динара, они су могли присуствовати скуповима али нису имали право гласа.[9]

Друштво се издржавало од прилога редовних чланица, приходима од рада својих установа, поклонима у новцу и стварима, посмртним завештањима, добитима приликом приређивања концерата, игранки, организовањем лутрија, добити од претплата за друштвени лист и прихода од огласа

---

[7] „Рад Женског друштва и његових подружина“, *Домаћица*, 3, Београд 1895, 65.

[8] Љиљана Станков, *Катарина Миловук (1844-1913) и Женско друштво у Србији*, Београд 2011, 54.

[9] „Правила Београског женског друштва и његових подружина*“, Домаћица*, 3–4, Београд 1909, 23.

објављених у листу. Друштво је основало: *Раденичку школу*, *Пазар*, *Ђачку трпезу*, *Дом стараца*, прву *Женску болницу* и покренуло лист *„Домаћица“*.

Часопис *„Домаћица“,* орган Женског друштва и његових подружина, покренуло је Друштво 1879. године. У часопису су објављивани полугодишњи и годишњи извештаји о раду Београдског женског друштва и његових подружина, као и записници са седница, писало се о васпитању и нези деце, о улози жене у породици истичући значај жене у дому и домаћинству.

Исте године основана је *Раденичка школа* чији је циљ био „да сироте девојке спреми за добре и самосталне раденице – за швање, везиље, за кројење и ткање.“[10] У школи су се примале девојчице од 13 до 17 година које су биле доброг здравља и васпитања. Редовне ученице су биле девојчице сиромашог стања које нису плаћале школарину, а приватне чији су родитељи плаћали школарину.

Пазар за изложбу и продају својих производа Београдско женско друштво основало је 1882. године са циљем да се очува традиција женских рукотворина, лепи оргинални везови, тканине и ћилими који су претили да потпуно нестану. Робу за Пазар Друштво је у почетку највише набављало само из околине Београда од сеоских жена, подстичући их тако да се баве традиционалним ручним радом а откупљивањем њихових прозвода Друштво је материјално помагало знатан број сеоских породица.[11] Касније, чланице су набављале производе са територије целе Србије. *Ђачку трпезу,* у којој су деца добијала здраву и јефтину храну, Друштво је основало 1899. године, а *Дом убогих стараца* 1900. године за изнемогле старе жене без деце, родбине и без средстава за живот. За време првог српско-турског рата Друштво је основало *Прву Женску болницу* која је радила од 11. јула 1876. године до 1. априла 1877. године, у којој је свакодневно организовано дежурство управних чланица.[12]

Убрзо после оснивања Београдског женског друштва почиње Босанско-херцеговачки устанак, затим 1876. године Први српско-турски рат када су чланице показале своју хуманитарну улогу и патриотски рад. Чланице Друштва су радиле у кухињама, спремале рубље и завој у радионицама за које је кнегиња Наталија уступила своје просторије на двору. Друштво је прикупљало прилоге у новцу и стварима за породице погинулих ратника, за рањенике. Новчано су издржавале болничаре и болничарке, слале болнички материјал свим болницама и отворише своју прву женску болницу у Београду. „Сва управа, администрација, економија, лечење било је у рукама жене… Болничку службу су готово

[10] „Правила Раденичке школе Београдског женског друштва и његових Подружина“, *Домаћица*, 2, Београд 1898, 52.

[11] Љ. Станков, *н.д*, 83-84.

[12] Љ. Станков*, н.д,* 53.

искључиво вршиле чланице Друштва уз помоћ неколико ђака болничара Црвеног крста.“[13] У болници су били смештени рањеници са свих већих бојишта. Болничарке су болеснике пресвлачиле и прале, храниле, превијале им ране, мериле температуру, дежурале поред оперисаних рањеника. Поред медицинског посла бавиле су се и припремањем хране, уносиле воду и дрва, прале и пеглале рубље. После рата Друштво купује велику количину пољопривредних справа и даје сиромашним, вредним сељацима у околини Алексинца, Зајчара, Књажевца и Крушевца.[14]

Оснивање Женске подружине и Раденичке школе

Чланице Београдског женског друштва стекле су велики углед и поверење код грађана, па је то довело до отварање подружина у градовима Србије. На основу Правила, подружину је могло основати бар 10 жена које би прихватиле Правила и настојале да их спроводе у живот у месту свог становања.[15] Подружине су сматране саставним делом Београдског женског друштва, али су финансијски и организационо биле самосталне. Управа Београдског женског друштва је сматрала да: „У унутрашње послове Подружине, колико игда могуће, не меша се, јер мисли, да би због непознавање тамошњих прилика... да је најприродније, да се свака Подружина развија по својим приликама и околностима, без спољашњег утицаја.“[16] Преко својих изасланица, које су обилазиле подружине, Управа је пратила њихов рад и делатност. Подружине су средства и прибор за рад школа набављале од Београдског женског друштва, а када је било потребно, Друштво је посредовало између њих и надлежне власти.

По угледу на Београдско женско друштво, жене Лесковца основале су удружење Женска подружина, непуних петнаест година после ослобођења од Турака. То је био један велики успех, јер се „живело примитивним и патријархалним животом, где се жена на јавним пословима још није дала видети, нити је пак била тако еластична и пријемљива за овакве идеје.“[17] Жене су тада биле само мајке, домаћице, прале су и кувале. Прве жене које су се залагале за оснивање Женске подружине, уложиле су велики труд, енергију да би задобиле Лесковчанке за ову идеју.

---

[13] Јасмина Милановић, „Прва женска болница у Кнежевини Србији 1876–1877“, *800 године српске медицине, Трећи Школски зборник,* Београд 2017, 20.

[14] „Кратак преглед Београдског женског друштва*“, Домаћица*, 1, Београд 1926, 44.

[15] *Српске новине*, Београд, бр. 124, 6. јун 1875, 685.

[16] „Извештај о раду управе Женског друштва 1880“, *Домаћица*, 2, Београд 1881, 64.

[17] Сретен Динић, Драгутин Тодоровић, *Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођања Лесковца 1877–1927,* Лесковац 1928, 92.

Иницијатор оснивања Женске подружине у Лесковцу била је Анка Ђуровић,[18] супруга првог директора Гимназије Михаила Ђуровића, која је ишла „од човека до човека и од жене до жене објашњавајући какве ће користи имати од те установе. Јер многи још нису имали ни појма о таквим установама, па им је требало читаво предавање о томе држати.“[19] Први пут основала је Женску подружину 1892. године заједно са Јулком Комненовић, Ленком Н. Дожудић и Севастицом Алексић. Због слабог одазива Женска подружина убрзо је престала са радом.[20] Анка Ђуровић је била веома упорна и у свему томе истрајала. Заједно са 54 грађанке вароши Лесковца 20. марта 1894. године основале су Подружину женског друштва у Лесковцу.[21] За прву председницу изабрана је Анка Ђуровић, за потпредседницу Каја Поповић, за деловоткињу Ленка Здравковић, учитељица, за благајницу Јелену Илић. Поред њих, управне чланице биле су Јулка Комненовић, Јелисавета Протић, Ева Радоичић, Параскева Петровић, Ленка Бранковић, Љубица Рајић, Севастица Алексић, Јела Андрејевић, Иванка Томић, Савка Живковић, Пандора Ковачевић, Зоица Губеровић. Поред управних, било је 38 редовних чланица. Управа је била састављена од супруга и кћерки угледних личности Лесковца, индустијалаца, трговаца, чиновника.

---

[18] Анка Ђуровић, рођена Црвенчанин (1850-1925). Свој хумани рад почела је као млада жена у српском-турском рату 1875. године, а завршила 1918. године као седамдесетогодишња старица. По избијању Првог српског-турског рата радила је као добровољна болничарка у Војној болници у Крушевцу, затим прелази у Београд, у Руској болници кнегиње Шаховски. По избијању српског-бугарског рата 1885. године опет је радила као болничарка у резервној болници која је отворена у Учитељској школи. Била је чланица Женског друштва, једна од оснивачица Одбора госпођа „Књегиња Љубица“ и чланица Кола српских сестара. Као њихова чланица завршила је курс за добровољне болничарке. За време Првог балканског рата одлази прво у Призрен, потом у Скопље где ради у Војној болници. За време Првог светског рата ради као болнчарка у Београду где на Дунавској кеју са револвером у рукама извлачи српске војнике. Радила је у Ваљеву, Пожаревцу, Скопљу, а у јесен 1915. године, преко Црне Горе и Албаније, стигла је у Љеш. На наговор једног од синова прелази у Француску, одакле се враћа у Солун 1917. године, у болницу престолонаследника Александра. Међународни комитет Црвеног крста одликовао је Анку Ђуровић највишим признањем за хуманост, медаљом за милосрђе „Флоренс Најтингејл“ октобра 1923. године.

Била је оснивачица подружине у Крушевцу, редовна чланица подружине у Алексинцу, оснивачица и председница подружине у Лесковцу. Види: Јасмина В. Милановић, *Женско друштво (1875–1942*), Београд 2021, 219-220, 351.

[19] *Лесковачки гласник*, бр. 53, 29.12.1923, 1.

[20] Ј. В. Милановић, *н.д*, 406.

[21] Редовна седница Управе женског друштва 26. марта 1894. године у Београду“ *Домаћица*, 5, Београд 1894, 115.

Председница Анка Ђуровић молила је Управу Београдског женског друштва да се о оснивању Женске подружине обавести краљица Наталија. Председница Друштва Персида Пинтеровић на редовној седници 11. јуна 1894. године изјавила је да се краљица Наталија радује оснивању Женске подружине у Лесковцу и да исту прима под своју заштиту и покровитељство. Када је Београдско женско друштво организовало свечани дочек краљице Наталије у Србији 1895. године, управа Београдског женског друштва позвала је све своје чланице, добротворе, све ученице Раденичке школе са својим учитељицама, и чланице подружина са територије целе Србије, које ће изабрати своје изасланице, да учествују у дочеку. За изасланицу Женске подружине изабрана је председница Анка Ђуровић која је заједно са изасланицама нишке, алексиначке горњемилановачке подружине отишла за Београд. Дочек краљице био је у Краљевом салону на железничкој станици. На рођендан краљице Наталије, 2. маја 1895. године, чланице Друштва и подружине присуствовале су служби у Дворској цркви, а онда су их примили краљ Александар и краљица Наталија. На пријему у Новом двору потпредседница Друштва Сара Карамарковић и представница свих подружина честитале су рођендан краљици Наталији.

Од почетка рада чланице Женске подружине су сву своју активност усмериле на оснивање Раденичке школе за девојчице која је почела са радом 1894. године. Трудиле су се да што више девојчица упише школу, нарочито оне из сиромашних породица, како би научиле кројење рубља и хаљина, шивење руком или на машини. Циљ Управе је био да се ученице школе припреме за самостални занатски рад. Штампани су плакати како би се Лесковчани упознали са отварањем школе. Упис девојчица био је до 13. октобра у школи до реке, у две смене, од 8.00 до 11.00 часова пре подне и од 2.00 до 4.00 поподне.[22] Одазив код лесковачких породица није био велики јер су сматрале да је жени место у кући, да њихове ћерке треба да се удају и брину о породици. Мали упис девојчица није обесхрабрио чланице које су наставиле да раде на сакупљању средстава за несметани рад школе. Школа се издржавала од прихода Женске подружине, зараде ученица, прихода од забава. Новац, који би се сакупио Управа би чувала у штедионици. Организовале су чланице забаву и сав прилог искорстиле су за куповину школског инвентара. Од Београдског женског друштва купљене су две машине, једна лутка, троје маказе. За учитељицу је на предлог Друштва постављена Даринка Стојановић, која је била и прва учитељица Раденичке школе, затим Мара Крстић. Управа и учитељица школе су водиле рачуна о васпитању

[22] „Извештај о раду Лесковачке подружине Женског друштва за I и II полугође 1894. год.“, *Домаћица*, 5, Београд 1896, 116.

и понашању ученица у школи, а ученице су морале да се придржавају школског реда и ван школе.

Школа је имала ценовник својих услуга. Управа Женске подружине и учитељица водиле су рачуна да жене буду задовољне оним што поруче да им се изради у школској радионици. Уколико би нека жена била незадовољана, Управа би је исплатила а све то одбијало се од плате учитељице. Када би се израђени производ продао, новац се враћао учитељици.[23] Од Општинског суда у Лесковцу школа је тражила да се због конкуренције месним кројачицама забрани учење женске деце шивењу, а ако би то и радиле да издају уверења и плаћају порез.

Општина није новчано помагала рад Женске подружине и школе. Због малих прихода, слабог одазива чланица и малог броја ученица Женска подружина и школа престале су са радом 1898. године и нису радиле наредних десет година.

Обнова Женске подужине и њен рад за време балканских ратова и Првог светског рата

О престанку рада Женске подружине Београдско женско друштво обавестила је касирка Косара Живковић. Новчана средства, која су остала приликом гашења, била су поверена чланици Управе Јованки С. Томић.

Када је Женска подружина обновила свој рад 21. новембра 1908. године, конституисана је Управа. За председницу је изабрана Јелена П. Илић, за потпредседницу Зорка Топаловић, за деловођу Боса Јовановић, за благајницу Савка Ж. Миленковић.

После годину дана Управа је дала оставку и изабрана је нова. За председницу је опет изабрана Јелена П. Илић, потпредседница је била Савка Миленковић, благајница Савка Станковић, деловођа Марица Подграсков. За управне чланице изабране су: Александра Дунђеровић, Александра Наумовић, Бранислава Пржић, Гана Илић, Драга Ценић, Зона Петровић, Зорка Хаџић, Јованка Томић, Јулка Комненовић, Јулка Ценић, Љубица Поповић, Марија Станојевић, Милка Ђуровић, Наста Обреновић, Наталија Илић, Наталија Јанковић, Параскева Чуљковић, Ружа Чупић, Стаја Стојановић, Смиља Цакић, Стана Маринковић, Хариклија Београдац. За добротвора је уписана Василија Јовановић, удовица индустријалца Горче Јовановића, а за утемељаче Видосава Костић, сресски лекар Тодор Миленковић[24] и Петар К. Илић, индустријалац. За време

[23] „Извештај Лесковачке женске подружине за друго полугође 1896. год.“, *Домаћица*, 7, Београд 1897, 226.

[24] Др Тодор Миленковић рођен је у Лесковцу 1876. године. Медицински факултет завршио је у Бечу. Био је лекар среза ужичког, власотиначког, а од 1904.

свог рада Женска подружина није често мењала чланице Управе. Анка Ђуровић, Драга Молеровић и Милица Грубановић биле су председнице пре него што је изабрана Јелена П. Илић која ће касније бити изабрана и за доживотну председницу. Остале чланице Управе су се мењале у случају када би им супруг добио премештај у неки други град, због болести или неких личних разлога. Када је изабрана нова Управа, образован је Школски одбор. Управа је преко њега водила надзор у школи, а чиниле су га председница Женске подружине, потпредседница и чланице Управе, као и једна наставница. Од чланица Управе у одбору су изабране Александра Наумовић, Милка Ђуровић, Ружа Чупић, Соја Стојановић и за деловођу је изабрна наставница Драгиња Пејић.

Обавезе Женске подружине после обнове биле су велике. Требало је сваког месеца обезбедити новчана средства за плату учитељица, за служавку, кирију, грејање, струју, за школски намештај и материјал за рад. Управа и редовне чланице почеле су набављати од друштвеног новца и прикупљених прилога намештај, школски прибор и материјал за рад школе. Купљена је шивања машина. Штамбиљ и велики сто поклонио је муж Јелене П. Илић, индустријалац Петар К. Илић, муж Зорке Топаловић, директор Гимназије, поклонио је укоричени записник за школу, а поклоне су донеле и друге чланице Женске подружине. Школа је свечано отворена 4. јануара 1909. године када су биле присутне све чланице Управе и редовне чланице. Свечаном отварању присуствовао је председник општине са кметовима и одборницама. Школу је осветио месни протојереј Стеван Комненовић са тадашњим свештенством. За учитељицу је постављена Мица Пешић која је марта дала оставку и уместо ње постављена је Драгиња Пејић која је остала до маја 1914. године. Од Београдског женског друштва Женска подружина је добила Правила школе које није могла у потпуности да прихвати због научних предмета – српског, рачуна, простог књиговодства, историје Срба, науке хришћанске. Због тога је председница Јелена П. Илић упутила молбу Министру народне привреде да се у школи више пажње посвети практичном раду, кројењу и шивењу. Председница је све то урадила имајући у виду месне прилике да су породице нерадо давале женску децу чак и у обавезне основне школе јер су сматрале да девојчице треба да уче занат. Министар је прихватио молбу председнице како не би

лекар среза лесковачког. За управника Среске болнице у Лесковцу постављен је 1905. године. У току балканских ратова 1912-1913. године ступио је у војну службу у чину санитетског капетана I класе. За заслуге у лечењу и спасавању ратника, указом, а на предлог министра војске, одликован је Сребрном медељом за храброст. Види: Вукадин Ристић, „Почеци и развој лекарске службе у лесковачком крају“, *Лесковалки зборник,* LII (2012) , Лесковац 2012, 92.

дошло до смањеног уписа девојчица у школи, као и напуштање школе. Женска подружина поред обнове рада школе, радила је на хуманом и националном пољу. Купује униформе – кецеље за сиромашне девојчице и материјал за рад.

Неколико година пре почетка Првог балканског рата Главни одбор Црвеног крста Београд препоручо је својим пододборима да отварају болничарске курсеве. Отварање добровољног болничарског курса у Лесковцу је био први корак у обучавању становништва за пружање помоћи рањеницима и болесницима. О упису на курс Управу Женске подружине обавестио је председник пододбора Црвеног крста у Лесковцу протојереј Стеван Комненовић. Управа је прочитала Правила и позвала своје чланице да се на исти упишу. Црвени крст на састанку пододбора 27.4.1910. године саопштио је да су се за болничарски курс пријавиле четири чланице Женске подружине.[25] Јулка Комненовић, оснивачица и управна чланица Женске подружине, за време балканских ратова била је једна од болничарки која је радила са др Тодором Миленковићем.

Током балканских ратова радила је Раденичка школа. Обуставила је рад само октобра и новембра 1912. године због недоласка ученица које су плаћале школарину јер су им родитељи били војни обавезници рата. Ученице су заједно са учитељицама у школским радионицама шиле рубље за пододбор Црвеног крста у Лесковцу.[26] Женска подружина и школа престале су са радом почетком 1916. године. Када су Бугари окупирали Лесковац новембра 1915. године одмах су почели са ликвидацијом свештеника, учитеља, професора, правника. Заузимали су школе и наредили уништење српских књига, а по наредби то је подразумевало да се покупе све српске књиге, мапе, карте, уметничке и обичне слике. Кућа Косте Илића у којој се налазила Раденичка школа је била уништена, као и сав школски намештај, књиге, материјал за рад. Није било учитељица, стана. У Лесковцу је за време Првог светског рата радила и приватна болница коју отварају браћа Илић у фабричкој згради. Приватна болница имала је 50 кревета и у њој је неуморно радила покушавајући да спаси болеснике и рањенике Наталија М. К. Илић,[27] управна чланица Женске подружине.

---

[25] Верољуб Трајковић, Драгиша Костић, *120 година Црвеног крста Лесковца*, Лесковац 1998, 60.

[26] „Лесковачка женска подружина“, *Домаћица*, 5-6, Београд 1913, 132.

[27] Наталија М. К. Илић била је жена индустријалца Милана К. Илића, оснивача „Лесковачког гласника“. Потиче из породице Томић, њен отац је био дугогодишњи председник општине и народни посланик. Заједно са својом јетрвом Јеленом П. Илић чинила је све да помогне материјално и рад Женске подружине и рад школе. Била је управна чланица Женске подружине преко 20 година, радила је као болничарка за време балканских ратова и за веме Првог светског рата. Звали су је сиротињском мајком због помоћи коју је пружала сиротињи. Види: *Лесковачки гласник*, бр.43, 6. 11.1937, 2.

Тако су чланице Женске подружине у периоду ослободилачких ратова у Србији 1912–1918. године радиле као болничарке трудећи се да, колико је то било могуће, помогну деци погинулих родитеља, да помогну рањеницима и инвалидима. Немилосрдно пустошење од стране непријатеља учиниле су да Женска подружина тешко обнови свој рад, као и рад школа после Првог светског рата.

Женска подружина у послератном периоду

После Првог светског рата први састанак управних и редовних чланица одржан је 8. априла 1919. године. Женска подружина имала је 152 чланице чији задатак је био да се Женска подружина уздигне како у материјално тако и у моралном погледу. Такође су радиле све да се обнови рад школе, оспособе учионице и обезбеде наставни кадар. Уз новчану помоћ Министарства трговине и индустрије, разних удружења, добротвора и појединаца, обновљен је рад школе 4. јуна 1919. године. Од школског инвентара биле су две старе и шест нових шиваћих машина. У школи је било два одељења, одељење рубља и одељење хаљина са 56 ученица. Учио се бели вез, шивење белог рубља и хаљина. Уведени су научни предмети како би ученице стекле што боље образовање: теорија рада, српски језик, рачун и веронаука. Наставници су били учитељи лесковачких школа и радили су хонорарно, г. Сретен Динић, надзорник основне школе, г. Живојин Стојичевић, надзорник основне школе, и г. Димитрије Димитријевић, учитељ основне школе.[28]

На крају школске године, крајем јуна, по наређењу Министра трговине и индустрије, ученице су полагале испите пред Одбором у коме је била учитељица, управне и редовне чланице, изасланик Министра трговине и индустрије који је оцењивао поред спремности ученица и услове у школи. Испит се састојао из теорије и изложбе која је трајала неколико дана и била врло посећена. За изложбе Управа је куповала материјал за израду хаљиница са народним мотивима. У „Лесковачком гласнику“, у рубрици „Наше вести“, позиване су чланице Женске подружине, утемељачи, добротвори и грађани Лесковца да посете испит у Женској занатској школи са изложбом. Успех ученица на крају школске године био је задовољавајући, најбоље ученице су добијале на поклон књиге, материјал за рад, а Наталија Маријановић, редовна ученица Раденичке школе у Лесковцу, добила је као награду шивећу машину. Због великих заслуга за рад школе за почасне чланове Женске подружине изабрани су Сретен Динић, Риста Јанковић, Пера Манојловић и учитељица Ангелина Манојловић.

[28] Архив Југославије, Фонд: Министарство трговине и индустрије (даље АЈ, МТИ), 65, Ф 1683, Одговор Министарству трговине и индустрије, 22.3.1922.

На основу Закона о женским занатским школама, који је донет 1922. године, Раденичка школа мења назив у Занатска женска школа. Била је школа полудржавног карактера. Министарство трговине и идустрије постављало је и плаћало управницу, сталне и хонорарне наставнике, вршило надзор, али је материјално одржавање и даље било на терет Женске подружине. Та материјална олакшица је у почетку радо прихваћена, али се касније испоставило да је тиме Женска подружина изгубила аутономију у руковању њиховим школама. Стављањем школа под надзор Министарства трговине и индустрије, а од 1929. године и под надзор Вардарске бановине, када је одвојен буџет школе од буџета подружине, Женска подружина је изгубила значајна материјална средства.

Чланице Женске подружине, да би обезбедиле средства за несметани рад школе и да би помогле сиромашним ученицама, приређивале су игранке, матинеа, забаве са лутријом и наплаћивале кројачке услуге својих ученица које су обављале заједно са учитељицама у школи. Матинеа су приређивана за Сирни четвртак, на Цвети, Материце, али и увек када је требало обезбедити сиромашним ученицама уџбенике, хаљине, капутиће и ципеле. Њима се обавезно нешто куповало пред Божић и Ускрс. Матинеа су одржавана у хотел „Плуг“, хотел „Костић“, код „Касине“, у сали Реалке, у некој основној школи. Организована су са концертним делом и игранком, некада је свирала џез музика хотела „Костић“, или су на програму били кратки позоришни комади у којима су учествовале ученице Женске школе. „Женска подружина овдашња приређује на дан 6 ов. м. у недељу своје прво зимско матине у сали основне школе код Реке. Почетак у 2 сати поподне завршетак у 6. Свираће Соколска блех музика.“[29] Овако су се преко „Лесковачког гласника“ позивали сви грађани Лесковца да присуствују матинеима и новчано помогну сиромашним ученицама.

Осим за ученице своје школе, чланице Женске подружине одржавале су матинеа да се новчано помогну друштва „Дом слепих“, „Дом ратних сирочади“, „Савез добровољаца“, „Инвалидско удружење“. Уписане су и за добротворе Певачког удружења „Бранко.“[30] Обезбедиле су чланице новчана средства и дале за зидање храма Св. Саве, за подизање Саборне цркве. Прикупиле су прилог за Одбор Руса, за Социјални одбор за зимску помоћ, послале су удружењу студеткиња у Београду новац за подизање њиховог дома. За време великих поплава, када су била уништена села, чланице су пружале помоћ.

Лепу сарадњу Женска подружина имала је са лекарима који су радили у Лесковцу. Чланице су са њима организовале здравствено-

[29] *Лесковачки гласник*, бр.52, 27. 12. 1930, 3.
[30] С. Динић и Д. Тодоровић, *н.д,* 92.

просветна предавања, предавања из хигијене, предавања о болестима за своје грађане. Доктор Спира Николић одржао је предавања о заразним болестима, доктор Раде Стефановић о жени, доктор Раде Свилар предавање о браку. На једном матинеу предавање је одржала докторка Лепосава Витановић[31] о туберкулози, доктор Кашиковић о својим утисцима о Лесковцу. Савка Миленковић, Пола Мазнић, Јелена Николић, Љубица Радаковић, Ружа Ристић су жене лекара које су биле чланице Женске подружине. Савка Миленковић је прва жена лекара чланица Женске подружине која је од 1908. године била благајница, а затим потпредседница Женске подружине. Лекари, мужеви чланица управе и редовних чланица, водили су бригу о здрављу ученица школа. Осим бесплатних систематских прегледа ученица, прегледали су и просторије школе. У време заразе и епидемије забрањивали су рад школе.

Женска подружина сарађивала је са другим друштвима у Лесковцу, са друштвом „Књегиње Љубице“, Фидак, Српска мајка. Заједно су организовали матине у хали Соколског дома у корист незапослених радника. Иста друштва су организовала и велику забаву са лутријом са истим циљем. Женска подружина је имала изузетну сарадњу са месним одбором Црвеног крста у Лесковцу и често прикупљала новац за њихове потребе. Сарађивале су чланице са чланицама других подружина и организовале екскурзије за Ниш, Нишку бању, Скопље, Књажевац, Зајчар, Неготин. Код њих су долазиле чланице подружина из Књажевца, Прокупља, Алексинца, Власотинца, Велеса, Зајчара, Неготина, Тетова, Пирота, Скопља. У Лесковцу 1927. године дошла је Тетовска женска подружина. Гошће су биле распоређене код чланица, а ученице код својих другарица. Разгледале су све фабрике и установе у Лесковцу. Централна банка је организовала банкет у хотелу „Париз“, а увече је Тетовска подружина оргнизовала концерт.[32]

Колико су жене марљиво и брижно радиле како не би престала са радом Женска подружина као хумана и корисна установа, а са њом и

[31] Лепосава Миљковић Витановић рођена је јула 1882. године у Лесковцу. На Софијском универзитету уписала је историју и географију коју завршава фебруара 1911. године. Била је чланица разних хуманитарних удружења. Када су се завршили балкански ратови, Лепосава Миљковић уписала је Медицински факултет у Женеви. По завршетку школовања почиње да ради у Сресној болници у Лесковцу. По указу престолонаследника, будућег краља Александара II Карађорђевића, премештена је 1921. године и постављења за секундарног лекара Окружне болнице у Приштини. Радила је затим у Сјеници, Новом Пазару, Врању, Велесу да би 1936. године била премештена за асистента банске болнице у Лесковцу. Пре почетка Другог светског рата постављена је за управнка болнице у Лебану где остаје до ослобођења. Враћа се у Лесковац и остаје до пензионисања. Умрла је 1961. године. Лепосава Миљковић Витановић је била амбициозна жена, у оно време завршила је два факултета, знала је четири језика (француски, бугарски, немачки и латински). Види: Станко Миљковић, Судбина једне жене, *Помак,* 13, Лесковац 1999, 6.

[32] *Лесковачи гласник*, бр.19, 7.5. 1927, 2.

Занатска школа, види се у време велике светске финансијске кризе 1932. године, која се осетила и у њиховом раду. Лесковац је био богато место, али приходи Женске подружине били су мањи јер се уписало мање чланова добротвора и утемељача. Теже се скупљао члански улог, мањи су били приходи од матинеа, као и много мање зараде ученица. Због тога управа Женске подружине заједно с управом школе тражи друге изворе прихода. Организоване су добротворне забаве у корист сиромашних ученица у општинском парку. Ученице су шиле хаљине од органтина са украсом народне шаре,[33] радиле су завесе и миљее и све те производе су продавале чланицама Женске подружине које су радо куповале како би се приходи повећали. Приходи су се уносили у подружинску касу и користили се за издржавање школе, за огрев, осветљење и плату школске послужитељке јер Бановина није те године уплатила новац који је сваке године уплаћивала за потребе школе. Чланице Управе и редовне чланице су виделе да неће бити новца за одевање ученица па су сакупљале новац и саме куповале обућу и одећу за сиромашне ученице.

Да би постигле све те циљеве и одговориле својој дужности, чланице су одржавале редовне и ванредне седнице на којима се према прописима удешава рад Женске подружине и ток рада Женске занатске школе.

Рад на подизању нове школске зграде

Управа Женске подружине са предузимљивом председницом Јеленом П. Илић приступила је реализовању у дело идеје о подизању нове школске зграде, Дома, 1926. године. Највеће тешкоће са којом се Женска подружина срела приликом изградње Дома је добијање плаца и финансијских средстава, али захваљујући разумевању и предусретљивости искрених пријатеља Женске подружине ове тешкоће су пребројене. „Лесковачки гласник“ је 1925. године писао: „Што је најважније том школом управљају саме жене – Женска подружина. И коме још није изашла у сусрет та подружина, коју корпорацију није дочекала… коју установу није помогла и сакупила прилог а њу још нико не помаже да доврши започето дело.“[34] Општина није водила рачуна о Женској занатској школи, иако су се у њој школовале више од пола сиромашних девојчица Лесковца. Од оснивања се стално налазила по неким малим неусловним просторијама.

Женска занатска школа се налазила у кући коју је уступила Наталија М. К. Илић пре добијања зграде старе школе код Цркве јула 1922. године.

[33] „Рад Подружина женског друштва – Лесковац“, *Домаћица*, 1, Београд 1933, 69.
[34] *Лесковачки гласник*, бр.27, 4.7.1925, 1.

Када се средила електроинсталација и оправка старе зграде, школа је почела са радом. Имала је две учионице и једну собу за наставицу. Да добијена зграда и даље није задовољавала све услове за рад школе види се из посете изасланика Министра трговине и индустрије Ристе Стевановића августа месеца 1925. године, који је био задовољан радом и уређењем школе, али је изненађен био „да Лесковац, тако богата и велика варош има такву зграду за Жен. Зан. Школу, која ни мало не одговара хигијенским условима“.[35] Управа Женске подружине је упутила молбу Општинском суду да добије плац за нову школску зграду. Добила је плац где се школа привремено и налазила, а припадао је Основној школи код Цркве. Да добије овај плац за изградњу школе велику захвалност Женска подружина је дуговала учитељу Сретену Динићу и адвокату Таси Стојановићу. Уз решење за изградњу школе општинског и школског одбора Женска подружина је добила сагласност Мнистарства просвете. Школски надзорник и управитељ школе „код цркве“ правили су сметње, међутим чланице Женске подружине нису одустајале од своје идеје. Са инжењером су урадиле план школе и кренуло се са радовима. Освећење темеља школе било је 11. јула 1926. године. Највећи део новчаних средства обезбедила је Женска подружина захваљујући добротворима, члановима утемељача 80.000 динара. Председница друштва Јелена П. Илић дала је 3.500 динара, Зона Петровић 3.000 динара, Живка Стојиљковић 2.000 динара. Другу суму дала је Управа Дома за сироту децу у којој су били др Милан Мазнић, Миле Стојиљковић, Харалампије Цветковић, Сретен Динић, Петар Манојловић, Михајло Бабамилкић и Евгенија Динић.[36] Новчану помоћ дали су и Окружни одбор, Министарство за социјалну политику, Централна банка, Електрично друштво, Трговачка банка, Кредитна банка и Друштво „Књегиње Љубице“. Чланице су прикупљале између себе и новац по вароши. Позивале су грађане Лесковца да у што већем броју посете матинеа која су организовале ради прикупљање добровољних прилога за изградњу свог Дома.

Школска зграда освећена је 23. октобра 1927. године када је у Лесковцу прослављено педесет година особођење од Турака, освећен споменик палим борцима, приређена индустријска изложба и прослављена четрдесетогодишњица Певачког друштва „Бранко“. Епископ нишки Доситеј са свештенством је изршио освећење школе у присуству великог број истакнутих представника власти и пријатеља ове културно-просветне установе. Он се захвалио Женској подружини и

[35] „Подружина у Лесковцу – Извештај Управе на главном скупу 28. августа 1926. године“, *Домаћица*, 1-4, Београд 1927, 21.

[36] С. Динић и Д. Тодоровић*, н.д,* 98.

њеној школи за подизање нове зграде и још више за васпитање младог подмлатка. Затим се скупу обратила Евгенија Динић потпредседница Женске подружине у одсуству председнице Јелене П. Илић која се налазила у Бечу због болести свог супруга. Евгенија Динић је на скупу говорила о тридесетпетогодишњем раду Женске подружине и раду Женске занатске школе, о успесима које је Женска подружина имала. Захвалила се свим чланицама Женске подружине, тада је Женска подружина имала 209 чланица, за упорност и истрајност у раду. Такође се захвалила управитељици школе Јелени Тонић која је изабрана на предлог изасланице Министра трговине и индустрије 1923. године, која је радила бесплатно и успела да успостави што правилнији рад и ред у школи. На свечаности су говорили и начелник Министрства трговине и индустрије Миливоје Савић, потпредседница Београдског женског друштва Косара Солдатовић и изасланик Трговачке коморе Никола Стојиљковић. Као гошће Лесковачке подружине биле су изасланце Београдског женског друштва, Станка Лозанић, Цанка Вељковић, Даринка Панић, наставница Занатске школе у Куманову Драга Парић.

Тако је један од главних циљева Женске подружине у Лесковцу изградња нове школске зграде остварен. Женска подружина је морала да настави да уложе велике напоре и материјалне и моралне како би се у потпуности завршила школа. Велике заслуге за рад Женске подружине, за рад Женске занатске школе, за изградњу Дома имала је председница Женске подружине *Јелена П. Илић*. Била је потпредседница Друштва „Књегиње Љубице“, а од 1936. године и председница[37] и једна од управних чланица друштва „Фидек“. Јелена је највећа донаторка међуратног Лесковца. Добила је орден Светог Саве IV степена. Није имала своје деце, али је зато доста помагала туђој, школовала сиромашне ученике, а преко друштва „Српска мајка“ помогла је да се отвори обданиште. Сваког Ускрса давала је свечани ручак за болеснике лесковачке болнице. Када је умро супруг председнице Петар К. Илића, 1927. године оставио је 10.000 динара да се доврши школа. Захваљујући том новцу и прилогу Јелене П. Илић подиже се трећа учионица, која се звала Ленина учионица.[38] Учионица је освећена на дан славе Женске подружине, Цар Констатин и царица Јелена, 3. јуна 1930. године. На годишњој скупштини Женске подружине 11. маја 1931. године изабрана је Јелена П. Илић за доживотну председницу Женске подружине. У Дому је утиснута камен-плоча са њеном сликом, улица поред школе названа је „Ленина улица“, а све то у знак захвалности чланица Женске подржине и наставница школе

[37] Александар Миљковић, *Српски народ у Јужној и Старој Србији у XIX и XX века*, Лебане 2021, 27-30.

[38] „Подружина женског друштва у Лесковцу“, *Домаћица,*7-8, Београд 1928, 23.

председници за њен рад на опремању школе и за помоћ сиромашним ученицама. О хуманости Јелене П. Илић писао је и часопис „Жене и свет“: „...дала је 326.000 дин. за дозиђивање нове лесковачке цркве. Друга задужбина госпође Илић и њеног пок. супруга је мост на реци Пчињи, код Катлановске бање, да сељаци не би обилазили читав сат док дођу у Бању.“[39]

Поред треће учионице јавила се потреба за још једном, јер се из године у годину повећавао број ученица у Женској занатској школи. Женска подружина је за изградњу четврте учионице помоћ тражила од Тодора Тонића, народног посланика из Лесковца. Захваљујући његовом залагању код Министарства трговине и индустрије и Народне скупштине школа је добила новац. Од Хигијенског завода у Скопљу добијен је новац за инсталацију купатила. Поред Завода, новац је дало Министарство трговине и индустрије и Градско поглаварство.

Тако је, захваљујући Управи Женске подружине и школи, чланицама, добротворима, утемељивачима, грађанима Лесковца који су редовно посећивали забаве школе, Министарству трговине и индустрије, Народној скупштини, Хигијенском заводу у Скопљу, разним удружењима, Лесковац добио прелепу, хигијенски условну зграду, са пространим и осветљеним учионицама и школским инвентаром за ученице Женске занатске школе. Оно што није успела Управа Женске подружине и школе је да оснују Ћилимарску школу, због чега су у приземљу оправљене биле две учионице. Обраћала се Управа Београдском женском друштву, Бановини, Министарству трговине и индустрије и није могла да добије наставницу јер није имала финансијских могућности.

Почетком Другог светског рата рад у Школи и Женској подружини је текао нормално. На апел Југословенског женског савеза позване су све представнице женских удружења у Лесковцу и донета је одлука да се формира један шири одбор жена, који ће руководити пословима свих врста око припреме и помоћи државе у случају рата. За председницу одбора изабрана је Евгенија Динић (потпредседница Женске подружине), потпредседница је била Дара Крџелић (председница друштва „Књегиње Љубице“), друга потпредседница је била Савка Станковић (председница друштва „Српска мајка“), за трећу потпредседницу изабрана је Десанка Росић (председница друштва „Фидак“), за четврту потпредсединицу Саја Стојановић (потпредседница Женске подружине) за секретара Дара Ничић и Софија Нолетовић. Договориле су се да преко Лесковачког гласника позову све жене свих удружења и све жене на договор и том приликом их обавесте о обавезама у случају рата. Нажалост, не знамо како је радио овај Одбор.

[39] „Прошлог месеца…“, *Жене и свет*, 5, Београд 1929.

За Лесковачку подружину немамо довољно података како је радила у периоду Другог светског рата. Београдско женско друштво и његове подружине, као и све њене институције престале су са радом 1946. године када су сва женска друштва угашена, имовина запаљена и забрањен им даљи рад.[40] На основу постојеће документације Женска подружина у Лесковцу радила је до априла 1946. године.[41]

После педесет четири године постојања престала је да ради Женска подружина чији је циљ од самог оснивања био да се побољша положај жена у Лесковцу. Чланице Женске подружине биле су искључиво жене, храбре, упорне и истрајне у прибављању што више средстава за издржавање и лакше извођење наставе у школи и помагању сиромашних ученица у куповини књига, хаљина и школских кецеља. Радиле су на образовању, васпитању и што већој економској независности девојчица, пре свега, из сиромашних породица.

Необјављени извори

Архив Југославије, Фонд: Мнистарство трговине и индустрије Краљевине Југославије, (1918–1941).

Историјски архив Лесковац, Фонд: Женска стручна школа са практичном обуком (1912–1961).

Историјски архив Лесковац, Фонд: Женска подружина – Лесковац, (1929–1945).

Штампа

Домаћица, Београд (1881, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1909, 1913, 1922, 1926, 1927, 1928, 1933)

Жене и свет, Београд (1929)

Лесковачки гласник (1923, 1925, 1927, 1930, 1937)

Помак, Лесковац (1999)

Српске новине (1875)

Литература

Динић, Сретен, Тодоровић, Драгутин, *Споменица на прославу педесетогодишњице ослобођења Лесковца 1877–1927*, Лесковац 1928.

[40] Ј. Милановић, *н.д*, 276.

[41] У Историјском архиву Лесковац постоји само финансијска документација за фонд Женска подружина Лесковац. Сачуван је један рачун приликом одржаног парастоса умрлим и погинулим члановима од 15.4. 1945. године. Постоји и биланс стања за период од јануара 1945. године до априла 1946. године. Рачун и баланс стања је потписала потпредседница Женске подружине Евгенија Динић. ИАЛ, ЖПЛ, К- 2, Ф- 2.

Милановић, В. Јасмина, *Женско друштво (1875–1942),* Београд 2021.

Милановић, Јасмина, Подружина женског друштва у Пироту и Ћилимарска школа (1904–1941), *Зборник радова Пирот – од турске касабе до модерног града преко Берлина и Версаја*, Историјски архив Пирот 2018, 252-270.

Милановић, В. Јасмина, „Прва женска болница у Кнежевини Србији 1876–1877*“, 800 године српске медицине, Трећи Школски зборник*, Београд 2017, 15-33.

Миљковић, Александар, *Српски народ у Јужној и Старој Србији у XIX и XX века*, Лебане 2021.

Ристић, Вукадин, „Почеци и развој лекарске службе у лесковачком крају“, *Лесковалки зборник,* LII (2012), Лесковац 2012, 86-103.

Станков, Љиљана, *Катарина Миловук (1844–1913) и Женско друштво у Србији*,Београд 2011.

Трајковић, Верољуб, Костић, Драгиша, *120 година Црвеног крста Лесковца*, Лесковац 1998.

Summary

Danijela Simic

Women's Association in Leskovac 1892–1946

The Women's Association in Leskovac was founded in 1892, but it quickly stopped working. At the initiative of Anka Đurović and women from prominent Leskovac families, the Women's Association started working again, following the example of the Belgrade Women's Society in 1894. The members of the Women's Association founded the Radenica School in the same year, and later the Women's Craft School, where a large number of poor girls learned to sew clothes and dresses. In addition to professional subjects, the school also had general education subjects and took care of the upbringing of female students. The goal of the school was to make women as economically independent as possible. The Women's Association received significant funds from numerous donors and erected the school and Association building in 1927. The Women's Association had in its ranks extremely hard-working and dedicated women who excelled in social work. They came together to take care of poor girls, their vocational education and upbringing, and to engage in charitable and humanitarian activities.

Василије Драгосављевић
научни сарадник
Историјски институт Београд

УДК 94(497.1)"19"
323.285(497.1)"1918/1941"

ТЕРОР ЈУГОИНТЕГРАЛИСТИЧКИХ СНАГА КАО ФАКТОР ДЕСТАБИЛИЗАЦИЈЕ И ДЕКОМПОЗИЦИЈЕ ПРВЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ

Апстракт: Питање политички мотивисаног насиља и његове деструктивне улоге у међуратном југословенском друштву представља феномен коме је посвећено недовољно пажње у југословенској и српској историографији. Овај рад има за циљ да кроз проучавање политичког деловања Организације југословенских националиста (ОРЈУНА), Југословенске националне странке (ЈНС), Југословенске народне странке (Борбаши) и Југословенског народног покрета (ЈНП) Збор прикаже улогу ових политичких организација и метода њиховог деловања - политички мотивисаног терора у процесу дестабилизације и декомпозиције међуратне југословенске државе.
Кључне речи: интегрално југословенство, терор, ОРЈУНА, Акциони одреди, Југословенска национална странка, Борбаши, Југословенски народни покрет Збор, Бели орлови

Теорија интегралног југословенства – облик југословенске идеје који одбацује постојање етничких, државно-правних и културних особености јужнословенских народа настала је током 19. в. као одговор појединих јужнословенских интелектуалаца на притисак коме су били изложени Срби, Хрвати и Словенци унутар Хабзбуршке монархије. Основе ове идеје конципирали су С. Прибићевић, Јован Скерлић и Јован Цвијић, али су главни допринос њеном развоју у идеолошки систем дали политички мислиоци из редова покрета ванпарламентарне радикалне деснице током 20-их и 30-их година. Служећи се псеудонаучним историјским конструкцијама орјунашки идеолози Милан Марјановић, Првислав Грисогоно и Фрањо Малин креирали су национални мит – теорију о постојању јединственог југословенског народа високих психофизичких карактеристика који по досељавању на Балкан ствара друштво аутохтоне демократије и социјалне правде. Страни освајачи (у почетку Германи и Византинци, а касније Мађари, Хабзбурзи и Османлије) покоравају југословенски народ и намећу му сопствене културне, економске и политичке

обрасце (религија, феудализам и апсолутизам), са намером да разбију свест о његовом јединству и олакшају његову економску експлоатацију и асимилацију.[1] Креирајући југословенски идентитет као прогресиван али политички и економски обесправљен, орјунаши су борбу за еманципацију југословенског народа у османској и хабзбуршкој империји (1804-1918) представили као националну и социјалну револуцију која је стала на пут верском фанантизму и непросвећености, уништавајући анахроне политичке (апсолутизам) и економске форме (феудализам) оличене у османској и хабзбуршкој империји.[2] По први пут уједињен у сопственој држави југословенски народ има историјску мисију да доврши своју унификацију и постане предводник свих словенских народа на путу ка стварању демократског и егалитарног друштва социјалне правде. Словени су, према идеолозима ОРЈУНЕ, млада раса са неискоришћеним културним потенцијалима која је предодређена да допринесе препороду декадентне Европе.[3] Овај концепт орјунашких идеолога у коме југословенски народ, вршећи своју историјску мисију кроз уједињење Словена, доноси спас декадентној европској цивилизацији имао је јасан месијански призвук. У складу са овом поставком идеолози ОРЈУНЕ су све противнике теорије о јединственом југословенском народу апострофирали као "реакционаре"[4] и "симболе анахронизма",[5] а њихову борбу против идеологије интегралног југословенства као "борбу против природних закона"[6] коју подржавају само "непросвећене масе."[7] Омаловажавајући став орјунашких идеолога према политичким снагама које су порицале псеудонаучне конструкције на којима је почивала теорија о постојању јединственог југословенског народа најексплицитније је изложен у чланку *Мишљења и веровања* у коме се наводи: „Тврдити да Срби, Хрвати и Словенци нису један народ значи признавати своје кретенство."[8]

Предратне присталице теорије интегралног југословенства окупиле су се 1921. г. унутар новоформиране Организације југословенских националиста. Настала у периоду када се нова југословенска држава нашла пред многим изазовима – територијалним претензијама суседа, сепаратистичким покретима и сукобима између присталица централизма и федерализма, ОРЈУНА је била осмишљена као браник националног и

[1] Василије Драгосављевић, *Идеје фашизма у Краљевини СХС: Организација југословенских националиста (1921-1929)*, Београд 2020, 96, 109.

[2] Иво Лахман, Културно Југословенство, *Победа*, год. I бр.7, 24.9.1921.

[3] J. M. Силобрћић, Наша борба, *Орјуна* (Љубљана), 25.3.1923.

[4] Аноним, Националисти, *Предстража*, год. I бр. 4, 15.10.1922.

[5] Аноним, За диктатуру, *Будућност*, год. II бр. 10, 10.3.1923.

[6] Аноним, Са временом *Предстража*, год. I бр.4, 15.10.1922.

[7] Аноним, Сепаратизам и унитаризам, *Победа*, год. I бр. 5, 6.9.1921.

[8] И. Могоровић, Мишљења и веровања, *Будућност* год. II бр. 12 24.3.1923.

државног унитаризма, чувар територијалног интегритета и заступник југословенског етничког елемента који се након Версајског мира нашао ван граница Краљевине СХС.[9] Вођено овим циљевима вођство ОРЈУНЕ је, ослањајући се на идејна решења из иностранства, осмислило јединствен идеолошки систем и специфичну политичку праксу који нису имали пандан на југословенским просторима. Спецификум орјунашке политичке праксе представљала је систематска употреба терора над политичким неистомишљеницима. Идеолози ОРЈУНЕ сматрали су да се њихов покрет мора користити „негативним радом и деструктивним методама" тј „физичком силом својих чланова" у циљу „искорењивања свих непријатеља државног и народног јединства."[10] У складу са тим, ОРЈУНА је 1922. г. формирала сопствене оружане формације под називом Акциони одреди (познати и као Четнички одреди) чији су чланови били униформисани и наоружани хладним и ватреним оружјем купљеним на црној берзи. На челу сваког акционог одреда налазио се челник, одреди су били организовани у чете и батаљоне, а командант свих акционих одреда носио је титулу Великог челника. Не може се са великом прецизношћу утврдити коликом је силом располагао велики челник, али је на великом орјунашком скупу у Београду 1925. г. пласиран податак да ОРЈУНА на располагању има 21. батаљон са укупно 10 хиљада бораца.[11] Чланство ових одреда чинили су орјунаши-ветерани из Првог светског рата, југословенске избеглице са територија под италијанском окупацијом и политички неофити - студенти и средњошколци.

Вођено идејом бескомпромисне одбране државног и националног унитаризма, чланство ОРЈУНЕ организовано унутар Акционих одреда покренуло је у периоду 1921-1927. г. кампању политички мотивисаног терора која ће уздрмати саме темеље југословенске државе. Орјунашка дефиниција интегралног југословенства негирала је идентитете југословенских народа и у складу са тим индентификовала њихове политичке заступнике као антидржавне елементе и легитимне мете терора Акционих одреда. Хрватска републиканска сељачка странка која није признавала уставно уређење Краљевине СХС и њен вођа Стјепан Радић били су изложени систематском вербалном и физичком терору од стране орјунаша. Радић је у орјунашким гласилима пежоративно апострофиран као "аустријски химнопојац,"[12] "неурачунљиви и безумни демагог,"[13] "деструктивни

---

[9] Младен Ђорђевић, Организација југословенских националиста (ОРЈУНА), *НСПМ* Vol. XII бр 1-4, Београд 2006, стр. 188-193

[10] Аноним, Из Статута и програма Орјуне, *Будућност*, год II бр. 16, 21. 4. 1923.

[11] Аноним, Орјуне у Југославији, *Видовдан* год. IV бр. 21, 30.5.1925.

[12] Ivan Bošković, Splitski orjunaški list Pobeda i Stjepan Radić, *Časopis za suvremenu povjest*, br. 1, Zagreb 2007, 127.

[13] Аноним, Највећа два злочина, *Видовдан* год. V бр. 361, 13.10.1926.

манијак,“[14] “репрезентант политичког злочинца нашег народа.“[15] Међу оружаним акцијама орјунашких одреда против чланства ХРСС истиче се напад на предизборни митинг у Криквеници 4. фебруара 1923. г. Том приликом педесетак орјунаша напало је хладним и ватреним оружјем масу од преко шест хиљада Радићевих присталица, растуривши скуп и оставивши иза себе неколико десетина тешко рањених учесника митинга.[16] Вођство ОРЈУНЕ имало је сличан однос и према Народној радикалној странци (НРС) – политичком заступнику већег дела српског народа у југословенској држави. Орјунаши су коалициону и параламентарну сарадњу НРС са ХРСС, Џемијетом и Немачком странком карактерисали као националну издају и на основу тога сматрали да се Радикална странка не може сматрати националистичком, тј. патриотском и државотворном политичком. организацијом.[17] У чланку *Српски сепаратизам* Јевђевић закључује своје излагање о негативној улози НРС речима: “Сепаратизам је злочин код Стјепана Радића, али три пута већи злочин у устима српских политичара. Стјепана Радића можемо разумети и опростити му, али за Србина издајника нема опроштаја.“ У складу са овом поставком, орјунашки акциони одреди спроводили су сталну терористичку кампању против чланства НРС у оквиру које се истичу сукоби у Руми и Инђији до којих је дошло 24. и 26. августа 1923. г. у којима је учетвовало више стотина изгредника и који су однели четири људска живота.[18]

На мети орјунашког насиља нашла се и КПЈ која је, према орјунашким идеолозима, пропагирањем класне борбе угрожавала народно јединство и политичку стабилност југословенске државе. Међу многобројним сукобима Акционих ореда и активиста КПЈ истиче се онај у Трбовљу. На позив локалне подружнице ОРЈУНЕ која се налазила под притиском активиста КПЈ, 1. јуна 1924. г. 800 орјунаша дошло је у Трбовље са намером да демонстрира снагу своје организације и тако пацификује локалне левичарске активисте. Локално вођство КПЈ било је унапред обавештено о орјунашким плановима, тако да је долазак Акционих одреда у Трбовље означио почетак целодневних оружаних сукоба. Током вишесатне туче и пуцњаве погинула су четворица орјунаша и пет чланова КПЈ, више десетина активиста на обе стране је теже или лакше рањено, а Раднички дом и неколико других објеката су спаљени.[19]

---

[14] Добросав Јевђевић, *Изабрани чланци*, Нови Сад 1925, стр. 47.

[15] Ivan Bošković, *ORJUNA: Ideologija i književnost*, Zagreb 2006, 119.

[16] Бранислав Глигоријевић, Организација југословенских националиста (Орјуна), *Историја XX века: зборник радова*, 5/1963, 363.

[17] Аноним, Рат партијама, *Видовдан,* год. II бр. 90, 6. октобар 1923

[18] Хрватски државни архив, Режимске и реакционарне организације – група VII документ бр. 851

[19] Детаљан опис догађаја у Трбовљу изнесен је у: Kermanarev Dušan, *Prvi junij v Trbovljah: Stenografski zapisnik kaznenske rasprave v Celju*, Lubljana 1979.

Према идеолозима ОРЈУНЕ, мултиконфесионални карактер југословенске државе представљао је један од главних ослонаца племенских идентитета и тиме једну од главних препрека у остваривању југословенске синтезе.[20] У складу са тим, на мети орјунашких акционих одреда нашле су се и политичке странке које су деловале као заступници појединих религиозних заједница, попут Словенске људске странке, Југословенске муслиманске организације (ЈМО) и Хрватске пучке странке.[21] Чланство ових странака било је у складу са овом поставком од стране орјунашких гласила пежоративно апострофирано као "смртоносни бакцили који се роје на аустријској лешини",[22] "црне свиње,"[23] "кужни олош"[24] и сл. Међу многобројним сукобима са клерикалним политичким организацијама истиче се напад на скуп ЈМО у Вишеграду 1.9. 1922. г., којом приликом се група од 12 орјунаша пробила у конференцијску салу и тамо из непосредне близине отворила ватру на окупљене (међу којима се налазио и лидер муслимана Мехмед Спахо) ранивши теже десетак лица.[25]

Поред политичких оргаганизација класног, религиозног и регионалног карактера, на мети орјунаша нашле су се и политичке организације националних мањина у Краљевини СХС, у првом реду Немачка и Мађарска народна странка и албански Џемијет, које су у орјунашким гласилима оптуживане за иредентизам и шпијунажу у корист матичних држава. На простору Војводине, где су се се Акциони одреди сукобљавали са мађарском националном мањином, њихово деловање сводило се на уклањање табли на мађарском језику[26] и демолирање и дизање у ваздух редакција "*Делбачке*" и "*Хирлапа*" листова на мађарском језику који су пропагирали иредентистичку идеологију.[27] По броју учесника и последицама издвајају се напади Акционих чета на немачку мањину током маја 1923. г. у Цељу, где је 400 орјунаша батинама и пуцњавом растурило скуп немачке мањине и дигло у ваздух зграду редакције њиховог локалног гласила *Цилнер Цајтунг.*[28] У низу сукоба

---

[20] Првислав Грисогоно, *Савремена национална питања*, Сплит 1923, 20.

[21] В. Драгосављевић, н. д., 219-234.

[22] Аноним, Куга у Југославији, *Победа* год. I бр. 3, 4.8.1921.

[23] Аноним, Црне свиње, *Видовдан*, год. II бр. 5, 13.1.1923.

[24] Аноним, Куга у Југославији, *Победа* год. I бр. 3, 4.8.1921.

[25] Salkan Užičanin, *Nacija i teror: Djelatnost nacionalističkih organizacija u Bosni i Hercegovini (1921-1929)*, Tuzla 2019, 243-244.

[26] Аноним, Бадњак у Српској Атини, *Видовдан* год. II бр. 5, 13.1.1923.

[27] Предраг Бајић*, Делатност ОРЈУНЕ у Суботици и приказ примерка суботичког орјунашког листа "Принцип" у Музеју Војводине, Кровови: Билтен за културу и уметност* год. XV- XVI бр.50-52 (2001/2002), стр. 63-64; Бранислав Глигоријевић, Организација југословенских националиста (Орјуна), *Историја XX века: зборник радова*, 5/1963,329.

[28] Аноним, Живеле словеначке Орјуне, *Видовдан* год. II бр.13, 6.2.1923.

са политичким организацијама националних мањина по броју страдалих издваја се напад Акционих одреда на присталице Џемијета у Косовској Митровици 19. августа 1923. г. Револтирани убиствима орјунашких вођа Јована Миховића и Михајла Рељића приликом напада качачких чета на Косовску Митровицу и Битољ,[29] чланови Акционог одреда из Косовске Митровице напали су предизборни скуп Џемијета и ватреним и хладним оружјем ликвидирали 14 учесника митинга.[30]

У оружаним акцијама против непријатеља националног и државног унитаризма чланство акционих одреда често је долазило у сукоб са припадницима служби безбедности који су доследно бранили јавни ред и политичка права и сигурност свих грађана Краљевине СХС. Нарочито је карактеристичан случај сукоба орјунаша и полиције у Љубљани. Љубљанска ОРЈУНА организовала је 28. јуна 1926. г. окупљање након којег је поворка од 800 орјунаша кренула ка центру Љубљане где се сусрела са полицијским кордонима који су бранили приступ згради италијанског конзулата са намером да спрече потенцијалне антииталијанске демонтрације. Група од око 150 орјунаша била је револтирана присуством полиције и напала је кордон са намером да се силом пробије до италијанског конзулата. После десетоминутне туче у којој је полиција употребила гумене палице и сабље, неколико орјунаша је почело да пуца на полицију која је узвратила ватром. После пуцњаве током које је испаљено 70 хитаца, орјунаши су се разбежали. У тучи и пуцњави тешко су рањена три, а лакше шест полицајаца и три орјунаша.[31] Због угрожавања јавне безбедности, влада је забранила рад љубљанског одбора ОРЈУНЕ 29. јуна 1926. г., али су словеначки орјунаши наставили рад не обазирући се на забрану и подсмевајући се преко својих гласила ауторитету државних власти.[32] Сличан сценарио поновио се и крајем маја 1928. г. у Београду. Револтирани ратификацијом Нептунских конвенција, београдски орјунаши организовали су антииталијанске демонстрације, које су ескалирале у шестодневне нереде током којих су се демонстранти обрачунавали са полицијом хладним и ватреним оружјем. Током сукоба демолиран је ужи центар града, рањено је преко 50 полицајаца и ухапшено је 15 орјунаша. После сваког сукоба са службама безбедности, орјунашка гласила су оптуживала режим и службе безбедности за вођење антидржавне политике и претили државним ударом и грађанским ратом.[33]

---

[29] Нико Бартуловић, *Од револуционарне омладине до ОРЈУНЕ: Историјат југословенског омладинског покрета*, Сплит 1925, стр.103, 119.

[30] Богумил Храбак, *Џемијет: Организација Муслимана Македоније, Косова, Метохије и Санџака,* Београд 2003, стр. 191-193

[31] Архив Југославије (АЈ), 63 83/1926, Извештај полицијске дирекције у Љубљани (2.7.1926).

[32] Аноним, Растурани - растемо, *Победа* год. VI бр.46, тачан датум публикације нечитак (1926).

[33] Аноним, Народ устаје на оружије, *Видовдан*, год II бр13, 6.2.1923; Аноним, Крах краљевско-српске владе, *Будућност* год II бр.13, 31.3. 1923.

Поред изазивања унутрашњих неприлика, ОРЈУНА је својим потезима често умела да доведе у питање и спољнополитичке позиције југословенске државе. Преко својих заграничних организација ОРЈУНАВИТ у Италији и Фантовска звеза у Аустрији, вођство Орјуне је међу југословенском мањином у овим земљама створило моћну шпијунску и терористичку мрежу.[34] Према подацима италијанског министарства унутрашњих послова у периоду 1926-1930. г. ОРЈУНАВИТ је извела 99 аката тероризма и саботаже.[35] Као пример заграничних акција ОРЈУНАВИТ може се навести напад на погранично место Престранку. Група од пет наоружаних орјунаша прешла је 3. априла 1926. г. границу, упала на благајну железничке станице у Престранки и уз претњу оружјем отела од италијанских службеника 246000 лира. На повратку на југословенску територију ову групу је пресрела чета фашистичке милиције и у размени ватре која је уследила страдала су два орјунаша и два припадника фашистичке милиције. Опљачкани новац орјунаши су наменили за куповину оружја за борце ОРЈУНАВИТ који су оперисали на подручју Италије. Дејства ОРЈУНАВИТ и Фантовске звезе додатно су компромитовала ауторитет и углед Краљевине СХС у иностранству, значајно слабећи њен спољнополитички положај.

Свеукупно негативно деловање ОРЈУНЕ навело је југословенског монарха да након увођења режима диктатуре забрани рад ОРЈУНЕ иако је добар део идеологије шестојануарског режима почивао управо на теорији интегралног југословенства као аксиому нове државне политике. Велики број истакнутих орјунаша попут Грге Анђелиновића, Првислава Грисогона, Јураја Деметровића, Антона Вербича, Драга Марушића пришао је шестојануарском режиму и чинио је организациони и идеолошки костур режимске Југословенске националне странке. Присуство великог броја бивших орјунаша унутар шестојануарског апарата и владајуће Југословенске националне странке (ЈНС) огледало се како у присуству југоинтегралистичке реторике у званичним гласилима режима тако и у неометаном наставку орјунашке терористичке кампање против спољних и унутрашњих непријатеља националног и државног унитаризма.[36] Уз подршку некадашњих сабораца а сада главешина шестојануарског режима, бивши орјунаши се организују у нове политичке групе – Борачка организација Југославије у Словенији, Млада Југославија и Нови покрет у Хрватској, Југословенска читаоница у Далмацији, Југословенска акција и Југословенска национална омладина у Србији и Војводини које, уз пређутну

[34] Историјски архив Словеније SI AS 1931, 935-600-12 документ: *Елаборат о Орјуни.*

[35] Милица Кацин-Wohinz, Словенци и Хрвати под Фашистичком Италијом, *Југословенски историјски часопис* бр. 3, Београд 1987, стр. 91.

[36] В. Драгосављевић, н. д., 278, 285-287.

сагласност режима, настављају праксу насилних обрачуна са политичким неистомишљеницима.[37] У овим акцијама истичу се загребачки орјунаши окупљени у оквиру Новог покрета који су почетком 30-их година извели низ напада на истакнуте прваке распуштених ХСС и ХСП. Међу овим нападима истиче се атентат који су 19. фебруара 1931. г. Бранко Цвегер и Љубомир Белошевић извршили на Милана Шуфалаја, познатог албанолога (претходно осуђен на две год. робије због шпијунаже у корист Мађарске[38]), који је био повезан са вођством распуштене ХСП и њој блиским илегалним паравојним формацијама.[39] Средином 1932. г. у Загребу тројица бивших орјунаша, Шабан Шахировић, Адем Сарајлија и Воја Карманетовић, напали су и претукли истакнутог члана ХСП Милана Будака јер је на суду заступао усташке терористе који су подметали бомбе у возове на југословенско–аустријској граници.

Поред несметаног деловања званично распуштене ОРЈУНЕ, унутар самог режимског апарата јављају се групе и појединци који захтевају бескомпромисну имплементацију теорије интегралног југословенства (како је изражена у Манифесту) и даљу трансформацију југословенске државе у правцу апсолутизације идеје државног и националног унитаризма. Тзв. Бристолска акција Светислава Хођере – група млађих посланика изабраних на фарсичним изборима 1931. г. одваја се од режимске Југословенске националне странке и тражи одлучан обрачун са остацима политичког утицаја старих политичких странака ослоњених на класне, регионалне и конфесионалне идентитете.[40] Димитрије Љотић, некада истакнути члан Радикалне странке, а од 1931. г. министар правде, подноси краљу нацрт измене устава у правцу стварања ауторитарне монархије ослоњене на економске организације – сталеже и задруге који би заменили политичке партије које су означене као главни противници теорије интегралног југословенства и националног и државног унитаризма.[41]

Убиство караља Александра у Марсеју 1934. и смена режима ЈНС након избора 1935. г. довели су до радикалне промене политичког курса у земљи. Кнез намесник Павле Карађорђевић одбацио је државно уређење засновано на Шестојануарском манифесту и Октроисаном уставу из 1931. г. и на власт довео Југословенску радикалну заједницу (ЈРЗ), нову

---

[37] Василије Драгосављевић, *Идеолошки утицаји европског фашизма на југоинтегралистичке покрете у међуратном периоду (1921-1941)*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету 2018, 247, 260-262.

[38] Хрватски државни архив, Режимске и реакционарне организације- група VII, документ бр.1093.

[39] АЈ, 38-108.

[40] Бранко Петрановић, *Историја Југославије I: Краљевина Југославија 1914-1941*, Београд 1988, 263.

[41] Димитрије В. Љотић, *Одабрана дела I*, Минхен 1981, стр. 395, 397, 402.

политичку формацију састављену од распуштених странака НРС, СЛС и ЈМО, са Миланом Стојадиновићем на челу. Иако је ЈРЗ формално стајала на позицијама Октроисаног устава и националног и државног унитаризма, сам њен карактер – у реалности је представљала лабаву коалицију странака националног и клерикалног префикса – онемогућавао јој је спровођење унитаристичке политике и усмерио је у правцу делимичне либерализације политичког живота.[42] У складу са тим, Стојадиновићева влада дозволила је дефакто али не и дејуре обнову рада свих старих политичких странака и усмерила своје напоре у правцу решавања нагомиланих социјалних и политичких проблема у југословенској држави.

Нови државни курс – делимична либерализација политичког живота и обнова парламентаризма – изазвали су одијум унутар редова присталица интегралног југословенства. Унутар ових групација одбацивање политике Шестојануарског манифеста и обнова рада политичких странака са класним регионалним и конфесионалним префиксом тумачени су као политичко самоубиство југословенске државе и прелудијум за њену дезинтеграцију. У складу са тим, долази до нагле радикализације политичког деловања југоинтегралистичких снага. Удаљеним са власти и одбаченим од стране кнеза-намесника, међу југоинтегралистима окупљеним у ЈНС избијају велика подвајања и сукоби. Део чланства прихвата нови политички курс и прелази у ЈРЗ, а други део се одлучује на пружање отпора новој владајућој гарнитури. Најрадикалнији елементи организују се унутар тзв. Специјалног клуба ЈНС са Драгишом Стојадиновићем и четничким војводом Василијем Трбићем на челу и отпочињу кампању насилне опструкције парламента путем акламације и физичких сукоба са представницима владе и парламентарног клуба ЈРЗ. Циљ ове групације био је да онемогући рад парламента и примора Намесништво да власт преда генералу Петру Живковићу.[43] Насилна кампања радикализованих елемената ЈНС достигла је врхунац 6. марта 1936. г. у атентату који је Дамјан Арнаутовић, члан Специјалног клуба, извршио на председника владе Милана Стојадиновића. Иако је југословенски премијер изашао из атентата неповређен, а сами организатори дела осуђени на вишегодишњу робију, овај неуспешни покушај државног удара јасно је маркирао процес радикализације политичких метода југоинтегралистичких снага.

Југоинтегралисти окупљени унутар тзв. Бристолске акције – сада реорганизоване у Југословенску националну странку (тзв. Борбаши, по гл. штампаном гласилу покрета) такође су реаговали на нови политички курс радикализацијом свог политичког деловања. Од почетка 1935. г. уочава се постепена милитаризација борбашких организација и њиховиох зборова

[42] Б. Петрановић, н. д., 211, 265.

[43] Милан Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, Београд 2002, 377-378.

који су јасно асоцирали на преузимање легата орјунашких Акционих одреда. Уводе се заставе, униформе (плаве кошуље),[44] а само чланство се организује у оквиру десетина, педесетина и стотина.[45] На добро посећеним борбашким зборовима уочавају се одељења коњице, као и пуцњи из ватреног оружја[46] којима се прославља почетак сваког скупа. На више борбашких скупова у августу 1935. г. (Требиње, Котор, Јагодина и др.) долази до физичких обрачуна са политичким неистомишљеницима[47] који ускоро постају један од заштитних знакова политичких зборова ове странке.[48] На великом борбашком митингу у Београду 15. 9. 1935. дошло је до туче између борбашких редара и присталица Уједињене опозиције (УО) у коме је тешко повређено 12 особа.[49] Сличан сценарио поновио се и у Крагујевцу 13. 10. 1935,[50] а сукоби су се наставили инцидентом у Санском Мосту где су борбашки активисти напали скуп УО и приморали његове учеснике да спас потраже скачући у реку Саву. Поред сукоба са присталицама УО, борбаши су минирали (вербално и физички) и зборове владајуће ЈРЗ[51] и улазили у директне сукобе са полицијским снагама које су у складу са овлашћењима надзирале све политичке скупове.[52] Обучени у плаве кошуље и наоружани моткама (тзв. левчама) борбашки активисти су пред полазак у акцију певали песме попут: „Кажи нама ко ти вођо смета / Тај ти више неће гледат света / Изгинуће сви твоји борбаши / Ко се руком само на те маши.“[53] У борбашкој штампи сви политички неистомишљеници апострофирани су као корупционаши, сепаратисти и издајници којима је пређено вешалима која су јавно ношена на борбашким скуповима.[54] Истрага која је покренута поводом Арнаутовићевог атентата на Милана Стојадиновића довела је и до Милоша Драговића, оснивача и члана ГО Борбаша. Драговић је заједно са осталим

[44] Аноним, Борбаши и плаве кошуље, *Борба* год. III бр. 11, 24.7.1935

[45] Аноним, Обавештења, *Борба* год. III бр. 2, 20.1.1935

[46] Аноним, Са борбашких зборова, *Борба* год. III бр.2, 20.1.1935.

[47] Аноним, Са агитационог пута г. Светислава Хођере, *Борба* год. III бр. 13, 29. 8. 1935.

[48] Драгољуб Јовановић, Политичке успомене III, Београд 1997, стр. 118.

[49] Аноним, Борбаши у Београду, *Борба* год. III бр. 14, 10. 10. 1935; Аноним, Шта пишу страни листови о збору борбаша, *Борба* год. III бр. 14, 10. 10. 1935.

[50] Аноним, Провокатори, *Борба* год. III бр. 15, 18. 10. 1935; Аноним, Крах Уједињене опозиције, *Борба* год. III бр. 15, 18. 10. 1935; Аноним, Велики збор Борбаша у Крагујевцу, *Борба* год. III бр. 15, 18. 10. 1935.

[51] Аноним, Како се образују одбори Југословенске радикалне заједнице, *Борба* год. III бр. 17, 23. 11. 1935.

[52] Аноним, Секретаријат Југословенске народне странке, *Напред Борбаши* год. I бр. 8, 12. 4. 1936.

[53] Аноним, Борбашки збор 15. 9. 1935, *Борба* год. III бр. 15, 18. 10. 1935.

[54] Аноним, Са борбашког карневала у Белој Цркви: Најбоље средство против корупције, *Напред Борбаши* год. I бр. 9, 26. 4. 1936.

члановима Специјалног клуба ЈНС ухапшен и ислеђиван. Током истраге и суђења искључен је из чланства Борбаша под формалним изговором да је покушао да изврши унутарпартијски пуч, свргне Хођеру и преведе целокупну борбашку организацију под окриље ЈНС.[55] Остаје отворено питање да ли је то био разлог за искључење или су челници Борбаша хтели да се пошто-пото ограде од неуспешног покушаја државног удара који су извели чланови Специјалног клуба ЈНС. Арнаутовићев атентат довео је до јавне стигматизације ЈНС и Борбаша који су у јавности означени као „авети диктатуре“ и превратнички елементи,[56] што је немало допринело њиховој политичкој маргинализацији[57] и промени политичке тактике обе странке које су своју даљу борбу са режимом ЈРЗ наставиле легалним политичким средствима, кроз сарадњу са другим опозиционим партијама.

Док у случају ЈНС и Борбаша након 1936. г. долази до постепене пацификације, појављује се нова југоинтегралистичка политичка организација која ће наставити праксу политички мотивисаног терора. Почетком 30-их година известан број присталица интегралног југословенства безуспешно је покушавао да обнови рад ОРЈУНЕ. У том процесу настало је неколико политичких групација, попут Борачке организације Југославије (БОЈ), Југословенске акције (ЈА), Малог Збора Ратка Парежанина и сл. Након Марсејског атентата и слома режима монарходиктатуре, ове групе се под предводништвом Димитрија Љотића фузионишу у јединствену организацију под именом Југословенски народни покрет Збор (ЈНП Збор).[58] Под утицајем присуства великог броја чланова некадашње ОРЈУНЕ, нова организација усваја теорију интегралног југословенства као свој идејни фундамент који је у комбинацији са политичким идејама свог предводника (монархизам, клерикализам, антисемитизам) чинио идеолошку конструкцију новог покрета. Вођени као и њихови политички претходници апсолутизацијом идеје државног и националног унитаризма, чланови ЈНП Збор су убрзо по оснивању почели да долазе у сукоб како са режимом ЈРЗ тако и са свим политичким снагама чије су политичко деловање означили као одступање од теорије интегралног југословенства.

Већ током 1936. г. на зборашким скуповима долази до првих сукоба са активистима КПЈ који су кулминирали у великој тучи испред биоскопа Триглав 28. фебруара 1937. у којој је учествовало неколико стотина чланова оба покрета и чији биланс је био десет теже и неколико десетина лакше

[55] Аноним, Одлуке борбаша, *Борба* год. IV бр.4, 18. 7. 1936; Андра Поповић, Поводом искључења М. Драговића, *Борба* год. IV бр.4, 18. 7. 1936; Аноним, Једно признање пред судом, *Борба* год. IV бр. 5, 1. 8. 1936.

[56] Аноним, Шести март у Народној скупштини, *Самоуправа* бр.15, 7.3. 1936.

[57] АЈ, МИП. 334 / 43 / 125.

[58] Ратко Парежанин, *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, Београд 2001, 34-54.

повређених учесника инцидента и демолирана зграда биоскопа Триглав.[59] Поред конфронтације са активистима КПЈ, збораши су често долазили у сукобе и са члановима Хрватске странке права, тзв. франковцима међу којима се истичу онај у Шибенику 1938. и велики сукоб на Загребачком универзитету 1939. г. У фебруару 1938. г. група збораша предвођена Љотићем допутовала је у Шибеник са намером да одржи политички скуп. Локални франковци и активисти ХСС и КПЈ окупили су се са намером да их у томе спрече, што је резултирало вишесатном тучом у којој је погинуо један од присталица ХСС.[60] Коментаришући овај случај, главни пропагандиста режимске ЈРЗ је у свом дневнику записао: „У Шибенику је због Љотићевог предавања пала крв. Љотић подваја људе и он је данас једини човек због кога су људи готови на крв а због кога и његови пријатељи не презају од проливања крви.. Он ће бити велика опасност, ако Стојадиновић учини само неку већу погрешку.“[61] У другом поменутом случају 24. марта 1939. г. скупина студената збораша је, револтирана демонстрацијама на којима су франковци клицали Хитлеру и Мусолинију и позивали на повратак Анте Павелића у Загреб, напала демонстранте и након 30-минутне туче избацила их из факултетске зграде.[62]

Као и њихови претходници из Орјуне, зборашки активисти нису презали од директне конфронтације са припадницима служби безбедности КЈ. У току тзв. Конкордатске кризе 1937. г. зборашки активисти улазе и у сукобе са снагама безбедности међу којима се истиче онај на протестном скупу у Младеновцу где је маса збораша напала кућу народног посланика ЈРЗ испред које се налазио вод жандармерије. У тучи и пуцњави које су уследиле рањено је 17 демонстраната, а убијен је и један од најугледнијих збораша у том крају Милован Кузмановић.[63] Поред напада на снаге безбедности, зборашки активисти су више пута хапшени под оптужбама за организацију атентата на водеће личности КЈ. Тако су 14. јуна 1938. г. у Љубљани ухапшени Артур Штурм и још десетак збораша под оптужбом да су спремали атентат на председника владе Милана Стојадиновића и министра унутрашњих послова Антона Корошеца.[64] У јануару 1941. г. полиција је пресрела писмо збораша др Нике Маринковића, новинара из Загреба, упућено председнику Димитрију Љотићу. У том писму Маринковић је предлагао

[59] Архив Београда, Фонд Љотићеве организације Збор, кутија бр.7, документ: Истина о збору код Триглава.

[60] Хрвоје Магазиновић, *Кроз једно мучно стољеће*, Ваљево 2009, 81.

[61] Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936-1941*, Нови Сад 2000, стр. 170

[62] Архив Војске Србије, Пописник бр.17, кутија бр.21, фасцикла бр.1, документ бр. 29

[63] АЈ, 102 - 7, *Билтен* бр.8 (3.9.1937)

[64] АЈ, 37 - 21, Аноним, Хапшење наших истакнутих другова у Словеначкој, *Билтен* бр. 1.

Љотићу да се најодлучније обрачуна са кнезом Павлом Карађорђевићем по узору на начин са којим се Гвоздена гарда обрачунала са румунским краљем Каролом. Маринковић је закључио своје писмо речима: "С њиме ни најмање обзира! Иначе, оде наша глава, јер ће нас предухитрити .."[65] Маринковић је ухапшен и предат Суду за заштиту државе, али процес није окончан услед избијања рата.

Битно је напоменути да ЈНП Збор до краја 1939. г. није располагао партијском милицијом, нити било каквом организованом групом која би могла спроводити терор над политичким неистомишљеницима, тако да су сукоби између активиста ЈНП Збор и КПЈ имали карактер спорадичних инцидената чији су иницијатори у највећем броју случајева били активисти КПЈ. Крајем 1939. и почетком 1940. г. присталице ЈНП Збор на љубљанском, загребачком и београдском универзитету формирале су удружење Бели орлови. Главна мотивација за оснивање овог удружења била је борба против активиста КПЈ који су контролисали велики број студентских удружења и организација,[66] захваљујући чему је Београдски универзитет постао "аутономна совјетска република" и "држава у држави", тј. једна од главних тачака ослонца за "деструктивни и антидржавни рад КПЈ."[67] Оснивање Белих орлова покренуло је спиралу физичких сукоба између активиста КПЈ и ЈНП Збор на простору БУ који су досегли кулминацију у октобру 1940. г. Прво су 22. октобра Бели орлови прекинули скуп КПЈ на Медицинском факултету да би за одмазду активисти КПЈ отпочели погром истакнутих збораша сачекујући их и пребијајући их испред Правног, Филозофског и Шумарског факултета. Након што су активисти КПЈ 22. октобра претукли десетак збораша у послеподневним сатима, 23. октобра група од 250 Белих орлова упала је на Технички факултет. У вишесатном сукобу који је уследио са обе стране коришћено је хладно и ватрено оружје и теже је повређено десетак лица. Након обрачуна на Техничком факултету Бели орлови су наставили сукоб са присталицама КПЈ које су се окупиле око зграде факултета, а у току ноћи 24. октобра упали су у студентски дом Краљ Александар и тамо се обрачунали са студентима – члановима СКОЈ-а.[68] Након овог инцидента уследила је оштра реакција власти које су 24. октобра забраниле рад ЈНП Збор и до 27. новембра ухапсиле 160 чланова Белих орлова и високих функционера покрета.[69] Пред Судом за заштиту

[65] АЈ, 63 - 139/1940, Писмо Н. Маринковића.

[66] Аноним, *Комунизам на Београдском универзитету 1929-1940*, Београд 2001, стр. 9-17, 53

[67] Исто, 24, 40,45-46,50.

[68] Бранислав Глигоријевић, Напад Љотићеваца на студенте техничког факултета у Бограду у октобру 1940. и растурање Љотићевог Збора, *Историјски гласник,* бр.2, Београд 1963, 62-65.

[69] Бранислав Глигоријевић, Напад Љотићеваца на студенте техничког факултета у Бограду у октобру 1940. и растурање Љотићевог Збора, *Историјски гласник,* бр.2, Београд 1963, стр. 69.

државе покренут је процес против похапшених збораша за велеиздају, сепаратизам и спремање државног удара.[70]

Свеукупно гледано, терор југоинтегралистичких снага немало је допринео дестабилизацији и дезинтеграцији прве југословенске државе. Нападима на скупове, чланство и имовину различитих политичких странака југоинтегралисти су заправо самовољно оспоравали право политичког збора и договора које је уставом било загарантовано свим југословенским грађанима. Ово је само по себи рушило основе демократско-парламентарног система и доводило до распламсавања међунационалних и међуконфесионалних сукоба. Такође, оружани сукоби са снагама безбедности представљали су покушај самовољне узурпације државног монопола на спровођење силе која је доводила до уличне анархије – тј. слома јавног система безбедности и стварања паралелних структура репресије. Дводеценијско настојање југоинтегралиста да путем пласирања митолошких конструкција, терора и демагошке реторике суспрегну три постојећа национализма унутар измаштане југословенске нације заоштрили су међунационалну нетрпељивост, ојачали сепаратистичке снаге и припремили тло за грађански рат који је избио на југословенском простору 1941–1945. г. Насилна опструкција рада политичких странака и изборних процеса, антипарламентарна и антидемократска реторика рушили су углед најважнијих политичких институција. Негирање постојања социјалног питања, његово пребацивање у национални кључ и систематска демонизација и прогон КПЈ само су јачали социјалне тензије унутар југословенског друштва. Експанзионистичке амбиције југоинтегралиста и њихово отворено заговарање припајања територија околних држава, изазвале су суревњивост и умногоме олакшале настојање ревизионистичких сила да воде активну антијугословенску политику. Оштра критика Версајског поретка (а у случају ОРЈУНЕ и његово директно подривање путем оружаних акција) опструирала је систем општеевропске безбедности и умногоме поткопавала спољнополиотичке позиције југословенске државе.

Списак извора и литературе

Архивски извори:
Архив Београда:
- фонд Љотићеве организације Збор.
Архив Војске Србије:
Пописник бр. 17.
Архив Југославије:
- фондови: 37, 38, 63, 102, 334.

[70] Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934-1945*, стр.87

Историјски архив Словеније
- SI AS 1931
Хрватски државни архив:
- група VII.

Штампа:
Борба (Београд)
Будућност (Осијек)
Видовдан (Нови Сад)
Напред Борбаши (Бачка Паланка)
Орјуна (Љубљана)
Победа (Сплит)
Предстража (Вршац)
Самоуправа (Београд)

Литература:

Аноним, *Комунизам на Београдском универзитету 1929-1940*, Београд 2001.

Нико Бартуловић, *Од револуционарне омладине до ОРЈУНЕ: Историјат југословенског омладинског покрета*, Сплит 1925.

Ivan Bošković, *ORJUNA: Ideologija i književnost*, Zagreb 2006.

Првислав Грисогоно, *Савремена национална питања*, Сплит 1923.

Василије Драгосављевић, *Идеолошки утицаји европског фашизма ја југоинтегралистичке покрете у међуратном периоду (1921-1941)*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету 2018.

Василије Драгосављевић, *Идеје фашизма у Краљевини СХС: Организација југословенских националиста (1921-1929)*, Београд 2020.

Добросав Јевђевић, *Изабрани чланци*, Нови Сад 1925.

Dušan Kermanarev, *Prvi junij v Trbovljah: Stenografski zapisnik kaznenske rasprave v Celju*, Lubljana 1979.

Хрвоје Магазиновић, *Кроз једно мучно стољеће*, Ваљево 2009.

Димитрије В. Љотић, *Одабрана дела I*, Минхен 1981.

Ратко Парежанин, *Други светски рат и Димитрије В. Љотић*, Београд 2001.

Бранко Петрановић, *Историја Југославије I: Краљевина Југославија 1914-1941*, Београд 1988.

Младен Стефановић, *Збор Димитрија Љотића 1934-1945*, Београд 1984.

Милан Јовановић Стоимировић, *Дневник 1936-1941*, Нови Сад 2000.

Милан Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, Београд 2002.

Salkan Užičanin, *Nacija i teror: Djelatnost nacionalističkih organizacija u Bosni i Hercegovini (1921-1929)*, Tuzla 2019.

Богумил Храбак, *Џемијет: Организација Муслимана Македоније, Косова, Метохије и Санџака,* Београд 2003

Чланци:

Предраг Бајић, Делатност ОРЈУНЕ у Суботици и приказ примерка суботичког орјунашког листа "Принцип" у Музеју Војводине, *Кровови: Билтен за културу и уметност* год. XV- XVI бр.50-52 (2001/2002)

Ivan Bošković, Splitski orjunaški list Pobeda i Stjepan Radić, *Časopis za suvremenu povjest*, br. 1, Zagreb 2007, 117-132.

Бранислав Глигоријевић, Организација југословенских националиста (Орјуна), *Историја XX века: зборник радова*, 5/1963, 316-396.

Бранислав Глигоријевић, Напад Љотићеваца на студенте техничког факултета у Београду у октобру 1940. и растурање Љотићевог Збора, *Историјски гласник,* бр.2, Београд 1963, 52-81.

Младен Ђорђевић, Организација југословенских националиста (ОРЈУНА), *НСПМ* Vol. XII бр 1-4, Београд 2006, 187-219.

Милица Кацин-Wohinz, Словенци и Хрвати под Фашистичком Италијом, *Југословенски историјски часопис* бр. 3, Београд 1987, 85-98.

Summary

Vasilije Dragosavljević

TERROR OF SOUTH INTEGRALIST FORCES AS A FACTOR OF DESTABILIZATION AND DECOMPOSITION OF THE FIRST YUGOSLAV STATE

The paper provides an insight into the role of the theory of integral yugoslavism and politically motivated terror in the process of internal destabilization and disintegration of the first Yugoslav state through the study of the ideological foundations and political practice of the Organization of Yugoslav Nationalists (ORJUNA), the Yugoslav National Party (JNS), the Yugoslav People's Party (so-called Borbashi) and the Yugoslav National Movement Zbor. Special attention is paid to ORJUNA's work as the originator of the practice of political terror in the Yugoslav state. Violent clashes between activists of Yugoslav integration organizations, their political opponents and members of the security forces were an attack on the constitutional order of the Yugoslav state, endangered the reputation and work of its institutions (both at home and abroad) and represented a unique attempt to usurp state monopoly on force and create parallel structures of repression.

Божица Славковић Мирић
Институт за новију историју Србије,
Београд,

УДК 94(497.115)"1918/1941"

КОСОВСКОМИТРОВАЧКИ СРЕЗ У ГОДИНАМА ПРИБЛИЖАВАЊА ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ*

Апстракт: У периоду између два светска рата, Косово и Метохија били су део Јужне Србије, а затим део Вардарске, Зетске и Моравске бановине у оквиру југословенске државе. Косовскомитровачки срез у периоду приближавања Другом светском рату био је део Зетске бановине. Косовска Митровица представљала је развијен индустријски, просветни и културни градски центар на Косову и Метохији. У раду се уз помоћ литературе и архивских извора даје преглед економских, саобраћајних, просветних, здравствених и свакодневних прилика у Косовскомитровачком срезу. Сав напредак и покренута модернизација били су прекинути избијањем Другог светског рата, а бановине су престале да постоје.
Кључне речи: Други светски рат, Косовска Митровица, Косовскомитровачки срез, Косово и Метохија, Краљевина Југославија.

Простор Косова и Метохије у периоду између два светска рата био је део Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно касније Краљевине Југославије. У првој подели југословенске државе 1921, били су у саставу Јужне Србије. Обухватали су Призренски округ, Метохију, Звечан и део Скопља. Косовска Митровица улазила је у Звечански округ.[1] Законом од 26. априла 1922. Краљевина СХС била је подељена на 33 области. Територија Косова и Метохије била је у оквиру Врањске, Косовске, Рашке и Зетске области. Митровачки срез улазио је у састав Рашке области, као део Звечанског округа.[2] Према следећој административној

* Рад је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години бр. 451-03-9/2021-14/200016 од 5. 2. 2021.

[1] Горан Николић, "Кретање становништва Косова и Метохије између два светска рата", *Нова српска политичка мисао, 2006 (дебате)*; Владимир Симеуновић, *Становништво Југославије и социјалистичких република 1921–1961,* (Београд: Савезни завод за статистику, 1964), 16, 23.

[2] *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834-1954,* (Београд: Завод за статистику НР Србије, 1995), 45–48; *"Уредба о подели земље на области",* Службене новине Краљевине СХС, бр. 92, 28. април 1922, 1–2.

подели југословенске државе на бановине 1929, Косово и Метохија ушли су у састав Моравске, Вардарске и Зетске бановине. Косовскомитровачки срез био је део Зетске бановине.[3]

На основу општег пописа становника од 31. марта 1931. на простору Косова и Метохије било је 552.064 становника.[4] У Косовскомитровачком срезу живело је 32.868 становника (22.245 Срба и 10.623 Албанаца и Турака).[5] Било је 4.388 кућа, односно 4.439 домаћинстава (15.977 мушкараца и 14.811 жена).[6] У односу на вероисповест, у Косовскомитровачком срезу било је 17.245 православних становника, 754 римокатолика, 18 евангелиста, 38 осталих хришћана, 12.623 исламске вероисповести и 110 других, без вероисповести.[7]

Административне, привредне и саобраћајне прилике

У Косовској Митровици било је седиште среских судова за митровачке и дреничке управне срезове, а такође је успостављен и окружни суд за подручја среских судова у Косовској Митровици и Вучитрну.[8] Бански срезови били су удружени у окружне инспекторате који је требало да помажу бановима у свим пословима јавне безбедности. Окружни инспекторат у Косовској Митровици био је успостављен за седам срезова: Дежевски, Источки, Косовскомитровачки, Моравички, Пећки, Студенички и Штавички, а окружни инспектор био је Васиљевић Радомир.[9]

Градске општине на Косову и Метохији нису биле довољно способне да испуне обавезе законског оптерећења дужностима, јер су имале мале буџете. Варошке општине биле су у немогућности да у својим буџетима предвиде довољне суме којима би могле ефикасно помоћи своје многобројне сиромашне становнике. У варошима Јужне Србије биле су две аномалије – варошког живља је било несразмерно много према сеоском (преко 30%),

[3] „Закон о називу и подели краљевине на управна подручја“, Збирка Службеног гласника, св. XXXVI, Сплит 1929, 4–5; *Политика*, бр.7694, 4. октобар 1929, 3; *Политика*, 8375, 3. септембар 1931, 3.

[4] *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931,* књ.1, Присутно становништво, број кућа и домаћинстава (Београд: Општа државна статистика, 1937), IX.

[5] Архив Србије, Фонд БИА, III, ф. 121, Реферат о националним мањинама, Арнаути на Косову и Метохији.

[6] *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931,* књ.1, 8, 10–12.

[7] *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931,* књига 2, Присутно становништво по вероисповести, (Београд: Општа државна статистика, 1938), 8, 10–12.

[8] *Вардар,* 1. новембар 1934, 6.

[9] Виктор Манакин, *Бановина Зетска: општи преглед* (Цетиње: Кр.банска управа, 1931), 4.]

а сиротиње просечно више него у иједном другом делу државе.[10] Тако је Косовскомитровачка општина имала 8700 становника, 2087 домова и буџет за 1930. 2.104.000 динара.[11] Средства која су била прикупљана по самоуправним јединицама (бановине и општине) искључиво су се улагала у средине из којих су узета, а суме новца које су прикупљене у буџетима самоуправних тела показивале су велику неравномерност. Тако, закључујемо да укупна средства свих врста буџета нису била довољна да покрену процес модернизације у држави.[12] Према попису из 1931. на Косову и Метохији доминирало је пољопривредно становништво, у односу на аграрну структуру, па је социјална структура у ствари била однос пољопривредног и непољопривредног становништва. Постојале су разлике између срезова на Косову и срезова у Метохији. Највише пољопривредног становништва имао је Дренички срез (98,04%), а најмање Шарпланински (64,50%). У Косовскомитровачком срезу тај проценат био је 66.29. Био је скроман проценат оних који су зарађивали. Неки срезови, као што је био Горски, зависио је од печалбарства, јер је из њега годишње ишло у печалбу 2.941 становника, што је било 47,39% мушког становништва. Управо због тога је 15,59% живело у Горском срезу од индустрије и занатства. У Шарпланинском срезу проценат људи који су се бавили индустријом и занатством износио је 14,08%, а у Косовскомитровачком 12,38% становништва, док је у Дреничком био само 0,47%. У трговини, кредитима и саобраћају највише је било становника у Косовскомитровачком срезу (9,03%) што показује да је Косовска Митровица била развијен градски центар, за разлику од Дреничког где је било најмање (0,29%).[13] На то указује и чињеница да је Косовскомитровачки срез имао најмање пољопривредних домаћинстава (57,22%). У односу на њихову структуру преовлађивао је посед од два до пет хектара (у Косовскомитровачком срезу било је 39.65% таквих поседа).[14]

Косовска Митровица била је значајан град на Косову и Метохији, што показује и то да је председник владе Драгиша Цветковић посетио баш

---

[10] *Вардар*, 12. октобар 1936, 1.

[11] *Илустровани званични алманах - шематизам Зетске бановине* (Цетиње: Краљевска банска управа Зетске бановине, 1931), 337-342.]

[12] Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији,* књ. 1 (Београд: Стубови културе, 1996), 147.

[13] *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931,* књ. 4, Присутно становништво по главном занимању (Београд: Општа државна статистика, 1940), 183, 269–291, 317–333.

[14] Момчило Исић, *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији* (Београд : Институт за новију историју Србије, 1999), 150–152; *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1937,* (Београд: Државна штампарија, 1938), 108–111.

овај град јула 1939. Владало је велико интересовање у целој Метохији јер је он био први председник владе који је посетио Метохију и обишао Косовску Митровицу. Према опису *Зетског гласника*, од раног јутра пристизали су сељаци на коњима и у сеоским колима из околних села. Око подне допутовале су делегације из Ђаковице, Пећи, Дренице, Подриме, као и бан Крстић. Грађани Косовске Митровице и околине су се окупили на тргу испред општине која је била окићена заставама. Председника је дочекао председник општине Јевтић, а увече је био приређен банкет у хотелу Јадран.[15]

Свакодневни, културни и спортски живот

Косовска Митровица спадала је у мали број насеља која су се сматрала градовима на Косову и Метохији (поред Пећи, Призрена и Приштине).[16]Њен број становника је растао, па је тако 1910. имала 9.354 становника, а 1921 - 9.981.[17]

Према попису из 1931, имала је 1054 ха, 2.000 домова и 11.300 становника.[18] Иначе, као градско насеље појавила се тек падом српске деспотовине под Турке, али је до подизања пруге 1873. била само мало и незначајно привредно средиште (према Ј. Цвијићу, била је мало насеље од 150 кућа сламара). Бранислав Нушић је приметио да је у Митровици „свако видео варош будућности".[19] Након тога, постала је занатско и трговачко средиште, увозно и извозно место Старог Колашина, Метохије са Пећи, северног дела Косова и Ибарске долине. Развитак Трепче је повећао привредни значај Митровице. Развијала се и индустријски, уз млин и стругару на електрични погон, али се и поред тога део митровачких кућа бавио земљорадњом, нарочито баштованством. Разликовале су се српске и албанске куће, а у *Правди* се истицало да „Митровачка општина дозвољава да се оправка кућа врши лепљењем блатом и черпићом и то у главној улици вароши".[20] Ребека Вест је писала да је Косовска Митровица био град „мали, обичан, са неколико минарета, било је у њему изузетних

[15] *Зетски гласник*, јул 1939, бр. 800, 1.

[16] Татомир Вукановић, *Срби на Косову*, књ. 2 (Врање: Нова Југославија, 1986), 11; Али Хадри, *Косово и Метохија у Краљевини Југославији* (Београд: б.и, 1969), 65.

[17] *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921* (Београд: Општа државна статистика, 1932), 86–120; *Дефинитивни резултати 1931*, књ.1, 98–106; М. Стојадиновић, „Кретање становништва у градовима Краљевине Југославије", *Савремена општина,* 1931, 377–384.

[18] Манакин, *н.д*, 25.

[19] Бранислав Нушић, *Косово: опис земље и народа* (Приштина: Панорама, 2007), 92.

[20] *Правда*, 3. јун 1932.

турских кућа, са дивно обликованим истуреним горњим спратом и лепо израђеним харемским решеткама". Приметила је „много радњи, одличну изложену робу", као и да је „град имао поноса као Битољ".[21] Улице су биле праве једино у Бошњачкој махали, у другим деловима су биле доста кривудаве и неједнаке ширине, а чаршија се протезала дуж главних улица и изван средишњег дела, прошарана зградама у којима су били дућани у приземљу а станови на спрату.[22] У Митровици се водила планска и смишљена политика о изградњи, улепшавању и чистоћи града, уређивале су се и калдрмисале улице, подизале нове зграде, школа, гимназија и болница. Град је имао два водовода, бунаре и изворе, који су снадбевали становништво добром пијаћом водом. Имала је електрично осветљење, биоскопе, хотеле.[23] Околина је била богата житом, а нарочито воћем, да се „по квалитету могло мерити са пећким и тетовским", које је извозила на југ у Грчку (жито, воће, жива стока и сточни производи).[24]

Најразвијенији културно забавни живот у деценији пред Други светски рат био је у Косовској Митровици. Сва друштва, клубови и удружења имали су своје славе и организовали су матинеа, забаве, балове и маскенбале. Многа културно-уметничка друштва гостовала су по неколико дана у Косовској Митровици. Сваке године организована је занатлијска забава, која је била једна од најпопуларнијих и најпосећенијих у граду. То су били балови „којима по раскоши нису равни ни балови у далеко већим местима. Тад се хотелске сале претварају у читаве баште, у тропске егзотичне пределе, на стотине и стотине балона, лампиона, гирланди и разнобојних сијалица", даме „у скупоценим балским тоалетима и господа у црним оделима и смокинзима". Богатству и разноврсности културно-забавног живота доприносиле су и приредбе које су организовали руска и енглеска колонија за верске празнике.[25]

Први симфонијски концерт на Косову и Метохији одржан је 1. марта 1935. управо у Косовској Митровици. Извели су га музичари 24. и 31. пешадијског пука (изводили су дела Бетовена и Чајковског), а публика је била одушевљена. На позив енглеских инжињера гостовали су у Косовској Митровици и познати џез оркестри из Европе и Америке, али су наступали на затвореним забавама и уз скупе улазнице.[26]

---

[21] Ребека Вест, *Црни јагње и сиви соко: путовање кроз Југославију* (Београд: Београдски издавачко-графички завод, 2000), 690.

[22] Атанасије Урошевић, *О Косову: антропогеографске студије и други списи* (Приштина: Народна и универзитетска библиотека „Иво Андрић": Институт за српску културу; Гњилане: Књижара „Свети Сава", 2001), 320–347.

[23] Зоран Вукадиновић, Милован Богавац, *Српска просвета и култура у Косовској Митровици: 1836-1941*, (Лепосавић: Институт за српску културу, 2001), 44; *Глас са Звечана*, бр. 27, 19. септембар 1934.

[24] *Илустровани званични алманах - шематизам Зетске бановине*, 307–309.

[25] Вукадиновић, Богавац, *н. д*, 200-201.

[26] Исто, 188–192.

У Косовској Митровици су била отворена три биоскопа – Јадран, Париз и Палас. Прво су се приказивали неми филмови, а затим, од 1931 – тонски. То су били амерички и немачки забавни филмови.[27] Давани су гангстерски, каубојски и филмови са сензационално-авантуристичком садржином.[28] Што се тиче позоришта, први организатори позоришног рада били су ученици и наставници гимназије у Косовској Митровици. Прве на репертоару нашле су се комедије, пре свега Бранислава Нушића. При Народној одбрани у Косовској Митровици била је формирана позоришна секција „Звечан". Радничко културно уметничко друштво „Абрашевић" имало је своју позоришну дружину, која је прве представе изводила пред радницима у Старом тргу и Првом тунелу. Позоришну секцију имао је и фудбалски клуб Звечан.[29]

Спортски живот био је веома развијен у Косовској Митровици. Фудбалски клубови били су: „Ибар", „Звечан", раднички фудбалски клуб „Трепча", „Косово", „Борац" и „Стари Трг". У „Ибру" су играли искључиво Турци и Албанци, а у „Звечану" Срби, па су се на њиховим утакмицама „навијачке страсти претварале у националистичке". Зато је „Ибар" био расформиран.[30] Фудбал је био плод приватне иницијативе, без учешћа државе. Сав рад у клубовима био је на аматерским основама, није било свлачионица па су играчи долазили од куће обучени у спортску опрему и нису имали адекватна игралишта (тек 1938. клуб „Трепча" је добио ново игралиште). На утакмицама је била лоша спортска дисциплина међу публиком.[31] Такмичили су се у оквиру Скопског лоптачког подсавеза, Косовске ногометне жупе (учествовали су „Косово", „Звечан" и „Трепча")[32],и купа који су Енглези организовали у Косовској Митровици. С обзиром на велику популарност фудбала, велики догађај и свечаност представљало је гостовање БСК-а (Београдски спортски клуб) и Моше Марјановића у Косовској Митровици у јулу 1937; једина интернационална утакмица одиграна је 1937. између „Звечана" и клуба „Македоникус" из Солуна (2:1).[33]

Осим фудбала, остали спортови нису били масовни, пре свега због материјалних разлога. Поједини трговци и индустријалци помагали су неке спортове, али је то било недовољно за омасовљење. Ни општинским ни

---

[27] *Косовска Митровица и околина* (Приштина: Институт за историју Косова; Београд: Институт за савремену историју; Косовска Митровица: Одбор за издавање монографија, 1979), 173; *Косовске новине,* 26. фебруар 1937, бр.7.]

[28] Вукадиновић, Богавац, *н. д*, 194–195.

[29] Исто, 182–184.

[30] *Косовска Митровица и околина*, 180.

[31] *Вардар*, 15. јун 1935, 4

[32] *Косовска Митровица и околина*, 181.

[33] Вукадиновић, Богавац, *н. д,* 117–118.

бановинским буџетима нису била предвиђена средства за развој спорта.[34] Тенис је био тек у повоју, а у Косовску Митровицу су га донели Енглези. Није било такмичења у тенису, а 1937. гостовала је екипа најпознатијих београдских тенисера предвођена Љубишом Радовановићем.[35] Атлетика, шах и бициклизам, били су спортови који су такође развијали тридесетих година 20. века.[36]

Просветне и здравствене прилике

На Косову и Метохији је мрежа школа била ретка, 1930/31. свакој школи је у просеку припадало чак 354 домаћинства и 2.296 становника, иако је једна школа захватала 45,16 км^2, са 5,89 насеља.[37] У Косовскомитровачком срезу било је 150 ђака (једна школа на 1.820 становника), док је, на пример, у Дреничком било 100 (једна школа на око 200 становника).[38] Овде су биле, поред Грачаничког среза, најпространије школске зграде са 2,3 учионице по згради.[39]

Од 1918. до 1938. у Косовскомитровачком (али и Дреничком и Штавичком срезу) изграђено је 37 школских зграда.[40] Ипак, државна гимназија у Косовској Митровици била је неподесна за рад јер је претходно била приватна беговска кућа.[41] Када је дошло до редукције гимназија у Југославији, јер је нови Закон о средњим школама прокламовао тежњу за рационализацијом школске мреже ради спречавања даљег „фабриковања интелектуалног пролетаријата", била је 1932. укинута гимназија у Митровици. Ипак, на молбу грађана, будући да је ова гимназија веома важна јер је велики број службеника (из самог града, као и Вучитрна, Србице и још четири места) ту школовао своју децу, поново је била отворена.[42] Косовскомитровачки срез, као центар културе на Косову и Метохији, имао је 12 народних књижница и

[34] *Косовска Митровица и околина,* 183.

[35] Исто, 181.

[36] Вукадиновић, Богавац, *н. д,* 117–118; *Косовска Митровица и околина,* 183.

[37] Архив Југославије (даље АЈ), Фонд 66, Министарство просвете Краљевине Југославије, 66-1821-1841, Полугодишњи извештај о основним школама среза Подгорског за школску 1928/29.

[38] АЈ, 66-1632-1733, Годишњи извештај о стању државних народних школа у школском срезу Косовско-митровачком за школску 1937/38.

[39] АЈ, 66– 1632-1733; Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918-1941,* том 1, (Београд: Институт за новију историју Србије, 2005), 180; Вукадиновић, Богавац, н. д, 74–75.

[40] АЈ, Фонд Милана Стојадиновића, 37-67-171, Списак основних школа на територији Моравске бановине подигнутих од уједињења до 1930.

[41] АЈ, 66-746-1201, 28. јун 1931, 10. март 1933.

[42] АЈ, 66-746-1201, 25. јун 1932; Мирјана Базић, „Средњошколски систем образовања у Косовској Митровици 1919–1933", *Баштина* 27/2009, 163–175.

читаоница, односно једну на 2.108 становника.[43] Било је подстицано учење страних језика, посебно енглеског, па је 1932. у Косовској Митровици отворен течај за учење страних језика (било је 120 полазника, а предавали су професори и инжињери).[44]

У циљу просвећивања у националном, просветном и здравственом погледу, у Косовској Митровици била су оснивана различита друштва: хуманитарно друштво „Мераклије" (имало је задатак да помаже сиромашну децу),[45] пододбор „Просвете" (оснивао је школе, стипендирао ђаке и отварао течајеве за описмењавање),[46] „Црвени крст", „Друштво Свети Сава" (ширило просвету и неговало национална осећања и врлине у народу), „Друштво трезвене младости" (спречавало лоше навике у друштву), „Народна одбрана" (јачала националну свест и развијала осећање јединства, пре свега код омладине),[47] као и одбор „Кола српских сестара".[48] Посебно друштво посвећено просвећивању муслиманског дела становништва било је друштво „Мерхамет".[49]

На Косову и Метохији су била активна и културно-уметничка, певачка и литерарна друштва. У Косовској Митровици било је певачко друштво „Нушић".[50] Тридесетих година 20. века формирала су се радничка друштва, као што је био КУД „Абрашевић" и музичко друштво „Трепча".[51] Поред турнеја које су имала ова друштва, на Косову и Метохији гостовала су и певачка, културно-уметничка удружења из других крајева југословенске државе (Београда, Панчева).[52]

Посебан проблем у школама на Косову и Метохији био је да албански ученици који су се уписивали у основне школе нису знали државни језик. То је констатовано и у Косовској Митровици.[53] Иако је наглашавано да је

---

[43] *Алманах Краљевине Југославије*: *4. јубиларни свезак:* 1929-1931 (Загреб: Главно уредништво Алманаха Краљевине Југославије: Комисионална наклада Надбискупске тискаре, 1932), 6–7, 9, 443–615; Исић, *Сељаштво у Србији*, 319–321.

[44] Вукадиновић, Богавац, *н. д*, 107–108.

[45] Исто, 177.

[46] Момчило Павловић, Ивана Пантелић, Горан Антонић, Ратомир Милекић, *Косово и Метохија: век важних догађаја: 1912–2012* (Београд: Институт за савремену историју; Нови Сад: Центар за истраживање и публиковање, 2012), 39.

[47] Вукадиновић, Богавац, *н. д,*164–176.

[48] *Вардар, календар Кола српских сестара за редовну годину...,* Београд 1906–1941.

[49] *Косовска Митровица и околина*, 176–177.

[50] Вукадиновић, Богавац, *н. д,* 188; *Косовска Митровица и околина*, 173–174.

[51] *Косовска Митровица и околина,* 173-176; Павловић и др, *н.д,* 43.

[52] Павловић и др, *н.д*, 43.

[53] Димић, *н. д,* књ. 2, 88, 123–125; Сенка Бабовић-Распоповић, *Културна политика у Зетској бановини: 1929-1941* (Подгорица: Историјски институт Црне Горе: САНУС, 2007), 249.

настава извођена на државном језику, тамо где је провлађивао албански или турски живаљ на матерњем језику је предаван Куран и наука о вери.[54] У Косовскомитровачком срезу турске деце је било у Митровици а албанске у Жабару, Кошутову и Кориљи. Настава за веру и Куран изводила се на турском језику, деца су била мухамеданске вере, а у Митровици су била три вероучитеља, по један за Жабаре, Кошутово и Кориље.[55] Такође, у Косовској Митровици у гимназији је постојало питање да ли би муслимани требало да скину капе у школи јер за то није постојао никакав догматски пропис – заједнички верски обичај био је да у свим свечаним приликама где би требало одати поштовање месту или личности задржавају капе на глави (врховни муфтија Београда је тражио). Бановинске школске власти су строго забрањивале свако дирање у веру и национално осећање турске и албанске деце (попут скидања капе у школи). Поред тога, просветне власти су настојале да муслиманска и православна деца уче заједно, да би се тако појачала верска толеранција.[56]

С обзиром на то да је Косовска Митровица била врло развијени градски центар, ту је излазио највећи број листова и часописа (*Глас са Звечана,*[57] *Збор са Косова*,[58] *Косовске новине*,[59] Ј*ужна трибуна*,[60] *Освит*[61] и часописи *Српско Косово*[62] и *Божур са Косова*[63]), а такође имала је и највећи број штампарија у односу на остале градове на Косову и Метохији (четири, а ту је била и електронска штампарија, за разлику од оних са ручним слогом).[64] Поред просветних, југословенска држава покушавала је да уреди здравствене прилике у земљи, али и да лекари буду доступнији становништву. Због недовољног броја државних лекара, Закон о здравственим општинама од 1930. предвидео је стварање самосталних и удружених здравствених

[54] AJ, 66-3223-2342, 10. фебруар 1930.

[55] AJ, Фонд Представништва Министарског савета-Централног Прес Бироа, 38-67-169, Стање школа са арбанашком и турском децом пре и после ослобођења у Вардарској бановини.

[56] AJ, 66-746-1201,14. октобар 1929.

[57] *Вардар,* 4. јануар 1934, 16; Вук Драговић, *Српска штампа између два рата Основа за библиографију српске периодике: 1915-1945* (Београд: Српска академија наука, 1956), 179.

[58] Драговић, *н. д,* 180.

[59] Вукадиновић, Богавац, *н. д,* 230–232; Драговић, *н. д,* 182.

[60] Вукадиновић, Богавац, *н. д,* 232–234; Драговић, *н. д,* 181.

[61] Вукадиновић, Богавац, *н. д,* 234–236; *Косовска Митровица и околина,* 174–176.

[62]AJ, 37-74-142, Уредник Српског Косова председнику владе, 19. марта 1938; Вукадиновић, Богавац, *н. д,* 216.

[63] *Божур са Косова,* фебруар, март 1935, бр. 6 и 7; Вукадиновић, Богавац, н. д, 230–232.

[64] AJ, 38-64-169, Штампа у Вардарској бановини; Вукадиновић, Богавац, *н. д,* 205–209, 213–216.

општина. Косовско-митровачки срез био је самостална здравствена општина (седиште у Косовској Митровици, са 7.923 становника), а што се тиче удружених здравствених општина у Митровачком срезу, то су биле – Косовскомитровачка (7.923), Радићпољски срез – општина Зубин поток (8.128), Бањски – Бањска (11.153), Ђураковачки – Ђураковачка (8.961).[65] У Косовској Митровици била је болница са две болничке зграде и 12 болесничких соба.[66] Била је подигнута 1938. као једна од најопремљенијих (архитектонски и модерном медицинском техником) у Краљевини Југославији. Подигнута је уз донацију „Трепче" и из бановинског буџета.[67] У Косовској Митровици постојале су и две апотеке.[68]

Приватна пракса лечења била је добро развијена у Косовској Митровици. Петар Јаковљевић у *Јужној Трибуни* рекламирао је да врши сликање рендген-апаратом, а др Добошаревић да лечи сва очна обољења.[69]

Индустријски и саобраћајни развој

Модернизација државе подразумевала је и изградњу путева. Путеви су били подељени у неколико категорија тако да је део остао на терету државе, док је део пренет на окружне, односно бановинске и општинске самоуправе. Државни путеви били су Приштина – Бабин мост – Вучитрн до Митровице од 3200 м, Крагујевац–Краљево од Ушћа–Рашка–Митровица–Падалиште–Пећ–Чакор–Андријевица–Цетиње– Тројица (Котор) од 445.998 м, а у бановинске путеве другог реда спадао је пут Косовска Митровица – Рибарић.[70]

Железничке пруге су такође биле важан део путничког и теретног саобраћаја. После балканских ратова Јужна Србија је у Краљевину Србију унела свега 387 км железнице, од чега је преко Косова и Метохије пролазила пруга Скопље – Косовска Митровица,[71] изграђена 1874, која

[65] *Илустровани званични алманах- шематизам Зетске бановине*, 130; *Службени лист Вардарске бановине,* 28/1930, 7; Исто, 9/1930, 4-7.

[66] „Закон о болницама од 27. 02. 1930", *Службене новине Краљевине Југославије,* бр. 52 од 6.3.1931.; *Годишњак о народном здрављу и раду здравствених установа и органа 1937–38* (Београд: Централни Хигијенски завод), 16, 222–244; Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929-1941* (Београд:Институт за новију историју Србије, 2011), 468; Павловић и др, н.д, 44.

[67] АЈ, 37-51-518-524, 29. април 1937, 22. мај 1937; *Зетски гласник,* бр. 827, Цетиње 1940, 3; *Косовске новине,* 05.11.1937.

[68] *Алманах Краљевине Југославије, Бановина Вардарска – општи преглед* (Скопље: Краљевска банска управа, 1931), 16; Манакин, *н.д,* 13.

[69] Вукадиновић, Богавац, *н. д,* 303.

[70] *Илустровани званични алманах- шематизам Зетске бановине,* 112.

[71] *Политика,* 21. октобар 1937.

је била најважнији начин превоза у том периоду. На овој прузи је радио теретни и мешовити воз, и то три пута недељно, а недељом је празновао. Дужина ове пруге била је 119,50 км, а ширина колосека 1.436 км.[72] Станица у Митровици била је врло жива варошица, а на овој станици су преко ноћи остајали возови који су долазили из Скопља.[73] Пруга Рашка – Косовска Митровица, дужине 64,760 км градила се од 1927. до 1931. Била је веома битна са економског гледишта јер је везивала на свом путу многе вароши и плодна места, Метохију, Косово и басен Западне Мораве са Београдом. Имала је 21 тунел различитих величина у дужини од 9.000 метара.[74]

Што се тиче телефонског и телеграфској саобраћаја, модернији је био успостављен између Скопља и Косовске Митровице 1922, као и Косовске Митровице са Рашком 1923. Две године касније успостављена је директна линија Скопље–Београд преко Косовске Митровице.[75] У Косовској Митровици је постојала и државна пошта.[76]

Најразвијени крај Косова и Метохије у индустријском погледу била је Косовска Митровица. Од највећег значаја био је рудник Трепча, који је заузимао друго место међу европским рудницима а прво на Балкану.[77] Остало су била мала индустријска предузећа, као што су били млин, стругаре мањих капацитета[78] и црепане.[79] Такође, у Чечеву код Косовске Митровице била је подигнута хидроцентрала, снаге 350 кWh, која је задовољавала потребе градског становништва, док је за потребе Трепче 1930. подигнута термоцентрала, која је 1939. давала 92,8% целокупне производње електричне енергије на Косову.[80] Митровица је имала и електричну централу уз млинско постројење.[81] Привредни центри као

---

[72] *Статистика југословенских железница за годину 1930* (Београд: Југословенске државне железнице, 1930), 1.

[73] Нушић, *н.д,* 46–53.

[74] *Статистика југословенских железница 1930*, 7; Петар Миленковић, *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850–1935)*, (Београд: (б.и). 1936), 364–366; *Јубиларна књига државних железница Краљевине Југославије 1919–1929* (Београд: *Време*, 1929), 81, 129.

[75] *Политика*, 21. октобар 1937.

[76] Манакин, *н.д,* 10.

[77] Божица Славковић Мирић, „Развој рудника Трепча у периоду између два светска рата", *Наука без граница III : [међународни тематски зборник]. 3, Историја света и уметности* (Косовска Митровица : Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2020), 225-244.

[78] Урошевић, *н.д*, 331–332; Хадри, *н.д,* 62.

[79] *Косовска Митровица и околина,* 124–125.

[80] *Косовска Митровица и околина*, 124–125.

[81] *Алманах Краљевине Југославије, Бановина Вардарска – општи преглед,* 14; М. Р. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије* (Скопље: „Немања" задужбинска штампарија, 1933), 66.

што су Косовска Митровица, Приштина, Призрен и Пећ апсорбовали су гро радника, запослених и незапослених. У Косовској Митровици било је 1848 радника - 1650 запослених, а 198 незапослених (у другим градовима, нпр. у Пећи, укупно 1624, у Приштини 1013 и у Призрену укупно 1086).[82] Косовска Митровица, као и цела Јужна Србија, имала је повољан положај за развој сточарства и извоз сточарских производа. Из околине Косовске Митровице највеће тржиште за стоку био је Солун.[83] Та трговина обављала се отежано, пре свега јер се од Митровице до Солуна путовало 48 сати, затим стока се тешко товарила јер није било рампе за утовар, возови нису имали довољан број вагона, а ваге и тегови били су нетачни, што је ишло на штету извозницима.[84]

Поред сточарства, били су развијени и занатство и трговина и од тога је живела већина становништва. Производи су се извозили или у унутрашњост земље или у иностранство, у Грчку преко Солуна, Аустрију и Чехословачку преко Смедерева. Транзит кроз Митровицу ишао је из Рашке и Новог Пазара. Роба се увозила из Скопља и Београда. По вери, трговци су већином били муслимани (170, а 120 православних).[85]

Што се тиче занатства, опанчарство је, на пример, било толико развијено да је Нови Пазар из Митровице увозио опанке. Из Митровице се у Санџак извозила и гњиланска ужарија. Житарска трговина је у већини била у рукама Срба, Албанаца и Турака, док су се лончарским, ковачким, самарџиским и зидарским занатима бавили само Срби. Косовска Митровици је имала 2 казанџије, 21 поткивача, 11 ковача, 46 пекара, 15 бербера, 16 кројача, 10 лимара, 28 обућара, 12 месара, 30 опанчара, 2 кобасичара, 17 зидара, 8 сарача, 2 цревара, 4 бојаџије и млекаџије, 5 лончара, 10 колара, 4 бравара, 1 ћурчију, 2 фотографа, 20 терзија, 2 кујунџије, 13 столара и 1 посластичара.[86]

Напредовање трговине и занатства у Јужној Србији покренуло је и отварање новчаних завода. Трговачка банка „Ибар" у Косовској Митровици основана је 1921. Ова банка је имала искључиво верско обележје и у њој су били заинтересовани искључиво муслимани из Косовске Митровице. Наредне године била је основана Јужно српска банка у Косовској Митровици.[87]Од банака са стране, међу првима је своје филијале отворила

[82] Р. С. Пурић, „Радништво Јужне Србије", *Јужни преглед*, мај 1939, 153–165.

[83] „Економски преглед, извоз стоке у Грчку", *Јужни преглед*, април 1929, 171–178.

[84] *Скопски гласник*, 17. август 1929, 2.

[85] Миливоје Савић, *Наша индустрија и занати, њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност*, VII део (Сарајево : Министарство трговине и индустрије, 1929), 162–164.

[86] Савић, *н.д,* 162–164; Урошевић, *н.д,* 330.

[87] Т. А. Васојевић, „Банкарство и његов значај у јужној Србији", *Српско Косово,* бр. 5 и 6, 5–8.

француско-српска банка; филијала је 1928. отворена у Косовској Митровици као последица развитка рударства и доласка енглеског друштва Selection Trust Limited у руководство Трепче. Овај пример следила је и Трговачко-индустријска банка Вардар из Скопља која је 1929. отворила своју филијалу у Косовској Митровици.[88]

Закључак

У годинама приближавања Другом светском рату Косово и Метохија просторно су припадали Вардарској, Зетској и Моравској бановини у оквиру Краљевине Југославије. Косовскомитровачки срез представљао је део Зетске бановине. У овом срезу било је већином српско становништво. Центар среза, али и Косова и Метохије, представљала је Косовска Митровица. Ту је био окружни инспекторат, средиште среских судова и окружни суд. Овде је било најмање пољопривредних домаћинстава које је, иначе, доминирало на Косову и Метохији. Била је занатско и трговачко средиште, развијала се индустријски, имала је млин, стругару, рудник Трепчу. Ту су се подизале нове зграде, школе, гимназија, болница. Град је имао два водовода, бунаре и изворе. Имао је електрично осветљење, биоскопе, хотеле, развијен спортски живот, ту је излазио највећи број часописа и листова. Била је значајни саобраћајни центар за друмски и железнички саобраћај. Ипак, избијање Другог светског рата прекинуло је покренуту модернизацију и развило нову свест људи у Косовскомитровачком срезу, као и на целом Косову и Метохији.

Литература:

Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834-1954. Београд: Завод за статистику НР Србије, 1995.

Алманах Краљевине Југославије: 4. јубиларни свезак: 1929-1931. Загреб: Главно уредништво Алманаха Краљевине Југославије: Комисионална наклада Надбискупске тискаре, 1932.

Алманах Краљевине Југославије, Бановина Вардарска – општи преглед, Скопље: Краљевска банска управа, 1931.

Архив Југославије, Фонд: Милан Стојадиновић (37); Министарство просвете Краљевине Југославије (66); Председништво Министарског савета – Централни прес-биро (38).

Архив Србије, Збирка докумената Безбедносно-информативне агенције.

Бабовић-Распоповић, Сенка. *Културна политика у Зетској бановини: 1929-1941*. Подгорица: Историјски институт Црне Горе: САНУС, 2007.

[88] Гавриловић, *н. д*, 21–49.

Базић, Мирјана. ”Средњошколски систем образовања у Косовској Митровици 1919–1933”, *Баштина* 27/2009, 163–175.

Вукадиновић, Зоран, Милован Богавац, *Српска просвета и култура у Косовској Митровици: 1836-1941*. Лепосавић: Институт за српску културу, 2001.

Вест, Ребека. *Црни јагње и сиви соко: путовање кроз Југославију.* Београд: Београдски издавачко-графички завод, 2000.

Вукановић, Татомир. *Срби на Косову*, књ. 2, Врање: Нова Југославија, 2007.

Гавриловић, М.Р. *Привреда Јужне Србије*. Скопље: “Немања” задужбинска штампарија, 1933.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. Београд: Општа државна статистика, 1932.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931, књ.1, Присутно становништво, број кућа и домаћинстава. Београд: Општа државна статистика, 1937.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931, књига 2, Присутно становништво по вероисповести. Београд: Општа државна статистика, 1938.

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931, књ. 4, Присутно становништво по главном занимању. Београд: Општа државна статистика, 1940.

Димић, Љубодраг. *Културна политика у Краљевини Југославији*, књ. 1. Београд: Стубови културе, 1996.

Илустровани званични алманах - шематизам Зетске бановине. Цетиње: Краљевска банска управа Зетске бановине, 1931.

Исић, Момчило. *Основно школство у Србији1918-1941*, том 1. Београд: Институт за новију историју Србије, 2005.

Исић, Момчило. *Социјална и аграрна структура Србије у Краљевини Југославији.* Београд: Институт за новију историју Србије, 1999.

Јовановић, Владан. *Вардарска бановина 1929-1941*. Београд: Институт за новију историју Србије, 2011.

Јубиларна књига државних железница Краљевине Југославије 1919–1929. Београд: Време, 1929.

Косовска Митровица и околина. Приштина: Институт за историју Косова; Београд: Институт за савремену историју; Косовска Митровица: Одбор за издавање монографија, 1979.

Манакин, Виктор. *Бановина Зетска: општи преглед.* Цетиње: Кр. банска управа, 1931.

Миленковић, Петар. *Историја грађења железница и железничка политика код нас (1850–1935)*. Београд: б.и, 1936.

Николић, Горан. ”Кретање становништва Косова и Метохије између два светска рата,” *Нова српска политичка мисао,* 2006 (дебате).

Нушић, Бранислав. *Косово: опис земље и народа*. Приштина: Панорама, 2007.

Павловић, Момчило, Ивана Пантелић, Горан Антонић, Ратомир Милекић, *Косово и Метохија: век важних догађаја: 1912–2012*. Београд: Институт за савремену историју; Нови Сад: Центар за истраживање и публиковање, 2012.

Савић, Миливоје. *Наша индустрија и занати, њине основице, стање, односи, важност, путеви, прошлост и будућност,* VII део. Сарајево: Министарство трговине и индустрије, 1929.

Симеуновић, Владимир. *Становништво Југославије и социјалистичких република 1921–1961*. Београд: Савезни завод за статистику, 1964.

Славковић Мирић, Божица. ”Развој рудника Трепча у периоду између два светска рата”, *Наука без граница III : [међународни тематски зборник]. 3, Историја света и уметности.* Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 2020, 225-244.

Статистика југословенских железница за годину 1930. Београд: Југословенске државне железнице, 1930.

Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1937. Београд: Државна штампарија, 1938.

Стојадиновић, М. ”Кретање становништва у градовима Краљевине Југославије”, *Савремена општина*, 1931, 377–384.

Урошевић, Атанасије. *О Косову: антропогеографске студије и други списи.* Приштина: Народна и универзитетска библиотека “Иво Андрић”: Институт за српску културу; Гњилане: Књижара “Свети Сава”, 2001.

Хадри, Али. *Косово и Метохија у Краљевини Југославији*. Београд: б.и, 1969.

Summary

Božica Slavković Mirić

KOSOVO-MITROVICA DISTRICT IN THE YEARS OF APPROACHING THE SECOND WORLD WAR

In the years of approaching the Second World War, Kosovo and Metohija belonged to the Vardar, Zeta and Moravian banovinas within the Kingdom of Yugoslavia. The Kosovska Mitrovica district was part of the Zeta Banovina. The majority of Serbs lived in this district. The center of the district, but also of Kosovo and Metohija, was Kosovska Mitrovica. There was the district inspectorate, and the center of the district courts. There were the fewest agricultural households that otherwise dominated Kosovo and Metohija. It was a craft and trade center,

it developed industrially, it had a mill, a lathe, a mine Trepča. New buildings, schools, gymnasiums and hospitals were built there. The city had two aqueducts, wells and springs. It had electric lighting, cinemas, hotels, a developed sports life, and the largest number of magazines and newspapers were published there. It was an important center for road and railway traffic. However, the outbreak of the Second World War interrupted the initiated modernization and developed a new consciousness of the people in the Kosovska Mitrovica district, as well as in the whole of Kosovo and Metohija.

Дејан Д. Антић
Филозофски факултет
Универзитета у Нишу
Департман за историју

УДК 94(497.1)„1941”
070 МИР

АПРИЛСКИ РАТ 1941. ГОДИНЕ У БУГАРСКОМ ЛИСТУ *МИР**

Апстракт*:* Успеси нацистичких трупа у Европи и приступање Краљевине Бугарске силама Осовине, марта 1941. године, неутралну Краљевину Југославију довели су у незавидан војно-политички положај. Покушај изласка из деликатне геополитичке ситуације потписивањем протокола о приступању Тројном пакту од стране представника југословенске владе 25. марта 1941. године није пружио конкретне резултате јер је два дана касније у Београду изведен државни удар. Мартовски пуч и насилну промену југословенске владе руководство нацистичке Немачке тумачило је као непријатељски чин. Директивом 25 Адолф Хитлер је наредио напад на Југославију, а инвазија сила Осовине почела је у раним јутарњим часовима 6. априла 1941. године. Предмет интересовања нашег рада јесте извештавање бугарског дневног листа *Мир* о дешавањима у Југославији дан пред почетак инвазије, као и о приликама на југословенском ратишту до капитулације југословенских оружаних снага и окончања Априлског рата. Истраживање је спроведено на корпусу од 10 бројева једне од најчитанијих дневних новина у Бугарској. Анализирани бројеви публиковани су у периоду од 05. до 17. априла 1941. године. Јединица анализе био је сваки појединачни текст чија су тема ратна или политичка збивања у Југославији у задатом периоду.
Кључне речи: Немачка, 1941, Југославија, штампа, *Мир*, Априлски рат.

УВОД

Услед притисака и опасности од сукоба са силама Осовине, иако свестан дубоке поделе југословенског друштва и израженог антихитлеровског става српске војне, духовне и интелектуалне елите, кнез Павле Карађорђевић је одлучио да прихвати немачке концесије и предлог Берлина о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту. Приликом дефинисања става први намесник југословенске монархије био је свестан недовољне спремности војске државе коју предводи да се одупре вишеструко моћнијој коалицији сила Осовине, потенцијалне издаје несрпских елемената у земљи, дефетизма који су ширили противници

* Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-9/2021-14/200165).

монархије, ревизионизма и реваншизма за који су се припремали суседи, и немогућности Велике Британије да пружи конкретну војну помоћ Краљевини Југославији.[1] Под таквим околностима, на основу сагласности крунског савета, и према одлуци краљевске владе, 25. марта 1941. године у дворцу Белведере у Бечу, потписан је Протокол о приступању Краљевине Југославије Тројном пакту.[2]

Потписивање овог документа изазвало је опречне реакције у југословенском јавном мнењу. Српско друштво, иако подељено по многим питањима, већински је било против приступања Тројном пакту.[3] Антигермански став био је присутан и код једног броја политичких првака и официра југословенске државе, што због негативног искуства са Немцима из претходног рата, што због утицаја бројних обавештајних агентура. Тако су незадовољство дела српске јавности, и деловање британске Управе за специјалне операције (The Special Operations Executive – SOE) међу југословенским политичарима и официрским кором које је интензивирано крајем 1940. и почетком 1941. године, конкретне резултате пружили у ноћи између 26. и 27. марта 1941, када је официрска група предвођена генералом ваздухопловства Боривојем Мирковићем извршила државни удар. Завереници су исте ноћи успоставили контролу над земунским аеродромом, над важним зградама и институцијама, мостовима и саобраћајницама. У центар Београда стигли су тенкови, а за њима и пешадија. Све се окончало великом брзином, па је већ у зору 27. марта кнез Павле изгубио власт. Драгиша Цветковић – председник владе и један од потписника приступања Југославије Тројном пакту под принудом је поднео оставку, а функцију председника новог министарског савета завереници су поверили команданту ваздухопловства, армијском генералу Душану Симовићу.[4] Истог јутра краљ Петар II Карађорђевић проглашен је пунолетним, а његово ступање на престо обнародовано је краљевом Прокламацијом[5] коју је прочитао поручник Јаков Јововић имитирајући глас младог монарха.[6]

Током 27. марта улице Београда биле су препуне грађана који су демонстрирали против проосовинске оријентације Југославије и подржавали

[1] Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, Нови Сад 2001, 210-211.

[2] *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, II tom, priredio: Momčilo Stojković, Beograd 1998, dok. br. 327, str. 470-471.

[3] Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1992, 76.

[4] Коста Николић, *Савезници и покрети отпора у Југославији (1941–1945),* Београд 2009, 3, 5-8.

[5] *Политика*, бр. 11788 од 28.03.1941, стр. 1; *Време*, бр. 6887 од 28.03.1941, стр. 1.

[6] К. Николић, *нав. дело,* 8.

долазак пучистичке владе. Широм Србије владала је еуфорија. Ношене су југословенске заставе, певана је химна, дељене су антинемачке брошуре, ношени транспаренти, клицало се краљу, а против Немачке. Смену власти и ступање краља Петра II на чело државе поздравио је и сам врх Српске православне цркве.[7]

По преузимању власти организатори државног удара имали су пред собом два важна задатка. Први је био сачувати Југославију од потенцијалне војне реакције сила Осовине након пуча, а други формирати владу која би одражавала национално јединство. С тим у вези, генерал Симовић је у својим изјавама износио став да Југославија неће мењати спољнополитички курс, односно да ће поштовати међудржавне уговоре, укључујући и Протокол о приступању Тројном пакту. На унутрашњем политичком плану пружени су напори на придобијању Хрватске сељачке странке за подршку новој влади не би ли се избегао расцеп државе у моментима кључним по њен опстанак. ХСС је своју подршку условљавала признавањем Бановине Хрватске и проширењем њених надлежности, што је компликовало већ довољно замршене политичке прилике у земљи.[8] Уз олако дата обећања ХСС-у, Симовић је успео да придобије Мачека који је 4. априла и формално примио функцију првог потпредседника нове југословенске владе.[9]

И док су у Лондону на мартовски пуч у Југославији гледали са одобравањем истичући да је „Југославија поново пронашла своју душу“, у Берлину је уклањање владе Цветковић–Мачек која је потписала приступање Тројном пакту тумачено као шамар Трећем рајху.[10] По добијању информација о дешавањима на Балкану 27. марта нетрпељивост Хитлера према Србима је расла. Државни удар официра југословенске војске послужио је вођи рајха као потврда српске непоузданости и вероломности, због чега је Београд окарактерисао као заверенички центар којег треба лишити било каквог значаја.[11]

Истог дана када је обавештен о пучу Хитлер је на саветовању у Берлину изнео одлуку о нападу на Југославију. Изјавио је да је Југославија несигуран фактор и да је треба разбити како не би представљала препреку за напад на Грчку и касније на СССР. Није чекао изјаву лојалности нове владе у Београду јер је знао ко стоји иза пуча, као и чињеницу да ће се Југославија

[7] Љубомир Дурковић-Јакшић, *Учешће патријарха Гаврила и Српске православне цркве у догађајима испред и за време 27. марта 1941. и њихово страдање у току рата: поводом 30-годишнице од смрти патријарха Гаврила*, Београд 1980, 15-18.

[8] К. Николић, *нав. дело,* 9.

[9] Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knj. 1, Beograd 1984, 504; *Време*, бр. 6887 од 28.03.1941, стр. 2.

[10] Љ. Димић, нав. дело, 211.

[11] *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata*, knj. 2, priredio Antun Miletić, Beograd 1987, dok. br. 125. str. 342-345.

под Симовићевом владом када буде у могућности сврстати на страну западних сила. Због тога се определио за њено потпуно уништење уз подршку свих југословенских суседа осим Грчке коју је такође планирао да нападне. Био је уверен да ће рат против Југославије бити веома популаран у Италији, Мађарској, Бугарској јер су ове државе имале отворене претензије ка деловима југословенске територије, што се показало исправним.[12]Осим тога, на састанцима са сарадницима вођеним уочи напада на Југославију наглашавао је да је непријатељ Немачке искључиво српска влада, и да ће трупе Вермахта заштитити Хрвате, муслимане и Македонце од „српских шовиниста“.[13]

Директивом 25 одређен је план општег напада на Краљевину Југославију. Најважнији правци инвазије планирани су са територије Краљевине Бугарске и са линије Ријека–Грац из правца Италије и Аустрије која се тада налазила у саставу Немачке. Напад је почео у рану зору 6. априла 1941. године. Бомбардован је Београд и сви већи градови у земљи. Уништавани су аеродроми, војна и индустријска постројења, инфраструктурни објекти. После напада из ваздуха, немачка II армија започела је дејства са севера, а продор из Бугарске вршила је немачка XII армија. Напад на Југославију изазвао је потпуну пометњу и дезорганизацију њених оружаних снага. Југословенска влада и војска нису очекивале тако брзо немачки удар. Неспремност, издаја, саботаже и пета колона избили су на површину. Слом је био известан. Једанаестодневна ратна дејства окончана су поразом Краљевине Југославије. Документ о безусловној о капитулацији југословенских оружаних снага у згради чехословачког посланства у Београду потписали су 17. априла опуномоћеници Врховне команде југословенске владе, Александар Цинцар-Марковић и генерал Радивоје Јанковић.[14] Велики број југословенских официра и војника, углавном српске националности, одведен је у заробљеништво. Територију Југославије раскомадале су немачке, италијанске, мађарске и бугарске трупе. На њеном тлу окупатор је формирао и марионетске квазидржавне творевине.[15]

БУГАРСКИ ДНЕВНИ ЛИСТ *МИР* О АПРИЛСКОМ РАТУ

Званична Софија се 1941. године дефинитивно сврстала на страну сила Осовине. У духу тог опредељења, премијер Краљевине Бугарске Богдан

[12] Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knj. 2, Beograd 1984, 30-31.

[13] К. Николић, *нав. дело,* 12.

[14] *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1941-1945*, I, priredio: Bogdan Popović, Beograd 1988, dok. br. 18, str. 32-35; V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knj. 2, 300-307, 462-464.

[15] Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. knj. 2, Narodnooslobodilački rat i revolucija : 1941-1945*, Beograd 1988, 25-27.

Филов је 1. марта у Бечу потписао документ о приступању Тројном пакту.[16] Тим потписом бугарска територија је постала полигон нацистичких трупа за њихово оперисање на Балкану. Почетком марта немачке трупе стижу у Бугарску и учвршћују своје позиције између Југославије и Грчке, да би 6. априла XII немачка армија из сектора јужне Бугарске прешла југословенско-бугарску границу и започела инвазију у правцу Скопља.[17] Наредних дана од владе у Софији Немци су тражили да својим дивизијама запоседне Вардарску Македонију. Сагласност Хитлера да ступе на тло Југославије и успоставе контролу над областима од Пирота и Врања до Скопља и долине Вардара Бугари добијају 12. априла 1941. године, али су њихове трупе од самог почетка Априлског рата пружале логистичку подршку нацистима на уништењу југословенске војске и државе.[18]

Током турбулентних политичких процеса који су претходили Априлском рату 1941, као и за време борбених дејстава од 6. до 17. априла, бугарска јавност је свакодневно била информисана о догађајима у Југославији. Једна од најчитанијих дневних новина – *Мир* константно је доносила податке о приликама у западном суседству.[19] Тако су дан уочи напада нацистичке Немачке на Југославију новинари овог листа писали да је затегнутост југословенско-немачких односа главна тема штампе у Бугарској и региону. Према њиховом мишљењу свака нада за компромис на релацији Београд–Берлин била је искључена. Ни пристанак др Мачека да прихвати функцију у Симовићевом кабинету није променио готово ништа у спољнополитичком положају југословенске монархије. Бројне вести од 5. априла потврђивале су све већу концентрацију немачких трупа око граница Југославије и било је питање времена када ће се напад догодити. С тим у вези, југословенски министар иностраних послова Момчило Нинчић је у изјави грчкој новинској

[16] Централен държавен архив –София, Фонд: Министерски съвет 1879–1945 - 284К, опис 2, архивна единица 216, лист 1-2. (=ЦДА, ф, оп, а.е, л).

[17] Димитрије Кулић, *Бугарска окупација Србије 1941-1944*, књ. 1, Београд 1992, 57, 61.

[18] Vlado Strugar, „Sistem bugarske okupacije u jugoslovenskim oblastima (1941-1944)“, *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, knj. 1, Beograd 1980, 252; *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata*, knj. 2, dok. br. 125, str. 343.

[19] Оснивач листа *Мир* био је Константин Стоилов, лидер Народне партије у Бугарској. Новине су излазиле од 1894. до 1944. године. Од 1905. године постају дневни лист. Током педесетогодишњег објављивања *Мир* је важио за једно од најчитанијих штампаних гласила у Бугарској. Због ауторитета и меродавности његови новински чланци често су цитирани у иностранству. Истраживачи штампе га још називају и бугарским „Тајмсом“. За више података види: Борис Андреев, *Начало, развой и възход на българския печат*, Том 2: *Идейно-политически и всекидневен печат*, София 1948, 126; Тодор Панайотов, „Темите на всекидневния вестник „Мир” (българският„Таймс”) в годините на Втората световна война“, *Минало*, No 2 (2005), София 2005, 49-59.

агенцији „Катимерини“, коју је *Мир* пренео, навео да су разговори вођени са циљем очувања националне независности Југославије очигледно пропали, те да је он учинио све што се може учинити да не дође до рата, и нагласио да се југословенски народ суочавао са претњама и у прошлости, да се не плаши, и да је спреман на борбу уколико је то неопходно. Са друге стране, из Немачке су и тог дана понављане изјаве да су антигерманске манифестације у Београду и другим српским градовима доказ једног менталитета који изазива огорчење Немаца, нарочито због чињенице да се југословенска влада није дистанцирала од њих. Демонстрације и инциденти су, како је пренео *Мир*, оцењени као „терористичка дела српских четника који су познати по великом броју напада на Немце и Хрвате још из времена Великог рата“.[20]

Извештаји телеграфских агенција и новински написи од 5. априла припремали су јавно мнење Бугарске за нови рат. Већ сутрадан, 6. априла, у раним јутарњим часовима почео је напад на Краљевину Југославију. Насловна страна *Мира* доносила је информације о немачком удару на Југославију и о успесима Луфтвафеа у првим часовима борбе на југоисточном фронту. Сви важни југословенски аеродроми били су систематично бомбардовани. На земљи је уништено 98 авиона. Београд је гађан свом жестином, а уништени су и аеродроми у Тополи, Паланци, Урошевцу, Приштини... У жестоким борбама немачке копнене снаге подржане авијацијом су првог дана Априлског рата продрле 30-40 км у дубину југословенске територије. *Мир* је наглашавао да подробнијих података о резултатима немачког напада нема јер Немци не дају обимна саопштења пре великог успеха, што је, по овом листу, била пракса и током рата у Пољској, Норшвекој, Белгији и Француској. Иако не доноси подробније податке, редакција *Мира* у истом броју осуђује бомбардовање које су југословенски авиони извршили у Бугарској, Румунији и Мађарској, истичући да поменуте државе, иако су потписнице Тројног пакта, не учествују у војним дејствима против Југославије,[21] али зато не осуђује разарање југословенских градова, нити помиње да је бугарска влада све своје државне ресурсе, инфраструктуру и комплетну војну логистику уступила ваздушним и копненим снагама Трећег рајха.

У рубрици „Немачка саопштења“ од 9. априла 1941. године *Мир* преноси да су ваздушне и пешадијске снаге под командом генерал-фелдмаршала Вилхелма Листа из правца Бугарске пробиле југословенску одбрану, избиле на Скопље и прешле Вардар, чиме је извршено одсецање југословенских од грчких снага. У истом броју, под насловом „Декларација председника владе“, новинар *Мира* саопштава да је 8. априла 1941. године на седници Народне скупштине у Софији председник бугарске владе Богдан Филов

[20] *Мир*, No 12202, 5. априлъ 1941, 1.
[21] *Мир*, No 12203, 8. априлъ 1941, 1.

поводом дешавања у Југославији изјавио да је цела Бугарска са радошћу примила вест о приступању Југославије Тројном пакту, јер је то била гаранција мира на Балкану, али је државни удар изведен у Београду довео до рата од 6. април 1941. године. Он је оптужио југословенске снаге да су између 2. и 3. и између 7. и 8. априла нападале бугарска војна постројења у пограничној зони, и да су бомбардовале Софију и Ћустендил. По питању немачког продора на тло југословенског дела Македоније Филов је истакао да цела Бугарска са посебном пажњом прати збивања у Македонији и да је у сваком моменту спремна да свим расположивим средствима заштити част, права и интересе тамошњег „бугарског“ народа.[22] Само два дана по обраћању Богдана Филова у Собрању, немачке трупе су продрле ка Егејском мору.[23] Под контролу нациста доспели су градови Солун, Прилеп, Тетово, Скопље, Велес, Ниш, док су Грчке трупе стациониране у сектору источно од Вардара капитулирале. Тог 10. априла *Мир* доноси и саопштење да је договор о пријатељству између Мађарске и Југославије званична Будимпешта прогласила неважећим.[24]

У петак, 11. априла овај медиј пружа подробније информације о југословенско-мађарским односима. По истој матрици према којој су југословенске ваздухопловне снаге оптужене да дејствују на територији Бугарске, „иако званична Бугарска не учествује у рату“, Будимпешта је оптуживала Краљевину Југославију да њени војни ваздухоплови бомбардују циљеве на територији Мађарске. Не износећи подробније податке о којим се циљевима ради, лист *Мир* саопштава вест да је Мађарска због напада из Југославије приморана да објави рат јужном суседу, уз констатацију да обе државе имају старе нерашчишћене рачуне. У вези са мађарском објавом рата бугарски „Тајмс“ преноси и заповест регента Миклоша Хортија упућену његовој војсци, у којој се каже: „Војници, дуг нам налаже да притекнемо у помоћ браћи која је одвојена од нас. Рачунајући на вашу дисциплину и вашу борбену способност убеђен сам да ћете одлично испунити свој нови задатак. Мађарски Бог и цео народ вам се придружују. Напред ка хиљадугодишњим границама Мађарске“.[25]

Упоредо са напредовањем II немачке армије на северу, 12. априла новине *Мир* саопштавају да су силе Осовине бележиле успехе и на другим деловима југоисточног фронта. Мађарска војска је напредовала ка Суботици, а Италијани су заузели Охрид и дошли у додир са немачким снагама северно од Охридског језера.[26] Тога дана су бугарски краљ Борис III, влада и државно руководство из Софије упутили телеграм команданту и

[22] *Мир*, No 12204, 9. априлъ 1941, 1.

[23] *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata*, knj. 2, dok. br. 191, str. 552-553.

[24] *Мир*, No 12205, 10. априлъ 1941, 1.

[25] *Мир*, No 12206, 11. априлъ 1941, 1.

[26] *Мир*, No 12207, 12. априлъ 1941, 1.

јединицама XII немачке армије у којем износе дивљење и честитке због германских ратних подвига.[27] Осим успеха Вермахта нарочито задовољство у Софији причињавала је и чињеница да су немачке трупе чврсто држале Вардарску Македонију која је добрим делом, према смерницама Берлина о распарчавању Југославије, требало да припадне Бугарима.[28]

Катастрофалан развој ситуације пратио је и северозападне делове југословенске монархије. Са уласком немачких трупа у Загреб, генерал Славко Кватерник је у име усташа 10. априла 1941. године прогласио Независну државу Хрватску и исказао оданост Трећем рајху.[29] Ову информацију је дневни лист *Мир* саопштио 11. априла 1941. године, да би у издању од 14. априла под насловом „Људи о којима се говори" централни део своје насловне стране посветио др Мили Будаку, погрешно га титулишући као премијер Хрватске. У поменутом броју о др Будаку се говори афирмативно, као о књижевнику и једном од вођа хрватске деснице која је обликована 1929. године, када је, према наводима *Мира,* „диктатура краља Александра јавно испољила антихрватску оријентацију и када је све што је носило хрватски белег стављено ван закона". Продужавајући у подгревању антисрпског расположења, *Мир* је подсећао на покушај убиства др Будака, повезујући тај догађај са режимом у Београду, док је владавину краља Александра I Карађорђевића карактерисао као злочиначку, подвлачећи да се „у фронту против ње нашло целокупно несрпско становништво". Тога дана најтиражнији бугарски лист доносио је и вести да су италијанске снаге низале успехе у операцијама на Балкану, да су се над Београдом и Љубљаном вијориле заставе Трећег раха, и да су „британски и српски" авиони у току ноћи између 13. и 14. априла бомбардовали цивилне циљеве у Софији, због чега је краљ Борис морао да посети пострадала места и увери се о размерама штете.[30]

Средином априла стање на фронту и положај југословенске војске били су критични. Уз констатацију да немачка војска потискује остатке југословенске армије ка планинама према јадранском приморју *Мир* је 15. априла, под насловом „Очекује се безуспешна капитулација српске армије", преносио поруку радио Софије која је гласила: „Према последњим поузданим извештајима са бојишта, српска војска више нема фронт, не може да води организовану борбу, нема командног кадра. Њени генерали, који су увели народ у рат, данас су или у бегству или више нису способни да предводе своје снаге па одступају у нереду схватајући да се око њих стеже челични обруч. Због таквог њиховог положаја у наредних 24 часа може се очекивати безусловна капитулација српске војске. Можда нас

[27] *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata*, knj. 2, dok. br. 193, str. 556.

[28] *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, II tom, dok. br. 336, str. 490-491.

[29] *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, II tom, dok. br. 335, str. 489-490.

[30] *Мир*, No 12208, 14. априлъ 1941, 1.

само неколико часова дели од саопштења о великом војном успеху који ће пружити силама Осовине, а нарочито нама Бугарима морално задовољство због слома Срба у рату на Балкану и због невиних жртава које смо дали у безочним ваздушним нападима извршеним над отвореним бугарским градовима“.[31]

Тог 15. априла у вечерњим часовима, док је на таласима радио Софије понављана порука наведене садржине, бугарска влада је донела одлуку о прекиду дипломатских односа са Краљевином Југославијом из, како је *Мир* писао, следећих разлога: „1) напади југословенске војске на бугарска погранична места; 2) напади југословенске војне авијације на бугарске градове, иако се Бугарска држала неутрално у рату; 3) неприхватљива делатност дипломатских представника југословенске монархије у Софији који су у вези са антидржавним елементима радили на избијању преврата у бугарској држави.“ Наравно, радило се о наводима црно-белог карактера, проблематичним у смислу истине, али се иза њих сакривао рад на психолошкој припреми јавног мнења у Бугарској за интервенцију њених оружаних снага на територију туђе, међународно признате земље, што су Берлин и Рим подржавали.[32]

Мир је 16. априла доносио извештаје и страних новинских кућа који су се уклапали у идеолошку матрицу владајућих кругова у Софији. Тако је читаоцима у Бугарској представљен текст *Die Deutsche Allgemeine Zeitung*-а у којем је саопштено да се у Лондону више не говори о Југославији јер је она нестала као војна сила и политички фактор. У вези са ратом на Балкану и сломом Југославије берлински лист је доносио јасне поруке: „Енглеска може да прибележи још једну жртву своје политике, док силе Осовине настављају да следе јединствен циљ – да туку Енглеску свуда где је сретну. Када буду уништени и последњи британски најамници на континенту, биће уништена и британска моћ“. Поред немачких листова и на страницама турског журнала „Ikdam“ нашао се текст који је догађаје из Априлског рата у Југославији описивао на врло пристрасан начин: „после 20 година терора дошао је крај српској хегемонији на Балкану. Версајска Југославија је пала при првом озбиљнијем потресу. Хрватска је објавила своју независност, Мађари су ушли у рат да заштите своју браћу, а сутра ће и Бугари учинити исто“.[33]

У готово истоветном тону на насловнима странама бугарског *Мира* могли су се 16. и 17. априла уочити и текстови о новој усташкој држави[34]

[31] *Мир*, No 12209, 15. април 1941, 1.

[32] *Мир*, No 12210, 16. април 1941, 1.

[33] *Мир*, No 12210, 16. април 1941, 1.

[34] У писању листа *Мир* о НДХ током Априлског рата рефлектовала се наклоњеност званичне Софије усташком покрету и његовим првацима. Бугарске власти су подржавале разбијање Југославије и стварање усташке државне творевине. Четири

чије је руководство настојало да дефинише њене територијалне оквире, али и о црногорском комитету који је шансу за скидање „српског јарма“ видео у доласку трупа фашистичке Италије на Цетиње. По питању НДХ *Мир* је писао да је та „творевина“ призната од стране Немачке и Италије, али да се о њеним границама међу силама Осовине говорило као о мање важном детаљу који у потпуности зависи од добре воље Берлина и Рима. У том смислу, редакција овог листа је пренела немачки одговор на телеграм који су у вези са границама НДХ Берлину званично упутили Анте Павелић и Славко Кватерник. У германском одговору је стајало: „Овог момента сва пажња је усмерена ка војним дејствима. О границама ће моћи да се говори мало касније. Нове границе треба повлачити пажљиво, а не попут непреведних граница у Версају, јер ће само тако оне бити дуготрајне и гарантовати мир.“[35]

На дан када су у згради чехословачког посланства у Београду Александар Цинцар-Марковић и генерал Радивоје Јанковић потписали безусловну војну капитулацију југословенских оружаних снага[36] дневни лист *Мир* је саопштио вест да се према информацијама са терена немачка инвазија на Србију може сматрати завршеном, и да балканска офанзива улази у другу фазу рата која захтева комплетно сламање Грчке. Преносећи телефонски извештај из Берлина, редакција овог листа је јавност информисала да су немачке трупе приморале југословенску армију на предају, да су сва већа упоришта српске војске неутралисана, те да су остале само мање неповезане групације које нису у стању да пруже озбиљан отпор, па услед немоћи лутају по планинским пределима. Уз констатацију да је за десет дана цела српска армија, која је бројала милион људи потпуно уништена, *Мир* је закључио да је српски план о формирању балканског фронта и пружању дуготрајног војног отпора силама Осовине потпуно пропао, и да та пропаст са собом носи огромне последице по српски народ у будућности. Према мишљењу редакције „бугарског Тајмса“ војни расплет догађаја у југоисточној Европи наговештавао је увођење новог поретка на Балкану,[37] што је у преводу значило исписивање нових граничних линија и потпуну маргинализацију српског фактора у државно-правном и политичком смислу.

Иако је од стране бугарских истраживача штампе новинско гласило *Мир* из периода Другог светског рата оцењено као објективан и непристрасан

дана после капитулације југословенске војске, 21. априла 1941. године краљ Борис III је обавестио Павелића да је влада његове државе признала постојање Независне државе Хрватске. Види: ЦДА, ф. Монархически институт в България (1851–1956) - 3к, оп. 1, а.е. 1215, л. 54.

[35] *Мир*, No 12210, 16, априлъ 1941, 1; *Мир*, No 12211, 17, априлъ 1941, 1.

[36] *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata*, knj. 2, dok. br. 298, str. 776-780.

[37] *Мир*, No 12211, 17. априлъ 1941, 1.

штампани медиј, када је у питању извештавања о Априлском рату и Краљевини Југославији ове се тврдње не могу прихватити као тачне. Анализирајући садржаје десет бројева *Мир*-а публикованих од 5. до 17. априла 1941. године уочили смо да је редакција листа прећуткивала неке од врло важних информација, попут оне о материјалном разарању градова југословенске монархије и страдању цивилног становништва услед дејстава немачких снага. Насупрот томе, *Мир* је кроз своје текстове и саопштења оптуживао југословенске оружане и ваздухопловне снаге да дејствима у пограничју угрожавају позиције Краљевине Бугарске, не износећи чињеницу да је Бугарска комплетну инфраструктуру, војне и цивилне ресурсе у граничном појасу према Југославији ставила у службу Трећег рајха. Из текстова *Мир*-а необавештени читалац би скоро па могао да закључи како су рат од 6. априла 1941. године започели Срби, а не немачке ваздушне и копнене снаге. Разлог оваквом пристрасном и тенденциозном извештавању треба тражити у намери редакције поменутог листа да оправда опредељење државног руководства у Софији за подршку силама Осовине, и припреми јавно мнење у земљи за рат против источног суседа и окупацију његових територија по рецепту из Првог светског рата. У том смислу могу се разумети и врло афирмативни текстови *Мир-а* о стварању Независне државе Хрватске и њеним првацима, мађарским аспирацијама на југословенске просторе, о црногорским сепаратистима, али и о успесима Вермахта на Балканском полуострву. Једноставно, дневни лист *Мир* је током Априлског рата следио политику званичне бугарске владе и користио као инструмент у реализацији њених проосовинских интереса.

Необјављени извори:

Централен държавен архив – София,
ф. Монархически институт в България (1851–1956) - 3к.
ф. Министерски съвет 1879–1945 - 284к.

Објављени извори:

Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata, knj. 2, priredio Antun Miletić, Beograd 1987.

Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama, II tom, priredio: Momčilo Stojković, Beograd 1998.

Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije 1941-1945, I, priredio: Bogdan Popović, Beograd 1988.

Штампа:

Време (Београд), бр. 6887 од 28.03.1941.
Мир (София), бр. 12202 – 12211, од 5. до 17. априла 1941.
Политика (Београд), бр. 11788 од 28.03.1941;

Литература:

Андреев Борис, *Начало, развой и възход на българския печат*, Том 2: *Идейно-политически и всекидневен печат*, София 1948.

Димић Љубодраг, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, Нови Сад 2001.

Дурковић-Јакшић Љубомир, *Учешће патријарха Гаврила и Српске православне цркве у догађајима испред и за време 27. марта 1941. и њихово страдање у току рата: поводом 30-годишнице од смрти патријарха Гаврила*, Београд 1980.

Кулић Димитрије, *Бугарска окупација Србије 1941-1944*, књ. 1, Београд 1992.

Николић Коста, *Савезници и покрети отпора у Југославији (1941–1945),* Београд 2009.

Панайотов Тодор, „Темите на всекидневния вестник „Мир" (българският„Таймс") в годините на Втората световна война", *Минало*, No 2 (2005), София 2005.

Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. knj. 2, Narodnooslobodilački rat i revolucija:1941-1945*, Beograd 1988.

Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1992.

Strugar Vlado, „Sistem bugarske okupacije u jugoslovenskim oblastima (1941-1944)", *Jugoslovensko-bugarski odnosi u XX veku*, knj. 1, Beograd 1980.

Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, knj. 1 i 2, Beograd 1984.

Summary

Dejan Antić

THE 1941 APRIL WAR IN THE BULGARIAN DAILY NEWSPAPER *MIR*

The success of the Nazi troops in Europe and the accession of the Kingdom of Bulgaria to the Axis in March 1941 put the neutral Kingdom of Yugoslavia in a difficult military and political position. The attempt to resolve the sensitive geopolitical situation by signing the protocol to join the Tripartite Pact by the representatives of the Yugoslav government on March 25, 1941, provided no

concrete results because only two days later, a coup d'état was performed in Belgrade. The Yugoslav coup d'état and the forceful overthrowing of the Yugoslav government were interpreted by Nazi Germany as an act of belligerence. With the Führer Directive 25, Adolf Hitler ordered an attack on Yugoslavia, and the Axis invasion began in the early morning of April 6, 1941. Our point of interest is the reports of the Bulgarian daily newspaper *Mir* about the events in Yugoslavia the day before the invasion began, as well as the state of the Yugoslav theater of war until the surrender of the Yugoslav armed forces and the end of the April war. The research was conducted on the corpus consisting of ten issues of one of the most popular daily newspapers in Bulgaria. The analyzed issues were published between April 5 and April 17, 1941. The units for analysis were all the individual texts that discussed the military or political affairs in Yugoslavia in the given period.

Момчило Павловић
Институт за савремену историју,
Београд
Немања Митровић
докторанд, Филозофски факултет,
Београд

УДК 94:355.425.4(497.11)"1941"

КОСТА МИЛОВАНОВИЋ ПЕЋАНАЦ И ФОРМИРАЊЕ ЧЕТНИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ НА ЈУГУ СРБИЈЕ 6. АПРИЛ – 27. АВГУСТ 1941. ГОДИНЕ

Апстракт: Рад се бави активностима војводе Косте Миловановића Пећанца од 6. априла до објављивања *Прогласа драгом народу* 27. августа 1941. У том петомесечном периоду Пећанац је успео да организује четничке одреде широм Србије, а највише на простору југа Србије, у Топлици, Јабланици и лесковачком крају. У раду су истакнуте активности Косте Миловановића Пећанца на успостављању, организацији и активностима четничких одреда и њиховој улози у бурним догађајима 1941. године. Посебно је истакнут политички и војни оквир одлука које је доносио Пећанац.
Кључне речи: југ Србије, Други светски рат, покрет отпора, устанак, Коста Пећанац, четничка организација, Крста Михајловић, Немци, Проглас драгом народу.

Већ првих дана од немачког напада на Југославију расуло и пораз југословенске војске видели су се и на југу Србије.1 На том простору расформиране су три дивизије; народ је њихово оружје склонио и касније употребио. Поред друмова су лежали напуштени топови и

[1] У лесковачком крају операције током Априлског рата биле су завршене 13. априла, расформиравањем јединица Власинског одреда и заробљавањем или растурањем делова Дринске дивизије која се налазила у повлачењу правцем Прокупље–Куршумлија–Медвеђа. Одлуку о распуштању Власинског одреда донео је њен командант генерал Павле Павловић на састанку са командантима пукова и генералштабним официрима, одржаном 12. априла у Лебану, а усред фактичког опкољавања од стране Немаца, лошег стања у војсци и непостојања везе са вишом командом. Више о Априлском рату у овом крају у: Милош Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини*, Београд 2020; Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza,* II, Ljubljana1984; Живан Стојковић, „Априлски рат 1941", *Лесковачки зборник*, бр. 24, Лесковац 1984, 215–243; Никола П. Илић, „Немачко бомбардовање Лесковца 1941. године", *Лесковачки зборник*, бр. 35, Лесковац, 1995, 371–375; Милош Жикић, „Лесковац и околина у Априлском рату", *Лесковачки зборник*, бр. 59, Лесковац, 2019, 291–304.

коморе. Локално становништво је развлачило војну опрему, растављало топове за раонике и друге намене, вукло и закопавало пушке, митраљезе и муницију. Шумама су лутале гомиле војника без било какве команде. Они који нису били заробљени враћали су се у своја села, а сура војничка одела префарбавали у црна.[2] Такво стање је било више него погодно за герилско ратовање и пружање отпора од стране свих оних који се нису мирили са окупацијом.

Иако је земља окупирана и раскомадана, а војска капитулирала, појединачног отпора је и даље било. После Априлског рата у Југославији, посебно у Србији, није престало да се пуца на непријатеља, а убрзо се сазнало да Коста Миловановић Пећанац ради на стварању организације четника.[3]

Природно је било да се у Топлици и на ширем простору југа Србије појави организовани отпор непријатељу, не само због традиције (Топлички устанак – први и једини организовани устанак у Првом светском рату), него и због поновне бугарске и арнаутске опасности, као и великог утицаја који су Коста Миловановић Пећанац и његови ратни другови имали на том подручју. Пећанац је у то време већ био легенда. Велика, јуначка и крвава епопеја Топличког устанка донела му је после ослобођења чин резервног капетана, Карађорђеву звезду са мачевима, поред готово свих ратних савезничких одликовања, као и репутацију једног од најпознатијих и најхрабријих четничких војвода.[4] Према речима једног савременика, Пећанац је био легендарна фигура „бунтовника, устаника, осветника, борца, кондотијера из српског четничког покрета, лукавог и довитљивог српског сељака који се родио у ропству те му је непрекидна борба за опстанак и преживљавање веома јако формирала смелост и необичну лукавост,

[2] „У Топлици, имали смо те користи од капитулације војске што су се са баченим оружјем вежбали и сви чобани, и то не само пушком и карабином, већ и са лаким и тешким митраљезима. Са бомбама су чобани код нас у Пустој Реци ловили рибу." Аутор пише да је слушао дечкиће од осам година како саветују један другога и објашњавају чобанкама: „Само гу одшрафи, чукни о камен па баци у вир и легни иза камена; кад груне експлозија, чекај испод вира и хватај рибе кад их вода носи кроз брзак" (Милош Младеновић, *Лажни идоли и варљиви идеали,* Лондон 1965, 24).

[3] Коста Пећанац, председник Удружења четника од 1932. и јунак Топличког устанка, после краткотрајног Априлског рата започео је активност најпре на југу Србије (у Топлици, Јабланици и Пустој Реци), а убрзо и у читавој Србији, односно у оном делу који је преостао од ње. Нешто касније на западу Србије Драгољуб Михаиловић је формирао групе и одреде које су мање-више предводили официри и подофицири поражене југословенске војске. Они су усвојили назив Југословенска војска у отаџбини, али су и они у народу били познати као четници. Тек после напада Немачке на СССР своје одреде су формирали и комунисти. Више о Кости Миливановићу Пећанцу у: Момчило Павловић, Божица Младеновић, *Коста Миловановић Пећанац, 1879–1944,* Београд 2006.

[4] Момчило Павловић, Божица Младеновић, *нав. дело*, 334.

довитљивост и крајње неповерење. Када се са њим разговарало увек се могло да примети како, тобож немарно гладећи своју рашчупану браду, он пажљиво мери и испитује сваку реч свога саговорника. Он је увек био на опрезу као некада у планинама Јужне Србије у славној Скопској Црној Гори и на Козјаку где је свака увала, свака стена, свако стабло могло да буде заседа и погибија". Његово име је значило много српским борцима за слободу и десетине хиљада старих четника признавало га је за свог шефа, пише Краков.[5] Сличан став о Пећанцу имали су Влада и Генералштаб. За врх државе и војске он је био једина личност са довољно ауторитета која би била у стању да организује герилски отпор у случају рата.

Дан уочи напада Немачке на Југославију и разорног бомбардовања Београда, 5. априла 1941, Коста Миловановић Пећанац, времешни војвода од 62. године, постављен је за команданта свих четничких одреда Краљевине Југославије наредбом министра војске и морнарице, а у сагласности Врховне команде, стр. пов. ђ. бр. 36/41 и наређења команданта Пете армијске области стр. пов. ђ. бр. 1816/41.[6] Војводи Миловановићу је стављено у дужност да у случају рата и повлачења југословенске војске остане у позадини непријатељске војске ради организовања герилског ратовања на рејону Рашка – стара тромеђа, српско-турско-бугарска граница и по дубини ка северу и југу Србије.[7] О овоме сведочи писмо Милорада Величковића,

---

[5] Станислав Краков, *Генерал Милан Недић,* књ. 1, Минхен 1963, 123.

[6] Војни архив (ВА), (раније Архив Војно-историјског института-АВИИ), Недићева архива (Нда), к. 33А, ф. 12

[7] Послератни активисти Озне, касније Удбе, који су ревносно прикупљали податке о активностима четника Косте Пећанца како би се обрачунали са њима, наредбу тумаче на следећи начин: „Ова наредба нам јасно говори да је југословенска Влада очекивала пропаст своје државе, спремност на капитулацију пред немачком и италијанском војском, без да је радила на одбрани наше земље. Да би се Влада обезбедила док се налази у емиграцији, јер је предосећала и знала да се српски народ неће умирити и помирити са капитулацијом и окупацијом, а да не би дошао на челу побуњеног народа човек који није уживао краљево поверење, постављен је Коста Пећанац, оронули и излапели старац, који је био режимски и дворски човек, мада је према неким доказима био немачки шпијун још од пре рата, да је ишао илегално 1940. на састанак у Софију са министром иностраних послова Трећег рајха, Рибентропом, где је добио задатке за рад после окупације Југославије, примио велику суму новаца и обећан му је добар положај у окупираној Србији. Да је ово било тачно показале су чињенице да је Пећанац после окупације склопио пакт са Немцима и ставио им се отворено у службу". Материјал (елаборат) Удбе среза Лесковац под насловом *Четници Косте Миловановића - Пећанца 1941. и 1942.* који су саставили „обрађивачи" Никола Илић, који је касније писао, између осталог, и о четницима и Миливоје Вучковић, као и „сарадници" Добривоје Станојковић, Мирко Најдановић, Божидар Радовановић и Слободан Божиновић. Материјал носи датум 28. децембар 1960. и чува се у Народном музеју у Лесковцу, рег. бр. 1219. Читава поглавља из материјала касније су у више наврата локални историчари мање-више преписивали. Тако је један сиров и полуписмен материјал

упућено 30. јануара 1942. генералу Стевану Радовановићу, команданту Недићеве жандармерије, у којем, између осталог, стоји: „Коста Пећанац 4. IV 1941. послао ми је поруку из Београда да га 6. IV чекам у Нишу. Састали смо се 7. IV у Нишу. Војвода К. Пећанац је донео са собом наредбу г. министра војске и морнарице стр. пов. ђ. бр. 3645 (прве две цифре се у свим документима слажу), с којом наредбом смо отишли код команданта Пете армије, дали смо требовања на основу којих смо из магацина у нишком граду добили одело, обућу, пушке, муницију и бомбе, као и друге потребе за 600 људи. Све смо отерали у Белољин. 8. IV увече разделили смо четницима оружје, одело и друго и распоредили их у три групе. Прва група упућена је у правцу старе српске границе ка Преполцу. Друга група ка Блажеву, а трећа је група пошла са нама уз Топлицу, правац село Жуч – Мерђез – Луково – Луковска бања, док нисмо дошли у планину Копаоник на месту званом Слепи Јелак. Све три групе кренуле су из Куршумлије свака у свом правцу 10. априла прошле године у 4 сата изјутра", истога дана када су Немци ушли у Прокупље.[8]

Слично видимо и у извештају генерала Живка Станисављевића, ратног команданта Пете армијске области. Међутим, генерал рапортира да се Пећанац појавио у његовом штабу пре почетка немачког напада. Он, такође, помиње и наредбу министра војног по којој је Пећанац требало да оперише у области Копаоника и на основу које је Пећанцу и десетак људи који су били у његовој пратњи дато оружје, муниција и новац. Како би Штаб Пете армијске области могао да изда потребни материјал, може се закључити да је постојало и наређење Министра војске и морнарице о томе. Оно такође није сачувано, а једино што се зна јесте да је Пећанцу требало да се изађе у свему у сусрет.[9] Кесеровић је на саслушању 1945. изјавио да је видео пуномоћје команданта Пете армије генерала Владимира Цукавца који је наредио Пећанцу, у име Врховне команде, да у отаџбини продужи четничку акцију.[10]

са мноштвом контроверзних и непроверених исказа сведока постао историјски извор првог реда, а подаци изнети у њему историјске чињенице и „права" истина локалних историографа. Иако је наредба цитирана више пута, а у свим објавама и другим актима К. Пећанца стално помињана, њен оригинални текст о постављењу Пећанца за команданта свих четничких одреда до сада није пронађен. Међутим, како је цитирају и многи писци у емиграцији, а нико је није оспоравао у земљи, то се са сигурношћу може претпоставити да је постојала. Међутим, Душан Симовић, генерал, пучиста и министар владе 27. марта 1941, после рата у Југославији није могао да се сети да је таква наредба издата. Роксанда Васиљевић, снаха Косте Пећанца, наводи да је дуго чувала и овлашћење свих банова Пећанцу да организује четничку акцију.

[8] Момчило Павловић, Божица Младеновић, *нав. дело*, 174.

[9] Милош Жикић, *нав. дело*, 109–110.

[10] *Суђење члановима политичког и војног руководства организације Драже Михаиловића, Стенограмске белешке,* Београд 1945, 201.

Ови искази, као и неки други подаци, вели Борковић, дају нам основе да закључимо да је Пећанчева група била прва четничка формација и уопште прва национална оружана формација, која је створена још пре капитулације Краљевине Југославије.[11] До сличног закључка дошао је и историчар Драгољуб Петровић у чланку објављеном у Војноисторијском гласнику 1968. године.[12]

Иако је Војска Краљевине Југославије имала посебне планове и упутства за четничко ратовање, највише војне власти нису озбиљније рачунале на четничка удружења као основне носиоце те активности. Југословенска војска је од 1940. године имала у свом саставу и јуришне/четничке одреде и засебну команду. Та Четничка команда требало је, према плану, да буде носилац герилског начина ратовања у случају да читава југословенска војска пређе у герилу. Њој је, дакле, била предодређена кључна улога у адаптирању на нов начин ратовања. Такође, она је требало да буде носилац диверзантског и обавештајног рада. Извршавање поменутих задатака није дошло до изражаја током Априлског рата јер краткотрајан отпор војске није пружио довољно места и времена за озбиљнију организацију и акције.[13] Какав је требало да буде однос старе четничке организације предвођене Костом Пећанцем и Четничке команде југословенске војске није до краја јасно. Познато је на основу обавештења упућеног 2. априла из Кабинета министра војске и морнарице генералу Михаилу Михаиловићу, команданту

---

[11] Милан Борковић, *Контарареволуција у Србији, квислиншка управа 1941–42.* књ. 2, Београд 1979, 175.

[12] Драгољуб Петровић, „Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка октобра 1941. године“, *Војноисториски гласник*, бр. 2, Београд 1968, 173–202.

[13] Јуришне/четничке јединице биле су најмлађе формације Југословенске војске. Оне су формиране маја 1940. године. Прво разматрање герилских јединица забележено је у ратном плану „С“, усвојеном почетком 1940. Он је, према изјавама генерала Душана Симовића, пуковника Бранка Поповића и других предвиђао и рад герилских одреда у позадини непријатељске војске. Слично ангажовање предвиђали су и планови „Р-40“ и „Р-41“ који су касније били донети. Одлуку о формирању Четничких одреда донео је министар војске и морнарице генерал Милан Недић 8. маја 1940. године. На приговор Влатка Мачека да израз „четнички“ асоцира на великосрпске аспирације и да је стриктно везан само за Србију, од 10. јула па све до 1. априла 1941. године за званичан назив ових јединица коришћено је „Јуришни одреди“. После тога стари назив је враћен. Било је укупно седам четничких батаљона распоређених по армијским областима (формирање седмог батаљона започето је 1. априла 1941. и није до краја спроведено). Тако се у Нишу налазио 5. четнички батаљон. Штаб Јуришне/Четничке команде налазио се до 1. априла у Петворадинској тврђави, а после тога у Краљеву. (Aleksandar Životić, „Četničke jedinice vojske Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2011), 40–41).

Јуришне/Четничке команде, да је дошло до састанка са Пећанцем и да је резултат разговора била одлука штаба Јуришне команде упућена 4. априла Кабинету министра војног да Коста Пећанац организује четнике у рејону Ртња – све до Козјака. Како било, априлски крах значио је крај и за ову формацију чији се штаб са остацима јуришних јединица после повлачења предао Немцима у Сарајеву 18. априла.[14] Капитулацијом Југословенске војске Пећанац је био препуштен сам себи и са наредбом у џепу могао је самостално и својевољно да организује четничке одреде и поставља војводе.

Нема довољно података да би се реконструисало кретање К. Пећанца у Априлском рату, али изгледа да је он већ 6. априла 1941. из Куршумлије, односно са Копаоника, почео да организује четничке одреде. Прво седиште Горског штаба било је у Луковској Бањи, али је убрзо премештено на планину Соколовицу, у средиште бунтовног народа из 1917. године, онде где је Пећанчев утицај био највећи.[15] Легендарно име Пећанца, разграната мрежа четничких пододбора,[16] као и чињеница да се у скоро сваком месту знало ко су истакнути четници иду у прилог томе да је становништво почело да прилази четницима чим се сазнало да је Пећанац поново формирао Горски штаб четничких одреда на Копаонику.

Како би охрабрио родитеље да шаљу своју децу у четнике и показао праведност, Пећанац је и свог сина Милана повео у шуму. Постоје две верзије о укључењу његовог сина у четничке одреде.[17] По једнима, априла 1941. године у данима капитулације југословенске војске Пећанац се, избегавши заробљавање, повлачио са сином Миланом из Куршумлије у Луковску Бању, а затим је отишао на Копаоник. По другој верзији, непосредно после капитулације Пећанац је послао поверљивог четника у Куршумлију да му доведе сина Милана. Софија, Пећанчева супруга, вратила је четника, јер није хтела да се раздваја са сином. Четник се потом вратио на Соколовицу и пренео Пећанцу шта се десило у Куршумлији. Стари војвода је био неумољив: „Вежите кучку за бандеру, а Милана ми доведите. И он има обавезу да брани земљу, као и сви други”.[18] Милан Пећанац је постављен за војводу Куршумлијског, а његов одред се на територији Куршумлије и Топлице са нарочитом жестином борио против партизана.[19]

---

[14] Velimir Terzić, *нав. дело*, II tom, 410–11.

[15] Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола П. Илић, *Четници у лесковачком крају 1941–1944*, Лесковац 1993, 15.

[16] У време Четничког конгреса одржаног у Скопљу 1938, када је Пећанац поново изабран за председника, било је више од 1000 четничких пододбора.

[17] Породица Косте Пећанца живела је у Београду до пролећа 1941. године. Пред почетак рата Софија Пећанац се са сином Миланом вратила у Куршумлију, а војвода Пећанац је из Београда кренуо на извршење задатка добијеног од врха.

[18] Казивање Роканде Васиљевић.

[19] Момчило Павловић, Божица Младеновић, *нав. дело*, 315.

Дакле, четничка организација Косте Пећанца настала је у време Априлског рата 1941. према овлашћењу највиших војних власти Краљевине Југославије, са конкретним задацима. Међутим, када је војска капитулирала и срушена државна структура, настала је нова ситуација за самог Пећанца и за четничку организацију, једину преосталу оружану формацију.

Вест да је Пећанац у шуми и да не само што се није предао Немцима нити пао у заробљеништво већ да спрема устанак против окупатора за неколико дана продрла је и у најзабаченија села Топлице, Јабланице, Поморавља, као и читаве Србије. Шириле су се гласине о томе како је Пећанац формирао своје одреде који ће дићи устанак и ослободити Србију, и како штити границу од упада Арнаута. Пећанац је у то време слао курире на све стране Јабланице, Топлице, Косанице, Поморавља, источне Србије, Космета и Македоније, позивајући у свој Горски штаб некадашње ратне другове, четнике из побуне у Топлици и Јабланици 1917, официре и подофицире југословенске војске, жандарме, угледне грађане, истакнуте ратнике из ратова 1912–1918. и друге. Он их је примао, разговарао са њима, прикупљао податке о стању на терену, образлагао циљеве своје борбе тражећи подршку за своју мисију. Од оних од којих је добијао сагласност тражио је да положе заклетву краљу Петру II, да прихвате сурове четничке законе, а некима је одмах делио четничка звања четовођа или војвода и одређивао им терен на којем је требало да формирају четничке одреде. Касније, Пећанац је потписивао једну типску наредбу команданта четничких одреда којом су појединци „произвођени за народне четничке војводе" прихватајући, између осталог, и 11 посебних задатака.[20]

Један посетилац штаба на Соколовици пише како су свуда уз планину биле распоређене страже. „Страже су само пазиле да не наиђу Немци. Када су наилазили сељаци и други цивили, страже су им показивале пут ка врху планине, где се налазио логор и штаб војводе Пећанца. Кад смо стигли горе, била је то једна зараван, ту беше доста људи из народа, који су дошли као и ми. Четнике смо јасно препознавали по томе што су имали кокарде на шубарама или шајкачама. Показали су нам војводин шатор. Неколико месеци после ове посете склепана је од грубо тесаних дасака и блата кућица, блатнара, врло ниских плафона са две собе, два кревета, пуна влаге и мемле права болештина.[21] Пећанац нас је љубазно дочекао и примио стојећи. Свакога од нас је по нешто питао, између осталог, оне старије, да ли је учествовао у народном устанку 1917. године. Кад смо завршили разговоре, Пећанац је диктирао, а капетан Бранко Боричић, написао за сваког од нас Објаву (такав је био наслов тог документа). Свакога

[20] Архив Србије (АС), Фонд Безбедоносно-информативна агенција (БИА), II/45. Заплењена архива Косте Пећанца, *Типска наредба о постављању четничких војвода.*

[21] Казивање Р. Васиљевић.

од нас Пећанац је у тим објавама предложио за неко одликовање, а оне који су учествовали у устанку 1917. предложио је за одликовање орденом Карађорђеве звезде. Поучио нас је да те објаве чувамо као највећу тајну".[22]

Овај посетилац је даље испричао да се спавало по земуницама, а она у којој је он спавао била је пуна бува, застрта травом и папрати. Штабни сто за планирање акција, који је уједно служио и као трпезарија, описан је на следећи начин: „Насред заравни, посечена је једна велика, дебела буква чије је стабло дуго десетине метара. Стабло је затесано одозго и служило као трпеза за постављање јела. Са обе стране такве трпезе били су постављени балвани за седење. Дебели пањ на челу трпезе био је подешен да ту седи војвода, односно надвојвода како су га неки титулисали." На том месту и на тој трпези је војвода 1941. прославио своју крсну славу Свету Петку, којом приликом су му жена Софија из Куршумлије и млада снаха Роксанда донеле славски колач и свећу.

„Ујутру, кад је војвода Почек-Моравски прочитао дневну заповест постројеним четницима, из шатора је дошао стари војвода Пећанац и од Почека примио рапорт, а затим сео на буков пањ, подигао је чашу, прекрстио се и наздравио шљивовицом, свима нама који смо као гости већ седели за трпезом. Ту, за трпезом, су седели и остали четници. Било је идилично и врло пријатно".[23]

По мишљењу овог аутора, Пећанац није одавао утисак јаке личности. Био је помало лукав и неискрен, волео је шалу, и као човека из народа његово опхођење било је приступачно и срдачно. Био је прави делија, висок, лепо грађен, увек лепо обучен у шумадијско народно одело са шубаром и кокардом. Све у свему, остављао је добар утисак и уливао поверење. Друкчију слику Пећанца даје један припадник Михаиловићевих четника који пише: „огромна неписмена људина, која је физички личила на медведа, али је по карактеру био препреденији од лисице".[24] Пећанца је као сенилног и досадног старца доживео Божидар Стојановић Дренички из Медвеђе који је са стрицем Милојем јуна посетио Горки штаб, али незадовољан сазнањем да Пећанац одржава везе са Аћимовићем и немачким војним заповедником одбио је понуђену војводску титулу, орден и земљу после рата, као и задатак да на Косову организује четнички одред. Ипак, прихватио је да буде уписан у Медвеђански четнички одред под командом војводе Михајла Арсића из Црног Врха.[25]

---

[22] Александар Марковић Туларски, *Бурни дани грађанског рата на југу Србије: Четници и равногорци у Јабланици 1941–1945,* Београд 1996, 103.

[23] Исто, 104.

[24] Момчило Павловић, Божица Младеновић, *нав. дело*, 178.

[25] Божидар Стојановић се после повратка са Соколовице у Медвеђу приближио партизанима. Био је један од првих бораца Јабланичког партизанског одреда, формирањем Првог јужноморавског партизанског одреда постављен је за команданта

Александар Марковић Туларски, чији је опис горе дат, пише и да Пећанац није имао неких систематских критеријума за наименовање четничких војвода. „Он је најчешће именовао за војводе преживеле четовође и учеснике из народног устанка 1917. године, затим резервне официре – ратнике и угледне људе које би му предложила група грађана; људе које је лично познавао као способне за такву дужност. Међутим, може се слободно рећи да се није лако и намах одлучивао да некога именује за војводу. При именовању војвода, Пећанац је издавао декрет са својим потписом и придржавао се старих народних обичаја и традиције па је, по узору на имена Топлице Милана, Косанчић Ивана, уз лично име додавао и назив нпр: Јабланички, Медвеђски, Козјачки, Шарпланински, Гајтански и сл. [...] Приликом наименовања војвода није било неке свечаности, читана је само заповест испод заставе и наименоване војводе добили су од главног команданта, четника, војводе Косте Пећанца усмене савете и упутства за рад на терену".[26]

Основна формацијска јединица Пећанчевих четника био је одред. На челу одреда се налазио наименовани војвода чија је дужност била да оформи јединицу. Регрутација је вршена под паролом: „Борба против окупатора за слободу". За привлачење људи коришћена су разна обећања. Војводе и сам Пећанац обећавали су бесплатну поделу земље, ордење, враћање војника из логора, па чак и укидање пореза. Додатна мотивација сељака, нпр. у пограничним областима Јабланице, био је позив на одбрану огњишта од Шиптара или неке друге опасности.[27] Борбу против Албанаца на демаркационој линији Италије према Косову и у пределу горње Јабланице Пећанац је, преувеличавајући и истичући опасност од албанског заузимања горње Јабланице, нарочито користио у привлачењу народа.[28]

У зависности од броја скупљених четника, одред је могао бити подељен на чете. Неки одреди због малог броја четника нису дељени, док су други имали и по неколико чета. У просеку, одреди су у највећем броју имали по две чете. Избор четовођа и других функционера у одредима четника вршиле су и одређивале саме војводе у договору са својим људима. Бројно стање оваквих одреда и чета зависило је од величине подручја за који је дотични

батаљона. Погинуо је 1944. године у близини Пусте Реке. Године 1953. проглашен је за народног хероја. (Никола П. Илић, *Народни херој Дренички (романсирана биографија),* Лесковац 1978, 24–27).

[26] Александар Марковић Туларски, *нав. дело*, 104. Овај аутор, по знању и сећању, наводи да је Пећанац са подручја Јабланице именовао 16 војвода. Више од половине били су учесници Топличког устанка, 13 је пришло равногорском покрету, само је један прихватио споразум Косте Пећанца са Немцима, један је 1941. пришао партизанима. Седморица су погинули, један извршио самоубиство 1944, тројица пребегла у иностранство, а један је до пре неколико година био жив.

[27] Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола П. Илић, *нав. дело*, 20.

[28] Добросав Туровић, *Гајтан у НОБ-у–хроника*, Београд 1975, 139.

војвода био одређен. Неке војводе нису имали одред и нису командовали ни имали четовође. Они су се придруживали онима који су имали људство. Четници су могли да бирају код ког војводе ће прећи и бити организовани. Готово сваки одред је имао и тзв. штапску чету која је бројала мали број људи и служила као заштита штаба четничког одреда.[29] Нарочито у првим месецима четничког организовања постојале су тзв. самосталне чете. Оне нису припадале неком одреду, односно њих није организовао наименовани војвода него су биле самоникле, састављене од људи који се нису мирили са окупацијом. Такве наоружане групе које су деловале самостално, сходно традицији, саме себе су називале четницима. Оне су обично после извесног времена приступале четницима Косте Пећанца, а у зависности од броја људи њихове четовође су добијале чин војводе и рејон деловања.[30] Декретом, односно наредбом о наименовању војвода, било је предвиђено да нико не води борбу против окупатора док за то не добије наређење главног команданта четника, војводе Косте Пећанца. „За непослушност била је предвиђена најстрожа смртна казна“. Ово је, свакако, учињено због тога да се не би догодило нешто као у народном устанку 1917, када је устанак преурањен, због чега је народ доживео тешко страдање. Међутим, ово је комунистима послужило за пропаганду против четника.[31]

[29] ВА, Нда, к. 33, ф. 13, рег. бр. 18.

[30] Јован Златић, „Четнички одреди војводе Косте Миловановића Пећанца у Нишком ратном округу 1941–1942“, *Нишки зборник*, бр. 20 (1996), 121–132.

[31] Пропаганда против Пећанца и његових четника настављена је и после рата. Партизанска ратна пропаганда, посебно локална историографија, делом пуна дилетантизма и површности, међу чијим ауторима су углавном партизански борци с краја рата, „заслужни другови”, пензионисани удбаши и други акцију Косте Пећанца слика, као и све остало, црно белом бојом, сматрајући је издајом народа а посебно револуције. У неким фељтонима и написима тврди се да се Пећанац током 1940. сусретао и преговарао са немачким представницима, да би се фебруара 1941. у Софији, у двору бугарског краља Бориса, састао са Херманом Герингом, односно Рибентропом. Међутим, по обичају, не дају се детаљи разговора нити извор, него се прелази на констатацију да је „национални јунак и вођа устанка против бугарске окупације из 1917. чији је сваки говор пре тога био уперен против Бугарске и њене политике, дошао у бугарски краљевски двор да утре пут сарадњи. Када се све ово зна, лакше је схватити Пећанчеву издају за време четничког војевања у периоду окупације и како је од тог врлог националисте постао издајник и савезник немачког и бугарског окупатора”. Исти аутор тврди да је Пећанац добио 200.000 марака, а да је, наводно, Геринг састанак у Софији прокоментарисао речима: „Чини ми се да смо овога платили више но што вреди”. Чињенична подлога за ову тврдњу нађена је у исказу Вере Пешић на саслушању пред четницима Д. Михаиловића, за чији покрет на југу Србије је, иначе, била фатална. Наводно је она омогућила састанак Пећанца и Геринга. Сем исказа да је омогућила тај састанак, нису пронађени докази да се то заиста и десило (Милорад Козић, „Издаја и злочини Косте Пећанца и његових четника”, фељтон, „Народне новине”, јун–јул 1985. Исти аутор пише: „Међутим, утицај примљених 200.000 марака је био видан још за време двадесетседмомартовског

Учешће у четничким одредима било је добровољно и нико није примао никакву плату, барем не у почетку.[32] Снабдевање оружјем било је како ко може и чиме располаже, мада су људи били прилично добро наоружани. Четници су обично боравили код својих кућа и нормално обављали своје послове, а кад је требало провести неку акцију, војвода је преко својих четовођа поруком сакупљао људе и водио на извршење задатка. Посебне врсте јединица биле су сеоске чете. Оне су се искључиво кретале по атару свог села и постајале активне само у случајевима директне опасности. Кад су људи одлазили даље од својих домова носили су са собом храну из својих кућа. Ако су дуже и даље били у каквим акцијама, онда су распоређивани на исхрану по кућама у дотичном месту, мада се то ређе дешавало.[33] Четници су били одевени у народну ношњу, на глави носили црне шубаре са кокардом, неки виђенији четници уместо шубара су носили кићанке. Препознатљиви симбол четника био је двоглави орао испод којег се налазила мртвачка глава на црној чоји, са две укрштене кости и два бајонета под углом. Према томе, они су се тешко разликовали од четника Драгољуба Михаиловића.[34]

Дисциплина код четника, као добровољачке и народне војске, није била нити могла бити на некој завидној висини, јер се није базирала на војничкој строгости. Такво стање пружало је места и за различите злоупотребе.

Злодела четника долазила су често од стране оних самопрокламованих који су се лажно представљали као Пећанчеви, или пак од оних четничких јединица састављених од избеглица. Наравно, као и у другим покретима и у овом најстаријим је било преступника, лопова и крволока и опортуниста.

пуча, када је збачена влада Цветковић–Мачек, која је потписала пакт. Коста Пећанац не само да није у пучу учествовао већ се супротстављао говорећи да је пуч дело енглеске агентуре и против је интереса српског народа”... „Крајем 1940. немачки аташе др Карло Краус с Вером Пешић, придобио је Косту Пећанца за сарадника, али је он тражио да о томе лично разговара са Адолфом Хитлером. Почетком 1941. на састанак у Софији уместо Хитлера дошао је фелдмаршал Геринг Херман од кога је Пећанац добио 200.000 марака да би у случају напада Немачке на Југославију са својим четницима имао пасивно држање према Вермахту [...]”. Милорад Јанковић, Пета колона, „Политика”, 11–14. децембар 1972; Милорад Козић, *Четници Косте Пећанца у Другом светском рату*, Ниш 2004, 15–16).

[32] По легализацији четници су добијали извесну накнаду. За добар део Пећанчевих четника то је био и извор егзистенције. У ратним приликама знатан део њих је остваривао какве-такве накнаде за своје четовање (60 динара дневно), као и следовања у храни и цигаретама. Према једном извештају из 1942, сваки четник је требало да добије следеће месечно следовање: 12 кг хлеба или брашна, 0,5 л зејтина, 1,6 кг меса, 400 гр масти или 500 гр сирове сланине, 500 гр шећера, 100 гр сапуна за рубље, 125 гр прашка за рубље, 180 цигарета и 50 гр сапуна за бријање за шест месеци.

[33] ВА, Нда, к. 20, ф. 7, рег. бр. 12 и к. 33, ф. 13. рег. бр. 2.

[34] Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола П. Илић, *нав. дело*, 20.

Немачки извори први пут спомињу четнике К. Пећанца у мају 1941. У једном немачком извештају пише: „У селима је становништво још повремено узнемирено од наоружаних банди, које, употребљавајући оружје, присиљавају народ да даје намирнице, па у случају противљења не презају ни од убијања... Поред ове врсте чисто разбојничких дружина, окупили су се местимично, српски политички фанатици под именом четника. Они покушавају да терором покрену народ против немачких окупационих трупа, односно да присиле председнике општина, у крајевима у којима Срби не управљају, да тероришу српски народ. Четници хоће да се представе као велика и широко заснована организација. Међутим, чињеница што се они усуђују да се појаве само у малим забаченим општинама, доказује њихов стварни утицај. У машти становништва четници су окружени много претераним ореолом, који се, пре свега, изражава у страху од њих... У поступцима са наоружаним бандама, не игра никакву улогу да ли су у питању четници или проста разбојничка дружина. Сваки који се бесправно затекне под оружјем, већ је проиграо свој живот”.[35]

Велики број злоупотреба долазио је као резултат масованог прилива избеглица са Косова и Метохије и из Јужне Србије, односно Македоније. Већ првих месеци рата у Топлицу се слила река избеглица, углавном са Косова и Метохије. Септембра 1941. на подручју Прокупачког среза било је 2.844, а октобра 3.000 избеглица, који су размештени по сеоским насељима и запослени на обради земљишта. Мањи број узет је на рад у државна надлештва. У току јесени и зиме среске власти су и њима доделиле симболичну помоћ. Ипак, највећи број ових избеглица пришао је Пећанчевим четницима. На њихове претресе села, кад су тражили оружје и државну опрему, а који су се често сводили на пљачку и злостављање становника, било је много притужби Пећанцу. Милош Младеновић у књизи *Лажни идоли и варљиви идеали* о њима пише: „Ти четници који су силазили из Главног штаба били су махом избеглице са Косова и из Метохије, и све што су украли и опљачкали носили су својим новозаснованим кућама или склањали код разних домаћина. Извесне избеглице, које су се сврстале у Пећанчеве четнике, нису били поштени изгнаници већ добрим делом силеџије и пљачкаши с Косова... Такви људи су у новој ситуацији бежали од освете, и сад им наново са Костином објавом у џепу и оружјем у руци запало да тобоже одржавају ред код нас у Топлици, па су на сопствени народ применили оно исто како су уређивали Турке по Косову”.[36]

Активност војводе Пећанца после капитулације, тј. од 19. до 29. априла била искључиво везана за југ Србије – за Косаницу, Топлицу, Јабланицу, ободе Копаоника и у зони према Косову, где је постојала велика опасност

[35] Милан Борковић, *нав. дело,* 176; Извештај Штаба 60-те немачке пешадијске дивизије од 17. маја 1941, *Зборник докумената и података о народно-ослободилачком рату народа Југославије,* том I, књ. 1, 333 (даље *Зборник НОР-а).*

[36] Милош Младеновић, *нав. дело,* 37.

од арбанашких злочина. У поменутом периоду Пећанац је издао неколико наредби о постављању појединаца за команданте и формирању четничких одреда.[37]

Међу првима у Горски штаб стигли су резервни мајор југословенске војске инжењер Крста Михајловић из Реткоцера,[38] који је већ 19. априла 1941 (на Васкрс) постављен за команданта Јабланичког четничког одреда. Сутрадан, 20. априла резервни капетан Максим Ђуровић постављен је за команданта Горњоморавског четничког одреда, Михајло Арсић из Црног Врха постављен је за команданта Медвеђског четничког одреда 23. априла, Милорад Филиповић из Доброг Дола за команданта Косаничког четничког одреда, Ника Куштримовић за четничког команданта Топлице и многи други.

До краја априла 1941. Пећанац је располагао са око 600 наоружаних четника који су били спремни за борбу против непријатеља. Готово да није било дела Србије у којем се још пре напада Немачке на Совјетски Савез нису појавиле мање групе његових четника.[39]

Пећанац је своје војводе, посебно од 28. јуна, именовао типском наредбом за одређени дан, водећи рачуна да покрије читав простор Србије и Косова. У наредби коју прилажемо дати су и циљеви и задаци четничке акције, као и унутрашња организација четничких одреда. Наредба је имала следећи облик:

„Јунаци,

данас ми је пала у део та част да по традицијама нашег народа који спада у ред најборбенијих народа, за чување своје слободе и независности вере и отаџбине, произведен је за народног Четничког војводу наш друг и брат Крста Михајловић који ће се од сада звати и потписивати *војвода јабланички.*

Овим чином војвода Крста Јабланички примио је на себе велики задатак и тешку одговорност како пред историјом тако и пред нашим народом ма био жив или мртав.

Све војводе Четници и Четовође потпадаће под моју непосредну команду са следећим задацима:

Немачки и италијански војници докле год се буду пристојно понашали према нашем народу не смеју се нападати или убијати. Ко буде прекршио ову наредбу биће смрћу кажњен.

---

[37] Bojan Dimitrijević, „Nastanak nacionalnih pokreta otpora u Srbiji 1941. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2011), 90.

[38] Он је био искусан ратник. Учесник ратова 1912–1918. Носилац Карађорђеве звезде са мачевима. Током међуратног периода био је члан Рапубликанске странке. У Априлском рату био је командант самосталног 626. пешадијског батаљона. Командант Јабланичког четничког одреда био је до октобра 1941. На страну Драже Михаиловића прешао је априла 1944. После рата осуђен је на вишегодишњу казну затвора.

[39] Момчило Павловић, Божица Младеновић, *нав. дело*, 184.

Све удаљене војводе који не могу одржавати везу са мном имају право попунити декрет са мојим потписом именом и презименом заслужних родољуба и Четника и исти му на лицу места предати у моје име.

Подофицири који се буду својим радом одликовали и пожртвовали и истакли као заслужни унапредити их с по једним чином закључно са чином наредника водника са звањем четовође.

Војводе и четовође имају сузбијати шпијунажу, издајство, кривоклетство, међусобно оптуживање, разбојништво, пљачку, силовање, самовласно одузимање туђе имовине, насилно одвођење женских у циљу брака или блуда, несавесну трговинску зараду, шпекулацију или ликварство.

Смртне казне се могу изрицати само над овим лицима:

а. Када се ухвати лице са писмеиим исправама из којих се види да је дотично лице заиста у служби непријатеља, а против свога народа и своје Отаџбине.

б. Свако сумњиво лице, које ради против нашег народа и Отаџбине а то потврде под заклетвом најмање два до три грађанина, који не знају њега, његов рад и његова дела над њима се има извршити смртна казна.

Ако се ови сведоци буду криво заклели или из мржње говорили неистину против окривљеног, онда и њима припада смртна казна.

Четовођама је забрањено изрицање смртне казне, ако постоји опасност по свој живот или опстанак своје чете.

Сваки војвода образоваће преки суд, при својој чети у који улазе три најбоља и најправичнија члана четника, који имају право на по један глас приликом суђења, а сам војвода има право на два гласа. На тај начин преки суд има 5 гласова и одлука пада за коју падну три гласа пуноважна је и извршна одмах.

Четовође који су удаљени од свога одреда, образоваће на исти начин преки суд, с том разликом што је четовођа с једним гласом, а суд сачињавају још два равноправна члана. Сваку пресуду четовођа ће доставити свом реонском или најближем суседном војводи на преглед и одобрење с тима да и сам војвода улази у ово прегласавање са два гласа.

Све радње имају се вршити усмено тј. не сме се водити никакав списак свога рада и своје четничке организације.

Војводе и четовође имају права издавати признанице са мојим потписом у прво време за узети новац и намирнице за издржавање своје чете. Ове суме не смеју бити велике. А њихова величина зависиће од бројног стања одреда, чете и величине самог издржавања, доцније када војводе буду упознати и стекну народно поверење у своме реону, имају право издавати признанице за узети новац и намирнице под својим потписом.

Све војводе и четовође дужни су да набаве своје печате према своме звању, све у духу наређења Господина Министра војске и морнарице стр. пов.к.бр.36/41 године”.

У потпису овог акта су Главни одбор удружења четника и председник Главног одбора и командант четничких одреда, војвода Коста Пећанац.[40]

За непуна два месеца Пећанац је произвео велики број војвода. Добар део њих формирао је своје одреде, али било је и оних који нису успели у томе иако су носили војводске титуле (војвода Радисав Вујисић из Медеваца, војвода Голуб Турчиновић из Тулара, војвода Станко Павловић из Оруглице и други). Изузетном брзином и ефикасношћу Пећанац је својим људима и одредима покрио шире подручје јужне Србије, а посебну концентрацију остварио је у Топлици и лесковачком крају. Ту територију његови одреди контролисали су у лето и рану јесен 1941. Без сумње, Пећанац је у том тренутку организовао покрет ради супротстављања непријатељу, али у погодном тренутку. Из једне наредбе Горског штаба, издате 29. априла приликом постављења за војводу и команданта Јабланичког четничког одреда Крсте Михајловића, са задатком да на терену Пусте Реке и Јабланице формира одред, виде се намера и циљ Пећанчеве акције. Главне тачке у наредби војводи јабланичком биле су да „…настане и увери становништво а нарочито војне обвезнике, да безусловно прикривају и очувају оружје и муницију и да се не предају непријатељу, где би пропадали у ропству; да настане, да народ ни у ком случају не сме употребљавати оружје бесциљно на непријатеља док не наступи моменат што ће потписати у споразуму са потчињеним војводама наредити када зато наступи погодан моменат а ово све у интересу чувања нашег живота; да свим средствима па и смртним казнама спречи узајамно оптуживање народа непријатељу, служење истом као и шпијунажу на штету четничке акције и отаџбине уопште; да стави до знања најповерљивијим путем, да ће отаџбина признати свим заслужним као борцима, тако и не борцима и јатацима оба пола добровољачка својства брзо и ефикасно ма и на штету имовине издајника Отаџбине; [...] по могућству војводе одреда настојаће, да четовође исхрањују своје људство прибирањем од нашег становништва, на пријатељски начин, и то све док се не добију потребна новчана средства за исхрану када ће се исплате уредно извршити. Признанице ће се уредно издавати, а са датумом пре напуштања дотичне територије од стране наше војске, а војвода Михајловић потписиваће их за своје и друге одреде у својству команданта 626. пешадијског самосталног батаљона; у случају шпијунаже лица плаћена од стране непријатеља кад се таква ухвате и јасно утврди њихова кривица поступити најстрожије и казне извршавати на забаченим и неприступачним местима, како се њихови лешеви не би могли проналазити. Ове казне ће извршавати најповерљивија лица, без присуства напред именованих војвода; наређујем војводама и

[40] АС, БИА, II/45. Заплењена архива Косте Пећанца, *Типска наредба о постављању четничких војвода.*

четовођама, да свим средствима настоје развијати љубав, братство и слогу међу четницима како не би долазило до нежељених догађаја, а нарочито најстрожије забрањујем под условом казне смрћу било какву пљачку, силовање и томе слично над нашим живљем, а нарочито оном које се лојално држи према Отаџбини и четницима…“[41]

На крају наредбе Коста Миловановић је истакао уверење да ће „Отаџбина помоћу савезника Енглеске и Америке, које никада нису изгубиле рат, за кратко време бити ослобођена и бити још већа и силнија него што је икада била“. То још више наводи да Пећанац није планирао да води оружану борбу против окупатора већ да развија четничку мрежу, брани народ од злочина и унутрашњих непријатеља и чека повољан тренутак за ослобођење које ће доћи са напредовањем савезника.[42]

На основу ове Пећанчеве наредбе, чије су кључне тачке овде дате, Крста Михајловић је за два месеца формирао у Јабланици, Пустој Реци и Косаници 49 четничких чета са око 1280 четника. У његов штаб у Лецу свакодневно су се пријављивали добровољци, којима је после заклетве издавао објаве. Лепе вести о брзом ширењу покрета обрадовале су Пећанца који је 11. јула 1941. посетио село Гајтан где је радо дочекан.

Највећи број четника К. Пећанца налазио се на ширем простору југа Србије. У првом периоду, до јуна 1941, Пећанац и његови четници су највећим делом били концентрисани на источним обронцима Копаоника, на Соколовици, у Јабланици и Косаници.

Нови замах регрутовања дошао је са Видовданом. На овај за Србе веома значајан празник Пећанац је организовао велики збор на планини Видојевици, југозападно од Прокупља, на месту званом Два соколова виса, на којем се, по речима Мирка Живановића, изјаснио за борбу против окупатора. Његова намера је била да Топлицу претвори у своју базу „одакле би проширио рад четничке организације и на остале крајеве Србије”.[43] Само из Лесковца и околине збору је присуствовало око 160 виђенијих људи, иако је до тада већ био формиран Јабланички и Медвеђски одред.[44] Како истиче Боривоје Карапанџић, „Том приликом је Војвода Пећанац одржао говор у коме је рекао да је окупација тешка ствар, али да је много теже дизати устанак кад му време није. Подвукао је како је 1917. године дизао преурањени устанак у окупираној Топлици, када је у црно био завио свој народ, те више то не жели да ради. Зато је саветовао, да се четовође

[41] АС, БИА, II/45, Заплењена архива Косте Пећанца; ВА, Нда, к 66-8/1. Наредба команданта свих четничких одреда Краљевине Југославије за 29. април 1941.

[42] Живојин Николић Брка, *Југоисточна Србија у рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1983, 57.

[43] Мирко Живановић, *Светли ликови из тамних дана. Ужаси црног и црвеног фашизма, и тешка борба против њих,* Минхен 1983, 58.

[44] Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола П. Илић, *нав. дело*, 16.

разиђу у своје крајеве, да седе мирно, а кад дође време да се поведе борба за народно ослобођење, он ће их позвати. И људи су се стварно разишли. С њим је остала само његова најужа пратња."[45] Станислав Краков пише да је војвода Пећанац свима који би ушли у дужи разговор са њим постављао питање: „Можемо ли ми данас да тучемо Немце? Ако ми ти докажеш да можемо, ја ћу поћи са вама, али ја знам да ми то не можемо и зато ме немојте звати на устанак, јер бар ја знам како устанак у невреме доноси народу уништење".[46] Коста Пећанац је у писму војводама од 12. јуна нагласио да је кључно да се сачувају животи људи. „Сачувајте народ од разних шићарџија, јер нам не треба пуста Сахара и Сибир. Нама је потребна земља са народом. Сваки онај ко мисли да ствара догађаје вара се, јер смо ми мали да их стварамо. Идимо мудро за догађајима и пратимо их у корак, па нека нам у целој земљи остане стотину верних, ја вас уверавам да ћемо победити."[47] Речи војводе су убрзо почеле да се остварују. Ширење вести да Пећанац преговара са Немцима утицало је да га одређен број војвода и четника напусти. Међутим, организација тиме није променила линију развоја.

До краја 1941. Пећанац је са својим одредима покрио читав простор Србије од Ваљева до Врања. Само на подручју Фелдкомандатуре 809 Немци су децембра 1941. регистровали 36 Пећанчевих одреда. Према неким подацима, до краја 1941. упркос свим превирањима четнички покрет К. Пећанца нарастао је на импозантних 15.000 бораца. У Топлици четници су били организовани у шест одреда, а у лесковачком крају чак у 13. На простору јужне Србије било је око 30 четничких одреда, насупрот десетак партизанских. Међутим, бројчана надмоћност није имала адекватан израз у борбеним акцијама, посебно не у борбама са мањим партизанским одредима, који су показали велику покретљивост, упорност и идеолошки фанатизам. Припадници Пећанчеве војне организације били су чланови предратних четничких удружења, сиромашни сељаци, занатлије и сл., док је проценат официра југословенске војске био изузетно мали. По годинама, то је била организација са најстаријим борачким кадром. Просечна старост борачког састава била је преко 30 година. И ту чињеницу треба имати у виду приликом сагледавања активности ове четничке организације.

Пећанчеви четници нису имали идејно-политички програм, нити је Пећанац у свом окружењу имао људе који би идејно обликовали и усмеравали тај покрет.[48] Његови четници су се надахњивали четничким

[45] Боривоје Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941-1945.* Београд 1993, 45–46.

[46] Станислав Краков, *нав. дело,* 126–127.

[47] АС, БИА, II/45 Распис свим четничким одредима у земљи од 12. јуна 1942.

[48] Пећанчев штаб био је добро организован. Начелник штаба био је Трифун Микић, војвода Тимочки, ађутант Штаба био је Мирко Бауковић, капетан II класе,

родољубивим традицијама с краја 19. и почетка 20. века. Те групе, које су убрзо прерасле у војну организацију, неговале су четнички култ херојске прошлости, који је нарочито долазио до изражаја приликом полагања заклетве или сахрана појединих чланова. Услед недостатка савременог пропагандног апарата и средстава за информисање (сем једног листа)[49] и веза какве су поседовале политичке организације, ова доста велика формација по броју људи и хетерогена по саставу и интересима, није успела да се афирмише ни као ефикасна војна организација, делујући архаично, као реликт 19. века.[50]

Сам Пећанац, иако су му вођство признавали и официри југословенске војске који су, после разбијања Краљевине избегавајући заробљавање самоиницијативно у разним деловима земље формирали војне групе за настављање отпора (Љ. Новаковић, Д. Кесеровић, М. Радојевић, Д. Михаиловић и др.), није се најбоље сналазио у новоствореним приликама. Свестан какве би последице могао да изазове устанак против Немаца, и застрашујућих немачких одмазди и порука „ако ли Срби не буду у стању да сами поврате мир и ред на своме тлу Немачка и немачких савезника оружана сила претвориће Србију у спаљену земљу,"[51] узимајући у обзир и апеле избегличке владе у Лондону преко Радио Лондона на српски народ да се уздржи од пренагљених поступака и сачека свитање слободе, да има стрпљења за одлучни тренутак победе – „Не дозволите непријатељу који Вас вреба и тражи ма какав изговор за своја недела, да вас веша и убија",[52] Пећанац се определио за заштиту народа од шиптарских упада и комунизма. Како је устанак у Србији све више јачао а заједничком борбом

док је Пећанчев лични ађутант био војвода Божа Јелачић. За пропаганду у Горском штабу био је задужен Нишлија Милан Спасенић „Медведнички", љотићевац, а по вокацији професор музике. Осим поменутих, Штаб је имао интендантуру, судско ислеђивање, санитет, лекара, ветеринара, официра за везу, секретара... (Јован Златић, „Четнички одреди војводе Косте Миловановића Пећанца у Нишком ратном округу 1941–1942", *Нишки зборник*, бр. 20 (1996), 127).

[49] У *Билтену српских националних четника*, гласила Пећанчевих четника, често се и говорило о томе зашто четници не нападају окупатора. Тако у једној објави стоји да су четници слободни горски људи, одрасли с пушком. „Нисмо нападали окупаторску војну силу, јер смо верни и послушни војници краља Петра, чија нам је Врховна команда наредила да борбу обуставимо, да немачку војну силу даље не нападамо. Али смо зато ипак остали четници. Дуго времена нас је окупатор попреко гледао. Сад је прихватио наш став, видевши да нисмо мучки хајдуци што из потаје и заседе убијају, већ витешки борци за слободу свога народа [...]. Јер ако дигнемо устанак, Немачка нас може с неколико дивизија које увек може довући, за час, у крви и огњу, умирити. Шта нам после вреди да немачка изгуби рат? Ми крај рата нећемо дочекати. Ми ћемо главни део народа изгубити..."

[50] Момчило Павловић, Божица Младеновић, *нав. дело*, 188.

[51] Из говора др Харалда Турнера, шефа Немачког управног штаба за Србију (*Обнова,* 30. август 1941).

[52] Коста Николић, *Историја равногорског покрета,* књ. 2, Београд 1999, 17.

партизанских и снага Југословенске војске у отаџбини створена велика слободна територија, Пећанац се све више приближавао Немцима, а затим и Влади народног спаса. У једном немачком извештају о процени ситуације од 12. августа 1941. стоји: „Вођа четника Пећанац покушао је, штавише преко једног посредника, да немачким и српским властима понуди своју помоћ против комуниста. Треба причекати па да се види да ли се озбиљно мисли или се ради о лукавству. Природни циљеви четничких банди остаће и даље борба против туђе окупације".[53]

Ако је до почетка августа чекао и тактизирао не сарађујући са окупатором, крајем тог месеца Пећанац се безусловно ставио на страну Недића у напорима да се уведе мир у Србији, претходно успоставивши контакт са немачким представницима на југу Србије. Пећанца су тих дана на сарадњу позивали и комесарска управа и комунисти и Драгољуб Михаиловић. Димитрије Љотић, који је радио на састављању владе народног спаса, послао је Пећанцу 12. августа 1941. свог поверљивог човека, (Зорана Вуковића) који је од раније имао добре везе са четничким војводом. Задатак Љотићевог изасланика био је да Пећанца обавести о опасностима која прете српском народу и да га позове да помогне евентуалну владу народног спаса. „Вуковићу се у овој мисији придружио и војвода Блашко Михаиловић, један од Пећанчевих другова из четничког покрета и они су на планини Соколовици између Куршумлије и Прокупља наишли на Пећанчев штаб, где је био велики број четника искупљен. После неколико дана разговора са Љотићевим делегатима, Пећанац, прихвативши позив и готов да помогне сваки покушај да се сузбије комунистичка акција у Србији, одлучио је да пође за Аранђеловац и да на Букуљи сазове збор свих четника из земље. На путу према Прокупљу био је заробљен од једне немачке страже, и са пратњом стављен пред стрељачки строј, као одметник који је ухваћен са оружјем. Тек после телефонирања команди у Београду и доласка немачког представника који се доиста уверио да се ради о Пећанцу, дозвољено му је да настави пут за Ниш, односно Београд."

Према другој верзији, на састанку у Куршумлији средином августа 1941. представник Вермахта, поручник Јениниг и унтерштрумфирер Енгелман предложили су Пећанцу да пође у Београд на преговоре са заповедником Србије генералом Данкелманом. Он је то одмах прихватио. У селу Плочнику код Прокупља састао се с групом немачких официра и представника Комесаријата за Србију. Аутомобилом је отпутовао у Ниш, одатле авионом у Београд где га је примио генерал Данкелман. Од Немаца је тражио да се четничким одредима дозволи слобода кретања, наоружање и могућност за организацију, што је одобрено. Из Београда,

[53] Никола Илић, *Колаборација четника са окупаторима и квислинзима у Србији 1941-1944, Лесковац 1996,* 16.

Пећанац је отпутовао у Аранђеловац, где је 24. августа 1941. на планини Букуљи одржао састанак са појединим четничким командантима из западне и централне Србије. Одатле је јавио свом заменику, војводи Милану Косанчићу у Топлици, да се налази „са више од 20 војвода и више од 200 четника у једној планини у друштву виших и нижих официра и ђенерала и са немачким представницима[...].”[54]

Са Пећанцем се састао и шеф Гестапоа за Србију Карл Краус, том приликом је постигнут споразум о одржавању реда и борби четника против бандита. Партизанска пропаганда је већ тада Пећанца представљала као немачког плаћеника и издајника, износећи о овом сусрету детаље као да су се „два побратима срдачно изљубила и дубоко дирнут Коста Пећанац је подарио Краусу свој четнички знак, а Краус Кости свој револвер, као симбол будућег крвопролића”.[55]

Споразум између Пећанца и Недића склопљен је 27. августа 1941. Њиме је било предвиђено да Пећанчеви четници одржавају везу само са органима Недићеве владе, а не са Немцима, као и да не улазе у градове у којима су се налазиле немачке посаде.

Истог дана када је закључен споразум између Недића и Пећанца, Немци су целу Србију облепили плакатима на којима је био одштампан проглас Косте Пећанца српском народу. Проглас је објављен и у дневној штампи.

Како се разазнаје из релевантних немачких докумената, Штаб војног заповедника Србије придавао је велики значај аранжману са Костом Миловановићем Пећанцем. Тај аранжман био је Немцима потребан пре свега зато што су рачунали да ће Пећанац као позната личност из минулих ратова привући српске националне кругове и, у целини гледано, одбити у првом реду сељачки елеменат како од партизана тако и од Драже Михаиловића.[56]

Политичка и војна дешавања, страдање народа и уверење да су комунисти изазивачи укупног зла и страдања српског народа, што је појачао и *Апел српском народу*[57] утицали су на Пећанчеву одлуку да се

---

[54] Никола Илић, *нав. дело,* 18.

[55] „Половином августа у селу Плочнику, недалеко од Прокупља, Пећанац се састао са шефом Гестапоа у Србији (Краусом) и потписао споразум о заједничкој борби против партизана у Србији” (Велимир Терзић, *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945,* Београд 1957, 67). Овај исказ је касније непрестано понављан у историографији, али није објављен поменути споразум.

[56] Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1941–1945*, 1–4, Крагујевац. 1995*,* 1130.

[57] У Апелу се за страдање српског народа оптужују комунисти „шака туђинских плаћеника и саботера по наредбама злочиначког бољшевизма” који својим неделима доводе у питање опстанак целокупне српске нације. „Зато позивамо целокупни српски народ да одлучно у свакој прилици и свим средствима помогне наше власти у борби против ових злотвора српског народа и његове будућности.”(*Обнова,* 11. август 1941; Станислав Краков, *Пламен четништва,* Београд 1930, 105–113).

придружи националним снагама за уништење комуниста.[58] Стављајући то као приоритет, он је пристао да његови четнички одреди постану легализоване и званичне формације, које је издржавала српска влада.[59] Тиме је стари војвода прихватио и идејно-политичку оријентацију Недића и своје одреде ставио у службу Влади за пацификацију Србије, што је објавио Прогласом од 27. августа.[60]

За огроман део грађанства у Србији, које је на четнике гледало као на патриоте без премца, Пећанчев проглас представљао је велико и непријатно изненађење. Утолико више што се тада у народу говорило да је управо Пећанац са својим четницима одбио да се преда окупаторској војсци и да се, штитећи српски народ, жестоко борио против Шиптара и Бугара. Од тада су четници Косте Пећанца преузели улогу жандармерије која чува ред и мир у насељима сарађујући са окупатором.

Легализовањем Пећанчевих четника, грађански рат на југу Србије добио је нови замах. Партизани су остали једини устаници, а четници су преузели обавезу да њихов устанак угуше".[61] Како вели Р. Васиљевић, своју улогу „није преузео ни због власти, ни због части, ни због славе... Пљунуо сам на себе да би избавио овај народ", говорио је Пећанац, објашњавајући своју позицију у ковитлацу догађаја 1941. године. Сакривено оружје о коме је било речи на почетку тако није употребљено за борбу против окупатора, што му је била првобитна намена, већ за грађански рат, који је Пећанац свим силама желео да спречи.

На крају треба посебно нагласити да Пећанац није био једини који се определио за то да се не диже устанак у погрешно време. Он је припадао делу становништва у Србији које је мирно прихватило немачку окупациону

---

[58] Треба споменути да је и сам Коста Пећанац улазак Совјетског Савеза у рат дочекао са великом радушћу. Као и сав српски народ и он се надао да ће са Стаљином на правој страни рат много краће трајати. Радост због тога није скривана ни у самом Горском штабу. Како пише Раде Драинац на буквама близу штаба на Соколовици тих дана могле су се прочитати урезане пароле попут: „Живео Стаљин" и „Живео СССР" (Раде Драинац, *Црни дани*, Београд 1963, 95; Живојин Николић Брка, *нав. дело*, 58).

[59] Небојша Стамболија, *Српска државна стража 1942–1945*, рукопис докторске дисертације.

[60] У *Прогласу драгом народу* од 27. августа 1941. Пећанац је најавио обрачун са свим неодговорним елементима који руше и пале српске домове и убијају и оно мало Срба „што нам још у животу остаде. Пљачке на све стране. Силују мале кћери и наше жене. Све то чине под светим именом Српских четника, на чијем челу ја стојим. Каљају нам образ и часно име живих и мртвих четника, који ни у прошлости ни у садашњости никада нису имали везе са пљачкашима и разбојницима (ВА, Нда, 33-11/5. Овај документ сачуван је у већем броју и разним форматима. Пажљивим читањем види се да постоје две различите верзије. Иако је обе потписао Пећанац у једној верзији нема тачака 3. и 4, као и појединих реченица).

61 Иван Ивановић, *Драинац између четника и партизана: егзегеза романа Црни дани Раке Драинца*, Београд 2002, 93.

силу и са страхом пратила безобзирне и сурове немачке одмазде. Жеља и уверење да може да заустави даље одмазде, спречи устанак и избегне братоубилачки рат за Пећанца су биле довољне да донесе одлуку која ће га у народу компромитовати и означити као издајника и сарадника окупатора.

Извори и литература

Необјављени извори:

Архив Србије, Фонд Безбедоносно-информативна агенција, досије Заплењена архова Косте Пећанца (ратни период).

Војни архив, Недићева архива.

Објављени извори:

Суђење члановима политичког и војног руководства организације Драже Михаиловића, Стенограмске белешке, Београд 1945.

Зборник докумената и података о народно-ослободилачком рату народа Југославије, том I, књ. 1 (Зборник НОР-а).

Новине:

Билтен српских националних четника
Народне новине
Обнова
Политика

Литература:

Борковић Милан, *Контарареволуција у Србији, квислиншка управа 1941–42.* књ. 2, Београд 1979.

Dimitrijević Bojan, „Nastanak nacionalnih pokreta otpora u Srbiji 1941. godine“, *Istorija 20. veka*, br. 1, Београд 2011.

Живановић Мирко, *Светли ликови из тамних дана. Ужаси црног и црвеног фашизма, и тешка борба против њих,* Минхен 1983.

Životić Aleksandar, „Četničke jedinice vojske Kraljevine Jugoslavije u Aprilskom ratu“, *Istorija 20. veka*, br. 1, Београд 2011.

Жикић Милош, „Лесковац и околина у Априлском рату“, *Лесковачки зборник*, бр. 59, Лесковац 2019.

Жикић Милош, *Априлски рат у Моравској бановини*, Београд 2020.

Златић Јован, „Четнички одреди војводе Косте Миловановића Пећанца у Нишком ратном округу 1941–1942“, *Нишки зборник*, бр. 20, Ниш 1996.

Иван Ивановић*, Драинац између четника и партизана: егзегеза романа Црни дани Раке Драинца*, Београд 2002.

Илић Никола, *Колаборација четника са окупаторима и квислинзима у Србији 1941–1944,* Лесковац 1996.

Илић П. Никола, „Немачко бомбардовање Лесковца 1941. године“, *Лесковачки зборник*, бр. 35, Лесковац 1995.

Илић П. Никола, *Народни херој Дренички (романсирана биографија),* Лесковац 1978.

Казимировић Васа, *Србија и Југославија 1941–1945*, 1–4, Крагујевац 1995.

Карапанџић Боривоје, *Грађански рат у Србији 1941–1945,* Београд 1993.

Козић Милорад, *Четници Косте Пећанца у Другом светском рату*, Ниш 2004.

Краков Станислав, *Генерал Милан Недић,* I-II, Минхен 1962–1968.

Краков Станислав, *Пламен четништва,* Београд 1930.

Марковић Туларски Александар, *Бурни дани грађанског рата на југу Србије. Четници и равногорци у Јабланици 1941–1945,* Београд 1996.

Младеновић Милош, Л*ажни идоли, варљиви идеали,* Лондон 1996.

Николић Брка Живојин, *Југоисточна Србија у рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1983.

Николић Коста, *Историја равногорског покрета,* 1-3, Београд 1999.

Павловић Момчило, Младеновић Божица, *Коста Миловановић Пећанац, 1879–1944,* Београд 2006.

Петровић Драгољуб, „Четничка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка октобра 1941. године“, *Војноисториски гласник*, бр. 2, Београд 1968.

Раде Драинац, *Црни дани*, Београд 1963.

Стојковић Живан, „Априлски рат 1941“, *Лесковачки зборник*, бр. 24, Лесковац 1984.

Стојковић Живан, Ракић Хранислав, Илић Никола, *Четници у лесковачком крају 1941–1944,* Лесковац 1993.

Терзић Велимир, *Ослободилачки рат народа Југославије 1941–1945,* Београд 1957.

Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza,* II, Ljubljana 1984.

Стамболија Небојша, *Српска државна стража 1942–1945*, рукопис докторске дисертације.

Summary

Momčilo Pavlović, Nemanja Mitrović

KOSTA MILOVANOVIĆ PEĆANAC AND THE FORMATION OF THE CHETNIK ORGANIZATION IN THE SOUTH OF SERBIA APRIL 6 - AUGUST 27, 1941

One day before the German attack on Yugoslavia and the devastating bombing of Belgrade, on April 5, 1941, Minister of the Army and Navy, with the consent

of the Supreme Command, appointed Kosta Milovanović Pećanac, a 62-year-old *vojvoda* (= war leader), as commander of all Chetnik detachments of The Kingdom of Yugoslavia. *Vojvoda* Milovanović had an order to remain in the background and organize guerrilla warfare in event war and the withdrawal of the Yugoslav army. Based on that order, Pećanac started arranging Chetnik detachments from Kuršumlija or Kopaonik on April 6, 1941. The Chetnik headquarters, first located in Lukovska Banja, then on Mount Sokolovica – the centre of the rebellion from 1917. So, the Pećanac's group was the first Chetnik formation and the first national armed formation in general, created before the capitulation of Yugoslavia.

However, when the army capitulated, and the state structure collapsed, a new situation arose for *Vojvoda* Pećanac and his Chetnik organization, the only remaining armed formation. The activity of *Vojvoda* Pećanac after the capitulation, i.e. from April 19 to 29, was exclusively attached to the south of Serbia – to Kosanica, Toplica, Jablanica, the outskirts of Kopaonik mountain, and in the zone towards Kosovo where there was a great danger of Arbanasi crimes. In that period, Pećanac issued several orders on appointing individuals as commanders and forming Chetnik detachments.

By the end of April 1941, Pećanac had about 600 armed Chetnik soldiers. In the following months, smaller groups of his Chetniks appeared in every part of Serbia, even before the German attack on the Soviet Union. By the end of 1941, Pećanac and his squads covered the entire area of Serbia from Valjevo to Vranje. Only in the area of the Field Command 809, in December 1941, the Germans registered 36 Chetnik detachments of Kosta Milovanović Pećanac. According to some data, by the end of 1941, the movement grew to an impressive 15,000 fighters. In Toplica, the Chetniks organized in 6 detachments, and the Leskovac area, 13. In total, there were about 30 Chetnik detachments in southern Serbia.

Uprising and joint actions of the partisan and Draža Mihailović movements, creation of the free territory in western Serbia, frightening threats and cruel German retaliation, appeals of the political and intellectual elite in Serbia and the refugee government not to provoke suffering by irresponsible actions, as well as the experience of a premature uprising and the scope of the suffering of people in Toplica, Jablanica and Pusta Reka in 1917 influenced Kosta's decision to join the national forces to destroy the communists. The desire and belief that he could stop further revenge, prevent an uprising, and even avoid the fratricidal war determined Pećanac to make a decision that would compromise him among the people and mark him as a traitor and collaborator of the occupier. Putting that as a priority, he agreed to cooperate with the occupying authorities and for his Chetnik detachments to become legalized and official formations, which the Serbian government supported. Old *vojvoda* accepted Nedić's ideological and political orientation and put his detachments in the service of the government for the pacification of Serbia, which he announced in the Proclamation of August 27.

Бојан Симић
виши научни сарадник
Институт за новију историју Србије
Београд

УДК 94(497.11)"1941"
070:929 Русо А.

СРБИЈА 1941. ВИЂЕНА ОЧИМА ИТАЛИЈАНСКОГ НОВИНАРА АЛФИЈА РУСА*

Апстракт: У раду се на основу текстова објављених у штампи и мемоарских записа чувеног италијанског новинара Алфија Руса анализира његов поглед на Србију, како непосредно пре Априлског рата, тако и током прве године окупације. Русо је био дугогодишњи дописник италијанског листа *Ла стампа* из Београда и добро је познавао ситуацију, како у Србији, тако и у региону. Остварени контакти омогућили су му јединствени увид у компликоване односе међу југословенским народима, као и њихова становишта по бројним питањима. Његов поглед изнутра као странца важан је за боље разумевање ситуације у тадашњој Србији и Југославији.
Кључне речи: Други светски рат, Србија, 1941, штампа, Алфио Русо

Алфио Русо (Alfio Russo) био је један од најпознатијих италијанских новинара двадесетог века. Рођен 1902. на Сицилији, у сиромашној породици. Само на инсистирање и уз помоћ његовог тадашњег учитеља, родитељи га нису повукли из школе после четири разреда. Већ са осамнаест година почео је да се бави новинарством. Након рада у неколико мањих листова, прелази у римски *Секоло* (*Secolo*). Из њега одлази у торинску *Ла стампу* (*La Stampa*) и ради као дописник из иностранства. Из Југославије пише за време и после Марсејског атентата. Након тога одлази у Африку и редовно обавештава италијанску јавност о рату у Етиопији. Одатле извештава пишући оде победама италијанског оружја и Мусолинију.[1] Средином 1937. постаје стални дописник *Ла стампе* из Београда, све до агресије на Југославију априла 1941. Током Другог светског рата дописник је са Балкана, а путује и на Источни фронт. Већи део 1942. проводи у Риму. Почетком 1943. се привремено повлачи из новинарства. Након савезничког уласка у Рим враћа се писању и 1944. покреће лист *Ла*

* Чланак је настао као резултат рада у Институту за новију историју Србије који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2021. години бр. 451-03-9/2021-14/200016 од 5. 2. 2021.

[1] Pierluigi Alloti, *Giornalisti di regime. La stampa italiana tra fascismo e antifascismo (1922–1948)*, Roma 2012, 58–60.

Сицилиа (*La Sicilia*). Након рата дописник је из Париза, а по повратку у Италију уређује *Ла национе* (*La Nazione*) из Фиренце. Круна новинарске каријере и велико признање за дотадашњи рад стиже 1961, када постаје уредник најпознатијег италијанског листа *Корријере дела сера* (*Corriere della Sera*). На том месту задржава се непуних седам година. Умро је 5. октобра 1976. у Риму.[2] Иначе, Русов случај, тј. да истакнути новинар из фашистичке епохе настави да се бави истим послом и достигне високе позиције, у Италији после рата није био ни јединствен ни редак.[3]

Русово писање и размишљање везано за Србију током судбоносне 1941. може да се прати кроз текстове које пише за *Ла стампу* из Београда до Априлског рата, а онда након окупације само у неким запажањима у његовим текстовима писаним из Загреба и Скопља. Главни извор за другу половину године су његови мемоарски списи који су скупљени и објављени у Риму октобра 1944. под називом „Револуција у Југославији" (*Rivoluzione in Jugoslavia*). Ради се о записима и сећањима који, како сам аутор каже, „нису могли бити штампани у новинама".[4]

Да бисмо лакше разумели текстове које је Русо писао за *Ла стампу* из Београда од средине 1937. до пролећа 1941, осврнућемо се на стање италијанске штампе у том периоду, као и на сам лист за који је извештавао. Штампа у Италији, нарочито након 1926. године, била је диригована и контролисана од стране режима. На врху пирамиде контроле налазило се Министарство за штампу и пропаганду (*Ministero per la Stampa e la Propaganda*) које је током 1937. преименовано у Министарство народне културе (*Ministero della Cultura Popolare*, скраћено *MinCulPop*).[5] Оно је редакцијама давало прецизна упутства како и на који начин изабрати вести, састављати наслове, преламати текст, какав језик и стил треба користити... Уочи рата ово министарство је издавало око 4.000 директива годишње.[6] У таквој ситуацији јасно је да није могло бити много говора о слободи штампе нити о слободи изражавања самих новинара. Све је то важило и за случај Алфија Руса и његове делатности у Југославији.

Лист *Ла стампа* основан је 9. фебруара 1867. у Торину под именом *Gazzetta Piemontese*, а садашње име носи од 1894. године. У почетку је излазила у тиражу од неколико хиљада, да би веома брзо стигла и до 50.000 примерака. У првим годинама фашистичке владавине лист је покушао да

---

[2] Биографски подаци преузети из: *La Stampa*, Anno 110, num. 218, 5. 10. 1976, 19. и *Una vita per il Giornalismo. Alfio Russo*, ur. Sebastiano Catalano, Acireale 1982, 7–40.

[3] Више о тој тематици: Pierluigi Allotti, *Giornalisti di regime. La stampa italiana tra fascismo e antifascismo (1922–1948)*, Roma 2012.

[4] Alfio Russo, *Rivoluzione in Jugoslavia*, Roma 1944, 9.

[5] Више о делатности поменутог министарства: Nicola Tranfaglia, *La stampa del regime 1932–1942, Le veline del Minculpop per orientare l'informazione*, Milano 2005.

[6] Đovani Gocini, *Istorija novinarstva*, Beograd 2001, 322-323.

заузме опозициони став, нарочито после убиства Матеотија, али је због тога био забрањен. Обнова рада је уследила заједно са променом руководства и доласком кадрова оданих режиму. Вишедеценијски уредник и сувласник листа Алфредо Фрасати је морао да оде.[7] У периоду фашизма смењивало се више уредника, а најдуже је на том месту био Алфредо Сињорети (1932–1943).[8] О свом раду је оставио сведочанство у виду књиге индикативног наслова *Ла стампа у црној кошуљи*.[9] Према подацима из 1939. године, лист је био други по дневном тиражу у Италији са око 300.000 примерака, иза неприкосновеног *Коријере дела сера* који је имао рекордних 600.000.[10] Током ванредних ситуација, као што је био рат у Етиопији, тај тираж био је већи и за четвртину.[11]

Срођивање односа између Италије и Југославије у другој половини тридесетих година XX века био је један од основа да други по читаности дневни лист у Италији пошаље свог сталног дописника у Београд. Радило се о жељи италијанске владе да поврати пољуљане позиције у Југославији на политичком и економском плану, угрожених пре свега услед продора Немачке. Први текст који је за *Ла стампу* Алфио Русо послао из југословенске престонице најавио је посету председника југословенске владе и министра спољних послова Милана Стојадиновића Италији, планирану за децембар 1937. и приближио га тамошњем читаоцу. У тексту пуном похвала на рачун југословенског премијера истиче се да се ради о правом наследнику Николе Пашића, као и краља Александра, који је желео зближавање са Италијом али га је насилна смрт спречила у остварењу тог циља. Стојадиновић је у чланку приказан као човек „младих година и још млађег духа“, а побројани су сви његови резултати у економији, спољној и унутрашњој политици.[12]

---

[7] Алфредо Фрасати (Alfredo Frassati, 1868–1961) био је италијански новинар и политичар. Био је најмлађи сенатор Краљевине Италије, а исту је функцију касније обављао и у Републици након Другог светског рата.

[8] Алфредо Сињорети (Alfredo Signoretti, 1901–1971) био је познати италијански новинар. Завршио је чувени универзитет Сапиенца (*La Sapienza*) у Риму и посветио се новинарству са посебним акцентом на међународну политику. Пре преузимања листа *Ла стампа,* био је главни уредник и уредник спољнополитичке рубрике многих фашистичких листова, а једно време и дописник из Женеве. И после Другог светског рата бавио се новинарством и уређивао је неколико мањих листова. Написао је и више историјских и политичких књига.

[9] Alfredo Signoretti, *La Stampa in camicia nera*, Roma 1968.

[10] Иза поменутих били су: *Газета дел пополо* (*Gazzetta del popolo*) са 260.000 и *Пополо д'Италија* (*Popolo d'Italia*) са 250.000 примерака. Gocini, *Istorija novinarstva*, 324.

[11] Такође видети: Бојан Симић, „Торински дневник Ла Стампа о Милану Стојадиновићу“, *Токови историје* 2/2015, 44.

[12] *La Stampa*, Anno XVI, num. 289, 4. 12. 1937, 1; Више о посети Стојадиновића Италија децембра 1937: Бојан Симић, *Милан Стојадиновић и Италија. Између дипломатије и пропаганде*, Београд 2019, 101–122.

Русово писање пратило је генералну тенденцију италијанске дипломатије и њихов срдачан однос са председником југословенске владе. Од доласка у Београд до краја фебруара 1939, чак 73 текста везана за Стојадиновића биће потписана Русовим именом или иницијалима. Реално је претпоставити да је број достављених текстова и информација из Београда био и већи, јер му се и неки непотписани текстови могу приписати по стилу и локацији. У суштини, сам долазак Руса у Београд јасан је показатељ пораста значаја Југославије и њеног председника владе за Италију. Важно је напоменути да је гроф Ћано ценио Русов таленат за новинарство и да је на министрову препоруку Русо и почео да ради у торинском листу.

Врхунац наведене тенденције видимо у посвећивању великог простора Ћановој посети Југославији јануара 1939. У првом реду, наравно, налазио се Алфио Русо, као дописник из Београда, који је написао више чланака, понекад и два-три дневно. У њима је подвлачио широку популарност коју Ћано ужива у Југославији, атмосферу пријатељства између две државе, као и морал и чврстину фашизма као најбољег гаранта новог система у Дунавском басену и на Балкану... Новине су имале и свог фотографа који је током посете боравио у Југославији. У својим чланцима Русо је ишао чак толико далеко да је записао како се у Београду први пут осећа „жеља за срећивањем односа са Мађарском и успостављањем срдачних односа“.[13] Све то није потрајало јер је убрзо након Ћанове посете Југославији смењен Стојадиновић. Ипак, наклоност водећих личности фашистичког режима према њему је остала, иако је политичка реалност диктирала добре односе и са Цветковићевом владом.

Тренд позитивног писања настављен је и након пада Стојадиновића са власти, а Русо је у том периоду оставио и једно важно сведочење. Наиме, током интернације Стојадиновића Ћано је 25. јуна 1940, добивши од својих представника вести о томе да је живот његовог пријатеља у великој опасности, деловао тако што је одмах контактирао представнике Немачке који су одмах реаговали у циљу да се Стојадиновићу „спасе живот“.[14] Алфио Русо је записао да је Италија била спремна да прекине дипломатске односе када су се појавиле ове вести и да би убиство Стојадиновића за Италију значило *casus belli*![15] Кнез Павле је, наводно, одговорио да он није убица и да Стојадиновићу неће фалити ни длака с главе. Отишао је и корак даље, тврдећи немачком посланику да је пријатељску политику према Осовини покренуо управо он и да је при том морао да савлада известан отпор код

[13] *La Stampa*, Anno XVIII, num. 21, 25. 1. 1939, 1.

[14] Galeazzo Ciano, *Diario 1937–1943*, Milano 2010, 446.

[15] Russo, *Rivoluzione in Jugoslavia*, 77. О односу италијанске дипломатије према Стојадиновићу након његовог пада видети: Bojan Simić, “Italian diplomacy on Milan Stojadinović after his fall from power”, *Istraživanja* 30 (2019), 256–271.

Стојадиновића. Немачки посланик је у свом извештају закључио да ће кнез учинити све да бивши премијер буде безбедан, али да ће одбијати сарадњу са њим и убудуће.[16]

Русо је у складу са италијанским интересима наставио да позитивно пише и о Цветковићевој влади, додуше умеренije, што се посебно односило на њене пријатељске потезе према Осовини. Наведено пре свега важи за бурне догађаје из пролећа 1941, чему ћемо посветити више пажње. На другу годишњицу владе, 5. фебруара, Русо је написао чланак који умерено похвално говори о њеном деловању, истичући пре свега њене резултате у спољној политици и то што земља живи у „савршеном договору“ са „две велике силе“ Немачком и Италијом, а да нема никакву жељу да „чини услуге“ Енглеској.[17] Овакви ставови пре свега су проистицали из надања да ће се ствари кретати тим током и служили су као индиректни притисак у том правцу. Иначе, Русо је у овом периоду боравио и у Битољу, на југу земље, одакле је извештавао са грчког ратишта. Ти извештаји били су очекивано пристрасни у корист италијанске стране и ратних интереса фашистичког режима.[18]

Италијанска штампа је помно пратила разговоре које су представници југословенске владе имали са немачким везано за приступање Југославије Тројном пакту. Због лоше ситуације за италијанске снаге у Грчкој, Мусолинију је било важно да и Југославија приступи пакту.[19] Русо је из Београда имао своју улогу да прати реакције југословенских власти, али и јавности. Један од примера је боравак Драгише Цветковића у Салцбургу фебруара 1941, када се састао са Хитлером. Преносио је и писање југословенске штампе, надајући се, како се наводи у једном тексту, да би тај сусрет могао водити „коначном споразуму“.[20] Након уласка Бугарске у Тројни пакт, Русо је писао да ситуација у Југославији „сазрева“. У тексту спомиње могућност енглеских интрига али је изразио веру да то неће успети и да ће влада донети „исправну одлуку“.[21] Током марта објавио је неколико сличних чланака који указују на јасну тенденцију владе ка формализацији пријатељства са

[16] Dušan Biber, „O padu Stojadinovićeve vlade“, *Istorija XX veka* VIII, Beograd 1966, 56, fus. 190.

[17] *La Stampa*, Anno XIX, num. 32, 6. 2. 1941, 6.

[18] Италија је напала Грчку 28. октобра 1940. Рат се одвијао неповољно по Италијане и завршен је окупацијом Грчке тек априла 1941. озбиљнијим учешћем Немачке.

[19] Русо је записао како је лично Ћану пренео почетком 1941. да је италијански престиж у Београду веома опао након пораза у Грчкој и да се сматра како италијанско оружје „не вреди ништа“, а да је била политичка и војна грешка започети тај рат. Russo, *Rivoluzione in Jugoslavia*, 81.

[20] *La Stampa*, Anno XIX, num. 48, 25. 2. 1941, 2.

[21] *La Stampa*, Anno XIX, num. 53, 2. 3. 1941, 6.

Осовином, и то да је енглеска акција у Југославији осуђена на пропаст. Све те Русове тврдње деловале су потврђено даном потписивања пакта у Бечу. Занимљиво је да су и када је пуч у Београду већ био извршен италијански читаоци могли 27. марта ујутро на првој страни да прочитају Русов текст да је југословенски народ приступ пакту „дочекао са осећајем задовољства и олакшања“.[22] Стварност се показала другачијом. Остаје питање да ли је Русо своје сумње, ако их је и имао, смео да напише у тексту који је био намењен италијанској јавности у строго контролисаној штампи. Очигледно је да он, с једне стране, није могао да поремети званичну линију, а с друге стране, ни сам није веровао да је могуће да дође до пуча.

Објашњење италијанској јавности о томе шта се заправо догодило у Београду Русо је дао тек након напуштања Југославије и оно је објављено 5. априла, дакле дан пре напада сила Осовине. У том тренутку италијански новинар се налазио у Трсту. У великом тексту на готово целој страни, са наднасловом „27. март: дан лудила у Београду“, говорио је о „српској руљи пијаној од ракије шљивовице и засићеној од енглеске пропаганде“. Описи догађаја који су следили били су делом тачни а делом тенденциозни. Из њих је било јасно да се кривица приписује искључиво Србима, а да се указује на незадовољство у другим деловима земље где су посебно наглашени „Хрватска, Словенија, Војводина, Банат, Црна Гора и Македонија.“ Чак је писано о томе да ни већина српског народа није поздравила пуч.[23] У својим приватним записима поновио је суштину изречену у текстовима за италијански лист. Након што је указао на пад Француске, тежак положај Енглеске и окружење које је већ приступило Тројном пакту, Русо је записао: „Ко би могао помоћи Југославији, малој и подељеној? Рат би био лудило. Тако је мислио регент Павле, тако су мислили министри и сви они који су имали интересе у сфери економије и финансија ... Али Срби романтични и смели спремали су побуну, и када су неки планирали да сруше регентство и владу што су прихватили савез са Немачком, у српском народу нашли су најједнодушнију сагласност.“[24] Видимо да је у приватном запису Русо признао да је знао већинско расположење српског народа против пакта, што је супротно ономе што је написао у тексту објављеном у *Ла стампи*.

Детаљним извештајем објављеним у штампи везано за 27. март фактички се завршила фаза деловања Руса као дописника *Ла стампе* из Београда. У град у коме је живео скоро четири године враћаће се више пута 1941, о чему је оставио записе. Накнадно, Русо је чуо, вероватно од италијанског посланика Мамелија, да га је професор Слободан Јовановић контактирао не би ли свог министра спољних послова Галеаца Ћана замолио за посредовање

[22] *La Stampa*, Anno XIX, num. 74, 27. 3. 1941, 1.
[23] *La Stampa*, Anno XIX, num. 82, 5. 4. 1941, 3.
[24] Russo, *Rivoluzione in Jugoslavia*, 11.

код Немачке. Наводно, Ћано је рекао да по том питању не ради ништа.[25] Јасно је да је било касно за реакције, судбина Југославије била је већ одређена.

Русо је, очекивано, и током рата био у контакту са италијанским посланством у Београду, само је оно имало нешто различита овлашћења него пре рата.[26] Посланство није било акредитовано, ни код немачког команданта, ни касније код владе Милана Недића која није имала министарство спољних послова. По договору који је са немачким окупационим властима постигнут у лето 1941. италијанско представништво није имало право да ступа у директан однос са домаћом управом која је постојала од маја. Непосредним увидом у дипломатску грађу можемо закључити да се тај договор стриктно спроводио.[27] Током 1941. на челу италијанског посланства у Београду био је Франческо Ђорђо Мамели (Mameli Francesco Giorgio), са титулом специјални изасланик и опуномоћени министар у Београду.[28] Он је то место заузимао од 29. јануара 1940. Поред посланика, постојала су и три чиновника са титулом секретара и три војна аташеа, по један представник копнене војске, ваздухопловства и морнарице.[29] Када је Мамели био одсутан, мењао га је први секретар Гастоне Гвидоти, службеник са већ дугачким стажом у српској и југословенској престоници.[30]

[25] Russo, *Rivoluzione in Jugoslavia*, 43.

[26] О италијанској политици према српском питању током Другог светског рата видети: Massimo Bucarelli, "Disgregazione Iugoslava e questione Serba nella politica Italiana", u: *L'occupazione Italiana della Iugoslavia (1941–1943)*, ur. Caccamo Francesco, Monzali Luciano, Firenze 2008, 11–59. Новија литература о италијанској окупиција Југославије: Милутин Живковић, *Стара Рашка под италијанском окупацијом 1941–1943*, I-II, Београд 2020; Eric Gobetti, *Alleati del nemico. L'occupazione italiana nel Jugoslavia (1941–1943*), Roma-Bari 2013; Коста Николић, *Италијанска војска и четници у Другом светском рату у Југославији 1941–1943*, Београд, 2008; Džejms Bergvin, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943,* Beograd 2007; Eric Gobetti, *L' occupazione allegra. Gli italiani in Jugoslavia (1941-1943)*, Roma 2007; Dragan Nenezić, *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941-1943,* Beograd 1999.

[27] Посланик у Београду Мамели у писму 20. априла 1943. изричито наводи да није ступао у директне контакте са Недићем током свог службовања. I Documenti Diplomatici Italiani (DDI), Nona serie: 1939–1943, Volume X, (7. febbraio – 8. settembre 1943), Roma: 1990, documento 247, pagina 320.

[28] Мамели је већ био дипломата са искуством јер је пре Београда боравио у Риги (1933–1936) и Лисабону (1936–1939). Из Београда ће отићи у лето 1943, када 27. јуна прелази у Софију где наставља да ради и након пада фашизма, прво самоиницијативно, а после и као званични представник нових италијанских власти. Крајем 1952. одликован је Орденом витеза реда великог крста за заслуге за Републику Италију. Пензионисан је из дипломатије 1958. године, након петогодишњег мандата као италијански амбасадор у Ватикану.

[29] Такође видети: Бојан Симић, „Окупирана Србија у извештајима италијанског посланства у Београду (1941–1943)", *Војноисторијски гласник*, 1/2017, 92–93.

[30] Гастоне Гвидоти (29. септембар 1901 – 28. март 1982) завршио је право у Сијени након чега је постао службеник Министарства спољних послова. У Београду је као први секретар посланства радио од 1936. до 1942. Врхунац дипломатске

Алфио Русо се вратио у Београд веома брзо након окупације, када је разговарао са Гвидотијем о новонасталим променама и „новом поретку“. Прошао је кроз некад јединствену земљу и видео срушене мостове на Сави и Дунаву. Гвидоти, који је остао у посланству током рата, причао му је о бомбардовању Београда и данима након њега. Сам Русо обишао је куће својих пријатеља које су биле порушене а већина њих избегла је из града. Његово убеђење било је да је Југославија уништена, а да су је уништили генерал Душан Симовић и остали који нису веровали Немачкој. Томе је додао наводне речи Слободана Јовановића, тада потпредседника пучистичке владе, који је, плачући, изговорио: „тачно је, тачно је, ми смо упропастили, уништили, Југославију“.[31] Јасно је да је Русо, као неко ко је провео више година у Београду и стекао много пријатеља међу његовим становницима, жалио што је дошло до пуча, па је донекле и емотивно писао о одлуци официра која је неминовно водила у рат. Из перспективе новинара фашистичке епохе заиста није било разлога да се 27. марта 1941. догоди то што се догодило.

Наравно, његов посао се настављао. Ратно време повећало је глад за информацијама. Пут га је током прве ратне године често водио у Загреб где је могао да разговара са водећим личностима НДХ, Антом Павелићем и Еугеном Кватерником, посети бројне логоре и схвати сву монструозност њихове политике према Србима. Русо је имао три разговора са Павелићем чије детаље доноси у својим забелешкама. Поглавник и Кватерник су изразили спремност да елиминишу сву српску популацију на територији НДХ, ако им се за то укаже прилика. Њихове изјаве дате италијанском новинару у том смислу су недвосмислене и јасне. На моменте потпуно изненађен оним што чује од усташа тражио је да му потврде изречено.[32] Значајан део друге половине 1941. Алфио Русо је провео у Украјини извештавајући о дешавањима на Источном фронту.

О сложеној ситуацији у Србији током 1941. Русо се више пута освртао што кроз разговоре са онима који су преживљавали тешка времена у Србији, што кроз лична размишљања.[33] О географском значају Србије како га је видео Русо је оставио један занимљив запис. На почетку он се сам пита шта је Србија 1941? Једна мала земља са сада мало више од три милиона становника „сиромашних, сентименталних, емотивних“. Осврћући се на потресе у скорашњој историји земље, од убиства последњих Обреновића до

каријере доживео је након Другог светског рата када је био италијански представник у Уједињеним нацијама (1951–1955), амбасадор у Београду (1955–1958), Аустрији (1958–1961), Западној Немачкој (1961-1964) и Великој Британији (1964–1968).

[31] Russo, *Rivoluzione in Jugoslavia*, 85–86.

[32] Russo, *Rivoluzione in Jugoslavia*, 105–119.

[33] Најновија студија о Србији током прве ратне године: Бојан Димитријевић, *Србија 1941*, Београд 2021.

пуча од 27. марта, он пише: „Једна земља која личи на буре барута ако страст загреје главе. Али она је, упркос својој малености и лудилу, веома важна, стратешки важна, јер је попут кључа, који отвара и затвара, према вољи оног који је поседује, врата огромног географског комплекса.“[34] У даљем исказу Русо каже да су само неколико седмица након немачке окупације остаци разбијене југословенске војске и четници узели оружје и формирали герилу. Након немачког напада на СССР том отпору прикључили су се и комунисти. Тако је устанак постао масовнији а акције против окупатора учесталије и организованије.[35]

Након сурових репресалија и сламања устанка у Србији током јесени 1941, у Београду среће једног пријатеља чије име не спомиње. Записује његове очајничке речи: „Страшно, страшно. Не можемо више да издржимо. Свака реч, не мислим сваки гест, кажњава се затвором, депортацијом, смрћу. Србију туче немачки штап онако како турски никада није умео.“ „Страшне приче, ноћна мора“, закључује Русо.[36] Његов запис одише саосећањем са људима са којима је провео неколико година, али и осећајем немоћи да било шта учини по том питању. Његово је било да записује и сведочи о догађањима... Током лета 1941. посланик Мамели писао је у сличном стилу, потврђујући како се наставља кажњавање Србије а „пре свега Београда“ који су започети бомбардовањем 6. априла.[37]

Долазак генерала Милана Недића на место председника владе крајем августа Русо је коментарисао у складу са првим импресијама италијанске дипломатије. Он је виђен као човек који није био присталица Осовине, пре свега неко ко је био противник Италије.[38] Његова колаборација, барем у почетку, виђена је као изнуђени потез. Русо је формирање нове владе видео и као мамац за легализацију четника и њихову употребу против партизана, јер је Недић представљен као српски патриота, антикомуниста и негативно настројен према Хрватима.[39]

За генерала Дражу Михаиловића тврдио је да он служи само краљу и српским националистима, односно само Србији, за разлику од комуниста

[34] Russo, *Rivoluzione in Jugoslavia*, 127.

[35] Русо наводи буквално да се даном напада сила Осовине на СССР рађа комунистички покрет отпора у Југославији. Russo, *Rivoluzione in Jugoslavia*, 127–131.

[36] Russo, *Rivoluzione in Jugoslavia*, 120.

[37] Bucarelli, *Disgregazione Iugoslava e questione serba*, 33.

[38] Немци су знали да Италијанско посланство у Београду има негативан став у вези са постављењем Недића за председника владе, па су се трудили да га образложе својим савезницима. Више о томе: Бојан Симић, „Генерал Милан Недић у италијанској дипломатској грађи (1940–1943)“, у: *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године – научни погледи*, Београд 2017, 33–35.

[39] Russo, *Rivoluzione in Jugoslavia*, 128.

који су од напада на СССР почели да заступају шири југословенски програм. Он је у томе видео кључ њиховог каснијег успеха насупрот Михаиловићу. Такође, сматрао је да млађе генерације нису посебно везане за монархију, а да су многи од њих комунисти. Посебно је апострофирао студенте и децу имућних родитеља, правећи паралелу са стањем у Италији.[40]

Русови текстови написани током 1941. нису само важни за боље разумевање италијанске политике на Балкану већ дају јаснију слику предратне и ратне ситуације у Србији али и на територији НДХ. Радило се о интелигентном човеку који је, поред тога што је био талентован новинар, добро познавао стање у земљи и региону. Његова сведочанства из сусрета са званичницима имају посебну тежину јер су само тако неке изјаве забележене и остале доступне јавности. Његови лични записи имају већу вредност у односу на оне у контролисаној италијанској штампи јер је у њима могао слободно да се изрази и изнесе неке детаље који нису били у складу са актуелном политком режима у Риму. Домети његових запажања, иако без сумње значајни, били су ограничени његовом припадношћу једном народу и режиму који је имао своје јасне интересе на простору са ког је извештавао.

Извори и литература

Објављени извори

I Documenti Diplomatici Italiani (DDI), Nona serie: 1939-1943, Volume X, (7. febbraio - 8. settembre 1943), Roma, 1990.

Штампа

La Stampa, Torino

Литература

Allotti Pierluigi, *Giornalisti di regime. La stampa italiana tra fascismo e antifascismo (1922–1948)*, Roma 2012.

Bergvin Džejms, *Imperija na Jadranu. Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943,* Beograd 2007.

Biber Dušan, „O padu Stojadinovićeve vlade“, *Istorija XX veka* VIII, Beograd 1966.

Bucarelli Massimo, “Disgregazione Iugoslava e questione Serba nella politica Italiana”, u: *L’occupazione Italiana della Iugoslavia (1941–1943)*, ur. Caccamo Francesco, Monzali Luciano, Firenze 2008, 11–59.

[40] Russo, *Rivoluzione in Jugoslavia*, 130–131.

Gobetti Eric, *Alleati del nemico. L'occupazione italiana nel Jugoslavia (1941–1943*), Roma-Bari 2013.

Gobetti Eric, *L' occupazione allegra. Gli italiani in Jugoslavia (1941-1943)*, Roma 2007.

Gocini Đovani*, Istorija novinarstva*, Beograd 2001.

Димитријевић Бојан, *Србија 1941.*, Београд 2021.

Живковић Милутин, *Стара Рашка под италијанском окупацијом 1941–1943*, I-II, Београд 2020.

Nenezić, Dragan *Jugoslovenske oblasti pod Italijom 1941–1943,* Beograd 1999.

Николић Коста, *Италијанска војска и четници у Другом светском рату у Југославији 1941–1943*, Београд 2008.

Russo Alfio, *Rivoluzione in Jugoslavia*, Roma 1944.

Симић Бојан, „Генерал Милан Недић у италијанској дипломатској грађи (1940–1943)", у: *Генерал Милан Недић и домаћа управа у Србији 1941–1944. године – научни погледи*, Београд 2017, 31–46.

Simić Bojan, "Italian diplomacy on Milan Stojadinović after his fall from power", *Istraživanja* 30 (2019), 256–271.

Симић Бојан, *Милан Стојадиновић и Италија. Између дипломатије и пропаганде*, Београд 2019.

Симић Бојан, „Окупирана Србија у извештајима италијанског посланства у Београду (1941 – 1943)", *Војноисторијски гласник*, 1/2017, 92–108.

Симић Бојан, „Торински дневник Ла стампа о Милану Стојадиновићу", *Токови историје*, 2/2015, 41–55.

Signoretti Alfredo, *La Stampa in camicia nera*, Roma 1968.

Tranfaglia Nicola, *La stampa del regime 1932–1942, Le veline del Minculpop per orientare l'informazione*, Milano 2005.

Una vita per il Giornalismo. Alfio Russo, ur. Sebastiano Catalano, Acireale 1982.

Ciano Galeazzo, *Diario 1936–1943*, Milano 2010.

Summary

Bojan Simić

SERBIA DURING 1941 SEEN BY ITALIAN JOURNALIST ALFIO RUSSO

Alfio Russo was an Italian journalist who was a correspondent from Belgrade for the important fascist newspaper La Stampa in the period from 1937 to 1941. During his stay in Yugoslav capital, he wrote more than hundred articles

considering the situation in the country, mostly about its foreign policy. He was well respected journalist and he interviewed many important Yugoslav officials, royals and ministers. Also, he made many friends, both Serbian and foreigners who temporarily lived in Belgrade. That fact gave him better inside on the region.

Russo left many testimonies considering Serbia during 1941. Those were articles that he wrote for La Stampa and private notes that he gathered and published during 1944. In his articles he was on the official line established by the Fascist regime, while in his memoirs he wrote his personal opinion on various topics. He wrote about political and military situation in the country, but also about tragedy of common people. The Italian journalist was especially shocked by the events of 27 March and coup d'etat that changed the fate of Yugoslavia. During 1941, he traveled in Serbia and Independent State of Croatia writing about war atrocities. His personal notes are more important because in them he wrote freely without fear of censorship. Russo's texts are important for better understanding, not only Italian foreign policy in the region, but also the internal situation in Serbia. He was an intelligent man invested in his profession who knew the region that he wrote about.

Драга Мастиловић
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за историју и археологију

УДК 94(497.6 Сарајево)"1941"
341.485(=163.41)(497.5)"1941/1945"

САРАЈЕВО 1941.

Апстракт: Након Априлског рата и њемачке окупације Краљевине Југославије, Сарајево је, као и читава Босна и Херцеговина, ушло у састав новоформиране Независне Државе Хрватске. Тада за сарајевске Србе, Јевреје и Роме настају године страха, прогона, малтретирања, одвођења у концентрационе логоре и бруталних убистава. Први на удару нових хрватских власти нашли су се Срби. Прва хапшења настају већ почетком маја 1941. године, да би се наредних мјесеци то претворило у масовни терор, који је трајао не само 1941. године већ и наредних година, све до краја рата. Осим појединачних и групних убистава, масовног одвођења у логоре сарајевских Срба и Јевреја, посебно тешко су страдала српска села и насеља у околини Сарајева, која су буквално уништавана, а становништво масовно убијано на најбруталније начине или одвођено у концентрационе логоре.

Кључне ријечи: Сарајево, Независна Држава Хрватска, геноцид, Срби, Јевреји и Роми.

До 1941. године Срби су били релативно већинско становништво сарајевског среза. Према подацима пописа становништва из 1921. године, град Сарајево је имао укупно 66.317 становника, а од тог броја православних Срба било је 16.468 (24,83%), римокатолика 19.242 (29,01%), муслимана 22.474 (33,88%), Јевреја 7458 (11,24%) и осталих (грко-католика, евангелиста и других) било је укупно 675 (1,17%).[1] У сарајевском котару (околина Сарајева) живјело је укупно 46.315 становника. Православних Срба било је 26.070 (56,28%), римокатолика 4795 (10,35%), муслимана 15.281 (34,15%) и осталих 169 (0,36%).[2] Гледано заједно, град и котар Сарајево имао је 1921. године укупно 112.632 становника. Од тог броја православних Срба било је 42.538 (37,76%), муслимана 37.755 (33,52%), римокатолика 24.037 (21,34%) и осталих 8302 (7,37%). Дакле, у самом граду Сарајеву, муслимани су чинили релативну већину становништва, док су у сарајевском котару, то јест околини Сарајева, Срби чинили апсолутну

[1] *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године*, Сарајево 1932, 190.

[2] Исто, 196.

већину становништва, а гледано у цјелини (град и котар), православни Срби су имали релативну већину.

Десет година након тога, 1931. године Сарајево је имало укупно 143.910 становника, од чега је православних Срба било 55.477 (38,54%), муслимана 50.270 (34,93%), римокатолика 29.395 (20,42%) и осталих 8768 (6,09%).[3] Из наведеног је видљиво да се број становника Сарајева за десет година живота у новоствореној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца повећао за више од тридесет хиљада, што је јасан знак да је у овом периоду Сарајево доживљавало наглу експанзију. Сам град се ширио на ранија приградска насеља претварајући их у градске зоне. Етничка структура становништва је приближно остала иста као и десет година раније. Нема сумње да се број становника Сарајева повећавао и у наредном десетогодишњем периоду, али због отпочињања Другог свјетског рата попис 1941. године није извршен. Уочи Другог свјетског рата Сарајево је било подијељено на осам општина: Сарајево град, Бјелашница, Илиџа, Кошево, Озрен, Пале, Рајловац и Трново. У пет од осам сарајевских општина Срби су чинили већину становништва, а то су биле општине Илиџа, Кошево, Пале, Рајловац и Трново. У преостале три општине већину је чинило муслиманско становништво.

Инвазију Њемачке и њених савезника на Краљевину Југославију Сарајево је први пут осјетило 6. априла 1941. године, када су око шест часова ујутру одјекнуле прве бомбе бачене на војни аеродром Рајловац, који је бомбардован и наредног дана.[4] Након тога, наступило је затишје све до 12. и 13. априла 1941. године, када је сам град бомбардован од стране њемачке и италијанске авијације. Иако су противавионски топови Југословенске краљевске војске дејствовали са брда око Сарајева, они ипак нису били у могућности да заштите град нити да непријатељу нанесу значајнију штету, посебно због тога што је издаја франковачких и проусташких елемената у војсци дошла до изражаја већ првог дана рата.[5] Становништво Сарајева

[3] *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, knjiga 2, Beograd 1938, 6.

[4] Safet Šefkić, „Stradanje stanovništva od prvih bombardovanja“, *Sarajevo u Revoluciji*, knj. 2, Sarajevo 1977, 90.

[5] О томе несумњиво свједочи и тадашњи војник противавионске батерије XXII артиљеријског пука Реуф Налчаџић, чија је батерија била стационирана на ратном положају на Бетанији: „Нашу јединицу сачињава је једна противавионска батерија од четири топа калибра 80 мм, производње „ШКОДА“, 16 противавионских митраљеза и 160 војника. Ујутро 6. априла, као и обично били смо на полигону код наших топова (био сам први нишанџија на топу). Одједанпут, из правца Црепољско, односно Романија, појавила се формација авиона. Авиони су летјели доста ниско, те су били на домету наших топова и одлична мета. Јединица је била спремна за дејство. Међутим, из командног центра је јављено да су то наши авиони. Међусобно смо коментарисали о томе како имамо моћне авионе. Авиони су нас прелетјели на висини од 2000 метара. Тај податак знам зато што смо их, ради вјежбе, пратили инструментима. Пошто су нас прелетјели и одлетјели у правцу Рајловца, одједанпут

масовно је бјежало из града на периферију или на околна брда, у покушају да се спаси од бомбардовања.[6] Према подацима из докумената Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Босну и Херцеговину (ЗКУЗ), од посљедица њемачког бомбардовања у Сарајеву је страдало више од 50 људи.[7] Међутим, према подацима сарајевске јеврејске општине, у том бомбардовању погинуо је 31 Јеврej,[8] што значи да је број укупно страдалих од њемачког бомбардовања Сарајева 13. и 14. априла, морао бити знатно већи од 50, имајући у виду бројчану заступљеност Јевреја у односу на остало становништво Сарајева.

Њемачке копнене јединице ушле су у Сарајево 15. априла 1941. године и заједно са домаћим муслиманским и хрватским становништвом, које их је дочекало са одушевљењем, одмах започело терор над Јеврејима. Већ 16. априла, то јест, дан након уласка њемачких трупа у Сарајево нападнуте су јеврејске богомоље и имовина. О томе се у извјештају повјереника јеврејске вјерске општине у Сарајеву Срећка Бујаса, каже сљедеће: „Њемачка нацистичка солдатеска већ 16. априла 1941. по подне проваљује са разбјешњелом руљом (која се састојала од 99% муслимана) и демолира велебни сефардски храм. Нахушкана свјетина тражи ту наводно вагонске количине живежних намирница. Не проналази се ништа од тога, али главно је да се руши. Рушењем се наставља и сјутрадан, те руља односи својим кућама полупане клупе, свећеничко рухо, свијећњаке, а касније и бакар са крова.“[9] Осим тога, Нијемци одмах у логор у Грац

су се обрушили на Рајловац и почели бомбардовати. Друга противавионска јединица која се налазила на Мојмилу у близини Рајловца, а колико се сјећам, командир јединице био је капетан Јовановић, отворила је ватру из топова и митраљеза на авионе, што је био сигнал да су авиони непријатељски. Неколико авиона вратило се на Сарајево, отворили смо ватру и разбили њихову формацију […] Непосредно пред продор њемачких јединица у Сарајево, командир наше батерије, по чину капетан, имена му се не сјећам, сазвао је збор свих војника, одржао говор и рекао да смо дужни као војници остати на својим мјестима док Нијемци не заузму Сарајево и предати им неоштећена оруђа. Касније ми је постало јасно зашто је он тако поступио, зашто нам је наређено да не пуцамо на авионе. Очито је било да је унапријед припремљен на то, те да је умијешан у петоколонашко фашистичко коло. То његово упозорење имало је супротан ефекат. Војници су га прозрели, осјетили да је издајник, нису жељели да падну без борбе у непријатељско заробљеништво, тако да већ сутрадан, на јутарњем збору није било готово ни половине војника.“ (Reuf Nalčadžić, „Raspad artiljerijske jedinice u protivavionskoj odbrani Sarajeva“, *Sarajevo u Revoluciji*, knj. 2, 101-102).

[6] Nisim Albahari, „Od Aprilskog rata do ustanka“, *Sarajevo u Revoluciji*, knj. 2, 21-22.

[7] Архив Босне и Херцеговине (даље: АБиХ), фонд: Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (даље: ЗКУЗ), кут. 2, омот 39, инв. бр. 34.

[8] АБиХ, ЗКУЗ, кут. 3, омот 62, инв. бр. 11.

[9] АБиХ, ЗКУЗ, кут. 3, омот 62, инв. бр. 11.

одводе сарајевског надрабина др Морица Левија, а затварају и касније шаљу у логор предсједника мјесне ционистичке организације, љекара др Леона Перића, а у логор у Копривницу упућени су убрзо још неки угледни Јевреји попут браће Салом, трговца Левија и више омладинаца.[10] Већ 17. априла њемачки командант града Сарајева, пуковник Бекет, издао је проглас становништву у коме је упозоравао да ће свако ко пружи отпор њемачкој војсци бити сматран за бунтовника и стријељан.[11] Осим тога, пуковник Бекет је у свом прогласу издао и читав низ других наредби, попут завођења полицијског часа, забране посједовања оружја и слично, а којима је Сарајево прилагођавано њемачкој окупацији. Један од превасходних задатака њемачког окупатора био је разоружавање и заробљавање југословенских официра, подофицира и војника, који су након тога масовно упућивани у њемачке логоре. Такође, одмах након уласка у Сарајево, њемачка војска је под своју контролу ставила све индустријске објекте, као и магацине са разном робом, коју су убрзо транспортовали у Њемачку, а није био риједак случај пљачке радњи па и приватне имовине, посебно оних лица која су отпремали у логоре. Пљачки имовине грађана Сарајева дјелимично је даван привид легалности плаћањем опљачкане робе рајхсмаркама које су штампане у покретним војним штампаријама новца, које је њемачка војска у те сврхе возила у аутомобилима и на лицу мјеста штампала новац за потребе пљачке. „У односу на становништво, Нијемци су испољавали посебан курс према Јевејима и Србима. Одмах су ставили под контролу све значајније установе и друштва која су прононсирана као српска и јеврејска. Сви знаци говорили су о томе да се према овом дијелу становништва спрема геноцид, који је произилазио из познате нацистичке идеологије и расистичке теорије.“[12] С друге стране њемачке војне старјешине одмах су успоставиле везу са високим римокатоличким и муслиманским вјерским старјешинама, очекујући од њих подршку и ослонац.[13]

Терен за успостављање усташке власти у Сарајеву припремио је високи римокатолички клер, предвођен надбискупом Иваном Шарићем и његовим најближим сарадником и миљеником жупником Божидаром Бралом. Проусташка дјелатност надбискупа Шарића била је позната још прије избијања Другог свјетског рата. Тако је, на примјер, Шарић још 1934. године путовао у Сјеверну и Јужну Америку, званично да присуствује еухаристичком конгресу, а у ствари у циљу одржавања и ширења веза са усташама. Своје утиске са тог путовања, али и стварни разлог путовања, објавио је тек

[10] Исто.

[11] Nisim Albahari, „Od Aprilskog rata do ustanka“, 23 (фотокопија прогласа пуковника Бекета).

[12] Исто, 27.

[13] Исто, 22.

након успостављања усташке власти 1941. године у *Sarajevskom listu* од 11. маја 1941, гдје између осталог каже: „Пјевао сам са усташама нашим свим срдцем и гласом *Лијепу нашу домовину*… Уздижући Богу молитве за њу, молили смо се свемогућему и за Поглавника др Анту Павелића, нека нам га Он Милостиви прати и допрати у слободну Хрватску. И добри је Бог чуо и, ето, услишио наше вапаје и уздисаје.“[14] Тек тада постало је савим јасно да су полицијски органи били у праву када су тврдили да ово путовање надбискупа Шарића није имало вјерски већ противдржавни карактер. Тако се у једном извјештају Дринског жандармеријског пука, Краљевској банској управи Дринске бановине, наводи, између осталог: „Све се више верује да је бискуп Шарић одлазио у Америку у циљу сепаратистичке акције, а еухаристички конгрес да је био само изговор […] Свака сепаратистичка акција хрватска на територији овога пука, јесте у рукама католичког клера.“[15] Шарић је, такође, активно био укључен у активности усташа и директно помагао активности те терористичке организације, чак и приликом планирања атентата на краља Александра у Марсељу 1934. године. Познатог усташког терористу Тому Гргића, који је дан након убиства краља Александра поставио двије „паклене машине“ у главној пошти у Сарајеву, својим каналима је из земље спасио управо надбискуп Шарић. Он је лично давао упутства и новац за ову операцију, а Гргића је из Сарајева у Дубровник тајно спровео Шарићев сестрић Вјекослав Јурић. Такође, Јурић је из Загреба у Сарајево донио бомбе са сатним механизмом које су постављене у главној пошти у Сарајеву и на прузи код Какња.[16]

Када се сагледа све наведено онда и не чуди што је главну улогу у успостављању усташке власти у Сарајеву, поред неких истакнутих муслиманских интелектуалаца, имао управо римокатолички клер, а посебно Шарићева десна рука жупник Божидар Брало. Још прије него се на радио могла чути вијест о проглашењу Независне Државе Хрватске, 10. априла 1941. године, у Сарајеву је одржан састанак „Акционог одбора Хрвата националиста“, који су чинили: Божидар Брало, др Хакија Хаџић, др Атиф Хаџикадић, Филип Премужић и Јосип Зубић. На том састанку, који је одржан у згради Хрватског културног друштва „Напредак“, осим наведених, било

[14] „Zločinačka djelatnost nadbiskupa vrhbosanskog dr Ivana Šarića“ (Saopštenje br. 88 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača), у: Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача: *Саопштења бр. 66-93 о злочинима окупатора и њихових помагача*, Београд 1946, 804.

[15] АБиХ, фонд: Краљевска банска управа Дринске бановине (КБУДБ), пов. дз. 3745/34.

[16] Драга Мастиловић, *Српска елита из Босне и Херцеговине у политичком животу Краљевине СХС/Југославије 1918-1941*., рукопис докторске дисертације, Библиотека Филозофског факултета у Београду, 700-701.

је присутно још око 40 лица.[17] На састанку је донесена одлука да једна депутација што прије отпутује у Загреб, али до предузимања конкретних акција није могло доћи, јер је њемачка војска била још увијек далеко. Међутим, већ сутрадан по уласку њемачке војске у Сарајево, то јест 16. априла, овај Акциони одбор успио је да ступи у контакт са пуковником Бекером и издејствује пријем код њега. На састанку са пуковником Бекетом, који је одржан 17. априла у Градској вијећници, Акциони одбор Хрвата националиста је тражио од Бекета да им омогући успостављање везе са Загребом, што је овај и учинио дајући им аутомобил, оружје и пропуснице. У делегацији која је отпутовала у Загреб били су, осим Хаџића, Брала, Хаџикадића и Зубића, још пуковник Стјепан Јаковљевић и капетан Станко Палчић. Делегација се у Загребу састала прво са Милом Будаком, а онда са Кватерником и Артуковићем, да би 22. априла била примљена код поглавника Павелића. Том приликом Павелић је Хаџића поставио за свог повјереника, а Брала за његовог замјеника „над цјелокупним хисторијским територијем Босне и Херцеговине, осим Врбаске бановине, те су тада оба положили заклетву“.[18] Делегација се вратила у Сарајево 24. априла, а већ наредног дана Хаџић и Брало су завели своју страховладу у Сарајеву. Они примају депутације, организују усташку власт по срезовима, постављају усташке повјеренике и слично. Један од првих задатака усташког повјереништва, то јест, Хаџића и Брала, било је отпуштање свих Срба из државне службе.[19] Упоредо са њима у Сарајево стижу и други високи усташки функционери, Петар Петковић, представник Владе НДХ као „одјелни представник за јавни ред и сигурност“, затим Јуре Францетић који одмах немилосрдно чисти управни апарат од Срба чиновника, а у српске и јеврејске радње поставља усташке повјеренике.[20] У исто вријеме, тачније 24. априла, у Сарајево стиже и Славко Кватерник у пратњи њемачког генерала Глезе фон Хорстенауа. Одмах су посјетили надбискупа Шарића, код кога су и одсјели, а ту су им се убрзо придружили и остали носиоци нове усташке власти у Сарајеву: Хаџић, Брало и Францетић. Том приликом Шарић је „подијелио благослов цијелој хрватској војсци којој је Кватерник врховни војсковођа“.[21] Овако бројно присуство највиших хрватских функционера у Сарајеву, и то убрзо након проглашења НДХ, несумњиво говори у прилог чињеници да је Сарајево, као и читава Босна и Херцеговина, за власт НДХ била од изнимне важности, посебно у погледу придобијања муслимана

[17] Архив Југославије (АЈ), фонд бр. 110 (Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача), кутија бр. 819, документ бр. 114.

[18] АЈ, 110-819-163/53.

[19] Исто.

[20] Ante Džeba, „Mačekova zaštita u sprezi sa ustašama uspostavlja vlast“, *Sarajevo u Revoluciji*, knj. 2, 118.

[21] Исто, 118.

за нову хрватску државу, али и нову националност која је била изражена у максими „цвијеће хрватског народа“. О томе несумњиво свједочи и проглас босанскохерцеговачким Хрватима који је Кватерник објавио након поменутог састанка код надбискупа Шарића, а у коме се посебно осврнуо на муслимане, „најчистије хрватске синове“, како их је назвао.[22] Занимљиво је да је том приликом Кватерник обећао да ће се Влада НДХ трајно премјестити у Босну, чим то технички буде могуће и позвао све „Бошњаке и Херцеговце“ да се пријаве у хрватску војску.[23] *Католички тједник*, у броју од 4. маја 1941. године, извијестио је да је већ 30. априла 1941. године пред зградом „Поглавникова повјеренства“, у присуству надбискупа Шарића, обављена заклетва хрватске војске, коју су тада чинили „усташе, заштитни ловци и редовита војска“.[24]

Ево како је стање у Сарајеву након доласка усташа на власт описано у документима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Босну и Херцеговину: „Усташе певају најпогрдније песме против Срба, међу којима и она најпеванија *Србе о врбе...*Одмах је настао притисак на Србе, који ће притисак доцније да се претвори у прогон, па у погром Срба. Под видом тражења оружја, усташе су упадале у српске куће, у Сарајеву и у околним селима, вршили претресе, одузимали новац и остале вредности. Кад је почело масовно затварање, у затвор су отерани многи Срби на доставу муслимана. У куће за које муслимани кажу да крију четнике, упадали су усташе, а за овима руље муслимана, које би пљачкале све што би стигле. Одмах по доласку усташа у Сарајево, наређено је да се сви натписи ћирилицом на радњама, кућама и улични зидовима одстране или премажу. У свим надлештвима строго је забрањена употреба ћирилице. Она је забрањена и у приватној употреби. Са Србима се строже почело поступати него са Јеврејима. Затим су Срби ударени по кеси. Усташе су предузеле све мере како би Срби били привредно уништени и њихова трговина потпуно онемогућена. Н. пр решењем монополске управе одузете су свима Србима трафике и предате муслиманима и Хрватима. Из свих државних и самоуправних надлештава Срби су избачени. Од многих приватних лица одузете су радње и заведени комесари. Нова православна црква у Сарајеву затворена је, а тако исто и православна црква у Новом Сарајеву...“[25] Српска православна Богословија претворена је у затвор, а забрањен је рад свих српских друштава, а међу њима и најпознатијем Српском културном и просвјетном друштву „Просвјета“, чија је имовина разграбљена или уништена, рачунајући и богату библиотеку. Дакле, из

[22] Исто,

[23] Исто.

[24] Исто.

[25] АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 39, инв. бр. 34.

наведеног описа јасно је да су усташе одмах по преузимању власти у Сарајеву, протегли и на њега своје законодавство геноцида, чиме су, као и у осталим дијеловима Независне Државе Хрватске, Србе, Јевреје и Роме ставили ван закона.

Само неколико дана након доласка у Сарајево, то јест 29. априла 1941. године, Кватерник је издао наређење да се у року од 48 часова приведу сви српски генерали, официри и чиновници, који се крију код појединих породица, а да се сви они кућевласници који крију ова лица имају одмах стријељати.[26] Ово је био јасан знак усташама да могу без стварног разлога и повода упадати по српским кућама, вршити преметачине, пљачке, пребијања и друге врсте насиља над српским становништвом. Након тога услиједила су у Сарајеву прва хапшења и убиства Срба, а први на удару били су угледнији Срби и свештеници. Већ 3. маја 1941. године ухапшени су др Војислав Бесаровић, професор Милутин Јањушевић, прота Милан Божић, народни посланик и други угледни сарајевски Срби. Они су одведени у усташки концентрациони логор у Копривницу, а затим у Госпић, гдје су након бруталног мучења поубијани.[27] Зашто су баш ови угледни сарајевски Срби били међу првим ухапшени и одведени у логор, а затим убијени, могући одговор даје податак да је одмах након именовања Хакије Хаџића за усташког повјереника, једна група Срба и муслимана из Сарајева отишла код Хаџића са приједлогом да се од Нијемаца тражи аутономија за Босну и Херцеговину. Делегацију Срба предводио је прота Божић, а делегацију муслимана Узеирага Хаџихасановић. Међутим, према изјавама свједока, Хаџић је наредио да се Срби одмах похапсе и побију, а муслиманској делегацији је оштро запријетио.[28]

Убрзо након тога услиједио је прогон српских православних свештеника. Митрополит дабробосански Петар Зимоњић ухапшен је 12. маја 1941. године и након неколико дана проведених у затвору у Сарајеву, одведен у Загреб.[29] Послије неколико мјесеци тешког мучења и понижавања по усташким затворима и логорима, брутално је убијен, највјероватније на стратишту Јадовно. Након митрополита Зимоњића, на ред је дошло и остало српско свештенство у Сарајеву. У првом таласу масовних хапшења Срба у Сарајеву, ухапшени су и затворени, између осталих, др Петар Маркичевић, професор богословије, прота Душан Бошковић, прота Мирко Максимовић, катихета Богдан Лалић са сином, ђакони Алекса Старчевић и Богдан Капор, као и ректор сарајевске богословије Василије Ристић. Они су као

[26] *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, Zbornik dokumenata, tom I, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945*, Beograd 1993, dokument br. 14, str. 20.

[27] Исто.

[28] AJ, 110-819-163/53.

[29] АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 39, инв. бр. 30.

таоци затворени прво у Сарајеву, да би убрзо неки од њих били упућени у сабирни логор Цапраг код Сиска, а одатле протјерани у Србију. Међутим, неки нису имали среће да буду протјерани у Србију, као на примјер, прота Богдан Лалић који је са сином Мирославом, одведен у логор у Госпићу да би у јулу мјесецу обојица били убијени и бачени у Шаранову јаму на Велебиту.[30] Масовно хапшење српских свештеника у Сарајеву, изведено је у ноћи 10/11. јул 1941. године, када је већина њих похапшена и са породицама спороведена у логор Цапраг, одакле су касније протјерани у Србију. Преостали српски свештеници у сарајевском срезу похапшени су 11. августа и такође спроведени у Цапраг, а неколицини је успјело да у међувремену сами пребјегну у Србију.[31] Они који су остали, платили су то својим животом. Тако, на примјер, парох блажујски Реља Спахић није желио да напусти своју парохију и одлучио је да подијели судбину својих парохијана ма каква она била. Све до 10. августа 1941. године, њега је штитио његов пријатељ католички жупник Субашић, али тог дана усташе су одвеле Рељу Спахића заједно са још 26 његових парохијана у Бутмир и тамо их све поубијали.[32] Сличну судбину доживио је и јереј Димитрије Рајаковић, парох нишићки.

Након првих бруталних убистава српског живља од стране усташа, реаговао је њемачки командант Сарајева пуковник Сушниг, који је 20. јуна 1941. године сазвао конференцију у команди Босанског дивизијског подручја у Сарајеву, на којој су он и шеф тајне полиције др Хенрих, упозорили хрватске војне власти у Сарајеву да безакоње усташа може довести до побуне српског живља и погоршања безбједоносних прилика, те затражили да се на простору Босне и Херцеговине формира нека врста војно-цивилне управе, гдје би редовна војска имала задатак да усташе стави под контролу.[33] Међутим, управо супротно том захтјеву њемачких официра, хрватске власти на простору Босне и Херцеговине увелико су већ припремале први, видовдански, талас масовних злочина над српским народом. Уочи православног празника Видовдана 27. јуна 1941. године извршено је прво масовно хапшење од 150 сарајевских Срба, који су затворени као таоци, а након тога хапшења су постала свакодневна појава. Хапшене су чак и жене и дјевојке. Сви они су, након ужасних мучења били поубијани или одмах у Сарајеву или су одведени у усташке концентрационе логоре гдје су скончали живот. На Ковачићима код Сарајева убијено је 29. јуна 1941. 25 сарајевских Срба.[34] Срби су из затвора одвођени на мјесто Враца код

[30] Драган Симић, *Свештеничка породица Лалић*, Добрун 2021, 137.

[31] АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 39, инв. бр. 34.

[32] АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 39, инв. бр. 30.

[33] *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu,* dok. br. 68, 120-125.

[34] АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 39, инв. бр. 34.

Сарајева, гдје су били стријељани. Ту су углавном побијени они који су били осуђени на смрт од усташких пријеких судова. О стријељању 20 Срба и Јевреја на Врацама, 1. августа 1941. године, аутентично свједочење оставио је и Јосип Билик Пепо, који је исти дан отишао на мјесто злочина да се и сам увјери у приче које су кружиле о стријељању Сарајлија на Врацама. Призор који је тамо затекао, описао је на сљедећи начин: „Кад смо дошли на стрелиште, пред нама се пружио језовит призор. Двадесет лешева, са великим ранама на затиљку, потрбушке је лежало, поредано, уз ограду резервоара Ковачићи. Руке су им позади биле утегнуте неком жицом тако јако да су биле потпуно поцрњеле. Ограда поред које су стријељани, била је попрскана крвљу и комадићима лобања и мозга.“[35] На исти начин стријељано је 10. септембра на Врацама и 10 Срба из Хаџића, Блажуја и Дрозгометве.[36] Враца нису једино мјесто гдје су стријељани сарајевски Срби у току Другог свјетског рата. Према свједочењима савременика, масовне гробнице постоје и у јеврејском гробљу у Ковачићима, код тадашње Мерхемића циглане у Велешићима, Доброшевићима, Алипашином Мосту, Рељеву и тако даље.[37] Између осталих, убијен је и Никола Принцип, брат Гаврила Принципа. Масовна или појединачна убиства сарајевских Срба настављена су током читаве 1941. године, али и касније.

Још више него у самом граду, српско становништво у околним сарајевским општинама било је изложено бруталном истребљењу од стране хрватских и муслиманских усташа. Већ у мају 1941. године у општини Пале пала је прва жртва хрватских злочина, а то је био Илија Цинцар из Хреше, кога су убили тзв. Хрватски заштитни ловци, ранија Мачекова народна гарда.[38] Крајем јула мјесеца 1941. године, једна група од преко 70 Срба са Пала упућена је у новоосновани логор Крушчица код Витеза. Ту су за једну ноћ, 5. августа 1941. године, сви побијени, њих 74. Прво су их из дрвене бараке у којој су боравили, пребацили у једну зидану зграду, а затим су их одатле одводили по групама до једне јаме ископане за кречану и ту убијали. Те ноћи убијено је 11 Глуховића, 7 Шараца, 4 Нинковића, 4 Работе, 4 Јаковљевића, 4 Радовића, 3 Газиводе, 3 Ковачевића и тако даље.[39]

Уочи црквеног празника Илиндана (2. августа) 1941. у Илијашу, Хаџићима, Пазарићу и Луци убијено је 52 Срба.[40] О стријељању Срба у Илијашу говоре и хрватски документи, тачније Извјештај Оружничке

[35] Josip Bilik Pepo, „Prva strijeljanja na Vracama“, u knjizi *Sarajevo u Revoluciji,* knj. 2, Sarajevo 1977, 169.

[36] Исто, 170.

[37] Исто, 171.

[38] АБиХ, ЗКУЗ, кутија 2, омот 39, инв. бр. 34.

[39] Danilo Jakovljević, „O prvim zločinima nad stanovništvom u okolini Sarajeva“, 161.

[40] АБиХ, ЗКУЗ, кутија 2, омот 39, инв. бр. 34.

постаје Семизовац од 1. августа 1941. године, у коме се каже да су усташе 31. јула 1941. године у Илијаш код Сарајева довеле 30 Срба из Сарајева, побили их и покопали на лицу мјеста.[41] Појединачна и групна убијања Срба у Илијашу настављена су и у наредном периоду. Егзекуције су вршене углавном ноћу, код пилане у Илијашу, на ушћу ријеке Миоче у Босну, као и у Подлуговима. Никада се није могао утврдити тачан број ликвидираних сарајевских Срба у Илијашу. То су били Срби из Сарајева, Сарајевског Поља, Илиџе, Илијаша, са подручја Романије и других мјеста у околини Сарајева.[42]

Крајем јула 1941. године, усташе су око 20 Срба из Алипашиног Моста затворили у једну кућу и спалили. Такође, почетком августа 1941. године, једна група Срба из Алипашиног Моста одведена је на Илиџу и тамо поубијана, а 31. августа спаљено је тридесетак кућа села Црнотине.[43] У августу је убијено 14 Срба на Романији, што је био директан повод за отпочињање устанка у овом крају. Затим, 23. августа 1941. „спаљено је 200 домова села Раковице; становници су затварани у куће, посипани бензином па спаљивани.“[44] Само у једној штали убијено је и спаљено 108 жена, дјеце и старица.[45] „36 највиђенијих домаћина је тако изгубило главу, међу њима задругари Вуковићи, Кешељи, Мариловићи (још 50 заклано и 12 стрељано). Само у једној кући изгорело је 13 чланова.“[46]

Хапшење Срба на Илиџи и околини започело је крајем јуна 1941. године, а већ почетком јула око 300 Срба из општине Илиџа је одведено у Бутмир гдје су поубијани, већином ударцем чекића у главу, док је један дио ових људи био затворен у једну шталу и жив спаљен.[47] У Блажуј су усташе упале 23. августа 1941. похватале 26 Срба на челу са парохом блажујским Рељом Спахићем. Ови људи су одведени у једну шуму у Бутмиру и брутално поубијани. Из Касиндола усташе су одвеле 30 најугледних Срба у Ново Сарајево, гдје су их полили бензином и живе запалили. У селу Топлику убијено је 26 стараца и старица које су усташе затекли код својих кућа, а село је темељито опљачкано и потом спаљено.[48]

У општини Пале, у селима Подргаб и Витез, усташе су 22. августа, убиле шест људи, а само три дана касније, 25. августа 1941. године, убиле

---

[41] *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu*, dok. br. 180, 430.

[42] Danilo Jakovljević, isto, 163.

[43] АБиХ, ЗКУЗ, кутија 2, омот 39, инв. бр. 34.

[44] Исто.

[45] Danilo Jakovljević, isto, 164.

[46] АБиХ, ЗКУЗ, кутија 2, омот 39, инв. бр. 34.

[47] Исто.

[48] Исто.

су још 12 Срба из села Бабљак.[49] Првог септембра у Илијашу су стријељана 32 Србина (у Подлуговима, срез Високо, бачено је у бунар 30 Срба). У мјесецу септембру 1941. године усташе су у српском селу Дрозгометви, у општини Хаџићи, побили све Србе, без обзира на пол и старост, затим су село опљачкали и куће запалили (село је имало, по једном попису из 1927. године 333 становника).[50] Овај злочин извршен је 2. септембра 1941. године. Код кућа је убијено 74 људи, жена и дјеце, док је 10 људи ухваћено и одведено у Сарајево, а затим стријељано на Врацама. Потпуно је уништена породица Крајишник од осам чланова, седам Елчића, седам Јеркића, шест Аћимовића и тако даље.[51] Тих дана, у српском селу Мишевићима код Хаџића, убијено је 14 чланова породице Докић, људи, жена и дјеце.[52] У српском селу Семизовцу, 6. септембра 1941. хрватске и муслиманске усташе су све становнике сатјерали у куће које су затим запалили. Том приликом спаљено је 51 лице српске националности, а овим злочином руководио је Бећир Локмић, који је лично бацио живу у ватру Јоку Копривицу.[53] На исти начин, усташе Црне легије које је предводио Францетић, побиле су или живе спалили око 200 Срба, људи, жена и дјеце у селу Малешићи.[54] Истог дана спаљено је и српско село Кривоглавци, као и 20 кућа у селу Швраке. У Рељеву је било заточено 250 Срба који су повезани бодљикавом жицом, а затим спаљени. Седмог септембра спаљен је Алипашин Мост, а том приликом страдао је велики број Срба. Њих 53 повезано је бодљикавом жицом и одведено у Рељево гдје су живи спаљени у двије куће. Овим злочином руководио је познати злочинац Андрија Буљан из Чапљине.[55] Францетићева Црна легија убила је 10. новембра 1941. године на подручју Рајловца 21 лице и спалила 60 домова.[56] Такође, у новембру 1941. године Црна легија је у селима Шикуље, Чамовине и Бргуле у околини Сарајева, побила или спалила живе 54 лица српске националности, људи, жена и дјеце.[57] „У току зиме 1941/42. године спаљена су села: Младице (40 кућа), Војковићи, Храсница, Клек, Которац, Шајин Вода, Крупац, Петровићи, Рудник (3 куће, а само у једној кући седам душа, Какриње (17 кућа – 36 душа), Кланац, Рогани (21 душа), Биљотина (12 кућа), Вела (7 кућа – 17 душа), Србогомство (30 кућа – 300 душа), Лукавица.“[58] У јесен 1941. године,

[49] Danilo Jakovljević, isto, 164.
[50] АБиХ, ЗКУЗ, кутија 2, омот 39, инв. бр. 34.
[51] Danilo Jakovljević, isto, 164.
[52] Исто.
[53] АБиХ, ЗКУЗ, кутија 4, омот 18, инв. бр. 31.
[54] Исто.
[55] Исто.
[56] Исто.
[57] Исто.
[58] АБиХ, ЗКУЗ, кутија 2, омот 39, инв. бр. 34.

усташе су у општини Пале, попалиле села: Горњу Љубогошту, Сињево, Кадино село „и сва села до Пустопоља код Мокрог“. Затим су спаљена села: Бијела Стијена, Боров Рат, Брезовице, Хреша, Драгуње, Бјелогорци, „сав Озрен више Сарајева“, Бледна Раван. „Становништво ових села, уколико није избегло у шуму, побијено је и похватано, па одведено у концентрационе логоре [...] У селу Драгуљама, код Пала, усташе су на једној гомили побили 27 жена и деце; жртве су откривене тек кад је снег окопнео.“[59] У села Хреша и Њеманица код Сарајева, упала је 20. децембра 1941. године једна група усташа из Сарајевске бојне и том приликом у селу Њеманица покупила 30 људи, жена и дјеце српске националности, затворили су их у магацин Саве Пантића, затим их све поубијали из пушака па магацин запалили. Након тога, исте усташе упале су у кућу Јова Гашића, убили њега и његову жену, а три њихове ћерке и Петра Лопатића из Мокрог, повели са собом до села Емиловци гдје су их пред кућом Ибра Рамића поубијали из пушака.[60]

Истовремено са овим масовним егзекуцијама одвијало се и масовно транспортовање српског и јеврејског становништва сарајевског среза у хрватске концентрационе логоре. Тако је 8. августа одведена група од 280 сарајевских Срба и 3 жене у логор у Госпићу. Неколико дана касније похапшени су сви чиновници „Шипада“ и одведени у непознатом правцу, вјероватно у Јадовно или Паг, док су жене одведене у Лобор Град.[61] Након тога услиједили су нови транспорти. Шестог новембра 1941. године у логор Јасеновац депортовано је око 200 сарајевских Срба, а истовремено 31 жена је одведена у логор Лобор Град. Нови транспорт сарајевских Срба у Јасеновац и жена у Лобор Град отпремљен је 14. новембра 1941. године.

Прва два транспорта сарајевских Јевреја у логор Крушчицу код Травника упућена су почетком септембра 1941. године, а одведене су јеврејске породице из центра града.[62] У та два транспорта било је око 1000 сарајевских Јевреја.[63] Праву хајку на сарајевске Јевреје усташе су спровеле у ноћи 15/16. новембар 1941. године. Овом приликом усташе су одводиле све Јевреје које су затекли у становима без обзира на узраст и пол, па чак и тешко болесне особе и инвалиде. Већ сутрадан сви су упућени у логор Јасеновац, а било их је око 3000.[64] То је био и највећи транспорт сарајевских Јевреја у логор Јасеновац. Још један транспорт Срба из Сарајева отпремљен је 22. децембра. Том приликом је у пломбираним жељезничким вагонима отпремљено у логоре 62 мушкарца, 9 жена и 140 дјевојака.[65]

---

[59] Исто.

[60] АБиХ, ЗКУЗ, кутија 4, омот 18, инв. бр. 31.

[61] Исто.

[62] АБиХ, ЗКУЗ, кут. 3, омот 62, инв. бр. 11.

[63] АБиХ, ЗКУЗ, кут. 3, омот 147, инв. бр. 50.

[64] *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, urednik dr Zdenko Levntal, Beograd 1952, 68-69.

[65] АБиХ, ЗКУЗ, кут. 2, омот 39, инв. бр. 34.

Овакви и слични транспорти сарајевских Срба и Јевреја у усташке логоре смрти били су редовна појава у Сарајеву 1941. године, али и касније, посебно током 1942. године. Тако је једна група сарајевских Срба, око 500 мушкараца и око 80 жена депортована у Јасеновац у мају 1942. године.[66] О православном Божићу 1942. године одведено је у непознатом правцу, вјероватно у Јасеновац, око 500 Срба из сарајевске општине Бјелашница. Крајем јануара, тачније 29. јануара 1942. године, усташе су похапсиле већу групу Срба у Тарчину, Пазарићу, Зовику, Хаџићима и Раковици и отјерали их у затвор Хасан кула у Сарајеву. Крајем марта 1942. године њих 15 је депортовано у Јасеновац па у Стару Градишку, док су остали такође отпремљени у Јасеновац, али нешто касније.[67] Посљедњи већи транспорти сарајевских Јевреја у логоре упућени су из Сарајева августа и септембра мјесеца 1942. године и то овог пута не у Јасеновац већ у логоре у Њемачкој.[68] Након тога кроз Сарајево су протјерана још два транспорта Јевреја, који су раније били отпремљени у Сплит, један крајем октобра 1943. године, а други 13. марта 1944. године.[69] Према евиденцији јеврејске општине у Сарајеву, из овог града су усташе у току Другог свјетског рата у логоре отпремиле 28 транспорта са више од 8.000 Јевреја,[70] док други извори помињу бројку од око 9.000 Јевреја отпремљених у логоре.[71] Само је ријетким појединцима успјело да се врате из логора.

Масовни злочини геноцида над сарајевским Србима и Јеврејима настављени су у сарајевском срезу и даље током рата. Крајем јануара 1942. године, запаљена су српска села Горња и Доња Биоча, гдје је изгорјело 50 кућа и побијено око 300 људи, жена и дјеце, као и село Влаково гдје је убијено 7 лица. До фебруара 1942. године „три четвртине кућа у општини Пале попаљено је, преко 100 домаћина убијено, жене и деца такође“.[72] На Кошеву су усташе 7. марта 1942. године убиле 12 српских цивила, а међу њима и читаву породицу Шалипур: Јова, његову жену Бојану и њихово троје дјеце.[73] Почетком маја мјесеца 1942. године поклана је у својој кући петочлана јеврејска породица Херзка у селу Баре код Сарајева, која се бавила пољопривредом, што је била ријеткост код Јевреја, а сва њихова стока и имовина је том приликом опљачкана.[74] Посебно се по свирепости истицала злогласна Црна легија Јуре Францетића, која је

[66] Исто.
[67] Исто.
[68] АБиХ, ЗКУЗ, кут. 3, омот 62, инв. бр. 11.
[69] Исто.
[70] Исто.
[71] *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji,* 70.
[72] Исто.
[73] АБиХ, ЗКУЗ, кутија 4, омот 18, инв. бр. 31.
[74] АБиХ, ЗКУЗ, кут. 3, омот 62, инв. бр. 11.

оставила праву пустош по многим селима сарајевског среза. У Одлуци Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача о проглашавању Фрање Судара, једног од главнокомандујућих Црне легије, за ратног злочинца, наведени су, између осталих, и неки злочини које је ова злогласна јединица починила у околини Сарајева: „У јануару 1942. год[ине], усташе под командом Судара стрељали су Тешановић Марка, а отјерали у логор Јасеновац Вукотић Милана, земљораднике из села Лукавице, срез сарајевски, откуда се није повратио. У фебруару те године, ове усташе стрељали су у Касиндолу Папаз Илију, земљорадника и Папаз Ђуру, дјечака, Ждрале Анђу, домаћицу и Ждрале Ђока, земљорадника, сви из Которца. Њихову имовину усташе су опљачкали. Мјесеца марта 1942. године ове исте усташе стрељали су у Касиндолу Видић Јова, Видић Славка, Видић Јанка, Пљевић Гаја, Васиљевић Јоку и Милић Која, сви земљорадници из села Младица и Которца. Село Младице усташе су опљачкали и спалили га. Из села Иванићи у ово вријеме усташе су одвели Трнчић Млађена и Крајишник Влада, који се више нису вратили својим кућама. Такође, у мјесецу марту 1942. год[ине], усташе су стрељали у Касиндолу још 19 Срба – земљорадника и запалили 8 зграда, као и опљачкали сву њихову имовину.“[75] Бројне злочине над Србима у околини Сарајева и уопште Источне Босне, починиле су Сударове усташе током 1943. и 1944. године. Посљедње жртве усташке страховладе у Сарајеву, пале су непосредно пред ослобођење Сарајева и то пресудама пријеког суда Макса Лубурића од 5. и 10. марта 1945. године, али и вјешањима на Марин Двору и егзекуцијама без суђења које је наређивао Лубурић. Жртве су мучене, убијане и закопаване у башти виле „Берковић“, гдје је Лубурић био смјештен, и на Дариви[76]

Није познат тачан број сарајевских Срба који су у току рата 1941-1945. године убијени, одведени у логоре или страдали на неки други начин. Према једном документу Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, у Сарајеву је у току Другог свјетског рата од стране хрватских и муслиманских усташа убијено око 7.000 Срба.[77] Међутим, документ не садржи податке да ли се овај број односи на сарајевски срез или град Сарајево, као ни то да ли су овдје урачунати сви који су страдали, дакле и убијени и одведени у логоре. Вјероватније је да се овај број, тачније приближна процјена броја жртава, односи на Србе страдале од усташа у сарајевском срезу и да су овдје урачунати и они који су одведени у логоре и тамо убијени.

---

[75] Саво Скоко, Милан Граховац, *Злочини Независне Државе Хрватске и немачког окупатора у Херцеговини,* Зборник докумената, том I, приредили Драга Мастиловић и Гордана Мастиловић, Београд – Гацко 2011, док. бр. 22, 138-140.

[76] АБиХ, ЗКУЗ, кутија 4, омот 18, инв. бр. 31.

[77] АЈ, 110 – 49 – 49-37.

Извори и литература:

Необјављени извори:

Архив Босне и Херцеговине, фондови:
Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Босну и Херцеговину
Краљевска банска управа Дринске бановине

Архив Југославије, фонд:
Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача.

Објављени извори:

Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године, Сарајево 1932.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knjiga 2, Beograd 1938.

Саопштења бр. 66-93 о злочинима окупатора и њихових помагача, Београд 1946.

Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu, Zbornik dokumenata, tom I, *Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945*, Beograd 1993.

Саво Скоко, Милан Граховац, *Злочини Независне Државе Хрватске и немачког окупатора у Херцеговини*, Зборник докумената, том I, приредили Драга Мастиловић и Гордана Мастиловић, Београд – Гацко 2011.

Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, urednik dr Zdenko Levntal, Beograd 1952.

Литература:

Albahari Nisim, „Od Aprilskog rata do ustanka“, *Sarajevo u Revoluciji*, knj. 2, Sarajevo 1977.

Bilik Josip Pepo, „Prva strijeljanja na Vracama“, *Sarajevo u Revoluciji*, knj. 2, Sarajevo 1977.

Jakovljević Danilo, „O prvim zločinima nad stanovništvom u okolini Sarajeva“,*Sarajevo u Revoluciji*, knj. 2, Sarajevo 1977.

Мастиловић Драга, *Српска елита из Босне и Херцеговине у политичком животу Краљевине СХС/Југославије 1918-1941*., рукопис докторске дисертације, Библиотека Филозофског факултета у Београду.

Nalčadžić Reuf, „Raspad artiljerijske jedinice u protivavionskoj odbrani Sarajeva“, *Sarajevo u Revoluciji*, knj. 2, Sarajevo 1977.

Симић Драган, *Свештеничка породица Лалић*, Добрун 2021, 137.

Džeba Ante, „Mačekova zaštita u sprezi sa ustašama uspostavlja vlast“, *Sarajevo u Revoluciji*, knj. 2, Sarajevo 1977.

Šefkić Safet, „Stradanje stanovništva od prvih bombardovanja“, *Sarajevo u Revoluciji*, knj. 2, Sarajevo 1977.

Summary

Draga Mastilović

SARAJEVO 1941

When German army units occupied Sarajevo on April 15, 1941, an immediate terror took place on Jewish population, including the looting and the destruction of their religious buildings and property. Ten days later, the authority of the Independent State of Croatia was established in Sarajevo, the process in which the Roman Catholic clergy and some Muslim intellectuals played a particularly important role. The new Croatian authorities immediately extended their genocidal law establishment to the territory of Bosnia and Herzegovina, according to which Serbs, Jews and Roma were outlawed, and their property was brutally looted and destroyed. The Ustashas' blade of hatred was aimed at the Serbian population in Sarajevo and its surroundings.

As early as the beginning of May 1941, the Ustashas began with the arrests and the imprisonment, followed by the first killings and deportations to the concentration camps. The clergy of the Serbian Orthodox Church was the first to be attacked. They were not only being arrested, persecuted and taken to concentration camps but also brutally killed. Serbs and Jews were being executed at several locations in Sarajevo, mostly in Vraca. The terror soon spread to the entire district of Sarajevo, where Ustasha units brutally exterminated the Serbian population from dozens of villages around Sarajevo, in several campaigns during the summer and the autumn of 1941.

The pogroms and mass killings of Sarajevo Serbs continued in the following years. Simultaneously with these mass executions, the premeditated deportation of the Serbian and Jewish population to the camps, mostly to Jasenovac, took place. In that way, the Jews from Sarajevo were almost completely exterminated. According to the historical sources, the number of Sarajevo Jews killed during the Second World War was between 8,000 and 9,000, while the number of Serbs killed in the Sarajevo district, according to the documents of the State Commission for Determining the Crimes of the Occupiers and Their Supporters, is estimated at around 7,000.

Татјана Вулић
Филозофски факултет у Нишу
Невен Обрадовић
Филозофски факултет у Нишу

УДК 070:94(497.1)"1941"
070 ОДЈЕК ШУМАДИЈЕ

„ОДЈЕК ШУМАДИЈЕ" О ПОЧЕТКУ РАТА 1941. ГОДИНЕ*

Резиме: Реч је о листу недефинисане уређивачке концепције у оквиру којег су објављивана саопштења полиције и суда, апели за помоћ сиромашним грађанима, али и новински текстови о неморалу грађана Крагујевца. Анализирајући садржај недељника „Одјек Шумадије", дефинисали смо га као информативне новине са одликама таблоида. Једино што је од одлика таблоида овом листу недостајало јесте да остварује профит. Власник, уредник и аутор највећег броја прилога био је Милован Р. Пантовић Ганди. У раду истражујемо како је у турбулентном времену уочи почетка Другог светског рата у Југославији грађане Крагујевца информисао „Одјек Шумадије". Предмет анализе је писање овог листа од 1. јануара до 8. априла 1941. године. Корпус чини 18 бројева, а јединица анализе је појединачни новински текст.
Кључне речи: Одјек Шумадије, новинарство, штампа, таблоид, Други светски рат

Увод

Почетак 1941. године донео је Краљевини Југославији сложен политички положај због жеље да остане неутрална у тада готово у целости окупираној Европи од стране фашистичке Немачке.[1] У покушају да остане неутрална, Југославија је 25. марта 1941. године потписала са Трећим рајхом протокол о приступању Југославије Тројном пакту. Међутим, два дана касније изведен је државни удар како би се сменила Влада која је потписала овај протокол и прогласио краљ Петар пунолетним, да би могао да преузме власт, а народ је подржао овај догађај. Влада Велике Британије била је једина која је подржала догађаје од

* Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-9/2021-14/200165).

[1] Немачка је до тада окупирала готово целу средњу и западну Европу и припремала напад на Грчку, и то преко Бугарске и Румуније. http://www.nspm.rs/kuda-ide-srbija/aprilski-rat-1941.-godine.html?alphabet=l (приступљено 11.8.2021. године)

27. марта 1941. године у Србији, с обзиром на то да су се једино они супротставили нацистичкој Немачкој. Убрзо затим, Немачка је поред припремљеног напада на Грчку одлучила да брзим нападом окупира и Краљевину Југославију.[2] Прилике у југословенској војсци, као и уопште у земљи, Немцима нису били непознате, тако да су у плану напада рачунали и на у великој мери разједињену Југославију која се претходних година суочавала са сепаратистичким тежњама народа младе Краљевине, али и са све израженијом унутрашњом политичком кризом. Немци су рачунали на то да неће моћи да се спроведе мобилизација, као и да ће Хрвати приликом напада бити на страни Трећег рајха. А ради постизања психолошког ефекта код народа који је одбио пакт са Немцима Хитлер је одлучио да ратне операције почну бомбардовањем Београда, Ниша, Крагујевца, Краљева, Лесковца, Куршумлије и других градова.

Главнокомандујући генерал Душан Симовић наређење за општу мобилизацију издао је тек 3. априла 1941. године, а напад су немачке снаге почеле само два дана касније, у ноћи између 5. и 6. априла 1941. године на Сипском каналу на Дунаву. Већ у зору 6. априла немачка авијација је бомбардовала Југославију, а главни удар био је на Београду. Операција је носила шифру „Казна“ и била је под командом генерала Александра фон Лера. У одбрану Београда узлетео је само 6. ловачки пук који је у неравноправној борби ипак успео да обори десетак немачких летилица. Иначе, поред разореног града, процењено је да је у том бомбардовању погинуло готово 10.000 грађана.[3]

Почетак рата кроз призму утицајне штампе Краљевине Југославије

О демонстрацијама 27. марта и шестоаприлском нападу писала је југословенска, али и страна штампа. У то време међу најутицајнијим штампаним медијима у Краљевини Југославији били су листови „Време“[4] и

[2] Напад на Југославију назван је „Директива бр. 25“ и био је усклађен са планом напада на Грчку под шифром „Марита“.

[3] За више података види: Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza,* tom 1 i 2, Beograd 1982

[4] Дневне новине „Време“ почеле су да излазе 18. 12. 1921. године у Београду и основао их је Коста Луковић, док је уредник био Бошко Богдановић. Излазиле су до априла 1941. године. Новине „Време“ су биле дворско и радикално-режимско гласило. Имале су и додатке, на пример „Женски свет“, „Време-Недеља“, „Време-Четвртак“ и „Дечје Време“. (Вук Драговић, *Српска штампа између два рата*, књ.1, *Основа за библиографију српске периодике: 1915-1945,* Београд; Српска академија наука, 1956, 54).

„Правда“ .[5] Ова два листа редовно су извештавала о односима са Немачком пре почетка рата 6. априла. У „Правди“ од 5. априла 1941. године писало је да губимо пропагандну битку против страних медија, али уз изношење и лажних вести, као на пример да успешно водимо пропагандни рат са берлинском штампом, али је писало и како постоји ред и мир у држави.[6] На страни 3 „Правде“ од 5. априла 1941. године, у тексту под насловом „Коментари стране штампе о положају Југославије“, преносе се коментари из медија у Турској, Бугарској, Грчкој, Мађарској и Румунији, те се, поред осталог, наводи у извештају од 4. априла из Цариграда: „Она[7] данас претставља један важан и моћан фактор у међународним односима. Консолидација целокупне политике појачала је њен унутрашњи и спољни фронт“. У извештајима из Атине истог дана, поред осталог, пише: „Садашња ситуација показала је да је југословенска држава снажна и југословенски народ уједињен. Влада г. Симовића, у коју су ушли прави народни претставници, спојила је све крајеве у једну целину. Она ужива потпуно поверење народа“.[8] У том броју, теме су биле као и било ког другог дана: о стању на београдској и загребачкој берзи, изложби Паје Јовановића, о штрајковима у Америци, пожару у Сарајеву, браковима и разводима у Београду и тако даље, али ништа што би указивало на ратна разарања земље и страдање народа, што ће се десити само дан касније. Тог дана, у припреми броја за сутра, поред стандардних рубрика и тема, нашли су се извештаји са више ратишта, а у уводнику, на првој страни, под насловом: „У новом добу државног препорода наш политички живот постао потпуно нормалан“,[9] подсећа се на Београд као Пијемонт током протеклих деценија и износе ставови као да је стање у земљи политички стабилно, а рат далеко од граница Југославије.

[5] Дневне новине „Правда“ излазиле су у Београду са прекидима од 1904. до 1941. године. Лист је био гласило напредњака. Основао га је Павле Маринковић, а први уредник био је Стеван Петровић. Најзначајнији период су имале у време када су власници и уредници били браћа Сокић, и то од 1913. године па готово наредне три деценије. Осим вести из земље и света, као редовне рубрике „Правда“ је неговала и културна дешавања, фељтоне, романе у наставцима. (Вук Драговић, *Српска штампа између два рата, књ.1*, *Основа за библиографију српске периодике*: 1915-1945, Београд; Српска академија наука, 1956, 54)

[6] Дневне новине „Правда“, бр. 13.088, 5. април 1941. године. Линк: http://ubsm.bg.ac.rs/view.php?q=2208&e=f&p=0147&z=3&x=0&w=1280&h=689 (приступљено 11.8.2021. године)

[7] Мисли се на Краљевину Југославију.

[8] Дневне новине „Правда“, бр. 13.088, 5. април, 1941, „Коментари стране штампе о положају Југославије“, стр.3., линк: http://ubsm.bg.ac.rs/view.php?q=2208&e=f&p=0149&z=4&x=0&w=1280&h=689

[9] Дневне новине „Правда“, бр. 13.089, 6. април, 1941, „У новом добу државног препорода наш политички живот постао потпуно нормалан“, стр. 1. , линк: http://ubsm.bg.ac.rs/view.php?q=2208&e=f&p=0149&z=4&x=0&w=1280&h=689

Да ли је могуће да искусни новинари, какви су били Сокићи, нису имали информације о томе шта ће уследити у зору, или бар наговештај? Очигледно да је политичка пропаганда надјачала новинарске постулате.

Ни лист „Време“ од 5. априла 1941. године,[10] по садржају, не разликује се од „Правде“. На првој страни, у уводнику пише: „Њ. В. Краљ примио је политичког вођу Хрвата г. Мачека носиоца српско-хрватске слоге“,[11] а у тексту се говори о активностима тог дана и добром расположењу и плановима за будућност, уз често помињање народне слоге, како би се појачала управо порука о народној слози. Поред уводника је карикатура под насловом „Залога будућности“ која приказује како загрљени Срби, Хрвати и Словенци стоје на Југославији, а текст испод је „Останимо у бризи о себи, своји, независни и достојанствени!“. Остале рубрике у листу „Време“ прате догађаје, као и било ког другог дана. Остаје да је готово цела страна опредељена за најаву отварања у то време највећег стадиона у Београду од 50.000 места на Ускрс, фотоаматери приређују изложбу, Војни указ о унапређењу активних и резервних официра, као и да је „Привилегована аграрна банка у 1940. имала преко девет милијарди промета“[12] (на страни 5). Да се рат дешава сведоче вести из света, на пример о бомбрадовању британске луке Брест, да у источној Африци енглеске трупе и даље напредују, да су замрачења у Мађарској, да су грчке трупе консолидовале нове положаје, да се у Француској отпуштају чиновници Јевреји, али и да ће папа упутити нов апел за мир.[13] Као важна вест објављено је и да се у Мађарској формира нова влада „после самоубиства претседника владе грофа Телекија“.[14] „Време“ 6. априла[15] садржајем чак ни не наговештава ратна дешавања. Са временске дистанце више од осам деценија чини се да можемо закључити да уредништву нису недостајеле информације о долазећој опасности већ су се определили за готово наркотизујућу функцију како умањити очекивану психолошку панику код народа коме су још увек била свежа сећања на страдања из Првог светског рата.

---

[10] Дневне новине „Време“, бр. 6895, 5. април 1941, „Њ. В. Краљ примио је политичког вођу Хрвата г. Мачека носиоца српско-хрватске слоге“, стр. 1, линк: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/vreme/1941/04/05#page/0/mode/1up

[11] Дневне новине „Време“, бр. 6895, 5. април 1941, „Њ. В. Краљ примио је политичког вођу хрвата г. Мачека носиоца српско-хрватске слоге“, стр. 1., линк: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/vreme/1941/04/05#page/0/mode/1up

[12] Дневне новине „Време“, бр. 6895, 5. април 1941, „Привилегована аграрна банка у 1940 имала преко девет милијарди промета“, стр. 5., линк: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/vreme/1941/04/05#page/3/mode/1up

[13] Дневне новине „Време“, број 6895, 5.април 1941, стр.3-4.

[14] Дневне новине „Време“, број 6895, 5.април 1941, стр.3.

[15] Дневне новине „Време“, бр. 6896, 6. април 1941, линк: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/novine/vreme/1941/04/06#page/0/mode/1up

ПРАВДА

ЈЕДИНСТВЕНА И ПОТПУНА САРАДЊА

Споразум Срба и Хрвата изићи ће појачан из садашњих догађаја, изјављује потпретседник владе г. др. Мачек сараднику „Правде“

Чланови владе и пријатељи приредили су потпретседнику Краљевске владе г. др. Мачеку срдачан дочек

ВРЕМЕ

Њ. В. Краљ одје присуствовао и данашњој вежби у маневрима

Ново саопштење о важним догађајима данашњег дана

Без обзира на неповољне прилике

ПРАВНИК СРПСКО-ХРВАТСКО-СЛОВЕНАЧКЕ СЛОГЕ И СЛАГЕ

Њ. В. КРАЉ ПРИМИО ЈЕ ПОЛИТИЧКОГ ВОЂУ ХРВАТА Г. МАЧЕКА НОСИОЦА СРПСКО-ХРВАТСКЕ СЛОГЕ

Пошто је пионирски заклетву, заједно са г. Босиљевићем, г. Мачек је конферисао са потпретседником владе г. Симовићем и министрима

Слика 1. Насловне стране „Правде“ и „Времена“ од 5. априла 1941. године

Методологија истраживања

Како предмет анализе нашег рада нису листови „Правда“ и „Време“, детаљније ћемо се упустити у анализу недељника „Одјек Шумадије“, који је излазио од 5. маја 1936. године до 8. априла 1941. године и који смо препознали као информативни лист са одликама таблоида, штампан у Крагујевцу између два светска рата.

Са наслеђем грађанског капиталистичког друштва настаје и штампа. Међутим, све до краја XVIII века штампа је означавала све што је умножено, да би тек тада, како указују Бјелица и Јевтовић, подразумевала само она издања која се појављују периодично, односно новине и часописе.[16] Таблоидно новинарство јавило се почетком XIX века[17] и за њега се углавном везује пежоративно значење, јер подразумева новинаре и медије који не поштују стандарде традиционалног, професионалног новинарства. Први пут је реч таблоид употребљена 1884. године. Термин је позајмљен из фармације, а први пут га је употребио Сер Хенри Уелком (Sir Henry Wellcome), власник

[16] Бјелица Михајло, Јевтовић Зоран, *Историја новинарства*, Мегатренд универзитет, Београд, 2006, 27.

[17] Први таблоид штампан је 1884. године и носио је назив „The World“.

фармацеутске куће „Burroughs Wellcome&Co“, како би означио мале таблете које садрже велике концентроване дозе одговарајућег лека.

Келнер дефинише таблоиде[18] као комерцијални облик медијске културе створен „ради профита и дистрибуиран у виду робе“, чији ће се продукт добро продавати захваљујући чињеници што су популарни.[19] Зоран Јевтовић сматра да „Преношење званичних саопштења и информација посао је званичних медија, док таблоиди урањају у дубине приватности, свет интиме, постајући тако контролори туђих живота, али и корективи друштвених аномалија“[20]

Неке од кључних одлика таблоидних новина јесу информисање и забава читалаца, затим продаја новина у што више примерака и придобијање што више оглашивача. Суштински темељна разлика између таблоида и озбиљне штампе налази се у различитом приступу самом информативном материјалу. Наиме, срж и суштина озбиљне штампе је извештавање о јавној сфери (Public Interes), док се у таблоидима већина садржаја повезује са приватном сфером (Human Interes), нечијим личним искуствима, појединачним примерима људских интереса и слично.[21]

И док већина истраживача сматра да су почеци таблоидног новинарства у Србији уочљиви 70-их година двадесетог века,[22] морамо подсетити да претече српских таблоида имамо и крајем XIX и почетком XX века, на

---

[18] Таблоидизација према Конбоју (Conboy) може да се односи на: повећање броја вести о славнима, забави, животном стилу и сличним темама; пораст сензационализма, коришћење слика и наслова у форми слогана и вулгаризацију језика; смањење броја вести из света, као и о јавним питањима, укључујући и политичке догађаје; скраћивање прича, као и конверговање са агендом популарне културе, посебно телевизијске. Разлика основна између таблоидног у односу на традиционално новинарство је у томе што је његова основна функција повећање профита, а приликом рада критеријуми важности доминирају забава и садржаји са емотивним набојем који се касније презентују у форматима које конзумент лако и брзо конзумира. Код њих и тврде вести преобликују се и попримају структуру која је раније била карактеристична за такозване меке вести. Таблоидизација је универзалан феномен који је присутан и у земљама које имају најдужу традицију квалитетних традиционалних новина (Немачка, Велика Британија, Француска) (Martin Conboy, *The language of newspapers socio-historical perspectives*, London, Continuum 2010)

[19] Келнер Даглас, *Медијска култура.* Клио, Београд, 2004.

[20] Јевтовић Зоран, “Политичка (не)култура у загрљају таблоида” *Нова српска политичка мисао, посебно издање Културна политика у Србији*. Нова српска политичка мисао, Београд 2008. Линк: http://starisajt.nspm.rs/kulturnapolitika/2007_jevtovic1.htm;http://www.nspm.rs/posebna-izdanja/kulturna-politika.html#2 (приступљено, 22. 08. 2021. године)

[21] Тодоровић Неда, Таблоидни журнализам, *СМ - часопис за управљање комуницирањем,* ФПН; Београд, Институт за усемеравање комуникација; Нови Сад. бр. 1, 2006, 19-30.

[22] Домазет Сања, „Глобализација или суноврат у таблоидно друштво, *Зборник „Наука и глобализација“, 2/1*, уредник Владимир Милисављевић, Универзитет Источно Сарајево, Филозофски факултет Пале, Источно Сарајево, 2014, 415-428.

шта указује више аутора,[23] наводећи, поред осталог, Косту Цицварића,[24] Перу Тодоровића[25] и друге.

Недељник „Одјек Шумадије“ који је предмет наше анализе на основу више одлика можемо, такође, препознати као претечу таблоида, и то на основу следећих варијабли: сензационалистички наслов, вести писане методом одложеног дејства, детаљисање, етикетирање, претпостављање и нагађање приликом писања, анонимни извори.

Предмет нашег истраживања је анализа садржаја на корпусу од 18 бројева недељника „Одјек Шумадије“, у периоду од 1. јануара до 8. априла 1941. године. Истраживање има за циљ да утврдимо на који начин је овај крагујевачки лист извештавао о почетку Другог светског рата. Јединица анализе је појединачни новински текст.

„Одјек Шумадије“ – као претеча таблоида

Недељник „Одјек Шумадије“ штампан је у Крагујевцу.[26] Као независни информативни лист за друштвена питања, излазио је од 5. маја 1936. до 8. априла 1941. године. Оснивач и уредник, као и аутор готово свих текстова, био је Милован Р. Пантовић. Новине су штампане, како се наводи у заглављу, „када је Пантовић имао пара“, коштале су један динар, а редакција је била његова кућна адреса, односно изнајмљени стан.

---

[23] Бјелица Михајло, *Два века српског новинарства,* Институт за новинарство, Београд, 1992, 349. 2) Тодоровић Неда, Таблоидни журнализам, *СМ - часопис за управљање комуницирањем,* ФПН; Београд, Институт за усмеравање комуникација; Нови Сад. бр. 1, 2006, 19-30.

[24] Коста Цицварић (14. септембар 1879 - 31. октобар 1944), српски активиста и новинар. Рођен је у селу Николајевићи код Ужица. При крају живота био је уредник неколико пронемачких таблоида и декларисани антисемит. После завршетка рата партизани су га без суђења стрељали 31. октобра 1944. године. Био је синоним за „жуту штампу“. Лажирање вести, додавање изјава саговорницима, изостанак новинарске етике за њега је била нормална новинарска пракса. Због његовог начина новинарског рада у српску историју новинарства уведен је термин „Цицварићевско новинарство“. Уређивао је и био аутор текстова у листовима „Стража“, „Балкан“, „Мали журнал“, „Београдски дневник“, „Нови Балкан“ и друге.

[25] Петроније Пера Тодоровић (14. мај 1852 – 7. новембар 1907) пореклом из села Водице код Смедеревске паланке, а умро је у Београду. Српски новинар и писац који је у историји српског новинарства остао забележен као први српски уредник сензационалистичке штампе („Самоуправа“, „Мале новине“, „Огледало“). Иначе, Пера Тодоровић био је и један од оснивача и вођа Народне радикалне странке.

[26] У периоду пред Други светски рат Крагујевац је имао око 38.000 становника.

Поштарина плаћена у готову

Крагујевац, 31 октобра 1938 године

ОДЈЕК ШУМАДИЈЕ

Независан информативан лист за друштвена питања Крагујевца

Број 13 | Лист излази недељом ПРИМЕРАК 1 ДИНАР Чек. рачун 58130 | Власник и уредник Милован Р. Пантовић Крагујевац, Вишњићева бр. 8 | Претплата: годишње динара 48, полугодишње 24, тромесечно 12 | Година II

ОТВОРЕНО ПИСМО

Крагујевачкој општини, Окружном уреду, Берзи рада и Радничкој комори у Крагујевцу

Како кроз наш град свакодневно долазе и пролазе беспослени радници у потери за хлебом, намеће се једно велико социјално питање Градском поглаварству, Берзи рада, Радничкој комори па и Уреду за осигурање радника, које би они требали решити и то што пре. С доласком зимских дана онемогућено је овим мученицима да пронађу посао. Дешавало нам се да бројимо... ове четири установе солидаришу и отворе један азил са десетину кревета да би се ови мученици могли бар људски одморити и нахранити, да би могли продужити свој пут за кору хлеба! Ово би требало што пре установити, како би се бар донекле смањила беда коју ови мученици у овом времену подносе, а није не-

Слика 2. Насловна страна недељног лист „Одјек Шумадије“

Уреднички концепт био је да се на првој страни недељника објављују најважније вести из Крагујевца и земље, као на пример о електрификацији, порезима, седницама у граду или Народној скупштини, али неретко и позив за помоћ сиротињи.[27] Остале стране листа имале су редовне рубрике са вестима из привреде, спорта, о отварању болница, удружењима која брину о старима, градским добротворима, прикупљању помоћи за сиромашне са њиховима адресама, како би они који желе могли да им однесу помоћ. Биило је и илустрација, пре свега фотографија. Излазио је углавном на четири стране, а последња, четврта, била је опредељена за огласе. Лист је повремено, углавном у време празника (Божић, Нова година, Ускрс), имао и већи број страна (осам до дванаест).

У овом таблоиду било је и вести са пуно детаља, претпоставки и породичних тајни из црне хронике. А ове вести биле су и најчитаније. Актери афера које је Пантовић објављивао нису били бизнисмени већ углавном обични људи, односно њихове тајне. Жене је неретко називао намигушама и бештијама, а о локалним политичарима, изборима и активностима свештеника тога доба писао је са пуно цинизма. За разлику од данашњих таблоида који за тему имају јавне личности, Пантовић је објављивао тајне обичних Крагујевчана. Тако је, на пример, у „Одјеку“[28] из

[27] „Одјек Шумадије“ је на првим странама, по угледу на велике београдске листове, као на пример „Време“, објављивао позив за прикупљања помоћи у храни, огреву, одећи, новцу за градску сиротињу.

[28] „Одјек Шумадије“, број 20, година III, 25. јул 1939. године: „Вереник затиче своју вереницу у прељуби са једним ожењеним човеком у кукурузу Пиварског брда“ стр. 2.

1939. године објављена вест: „У кукурузу Пиварског брда око девет часова увече, господин Јован Славковић затекао је у прељуби своју вереницу, госпођицу Милеву Жикић, са ожењеним човеком господином Милојем Милојевићем из Пупинове улице“. Након што је „Одјек“ ово објавио о прељуби се говорилу у граду, а Пантовић је касније објавио и вест да је госпођица Милева тужила суду ожењеног љубавника, као и да је после тога са њим виђена у граду да шета. И тако је за девојку у том времену било више немогуће да се добро уда и била је предодређена да уместо будућности у браку највероватније постане љубавница ожењеној господи.

Често у недељнику објављује текстове о разводима у Крагујевцу, уз навођење имена и адреса становања, као и, на пример, да супруг не прихвата „њене“ дугове.[29] Ово, иначе, није била реткост за вести у том периоду, сличне су се појављивале и у другим новинама, у „Политици“, на пример. Међутим, док су се друге новине задржавале само на објави такве вести, Пантовић је из броја у број објављивао реакције бивших супружника. Занимљиво је да су се актери приликом тих објава позивали и на важећи Закон о штампи.

Господин Милоје Лазовић у броју од 20. октобра 1938. године „ставља до знања свакоме“ да се растао од супруге Данице и да не прихвата њене будуће дугове.[30] У следећем броју, од 25. октобра 1938. године, Даница се обраћа „Одјеку“ и тражи да њен текст буде објављен на истој страни као и вест њеног мужа. „Мога мужа сам оставила не због неслагања, већ због несмисленог задуживања у овдашњој вароши, тако да апсолутно не сме да изађе у варош дању, него само ноћу“, те додаје да она дугове није никада ни имала, него је плаћала мужевљеве који је без њеног знања продао акције „Агробанке“ које је она донела у мираз.[31] Ова прича актуелна је и крајем октобра 1938. године када је супруг „одговорио“ супрузи на оптужбе и износи да је Даница у мираз донела само „меке ствари“ и да су акције Агробанке биле безвредне, као и да није хтела да се на корзоу шета са његовим дететом из првог брака.[32]

Рубрика „Заврзлама“, која је штампана од 1938. године, била је конципирана као трач-рубрика. Пантовић у њој прозива Крагујевчане без имена, али са детаљима тако да су сви у вароши знали кога прозива и чије тајне износи. На пример: „Који је то пиљар што плаћа момка да му чува жену кад он оде од куће“,[33] „Који то поштар даје писма на погрешну

---

[29] „Одјек Шумадије“, број 20, година III, 25. јул 1939. године, стр.4.

[30] „Одјек Шумадије“, број 11, година II, 20. октобар 1938. године, „Изјава“, стр.3

[31] „Одјек Шумадије“, број 12, година II, 26. октобар 1938, „Уредништву „Одјек Шумадије“ Крагујевац“, стр.5.

[32] „Одјек Шумадије“, број 13, година II, 31.октобар 1938. године, „Уредништву „Одјек Шумадије“ Крагујевац“, стр.2.

[33] „Одјек Шумадије“, број 11, година III, 22.мај 1939, „Заврзлама“, стр.3.

адресу“,[34] „Које су то две јетрве што су се побиле столицама“,[35] „Који је то Живадин што се стално жени, али никако да се венча? Реч има Мица синовица“.[36]

Затено их Јоца младе,
И кад видо све шта раде!
И штаном их стаде туђи,
И за носе Јулу вуђи!

А. В. Г.

„Заврзлама“

забавни

део

Која је то жена што прима посету кроз прозор из Палилуа?

—

Које су то девојке што уз помоћ мајке биу оца сваког првог док им не донесе обрачун?

—

Која је то дуванџика што изјутра успава мужа а она порани да намири комшију кафеџију?

—

Која је то Милица из Палилула што шаље свог љубавника да обилази штампарију?

—

Који је то Аца „кљуна“, нек се јави за награду?

—

Која је то Ж. Ђ. из Аранђеловца, што се по Крагујевцу преставља као Илинка Јовановић из Сплита, а већ се упознала по Крагујевцу и запазила где месец најбоље сја?

—

Који је то Драган што има жену и свастику Нату, па ваљда због истог имена, или можда неке њихове урођене сличности, често промаши и незна баш која му је венчана Ната?

—

Која је то Ната, што са својим зетом има интимне односе те је тако супарница својој као бајаги, много вољеној „сеја Нати“.

Слика 3. Рубрика „Заврзлама“ у листу „Одјек Шумадије“

У овој рубрици прозивани су готово сви политичари, свештеници, службеници, обични људи. Будући да су се многи препознавали, Пантовић је нападан, па је у једном периоду морао и да укине рубрику, али ју је убрзо и вратио зато што је тираж новина пао. Показало се да читаоци управо такве ствари желе да читају, али не и да Пантовић пише о њима.

Милован Р. Пантовић - југословенски Ганди

Милован Р. Пантовић, оснивач, уредник и новинар „Одјека Шумадије“, угледајући се на Махатму Гандија, прозвао је себе Југословенски Ганди. Поред тога што се у новинама потписивао као Југословенски Ганди, користио је и псеудоним „Мученик од народа за народ.“ Био је сироче из села Дубрава код Чачка. Детињство је провео у домовима, није имао ниједан разред школе и био је инвалид из Првог рата. У Крагујевац је дошао 1924. године и запослио се као седлар у Војно-техничком заводу. Новинарством је почео да се бави у листу „Јавно мњење“, у коме је прикупљао помоћ за сиротињу. Кроз свој недељник „Одјек Шумадије“, као високоморалан човек, водио је личне обрачуне са људима и институцијама или бранио

[34] „Одјек Шумадије“, број 10, година III, 15. мај 1939. године,“Заврзлама“, стр.3.
[35] „Одјек Шумадије“, број 18, година III, 15. јул 1939. године, „Заврзлама“,стр.3.
[36] „Одјек Шумадије“, број 30.,година IV, 4.август 1940. године, „Заврзлама“,стр.3

друге. По свему необичан, у улози „детектива“, шпијунирао је Крагујевчане, објављивао имена љубавника, свађе брачних парова који се разводе или комшија. Стрељан је током крагујевачког октобра, 20. октобра 1941. године у насељу Багремар.

Милован Р. Пантовић[37] фотографисао се са бележницом у руци. Носио је цилиндар и штап, пошто је био инвалид.

Крагујевац, 4 августа 1940 године

ОДЈЕК ШУМАДИЈЕ

Независан информативни лист за друштвена питања

Лист излази недељом
ПРИМЕРАК 1 ДИНАР
Рукописи се не враћају

Уредник и уписник
Милован Р. Пантовић
Крагујевац, Вожданова бр. 8

Претплата: годишње динара 50
полугодишње 25
тромесечно 12

Година II

учки напад на г. Милована Р. Пантовића,
вног хуманог радника

Шта све потиче из кафана

Трогодишњица смрти Патријарха Варнаве

Слика 4. Милован Р. Пантовић на насловној страни „Одјека Шумадије“

Ратна 1941. година кроз призму недељника „Одјек Шумадије“

Жељко Милановић у раду „Рат долази дуго. Писање Одјека Шумадије о рату током 1941. године“ истиче да су у последњој години излажења (1941) карактеристичне четири теме заступљене у садржају: „позивање на бригу о сиромашнима и гладнима (од изношења прецизних података о гладним породицама, поздрављање сваке хуманитарне акције, указивање на могућности злоупотребе у хуманитарним организацијама до спискова дародаваца у различитим приликама), бележење културних дешавања (прославе Светог Саве, гостовање музичких и позоришних група, апел за изградњу зграде позоришта, интересовање за судбину легата, дешавања у и око биоскопа...), указивање на најразличитије врсте неморала (у оквирима породице као и у односу појединца према вредностима брака, поштења, часног обављања најразличитијих послова). Над ова три тематска круга

[37] Књижевник и публициста из Крагујевца Мирко Демић, 2006. године објавио је роман под насловом „Слуге хировитог лучоноше“ у коме му је управо Милован Р. Пантовић главни јунак.

наткриљује се и четврти који је присутан и у свима њима – бележење симтома надолазећег рата, од националног заноса до страха од слабљења војне моћи и говора о опасности од странаца до небриге за понашање кад дође до напада.“[38]

Пред почетак Другог светског рата, односно током 1941. године, „Одјек Шумадије“ био је једини лист који је излазио у Крагујевцу, тако да су као значајан део садржаја ових новина била званична саопштења и наредбе власти и на тај начин имао је информативну функцију. Иначе, уколико само анализирамо та саопштења и наредбе власти, можемо закључити да се јасно виде наговештаји приближавања рата простору Краљевине Југославије.

У првом броју „Одјека Шумадије“, од 1. јануара 1941. године,[39] на првој страни објављен је текст под насловом „Освећење првог Дечјег хранилишта у Крагујевцу“ из кога сазнајемо да је овај дом епископ жички господин Николај Велимировић освештао, а даље се у тексту позивају грађани да помогну рад, па Пантовић каже да: „Хранилишту треба све што и једној кући треба“ и на крају текста подсећа да прилози могу бити и у стварима и новцу. На истој страни је и текст из којег сазнајемо да је тих дана у Крагујевцу отворена и свечано освећена филијала Народне банке Краљевине Југославије, а да је за управника постављен господин Александар Лазаревић. Из текстова на другој страни сазнајемо да Крагујевчани воле културна дешавања, па је тако „леп одзив публике“ како за филмове у биоскопу „Јадран“ тако и за позориште у коме се играла представа „Силом јунак“. На страни три налазимо различит садржај и разноврсне вести. Једна од њих је под насловом „Породица у беди“ – „Г. Душан Пантић, незапослени радник са станом у Мишарској ул. бр. 10 налази се у великој беди са женом и четворо деце и моли све добре грађане да га помогну пошто је без игде ичега а био је на војној вежби неколико месеци.“[40] Али ту је и таблоидна вест „Ало Жировница!“ – „Вукашин који због Драгиње не одлази кући по неколико дана нека се јави да га одведемо.“[41] Последња, четврта страна била је резервисана за огласе.

---

[38] Милановић Жељко „Рат долази дуго. Писање Одјека Шумадије о рату током 1941“, *Зборник „Интелектуалци и рат 1939.-1947. Зборник радова с Десничиних сусрета 2012.“*, Дио 1, уредници проф. др. сц. Дамир Агичић и проф. др. сц. Шиме Пилић. Центар за компаративнохисторијске и интеркултурне студије, Филозофски факултет Загреб, Загреб, 2013, 358. Линк: http://kula-jankovica.unizg.hr/files/file/DS-08-2012-1-dio.pdf (приступљено 15. 08. 2021. године).

[39] „Одјек Шумадије“, број 1., година V, 1.јануар 1941. године, „Освећење првог Дечјег хранилишта у Крагујевцу“, стр.1, линк: https://issuu.com/dragonite/docs/odjek_sumadije_1941_svi_brojevi (приступљено 15. 08. 2021).

[40] Одјек Шумадије“ број 1, година V, 1. јануар 1941, стр. 2-3.

[41] „Одјек Шумадије“ број 1, година V, 1. јануар 1941, стр. 3.

Међутим, 7. јануара 1941. године излази други број „Одјека Шумадије“[42] у коме се, на основу анализе садржаја, уочава долазећа опасност од рата који је већ захватио готово целу Европу. У том броју објављена је честитка министра војног у којој се наглашава да се због ситуације у свету од сваког војника захтева велики напор. Такође, објављено је и саопштење Пореске управе да се плате доприноси за фонд Народне одбране. Наговештај долазећег рата јесу и објављени спискови војних обвезника којима се не зна место боравка, па се на овај начин, посредством објаве у новинама, позивају да се јаве војним властима. Ту је и вест да је нови командант Шумадијске дивизијске области бригадни генерал за генералштабне послове Г. Урош Тешановић, као и да ће се у Саборној цркви Божјим благодарењем прославити 40. рођендан Њ. В. краљице Марије, али и вест на страни три: „Донета је одлука да се општина Крагујевац задужи са два милиона динара за набавку брашна и дрва“.[43] Овај број „Одјека Шумадије“ изашао је на дупло више страна у односу на уобичајених четири, тако да је имао и више садржаја. На основу вести објављених у овом и осталим бројевима, можемо да направимо „слагалицу“ животних слика и прилика у Крагујевцу уочи Другог светског рата. Пантовић на другој страни „Одјека Шумадије“ од 7. јануара 1941. године као „Важно саопштење“ објављује да све оне који су били гладни о божићним празницима, грађани или власт „упуте са цедуљицом у Народну кујну ради добијања хране“. Ту је вест на 3. страни: „Тешкоће насељеника Абисиније у Белошевцу“, која упозорава на проблеме више од 40 породица у Белошевцу зато што им је пут до куће затворен: „Ове су породице са преко 200 чланова затворене као у неком обору јер немају излаза од куће нити доласка кући ни на једну страну“. Затим вести: „да се организују бесплатни аналфабетски течајеви за неписмене у школи Краља Петра II и да грађани могу да се пријаве до 15. јануара“; „да је повећана цена хлеба за 0,50 динара тако да мешовити народни хлеб кошта 1 кг 4,50 динара“, али и да „аутобус из Крагујевца за Београд полази у 5.30 часа изјутра и у 1.30 часа по подне“. У маниру таблоида, ту је и вест под насловом „Јади једне лепотице“: „У вароши Лапово стално живи једна веома лепа жена. Зове се Катарина Танасковић. Једно филмско предузеће доделило јој је 3.500 динара у виду награде, у знак признања њене лепоте. Наравно да су је и видели. Сама Катарина је атракција за малену Варошицу Лапово поготову, што у поменутој варошици још увек живе људе старинскога кова док се Катарина одева веома шик. Због своје лепоте и елеганције стекла је много личних непријатеља оба пола и у свим сталежима.“[44]

---

[42] „Одјек Шумадије“ број 2, година V, 7. јануар 1941, стр. 1-4.

[43] „Одјек Шумадије“ број 2, година V, 7. јануар 1941, стр. 3.

[44] „Одјек Шумадије“ број 2., година V, 7.јануар 1941, стр.1-4.

У трећем броју (12. јануара) пише да је Милош Стевановић, председник крагујевачке општине, поднео оставку и о томе телеграмом обавестио председника краљевске Владе Драгишу Цветковића. Као разлог Стевановић је навео да „га онемогућавају“ да управља градом. Објављен је и текст готово на целој страни о смрти генерала Драгутина Милутиновића, родом из Белошевца, који је у тестаменту оставио 10.000 динара фонду за сиромашне ђаке из Белошевца. А препознатљивим стилом Пантовића, под насловом „Божићни биланс“, уз занимљиве опаске и коментаре пише о томе шта је обележило дочек 1941. године у Крагујевцу: „За време божићних празника није се догодио никакав инцидент, изузев неколико ситних крађа, ћурки, прасића, кокошки, гусака, 20% имали су печенице. Они који су се јавили као гладни добили су укупно 272 оброка. Навала у оба биоскопа пружиле су нове шансе новим кандидатима за отварање нових биоскопа у Крагујевцу, јер су ова два као што смо видели недовољна. Колико је остављено у биоскопским благајанама?“[45] На крају се Пантовић пита да ли су ти који су ишли у биоскоп помислили о онима којима немају хлеб. И у овом броју четврта страна доноси огласе.

Од четвртог броја (19. јануара) у „Одјеку Шумадије“ преовладава информативна функција, док је забавне, са одликама таблоидног карактера, све мање. У овом броју објављено је „Саопштење грађанству града Крагујевца од месног одбора за заштиту од напада из ваздуха“ у коме, поред осталог, пише: „Да ће се, на случај прелетања страних авиона над Крагујевцем без одобрења надлежних власти, отворити одмах ватра из свих противавионских средстава са земље и авијације. Па се скреће пажња становништву да одмах на дати знак узбуне има се склонити у зграде или склоништа – ровове, како се не би десили немили случајеви.“ Под насловом „Шећера има доста“, Пантовић пише да Крагујевац сваког месеца добија 5-6 вагона шећера тако да га има довољно и да нема потребе да грађани стварају залихе, али и да ће се кажњавати они који буду куповали веће количине шећера.[46]

У следећем броју, петом (26. јануара), упозорава се на појаву шпекулације хлебом: „Скупоћа и шпекулација, то су речи о којима се дискутује на сваком кораку Крагујевца. Скупоћа и шпекулација, те две стране речи, које је донела авет рата. Гледате очима радног народа, долазимо до сазнања, да је то загађење тешких милиона и богаћење на једној страни, беда и глад на другој страни!“[47] И управо ове појаве на које указује „Одјек Шумадије“ најречитије говоре о рату који је пред вратима народа!

Од шестог броја (2. фебруар) готово у сваком броју објављивана је „Наредба о поступку грађана и установа за време ваздужних напада“,

[45] „Одјек Шумадије“ број 3., година V, 12.јануар 1941, стр.1-4.
[46] „Одјек Шумадије“ број 4., година V, 19.јануар 1941, стр.3.
[47] „Одјек Шумадије“ број 5., година V, 26.јануар 1941, стр.1.

„Наредба градске полиције о предузимању мера пасивне заштите од напада из ваздуха“, уз упутства, као на пример: „Грађанство је дужно да у року до 20 марта т. г. у својим приватним двориштима изгради рововске заклоне за сва она лица која у дотичном дворишту станују.“ Из броја у број позивају се војни обавезници да се јаве, али и Црвени крст позива добровољце да волонтирају као болничари.[48]

У сваком од наредних бројева „Одјека“ све је више наговештаја рата. У 12 броју (9. марта) објављена је изјава Цветковића и Мачека о владиним државним интересима, а на првој страни, под насловом „Једно важно питање“, поред осталог, пише: „Из искуства других народа спремат се за одбрану од напада из ваздуха не само да је касно него је катастрофално за спровођење мера одбране од напада из ваздуха“.[49] Сазнајемо из овог броја и да је проширена Управа општинског Уреда за снабдевање, да је у Крагујевцу укинута вересија, али и: „Хитно се траже и позивају војни обвезници општине града Крагујевца“. Додуше уврштен је и таблоидни садржај под насловом „Необична казна“ о Станимиру Кузмићу, земљораднику из Брзана, који је казнио своју жену да се шест година не види ни са једним човеком из разлога што ју је видео да са комшијом Симом разговара у Потоку, али да је она издржала ту казну већ пет година и да чак ни зета није видела када јој се удала ћерка.[50]

У 14. броју (23. марта) на првој страни налази се текст на тему „евакуације и моралног отпора становништва на случај рата“, као и о обавезном давању отиска сваке писаће машине у Крагујевцу.[51] У овом броју, у оквиру препоруке за куповину и читање књиге о Петру II, Пантовић је подсетио да он краљевску власт преузима 6. септембра. Два дана касније извршен је преврат, краљ проглашен пунолетним, поништен је пакт који је Краљевина Југославија била потписала са Немачком, а „Одјек Шумадије“ 27. марта 1941. године објављује ванредно издање на само једној страни са којим грађане Крагујевца обавештава да је Петар II преузео краљевску власт.[52]

У априлу, када је Немачка напала Краљевину Југославију, изашла су само још два броја „Одјека Шумадије“, и то 6. и 8. априла (17. и 18. број у 1941. години). У претпоследњем броју (17) објављено је саопштење Месног одбора за заштиту од напада из ваздуха и о неопходности слања радника из фабрика на курсеве заштите, обавештење Југословенске уније за заштиту деце о плану евакуације деце млађе од 14 година, као и позив Црвеног крста свим ученицима (Техничка, Учитељска школа и Гимназија) који су положили болнички курс да се јаве како би добили ратни распоред.[53]

---

[48] „Одјек Шумадије“ број 6., година V, 2.фебруара 1941, стр.1.-3

[49] „Одјек Шумадије“ број 12., година V, 9.март 1941, „Једно важно питање“ стр.1

[50] „Одјек Шумадије“ број 12., година V, 9.март 1941, стр.1-3.

[51] „Одјек Шумадије“ број 14., година V, 23.март 1941, стр.1.

[52] „Одјек Шумадије“ број 15., година V, 27.март 1941, ванредно издање.

[53] „Одјек Шумадије“ број 17., година V, 6.април 1941, стр.1.-4.

Два дана касније (8. априла 1941. године) изашао је и последњи броја недељника „Одјек Шумадије“ који је, у ствари, прештампан претходни број, осим што је на првој страни уместо текста под насловом „Свесни смо и спремни“, објављена наредба о замрачивању града. Текст под насловом „Живео Краљ Петар II“ који је, пун литерарног али и мобилизаторског набоја, почињао речима: „Витешка Шумадија и овога пута доказала је да слободу цени више и изнад свега“,[54] поново је штампан као и у претходном броју на првој страни, а у функцији мобилизаторске функције штампе.

Поштарина плаћена у готову

Крагујевац, 8 април 1941 година

ОДЈЕК ШУМАДИЈЕ

Независан информативни лист за друштвена питања

Број 18 | Лист излази недељно ПРИМЕРАК 1 ДИНАР Рукописи се не враћају | Власник и уредник Милован Р. Пантовић Крагујевац, Вишњићева бр. 8 | Претплата: годишње динара 50, полугодишње 25, „ тромесечно 12. Огласи се плаћају унапред | Година V

Замрачивање Крагујевца

Саопштење

грађанству града Крагујевца

Саопштава се грађанству града Крагујевца да од дана обнародовања ове наредбе у листу „Одјек Шумадије“ има се стриктно придржавати свих упутстава датих од стране овог одбора у погледу **замрачивања својих станова и својих локала.**

Замрачивање има одпочети одмах од данас па за све време ноћи, од првог мрака до свануће.

Током ноћи не сме да се види светлост

Патријарх Гаврило у име Светог Архијерејског Сабора и у име своје пошиљаоце очински отпоздрављa и благосиља и са топлим молитвама Свемогућем Богу гајн непоколебиву наду да ће и надаље цео наш југословенски народ, чврсто уједињен и окупљен око свога младог Краља, мушки и достојанствено, а у духу својих вековних традиција, чувати и бранити границе, част и слободу своје наг одне државне Краљевине Југославије.

Живео Краљ Петар II

Витешка Шумадија и овога пута доказала је да слободу цени више и изнад свега. Њена омладина и овога пута доказала је да је достојна својих великих предака. Доказала је да је у њој кра хероја, који су за слободу приносили животе своје са песмом, са клицањем. На дан 27 марта када је Краљ

рало одржати у црквеној порти. Служили су сви овд. свештеници. Многи су плакали од радости кад се у молитвама спомињало име Љубљеног Краља Петра II. На благодарењу говорио је врло лепо архијерејски намесник протојереј г. Дим. Стевановић. После благодарења г. Алекса Обрадовић

Слика 5. Последњи број недељника „Одјек Шумадије“

Закључак

Анализом садржаја на корпусу од 18 бројева, у периоду од 1. јануара до 8. априла 1941. године, недељника „Одјек Шумадије“ који је излазио у Крагујевцу, могли смо направити прилично тачну слику ситуације уочи Другог светског рата у овом граду, али и уопште у тадашњој Краљевини Југославији. Крагујевац је, на основу извештавања овог листа и његовог уредника Милована Р. Пантовића тих година, радничко насеље у којем у највећем броју живи сиротиња која нема довољно ни за хлеб и која може да преживи само уз помоћ народних кухиња или од прилога богатих суграђана. С друге стране су богати који се баш и не сете увек својих

[54] „Одјек Шумадије“ број 18., година V, 8.април 1941, „Живео Краљ Петар II“,стр.1.

сиромашних суграђана већ траже више забаве и културних дешавања, па, како пише Пантовић у једном од бројева пред рат, траже више биоскопских и позоришних представа или, на пример, имају толико пара да стварају и залихе шећера.

Из садржаја различитих текстова уочавамо све већу присутност очекивања рата из угла малог човека и његових свакодневних потреба (проблеми снабдевања града намирницама, раст цена, задуживање градске општине за набавку, на пример, брашна преко зајмова, скраћивање радног времена градске општине како би се мање трошило на осветљење и огрев), али и на основу обавештења о позивању да се јаве војни обавезници за војне вежбе, у Црвеном крсту волонтери за добровољни рад као болничари и сл. С друге стране, јасно је присутна мобилизаторска функција листа, кроз садржаје у којима се подсећа на херојску историју и истрајност српског војника, као и снага југословенске краљевске војске. Полажу се наде у долазак на власт младог краља Петра II Карађорђевића, инсистира на религиозним осећањима народа и позивање на морални отпор, што све заједно има за циљ да народ „припреми“ за тешка времена која доноси рат.

Уредничка концепција усмерена је на вести о животу обичног човека који у тешким временима у праскозорје рата бива суочен са бројним проблемима. „Одјек Шумадије“ те 1941. године био је једина новина која је излазила у Крагујевцу. Иако је у почетку, када је почео да излази (1936. година) имао јасно изражен таблоидни карактер,[55] што смо и препознали анализом садржаја бројева из 1938. и 1939. године, у години пред почетак рата (од јануара до априла) таблоидних написа је било све мање, а у „Одјеку“ је преовладала информативна функција штампе.

Анализа садржаја недељника „Одјек Шумадије“ са дистанцом од осам деценија показала је да садржаји из штампаних медија тог времена могу да буду вредан и поуздан секундарни извор информација за историјска истраживања овог историјског периода.

Литература и извори

Бјелица Михајло, *Два века српског новинарства,* Институт за новинарство, Београд, 1992.

Бјелица Михајло, Јевтовић Зоран, *Историја новинарства*, Мегатренд Универзитет, Београд, 2006.

Вук Драговић, *Српска штампа између два рата*, књ.1, *Основа за библиографију српске периодике: 1915-1945,* Београд; Српска академија наука, 1956.

[55] „Одјек Шумадије“, број 20, година III, 25. јул 1939. године: „Вереник затиче своју вереницу у прељуби са једним ожењеним човеком у кукурузу Пиварског брда“ стр. 2.

Домазет Сања, Глобализација или суноврат у таблоидно друштво, *Зборник „Наука и глобализација“, 2/1*, уредник Владимир Милисављевић, Универзитет Источно Сарајево, Филозофски факултет Пале, Источно Сарајево, 2014.

Јевтовић Зоран, Политичка (не)култура у загрљају таблоида, *Нова српска политичка мисао, посебно издање Културна политика у Србији.* Нова српска политичка мисао, Београд 2008.

Келнер Даглас, *Медијска култура.* Клио, Београд, 2004.

Martin Conboy, *The language of newspapers socio-historical perspectives*, London, Continuum 2010.

Милановић Жељко, „Рат долази дуго. Писање Одјека Шумадије о рату током 1941.године“, *Зборник „Интелектуалци и рат 1939.-1947. Зборник радова с Десничиних сусрета 2012.“,* Дио 1, уредници проф. др. сц. Дамир Агичић и проф. др. сц. Шиме Пилић. Центар за компаративнохисторијске и интеркултурне студије, Филозофски факултет Загреб, Загреб, 2013.

Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941: uzroci i posledice poraza*, tom 1 i 2, Beograd 1982.

Тодоровић Неда, Таблоидни журнализам, *СМ - часопис за управљање комуницирањем*, ФПН; Београд, Институт за усемеравање комуникација; Нови Сад. бр. 1, 2006, 19-30.

Новински извори:

Дневне новине „Време“
Линк: https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/novine/vreme

Дневне новине „Правда“
Линк: https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/novine/pravda

Недељник „Одјек Шумадије“
Линк: https://issuu.com/dragonite/docs/odjek_sumadije_1941_svi_brojevi

Summary

Tatjana Vulić, Neven Obradović

ODJEK ŠUMADIJE ON THE BEGINNING OF WAR IN 1941

According to its editorial concept, the weekly newspaper Odjek Šumadije indisputably represented the forerunner of contemporary tabloids. Sensationalist headlines, news written by the method of delayed lead, over-detailed reporting, labeling, assumptions, speculations and anonymous sources are just some of

the segments we have detected during the analysis of this newspaper's content. However, as of early 1941, in the newspaper founded by Milovan R. Pantović, the amount of the tabloid content was considerably reduced in addition to a concurrent increase of informative content which best depicts the pre-war situation. Based on the analysis of the content we have conducted, an accurate image of the pre-war situation can be formed, both in the city of Kragujevac and the former Kingdom of Yugoslavia in general, which also indicates that daily newspapers from this period can represent a significant source of secondary information concerning the historical research of this period.

Key words: Odjek Šumadije, journalism, press, tabloid, World War II

Мирјана Савић
Немања Трифуновић
Народни музеј Краљево

УДК 341.322.5(=112.2)(497.11)"1941"

КАЗНЕНЕ ЕКСПЕДИЦИЈЕ ВЕРМАХТА У СЕЛИМА ЖИЧКОГ СРЕЗА 1941. ГОДИНЕ

Апстракт: Рад се бави злочинима припадника Вермахта, немачке регуларне војске, на подручју села око Краљева за време устанка у Србији 1941. године. На основу необјављених и објављених извора и релевантне литературе, анализирају се узроци, ток и последице немачких казнених експедиција. Утврђивањем идентитета цивилних жртава састављен је списак од 203 страдала који се први пут систематизован презентује јавности.

Кључне речи: Краљево, села, казнена експедиција, устанак, жртве, Вермахт

Стрељање цивилног становништва у Краљеву октобра 1941. године представља најтрагичнији догађај у историји овог града. Као таквом, посвећена му је заслужена пажња истраживача, што је резултирало објавом више монографија, зборника радова, десетине стручних чланака и расправа, као и бројних новинских чланака. Ипак, у сенци октобарске трагедије остале су казнене експедиције немачке војске у селима око Краљева, које су оставиле бројна стратишта цивилних жртава. Оне су у поменутим радовима уврштене у општи контекст дешавања око Краљева у октобру 1941. године – опсада, борбе, испади немачких снага. Мало више података пружају хронике појединих села, како оне објављене, тако и оне необјављене (у рукопису) сачуване у фондовима краљевачког музеја.

Податке о времену и месту казнених експедиција, као и о јединицама које су их спроводиле, налазимо у немачким документима – објављеним у оквиру *Зборника докумената и података о народно-ослободилачком рату југословенских народа* или похрањених као архивска грађа у Историјском архиву Краљево и Народном музеју Краљево, углавном као преписи из некадашњег Војно-историјског института. Пошто је педантна немачка ратна машинерија остављала трагове о својим злочинима, сматрајући их мерама за пацификацију побуњених области, ови документи, углавном извештаји, послужили су као извор првог реда. За ширу реконструкцију

догађаја, као што су узроци казнених експедиција, њихов ток и последице коришћена је литература, заснована на сећањима и сведочанствима.

Походи немачке војске у селима око Краљева остављали су за собом људске жртве, које су у извештајима немачких јединица и команди назначене као „непријатељски губици“, без прављења разлике између цивилних и војних жртава. Приступљено је утврђивању идентитета сваке појединачне жртве, као најпоузданијем методу за израчунавање броја пострадалих. Извршена је компарација неколико оригиналних спискова погинулих у рату, којима су обухваћени и убијени у мерама одмазде немачке војске у краљевачким селима. Недоумице настајале услед недостатка података у списковима, или навођењем различитих података за исту особу, решаване су теренским истраживањима на сеоским гробљима.

Рад је настао из пијетета према невиним жртвама војске нацистичке Немачке и као потреба да се њихова обједињена имена сачувају и отргну од заборава.

Успостављање окупационе власти, почетак устанка и прве казнене мере

Уласком 60. моторизоване дивизије у Краљево 14. априла 1941. године отпочела је окупација овог значајног војно-стратешког центра на споју западноморавског и ибарског комуникационог правца.[1] Прву окупациону власт у Краљеву успоставиле су позадинске јединице поменуте дивизије. Крајем априла њих смењују трупе 294. пешадијске дивизије.[2] Након организовања окупационе управе априла 1941. године, обновљен је рад среског начелства среза жичког и општинских управа у граду Краљеву и 30 сеоских општина.[3] Припадници жандармерије позвани су да се врате на своју дужност, па је формирана жандармеријска чета у Краљеву. Након одласка оперативних јединица Трећег рајха на Исток, у циљу припрема за рат против СССР-а, крајем маја и почетком јуна у Србију долазе посадне дивизије, попуњене људством средњих година, потчињене Вишој команди 65. за нарочиту употребу. У Краљеву је тада стациониран штаб 749. пешадијског пука, под командом мајора Ото Деша, у саставу 717. пешадијске дивизије чије је седиште било у Нишу.[4]

[1] Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941; Uzroci i posledice poraza*, *2*, Beograd 1984, 449.

[2] Небојша Ђокић, *Формирање окупационе управе у Србији и Краљеву 1941*, Краљево октобра 1941, Краљево 2003, 48.

[3] Коча Јончић, *Рушење органа власти старе Југославије и развијање политичких облика организације НОП-а у западној Србији и краљевачком округу 1941. године*, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, Београд 1985, 671-672.

[4] Н. Ђокић, *н. д*, 50, 52.

Непосредно након завршетка Априлског рата отпочело је организовање група које нису признавале капитулацију југословенске војске и окупацију државе. Најпре се стварају тзв. четнички одреди под вођством војводе Косте Миловановића Пећанца, који је био на челу предратног Удружења четника.[5] За организацију одреда на простору Краљева био је задужен војвода Вуле Вукашиновић.[6] Другу групу устаника чинили су официри, подофицири и војници који су избегли заробљавање, окупљени око пуковника Драгољуба Драже Михаиловића на простору Равне горе, па је овај покрет назван равногорски. На подручју Краљева и околине формирани су бројни одреди равногорских четника: Котленички (командант Радојко Јовандарић), Витановачки (Исидор Живковић), Адрански (Бранко Здравковић), Конаревски (Љубиша Анђелковић).[7] Трећу устаничку формацију чинила је група комуниста и скојеваца која је избегла немачку рацију 23/24. јуна и окупила се на Гочу, где су основали партизанску чету. У селима око Краљева организовали су територијалне чете: Чибуковачку, Прекоморавску, Крушевичку. Крајем августа од ових чета формиран је Краљевачки НОП одред „Јован Курсула“. Командант одреда био је професор Павле Јакшић, а политички комесар Миро Драгишић.[8]

У току јула и августа 1941. године комунистичке оружане групе широм окупиране Србије изводиле су акције рушења саобраћајница, прекида телефонско-телеграфских веза, напада на жандармеријске станице, заузимања сеоских општина и паљења њихових архива. Убрзо су отпочеле и нападе на немачке снаге.[9] За то време у жичком срезу владао је мир, о чему сведоче извештаји Среског начелства Банској управи Моравске бановине.[10] Стање јавне безбедности у Краљеву и околини у овом периоду било је стабилно услед изостанка оружаних акција краљевачких партизана. Своју неактивност у поређењу са другим партизанским одредима правдали

[5] Бојан Б. Димитријевић, Настанак националних покрета отпора у Србији 1941. године, *Историја 20. века 1/2011*, 89-90.

[6] Према сећању Јулијане Симић, супруге краљевачког учитеља Милоша Симића, Вуле Вукашиновић је крајем априла послао поруку њеном мужу: „Јавио је да је остао у Врби са неколико својих наоружаних комита и да се неће вратити док земља не буде ослобођена.“ – Михаило Симић, *Краљево 1941 – Сведочења и сећања*, Београд 1983, 99.

[7] Група аутора, *Краљево 1941-1945: каталог изложбе,* Краљево 2001, 8.

[8] Дојчило Митровић, *Западна Србија 1941*, Београд 1975, 76.

[9] Први напад на припаднике немачке војске изведен је код места Ражане, на Буковима 18. јула 1941. – Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије 1941-1945 друго издање*, Београд 2016, 58.

[10] Историјски архив Краљево (у даљем тексту: ИАК), Збирка о радничком покрету и НОБ-у (у даљем тексту: Збирка НОБ), Кутија 44, Перманентно подношење месечног извештаја о целокупном раду и свима опажањима код среских начелстава 24. јун 1941, 24. јул 1941 и 24. август 1941.

су присуством 17 похапшених комуниста, скојеваца и симпатизера Комунистичке партије Југославије у полицијском затвору у Краљеву, као и недостатком оружја и муниције.[11] Проблем недостатка оружја решаван је прикупљањем од симпатизера, извлачењем из војних магацина (у Јовцу 10. јула), или одузимањем „од колебљивих елемената".[12] Велике количине муниције прибављене су истоваром три вагона у ноћи 14/15. августа 1941. године.[13]

Долазак Мирка Томића, инструктора Покрајинског комитета КПЈ за Србију, међу краљевачке партизане половином августа 1941. године иницирао је почетак извођења диверзија и ступања у оружане обрачуне, првенствено са припадницима жандармерије. У ноћи 21/22. августа запаљена су четири стога сена на војном сењаку у близини краљевачког аеродрома.[14] Исте вечери пресечени су телефонски водови из Краљева за Крушевац, Крагујевац, Чачак и Косовску Митровицу.[15] Партизанска група са Гоча напала је у ноћи 23/24. августа железничке мостове на Западној Морави (код Камиџоре) и на Ибру, усмртивши два помоћна жандара, уз губитак једног свог борца. Мост преко Мораве је спаљен, а железничка веза Краљево–Крагујевац прекинута је на три дана.[16] Одговор немачких окупационих власти из Краљева на поменуте акције убрзо је уследио. У селу Врдилима, 28. августа 1941. ухапшен је Драгомир Вилотијевић, један од организатора партизанских група из околине Краљева. Пошто је стрељан у касарни поред железничке станице, његов леш је превежен на централни краљевачки трг и ту обешен заједно са лешом још једног човека, који није био укључен у устанак.[17] Лешеви су остављени на вешалима и наредног дана, у петак, када је у Краљеву пијачни дан, како би се постигао застрашујући ефекат на сељаке који су тога дана долазили у град.[18]

---

[11] Коча Јончић, *Партизански одред на Гочу и прва гочка чета „Мирко Луковић" у развоју НОП-а у краљевачком округу 1941. године*, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, 178-179.

[12] Никола Јончић-Коча, *Краљево у устанку и револуцији*, Краљево и околина, Београд 1966, 370.

[13] О акцији види: Благоје Богавац, *Железничари Краљева у устанку 1941*, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, 313-316.

[14] Народни музеј Краљево (у даљем тексту НМКВ), Извештаји о раду Штаба 717. пешадијске дивизије – преписи из Архива Војно-историјског института (у даљем тексту Извештаји Штаба 717 п.д.), 40.

[15] НМКВ, Извештаји Штаба 717 п. д, 40.

[16] *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda* (u daljem tekstu: *Zbornik NOR*) tom 1, knjiga 1, Beograd 1949, 91.

[17] *Zbornik NOR*, 1-1, 658; Петар Милашиновић Бане, *Прве оружане акције Друге (Чибуковачке) чете „Слободан Луковић" Краљевачког НОП одреда „ЈовоКурсула"*, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, 203.

[18] Коча Јончић, *Краљевачки октобар 1941*, Београд 1971, 92-93.

Након успешно организованог бекства последње групе ухапшених чланова и симпатизера КПЈ, 28. августа 1941. године отпочиње појачана активност краљевачких партизана. Она је превасходно усмерена на паљење општинских архива, које су у току септембра уништене у свим селима жичког среза.[19] Под притиском партизанских група, припадници жандармерије напуштају станице у Каменици, Матарушкој Бањи, Витановцу, Богутовцу, Лађевцима и Врдилима и повлаче се у Краљево.[20] Суочене са све већим угрожавањем јавне безбедности у околини Краљева, немачке војне власти су формирале потерне одреде који су вршили акције „прочешљавања терена", како се наводило у извештајима њихове команде. Потерни одреди 1. батаљона 749. пешадијског пука и 2. батаљона 737. пешадијског пука 8. септембра 1941. године, прошли су кроз Лађевце, Обрву и Цветке. Тада су стрељали шест људи, шест заробили и предали крајскомандантури, локалној немачкој команди у Краљеву, и запалили две куће.[21] Потерни одред 1. батаљона 749. пешадијског пука дошао је 10. септембра у село Врбу. Стрељали су Добрицу Милановића и запалили његову кућу пошто су пронашли џак црног барута и пушку.[22] Од реакције немачке војске на делатност устаника нису били поштеђени ни представници локалних власти српске Владе генерала Милана Недића, што илуструје случај из Жиче. Устаници су 16. септембра 1941. у Жичи спалили општинску архиву, а потом отишли у стан председника општине Милана Гвозденовића, коме су одузели 13000 динара сакупљених за рачун немачке команде и 1000 динара његовог новца. Када је Гвозденовић ујутру пријавио овај случај, немачке власти у Краљеву су га ухапсиле, а око 14 часова потерни одред 1. батаљона 749 пука са четири тенка и потерни одред 2. батаљона 737. пука стигли су у Жичу, пуцали из топова на манастирску кафану и кућу председника општине Гвозденовића, убивши неколико свиња и телади. Из кафане су однели вино и ракију, а из стана председника намештај. Ову казнену акцију Немци су правдали намерним кашњењем извештаја о препаду устаника, чиме им је наводно омогућено да се повуку пре потере.[23]

Поменути испади немачке војске из Краљева у околним селима имали су карактер селективних казнених мера, усмерених против конкретних

[19] *Зборник НОР*, том 1, књига 21, Београд 1965, 81, 82, 85, 90, 97, 98, 101, 104, 105, 107, 110, 11, 112, 115, 117, 118.

[20] Коча Јончић, *Рушење органа власти старе Југославије и развијање политичких облика организације НОП-а у западној Србији и краљевачком округу 1941. године*, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, 676.

[21] *Zbornik NOR*, 1-1, 659, 662. Ухапшени су чланови породица партизана из тога краја, међу којима Вуковићи и Ђоковићи из Лађеваца – ИАК, Збирка НОБ, кутија 20, Биографија Милоја Вуковића

[22] *Zbornik NOR*, 1-1, 662.

[23] ИАК, Збирка НОБ, Кутија 41, Извештај Команде жандармерије Министру унутрашњих послова 21. септембар 1941; Zbornik NOR, 1-1, 663.

појединаца. Међутим, ширењем устанка, интезивирањем акција и проширењем простора захваћености, немачке трупе ће прећи на мере одмазде према целокупном становништву одређеног места. Нарочито сурово су реаговали у случајевима угрожавања саобраћајница. Заштита саобраћајних комуникација била је предуслов функционисања ратне привреде и снабдевања оружаних снага ангажованих у северној Африци и на Источном фронту.[24] У наредби Адолфа Хитлера за угушење устанка на Балкану, упућеној 16. септембра 1941. године фелдмаршалу Вилхелму Листу, заповеднику оружане силе на Југоистоку, акценат је стављен на осигурање саобраћајних линија и објеката важних за немачку ратну привреду.[25] Краљево је представљало важну тачку на саобраћајној мапи Србије јер су се у њему укрштали железнички правци од Београда за Скопље, као и од Сталаћа за Сарајево, а такође и два државна пута: од Крагујевца за Косовску Митровицу и даље за Јадранско море и од Појата према Чачку и Ужицу и даље ка Словенији.[26] Док су краљевачки устаници пресецали ове комуникације, немачке трупе су их обнављале,примењујући силунад локалним становништвом, као вид казне и опомене због подршке устаничким покретима. Тако је након рушења железничког моста на прузи Краљево-Чачак у Самаилима 15/16. септембра 1941. године и друмског моста код Мрсаћа 16/17. септембра 1941. године, уследила казнена експедиција 6. и 7. чете 2. батаљона 737. пешадијског пука која је у рејону ова два села спалила око 50 кућа и убила једног човека.[27] Оваква реакција немачке војске изазвана је тиме што се у близини порушених мостова налазило муницијско складиште у Мрсаћу, које су чувале немачке јединице.[28] Репресије није било поштеђено ни железничко особље – Немци су 28. септембра 1941. године стрељали шефа железничке станице Врба због наводног одавања војног транспорта.[29]

Злочини казнених експедиција током борби за Краљево октобра 1941.

Побуна против окупационе власти од септембра 1941. године прераста у устанак, уз укључивање српског сељаштва.[30] Заједничким деловањем

[24] Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002, 205-206.

[25] *Zbornik NOR*, 1-1, 427.

[26] Владан Виријевић, *Краљево у предвечерје Другог светског рата*, Краљево октобра 1941, 14.

[27] *Zbornik NOR*, 1-1, 660, 663; *Зборник НОР*, 1-21, 104.

[28] Петар Милашиновић Бане, *Трећа прекоморавска чета Краљевачког НОП одреда „Јово Курсула“*, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, 225.

[29] *Zbornik NOR*, 1-1, 664.

[30] Branko Petranović*, Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1992, 230.

равногорског и партизанског покрета отпора кроз организоване нападе на градове, немачке посадне јединице нашле су се у тешкој, а њихове трупе у Западној Србији чак и у критичној ситуацији.[31] Привремени излаз из те ситуације немачка команда у Србији нашла је у напуштању појединих, теже одбрањивих градова, као што су Ужице, Пожега и Чачак. Јединице које су се повукле из поменутих градова привремено су стациониране у Краљеву. У току октобра пребачене су за Крагујевац, осим 1. батаљона 749. пешадијског пука, који ће учествовати у борбама око Краљева.[32] Немачки гарнизон у Краљеву је знатно појачан, бројећи приближно 2200 људи.[33] Немци су у Краљеву 6. октобра 1941. имали штаб и комплетан 1. батаљон 749. пука, штаб и 5, 6. и 7. чету 2. батаљона 737. пука, делове 717. извиђачког батаљона, батерију 670. артиљеријског дивизиона, 6. тенковски вод, 4. чету 592. ландесшицен-батаљона, као и остале помоћне јединице и установе.[34]

У склопу ширења територије под контролом устаника заузети су градови и варошице у близини Краљева, чиме су се створили услови за затварање обруча око овог града. У ноћи између 28/29. септембра 1941. Прва гочка чета краљевачког партизанског одреда „Јован Курсула“ заузела је Ушће, варошицу 45 km јужно од Краљева.[35] Повлачењем Немаца из Рашке 2. октобра 1941. цела Ибарска долина од Косовске Митровице до прилаза Краљеву нашла се у рукама устаника.[36] Партизани 1. октобра 1941. године улазе у Врњачку Бању, коју су Немци напустили током друге половине септембра.[37] Немачки гарнизон у Краљеву тиме је био одсечен од гарнизона у Крушевцу.

Ослобођење Чачка 1. октобра 1941. године покренуло је потоња дешавања око Краљева.[38] Почетком октобра у Чачку је формиран Оперативни штаб за руковођење борбама на Краљеву, чији су чланови били мајор Радослав Ђурић и капетан Јован Дероко, испред равногорског покрета, а Момчило

---

[31] Venceslav Glišić, *Užička republika*, Beograd 1986, 101.

[32] V. Glišić, *n.d*, 108.

[33] Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji –Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, Beograd 2007,157.

[34] Н.Ђокић, *н.д*, 61.

[35] Коча Јончић, *Партизански одред на Гочу и прва гочка чета „Мирко Луковић“ у развоју НОП-а у краљевачком округу 1941. године*, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, 194-195.

[36] Деса Пешић, *Студенички срез у НОР и револуцији 1941-1944*, Београд 1977, 73.

[37] Добривоје Секуловић Малиша, *Врњачка Бања са околином у НОБ и револуцији 1941-1945*, Београд 1977, 128-129.

[38] У Чачак су прво ушли припадници Јеличког четничког одреда, који ће се истаћи у борбама око Краљева – Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост – Историја равногораца чачанског краја, 1*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево 2002, 201-202.

Моле Радосављевић и Ратко Митровић, испред партизана.[39] Овај штаб је 5. октобра 1941. донео одлуку о упућивању чачанских партизанских и четничких јединица ка Краљеву.[40] Ове јединице заузеле су своје положаје у току 8. и 9. октобра 1941.[41] У међувремену, краљевачки паризански одред и четнички одреди спустили су се у села у непосредној близини града. У околину Краљева стигао је и Расински четнички одред капетана Драгутина Кесеровића.[42] Убрзо се немачки гарнизон у Краљеву нашао под опсадом удружених четника и партизана.

Да би олакшале свој положај, немачке снаге у опседнутом Краљеву примењивале су следећу тактику: 1) гађање артиљеријском ватром по линијама устаника; 2) брзи и оштри испади на устаничке положаје; 3) уништавање и спаљивање околних села и 4) узимање талаца за стрељање.[43] Последња мера била је усмерена према градском и сеоском становништву, док су применом остале три били погођени искључиво мештани села. Том најбруталнијем удару окупационих снага изложени су становници села у самој близини града (Грдица, Адрани, Јарчујак, Чибуковац, Рибница), села у близини војних објеката (Јовац, Мрсаћ, Ковачи, Жича), села на путним правцима виталним за немачку војну силу (Шумарице, Витановац, Милавчићи, Печеног – ка Крагујевцу; Кованлук, Ратина, Врба – ка Крушевцу) и села где су били устанички положаји (Сирча, Дракчићи). Казнене експедиције нису штеделе цивилно становништво пошто је оно, по мишљењу немачких власти, одржавало везу са устаницима и старало се о њиховом снабдевању, па је морало „искусити казну“.[44] Ни имовина сеоског становништва није била поштеђена: куће и помоћни објекти су спаљивани, а покућство и стока пљачкани. Пљачка стоке је била и један од начина прибављања хране за немачке трупе у опседнутом граду.

Устаници су 3. октобра 1941. године извршили напад на немачки Ваздухопловно технички штаб 10, који је вршио евакуацију авионских бомби из војног магацина у Јовцу.[45] Као одговор за напад, немачка команда града Краљева послала је у Јовац тенкове који су запалили шест кућа у „Шалинићима“. Испалили су и неколико рафала према шуми.[46] Један метак

[39] Група аутора, *Чачански крај у НОБ 1941-1944 – Хронологија догађаја*, Чачак 1968, 110.

[40] Горан Давидовић, *Чачани на опсади Краљева 1941.године – Хронологија догађаја*, Краљево октобра 1941, 115.

[41] Сергије М. Живановић, *Трећи српски устанак*, Крагујевац 2000, 287-288; *Чачански крај у НОБ – Хронологија догађаја*, 117-118.

[42] С. Живановић, *н.д*, 286.

[43] Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије 1941-1945*, 128

[44] *Zbornik NOR*, 1-1, 447.

[45] НМКВ, Извештај Штаба 717 п. д, 156; С. Живановић, *н.д*, 286

[46] НМКВ, Васко Радуловић, Рибничка хроника,2, рад у рукопису

погодио је петогодишњу Милену Банковић из Рибнице. Тешко рањену девојчицу, са прострелном раном на грудном кошу, донели су у Брезну где је лекарску интервенцију над њом извршио Гојко Николиш, шеф санитета краљевачког партизанског одреда. Према његовим сећањима: „Услед отвореног пнеумоторакса дијете је тешко дисало, али није плакало, гледало је непомично у мене. Затворио сам обје ране дебљим слојевима газе и леукопластом – то је све што сам могао учинити. Идућих дана се развио емпијем (гнојење у плућној марамици) и дијете је, како су ми послије рата рекли, умрло послије 3 недеље.“[47]

Угрожавање саобраћајнице Краљево−Крушевац и оштећење друмског моста на реци Рибници 4. октобра, изазвало је ангажовање 1. батаљона 749. пука на поменутом правцу. Најпре је 5. октобра у селима Кованлуку и Ратини ухапшено, по немачком извештају, „14 сумњивих Срба“ који су предати у „концентрациони логор“ (халу Фабрике вагона).[48] Сутрадан је иста јединица „прокрстарила“ кроз села Рибницу, Ратину и Врбу. Мада је већина становника Рибнице побегла из села у најближе планинске крајеве, старије и тешко покретне особе су углавном остале код својих кућа. Немци нису имали милости према овом, неборачком становништву. Ликвидирали су свакога кога су затекли: Риста Перишића старог 80 година, Владимира Николића старог 67 година, Витомира Николајевића старог 63 године, а Чедомира Миновића су бацили у запаљену кућу у којој је изгорео.[49] У селима Ратини и Врби спалили су неколико кућа, као и зграду основне школе у Врби са свим књигама и намештајем.[50]

На саобраћајном правцу Краљево−Рашка вођене су борбе између устаника и Немаца које су за последицу имале страдање цивила. Јединице 7. чете 2. батљона 737. пешадијског пука спојиле су се са немачком стражом која се евакуисала из складишта муниције Лопатница, код тунела „Лакат“ у Ибарској клисури. Пошто им је Друга чибуковачка чета Краљевачког НОП одреда затворила излаз из тунела ка Краљеву, Немци су прешли Ибар кретајући се низводно десном обалом реке све до рејона села Чибуковца, где су прешли на леву обалу. У воденици на Ибру убили су воденичара Милију Борисављевића, док се један дечак спасао скривањем иза врата.

---

[47] Гојко Николиш, Санитет у Краљевачком НОП одреду „Јован Курсула“, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, 295.

[48] НМКВ, Извештај Штаба 717 п. д. 157,158; НМКВ, В. Радуловић, н.д, 67-69. Ухапшени су стрељани у кругу Фабрике вагона у оквиру масовног стрељања цивила у Краљеву од 15. до 20. октобра.

[49] НМКВ, В. Радуловић, н.д, 73; Подаци о годинама жртава су са надгробних споменика на гробљу у Рибници.

[50] НМКВ, Извештај Штаба 717. п. д, 159; С. Живановић,*н.д*, 286-287; Ковиљка Летић, *Основне школе у чачанском округу 1918-1945*, Београд 2014, 96.

Убили су Обрена Николића, заједно са снахом Олгом и једном рођаком која је код њих заноћила.[51]

По броју жртава, свакако, најбруталнија била је казнена експедиција 2. батљона 737. пешадијског пука и 592. ландесшицен батаљона на села Сирча, Печеног и Витановац 7. и 8. октобра 1941. године. Повод за акцију Немци су нашли у прекиду железнице и друма Краљево–Крагујевац, који су изазвали партизани Прекоморавске чете и Витановачки четнички одред Исидора Живковића. Они су у ноћи између 6. и 7. октобра напали немачку стражу на мосту Камиџора са циљем да запале мост. Стражи на мосту стигла је тенковска јединица из Краљева као појачање, па устанички напад није успео.[52] Одговор Немаца уследио је већ 7. октобра 1941. Њихове јединице прелазе Западну Мораву и заобилазе устанички положај у селу Шумарицама, прошавши кроз село Сирчу. У овом селу извршили су низ монструозних злочина над цивилима. Јеленку Аксентијевић, њену снаху Станку, са још некрштеним новорођенчетом, Љубицу Миљковић из Витановца и њеног тринаестогодишњег сина Славољуба затворили су у кућу коју су запалили, па су жртве живе изгореле. На исти начин настрадали су Матија Ћировић, његова жена Росанда и снаха Даница.[53] Немачке трупе су се потом преко гребена Борча пребациле у село Печеног. Ту су у Тупаљској и Дебељачкој мали извршили масакр над цивилима, уз паљевину њиховог иметка. Том приликом највише је пострадала фамилија Мијаиловић: убијена је Велика Мијаиловић са синовима Светозаром и Александром и деверима Аксентијем и Радисавом.[54] Немци су са собом повели 17 мештана Печенога које су затворили у железнички магацин железничке станице у Витановцу, где су се улогорили. У зору, 8. октобра 1941. године стрељали су заробљене Печеножане, а потом су започели рацију у Витановцу. Исидор Живковић, командант Витановачког четничког одреда, у својим сећањима описује дешавања у свом родном селу тог октобарског дана: „Већина људи се на време склонила схвативши озбиљност ситуације, али су појединци ипак остали код својих кућа. Немци су све њих хватали, па чак и путнике који су

[51] *Zbornik NOR*, 1-1, 668; Петар Милашиновић Бане, *Прве оружане акције Друге (Чибуковачке) чете „Слободан Луковић“ Краљевачког НОП одреда „Јово Курсула“,* Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, 207-209.

[52] НМКВ, Извештај Штаба 717 п. д, 159; Раде Јоветић, *Животни пут Исидора Живковића*, Краљево 2007, 129.

[53] ИАК, Збирка НОБ, Кутија 26, Пријава мештана Сирче Среском повереништву земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, 12. мај 1945; ИАК, Скупштина среза Краљево, кутија 692, Списак породица чији су чланови настрадали, погинули у борби у Н.О.В. и П.О.Ј. и чији су чланови стрељани од стране окупатора или заклани од стране четника

[54] Владан Ж. Петровић, *Печеног гружански у простору и времену*, Краљево 2017,284-285, 390.

занићили по кафанама. Тако су Немци у Витановцу похватали двадесетак људи и повели их са собом у Краљево. При повратку у Краљево Немци су палили куће и сточну храну. У Шумарицама су, код порушеног моста, спалили куће Илића, Ђуковића, Томовића... За то време је онај немачки одред, који је логоровао у Витановцу, и даље палио куће, штале и сточну храну. Одједном су се зачули рафали из машингевера, па је дат знак трубом. Престало је паљење и пљачка и сви Немци су се прикупили на друму код Станића штале, носећи опљачкане пилиће, прасад и другу храну. Са собом су водили нешто цивила, похватаних у Печеногу и Витановцу. Остали су стрељани под обалом, до саме Мораве, баш онда када смо чули рафале машингевера. Лешеви неколицине њих су остали у води, а друге је однела Морава... Спаљене су куће Јелића, Ђуковића и Пановића, и моја штала са вагоном јелове грађе, која је била смештена на тавану. Изгорело ми је и девет великих сена. Изгубљени људски животи су били цена тог нашег првог устанка.“[55] У извештају о раду Штаба 717. пешадијске дивизије наводи се да је 2. батаљон стрељао у акцији Витановац „70 сумњивих комуниста“ и спалио већи број кућа.[56] Такође, у овој акцији су 33 жене, са 23 детета, предате на саслушање команди у Краљеву.[57]

Муницијско складиште у селу Мрсаћу, на путу Краљево–Чачак, било је највеће складиште артиљеријске и пушчане муниције у околини Краљева. Зато су га Немци чували све до 8. октобра када су га дигли у ваздух, пред наиласком чачанских четника и партизана.[58] Од јаке експлозије откривене су оближње куће, а густ дим је затворио небо.[59] Пошто је немачка стража која се повлачила из Мрсаћа наишла на порушени мост на Мусиној реци, у помоћ су јој кренуле немачке јединице из Краљева. Оне су у свом кретању ка Мусиној реци запалиле железничку колонију у селу Јарчујку.[60] После спајања две немачке групе дошло је до њиховог заједничког повлачења према Краљеву.[61]

Деветог октобра 1941. године Немци су покушали да дођу до складишта бомби у Матаругама не би ли га дигли у ваздух, како би спречили да га заузму устаници. Међутим, код Манастира Жича наишли су на јак

[55] Р. Јоветић, *н.д*, 131-132.

[56] НМКВ, Извештај Штаба 717 п. д, 161.

[57] *Zbornik NOR*, 1-1, 669.

[58] НМКВ, Извештај Штаба 717 п. д, 161.

[59] Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Осветљавање истине – документа за политичку и војну историју Чачка 1938-1941*, Чачак – Краљево 2006, 473.

[60] *Zbornik NOR*, 1-1, 669; Михаило Симић,*н.д*, 233.

[61] Петар Милашиновић Бане, *Прве оружане акције Друге (Чибуковачке) чете „Слободан Луковић“ Краљевачког НОП одреда „Јово Курсула“*, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године Народни устанак и борбе за Краљево 212,213; С. Живановић,*н.д*, 288.

отпор драгачевских четника предвођених Милутином Јанковићем, па су били приморани да се повуку за Краљево. Сутрадан је шест немачких бомбардера из обрушавања бомбардовало Манастир Жича, наневши тешка оштећења овој задужбини Стефана Првовенчаног из 13. века.[62] У зору, 11. октобра, уследио је поход јаке немачке колоне из Краљева састављене од: 1. батљона 749. пука, 2. батаљона 737. пука, 670. артиљеријског дивизиона, 592. ландесшицен батаљона и одељења минера Ваздухопловно техничког штаба. Немоћни да зауставе немачке трупе, устаници се повлаче ка планини Столовима. Немци су тада прошли кроз села Коваче и Жичу, дошавши до складишта у Матаругама, које су уништили експлозивом.[63] И овај пут пролазак немачке војске кроз села донео је страховита страдања. Већина мештана села Ковача налазила се у збегу у планини, али било је и оних који су остали. Једна од њих била је Стана Миловић, мајка петоро деце од којих је најстарија Мирослава имала 13 година, а најмлађи Драган 13 месеци. Становали су, као избеглице, код Љуба Поповића, земљорадника из Ковача. Станин муж Видак, радник Фабрике авиона, био је ухапшен заједно са својим колегама 4. октобра. Када су Немци ушли у домаћинство Поповића, затекли су у кући Стану и децу и наредили им да изађу у двориште. Мирослава је држала млађег брата Душка, када је један немачки војник истргао дечака из сестриног загрљаја и бацио га на земљу. Стана је са бебом Драганом у наручју кренула да заштити Душка. Тада су Немци запуцали из аутомата. Када су се Немци повукли, а устаници и неки мештани вратили у Коваче, затекли су у дворишту Поповића страшан призор: тела мртве Стане и њене деце Мирославе, Душка и Дарка. Осмогодишња кћи Нада, рањена у ногу, након повлачења Немаца узела је најмлађег брата Драгана, који је такође био рањен - откинута су му три прста на руци - и са њим се сакрила међу кукурузе. Стана и деца су сахрањени иза куће Љуба Поповића.[64] Видак Миловић је стрељан са осталим таоцима у кругу Фабрике вагона.[65]

Немачка команда је одлучила да олакша положај блокираним јединицама у Краљеву слањем појачања из Крушевца. Тако је формирана Борбена група „Вилдермут“, названа по команданту 737. пешадијског пука, коју су чинили: 1. и 4. чета 1. батаљона 737. пука, 2. чета 2. батаљона 749. пука, 8. чета 2. батљона 737. пука, 717 инжењеријска чета, 3. батерија 670. артиљеријског дивизиона, један вод брдских топова 4. батерије 670.

---

[62] НМКВ, Штаб 717 п. д, 162.

[63] НМКВ, Извештај Штаба 717 п. д, 163-164; *Zbornik NOR*, 1-1, 670; С. Живановић, *н.д*, 290.

[64] НМКВ, В. Радуловић, *н.д*, 79-85.

[65] Силвија Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, друго издање, Београд, 2020, 197.

артиљеријског дивизиона.[66] Борбена група „Вилдермут“ кренула је из Крушевца и 12. октобра заузела Трстеник. Након пораза партизана на Попинској реци 13. октобра ушла је у Врњачку Бању, а 14. октобра је успоставила везу са Краљевом.[67] Од јединица из Краљева формирарана је Борбена група „Деш“, названа по команданту 749. пука мајору Ото Дешу. Ове две борбене групе током наредних дана из Краљева су вршиле упаде у околна села, остављајући иза себе људске жртве и згаришта.

Већ 17. октобра „Борбена група мајора Вилдермута“ „прочешљавала“ је терен Ковача, Трешњара и Жиче.[68] Становници ових села су од раније били у збегу, осим старијих људи којима је одлазак у планину представљао тежак физички напор. Они су постали нове жртве немилосрдних припадника Вермахта. Светомир Маричић из Жиче, ратник из Првог светског рата, седео је на кућном прагу када су наишли Немци, који су бацили на њега ручну бомбу. Експлозија му је откинула главу и руку. Стари Антоније Пауновић се пред наиласком немачке војске сакрио у купу шаше (кукурузовине) на Гвозденовића њиви. Немачки тенкиста који је приметио померање под шашом, навео је тенк на њу прегазивши несрећног старца.[69]

Борбена група „Деш“ није заостајала у спровођењу „акције чишћења“. Након прекида стрељања цивила у Краљеву 20. октобра 1941, већ наредног дана Борбена група „Деш“ пролази кроз села Јарчујак, Адране и Грдицу, палећи куће и друге објекте.[70] Поново су жртве били старији људи који су остајали код својих кућа: Јован Тешић (76 година), Јован Бранковић (73 године), Луко Филиповић (68 година), Живко Богдановић (63 године), Владимир Четровић (60 година).[71]

Последњи испад из опседнутог Краљева извршили су здружени одереди „Вилдермут“ и „Деш“, заједно са 670. артиљеријским дивизионом и 717. пионирском четом, 30. октобра у села Сирчу и Опланићe. Циљ акције био је ликвидирање дејства четничке артиљерије која је била стационирана у брдима изнад ова два села. Судећи према извештају, немачке јединице имале су успех пошто су заробиле два артиљеријска предњака, много артиљеријске и пешадијске муниције и гранате.[72] У истом извештају као резултат акције наводи се и „најмање 80 мртвих“ и „спаљене све куће“.

[66] Н. Ђокић, *н.д*, 62.

[67] Драгомир Митровић, *Мере Немаца за разбијање устаничке опсаде Краљева 1941. године са правца Крушевца*, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, 635.

[68] НМКВ, Извештај Штаба 717 п. д, 172.

[69] НМКВ, В.Радуловић, н.д, 103.

[70] Zbornik NOR, 12-1,Beogard 1973, 536-537**;** Г. Давидовић, М.Тимотијевић, *Осветљавање истине*, 458.

[71] ИАК, Збирка НОБ, кутија 8, Даница Коларевић, Хроника општине адранске

[72] *Zbornik NOR*, 1-1, 671.

Немци су, након што су прешли понтонски мост преко Западне Мораве, дошли до места званог „Којића кафана“ у Сирчи, наставивши главним путем према Опланићима, палећи куће и друге зграде лево и десно од пута. Тада су спалили и зграду општине сирчанске и основне школе у том селу. У селу Опланићима ликвидирали су све које су затекли код својих кућа. Јовица Новаковић, који је на изборима 1938. године био посланички кандидат „Збора“ Димитрија Љотића, пружио је отпор Немцима. Са пушком у руци бранио је кућни праг, али је погинуо у неравноправној борби. Немци су спалили његово комплетно имање.[73] Драган Марковић, такође из Опланића, описује страдње свога засеока: „У мом крају убише Новицу Тукића, Витора Дудука, Миленка Лазовића, Ранка Здравковића, Животу Нешовића и друге. Били су то стари људи, сви Солунци који нису хтели да напусте своја огњишта, свој кућни праг. И мој деда Јовица (шлогиран у ноге) умреће у својој кући. Баба Зорка ни за живу главу неће оставити болесног човека, свог мужа. Повлачећи се са сирчанског положаја, њихов син Видосав, мој стриц, свратиће кући, натоварити свог шлогираног оца на леђа и однети у планину, у Милинков забран. За њима је баба Зорка трчкарала, носећи у марами нешто мало теста од славског колача, колико да се спомене крсна слава. И моја мајка Коса, под кишом митраљеских метака и топовских граната, успела је да у планину, у свом крилу, донесе тесто славског колача. На заласку сунца Немци су се повлачили у град, а ми бегунци својим кућама.“[74]

Почетком новембра прекинута је блакада Краљева. Чачанске партизанске и четничке јединице напуштају опсаду и одлазе ка Чачку, ступајући у међусобни обрачун.[75] Ибарски четнички одред војводе Вула Вукашиновића повукао се на „Лакат“ у Ибарској клисури.[76] Краљевачки партизани су се у току новембра концентрисали у селу Рођевићима.[77] У Краљеву је остао 1. батаљон 749. пешадијског пука који је повремено излазио из града вршећи мање акције „чишћења“, „препада“ и „извиђања“.[78] Ова јединица сачекала је долазак 113. пешадијске дивизије која је пребачена у окупирану Србију са Источног фронта у циљу гушења устаничког жаришта у сливу Западне

[73] Бошко Д. Милановић, *Основна школа у Сирчи – једно столеће 1893-1993*, Београд 2008, 98.

[74] Драган Марковић, *Под заставом 2. Равногорског корпуса*, Крагујевац 2001, 34-35.

[75] Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост, 1*, 293-301.

[76] ИАК, Збирка НОБ, кутија 35, Писмо војводе Вула „Ибарског“ Љубиши и Власту

[77] Коча Јончић, *Партизански одред на Гочу и прва гочка чета „Мирко Луковић“ у развоју НОП-а у краљевачком округу 1941. године*, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, 199.

[78] НМКВ, Извештај Штаба 717 п. д, 183, 185,188,192, 193, 195, 197, 205.

Мораве.[79] Пробијаући се из Краљева ка Чачку, припадници ове дивизије извршили су злочин у Самаилима 28. новембра 1941. године, убивши неколико мештана овог села.[80]

Одлазак партизанских јединица ка италијанској окупационој зони у југозападној Србији довео је до престанка борби и смиривања ситуације око Краљева. У краљевачким селима су обновљене старе општинске власти. У току децембра 1941. сеоско становништво се вратило из збегова. Пред њима су стајали бројни изазови: обнова порушених домова, прехрана чланова породице и стоке, обављање заосталих пољопривредних радова, пред надолазећу зиму, која ће 1941/1942. године бити изузетно снежна и хладна.

Списак страдалих[81]

ВИТАНОВАЦ, МИЛАВЧИЋИ, ШУМАРИЦЕ

Р.б	Презиме и име	Год. рођ.	Место рођ.
1.	Качаревић Живадин	1904	Милавчићи
2.	Маринковић Живко	1900	Милавчићи
3.	Тодоровић Радомир	1906	Милавчићи
4.	ЈокановићТодор	1859	Витановац
5.	Јовановић Драгољуб	1891	Шумарице
6.	Миловановић Милутин	1881	Шумарице
7.	Васовић Божидар	1901	Витановац
8.	Обрадовић Добрица	1887	Витановац
9.	Стевановић Милисав	1881	Витановац
10.	Стевановић Властимир	1903	Витановац
11.	Стевановић Драгољуб	1870	Витановац

[79] Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије 1941-1945*, 151.

[80] ИАК, Збирка НОБ, кутија 36, Извештај о страдањима и паљевинама на територији Друге жичке бригаде 12.1.1944.

[81] НМКВ, Списак лица са територије среза жичког која су изгинула за време комунистичких нереда 28. мај 1942; ИАК,Збирка НОБ, кутија 36, Извештај о страдањима и паљевинама на територији Друге жичке бригаде 12. јануар 1944; ИАК, Збирка НОБ, кутија 26, Грађа Среског повереништва Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1945; ИАК, Скупштина среза Краљево, кутија 692, Списак породица чији су чланови настрадали погинули у борби у НОВ и ПОЈ и чији су чланови стрељани од стране окупатора или заклани од четника, 1944/45; Међуопштински историјски архив Чачак, Фонд Окружни народни одбор, кутија 5, Попис убијених политичких радника, умрлих у концентрационим логорима, убијених од четничких банди, убијених као талаца и осталих жртава фашистичког терора.

12.	Миловановић Милостива	1921	Витановац
13.	Милошевић Христивоје	1900	Витановац
14.	Живановић Драгић	1900	Витановац
15.	Вукомановић Тихомир	1905	Витановац
16.	Вучковић Тома	1884	Витановац
17.	Колаковић Илија	1875	Витановац
18.	Обрадовић Војислав	1898	Витановац
19.	Миљковић Љубица	1906	
20.	Миљковић Славољуб	1929	Витановац
21.	Нектаријевић Миладин	1901	
22.	Јовановић Божидар	1867	Витановац
23.	Јовановић Тихомир	1900	Витановац
24.	Вукосављевић Младен	1868	Витановац
25.	Малић Милентије	1892	Шумарице
26.	Живковић Стеван		
27.	Милосављевић Милорад	1895	Милавчићи

ПЕЧЕНОГ

1.	Дебељак Радисав	1870	Печеног
2.	Дамљановић Новица	1887	Печеног
3.	Ивановић Милоје	1886	Печеног
4.	Вучетић Продан	1881	Печеног
5.	Јаковљевић Вељко	1886	Печеног
6.	Вучићевић Радоје	1895	Печеног
7.	Дебељак Радоје	1868	Печеног
8.	Милићевић Милан	1881	Печеног
9.	Милосављевић Милосав	1886	Печеног
10.	Милосављевић Живадин	1884	Печеног
11.	Грабовац Миодраг	1915	Печеног
12.	Грабовац Радован	1917	Печеног
13.	Петровић Милорад	1886	Печеног
14.	Ивановић Наста	1869	
15.	Луковић Милутин	1927	Печеног
16.	МијаиловићСветозар	1886	Печеног
17.	Мијаиловић Александар	1892	Печеног
18.	Мијаиловић Велика	1846	Опланићи

19.	Мијаиловић Радисав	1888	Печеног
20.	Мијаиловић Адам	1925	Печеног
21.	Мијаиловић Аксентије	1875	Печеног
22.	Вучићевић Милорад	1882	Печеног

СИРЧА, ОПЛАНИЋИ

1.	Ћировић Матија	1877	Сирча
2.	Ћировић Росанда	1905	Милавчићи
3.	Грујовић Тикомир	1887	Сирча
4.	Грујовић Благоје	1914	Сирча
5.	Миливојевић Милан	1899	Сирча
6.	Миливојевић Лепосава		
7.	Миливојевић Милутин	1926	Сирча
8.	Недељковић Марко		
9.	Стефановић Радојица	1870	Сирча
10.	Аксентијевић Јеленка	1889	Витановац
11.	Аксентијевић Станка	1922	Толишница
12.	Некрштено дете Аксентијевић Станке	1941	Сирча
13.	Аксентијевић Миливоје	1886	Сирча
14.	Булатовић Велимир	1865	Сирча
15.	Ћировић Даница	1880	Витановац
16.	Стефановић Миодраг	1913	Сирча
17.	Трифуновић Раде	1888	Опланићи
18.	Трифуновић Вемија	1846	Годачица
19.	Петровић Љубомир	1870	Опланићи
20.	Петровић Станимир	1912	Опланићи
21.	Новаковић Јовица		Опланићи
22.	Миленковић Милева		
23.	Симеуновић Љубица		
24.	Јевтовић Будимир	1884	Опланићи
25.	Терзић Драгутин	1870	Опланићи
26.	Вељовић Драгомир		
27.	Милутиновић Радисав	1893	Опланићи
28.	Лазовић Миленко	1905	Опланићи
29.	Бинићанин Вита	1876	Опланићи

30.	Нешовић Живота	1890	Опланићи
31.	Станковић Милан		
32.	Здравковић Ранко	1869	Опланићи
33.	Милутиновић Славко	1926	Опланићи
34.	Андрић Мирослав	1923	Опланићи
35.	Тешић Милун		
36.	Марић Косана		Сирча
37.	ВасиљевићРосанда	1904	Сирча
38.	Чубрић Милован	1908	Сирча
39.	Јевтовић Милутин		
40.	Трифуновић Живка	1914	Опланићи
41.	Проковић Стоја		Сирча
42.	Проковић Стана		Сирча
43.	Стефановић Владимир		
44.	Здравковић Христивоје		

ВРБА, ЗАКЛОПАЧА

1.	Томић Радојица	1869	Врба
2.	Милутиновић Сибин	1904	Заклопача
3.	Милановић Добрица	1909	Заклопача
4.	Радовановић Александар	1885	Врба
5.	Радовановић Драгослав	1910	Врба
6.	Радаковић Добросав	1925	Врба

РАТИНА

1.	Костовић Милоје	1901	Ратина
2.	Пановић Ангелина	1881	Ратина
3.	Радуновић Добросав	1899	Врба
4.	Миладиновић Живота	1903	Ратина
5.	Вукадиновић Грујица	1876	Ратина

РИБНИЦА, КОВАЧИ

1.	Николајевић Витомир	1878	Рибница
2.	Стојановић Драгутин	1884	Рибница
3.	Стојановић Јела	1878	
4.	Тодоровић Тихомир	1885	Рибница

5.	Николић Владимир	1874	Рибница
6.	Перишић Ристо	1869	Ковачи
7.	Мандић Михаило	1883	Рибница
8.	Миновић Чедомир	1890	Рибница
9.	Мијаиловић Милан	1917	
10.	Мијаиловић Божидар	1919	
11.	Милашиновић Милорад	1907	Рибница
12.	Милановић Ђура	1891	Рибница
13.	Пртењак Миле	1910	Посавски Подгајци
14.	Банковић Милена	1936	Рибница
15.	Јовановић Милева	1893	
16.	ЂекићВитомир	1885	Јарчујак
17.	Ичевић Милутин		
18.	Ђорђевић Борика	1875	Ковачи
19.	Милићевић Живко	1870	Ковачи
20.	Никић Наталија	1889	Жича
21.	Ђорђевић Милица	1894	Ковачи
22.	Рудњанин Јован	1897	Ковачи
23.	Миленковић Станимирка	1886	Крушевица
24.	Миленковић Стана	1899	Заклопача
25.	Анђелковић Смиља	1899	Ковачи
26.	Миловић Стана	1894	Вир Пазар
27.	Миловић Мирослава		
28.	Миловић Душан		
29.	Миловић Дарко		

ЖИЧА

1.	Жарковић Максим	1880	Жича
2.	Жарковић Владислав	1888	Жича
3.	Симовић Љубиша	1912	Жича
4.	Пауновић Радомир	1880	Шошаница
5.	Гуџулић Ружа	1888	Готовац
6.	Гуџулић Крстина	1912	Опланићи
7.	Пауновић Антоније	1885	Жича
8.	Маричић Светомир	1887	Жича

МАТАРУГЕ

1.	Пауновић Милија	1903	Матаруге
2.	ПавловићТиосав		Матаруге
3.	Бугарин Богољуб	1914	Матаруге

БОГУТОВАЦ

1.	Бачаревић Душан	1896	Богутовац
2.	Бањанац Урош	1905	Богутовац
3.	Лекић Момир	1906	Богутовац
4.	Илић Велимир	1894	Богутовац
5.	Филиповић Бошко	1904	Богутовац

КОНАРЕВО, ЧИБУКОВАЦ, ПРОГОРЕЛИЦА

1.	Госпавић Јован	1885	Чибуковац
2.	Борисављевић Милија	1904	Чибуковац
3.	Николић Обрен		
4.	Николић Олга	1918	Јарчујак
5.	Милутиновић Борисав	1869	Дубац
6.	Корићанац Јован		
7.	ВујовићНићифор	1878	Прогорелица
8.	Вујовић Јован	1899	Прогорелица
9.	Мијатовић Милосав		
10.	Нешовић Љубисав		
11.	Милорадовић Милорад	1926	Конарево
12.	ПеришићТанасије	1876	Конарево
13.	Перишић Владимир	1876	Конарево
14.	Радошевић Божика	1886	Дракчићи
15.	Шушић Ангелина	1908	
16.	Ивановић Радмила	1929	Вучитрн
17.	Велимировић Мирко		

ВРДИЛА, ДРАКЧИЋИ

1.	Салевић Драгослав		
2.	Радичевић Мирко	1914.	Врдила
3.	Пајић Драган	1919	Врдила
4.	Нешковић Петроније	1880	Дракчићи
5.	Грујовић Бранко	1901	Остра

6.	Дукић Душан	1920	Дракчићи
7.	Рајковић Михаило		
8.	Гавриловић Љубивоје	1919	Дракчићи

САМАИЛА

1.	Поповић Милинко	1887	Самаила
2.	Мирковић Винка	1890	Самаила
3.	Антушевић Миљојко	1893	Самаила
4.	Јојић Ненад	1916	МокраГора
5.	Мирковић Михаило	1901	Самаила
6.	Плавшић Живко	1880	Самаила
7.	Лешевић Војислав	1905	Самаила
8.	Лешевић Младомир	1908	Самаила
9.	Лешевић Милић	1908	Самаила
10.	Матовић Милан	1896	Самаила

МРСАЋ

1.	Антонијевић Исакије	1916	Мрсаћ
2.	Антонијевић Антоније	1885	Мрсаћ
3.	Миловановић Светозар	1885	Мрсаћ
4.	Стојановић Радојко	1858	Обрва
5.	Јовановић Милутин		

АДРАНИ, ЈАРЧУЈАК

1.	Богдановић Живко	1878	Адрани
2.	Филиповић Лука	1873	Адрани
3.	Четровић Владимир	1881	Адрани
4.	Тешић Јован	1865	Адрани
5.	Бранковић Јован	1868	Адрани
6.	Четровић Радоје	1886	Јарчујак
7.	Лазовић Владимир	1876	Јарчујак
8.	Станић Драгутин	1894	Јарчујак
9.	Станић Душан	1901	Јарчујак
10.	Милосављевић Радоје	1920	Јарчујак
11.	Миленковић Ђурђе	1884	Луке
12.	Карапанџић Душан	1912	Јарчујак
13.	Јанковић Љубисав		
14.	Тошковић Љубиша	1909	Јарчујак

Извори и литература

Необјављени извори:

Историјски архив Краљево, Збирка о радничком покрету и НОБ-у, кутије 8, 20, 26, 35, 36, 41, 44.

Историјски архив Краљево, Скупштина среза Краљево, кутија 692.

Међуопштински историјски архив Чачак, Фонд Окружни народни одбор, кутија 5.

Народни музеј Краљево, Васко Радуловић, Рибничка хроника,2, рад у рукопису

Народни музеј Краљево, Извештаји о раду Штаба 717 пешадијске дивизије – преписи из Архива Војно-историјског института

Народни музеј Краљево, Списак лица са територије среза жичког која су изгинула за време комунистичких нереда 28. мај 1942.

Објављени извори:

Давидовић Горан, Тимотијевић Милош, *Осветљавање истине – документа за политичку и војну историју Чачка 1938-1941*, Чачак – Краљево 2006.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda tom 1, knjiga 1, Beograd 1949.

Зборник докумената и података о Народно-ослободилачком рату југословенских народа том 1, књига 21, Београд 1965.

Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda tom 12, knjiga 1, Beograd 1973.

Литература:

Алексић Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд 2002.

Богавац Благоје, *Железничари Краљева у устанку 1941*, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, Београд 1985.

ВиријевићВладан, *Краљево у предвечерје Другог светског рата*, Краљево октобра 1941, Краљево 2003.

Glišić Venceslav, *Užička republika*, Beograd 1986.

Група аутора, *Краљево 1941-1945 каталог изложбе*, Краљево 2001.

Група аутора, *Чачански крај у НОБ 1941-1944 – Хронологија догађаја*, Чачак 1968.

Давидовић Горан, *Чачани на опсади Краљева 1941. године – Хронологија догађаја*, Краљево октобра 1941, Краљево 2003.

Давидовић Горан, Тимотијевић Милош, *Затамњена прошлост – Историја равногораца чачанског краја, 1*, Чачак-Горњи Милановац-Краљево 2002.

Димитријевић Б. Бојан, *Војска Недићеве Србије 1941-1945 друго издање*, Београд 2016.

Димитријевић Б. Бојан, Настанак националних покрета отпора у Србији 1941. године, *Историја 20 века 1/2011*, Београд 2011.

Ђокић Небојша, *Формирање окупационе управе у Србији и Краљеву 1941*, Краљево октобра 1941, Краљево 2003.

Живановић М. Сергије, *Трећи српски устанак*, Крагујевац 2000.

Јоветић Раде, *Животни пут Исидора Живковића*, Краљево 2007.

Јончић Коча, *Краљевачки октобар 1941*,Београд 1971.

Јончић Коча, *Партизански одред на Гочу и прва гочка чета „Мирко Луковић“ у развоју НОП-а у краљевачком округу 1941. године*, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, Београд 1985.

Јончић Коча, *Рушење органа власти старе Југославије и развијање политичких облика организације НОП-а у западној Србији и краљевачком округу 1941. године*, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, Београд 1985.

Јончић Никола Коча, *Краљево у устанку и револуцији*, Краљево и околина, Београд 1966.

Крејаковић Силвија, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941, друго издање*, Београд 2020.

Летић Ковиљка, *Основне школе у чачанском округу 1918-1945*, Београд 2014.

Manošek Valter, *Holokaust u Srbiji - Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941-1942*, Beograd 2007.

Марковић Драган, *Под заставом 2. Равногорског корпуса*, Крагујевац 2001.

Милановић Д. Бошко, *Основна школа у Сирчи – једно столеће 1893-1993*, Београд 2008.

Милашиновић Петар Бане, *Прве оружане акције Друге (Чибуковачке) чете „Слободан Луковић“ Краљевачког НОП одреда „Јово Курсула“*, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, Београд 1985.

Милашиновић Петар Бане, *Трећа прекоморавска чета Краљевачког НОП одреда „Јово Курсула“*, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, Београд 1985.

Митровић Дојчило, *Западна Србија 1941*, Београд 1975.

Митровић Драгомир, *Мере Немаца за разбијање устаничке опсаде Краљева 1941. године са правца Крушевца*, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, Београд 1985.

Николиш Гојко, *Санитет у Краљевачком НОП одреду „Јован Курсула“*, Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године, Београд 1985.

Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, Beograd 1992.

Петровић Ж. Владан, *Печеног гружански у простору и времену*, Краљево 2017.

Пешић Деса, *Студенички срез у НОР и револуцији 1941-1944*, Београд 1977.

Секуловић Добривоје Малиша, *Врњачка Бања са околином у НОБ и револуцији 1941-1945*, Београд 1977.

Симић Михаило, *Краљево 1941 – Сведочења и сећања*, Београд 1983.

Terzić Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941; Uzroci i posledice poraza, 2*, Beograd 1984.

Summary

Mirjana Savić, Nemanja Trifunović

PENALTY EXPEDITIONS OF THE WERMACHT IN THE VILLAGES OF ŽIČKI SREZ IN 1941

Suppressing the uprising in Serbia in the fall of 1941, the German Wehrmacht applied harsh retaliatory measures. Kraljevo and its surroundings were also exposed to German reprisals, as one of the main scenes of fighting between the warring parties. While mass shootings of hostages were carried out in the town itself in the area of the Wagon Factory, units of the 749th and 737th Infantry Regiments of the 717th Crew Division conducted punitive expeditions through the villages of Kraljevo. The consequences of these expeditions were: the suffering of the civilian population, looted and burned households, destroyed crops and decimated livestock. According to the data established so far, 203 civilian victims of the actions of the German army in the villages of the Zice district have been recorded. Among those killed were 13 children, 33 women and 157 men, mostly elderly.

Ратомир Миликић
Виши научни сарадник
Институт за Савремену историју

УДК 327(497.1)"1939/1941"

ПРИЛОЗИ ЗА ИЗУЧАВАЊЕ ДИПЛОМАТИЈЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У СВЕТЛУ ПОЧЕТКА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Апстракт: У раду се сагледавају поједина питања из развоја Министарства иностраних послова и дипломатске мреже Краљевине СХС/Југославије и функционисање током Другог светског рата, како у периоду када вихор рата није захватио Краљевину (1939–1941), тако и након Априлског рата 1941. године, када је Влада Краљевине Југославије наставила свој рад у емиграцији. Тада је дипломатска мрежа Краљевине обављала изузетно сложен и значајан рад како у представљању окупиране Краљевине и њене међународно признате Владе у емиграцији, тако и у прибављању информација из окупиране и распарчане земље, али и помагала хиљаде заробљених и интернираних југословенских држављана у Трећем рајху и Италији.
Кључне речи: Влада у емиграцији, Краљевина Југославија, дипломатија, Други светски рат.

У Кнежевини и Краљевини Србији дипломатија је била веома угледно занимање, као и у већини земаља тадашње Европе. Како се земља градила и развијала кроз Српску револуцију и сталну борбу за ослобађање и осамостаљење од Османског царства, тако је и дипломатска мрежа добијала на значају.

Дипломатија представља једно од напрестижнијих занимања у државној управи. Дипломате морају добро да познају стране језике, културу и обичаје у државама у којима служе, а исто тако да буду достојни изасланици земље коју представљају. У Краљевини Србији дипломатска служба је имала дугу традицију и пре стицања пуне независности и међународног признања 1878. године. Посебно су бирани квалитетни дипломатски представници у неколико великих европских престоница, али је развијана и снажна конзуларна мрежа у Османском царству, која је практично помагала опстанку српског народа.[1]

[1] На размеђу XIX и XX века од посебне важности су били новоуспостављени конзулати Краљевине Србије у неослобођеним деловима Османског царства. Они су пратили положај српског народа у Османском царству и радили на унапређивању развоја школа и црквених питања. На положају конзула у Османском царству пала је и прва жртва српске дипломатије, конзул у Приштини Лука Маринковић, кога су убили 1890. године испред зграде српског конзулата.

Тешко је направити универзални профил дипломате Краљевине Србије, али то су махом били веома образовани и способни државни чиновници, од којих је један значајан део и школован у иностранству, док су многи били изданци виђенијих српских породица, које су обележиле историју Србије XIX века. Било је доста оних који су спајали обе наведене карактеристике. Поред тога, у дипломатији се налазио и већи број Срба који су долазили ван граница Србије, посебно из Аустроугарске. Исто тако, немали број виђенијих Срба обрео се у дипломатији, и то нарочито на положајима посланика Краљевине Србије, када су напустили, или правили предах у политичком деловању, па су тако Никола Пашић, Владан Ђорђевић, Стојан Новаковић и други једно време обављали посланичке дужности. Посебан случај био је са Јованом Ристићем, који је наизменично обављао дипломатску службу и руководио спољном политиком земље. Његови потомци ће се непун век касније и даље налазити у дипломатији прве и друге Југославије.[2] Посебан куриозитет представља и чињеница да се и само Министарство послова Краљевине Србије и СХС све до почетка треће деценије XX века налазило у згради потомака намесника Јована Ристића.[3]

Стварањем нове Краљевине СХС, 1918. године, дипломатска служба и Министарство иностраних послова, било је једно од оних где су примљени бројни држављани бивше Аустроугарске, као и Краљевине Црне Горе. По томе није ни мало заостајало за војском новоформиране државе.[4] Долазак дојучерашњих савезника из Црне Горе, српских елемената из Аустроугарске, али и противника из рата, није прошао без извесног отпора унутар структура министарства и јавности. Вреди истаћи да је мали број виших дипломата

[2] Међу најзначајнијим изданцима знаменитих породица у дипломатији свакако су били Ристићи. Поред Јована Ристића (1831–1899), намесника двојици последњих српских владара династије Обреновић, у дипломатији су изградили каријере и његови унуци, Јован М. Ристић (1898–1979) и Марко М. Ристић (1902–1984). Први је градио наизглед завидну, али скандалима обележену дипломатску каријеру у Министарству иностраних дела Краљевине Југославије. Тако је остао познат по жељи да изазове на дуел свргнутог шпанског краља Алфонса XIII (1886–1941) у Риму, због наводне афере са Ристићевом супругом. После Другог светског рата проглашен је за „народног непријатеља“ и одузета му је сва имовина. Умро је у Јоханесбургу, не дочекавши да се пресуда поништи, што је учињено тек 2008. године. С друге стране, његов брат од стрица Марко Ристић је у Краљевини градио запажену каријеру песника надреализма, коју је након рата обогатио дипломатском службом, првог амбасадора нове Југославије у Паризу (1945–1948) и човека који је у помагању Титу и новом комунистичком режиму утицао на то ко се може вратити у државну службу. И након амбасадоровања, наставио је да се бави спољном политиком у области културе.

[3] Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), Фонд Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (у даљем тексту МИП КЈ) 334, Ф-740

[4] Миле Бјелајац, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije,* Београд, 2004, стр. 13, 51-60.

Краљевине Црне Горе примљен у дипломатску службу Краљевине СХС. Они су махом пензионисани, иако су неки од њих били веома блиски регенту Александру.[5] У исто време, у Краљевини СХС/Југославији формиран је већи број млађих дипломата са простора новоустановљене Зетске бановине. Хрвата је, с друге стране, у дипломатској служби било и њихов број се нарочито увећавао од времена првог министра иностраних послова нове државе, Анте Трумбића (1918–1920). Хрвати су у министарство долазили са неколико кључних идеолошких схватања; неки су се залагали за заједничку државу и југословенство, неки су у први план истицали интересе хрватског народа, а неки су, попут Јосипа Смодлаке (1869–1858), били донекле гурнути у страну, како би се сузбило њихово залагање за републиканске идеје и противљење централизацији Краљевине.[6]

Настанком Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. године престало је да постоји Министарство иностраних дела Краљевине Србије, али његова организациона структура и професионалне дипломате остали су окосница новоформираног министарства иностраних дела Краљевине СХС/Југославије. Почетком маја 1919. године донета је Уредба о организацији министарства иностраних дела, дипломатских заступништава и конзулата Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у иностранству, којом је престала да важи сва законодавна и подзаконска регулатива о организацији министарства иностраних дела Србије. Новоосновано министарство иностраних дела СХС чинило је шест одељења (политичко, административно, конзуларно–трговачко, рачуноводство, главна архива, Пресбиро). Уведено је ново звање: помоћник министра, којим је замењена дотадашња функција начелника министарства.[7]

[5] Тако је, на пример, бивши наставник регента Александра Карађорђевића у Русији, др Анто Гвозденовић, пензионисан у новој држави. Томе је вероватно допринело и то што је био посланик Црне Горе у Вашингтону, али и потоњи председник Владе Краљевине Црне Горе у емиграцији. Већ у позним годинама за државну службу, он је наставио да живи своје пензионерске дане у Београду и у Црној Гори, при чему му је признат стаж како дипломатски, тако и војни, јер је био генерал у руској, француској и црногорској војсци. Био је и радо приман у Двор. То је само један илустративан пример крајње благонаклоног односа Александра Карађорђевића према истакнутим личностима из Црне Горе, где је и сам био рођен. Посве другачији пример био је са Лујом Војновићем, који је из дипломатске службе у рангу посланика краља Николе примљен у дипломатску службу Краљевине СХС. АЈ,334, Персоналије, 207.

[6] Смодлака је остварио завидну дипломатску каријеру у Краљевини, пошто је био посланик у Мадриду, Берлину и при Светој Столици. Определивши се за партизански покрет у Другом светском рату, обављао је функцију повереника за спољне послове Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ) 1943–1945. О Хрватима у МИП КЈ видети више и у С. Мицић, *Од бирократије до дипломатије*, Београд, 2018, стр. 184.

[7] Временом се структура Министарства додатно усложњавала и разгранавала, али то не утиче суштински на његов рад.

Временом је број оних који су потицали са простора бивше Аустроугарске готово премашио број дипломата из Краљевине Србије.[8] Томе је допринело и отварање многих дипломатских представништава Краљевине СХС широм Европе и света. Наместо само неколико представништава Краљевине Србије, Краљевина СХС је разгранала своју дипломатску мрежу, па је готово у свакој европској земљи, у већини медитеранских земаља, као и широм америчког континента, али и појединим земљама Азије, попут далеког Ирана, постојао наш дипломатски представник. Краљевина СХС је била и веома активна у деловању Друштва народа у Женеви. Међу дипломатама Краљевине налазили су се неки од највиђенијих писаца (Андрић, Дучић, Ракић, Растко Петровић...), сликара, музиколога. Заједничко им је било да су пре свега били дипломате, а затим и свестрани уметници.

Пријем младих дипломата у државну службу био је строго уређен подзаконским актима где су поред уверења о добром здрављу морали да полажу испите из знања и вештина, као и језика. Како се наводи у једном дипломатском уџбенику из тог времена, од будућих дипломата се много очекивало, па тако:

„...Са испитима везани су услови претходног рада и праксе пре него што кандидат буде дефинитивно примљен у службу. Кандидат са положеним испитом ступа у Министарство иностраних послова, ту он има да проведе извесно време на практичном, административном послу. Теориски, он треба да прође кроз сва одељења Министарства, да се упути у све врсте послова и да упозна чиновнике Министарства; да уђе у друштво, да дође у додир са Државницима, политичарима и факторима који утичу на вођење државне управе, тако да, кад оде у иностранство, има јасну слику спољне политике своје земље и њених интереса., као и њиховог практичног извођења. Укратко, то треба да буде његова прва практична школа. Друга практична школа треба да буде његов рад у представништву на страни...“[9]

Већ је постало пословично да се у државним апаратима разних држава, па тако и Краљевине СХС/Југославије, проналазе бројни начини да се заобиђу строга правила и многи запосле у крајње непотистичком духу, као и у складу са политичким везама. Некима су родитељи, посланици у Скупштини интервенисали, некима је то чињено далеко од очију јавности. Ипак, већина је бар испуњавала основне критеријуме за пријем, мада је било и оних који ни то нису чинили.[10]

[8] Нико није водио такву евиденцију по националном кључу у држави, али се такав утисак може стећи детаљним увидом у картотеку запослених у МИД, њихове персоналне досијее и места њиховог рођења. То се може увидети и сагледавајући годишње ранг-листе Министарства све до 1941. године.

[9] Павле Каровић, *Дипломација*, Београд, 1937, стр.41. Задржан језик и правопис изворника.

[10] Ратомир Миликић, „Ivo Andrić“ o Žutoj kući ili jedan denuncijantski pamflet o Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije“, Историја 20. века I, 2018, стр. 57-68.

СПОЉНА ПОЛИТИКА КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Свет између два светска рата 1919–1939. године био је у жрвњу двеју сукобљених тежњи: с једне стране, постојала је тежња да се очува међународни поредак установљен Париским мировним уговором 1919. године, док је, с друге стране, постојала тежња поражених страна да се тај поредак сруши и промени. Краљевина СХС, односно од 1929. године Краљевина Југославија, у својој спољној политици је пратила спољну политику Француске, али и других словенских земаља које су настале на територији Аустроугарске. Односи су били веома разгранати с Пољском, а посебно са Чехословачком. У све три земље је био активан и „Соколски покрет“ који је поспешивао фискултуру, културу и уметност, па су била честа такмичења и скупови који су се неизменично одржавали у некој од тих земаља. На Балкану су се сличне смотре одржавале кроз „Балканске спортске игре“, а планирано је и установљење политичког регионалног тела које би чиниле балканске земље. То се ускоро и десило.

Краљевина СХС/Југославија је од свог настанка активно учествовала у раду Лиге народа са седиштем у Женеви. Исто тако, учествовала је у већини међународних тела која су настала после Париског мировног споразума, али и пре њега. У склопу тзв. Версајског поретка (названог по месту где је склопљен Париски мировни споразум) настала је и нова регионална иницијатива. Краљевина Југославија, Грчка, Румунија и Турска склопиле су нови савез – Балкански пакт (1934), подстакнуте потребом да се заштите од италијанског империјализма и бугарског реваншизма. Француска и Велика Британија подржавале су стварање Балканског пакта, као додатне бране јачању фашистичке Италије и нацистичке Немачке. Најпознатији и најдуговечнији министар спољних послова Краљевине СХС био је Момчило Нинчић (1876–1949), иначе радикал најближи краљу Александру.

ЕВРОПА У ВРТЛОГУ РАТА

На почетку Другог светског рата, септембра 1939. године, пољска Влада и делови војске Републике Пољске, која није могла да издржи силину немачког напада, успевају да преко других земаља избегну и нађу се како у Великој Британији тако и у СССР-у. На тај начин Влада Пољске са (привременим) седиштем у Лондону представља једини међународноправно признати фактор и једини је представник Републике Пољске. Тим путем су убрзо кренуле и многе друге државе. Међународни односи се одржавају у једном крајње непредвидљивом окружењу какво је представљао рат највећег обима који је свет до тада видео – у Другом светском рату. Земље

су настављале свој међународноправни субјективитет далеко од својих граница, подсећајући унеколико на праксу коју су у претходном рату установиле Краљевина Србија, Краљевина Белгија и Краљевина Румунија, а наставила су је и „Бели“, као поражена страна у грађанском рату у Русији.

Владе земаља које су нападнуте након Пољске имале су у том смислу још мање среће, па су се пут емиграције отискивале знатно мање групе народних представника и војске. Тако су се у Лондону нашле легитимне владе и поједини други представници краљевина Холандије, Белгије, Норвешке, Југославије и Грчке и Великог Војводства Луксембурга. Такође су поједини актуелни и бивши министри или председници држава формирали нове владе које су уживале међународно признање, као Француска и Чехословачка.[11]

Њихова заједничка одлика било је функционисање у знатно отежаним околностима, где се су се државе које су представљали и њима руководили сводиле на међународно признање (савезничког, тј. неокупираног дела света), уз постојање знатнијих или релативно скромних војних снага које су се бориле у саставу савезничких армија.[12]

Већина суверена тих земаља успела је да избегне, тако да се – бар према дипломатским листама које су тих година излазиле у Лондону[13] – политички живот одвијао кроз сталне мултилатералне састанке на највишем нивоу, иако се суштински сводио на опстанак и развој међународних односа и одржање међународног субјективитета.

---

[11] Генерал Шарл де Гол је био члан последње Владе Треће Републике, али ју је самовољно напустио, не хотећи да прихвати окупацију и формирао је паралелну Владу у Лондону коју су савезничке земље признале. Са Бенешовом Чехословачком ствари стоје другачије, јер је сагласношћу тих истих савезника, земља престала да постоји у предвечерје Другог светског рата. По избијању рата, Едвард Бенеш је окупио истомишљенике и савезници су га прихватили као јединог представника Чехословачке, земље која није дочекала почетак Другог светског рата као јединствена држава.

[12] Питање учешћа „остатака“ војних формација на страни савезника заслужује засебно истраживање. Оне су биле различите снаге и бројности од десетина хиљада (Французи, Пољаци), до симболичног бројног стања (Југославија, Холандија и др). Борили су се махом на западним фронтовима, где су учествовали у свим видовима војски како Велике Британије, тако и САД. Неки од њих су узели учешћа и у Северној Африци, а мањи део и на источном фронту, под покровитељством СССР. Њихов број је попуњаван од заробљених припадника немачих и италијанских војних формација, како на западном фронту (Северна Африка) тако и на источном, где су се формирале посебне велике војне јединице од бораца са простора Пољске, Чехословачке и Краљевине Југославије. Потоњи су махом потицали од усташке „Црне легије“ заробљене у Стаљинграду. У саставу Црвене армије учествовали су у Београдској операцији 1944. године.

[13] АЈ, Фонд Владе у емиграцији (103), Ф-81, дипломатске листе при Влади у Лондону.

У таквим околностима готово сви потези тих влада одвијали су се у равни спољнополитичких односа, чак и код унутрашњеполитичких питања, попут достављања помоћи народу на окупираним подручјима, емисије новца, поштанских марака и сл. И само питање простирања унутрашњег законодавства над сопственим држављанима било измештено у међународни контекст.[14]

Није ни свим владама у емиграцији положај био исти. Неке су имале фактичку контролу над деловима предратних територија (махом колонијама и прекоморским поседима),[15] а поједине, пре свега централноевропске, међу којима и владе Југославије и Грчке, биле су потпуно одсечене од својих матичних територија.

КРАЉЕВИЈА ЈУГОСЛАВИЈА У РАТУ

Краљевина Југославија је у Други светски рат, априла 1941. године, ушла међу последњим европским земљама, али је потом по броју жртава врло брзо избила у први план. У првом периоду ратних дешавања (септембар 1939 – април 1941), док је ратни вихор ипак био даље од граница Краљевине, она је одржавала привидно нормално функционисање спољнополитичке мреже амбасада, посланстава и конзулата, тј. својих представништва у многим европским земљама.

Жртвовање прво територије, а потом и независности Чехословачке кроз Минхенски споразум у септембру 1938, потом немачко-совјетски пакт о ненападању (Молотов – Рибентроп) у августу 1939, па затим септембар 1939. године и напад Немачке на Пољску, донели су тектонске поремећаје на међународној сцени која се од њих дуго није опоравила. У том периоду

[14] Ради прецизности ваља напоменути да су и такве владе без фактичке контроле земаља које су представљале имале пуни међународни легитимитет. Оне су наставиле учешће у међународним форумима, а посебно су се залагале за изградњу новог света након окончања ратних дејстава. Управо су оне, уз сарадњу са САД, СССР и Великом Британијом изнеле формирање Уједињених нација.

[15] Као што је то био случај са Француском и њеним прекоморским поседима, где су се за простор неколико пута већи од Француске борили снаге одане Влади у Вишију и оне које је контролисао Де Гол. Негде уз помоћ Велике Британије (Сирија), а већим делом због преданости и пожртвовању француских патриота који нису признавали окупацију, ослобођене су велике територије, од острва уз амерички континент и по удаљеним меридијанима, па све до, како се касније показало, кључних територија у Северној Африци, значајних за слабљење Трећег рајха и његових савезника на западним и јужним фронтовима.

С друге стране, Белгија је несметано контролисала своју колонију Конго и успевала да се њена Влада нађе у знатно повољнијем положају током ратних година од осталих, пре свих словенских земаља централне и јужне Европе или пак Краљевине Грчке.

спољна политика Краљевине Југославије је лавирала између традиционалних пријатеља и савезника оличених у Француској, Чехословачкој, Пољској и Румунији; традиционалних савезника, попут Велике Британије и Грчке, и наметнутих нових савезника у виду немачког Трећег рајха, Краљевине Италије и Мађарске, који су окруживали границе Краљевине Југославије.

Почетак ратних дешавања у Пољској дипломатију Краљевине Југославије затекао је релативно неспремну. У потрази за неутралношћу, све до окончања прве фазе ратних сукоба на Западном фронту и пада Француске у мају 1940. године, Краљевина Југославија је одржавала живе односе са обе зараћене стране. У том периоду постоје веома интензивни дипломатски контакти са француским властима, али и са свим оним ранијим савезницама чија су се руководства и елита нашли у емиграцији у Француској, попут пољског руководства и пољске политичке, научне, културне и војне елите.[16] Ти контакти се могу сагледати кроз сачувану, мада, нажалост, оскудну дипломатску архиву, али и кроз податке о додељеним одликовањима. Иако су ратни сукоби почели, доделе одликовања су се наставиле, па је последње југословенско одликовање неком пољском држављанину додељено на француском фронту почетком 1940. године, а француским држављанима Треће Републике у фебруару 1940. године.[17]

Када се ратна срећа окренула и када је уследио слом највећег дела француске војске, дипломатска мрежа Краљевине Југославије на простору некадашње Француске је остала мање-више непромењена. Наместо посланства, у Паризу остаје дипломатско представништво са смањеним бројем дипломатских службеника. Отвара се посланство у Вишију код владе маршала Петена (1940–1941), настављају да делују поједини конзулати широм Француске, а посебну важност почетком рата добија Генерални конзулат у Марсеју.

У периоду од око 11 месеци од маја 1940. године до напада на Краљевину Југославију 6. априла 1941. године, Југославија одржава односе са Вишијем, па чак и одликује држављане вишијевске Француске. Тако знамо да је

[16] Посебне потешкоће представља истраживање односа са Де Головим покретом Слободне Француске у најранијем периоду. Доступна архивска грађа у домаћим архивима није сачувана, па период пре априла 1941. године није могуће у потпуности реконструисати. Видети више у: Ратомир Миликић, „Collaboration du Gouvernement du Royaume de Yougoslavie en exil avec la France pendant la Seconde Guerre mondiale" Међународни научни зборник са конференције *Les relations franco-serbes dans le domaine de la diplomatie et de la représentation médiatique*, Université Paris IV Sorbonne, France, Institut za političke studije Beograd, 2021.

[17] Ратомир Миликић, „Пољски држављани добитници југословенских одликовања између два светска рата" у *Југославија и Пољска: односи у XX веку*, уредили Момчило Павловић, Анџеј Заћмињски (Andrzej Zaćmiński) и Небојша Стамболија , Београд, 2019. стр. 94. У даљем тексту Р. Миликић, Пољски држављани...

последње одликовање француском држављанину, а уједно и последње одликовање назначено указом Цветковићеве владе, било намењено француском (Владе у Вишију) конзулу у Љубљани (у истом указу од 24. марта 1941. године одликовани су и немачки и италијански конзул).[18]

*

Политичке прилике у Краљевини су се почетком 1941, када се у Европи захуктавао Други светски рат, додатно су се искомпликовале. Пристанак на приступање Тројном пакту 25. марта 1941. довео је до масовног народног отпора и демонстрација у којима су учествовале најшире народне масе и симпатизери и чланови већине политичких опција у земљи. Војни пуч 27. марта,[19] који је јасно одсликавао вољу народа, пре свега српског, донео је темељне промене у држави. Малолетни краљ Петар је преузео власт; Владу су под ђенералом Душаном Симовићем образовали представници свих парламентарних странака (сва три народа), прваци Српског културног клуба, оличеног у Слободану Јовановићу, који ће и предводити наредне две Владе, а становништво у Србији је радо прихватило тај заокрет од политике Владе Драгише Цветковића и намесника кнеза Павла Карађорђевића. Другачије осећање према том догађају је исказано у Хрватској.

Влада је, увиђајући међународни положај Краљевине и опште прилике, покушала да на спољнополитичком плану донекле умањи значај пуча и пружи Немачкој уверавања да неће бити битних промена у односу према неутралности и централним силама, као и да се однос према Тројном пакту неће променити. Истовремено је покушала да изврши велике промене у административном апарату, постављајући нове људе на многе важне положаје, од банова до управника града Београда.[20] У командној структури војске такође су спроведене промене, али за то више није било времена. Свесна тежине ситуације Влада је прогласила општу мобилизацију коју није стигла да реализује у пуном обиму,[21] па у тренутку немачког напада нису све војне јединице биле ни изблиза попуњене и спремне.[22]

---

[18] АЈ, 334, Ф726, Указ о одликовању тројице конзула у Љубљани 24. март 1941.

[19] О 27. марту видети детаљније у: Бранко Петрановић, Никола Жутић: *27. MART 1941. – TEMATSKA ZBIRKA DOKUMENATA*, Beograd, 1990 и Момчило Павловић, прир., *27. март 1941 – 70 година касније,* Београд, Институт за савремену историју, 2012.

[20] Видети ближе у Момчило Павловић, Небојша Стамболија, Предраг Вајагић, прир.,*Banovi Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, 2019

[21] Б. Димитријевић, Б. Миладиновић, П. Мицевски, М. *Војно ваздухопловство Краљевине СХС/Југославије 1918–1944*, Београд, 2012, стр. 426-442

[22] Миле Бјелајац, *Генерал Драгиша Пандуровић – живот и сведочења,* Београд, 2007, стр. 424-428. (у даљем тексту *Генерал...)*

Када је 6. априла почео крвави Априлски рат, појединачни херојски отпор Немцима,[23] слом војске и повлачење краља, Владе, дела војске и представника државног апарата донели су потпуно нове околности. Њихово путешествије авионима, појединим бродовима и подморницом „Небојша“ од Црне Горе преко Крфа, Атине, Крита до Јерусалима и Александрије досад није довољно детаљно обрађено у науци.[24]

Војска је под борбом одступала ка централном делу Краљевине, ка простору Врбаске и Зетске бановине, а отпор појединих јединица је био снажан. Док су се јединице 7. армије упорно браниле на простору Словеније, дотле су се поједини пукови, који су били попуњени хрватским регрутима, побунили и пре проглашења НДХ и тиме само убрзали војни слом на простору Бановине Хрватске.[25] На простору данашње Србије, где је и уследио главни напад немачких снага, владала је неорганизованост, која је делом изазвана „петом колоном“ али су поједине јединице и њихови команданти (Церска дивизија, ђачке јединице итд.) показали велику пожртвованост и одлучност да бране своју земљу.[26]

*

Симовићева Влада 1941. године није била спремна за најгоре на начин на који је била спремна српска Влада 1915. године. Постојала је бојазан да би измештање Владе и државних институција[27] додатно провоцирало

[23] Историјска је неправда да је већина херојских дела и личних жртвовања војника и официра у Априлском рату 1941. остала неодликована током целог рата, као и у комунистичкој Југославији. Једини пример недвосмислене жртве коју су одликовали и краљ и нова власт у Југославији (додуше тек 1973.) била је погибија поручника Спасића и Машере, који су дигли у ваздух разарач „Загреб“ крајем Априлског рата 1941. Први споменик браниоци неба изнад Београда из 6. и појединци из 4. и 5. ловачког пука добијају тек деведесетих година 20. века, и тек их 2002. тадашњи председник СРЈ В. Коштуница постхумно одликује, као и посаду монитора „Драва“ (њу је одликовао и краљ у Лондону). Видети ближе у Милош Жикић, „Страдали виши официри југословенске краљевске војске у Априлском рату 1941. године“, Годишњак за истраживање геноцида, 9, 2017, 9-39.

[24] Поред више сведочења, најдетаљније и можда и најпластичније сведочење о повлачењу је сведочење Милоша Трифуновића које је Коста Ст. Павловић пренео у свом дневнику. Kosta St. Pavlović, *Ratni dnevnik 1941–1945*, Beograd, 2011, 206-207.

[25] О Априлском рату у северозападним областима Краљевине Југославије и о Бјеловарској побуни, Марко Милетић, *Априлски рат у Дравској и Хрватској бановини*, Београд, 2020, стр. 147-170.

[26] О Отпору и жртвовању у Априлском рату видети више у Далибор Денда, *Тенкисти Краљевине Југославије* Београд, 2020, стр 253-282 и Милош Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини*, Београд, 2020.

[27] Заправо, једна од ретких државних институција која је пред ратном опасношћу успешно извела прелокацију је Народна банка, која је трезор пренела на простор Сарајева и Ужица.

Немачку и Италију. У самом бомбардовању Београда априла 1941. године, поред непроцењивог губитка изузетно вредне збирке средњовековних рукописа и књига и целокупног библиотечког фонда Народне библиотеке, погођено је и оштећено више владиних зграда и установа од јавног значаја, као и Двор, а министар грађевина Фран Куловец (1884–1941) је погинуо.

Влада је наставила да обавља своју дужност држећи седнице ван Београда, а банске управе и град Београд су функционисали, мада се у њиховом раду могло уочити одсуство комуникације са централном влашћу и извесна доза панике и самовлашћа.[28]

После седница у повлачењу,[29] Влада је напустила земљу преко Никшића, отишавши у Грчку, а потом у Јерусалим.[30] Током Априлског рата Владу су напустили: њен потпредседник Влатко Мачек и министри Куленовић и Андрес, уз образложење да желе да остану међу народом који су представљали,[31] а министар Марко Даковић је погинуо у Грчкој приликом пада авиона. У Владу су ушли Јурај Крњевић и Франце Сној.[32] Са Владом се повлачио и бан Хрватске, Иван Шубашић, који је требало да се брине о хрватским интересима у емиграцији. Поред одабраних припадника државног врха, и делова војске, истим путем су се повлачили и дипломатски представници савезничких земаља. Тако су чланови британског посланства и конзулата у Краљевини одступали у две групе, ка Херцег Новом и ка Сплиту. Интересантно је да су обе групе Италијани заробили и пустили их да оду у неутралну Португалију, одбијајући при том немачки захтев да их предају њима.[33]

[28] Тако генерал Пандуровић сведочи о поступцима бана Натлачена, захтевима за повлачење војске са словеначких земаља и дози панике и дефетизма у Љубљани.

Бјелајац, *Генерал...* 127-138.

[29] Влада Душана Симовића је за свог постојања (27. март 1941– 6. јануар 1942) одржала 54 седнице, од тога само четири у Београду, девет у повлачењу кроз земљу, једну у Атини, 17 у Јерусалиму, а највећи број, 23 у Лондону. Пијевац, К. Јончић, Д. (приредили) *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1941–1945*, Београд, 2004, стр. 18. У даљем тексту: *Записници...*

[30] Најпотпуније сведочење о раду Владе у тим преломним тренуцима оставио је њен члан, министар Сава Косановић. Видети у АЈ, Збирка Саве Косановића (83), Ф-2, Записници са седница Владе.

[31] Било је разлика у њиховом даљем политичком ангажовању. Пошто је Мачек био сматран политичким вођом Хрвата, а избегао је да јавно подржи усташки режим у НДХ (али не и нову државу), он је рат провео у изолацији (кућном притвору). С друге стране, Куленовић је подржао Павелића и његов усташки режим и постао је допоглавник и вођа свих муслимана у НДХ.

[32] *Записници*: VIII–IX.

[33] Евакуација једне од тих група умало није изазвала и укључивање британске војске у Априлски рат. Италијани су са британским официрима који су дипломатама послати у сусрет ступили у преговоре, чију су реализацију омеле немачке трупе које су се убрзо појавиле на обали Јадрана. Видети више у: The National Archives of the UK (TNA): ADM 236_0, HMS Regent Commander report.

Већ на седници Владе одржаној у Јерусалиму 29. априла 1941. године, разматрана је спољнополитичка ситуација и стање дипломатске мреже, а и пре тог датума вођени су интензивни разговори, како у Атини, тако и у Каиру са савезницима, пре свега Британцима, о усклађивању даљих акција и спасавању избеглица које су приспеле у Турску са југа Краљевине, или оних које су се обреле у Грчкој.[34]

Према записницима са седница Владе, може се уочити да су већ 30. априла одобрене мере за снажење дипломатске мреже, преузимањем државних чиновника из других ресора, на основу правилног резоновања да ће се рад Владе пре свега одвијати кроз вођење спољних послова.[35]

На седници Владе 6. маја је, због лошег рада и очигледно исказане панике, опозван посланик Вукчевић из Грчке, који је напустио Крит пре осталих избеглица, док је у самој Грчкој заробљено и није успело да избегне (највећи део је погинуо) више од 1400 југословенских држављана, међу њима значајан број виших официра.

ДИПЛОМАТСКА МРЕЖА У РАТУ

Дипломатска и конзуларна мрежа Краљевине Југославије након 6. априла 1941. може се поделити на три одвојене целине: једну чине представништва која су се налазила у земљама Тројног пакта или на територијама које је контролисала Немачка, другу представништва у савезничким, а трећу у неутралним земљама.

Судбина дипломата и конзуларних чиновника из прве групе била је различита. Док су поједине земље (Италија, Румунија, Бугарска и др) дозволиле у складу са међународним правом да југословенски представници напусте територију и оду на неутрално тло трећих земаља, дотле је једна велика група дипломата и других чиновника и представника Краљевине под вођством посланика Иве Андрића (више од 200) из Немачке, окупираног дела Француске, Холандије, бивше Чехословачке, па чак и из окупиране Грчке, била интернирана на обали Боденског језера.[36] Одатле су доведени у

[34] *Записници*: 14-15.

[35] *Записници*: 17.

[36] На чело те велике групе дипломатског и конзуларног особља са њиховим породицама ставио се Иво Андрић, најстарији по рангу. Пошто су чекали више недеља да им се омогући одлазак у неутралну земљу, долазило је до озбиљних размимоилажења унутар групе. Поједини чиновници, пореклом из Хрватске отворено су износили ставове да им ту није место и да признају самопроглашену НДХ. Неки су били умеренији у ставовима, али су се исто тако сепаратисали. У послератном анонимном извештају о Андрићу и његовом држању, који је вероватно био урађен за потребе ОЗНЕ, њему се посебно замера што је немачким иследницима изјавио да се осећа као Србин, а не као Југословен. АЈ, 334,134, Персоналије, анонимни спис о Андрићу.

Београд, а онда су неке од њих, кршећи све дипломатске норме, окупатори одмах по доласку ухапсили и послали у логоре из којих се поједини нису ни вратили.[37] У међувремену, све немачке савезнице прекидају дипломатске односе са Краљевином Југославијом.

Влада у Вишију је направила један занимљив дипломатски маневар: иако је прекинула формалне дипломатске односе, признала НДХ и затворила југословенско дипломатско представништво у Вишију 22. августа 1941. године, она је ипак толерисала југословенског генералног конзула (током рата без тог звања) у Марсеју, који је здушно помагао пре свега српским држављанима који су се затекли на простору јужне Француске, а посебну улогу је имао у бекствима војних заробљеника из логора према Шпанији и Швајцарској, јер је главна рута ишла управо преко њега и Марсеја.[38] Исто тако, агилни конзул Илија Герасимовић је редовно извештавао о стању у Француској.[39] Занимљиво је правно питање које се односи на његов положај, статус, као и заштиту српских држављана на простору под контролом Вишија. У фактичком смислу он је постао нека врста саветника Владе у Вишију за заштиту српских држављана.[40] Та пракса је била примењена и у случају Конзулата Грчке у Марсеју.[41]

Југословенске дипломате у неутралним земљама су наилазиле на проблеме (пошто је Шпанија признала НДХ, а сличан је случај био и са Швајцарском), али су представништва настављала да раде под другим именом (канцеларије, бирои и сл). Посланик при Светој Столици у Ватикану, мимо међународног права, био је протеран са територије Италије, без могућности да се склони у самом Ватикану, па је пронађен начин да пређе у Португал, одакле је наставио своје дипломатске активности и контакте са Папом. У исто време, унутар Ватикана, наставило је са радом посланство, са само једним чиновником.

[37] АЈ, 103, Ф-134 Извештаји о евакуацији дипломатског особља.

[38] Након повлачења свих југословенских дипломатско-конзуларних представништава из Француске 1941. године, осим оног у Марсеју, на територије некадашње Француске је остало пет лица са конзуларним статусом и троје чувара евакуисаних дипломатских представништава.

АЈ,103,206, Списак дознака за Марсеј, 16. март 1942. године.

[39] Извештаји о унутрашњем стању у Француској и окупираним областима су веома детаљни, често и из извора блиских Пјеру Лавалу, председнику Владе Вишијевске Француске. Конзул Герасимовић редовно је извештавао и о прогону Јевреја на простору некадашње Француске. Такође, извештаји су се често односили на утврђивање немачких трупа или пак на анектиране области Француске, попут Алзаса.

АЈ,103,Ф180, Извештај генералног конзулата од 18. јуна 1942. године.

[40] АЈ,103,Ф56, Извештај пов. бр.1568/42.

[41] АЈ,103,Ф56, Извештај Конзулата од 24. јула 1942. године.

С друге стране, посланства у савезничким земљама, као и у Турској, Египту и сл. преузела су много значајнију и самосталнију улогу. Тако су посланства и конзулати постајала седишта Владе, обавештајни центри, центри за прикупљање помоћи у људству и средствима и др.[42] Вредно је и помена обавештајно деловање представништва Краљевине Југославије у Шпанији, које је успело да током целог рата добија обавештајне податке из представништва НДХ, а чак је на крају рата, у пролеће 1945. године, посланик НДХ предао документацију лично југословенском представнику.[43]

Још пре доласка у Лондон развијају се значајни спољнополитички конакти са другим земљама савезницама. Тако је још 1. маја 1941. у Јерусалиму чехословачки конзул замолио да Влада призна чехословачку владу у емиграцији. Нешто доцније слично је затражио и један француски дипломата одан Слободној Француској генерала Де Гола. Убрзо су, након што су успостављени контакти са свим савезничким владама које су се налазиле у Лондону, обновљени и формални дипломатски односи и постављени посланици пред њима. Са Канадом и Јужноафричком Унијом односи су уздигнути у ранг посланства (седница Владе 13. октобра 1941).[44] Постављањем посланика попуњена су дипломатска места у билатералним односима са савезничким владама у Лондону, као и места при међународним организацијама и телима у оснивању, при чему је тежиште било на Међународном црвеном крсту.

Приликом евакуација посланстава, тамо где је она била несметано извршена, долазило је до „цепања“ људства унутар дипломатских представништава. Тако је приликом евакуације посланства из Краљевине Румуније, половином маја 1941, саветник посланства барон Драгутин Кулмер тражио да се не евакуише и остане у Румунији. За то је добио сагласност и појединих чланова Владе у Јерусалиму, који су, као и он, били хрватске националности. Како у својим сећањима наводи дипломата Коста Ст. Павловић, Кулмер се надао да ће моћи да настави да ради у Румунији, само у служби НДХ. То му се изјаловило, али ипак није хтео да оде пут емиграције.[45]

И поред свих трзавица и расправа у Влади током емиграције у Јерусалиму, Лондону и Каиру, хрватски представници су тражили већу заступљеност

[42] По окончању Априлског рата и одласка у емиграцију, остала су да функционишу следећа посланства Краљевине Југославије: у Лондону, Вашингтону, Москви, Анкари, Берну, Стокхолму, Лисабону, Техерану, Каиру, Рио де Жанеиру, Сантјагу и Буенос Ајресу (доцније је отворено и посланство у Отави), док је отправник послова био у Шпанији. Генерални и обични конзулати су постојали у Цариграду, Јерусалиму, Њујорку, Монтреалу, те Женеви, Цириху и Чикагу.

[43] АЈ, 103, Ф-63, Извештаји Посланства у Мадриду.

[44] *Записници,* стр. 54-56

[45] Коста Ст. Павловић, *Ратни дневник 1941–1945*, Београд, 2011, стр. 542-543.

у дипломатској мрежи, иако су посланици у више савезничких земаља, попут Канаде, Свете Столице, земаља Јужне Америке и др. представљали хрватске кадрове. Тражили су и да се место амбасадора у Лондону препусти њима, што чак ни Велика Британија није подржавала.[46] Поједини краљевски посланици хрватске националности су већ на почетку, током Априлског рата или непосредно након њега, изабрали издају као пут, па се тако посланик Милорад Стражњицки у лето 1941. године, „одметнуо“ и ставио на расположење НДХ.[47]

Рад југословенских посланстава и других представништава током рата био је унеколико измењен. Поред основне делатности, одржавања и развијања билатералних односа, посебно у неутралним земљама, пред њих су били стављени и други задаци. Примарно је постало питање прикупљања информација из земље (тако су стигле прве информације о страшним страдањима Срба на простору НДХ које је прерасло у геноцид, у лето 1941), а такође су прихватане бројне избеглице и они који су успели да побегну из заробљеничких логора. Тако су дипломатска представништва у Берну, Мадриду и Лисабону, конзулат у Цариграду и представништво Марсељу постали сабирни центри за избеглице, где им је, поред материјалне и правне помоћи, организован даљи транспорт по одобрењу Владе.

Југословенска дипломатска и конзуларна мрежа је често представљала и једини контакт између лица у емиграцији и оних у земљи, чланова њихових породица и других. Тако су се преко Швајцарске, Турске и Ватикана слала писма и финансијска средства у домовину. Обављан је и обавештајни рад.

Током рата и функционисања Владе Краљевине Југославији ван њених граница (посебно у Лондону и у Каиру) до лета 1944. године, поред великих сила савезница, посебно блиски односи били су настављени са владама Краљевине Грчке и Пољске. Предратни садржајни и изузетно добри односи су у тешким ратним приликама проширивани на новим основама и добијали су на квалитету. Од дипломатских представника међу великим силама савезницама, по својој агилности, контактима и одбрани интереса српског народа, посебно се истица посланик и потоњи амбасадор у САД, Константин Фотић (1891–1959), против кога је током целог избеглиштва била уперена готово унисона критика хрватских политичара, као и малобројних српских политичара њима наклоњених (пре свих Савица Косановић).

[46] Коста Ст. Павловић, *Онакви какве сам их знао*, Београд, 2004, стр. 66-70. Наводи и тврдњу која можда најбоље одсликава стање у емиграцији: „Хрвата у Лондону било је мало, али су сви одреда немилосрдно сплеткарили против Срба. Крњевић (Јурај, потпредседник Владе и њен министар, главни политички представник хрватског народа, прим. аутора) ишао је тако далеко да је Ренделу (британском посланику при Влади Краљевине Југославије, прим. аутора) дао записник са једне седнице Министарског савета“ *Исто*, стр. 75-76.

[47] АЈ, 103, Ф63, Посланство у Стокхолму.

Британски притисак на краља је до половине 1944. постао толики да је он, противно вољи већине Срба, у јуну поверио мандат за нову Владу дотадашњем бану Хрватске Ивану Шубашићу, који је направио радикални заокрет у унутрашњој политици, састајући се с Титом и улазећи у формалноправни однос са њим. Од тада, па све до 1945, наступа период двовлашћа, где стварну власт и контролу над ослобођеним деловима земље има Тито, а Влада у емиграцији има само привид власти у очима савезника. Шубашић је тако пружио правни легитимитет и континуитет власти партизанском покрету, који је одмах извео класну револуцију и преузео власт. Мало је рећи да је та, последња епизода крвавог грађанског рата у Србији и широм простора Краљевине Југославије, однела и последњу наду за демократске процесе у земљи и сатрла велики број припадника свих сталежа, пре свега из реда српског народа, који је или изгинуо у Босни 1944–1945. или је отишао у емиграцију.

Ипак, таква политика Лондона није нимало допринела заштити британских интереса у Југославији. У данима по ослобођењу, британске компаније у Југославији су заузете, а недуго затим и национализоване, а нове, партизанске власти биле су спремне и да хапсе високе британске официре који су имали за задатак да сагледају степен уништења Трепче.[48]

ЗАКЉУЧАК

Дипломатска мрежа и Министарство иностраних дела Краљевине Југославије се брзо развијала у међуратном периоду. Водила је политику ослоњену на савезнике из Великог рата и била коловођа неколико савеза који су обједињавали земље централне Европе и Балкана, заједно са Пољском, Чехословачком, Румунијом, Грчком и сл. Притиснута новим међународним изазовима, које су иницирали Хитлер и Мусолини, и урушавањем европског поретка, и спољна политика Краљевине Југославије почела је да се мења и прилагођава новим околностима. То је чињено без подршке већинског, српског народа у Краљевини, па је приступање Тројном пакту, 25. марта 1941, довело до масовних демонстрација и војног пуча, којим је на престо доведен малолетни краљ Петар Карађорђевић, као и влада ђенерала Симовића. Дипломатско-конзуларна мрежа је пратила све промене у земљи, али је напад на Краљевину Југославију имао за њих другачије консеквенце. Неки су наставили са радом, неки су рад наставили у измењеним околностима, а неки су морали да се повуку у неутралне земље, док је немали број заробљен, враћен у земљу мимо дипломатских прописа и неки од њих су завршили по концентрационим логорима Трећег рајха.

[48] TNA FO 371/48851.

Они који су наставили са својим деловањем, на достојан начин су наставили да представљају Владу Краљевине Југославије и земљу током рата. С друге стране, постојали су и изузеци, па су поједине дипломате, махом хрватске националности, напуштале своје дипломатске положаје и прелазиле на страну НДХ.

Литература:

Необјављена грађа:

- Архив Југославије:
Влада у Лондону, фонд бр. 103
Министарство иностраних дела Краљевине Југсолавије, фонд 334
Збирка Саве Косановића , фонд бр. 83
-Национални архив Велике Британије у Лондону (TNA)
Фонд Форин Офиса (FO 371)
Фонд административних питања (236)

Публикована грађа:

Пијевац,К. Јончић, Д. (приредили) *Записници са седница Министарског савета Краљевине Југославије 1941–1945*, Београд, 2004

Монографије, чланци и расправе:

Бјелајац, Миле, *Generali i admirali Kraqevine Jugoslavije,* Београд, 2004

Бјелајац, Миле, *Генерал Драгиша Пандуровић – живот и сведочења,* Београд, 2007

Денда, Далибор, *Тенкисти Краљевине Југославије* Београд, 2020

Димитријевић, Бојан, Миладиновић, Предраг, Мицевски, Милан, *Војно ваздухопловство Краљевине СХС/Југославије 1918–1944*, Београд, 2012

Жикић, Милош, *Априлски рат у Моравској бановини*, Београд, 2020.

Жикић, Милош, „Страдали виши официри југословенске краљевске војске у Априлском рату 1941. године“, Годишњак за истраживање геноцида, 9, 2017, 9-39.

Каровић, Павле, *Дипломација*, Београд, 1937

Милетић, Марко, *Априлски рат у Дравској и Хрватској бановини*, Београд, 2020

Миликић, Ратомир, „Ivo Andrić“ o Žutoj kući ili jedan denuncijantski pamflet o Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije“ Историја 20. века I, 2018, стр. 57-68

Миликић, Ратомир, „Collaboration du Gouvernement du Royaume de Yougoslavie en exil avec la France pendant la Seconde Guerre mondiale“ Međunarodni naučni zbornik sa konferencije *Les relations franco-serbes dans le domaine de la diplomatie et de la représentation médiatique*, Université Paris IV Sorbonne, France, Institut za političke studije Beograd, 2021.

Миликић, Ратомир, „Пољски држављани добитници југословенских одликовања између два светска рата“ у *Југославија и Пољска: односи у XX веку*, уредили Момчило Павловић, Анџеј Зађмињски (Andrzej Zaćmiński) и Небојша Стамболија , Београд, 2019

Мицић, Срђан, *Од бирократије до дипломатије*, Београд, 2018

Павловић, Коста Ст, *Онакви какве сам их знао*, Београд, 2004

Павловић, Коста Ст, *Ratni dnevnik 1941–1945*, Beograd, 2011

Павловић, Момчило, прир., *27. март 1941 – 70 година касније,* Београд, Институт за савремену историју, 2012.

Павловић, Момчило, Стамболија, Небојша, Вајагић, Предраг, прир. *Banovi Kraljevine Jugoslavije*, Beograd, 2019

Петрановић, Бранко, Ђутић, Никола, *27. MART 1941. – TEMATSKA ZBIRKA DOKUMENATA*, Beograd, 1990

Summary

Ratomir Milikić

CONTRIBUTIONS TO RESEARCH INTO DIPLOMACY OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA AT THE OUTBREAK OF WORLD WAR II

The paper highlights some of the issues related to the development and operation of the Ministry of Foreign Affairs and diplomatic network of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia during the World War II, spanning a period before the winds of war reached the Kingdom (1939–1941) and one in the wake of the April War in 1941, when the Government of the Kingdom of Yugoslavia operated in exile. It was an extremely complex and meaningful mission lying ahead of the Kingdom’s diplomatic network, which not only worked to promote the occupied Kingdom and its internationally recognised government-in-exile, but also to collect information from the occupied and fragmented state, while assisting thousands of Yugoslav citizens captured and interned in the Third Reich and Italy.

Key words: government-in-exile, Kingdom of Yugoslavia, diplomacy, World War II

Љубинка Шкодрић,
Институт за савремену историју
Предраг Стојковић,
Историјски архив Врање

УДК 343.322(497.1)"1941/1944"
355:929 Пешић В.

ВЕРА ПЕШИЋ. ДЕТИЊСТВО И МЛАДОСТ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ

Апстракт: У чланку су проучени детињство и одрастање Вере Пешић, немачке обавештајне сараднице која ће одиграти значајну улогу у друштвеним и ратним збивањима у окупираној Србији током Другог светског рата. Размотрени су различити утицаји и делатност особа са којима је била у блиском додиру током одрастања, а које ће имати велики значај за формирање њене личности, обликовање уверења и њену каснију обавештајну активност. Посебна пажња посвећена је њеном породичном пореклу, условима одрастања, школовању, склапању брака, љубавним односима, као друштвеним и књижевним амбицијама. Хронолошки посматрано, рад обухвата период од рођења Вере Пешић 1919. до њеног пресељења у Београд 1938. године.
Кључне речи: Вера Пешић, породица, детињство, одрастање, школовање, Лесковац, Миле Крчевинац, Миловоје Перовић, обавештајна делатност, Други светски рат.

Жене у немачкој обавештајној служби у окупираној Србији 1941–1944

Рат, окупација и тешки материјални услови утицали су на појаву великог броја немачких агената и достављача у окупираној Србији током Другог светског рата. Иако су жене током рата радо коришћене за потребе обавештајне службе, владале су и предрасуде о великом броју жена које су биле обавештајне сараднице окупатора. У равногорском покрету су у другој половини 1942. постојала обавештења да је Гестапо ангажовао 1.000 жена за обављање шпијунских послова.[1] Осим тога, у јулу 1944. равногорско вођство је располагало подацима да је Гестапо примио

[1] Архив Србије (АС), Збирка Безбедносно-информативне агенције (БИА), III-1.
Током јуна 1943. равногорски обавештајни извештаји су достављали податке да је у Београду Гестапо ангажовао 1.500 нових агената, међу којима је 400 жена. ВА, Ча, 120-6-45 (Војни архив, Четничка архива).

у службу 150 жена које су се пре тога бавиле црном берзом, путовале по земљи и услед тога имале слободу кретања и познанства у свим областима.[2]

Било је неколико жена које су биле значајне немачке обавештајне сараднице. Најистакнутију обавештајну улогу и највеће поверење окупатора имале су жене које су још пре рата радиле за немачку обавештајну службу, попут Олге Белагић, Марион Баудерер и Вере Пешић. Оне су пре окупације биле хапшене због обавештајне делатности, а прве две су почетак окупације дочекале у затвору у Пожаревцу.[3]

Међу женама које су биле сараднице немачке обавештајне службе у окупираној Србији најистакнутији и најинтригантнији је случај Вере Пешић. Њена биографија већ дуже време привлачи пажњу и стручне и шире јавности, а о њеној делатности написано је више књига и објављен је велики број стручних и новинских чланака и фељтона.[4] Иако су сачувани бројни извори о њеној делатности, многи подаци о њеној личности недовољно су расветљени или су засновани на непоузданим и непровереним информацијама. Додатан проблем у проучавању њене биографије представљају бројне непоуздане изјаве сведока које су даване на основу сећања, под различитим политичким околностима и које често нису биле утемељене на познавању чињеница, већ на бројним гласинама које су ширене о Вери Пешић од стране јавности или чак од ње саме.

Вера Пешић је била лепа и интелигентна жена која је дошла 1938. из Лесковца у Београд где је покушала је да постане обавештајац у Обавештајном одељењу Генералштаба Војске Краљевине Југославије.[5]

---

[2] АС, БИА, I-140.

[3] Историјски архив Београда (ИАБ), BdS, B-269.

[4] Велику пажњу, али и доста недоумица, изазвала је књига бившег оперативног радника УДБ-е Николе П. Илића, *Вера Пешић у вртлогу шпијунаже* (Лесковац 2004). Илић је у овој књизи дао превелики значај Вери Пешић и приписао јој обавештајну активност у корист четири обавештајне службе. Ширењу оваквих ставова допринело је и то што су делови Илићеве књиге објављени као фељтон у *Вечерњим новостима*. Критички приказ књиге дао је Венцеслав Глишић у чланку објављеном у *Војноисторијском гласнику* „Досије о Вери Пешић или како не треба писати историју обавештајца“. Током 2018. године Никола Илић је објавио допуњено издање књиге о Вери Пешић под насловом *Лепотица Вера Пешић. Шпијун*, али и посебну књигу у којој је прикупио део њених књижевних и новинских чланака – *Књижевно стваралаштво Вере М. Пешић*. Продуцентска кућа ГФЦ најавила је снимање играног филма заснованог на биографији Вере Пешић.

[5] Приликом тестирања утврђено да је тврдоглава, препотентна, неупућена у војна питања, да не говори стране језике и да је авантуристкиња. Закључено је да није погодна за војно-обавештајну службу, али да се због урођене женствености и пријатног изгледа може искористити за политичку, привредну или пропагандну службу. Uglješa Popović, *Deseti po redu. Vojno obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine*, Beograd 1976, 113.

Наводно је препоручена за сарадњу британској тајној служби, али је убрзо успоставила контакт и са немачком обавештајним органима. Упознала се са немачким држављанином Карлом Краусом,[6] са којим је ступила у љубавне односе и почела обавештајни рад. До Априлског рата 1941. два пута је хапшена због обавештајног рада за немачку службу, да би априла 1941. била интернирана у родно место. Може се претпоставити да је повратак у место рођења на овај начин, могао иницирати код Вере Пешић преиспитивање и сагледавање њене дотадашње активности и положаја, али и утицати на подсећање на породично порекло и одрастање.

Порекло и породица

Иако је рођена у Лесковцу, родитељи Вере Пешић нису били родом из овог краја, нити са подручја Краљевине Србије, већ су се ту доселили током детињства и младости. Отац јој је рођен у Дивљој Ријеци код Сјенице, 1853. године,[7] а мајчина породица доселила се у лесковачки крај из Црне Горе.[8]

Иако не располажемо поузданим подацима на који начин се Милан Пешић доселио у лесковачки крај, више података доступно је о његовом запослењу у пореским одељењима Министарства финансија. У периоду

[6] Карл Краус је као мајор СС у септембру 1939. године упућен на рад у Југославију као опуномоћеник Управе безбедности Рајха, односно њеног 6. одељења задуженог за обавештајни рад у иностранству. Краусов рад је у почетку био камуфлиран, он је деловао у оквиру Немачког саобраћајног бироа, а затим у немачком посланству као „привредни саветник“. Milan Koljanin, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944“, *Istorija 20. veka*, 3 (2011),144.

[7] У матичној књизи умрлих која се чува у Месној канцеларији у Сијаринској Бањи, за Милана Пешића је наведено да је рођен у Сјеници, док је 1893. године, приликом евидентирања државних службеника Краљевине Србије који нису рођени на подручју Краљевине Србије, за њега било назначено да је рођен у месту Див. Река, Турска. *Документа о Рашкој области 1890–1899*, приредио Милић Ф. Петровић, Београд 1997, 305.

[8] У периоду од Српско-турског рата 1877–1878. године, после ослобођења ових крајева и њиховог уласка у састав Кнежевине Србије, одвијао се процес исељавања муслиманског становништва и насељавања црногорског становништва у Јабланици и Топлици. Насељавање се одвијало током последњих деценија 19. и почетком 20. века и настало је из више разлога. С једне стране, до њега је долазило услед пренасељености Црне Горе и честих неродних година, а са друге стране, било је условљено настојањем српске државе да обезбеди границу у слабије насељеном топличком крају и на њој насели одано становништво непосредно уз границу са Отоманским царством. Милош Јагодић, „Насељавање Топличког округа 1878–1879. године“, *Годишњак за друштвену историју*, 1 (2000), 52-57. Радош Требјешанин, „Насељавање црногорског становништва у Јабланици и Топлици од 1880. до 1906. године“, *Лесковачки зборник*, 19 (1979), 126.

од 1893. године он је био запослен као порезник различитих пореских одељења на југу Србије – лесковачког, врањског, прокупачког, пиротског, пољаничког.[9] Временом је напредовао од порезника четврте класе до порезника прве класе, а 1904. године био је пензионисан.[10] Према сведочењу његовог сестрића, истакнутог социјалисте др Живка Топаловића, Милан Пешић је био ожењен Францускињом, са којом је имао сина Стевана. После завршеног Правног факултета, Стеван је отворио адвокатску канцеларију у Лесковцу и током 1906. године евидентиран је као правозаступник у овом крају.[11] Међутим, у периоду до почетка Првог светског рата Милан Пешић је морао да се суочи са смрћу сина и жене, да би се након тога оженио са знатно млађом изабраницом Ангелином Радовић.[12] Живко Топаловић је за свога ујака Милана Пешића навео да је био „стари господин, беговских навика и веома интелигентан", док је за Ангелину Пешић истицао да је била крупна и борбена жена која је чак учествовала као четник у балканским ратовима.[13]

И Ангелини Радовић је био ово други по реду брак. Пре тога била је удата и живела у селу Гајтану, али се развела и вратила родитељима у Сијаринску Бању.[14] Ангелина Радовић је потицала из досељеничке, црногорске породице. Наводно се њен отац доселио са женом и шесторо деце, пошто је прво из Црне Горе отишао за Истанбул, да би се 1905. године населио у Србији.[15] Иако се у радовима посвећеним биографији Вере Пешић наводи да је њен деда по мајци Милош Радовић био судија Великог суда на Цетињу, у радовима који анализирају рад и састав овог суда, његово име се не наводи међу именима судија.[16]

Брачни пар Пешић се убрзо нашао пред изазовима Првог светског рата. Крајем 1915. године дошло је до војног слома и окупације Србије, а Лесковац се нашао у саставу бугарске окупационе зоне, односно у Моравској војно-инспекционој области, чији је центар био у Нишу. На челу окупационе области налазио се генерал мајор Васил Кутинчев, који је смењен са дужности 6. маја 1917. године. На његово место постављен

[9] *Схематизам Краљевине Србије са календаром за годину 1893*, 174.

[10] Поједине наводе да је обављао дужност среског начелника нисмо успели да потврдимо у историјским изворима. Никола П. Илић, *Лепотица Вера Пешић. Шпијун*, Лесковац 2018, 11.

[11] *Државни календар Краљевине Србије за годину 1904*, 138.

[12] Никола Илић наводи да је Ангелина Пешић била 22 године млађа од свог супруга, што би значило да је рођена 1875. године. Никола П. Илић, *Вера Пешић у вртлогу шпијунаже*, Лесковац 2004, 6.

[13] Живко Топаловић, *На Равној Гори*, Крагујевац 1999, 379.

[14] Н. Илић, *Лепотица Вера Пешић...*, 12.

[15] Наводно је био председник општине у Сијаринској Бањи. *Исто.*

[16] Čedomir Bogićević, „Zapisi iz ljetopisa crnogorskog knjaževskog/kraljevskog Velikog suda", *Matica*, br. 80, zima 2019, 475-498.

је генерал мајор Александар Протогеров,[17] који је пре тога водио војне операције у циљу сламања Топличког устанка.[18] У том периоду Милан Пешић је одведен у интернацију у Бугарску, док су његовој супрузи Ангелини приписиване блиске везе са Протогеровим и капетаном Пејовим. С обзиром на ратна збивања, хронологију догађаја тешко је успоставити, осим податка да је Вера Пешић рођена после ослобођења, 5. јануара (по старом календару) 1919. године.[19] Од самог рођења понела је тежак белег да је дете рођено из љубавне везе са непријатељом, односно из ванбрачне везе њене мајке са бугарским официром током окупације у Првом светском рату. О раширености ових гласина сведоче и забелешке Живка Топаловића,[20] али и сачувана сведочанства појединих учесника у Другом светском рату. Потпоручник Петар Јанковић, благајник равногорског Горског штаба 110, који је учествовао у саслушавању Вере Пешић приликом њеног заробљавања од равногорских снага 1943. године, оставио је веома детаљно сведочанство о њеном животу и исказу који је током саслушања дала. Према Јанковићевим тврдњама, Милана Пешића су фебруара 1917. године интернирале бугарске власти у неко село у близини Црног мора, али је пуштен пре ослобођења, у августу 1918. године. Наводно је Верина мајка у том периоду живела са бугарским капетаном Пејовим, замеником Протогерова и командантом бугарске окупационе војске и града Лесковца.[21] Међутим, у књигама посвећеним бугарској окупацији лесковачког краја у Првом светском рату, међу представницима бугарског окупационог система не спомиње се капетан Пејов. У Лесковцу је у том периоду била смештена подручна команда места чији је командант био мајор Коњарев, а командант гарнизона 42. пука био је пуковник Петар Калаканџијев. Као команданти места спомињу се мајор Антонов, Тасев, Таџер, Илков, потпуковник Антонов, капетан Протогеров, поручник Буков и потпоручник Борис Попов.[22] Према

[17] Александар Протогеров (1867–1928) био је један од руководилаца ВМРО-а, борио се на бугарској страни током српско-бугарског рата 1885 и Другог балканског рата, као и у Првом светском рату. Убијен је 1928. у Софији од стране Михајловиста.

[18] Небојша Ђокић, „Бугарске војне јединице у саставу Моравске војно-инспекцијске области“, *Лесковачки зборник*, 57 (2017), 147-156, 154.

[19] Према подацима из матичне књиге рођених која се чува у Матичној служби Лесковца, Вера Пешић је била прво дете из брака њених родитеља. Рођена је у насељу Подворце 5. јанаура, а крштена 13. јанаура 1919. године. Чин крштења обавио је лесковачки парох Милун Стојадиновић, а кум јој је био ученик првог разреда гимназије Јеврем Ђуровић.

[20] Живко Топаловић је забележио: „У Лесковцу су људи веровали да је Верин прави отац био онај бугарски официр и да је њему по облику била слична“. Ж. Топаловић, *н.д.*, 380.

[21] ИАБ, Досијеа Безбедносно-информативне агенције (БИА), Досије Вере Пешић.

[22] Добросав Ж. Туровић, Небојша М. Ивановић, *Лесковац и Лесковачки крај 1915–1918*, Лесковац 2006, 57-59.

гласинама које су до њиховог рођака Живка Топаловића допрле, Ангелина Пешић је током окупације Лесковца била у интимној вези са мајором који је управљао овим градом, а који је био веома стасит и наочит човек. Без обзира на те околности, наводно је Милан Пешић прихватио дете, заволео га „и у његовом подизању нашао смисао живота“.[23]

Детињство и школовање

Породица Пешић је после Првог светског рата живела у Лесковцу, али су један део године проводили и у Сијаринској Бањи. Ту је породица Радовић поседовала имање, а Пешићи су поред бањског извора подигли кућу. Начин живота у Лесковцу у међуратном периоду имао је значајних особености и свакако је утицао на формирање личности Вере Пешић. Био је то град у коме се убрзано одвијала модернизација, где се у великој мери развијала индустрија и растао промет робе и капитала. Истовремено су ритам живота у граду одређивале јака грађанска и радничка класа међу које су убрзано продирали западноевропски утицаји у погледу друштвених односа, моде, понашања, културе и забаве.[24]

Вера Пешић је у Лесковцу завршила четири разреда основне-народне школе. У школским сведочанствима вођена је под именом које је добила на крштењу – Велика, док се у појединим школским рубрикама потписивала са надимком Вера или чак Верица. Уколико су тачни подаци о датуму њеног рођења, веома рано је започела школовање и у основну школу пошла је са непуних шест година. Први разред гимназије уписала је ненапунивши десет година што ће у каснијем периоду бити забрањено од просветних власти. Била је једна од 19 ученица првог разреда Лесковачке гимназије 1928. године, од укупно 99 ђака који су те године започели гимназијско школовање.[25] Већ на крају првог разреда број ђака је опао на 70 ученика и 18 ученица, да би у другом разреду било укупно 75 ђака, у трећем 69, у четвртом 56, а у петом 24.[26]

---

[23] Ж. Топаловић, *н.д.*, 380.

[24] Јовица Хаџи-Јованчић, *Европеизација Српског Манчестера*, Београд 2010, 201.

[25] Сергије Димитријевић, *Лесковачка гимназија од 1918. до 1941. Посебан отисак из монографије „Сто година Лесковачке гимназије“*, Лесковац 1979, 150, 152.

[26] Изразито опадање броја ученика највише се одвијало после положене мале матуре, односно нижег течајног испита који се полагао после четвртог разреда. Након полагања овог испита велики број ђака се одлучивао да напусти гимназијско школовање и потражи или запослење или пређе у неку од стручних школа. *Исто*, 209.

Ученице Лесковачке гимназије биле су углавном грађанског порекла и имале су боље школске резултате од ученика. Први разред Лесковачке гимназије Вера Пешић је завршила 1929. године са довољном оценом из српског језика, земљописа, математике, писања и певања, док је гимнастике била ослобођена. Добар успех показала је из јестаственице и цртања, а одличан из веронауке и женског рада. Владање јој је било оцењено као врло добро, а по вредноћи је оцењена као марљива.[27] Други разред гимназије завршила је са одличним успехом из веронауке, певања и женског ручног рада. Врло добре оцене имала је из српског језика, земљописа, историје и јестаственице, математике, цртања и гимнастике, а оцену добар имала је из писања и из француског језика. Иако је у октобру и мају те школске године добила укор разредног старешине, њено владање је оцењено као одлично, а за њу је истакнуто да брзо схвата, да је вредна, врло марљива, интелигентна, примерена и пажљива на часовима.[28] У каснијем периоду у великој мери ће поправити свој школски успех. На крају четвртог разреда гимназије показала је одличан успех из веронауке, српског језика, физике, хемије, математике, хигијене, цртања и гимнастике. Била је такође и одличног владања. Врло добар успех имала је из немачког језика, земљописа и историје, а добар из француског језика. За разлику од каснијег периода када ће се окушати у новинарству и када ће бити истицано њено познавање страних језика, за њен школски успех може се приметити да је најбоље оцене постизала из природних наука, док је из страних језика добијала слабије оцене.

Ђаци Лесковачке гимназије су углавном строго оцењивани и највећи број њих имао је добар успех (67,1%), а велики број ученика морао је да поправља оцене на поправном испиту.[29] Тако је у јулу 1932. године када је Вера Пешић положила нижи течајни испит укупно овај испит положило 19 ученика у редовном року. На нижем течајном испиту добила је одличну оцену из српског језика, док је оцењена као врло добра из француског језика, историје, земљописа и математике.[30]

Лесковачка гимназија је у периоду школовања Вере Пешић била установа која је осим редовног наставног процеса организовала и одржавала бројна предавања за ученике и у оквиру које су деловала бројна ђачка удружења и организације. Најистакнутија и најактивнија била је Литерарна дружина „Вуловић“. Осим тога, био је активан ђачки хор и оркестар, приређиване су ђачке приредбе и позоришне представе, одржаване спортске активности, организовани су ђачки излети и екскурзије.[31] И наставници и ученици

[27] Историјски архив Лесковац, Лесковачка гимназија, Књига школских уписница.

[28] *Исто*.

[29] С. Димитријевић, *Лесковачка гимназија*..., 158, 216.

[30] Историјски архив Лесковац, Лесковачка гимназија, Књига школских уписница.

[31] Живан Стојковић, Слободанка Стојичић, Хранислав Ракић, *Историја Лесковца*, Београд 1992, 250.

гимназије узимали су видног учешћа у друштвеном животу града, деловали су у бројним друштвима и учествовали у градским културним и спортским манифестацијама.

Вера Пешић се школовала у истој генерацији са Ристом Антуновићем, истакнутим комунистом и учесником народноослободилачког рата који је касније проглашен за народног хероја. Последње године њеног гимназијског школовања поклапају се са периодом када међу ученике старијих разреда Лесковачке гимназије убрзано продиру комунистичке идеје и формира се гимназијска скојевска група.[32] Према сведочењу Вере Пешић, политика је током школовања није интересовала нити је „долазила у додир са школским друговима, који су се политиком бавили".[33] И поред солидног школског успеха, убрзо је напустила школовање. У каснијем периоду код ње ће бити присутна жеља да настави прекинуто образовање, и то ће бити један од мотива за одлазак у Београд.

Удаја и брак

Одустајање од даљег школовања у случају Вере Пешић повезано је и са ступањем у брак. Удала се веома млада за полицијског писара Милета Крчевинца, али су се после две године супружници разишли. Миле Крчевинац је рођен 1908. године у срезу ариљском у месту Латвице. Током друге половине 1920-их[34] живео је у Београду где је студирао Правни факултет. Иако је у појединим документима истицано да је реч о дипломираном правнику, по свему судећи студије права није у потпуности завршио, већ је био у статусу апсолвента до краја Другог светског рата. Током 1930. године завршио је Школу за резервне пешадијске и артиљеријске официре и стекао чин резервног пешадијског поручника.[35]

За полицијског писара начелства среза јабланичког Крчевинац је постављен 1934. године. У брак са Вером Пешић ступио је, према сведочењу Петра Јанковића, 15. априла 1935. године. На појединим местима као година венчања наводи се и 1934, а и Вера Пешић је ту годину навела приликом саслушања од стране равногорског покрета.

Током изборне кампање 1935. године Крчевинац се ангажовао у пропагандној акцији у корист Савеза земљорадника који је на изборима

[32] Прву скојевску групу формирану 1932. године чинила су три ученика – Сергије Димитријевић, Владимир Цакић и Радмила Миловановић, да би се током 1933. њихов број повећао за још два члана. Сергије Димитријевић, „Развој СКОЈ-а Лесковачке гимназије од 1932. до 1941.", *Лесковачки зборник*, 20 (1980), 19.

[33] ИАБ, БИА, Досије Вере Пешић.

[34] Прва пријава у евиденцији житеља града Београда за Милета Крчевинца датира из септембра 1927. године. ИАБ, Картони житеља.

[35] *Службени војни лист*, 20. септембар 1930, 1940.

наступао у саставу Удружене опозиције. Његова подршка била је усмерена на делатност левог крила Савеза земљорадника које је водио Драгољуб Јовановић, а које је у лесковачком крају представљао Јован Јовановић, адвокатски приправник.[36] Јован Јовановић је био и кандидат за народног посланика на листи Удружене опозиције на изборима 1935. године, а његов заменик био је Младен Савић, земљорадник.[37]

Током предизборне борбе Крчевинац је дошао у политички сукоб са сенатором Милутином Драговићем, који је као представник радикалне странке непрестано биран за народног посланика у периоду од 1908. до 1929. године, да би 1932. био изабран за сенатора.[38] Овај утицајан политичар је испословао да се Крчевинцу промени место службе и да се премести из Лебана у Гњилане.[39] Премештај се лоше одразио на односе новопеченог брачног пара. Убрзо су се раставили и Вера Пешић се вратила мајци, мада је наставила у појединим случајевима да користи супругово презиме.

У преписци коју су водили током августа 1942. године, Вера Пешић је оштро замерала Милутину Драговићу то што се наводно прво заклињао њеној мајци да није имао утицаја на Крчевинчев премештај, да би тек накнадно признао своје учешће у томе. Том приликом она је истицала да је Крчевинац био савестан и добар чиновник који је радио на расветљавању Драговићевих малверзација. Такође ће током Другог светског рата истицати да је склапање брака код ње утицало на појаву интересовања за политичка збивања, што се свакако могло разумети пошто су се локални политички обрачуни одразили и на њен лични живот, пресељење и утицали на брз распад брака.[40]

[36] У лесковачком крају Савез земљорадника формиран је непосредно по окончању Првог светског рата. Од 1928. године велику активност у овом крају развили су лево оријентисани земљорадници Драгољуба Јовановића. Момчило Павловић, Мира Ниношевић, Верољуб Трајковић, *Изборне борбе у Лесковачком крају*, књ. 1, 1919–1929, Лесковац 1997, 21.

[37] Хранислав Ракић, Живан Стојковић, *Избори у Лесковачком крају 1903–1938*, Лесковац 1996, 111.

[38] *Milutin Dragović*, Senatori Kraljevine Jugoslavije. Biografski leksikon, Beograd 2016, 85-86.

[39] Милутин Драговић је у писму Вери Пешић 8. августа 1942. признао да је на његову иницијативу Крчевинац премештен: „Ако мислиш да је грех учињен према Вама што сам у једној прилици као народни посланик преместио Вашег мужа писара Крчевинца из Лебана у друго много боље и веће место по захтеву мојих пријатеља из мога краја, ја пак мислим да ту нема никакве кривице ни увреде, јер од како постоји света и докле траје света увек су политичари уклањали из службе оне које му сметају за његов рад или организацију у његовом крају“. ИАБ, БИА, Досије Вере Пешић.

[40] Вера Пешић је током саслушања у равногорском покрету изјавила: „Прва моја политичка разматрања дошла су после моје удаје. Удала сам се још 1934. год., нарочито услед тога што је мој муж сарађивао у земљорадничкој партији. Тако сам

До података о разводу брака између Вере Пешић и Милета Крчевинца нисмо успели да дођемо. Према појединим изјавама Вере Пешић датим током Другог светског рата, стиче се утисак да развод још није био окончан, пошто она у том периоду користи термине „разишла сам се“ и „разводим се“. У ратном периоду вероватно је било тешко могуће окончати поступак развода пошто се Крчевинац нашао у ратном заробљеништву где је провео готово целу окупацију, од 11. априла 1941. до априла 1945. године. По ослобођењу и повратку у земљу био је запослен у органима локалне управе на територији Уба.[41]

Друштвене амбиције

У периоду после удаје, два значајна догађаја имала су велики утицај на Веру Пешић. Први је, у септембру 1936. године, била смрт Милана Пешића, који је у њеном одгајању и васпитању одиграо значајну улогу. Други догађај је пријатељство и љубав са Миливојем Перовићем.[42] Према белешкама писца Ивана Ивановића, Вера Пешић и Миливоје Перовић су близак однос успоставили на сабору у Сијаринској Бањи поводом празника Св. Илије, и то у периоду док су још обоје били ученици гимназије. Убрзо после тога Вера Пешић је напустила даље школовање и удала се за Милета Крчевинца. Када је Крчевинац премештен у Гњилане, Пешић је још једно време боравила код родитеља у Сијаринској Бањи и тада је успоставила љубавну везу са Перовићем, али убрзо се пар раздваја и Перовић одлази на даље студије у Београд, а Пешић код супруга у Гњилане.[43] Међутим,

---

кроз њега долазила у додир са разним политичарима и узела учешћа у расправљању политичких проблема.“ ИАБ, БИА, Досије Вере Пешић.

[41] Снежана Радић, *Државни службеници Ваљевског округа 1944–1947*, Ваљево 2014, 75.

[42] Миливоје Перовић (1912–1975), био је родом из досељеничке црногорске породице настањене у Брајини код Тулара. Пре рата је радио у адвокатској канцеларији и извештавао за *Политику*, 1940. докторирао је на Правном факултету у Београду. Био је члан Демократске странке. Током 1941. године приступио је Јабланичком партизанском одреду, а после његовог распуштања у марту 1942. скривао се у Јабланичком срезу и у том периоду често пута се сусретао са Вером Пешић.

Перовић је током 1944. постао командант Друге јужноморавске бригаде. После рата био је министар индустрије и рударства, а потом секретар за финансије НР Србије и државни секретар за правосуђе НРС, уредник у Радио-Београду и економски саветник Амбасаде ФНРЈ у Лондону. Иступио је из КПЈ 1958. године и посветио се адвокатури и писању.

[43] Иван Ивановић у трећем тому књиге *Народна буна* износи своја романтизована сећања на контакте и разговоре са Миливојем Перовићем и поводом овог догађаја Перовићу у приписује следеће речи: „Но како ништа на овоме свету не може да буде тајна, ова веза је откривена и завршила се распадом. Ја сам главом без обзира побегао у Београд на студије, а она се преселила у Гњилане. Но, не много после тога, Вера се развела и вратила родитељима у Лесковац. Зли језици су говорили да сам ја

пошто се разишла са супругом, Вера Пешић ће поново бити у контакту са Перовићем.

Из ратне преписке са Милутином Драговићем могу се препознати два политичка утицаја који су на опредељење Вере Пешић имала велики значај. То је пре свега политичко ангажовање супруга, а затим и Миливоја Перовића. Политички ставови оба ова мушкарца водила су ка оштром супротстављању политици коју је водио Милутин Драговић. Чак је Миливоје Перовић оптуживао Драговића да је у међуратном периоду наручивао политичка убиства, а иако се Драговић одбранио од ових оптужби, Вера Пешић је у њих посебно веровала.

Може се претпоставити да је Миливоје Перовић имао утицаја да се код Вере Пешић појави жеља да настави школовање и оде у Београд, али и да се окуша у свету писања и новинарства. Током 1938. године она почиње да објављује текстове у *Лесковачком гласнику. Листу за трговину, занате, пољопривреду, просвету и друштвени живот*, гласилу у коме је објављивао и Миливоје Перовић. Прву причу „Гара“ објавила је у броју 9 који је изашао 5. марта 1938. године, а затим је следила прича „Куку сине Радоване“ објављена у броју 15 од 16. априла 1938. године. Након тога је током те године објавила још четири приче.[44] Прва четири текста потписала је са два презимена – Пешић и Крчевинац, да би се од средине августа 1938. потписивала само са презименом Пешић. Текстове је објављивала и током 1939. године када је прешла у Београд, а 1940. године писала је и за *Српски глас,* орган Српског културног клуба.

Текстови које је објављивала у предратном периоду углавном су били литерарни и у форми кратких прича. Они су објављивани у рубрици „Приче *Лесковачког гласника*“. За поједине од ових прича могло би се рећи да садрже и аутобиографске елементе и у њима се могао наслутити и препознати опис љубавне везе и односа са Миливојем Перовићем. Тако се у причи „Цела прича је наслов“ могу пронаћи сличности са њиховим заједничким школовањем у Лесковачкој гимназији када су се значајно разликовали по пореклу и материјалном статусу.[45] Док прича „Сви су

разорио тај брак, али то није било тачно. Та веза би пукла и да није било мене.“ Иван Ивановић, *Народна буна, 3, Партизани*, Београд 2014, 188.

[44] Објављивање ових прича Никола Илић је уместо 1938. годину сместио у 1939. и 1940. годину. *Књижевно стваралаштво Вере М. Пешић*, приредио Никола Илић, Лесковац 2018.

https://digitalna.nb.rs/sf/NBS/novine/leskovacki_glasnik

[45] „...да познавали смо се ми онда, кад си ти била тек девојчица, а ја у вишем разреду Гимназије. Али, ти си онда била – нешто друго. Пратио сам те, посматрао сам те, и дубоко сам жалио што си и ти као и све оне – мала варошанка. Сећам се добро кад сам те једаред срео пред Гимназијом, питао сам те где ћеш, а ти си одговорила брзо: идем на матине, те три речи само. Ја сам одмах отишао кући. Где бих! Да играм нисам знао, а на ногама сам имао – опанке.“ *Књижевно стваралаштво Вере М. Пешић*, приредио Никола Илић, Лесковац 2018, 13.

мушкарци једнаки“ садржи значајан број препознатљивих аутобиографских момената посебно са обзиром на рану удају, разилазак са супругом и нови сусрет са Перовићем.[46]

Једини новински прилог Вере Пешић који је имао карактер новинског извештаја, била је вест о промоцији Миливоја Перовића за доктора права, коју је објавила у *Лесковачком гласнику* у јулу 1940. године.[47]

Иако бројни извори сведоче да се у Београд доселила током 1938. године, Вера Пешић је, под презименом Крчевинац, уведена у евиденцију житеља Београда, тек у марту 1940. године. Том приликом је евидентирано да живи у Његошевој број 15 код станодавке, домаћице под презименом Костић.[48]

Делатност током окупације

После Априлског рата Вера Пешић је наставила обавештајни рад, али се њена делатност у првом периоду у великој мери одвијала у оквирима пропаганде. Од стране немачких пропагандних органа била је ангажована на изради календара за 1942. годину, као и на припреми антимасонске изложбе и српске читанке и часописа *Српска жена*. Ставове о улози жене под окупацијом изложила је у првом броју листа *Обнова*, 6. јула 1941, у чланку „Друштвена одговорност српске жене за наш државни слом и њен удео у нашем народном препороду“ којим је покренула вишемесечну дебату о очекиваном идеалном профилу српске жене под окупацијом.[49] Затим је активно деловала на покушају окупационих власти да изврше реорганизацију женских друштава, али је наишла на јак отпор и непристајање на сарадњу од стране жена до тада активних у женским друштвима.[50]

Крајем 1941. Вера Пешић је пребачена у службу колаборационистичких органа. Прво је била ангажована као секретарица у Министарству унутрашњих послова, а након тога у Одељењу за пропаганду Министарског

[46] „Она је имала све услове да јој живот протече лепо и у срећи: лепа са својих петнајест година и дивном фигуром изазивала је свуда дивљење, а била је и врло интелигентна. Али њена природа је била од оних, које живот својим огромним точком само преваља: неотпорна, песнички расположена, нежна... И све је пошло наопако. Оставила је школу, отишла у село, па се у шеснајест година удала....[...] А између њих је био зид: она је била жена одвојена али неразведена, жена због које су се многи језици уморили од препричавања и оговарања.“ *Исто*, 27-28.

[47] *Исто*, 52.

[48] ИАБ, Картони житеља.

[49] Љубинка Шкодрић, „Друштвена одговорност српске жене за наш државни слом`. Женско питање у колаборационистичкој штампи“, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, приредио Александар Стојановић, Београд 2015, 291.

[50] Детаљније у: Љубинка Шкодрић, *Жена у окупираној Србији 1941–1944*, Београд 2020, 198.

савета, али никада није престала да ради као обавештајна сарадница окупатора.[51] У том својству је током 1943. постала секретарица окружног начелника у Лесковцу, пуковника Живојина Ђурића.[52] Осим сарадње са немачком обавештајном службом, у Лесковцу је одржавала контакте и са народноослободилачким покретом. Користећи се познанством са Миливојем Перовићем, који се налазио у партизанима, одржала је током рата неколико састанака са припадницима партизанских одреда, као и са самим Перовићем.

Немачки обавештајни органи у Лесковцу су упорно сумњичили Веру Пешић да шири и пропагира комунизам, а пошто је почетком августа 1943. Живојин Ђурић дао оставку на место окружног начелника, предлагано је и њено повлачење из Лесковца.[53] Сматрало се да су њих двоје изазвали велико незадовољство становништва.[54] Нарочито је критиковано што она присуствује службеним конференцијама, саслушањима и претресима станова, док је Ђурић оптуживан да држи комунистичке говоре.[55]

Вера Пешић је 11. септембра 1943. ухапшена од равногорских снага које је водио командант за Јужну Србију потпуковник Радослав Ђурић са којим је после извесног времена ступила у интимне односе.[56] Ђурићев однос према њој и уопште благ поступак и третман који је имала у његовом

[51] Венцеслав Глишић, „Досије о Вери Пешић или како не треба писати историју обавештајца“, *Војноисторијски гласник*, 2 (2009), 181.

[52] Живојин Ђурић је до септембра 1941. године био сарадник Драже Михаиловића, а затим је ступио у Српску државну стражу. Ухапшен је и спроведен у заробљеништво, али је успео да побегне. За њега се код немачких обавештајних органа заложила Вера Пешић. Убрзо је Ђурић постављен за окружног начелника у Лесковцу и заједно са Вером Пешић почео је да ради за немачку обавештајну службу. *Nemačka obaveštajna služba*, IV, Beograd 1959, 598.

[53] Колаборационистички министар унутрашњих дела Танасије Динић је на послератном саслушању изјавио да је био уверен да је Вера Пешић комунисткиња и да је такве информације добио и од Карла Крауса. Такође је навео и да му је она рекла да је у контакту са браћом Перовић који се налазе у народноослободилачком покрету. *Колаборационисти пред судом Озне. Саслушање Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне*, приредили Срђан Цветковић, Раде Ристановић, Небојша Стамболија, Београд 2018, 451.

[54] ИАБ, BdS, Изводи из досијеа за лица која се помињу у архиви BdS, p 48.

[55] Немачка полиција у Лесковцу је у јуну 1943. тврдила да је Ђурић само лопта у рукама љубавнице Вере Пешић која не ужива леп глас, већ је изразита комунисткиња, да становништво не разуме зашто немачке власти трпе њен рад, да је присвојила велика права и да је са Ђурићем сматрана одговорном за ликвидације људи који су им се супротставили. ВА, Ча, 15а–1–4.

[56] Љубинка Шкодрић, „Вера Пешић и Радослав Ђурић. Једна ратна епизода на југу Србије“, *Лесковачки зборник*, 59 (2018), 361-380.

штабу, довели су до појачаног незадовољства равногорских снага.[57] У штабу је организован пуч, приликом кога је Вера Пешић ухваћена и стрељана заједно са мајком,[58] док је Ђурић пребегао партизанима и убрзо примљен у партизанске редове.[59]

Како се рат ближио крају, Вера Пешић је трагала за подршком покрета отпора, али су све зарађене стране зазирале од њене дотадашње делатности. Народноослободилачки покрет је није прихватао, а Миливоје Перовић јој није могао бити довољна подршка унутар овог покрета. Према појединим сведочењима он јој је чак саветовао да напусти земљу. Неповерење према њој проистицало је не само из њене обавештајне делатности, већ и из бројних гласина у којима јој је приписивано, између осталог и да је била новинарка на Источном фронту,[60] као и да су јој Немци у Београду подносили на сагласност спискове Срба одређених за стрељање. Она је и сама о себи ширила гласине да је допринела слому Југославије у Априлском рату, али и да је члан КПЈ од 1937. године.[61]

Улога и допринос Вере Пешић ратним збивањима прилично су предимензионирани, о чему сведочи и то да је често називана „српском Мата Хари“. Она је покушавала да избори и нађе место за себе у бурним ратним догађајима, али је њена делатност углавном била недовољно одређена и често ношена различитим околностима и догађајима. Као обавештајна сарадница имала је више предности међу којима су добро познавање страних језика, које је у међувремену изучила, привлачност и комуникативност. Ипак, пре свега, њу је одликовала лична спремност и одважност да се упусти у сарадњу и пропагирање нацистичких циљева, што ће на крају утицати да остане усамљена и напуштена од свих страна ангажованих у рату.

Референце

Čedomir Bogićević, „Zapisi iz ljetopisa crnogorskog knjaževskog/kraljevskog Velikog suda“, *Matica*, br. 80, zima 2019, 475-498.

Венцеслав Глишић, „Досије о Вери Пешић или како не треба писати историју обавештајца“, *Војноисторијски гласник*, 2 (2009), 175–213.

[57] ВА, Ча, 15а-2-31.

[58] Дража Михаиловић је сматрао да је њено убиство било погрешно и да је требало да се она остави у животу због информација које је поседовала. *Драгољуб М. Михаиловић, Рат и мир Ђенерала. Изабрани ратни списи*, II, приредили Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Димитријевић, (Београд: Српска реч, 1998), 530.

[59] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu. Dokumenti CK KPJ i Vrhovnog Štaba NOVJ*, tom 2, knjiga 13, Beograd 1982, 276.

[60] ВА, Ча, 15а–1–3.

[61] ВА, Ча, 15б–2а–17.

Сергије Димитријевић, *Лесковачка гимназија од 1918. до 1941. Посебан отисак из монографије „Сто година Лесковачке гимназије“*, Лесковац 1979.

Сергије Димитријевић, „Развој СКОЈ-а Лесковачке гимназије од 1932. до 1941.“, *Лесковачки зборник*, 20 (1980), 19-38.

Документа о Рашкој области 1890–1899, приредио Милић Ф. Петровић, Београд 1997.

Државни календар Краљевине Србије за годину 1904.

Небојша Ђокић, „Бугарске војне јединице у саставу Моравске војно-инспекцијске области“, *Лесковачки зборник*, 57 (2017), 147-156.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu. Dokumenti CK KPJ i Vrhovnog Štaba NOVJ, tom 2, knjiga 13, Beograd 1982.

Иван Ивановић, *Народна буна, 3, Партизани*, Београд 2014.

Никола П. Илић, *Вера Пешић у вртлогу шпијунаже*, Лесковац 2004.

Никола П. Илић, *Лепотица Вера Пешић. Шпијун*, Лесковац 2018.

Милош Јагодић, „Насељавање Топличког округа 1878–1879. године“, *Годишњак за друштвену историју*, 1 (2000), 52-57.

Књижевно стваралаштво Вере М. Пешић, приредио Никола Илић, Лесковац 2018.

Колаборационисти пред судом Озне. Саслушање Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне, приредили Срђан Цветковић, Раде Ристановић, Небојша Стамболија, Београд 2018.

Milan Koljanin, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941–1944“, *Istorija 20. veka*, 3/2011, 143–156.

Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир Ђенерала. Изабрани ратни списи*, II, приредили Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Димитријевић, Београд 1998.

Milutin Dragović, Senatori Kraljevine Jugoslavije. Biografski leksikon, Beograd 2016.

Nemačka obaveštajna služba, IV, Beograd 1959.

Момчило Павловић, Мира Ниношевић, Верољуб Трајковић, *Изборне борбе у Лесковачком крају*, књ. 1, 1919–1929, Лесковац 1997.

Uglješa Popović, *Deseti po redu. Vojno obaveštajna služba bivše jugoslovenske vojske od 1938. do maja 1941. godine*, Beograd 1976.

Снежана Радић, *Државни службеници Ваљевског округа 1944–1947*, Ваљево 2014.

Хранислав Ракић, Живан Стојковић, *Избори у лесковачком крају 1903–1938*, Лесковац 1996.

Живан Стојковић, Слободанка Стојичић, Хранислав Ракић, *Историја Лесковца*, Београд 1992.

Схематизам Краљевине Србије са календаром за годину 1893.

Живко Топаловић, *На Равној Гори*, Крагујевац 1999.

Радош Требјешанин, „Насељавање црногорског становништва у Јабланици и Топлици од 1880. до 1906. године“, *Лесковачки зборник*, 19 (1979), 125-157.

Добросав Ж. Туровић, Небојша М. Ивановић, *Лесковац и Лесковачки крај 1915–1918*, Лесковац 2006.

Јовица Хаџи-Јованчић, *Европеизација Српског Манчестера*, Београд 2010.

Љубинка Шкодрић, „`Друштвена одговорност српске жене за наш државни слом`. Женско питање у колаборационистичкој штампи“, *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, приредио Александар Стојановић, Београд 2015, 289–311.

Љубинка Шкодрић, „Вера Пешић и Радослав Ђурић. Једна ратна епизода на југу Србије“, *Лесковачки зборник*, 59 (2018), 361-380.

Љубинка Шкодрић, *Жена у окупираној Србији 1941–1944*, Београд 2020.

Summary

Ljubinka Škodrić, Predrag Stojković

VERA PEŠIĆ. CHILDHOOD AND YOUTH IN THE REGION OF LESKOVAC

During the childhood and growing up of Vera Pešić in Leskovac and its surroundings in the period from 1919 to 1938, several events and personalities had a great influence on her later intelligence and propaganda activities during the German occupation of Serbia in World War II. When she moved to Belgrade in 1938, she carried with herself two social stigmas that marked her life so far and which made her different in comparison to her environment. The first was that she was a child born of her mother's extramarital affair with the occupier in World War I, and the second stigma was that she married at a very young age and soon separated from her husband. The political activity of her husband, as well as the activity of the publicist and lawyer Milivoje Perović with whom she had a love affair, will influence her to develop interests for politics and the ambitions to improve her education and to try her hand at public activities. The loss of her father, her separation from her husband, as well as the failure of her love affair with Perović, certainly contributed to her feelings of loneliness and confusion, which led her to seek emotional and political shelter and support from the German intelligence service.

Keywords: Vera Pešić, family, childhood, growing up, education, Leskovac, Mile Krčevinac, Milivoje Perović, intelligence activity, World War II.

Радосав Туцовић
Филозофски факултет
Београд

УДК 94(497.11 Лесковац)"1941/1944"

ОКУПИРАНИ ЛЕСКОВАЦ (1941-1944) У НАЦИСТИЧКОЈ „НОВОЈ ЕВРОПИ": ИДЕОЛОШКО И ПРАКТИЧНО ОДРЕЂЕЊЕ

Апстракт: Чланак анализира нацистичку окупациону доктрину и праксу која је из ње произашла у погледу положаја и важности једног по броју становника малог града. У том смислу, чланак представља покушај реконструкције утицаја идеологије на егзекутивну праксу окупираног Лесковца. Осим тога, анализира и главне задатке окупационе управе, као и утицај отпора који је постојао у тој области окупиране Србије. Управо ови фактори диктирали су окупациону праксу у граду, која се у свом финалном облику базирала на реквизицијама и репресивном полицијском поступку. Односно, у генералном погледу, чланак представља општу анализу нацистичких планова према Лесковцу, као и егзекутивне праксе, која је диктирана условима на локалном простору.
Кључне речи: Други светски рат, Нацистичка Немачка, Нова Европа, Окупирана Србија, Лесковац.

Суштина немачких претензија, које су увеле свет у Други светски рат, према Герхарду Вајнбергу, лежала је у чињеници да је Трећи рајх желео контролу светских ресурса и потпуно подређивање европског континента. То је требало извести кроз прекрајање европских граница, уклањање одређених држава и етничко прекомпоновање Старог континента, по коме је за многе народе било планирано значајно смањење популације или чак истребљење.[1] Односно, нацисти су веровали да је њихов историјски задатак да створе царство, које би било уздигнуто до ранга потпуно доминантне светске силе. Хегемонија, као нацистички циљ, била је осмишљена кроз контролу ресурса, који су у нацистичкој Немачкој сматрани кључним за подређивање Европе, а преко ње и света. У том смислу, стварање једног јединственог тржишта, које би као „центар" контролисала Немачка и тиме доминирала свим другим европским државама, представљало је пут ка остварењу доминације.[2]

[1] Gerhard Weinberg, *A World at Arms: A Global History of World War II,* Cambridge University Press 1994, 1-5.

[2] Mark Mazover, *Hitlerovo carstvo: Nacistička vladavina u okupiranoj Evropi,* Beograd 2019, 15-21.

Историчар Стефан Ли тврди да је овај нацистички пројекат имао укупно четири главна фактора. У првом реду, намера Адолфа Хитлера била је да створи аутархични систем, који би Трећем рајху омогућио да одржи хегемонију у Европи. Након тога, његов други циљ представљала је власт над територијама на истоку Европе. У том смислу подразумевало се укључивање ових територија у комплетан нацистички ситем власти и измене у етничком саставу становништва које је живело на том простору. Да би се ови циљеви реализовали, трећи фактор представљало је економско прилагођавање, које је подразумевало подређивање европске привреде геополитичким и расним циљевима Трећег рајха. Односно, привреда је требало да на себе преузме знатно веће издатке за вођење ратних операција и реализацију нацистичких ратних планова. Поврх свега, као четврти фактор, Ли наглашава подршку немачког народа, која је Хитлеру била неопходна. Такав облик подршке могао је бити постигнут искључиво кроз немачку експанзију, која не би подразумевала значајно смањење животног стандарда, у корист опремања немачке војске.[3]

Југоисточна Европа и Балкан у плановима Трећег рајха

Након Првог светског рата и окончања снажног удара инфлације почетком 1920-их година, у периоду Вајмарске републике постепено су обнављани немачки планови рестаурације изгубљених привредних позиција на простору југоисточне Европе. Ово је посебно диктирала чињеница да је велика економска криза након 1929. године довела до разарања постојећих трговинских веза. Осим тога, Сједињене Америчке Државе, Велика Британија и Француска увеле су протекционистичке мере, које су имале за циљ да заштите њихове привреде, а самим тим су и оставиле значајне последице на немачку прекоморску трговину и читаву немачку привреду. У таквим околностима, за Вајмарску републику, неопходно је било пронаћи алтернативна тржишта прехрамбених производа, а такође и државе са слабо развијеним индустријским привредним гранама, погодним за пласман високотехнолошких производа немачке привреде. У том погледу, „Југоисток“, као физички врло близак и претежно аграрно оријентисан, представљао је погодног партнера. Односно, светска економска криза диктирала је прелазак са глобалних планова немачке привреде на концепецију која је подразумевала економски продор и остваривање монопола у земљама средње и југоисточне Европе.[4]

---

[3] Stephen J. Lee, *European Dictatorships 1918-1945,* Routledge 2008, 296-297 (epub file).

[4] Milan Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45: planovi o budućnosti i praksa,* Beograd 2005, 11-14. (даље: M. Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa*).

Активности на питању реализације ових планова посебно су подстакнуте након доласка националсоцијалиста на власт. У том смислу, скован је термин „Допунска економија“ (Ergänzungswirtschaft), који је подразумевао претварање читаве привреде југоисточне Европе у допуну привредног система нацистичке Немачке. С једне стране, Трећи рајх је био заинтересован за пољопривредне производе и посебно сировине, које су биле неопходне за реализовање немачких привредних циљева. С друге стране, државе са простора југоисточне Европе (Југославија, Румунија, Бугарска, Грчка) виделе су свој интерес у пласману сопствених производа, али и увозу високотехнолошких продуката немачке привреде.[5] Односно, интереси Трећег рајха и држава југоисточне Европе су се под мултипликованим ефектима светске економске кризе поклопили и постали комплементарни.

„Немачки продор“ на Југоисток, како је то назвао Вук Винавер, најбоље се огледа у економским бројкама. Наиме, већ током 1936. године југословенски извоз у Немачку прешао је милијарду динара, што је био износ који од 1931. године у размени са Југославијом није достигла ни једна друга држава. За свега две године власти нациста, стопа извоза у Немачку порасла је са 33,5 на 61,4 милиона марака. Односно, већ 1935. године, извоз у Немачку је достигао 18,6% укупног југословенског извоза.[6] Ово је, ипак био само почетак. Економска размена Краљевине Југославије са Трећим рајхом кроз године је стабилно расла. Тако је у 1939. години удео југословенског извоза у Немачку достигао готово 32%, док је југословенски увоз из Трећег рајха износио 47,7%. У складу са тим, историчар Саша Илић констатује да је крајем 1930-их година Трећи рајх постао кључни економски партнер Краљевине Југославије.[7] Другим речима, нацистичка Немачка је остварила свој пројекат економског подређивања ове државе, који је био уско скопчан са политичким циљевима на разбијању Версајског поретка, кроз економско и политичко подривање Мале Антанте.

Са почетком Другог светског рата дошло је до практичне формулације немачких планова у Европи. У том погледу, као најважнији нацистички пројекат појавило се преуређење читаве Европе, називано „Нови поредак“ (Neueordnung). Сам појам представљао је специфичну врсту не потпуно дефинисаних нацистичких циљева на Старом континенту, који су подразумевали његово потпуно преструктуирање. Главни предуслов за реализацију ових планова била је подела света на интересне сфере, којим

[5] Andrej Mitrović, *Ergänzungswirtschaft: The theory of an integrated economic area of the Third Reich and Southeast Europe (1933-1941)*, u: The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945*,* Belgrade 1977, 7-41.

[6] Vuk Vinaver, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1935,* Beograd 1987, 275-285.

[7] Саша Илић, „Неоправдана нада: Робна размена Југославије и увећаног Трећег рајха 1938-1939. године“, *Анали Правног факултета у Београду,* 3/2020, 116-121.

би доминирале силе потписнице Тројног пакта – Немачка, Италија и Јапан. У својој суштини, Нови поредак је у Европи подразумевао потпуно кидање постојећих облика политичког, привредног и културног система. Професор Милан Ристовић наглашава да се у том случају није радило само о жељи за успостављањем империјалистичке хегемоније, нити о изградњи „великог привредног простора", већ о потпуном преустројству континента на расној основи у складу са главним принципима нацистичке идеологије.[8]

Посебан интерес нацистичке Немачке за територије на простору југоисточне Европе био је изражен, поред привредних потреба које су већ изложене, и у чињеници да су ове територије спадале у зону протицања реке Дунав, која је у нацистичкој идеологији преоријентације читаве Европе имала важно место. Осим тога, врло је важна чињеница да су у овим државама постојале велике заједнице етничких Немаца, такозваних фолксдојчера. У том смислу, нацистичка Немачка је крајем 1930-их година вршила пропаганду међу локалним Немцима. Један од главних сарадника владе Трећег рајха у Југославији, био је др Јозеф Сеп Јанко, водећа личност југословенског Културбунда.[9]

Географски положај и историјски развој Лесковца

Лесковац је град који се налази у јужноморавској котлини. У средњем веку је потиснуо старија урбана насеља, а истраживања конфигурације терена показују да је пространост поменуте котлине захтевала један центар. У том смислу, овај град је временом постао стециште трговинске размене и занатске активности, а самим тим и привредни нуклеус читаве регије. Временом је долина Ветернице постала центар производње конопље, а Лесковац центар производње ужади, познат широм Балкана. Због свог привредног значаја, Лесковац се нашао на трасама путева који су водили према Македонији, Призрену, Новом Брду, Крушевцу, Новом Пазару, али и на север и исток. Такође, развоју Лесковца значајно су допринели и плодност долине у којој лежи, као и близина значајних рударских налазишта. Опредељење ка узгајању конопље условило је чињеницом да је 1884. године у околини Лесковца створена прва фабрика, која је за своју намену имала израду гајтана. Убрзо након тога никле су и друге фабрике које су се бавиле истом делатношћу.[10]

[8] M. Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa,* 24-27.

[9] Vladimir Dedijer, Života Anić, *The Nazi eastern policy and Yugoslavia*, u: The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945*,* Belgrade 1977, 313-318. О немачкој националној мањини у Војводини, у периоду Краљевине СХС/Југославије, више у: Petar Kačavenda, *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945,* Beograd 1991; Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini,* Beograd 2009.

[10] Олга Савић, „Географски положај Лесковца", *Лесковачки зборник,* бр. 2 (1962), 5-8; Драгољуб Трајковић, „О почецима лесковачке текстилне индустрије", *Лесковачки зборник,* бр. 7 (1967), 157-165.

На прелазу из 19. у 20. век, у Лесковац и околину увезене су машине за индустријску прераду вуне и израду штофа. Тако се у наредним деценијама, Лесковац са својом околином профилисао у географску област оријентисану ка текстилној индустрији. Ипак, током Првог светског рата индустријски развој је заустављен, а машине из фабрика неретко одузете од стране бугарских окупатора. У складу са тим, обнављање индустрије на овом простору након Првог светског рата реализовано је пре свега финансијским средствима индустријалаца, али и државним зајмовима. Тако су у периоду 1920-их и 1930-их година обнављане старе и отваране нове фабрике, пре свега намењене производњи ужади и за овај крај већ традиционалној текстилној индустрији. О привредном развоју Лесковца у међуратном периоду можда најбоље говоре наредни подаци. Наиме, према званичним пописима Лесковачко трговинско удружење имало је 1927. године преко 700 регистрованих радњи. Већ 1930. године у Лесковцу је било отворено девет текстилних предузећа са око 1.500 радника, а 1938. године у граду који је тада бројао свега 18.000 становника, у текстилној индустрији радило је чак 2.560 радника.[11]

Привредни развој Лесковца у међуратном периоду подстакао је развој демографије читаве области. Према попису становништва из 1931. године, у лесковачком срезу живело је 77.262 становника, што га је сврставало у многољудније срезове у српском делу Краљевине Југославије. Осим тога, карактер становништва био је врло монолитан. Од укупног броја, чак 74.894 становника среза исповедало је православље, а мање од 3.000 све друге религије. Такође, 74.847 становника се изјаснило да говори српским, хрватским, словеначким или македонским језиком, док је преостали број грађана као матерњи навео све друге језике.[12] Односно, просто речено, етнички и верски састав овог среза био је врло монолитан. Убедљиву већину чинили су становници православне вероисповести, односно српске етничке припадности.

Ипак, без обзира на привредни напредак града, према писању левичарски оријентисаних новина, положај радника у овом граду био је врло тежак. Наднице су биле ниске, а радници су живели у врло тешким условима. Услед чињенице да је након доласка Јосипа Броза Тита на чело Комунистичке партије Југославије током 1937. године Лесковац означен као један од градова погодних за пропаганду међу радницима, левичарско расположење је порасло. Због тешког положаја фабричких радника, као и комунистичке

---

[11] Живан Стојковић, Слободанка Стојчић, Хранислав Ракић, *Историја Лесковца,* Београд 1992, 136-139, 227-231; Ранка Гашић, „Лесковачка текстилна индустрија до Другог светског рата“, *Лесковачки зборник,* бр. 49 (2009), 93-100.

[12] *Становништво по вероисповести и матерњем језику по попису од 31. марта 1931. године,* Београд 1945.

агитације, период између 1937. и 1940. године био је обележен са неколико штрајкова који су организовани у овом граду.[13]

У том смислу, непосредно пред почетак Другог светског рата, у Лесковцу је постојала значајна заједница радника, који су живели у врло тешким условима и били оптерећени тешким друштвеним положајем. Ако на то додамо и чињеницу да је Комунистичка партија Југославије у том граду вршила активну агитацију, можемо констатовати да је Лесковац на почетку окупације представљао плодно тле за развој левичарских идеја и касније активности покрета отпора.

Окупирани Лесковац – организација окупационе управе

Након пораза Краљевине Југославије у рату, цепања државне територије и стварања државно-правних система са различитим облицима аутономије или (привидне) самосталности, Трећи рајх је намеравао да територију ове државе, као уосталом и готово читаву Европу, у потпуности прекомпонује и преуреди по сопственим привредним плановима. Међутим, расправа о модернизацији привредних сегмената сателитских држава била је врло интензивна и сложена. Предлози везано за привреду Југоистока су се кретали од аутономне модернизације и индустријализације, до скептичних програма искључиво „ограничене и контролисане индустријализације“, у потпуности подређене Трећем рајху. У том смислу, најпотпунији опис нацистичког правца преуређења Југоистока дао је Франц Нојман, истичући да „економски положај освојених држава неће унапред бити одређен створеним планом, већ унутрашњом динамиком тоталитарног монополског капитализма.“ Односно, Нојман је поентирао да немачка стварност ратне привреде није давала наговештаје будуће нове структуре, већ су њене контуре биле диктиране искључиво захтевима које је пред немачку привреду постављао рат.[14]

У том смислу, неопходно је посматрати и положај окупиране Србије. Наиме, војно-окупирана територија Србије, обухватала је, оквирно речено, границе Краљевине Србије од пре 1912. године. Осим тога, на ову територију треба додати и Банат, у коме су власт вршили фолксдојчери. Према истраживањима Јована Марјановића, територија окупиране Србије обухватала је оквирно 51.100 км^2 и 9.776 км^2 у Банату. У границама ове територијално значајно умањене Србије живело је око 3.810.000 становника, док је територију Баната насељавало око 640.000 житеља, од чега је око 295.000 припадало српском етничком корпусу.[15]

[13] Хранислав Ракић, „Раднички покрет Лесковца од 1937. до 1940. године“, *Лесковачки зборник,* бр. 3 (1963), 18.

[14] M. Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa,* 180-194.

[15] Јован Marjanović, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963, 22-23.

Окупирана Србија, из угла нацистичке Немачке, спадала је у категорију територија које се могу назвати „допунским економским простором“. У том смислу, окупирани Лесковац нашао се на крајњем југу окупиране Србије и у зони споредних објеката немачке политике.

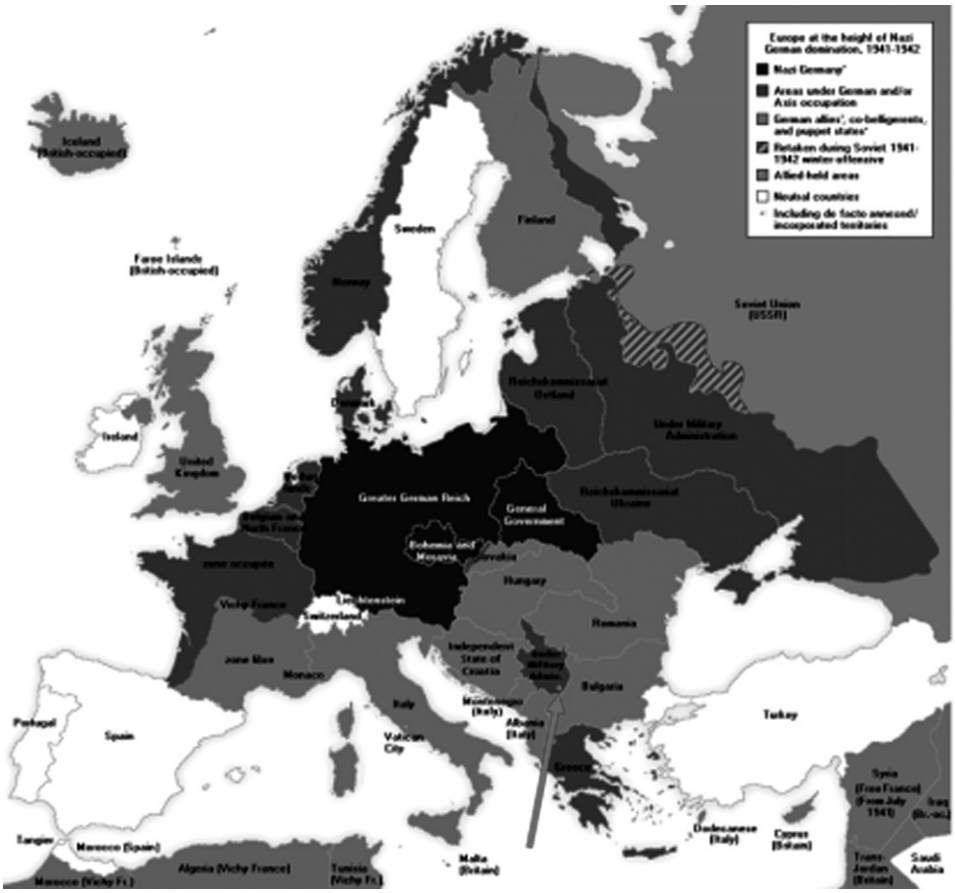

Прилог 1: Положај Лесковца у систему државно-правно преуређене „Нове Европе“ 1941-1942[16]

Основна нацистичка идеја била је да Немачка постане нуклеус и срж читавог „Великонемачког привредног простора“, у коме би све друге територије биле њој подређене. Простор Југоистока био је за Трећи рајх значајан пре свега као извор сировина, али су такође постојале и одређене привредне гране југоисточне Европе које су посматране као стратешки врло важне за употпуњавање ратне економије. Једна од њих, уз већ поменуте сировине и пољопривреду, свакако је била и текстилна индустрија. У том

[16] Карта је допуњена од стране аутора. Основа карте преузета је са: < https://hal.archives-ouvertes.fr>, (приступ: 21.7.2021).

смислу, основни интерес Трећег рајха на простору југоисточне Европе био је да се успостави несметана економска експлоатација. Главни предуслови за то били су да се формира функционална окупациона власт и да се кроз контролу територија обезбеди несметан саобраћај, круцијалан за реализацију економске експлоатације.[17]

У складу са тим, у окупираној Србији организована је окупациона управа којој је на челу стајао војни заповедник Србије. Њему директно подређени били су Војни и Управни штаб, док је војно-управна власт у окупираној земљи вршена преко обласних (Feldkommandantur), окружних (Kreiskommandantur) и месних испостава (Ortskommandantur).[18] У том погледу, у Лесковцу је, као и у другим већим градовима, формирана окружна команда бр. 867. Ова крајскоманда била је надлежна за управну власт на територијама следећих округа – лесковачког, добричког, прокупачког, куршумлијског, лебанског и власотиначког.[19]

Основна улога крајскоманде састојала се у решавању главних питања у окупираном граду – успостављање војне, привредне и управне власти, контрола доласка становништва у град и одласка из њега, издавање путних дозвола, управљање зградама намењеним за смештај окупационих установа и јединица, сарадња са управним органима колаборационистичке владе и друго.[20] Поред тога, власт су у првим месецима окупације вршиле војне јединице из састава генерал-пуковника Максимилијана фон Вајкса, али су већ крајем априла и почетком маја замењене са три посадне дивизије – 704, 714. и 717.[21] У таквој расподели одговорности, 717. посадна дивизија ангажована је на простору југоисточне окупиране Србије, са седиштем штаба у Нишкој Бањи.[22]

У првој години окупације полицијске установе нацистичке Немачке на простору окупиране Србије представљала је Ајнзацгрупа (Einsatzgruppe der Sipo und des SD), у оквиру које је деловала и Ајнзацкоманда (Einsatzkommando der Sipo und des SD).[23] Осим тога, као једина значајнија формација окупационе полиције поретка био је 64. резервни полицијски батаљон.[24]

---

[17] M. Ristović, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa,* 180-228.

[18] Milan Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941-1944,* Beograd 1979, 18. (даље: M. Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*...)

[19] Државни Архив Србије (ДАС), Безбедносно-информативна агенција (БИА), з. II, ф. 41/II, 2 – Војни заповедник за Србију – Командни штаб, Управни штаб, командантуре, Фелджандармерија, 80, „Германски административни области/ Ф.К. и К.К./ Сербия“.

[20] ДАС, БИА, IV, 12, 1 – Немачке установе у Нишу, 27.

[21] Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu,* Beograd 1992, 136.

[22] Хранислав Ракић, „Окупациони систем и илегални рад у градовима јужне Србије 1941-1944“, *Лесковачки зборник,* бр. 30 (1990), 7.

[23] ДАС, БИА, II-41/I, 20 – Полиција током окупације, 73-76.

[24] Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, Београд 2016, 198-199.

Фелдкомандантури у Нишу, надлежној за југоисточни део окупиране Србије, било је на располагање стављено делимично моторизовано 859. одељење фелджандармерије. Осим тога, на истом простору постојали су и пунктови и упоришта Абвера, као и испостава Тајне војне полиције (GFP).[25]

Превасходан задатак ових полицијских институција током прве године окупације био је да Ајзацгрупа, надлежна за простор читаве бивше Југославије, успостави базичан облик полицијске власти, што се јасно види из испостава које је засновала – Нови Сад, Осијек, Загреб, Сарајево, Скопље.[26] Ипак, мањак људства и полицијских јединица условио је чињеницом да током 1941. године ове полицијске установе нису засновале испоставе у већим местима у унутрашњости, па самим тим ни у Лесковцу. За то време полицијске задатке обављали су одреди жандармерије, који су били у саставу обласних, окружних и месних команди, као и војне посадне јединице.

Међутим, устанак који се развио током лета и јесени 1941. године показао је да таква организација окупационог система није била кадра да у потпуном обиму контролише окупирану територију. Због тога је, почетком 1942. године изведена опсежна реформа окупационог система. Она се у првом реду базирала на смањењу војних и повећању полицијских ефектива, као и изградњи знатно сложеније структуре обе гране полицијске организације, која је за циљ имала да у потпуности својом мрежом прекрије већа урбана насеља на територији окупиране Србије. У томе су представници окупационе управе видели простор за појачану контролу, омогућавање експлоатације и сузбијање устаничке делатности.

Кључни тренутак у овој реформи, представљало је формирање установе Виши СС и полицијски вођа у Србији,[27] као и постављење генерала полиције и СС-групенгирера, Аугуста Мајснера на њено чело, 24. јануара 1942. године.[28] Генералу Мајснеру директно су подређене две одвојене гране полицијске власти – Заповедник Полиције безбедности (Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD) и Заповедник Полиције поретка (Befehlshaber der Ordnungspolizei). За разлику од претходне године окупације, и Полиција безбедности и Полиција поретка су током 1942. године засновале велики број испостава у унутрашњости. Установа Заповедник Полиције безбедности овај процес реализовала је преко мреже испостава које су биле подређене

---

[25] Х. Ракић, „Окупациони систем и илегални рад у градовима јужне Србије 1941-1944“, *Лесковачки зборник,* бр. 30 (1990), 6.

[26] ДАС, БИА, II-41/I, 20 – Полиција током окупације, 74; Историјски архив Београда (ИАБ), БИА, Ludwig Teichmann, 18-3.

[27] Bundesarchiv Berlin (BAB), R 9361-III/543468, 141-142, Hitler an Meyszner, 22.1.1941; BAB, NS 7/55, 39, Befehl der RFSS, 22.1.1942.

[28] BAB, R 9361-III/543468, 143, Hitler an Meyszner, 24.1.1942.

централи у Београду.[29] Са друге стране, Полиција поретка успоставила је систем двостепене полицијске организације. Односно, централа установе налазила се у Београду и њој су биле подређене полицијске обласне команде (Polizeigebietskommandantur), којима су на локалном простору биле подређене окружне полицијске испоставе (Polizeikreisstelle).[30]

У таквој организацији окупиране Србије, у Лесковцу су успостављене испоставе обе гране полицијске власти. Наиме, Полиција безбедности основала је своју испоставу, која је за задатак имала обавештајни рад и хапшење противника окупационог режима. Односно њена улога била је превасходно у оперативној подршци одржавању реда и поретка, као и врло значајној борби против комунистичког покрета отпора.[31] За разлику од тога, Полиција поретка у Лесковцу је основала окружну полицијску испоставу број 12, која је била директно подређена обласној полицијској команди број 1 у Нишу.[32] Улога овог полицијског представништва у Лесковцу састојала се у контроли реда и поретка у граду и околини, али такође и употреби полицијских органа у сврху гушења устанка у руралним областима лесковачког краја.[33] За ту сврху, у Лесковац је распоређен један од три батаљона из састава 1. полицијског пука.[34]

У укупном погледу, систем командовања је био такав да је основни правац деловања стизао од вишег СС и полицијског вође, преко заповедника Полиције безбедности директно до полицијске испоставе у Лесковцу. За разлику од тога, по питању Полиције поретка, команде су такође стизале од вишег СС и полицијског вође, преко заповедника Полиције поретка, а затим и полицијске обласне команде у Нишу, до окружне полицијске испоставе у Лесковцу.

Ове полицијске испоставе даље су руководиле полицијским радом и за основни задатак имале одржавање реда и сузбијање покрета отпора. У том смислу, имали су право наредбе над локалним представницима колаборационистичког система безбедности. Односно, Полиција безбедности сарађивала је са представницима домаће полиције безбедности под окупацијом, док је Полиција поретка сарађивала са испоставама Српске државне страже, која је формирана у првим месецима 1942. године.[35] Такође,

[29] ИАБ, БИА, Ludwig Teichmann, 18-12.

[30] BAB, R 19/123, 98, BdO Serbien an Himmler, 18.12.1942.

[31] ДАС, БИА, I-48, 124/3, Немачке полицијске установе.

[32] BAB, R 19/123, 98, BdO Serbien an Himmler, 18.12.1942.

[33] ДАС, БИА, I-49, 39/3, Bändel Hauptmann der Schutzpolizei und Komp. Chef an PK 12, 17.12.1942; ДАС, БИА, I-49, 40/1-40/2, Bändel Hauptmann der Schutzpolizei und Komp. Chef an PK 12, 4.12.1942; ДАС, БИА, I.49, 44/1, PK 12 an PGK I, 10. 12.1942.

[34] ДАС, БИА, IV-12, 697.

[35] Небојша Стамболија, *Српска државна стража 1942–1945,* докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2020, 56-66.

на овом простору деловале су и четничке јединице Косте Пећанца, које су биле на страни окупатора и у том погледу биле активне углавном против покрета отпора.[36]

Важан фактор у статусу и положају Лесковца под окупацијом, представљале су и бугарске јединице. Наиме, крајем 1941. године дошло је до промене генералног правца у политици распореда посадних трупа окупатора. У том смислу, смањене су немачке војне ефективе, а на њихово место постављене су бугарске јединице. Тако су бугарске снаге у јачини од три пешадијске дивизије (6, 17, 21.) ушле су на територију окупиране Србије 30. децембра 1941. године. Стационирале су се у Јагодини, Ћуприји, Крушевцу, Књажевцу, Нишу, Лесковцу и другим местима. Смениле су немачку 113. и 717. пешадијску дивизију и заузеле простор до линије: Рготина – Лапово – Крагујевац – железнички завој код Краљева – Ибарска долина – Косовска Митровица – Приштина. Односно, Лесковац је спадао у сферу њиховог деловања. Улога бугарских јединица, пре свега Првог бугарског корпуса, који је деловао на територији југоисточне Србије, била је посадна функција.[37] Ове јединице су стајале под командом војног заповедника Србије и у више наврата, као и немачке окупационе јединице, извршиле тешке злочине над цивилним становништвом.[38]

Ако се погледа генерално, може се констатовати да је Лесковац имао значајно место у организацији окупационог система, посебно ако се говори о безбедносном аспекту окупационе организације власти. Основни циљ окупатора на овом простору представљала је потреба да се одржи мир и несметан саобраћај, као главни предуслов за реализацију привредне експлоатације. У том смислу, Лесковац је из угла окупационог фактора представљао један мали град, значајан у безбедносном погледу за ситуацију у окупираној Србији. Ипак, у генералном погледу, на нивоу читаве нацистичке Нове Европе, Лесковац је био практично на њеној периферији, важан искључиво у смислу економске експлоатације у оквиру својих скромних привредних капацитета.

---

[36] ДАС, БИА, II-25, 353, Kreis Leskovac – Kopfstärken der Freiwilligen und Cetnikabteilungen in Serbien mit Stand vom 15.5.1942.

[37] Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 174-175.

[38] IfZ, MA 512, s. 90, Kdr. Gen. und Befehlshaber in Serbien an den Präsidenten des serb. Ministarrates Herrn General Nedic, 16.3.1943; Стојан Николић, „Први злочини окупатора у Поречју и Лесковцу 1941. године“, *Лесковачки зборник,* бр. 12 (1972), 23-30; Хранислав Ракић, „Бојник и његова трагедија фебруара 1942. године“, *Лесковачки зборник,* бр. 12 (1972), 31-40; Бошко Крстић, „Терор бугарске окупаторске војске у Пустој Реци и Јабланици у 1943. години“, *Лесковачки зборник,* бр. 12 (1972), 55-66, и др.

Окупирани Лесковац – окупациони систем у пракси

Задатак окупационе управе на територији Србије најбоље је описао сам војни заповедник генерал Паул Бадер, почетком 1943. године, наводећи: „Главни задаци командујућег генерала и заповедника Србије су да, поред опште безбедности земље и привредних операција, гарантује безбедност саобраћајних праваца, посебно железничке пруге Београд–Ниш–Солун–Софија и Лапово–Краљево–Скопље, као и пловни пут Дунава.“[39] Односно, главни интереси окупационе управе лежали су у економској експлоатацији Србије и других територија на простору Југоистока. У том смислу, неопходно је било гарантовати безбедност и проходност железничких и пловних праваца, који су имали изузетно важно место у реализацији привредне експлоатације. Због свог положаја у односу на саобраћајне правце, као и релативне привредне развијености овог краја, Лесковац је представљао значајно место у систему безбедности и експлоатације, на нивоу окупиране Србије.

Међутим, окупациони фактор се на простору Лесковца и околине сусретао са многим проблемима у настојању да одржи своју власт и оствари постављене циљеве. У том погледу, неопходно је истаћи деловање покрета отпора, што је значајно дестабилизовало окупациони режим у пракси. Наиме, Комунистичка партија Југославије је на почетку окупације у оквиру Окружног комитета за Лесковац имала око 90 чланова партије. Убрзо је, већ 10. августа 1941. године, формиран Кукавички партизански одред, који је деловао управо у околини Лесковца.[40] Након гушења устанка у западној Србији, у јесен 1941. године, ново средиште побуне против окупације током 1942. и 1943. године постала је јужна Србија. Управо на том простору оснажени су партизански одреди и на више места су створене „слободне територије“ мањег територијалног оквира.[41]

У покушају да угуши устанак и обезбеди услове за економску експлоатацију, окупациони фактор је на простору југоисточне окупиране Србије неретко спроводио казнене експедиције, чишћење терена и вршење репресалија.[42] Овим акцијама углавном су руководиле испоставе Полиције поретка, односно полицијска обласна команда у Нишу и њена окружна

[39] IfZ, MA 512, s. 128, Kdr. Gen. und Befehlshaber in Serbien an 704. J. D; I. Kgl. Bulg. Okk. Korps; Höh. SS-u. Pol. Fhr; F.K. 599, 816, 619, 809, 24.3.1943.

[40] Немања Девић, *За партију и Тита: Партизански покрет у Србији 1941-1944,* Београд 2021, 98-99, 118-119.

[41] *Исто*, 407-423.

[42] IfZ, MA 512, 53, Kdr. Gen. und Befehlshaber in Serbien an den Höh. SS- u. Pol. Fhr, 4.3.1943, и др.

испостава у Лесковцу.[43] Полицијске јединице су на терену деловале у садејству са јединицама Вермахта, Руског заштитног корпуса, бугарског окупатора, али и квислиншких формацијама – четницима Косте Пећанца, Српском државном стражом и Српским добровољачким корпусом/Српском добровољачком командом.[44] Током лета 1942. године на простору Јастрепца и Сврљига извођена је тзв. Аћимовићева офанзива, а затим је и у новембру исте године организована Операција „Рудолф“, која је за своје поприште имала околину Лесковца и Прокупља. Међутим, из различитих разлога, ове операције нису резултирале потпуним уништењем партизанских одреда у том крају.[45] С друге стране, овакве, као и друге акције, са собом су носиле злочине и репресалије над цивилним становништвом.

Поменуте теренске операције гоњења герилских јединица и „чишћења терена“, углавном су имале један циљ – уништење партизанских одреда у сврху омогућавања несметаног саобраћаја и експлоатације. Другим речима, окупациони фактор је настојао да умири територију и стабилизује власт, да би за себе извукао привредне бенефите, у сврху чије експлоатације су и преузете све полуге вођења економске политике.[46] У том погледу треба посматрати и чињеницу да је немачки капитал услед по њих повољних услова насталих окупацијом, значајно увећао свој удео у власничкој структури предузећа из Лесковца и околине. Наравно, фокус немачког капитала усредсредио се на текстилну индустрију, експлоатацију руде и транспорт. Грађени су путеви до фабрика и рудника, добављене нове машине и ангажован већи обим радне снаге. У суштини, окупациони фактор је настојао да на све начине олакша и увећа обим економске експлоатације.[47]

Осим тога, немачки окупатор на простору Лесковца и југоисточне Србије био је врло заинтересован за прехрамбене производе. У том смислу, од прве до последње године окупације редовно су вршене реквизиције житарица, али и стоке. Тако је у првој години окупације, са подручја Лесковца и

---

[43] ДАС, БИА, I-49, 40/1-40/2, Bändel Hauptmann der Schutzpolizei und Komp. Chef an PK 12, 4.12.1942; ДАС, БИА, з. I, ф. 49, 44/1, PK 12 an PGK I, 10. 12.1942; ДАС, БИА, I-49, 39/3, Bändel Hauptmann der Schutzpolizei und Komp. Chef an PK 12, 17.12.1942.

[44] Х. Ракић, „Окупациони систем и илегални рад у градовима јужне Србије 1941-1944“, *Лесковачки зборник,* бр. 30 (1990), 5-7; Небојша Стамболија, „Команда Српске државне страже округа лесковачког 1942-1944“, *Лесковачки зборник,* бр. 53 (2013), 301-308.

[45] Н. Стамболија, *Српска државна стража 1942-1945,* докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2020, 176-181; 185-189; Н. Девић, *За партију и Тита: Партизански покрет у Србији 1941-1944,* Београд 2021, 421-423.

[46] Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату,* Београд 2002, 193.

[47] Никола Живковић, „Остварење немачких привредних планова на југу Србије“, *Лесковачки зборник,* бр. 14 (1974), 95-97.

околине у принудном облику прикупљено 1.600 вагона житарица. Током 1942. године са читавог простора југоистока Србије принудно је откупљено 6.500 вагона житарица, док је у 1943. години, која је по количини приноса била сиромашна, на истом простору реквирирано 6.700 вагона разних житарица. План за последњу годину окупације подразумевао је 6.000 вагона, али, судећи по доступним подацима, он није испуњен.[48]

Да је реквизиција представљала један од најважнијих задатака окупационе управе потврђује наредба војног заповедника Србије, упућена подручним органима у пролеће 1943. године. У њој је највиши представник војно-окупационе власти строго делегирао одговорности у оквиру извођења реквизиције. Своју улогу су добиле готово све главне војно-управне, полицијске и привредне институције са локалног простора, укључујући и представнике тзв. Владе народног спаса. Осим тога, на самом почетку наредбе јасно се ставља до знања да прикупљени износ житарица у претходној години није довољан и да у текућој години њени резултати морају бити знатно већи.[49] То са једне стране открива готово апсолутни примат, који је привредна експлоатација, уз безбедносна питања, имала у оквиру окупационе управе у Србији. С друге стране, овај документ треба тумачити и у погледу неповољног развоја догађаја на Источном фронту, односно немачког пораза у Стаљинградској бици, услед чега је притисак на окупиране народе значајно порастао.

Такође, врло важан аспект експлоатације овог простора током Другог светског рата јесте одвођење људства у Немачку и њихово коришћење за рад. У том погледу, неопходно је поменути да је са простора југоисточне Србије, непосредно по окончању Априлског рата, у заробљеништво одведено око 12.000 људи, просечне старости 29 година.[50] Убрзо по окупацији, прибегло се различитим облицима прибављања радне снаге за добровољни одлазак на рад у нацистичку Немачку. Радници су пропагандом врбовани и до 18. октобра 1941. године, према писању квислиншког листа *Ново време,* у Трећи рајх је из Лесковца отишло већ седам транспорта радника.[51]

Нешто касније уведена је и радна обавеза, као и казнено-поправни рад. Односно, по основу ситних прекршаја, лица су слата на принудне радове у Немачку. Према истраживању Николе Живковића, преко 9.000 радника одведено је током окупације са југа Србије на рад у Немачку и Бугарску. На овај начин је у погледу радне снаге додатно ојачавана ратна економија

[48] *Исто*, 97-98.

[49] IfZ, MA 512, 69, Kdr. General und Bfhl. In Serbien an alle Feld- und Keiskommandanturen, 9.3.1943.

[50] Никола Живковић, „Коришћење економског потенцијала југа Србије од стране окупатора 1941. до 1944. године“, *Лесковачки зборник,* бр. 25 (1985), 131.

[51] „Из Лесковца полази у Немачку седма група радника“, *Ново време,* 18.10.1941, 4.

Трећег рајха, за коју је Лесковац представљао само један од неколико хиљада урбаних насеља у окупираној Европи, чији су привредни капацитети били нашироко експлоатисани за потребе стварања нацистичке Нове Европе.

Списак извора и литературе

Необјављени извори:
Bundesarchiv Berlin Lichterfelde (BAB):
NS 7 – SS- und Polizeigerichtsbarkeit
R 19 – Hauptamt Ordnungspolizei
R 9361-III/543468 – „Meyszner August“.

Државни архив Србије (ДАС):
Безбедносно-информативна агенција (БИА)

Institut für Zeitgeschichte München (IfZ):
MA 512 – Records of German Field Commands: War Areas, Occupied Territories and Others

Историјски архив Београда (ИАБ):
Безбедносно-информативна агенција (БИА)

Штампа:
Ново време

Објављени извори:
Становништво по вероисповести и матерњем језику по попису од 31. марта 1931. године, Београд 1945.

Литература:
Алексић, Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату,* Београд 2002.
Borković, Milan, *Kontrarevolucija u Srbiji: Kvislinška uprava 1941-1944,* Beograd 1979.
Dedijer, Vladimir, Anić, Života, *The Nazi eastern policy and Yugoslavia*, u: The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945*,* Belgrade 1977, 313-330.
Девић, Немања, *За партију и Тита: Партизански покрет у Србији 1941-1944,* Београд 2021.
Димитријевић, Бојан, *Војска Недићеве Србије*, Београд 2016.
Гашић, Ранка, „Лесковачка текстилна индустрија до Другог светског рата“, *Лесковачки зборник,* бр. 49 (2009), 93-100.

Илић, Саша, „Неоправдана нада: Робна размена Југославије и увећаног Трећег рајха 1938-1939. године“, *Анали Правног факултета у Београду,* 3/2020, 111-138.

Janjetović, Zoran, *Nemci u Vojvodini,* Beograd 2009.

Kačavenda, Petar, *Nemci u Jugoslaviji 1918-1945,* Beograd 1991.

Крстић, Бошко, „Терор бугарске окупаторске војске у Пустој Реци и Јабланици у 1943. години“, *Лесковачки зборник,* бр. 12 (1972), 55-66.

Lee, Stephen J., *European Dictatorships 1918-1945,* Routledge 2008.

Marjanović, Jovan, *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941,* Beograd 1963.

Mazover, Mark, *Hitlerovo carstvo: Nacistička vladavina u okupiranoj Evropi,* Beograd 2019.

Mitrović, Andrej, *Ergänzungswirtschaft: The theory of an integrated economic area of the Third Reich and Southeast Europe (1933-1941)*, u: The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945*,* Belgrade 1977, 7-41.

Николић, Стојан, „Први злочини окупатора у Поречју и Лесковцу 1941. године“, *Лесковачки зборник,* бр. 12 (1972), 23-30.

Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu,* Beograd 1992.

Ракић, Хранислав, „Бојник и његова трагедија фебруара 1942. године“, *Лесковачки зборник,* бр. 12 (1972), 31-40.

Ракић, Хранислав, „Окупациони систем и илегални рад у градовима јужне Србије 1941-1944“, *Лесковачки зборник,* бр. 30 (1990), 5-11.

Ракић, Хранислав, Николић, Стојан, „Раднички покрет Лесковца од 1937. до 1940. године“, *Лесковачки зборник,* бр. 3 (1963), 18-25.

Ristović, Milan, *Nemački novi poredak i jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45: planovi o budućnosti i praksa,* Beograd 2005.

Савић, Олга, „Географски положај Лесковца“, *Лесковачки зборник,* бр. 2 (1962), 5-8.

Стамболија, Небојша, „Команда Српске државне страже округа лесковачког 1942-1944“, *Лесковачки зборник,* бр. 53 (2013), 301-308.

Стамболија, Небојша, *Српска државна стража 1942-1945,* докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2020.

Стојковић, Живан, Стојчић, Слободанка, Ракић, Хранислав, *Историја Лесковца,* Београд 1992.

Трајковић, Драгољуб, „О почецима лесковачке текстилне индустрије“, *Лесковачки зборник,* бр. 7 (1967), 157-169.

Vinaver, Vuk, *Svetska ekonomska kriza u Podunavlju i nemački prodor 1929-1935,* Beograd 1987.

Живковић, Никола, „Коришћење економског потенцијала југа Србије од стране окупатора 1941. до 1944. године“, *Лесковачки зборник,* бр. 25 (1985), 131-138.

Живковић, Никола, „Остварење немачких привредних планова на југу Србије“, *Лесковачки зборник,* бр. 14 (1974), 95-100.

Weinberg, Gerhard, *A World at Arms: A Global History of World War II,* Cambridge University Press 1994.

Интернет сајтови:

https://hal.archives-ouvertes.fr

Summary

Radosav Tucović

OCCUPIED LESKOVAC (1941-1944) IN THE NAZI “NEW EUROPE”: IDEOLOGICAL AND PRACTICAL DETERMINATION

The Nazi project of the New Europe did not represent a fully rounded and pre-formed plan for the reorganization of the entire continent but was adjusted by the unfoldings on the military field. In this sense, economic exploitation is set as one of the primary tasks in the occupied territories. In some areas, it was carried out without major problems, while in some parts of occupied Europe, resistance to the occupation significantly hindered the realization of Nazi Germany’s economic plans.

In that respect, the position of Leskovac in Nazi New Europe should be observed. This city in the south of occupied Serbia had a double significance for the Nazi Germany. Their basic task in this area was to maintain peace and security, through the suppression of the uprising and thus to enable unhindered economic exploitation. These two goals complement each other for the reason that security guaranteed exploitation, while the requisition of cereals and the transport of raw materials and products from Leskovac factories were ensured by the action of the police authorities.

If we look at it in general, the ideological significance of Leskovac in New Europe was peripheral to the Third Reich and limited to its modest economic capacities. On the other hand, this city was located in the centre of a region that was unstable by the occupiers and in whose rural parts there was an active resistance movement. In that sense, the occupation practice in Leskovac and its surroundings was guaranteed by the economic plans of Nazi Germany, but also by the action of the resistance movement in this area.

Немања Девић
Институт за савремену историју,
Београд
Маја Станојловић
самостални истраживач,
Неготин

УДК 355.089(497.11)"1941/1942"
355:929 Игњатовић М.

ПАРТИЗАНСКИ ПОКРЕТ НА ЈУГУ СРБИЈЕ И СЛУЧАЈ МИЛИСАВА ИГЊАТОВИЋА ЈАНКА 1941-1942.

Апстракт: Устанак и партизански покрет на југу Србије имали су низ специфичних особина у односу на друге делове окупиране земље. Први формирани и најактивнији партизански одред у овом крају, Озренски НОП одред, пролазио је 1941/1942. кроз више фаза у развоју, проживљавајући и врло упечатљиву кризу крајем 1942. године. На основу новооткривених примарних историјских извора, докумената похрањених у Архиву Србије и Историјском архиву Ниша, реконструисани су кључни проблеми са којима се партизански покрет суочавао у овом делу Србије, пре свега кроз биографију политичког комесара Милисава Игњатовића Јанка и судбину његових бораца. Рад указује на мање познате сегменте из историје партизанског покрета у јужној Србији и описује феномене на којима није указивано у постојећој литератури о НОБ-у.
Кључне речи: партизани, јужна Србија, револуција, револуционарни терор, грађански рат, Милисав Игњатовић Јанко, политички комесар

Озренски и Сврљишки партизански одред: кључни моменти у ратовању 1941-1942.

У ужој Србији у периоду јул–август 1941. формирана су 23 партизанска одреда. Главнина партизанских снага деловала је у западној Србији, Шумадији и Поморављу: тамошњих десетак одреда, од самог формирања, имали су од 50 до 250 људи. Приметно је да је, како се одмицало од жаришта устанка, опадао и утицај КПЈ.[1] Другачији менталитет становништва, различите устаничке традиције, слабије организације у неиндустријским областима, али и њихове слабе везе са централом, без сумње су утицали на то. На југу Србије током лета прве ратне године формирани су: Расински, Озренски, Кукавички, Топлички и Врањски

[1] Венцеслав Глишић, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941-1942*, Београд, 1975, 47.

одред. Радило се углавном о мањим војним формацијама, бројног стања од 40 до 80 наоружаних герилаца.[2]

У средишту нашег истраживања јесте Озренски партизански одред, подређен Окружном комитету (ОК) КПЈ Ниш, чије ће тежиште војног и политичког деловања бити усмерено на простору Алексинца, Ражња и Сокобање. Ова јединица формирана је 2. августа 1941. крај манастира Свети Стефан, као први партизански одред у овом делу Србије.[3] Њен састав био је шаролик: од 36 бораца колико се окупило у првом борбеном строју, било је пет правника, два инжињера, четири учитеља и наставника, три студента, по један лекар, војно лице и општински деловођа. Скоро сви су били предратни чланови КПЈ, наоружани са 36 пушака и четири пушкомитраљеза. Присуство већег броја интелектуалаца значило је и већи број резервних официра, што је појачавало борбену перспективу јединице – и Озренски одред је заиста током устанка извео најуспешније акције на југу Србије.[4] Према инструкцијама руководства КПЈ за Србију, у штабу су били: „Командант (по могућности стручно лице), његов заменик (треба да буде партијац), политички комесар (храбар и политички јачи човек), партијски секретар (члан ОК или неки партијац с квалитетима члана ОК)“.[5] Међутим, кроз превагу политичких руководећих органа над војним, кључна фигура у јединици постајао је политички комесар: према постојећим инструкцијама, ако је командант био „глава одреда“, онда је комесар морао да буде његова „душа“.[6] За првог команданта Озренског одреда партијска организација изабрала је Радоја Вујошевића, а за политичког комесара Ивана Вушовића.

Ова јединица врло брзо је започела своја ратна дејства. Окружни комитет КПЈ из Ниша је у извештају Покрајинском комитету КПЈ за Србију од 9. августа побројао активности партизана у зони Озрена: „Партизански одреди у Озрен планини и Јастребцу су формирани и већ делују. Озренски

---

[2] Митар Ђуришић, *Партизански одреди у Србији 1941*, Београд, 1982, 37; Живојин Николић, *Југоисточна Србија у Народноослободилачком рату и револуцији 1941–1945*, Београд, 1979, 49; Венцеслав Глишић, „Развој и делатност КПЈ на територији ОК Лесковац 1941–1942“, *Лесковачки зборник*, 16/1976, 11.

[3] Никола Рачић, *Источна Србија у рату и револуцији, хронологија*, Зајечар, 1984, 56.

[4] Драгољуб Дејановић, *Два одреда. Прилог за историју НОБ-а Нишког ратног округа*, Ниш, 1965, 23–24.

[5] *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије* (даље: Зборник НОР), том IX, књига 1, 3.

[6] Војни архив (даље: ВА), фонд Народноослободилачка војска Југославије (даље: НОВЈ), 1641-6-2; *Зборник НОР*, II-1, 136□37; Никола Живковић, „Политички комесар и његова улога у Народноослободилачком покрету до доношења статута пролетерских бригада фебруара 1942. године“, *Историја 20. века*, бр. 11 (Институт за савремену историју, Београд, 1970), 367–393.

одред разоружао 1 жандармер. станицу од 5 жанд. Запаљена камара жита омрзнутом велепоседнику из Алексинца и уништена му вршалица. Пуни успех – добар утисак. Држе се зборови и конференције мањег и већег обима усред дана у селима. Секу се жице и бандере. На Озрену се налази познати Дијаманштајн (Технише унион) професионални авантуриста који преклиње и моли да га не најуримо јер не зна где ће са својим животом. Снисходљив је и покоран. Одговорите шта ћемо са њиме. Партизани из Озрена предлажу да се познати троцкиста Перуничић филозоф са универзитета ухапшен и стрељан због ранијих грехова. Сада се уплашио и моментално не смета. Дали смо налог да се ухапси а Ви нам одмах јавите да ли да га стрељамо?"[7] После низа мањих диверзија, као и неколико напада на жандармеријске станице, одред је 24. августа извршио напад на варошицу Ражањ. Иако је улазак партизана у средиште среза био временски ограничен (повукли су се истог дана), акција је имала већи одјек, будући да је овом приликом ликвидирана жандармеријска станица, демолирана зграда среског начелства и спаљена општинска архива. Иста акција донела је и прву жртву – једног погинулог борца Озренског НОП одреда.[8] Након већег прилива бораца, из овог одреда се средином септембра издвојила једна група, која ће постати језгро за формирање новог, Сврљишког (Нишавског) НОП одреда.[9]

Мада је регистровано и неколико сукоба са немачким и бугарским снагама, видљиво је да је акценат борбе партизана у овој области стављен на сукоб са унутрашњим непријатељем. Доста пажње у првој фази устанка посвећено је и борби против „пете колоне". У више места ликвидирани су жандарми, припадници четничких одреда Косте Пећанца и њихови помагачи.[10] Приликом упада партизана у Сокобању 24. октобра, коју су бранили четнички одреди, заробљен/ухапшен је један број четника и антикомунистички оријентисаних грађана – и над њима је извршена смртна казна. Исто се десило и три недеље касније са заробљеним четницима војводе Узелца. Ти догађаји допринели су заоштравању грађанског рата.[11] Оружане снаге српских власти под окупацијама појачале су у наредним данима потере за озренским партизанима, услед чега се повећао и број њихових сукоба. До одсудне борбе дошло је 27. новембра у селу Јошаници, када је Озренски НОП одред уништен од 11. оружаног одреда из састава снага генерала Недића. У овој борби изгубило је живот чак 45 партизана, укључујући и цео штаб одреда. Видећи да му нема спаса, рањени командант

[7] Архив Србије Железник (АСЖ), Ђ-2, ПКС-6.

[8] Н. Рачић, *н. д.*, 70; Д. Дејановић, *н. д.*, 26-34.

[9] Драгољуб Мирчетић, *Окружни комитет Комунистичке партије Југославије за Нишки округ 1941–1944*, Ниш, 1977, 39.

[10] Историјски архив Ниш (ИАН), фонд СУБНОР среза Нишког, *Историјат Озренског одреда*.

[11] Д. Дејановић, *н. д.*, 49-50.

одреда Димитрије Драговић је извршио самоубиство, док је комесар Иван Вушовић заробљен и стрељан. Већина преживелих бораца се потом разбежала кућама – у строју их је остало свега петнаестак.[12] Сличну трагедију Сврљишки одред доживео је 12. децембра у борби код Кренте. Од тих догађаја партизански покрет у овом делу Србије нашао се у дефанзиви.

Током децембра 1941. преостали партизани Озренског одреда подељени су у три мање герилске групе и упућени у три среза (Сокобањски, Алексиначки и Нишки), да ту продуже активности и преброде прву ратну зиму. Услови за даљу борбу били су изразито неповољни, а преостали партизански борци страдали су један за другим. Међутим, у исто време овдашњи партизани доживели су једну околност која им је ишла на руку: после организованог бекства заточеника из логора на Црвеном крсту 12. фебруара 1942, један део њих прикључио се управо остацима Озренског одреда. Јединица је тада реорганизована и подељена у две чете од по 30 бораца.[13]

Борба озренских и сврљишких партизана је и у првој половини 1942. претежно имала карактер грађанског рата. Уочљиво је да је на овом поднебљу, упркос релативно добрим односима ЈВуО и НОП на југу Србије у поређењу са другим крајевима (сукоби ова два покрета, за разлику од западне Србије, започели су тек крајем 1942. и почетком 1943. године), рано испољен комунистички „класни радикализам“. Прве особе повезане са Равногорским покретом ликвидиране су већ у пролеће и лето 1942,[14] да би сукоб кулминирао током јула. „Толерантан однос четника Драже Михаиловића према партизанима у току 1942, нарушаван је повремено мањим испадима од стране партизана, као што је био напад Јабланичко-пасјачког и Лесковачког одреда у селима Лалинце и Тумба у септембру 1942, или када је уништен Обласни горски штаб, који је био надлежан за територију Нишког округа јула 1942. од стране Нишавског партизанског одреда“, пише историчар Венцеслав Глишић, покушавајући да дâ хронолошке оквире првих сукоба.[15] Иако Глишић наглашава да се радило о мањим, локалним сукобима, који су се сводили махом на међусобна разоружавања и који нису однели много жртава, партизански напад на *горски штаб број 43* био је и више него бруталан. Радило се о нишком штабу ЈВуО који је, смештен у појатама на Сувој планини, започео организацију покрета у том округу. На његовом челу био је капетан Миленко Рељић, један од официра који су са Драгољубом Михаиловићем дошли на Равну гору у мају 1941. и био један од његових ближих сарадника. Рељићеву

[12] АСЖ, Ђ-2, ПКС-42; Д. Дејановић, *н. д.*, 74–78; Д. Мирчетић, *н. д.*, 97.

[13] ИАН, СУБНОР, *Историјат Озренског одреда*.

[14] Д. Дејановић, *н. д.*, 108, 152.

[15] Венцеслав Глишић, „Грађански рат у Јужној Србији“, *Српски југ*, 1/1994, 32.

групу напали су 16. јула 1942. (није до краја јасно да ли по наређењу виших форума или самоиницијативно) партизани Озренског одреда у селу Космовцу код Сврљига.[16] Над заробљеницима, међу којима је било и рањеника, применили су оштре казне: три официра, укључујући и Рељића, стрељали су, а четири војника обесили. Остале су пустили кућама.[17]

Њихову бруталност у обрачуну са националистима потврђује и неколико написа из листа *Ново време* из маја и јуна 1942, у којима је побројено неколико злочина. „За време претреса терена у једној јарузи, иза положаја комуниста, на Рињским планинама, јужно од гребена Пирамида пронађено је у снегу више свежих унакажених лешева зверски побијених и закланих сељака из села Моклишта. Препознати су лешеви: претседника Моклишке општине, једног четника и шесторице сељака из околних села. Сви су ови сељаци клани иза потиљка, ноге и руке су им пребијене, очи ископане, главе скалпиране и кожа са тела дерана. На месту где су ова зверства извршена стоје видни трагови великих локава сасушене крви невиних жртава.“[18] Или: „Владини одреди који су вршили претресање терена на Зеленом Врху тек су сада открили један нови доказ комунистичких злочинстава. У једној руци нашли су 40 лешева сељака међу којима је било и жена, и неколико четника. Комунистички бандити су своје жртве убијали на најсвирепији начин разбијајући им лобање пијуцима. Неке су и клали. Владини одреди настављају и даље патролирања на терену како би открили евентуалне остатке неке банде чији је још неки члан остао у животу“.[19] Иако су ови извештаји садржали јасну пропагандну и идеолошку црту, видљиво је да су описи свирепости из револуционарног терора у пролеће 1942. посебно карактеристични за област Озрена. Та чињеница се углавном пренебрегава у тумачењима учесталих потера снага Српске владе за припадницима партизанског покрета, до којих је дошло у другој половини године.[20]

Бугарске акције против партизана, праћене бројним насиљима над цивилним становништвом, а спроведене у другој половини јуна 1942, нису пружиле жељене резултате. Од јула до септембра, на подручју Јастрепца и Сврљишких планина, где по оцени немачког генерала Бадера „није дошло до смиривања устанка“, трајала је до тада најсистематичнија офанзива у циљу чишћења дела јужне Србије од партизанских снага. Офанзивом је у првој фази непосредно руководио министар унутрашњих послова Српске владе Милан Аћимовић, па је у народу остала упамћена и као *Аћимовићева офанзива*. У акцији су се ангажовале српске антикомунистичке снаге, са

[16] *Зборник НОР*, I–4, 136–143; Ж. Николић, *н. д.*, 314; Д. Дејановић, *н. д.*, 152.

[17] АС, БИА, IV-40, *Провале и издаје у току Другог светског рата у Нишу*.

[18] „Успешне борбе са сврљишким и озренским комунистичким одредом”, *Ново време*, 6. 5. 1942.

[19] „Пронађено 40 жртава”, *Ново време*, 6. 6. 1942.

[20] *Зборник НОР*, I–21, 463.

око 2.000 људи, које су најпре направиле широк обруч око преосталих партизанских одреда како они више не би могли да прелазе у друге крајеве; обруч би онда постепено био сужаван, а ангажовање сеоских милиција и локалних потера требало је да партизанске групе натера у фронтални судар са СДС/СДК, у којем би оне коначно биле разбијене.[21] Припадници војних снага Српске владе у овај окршај су пошли са великим очекивањима, али је већ на самом почетку акције дошло до проблема: услед недовољне конспирације, један од официра команде СДС у Нишу, раније повезан и са КПЈ, одао је читав план непосредно члановима ОК КПЈ Ниш и благовремено им сигнализирао опасност. То је условило ток акције и допринело да се партизанске групе поделе и боље прикрију на терену, у задњем моменту пре самог напада.[22]

Сукоби владиних снага са Озренским и Сврљишким партизанским одредом започели су почетком јула, а кулминирали су крајем месеца кроз борбе у Сврљишким планинама. Нападачи су тамо успели да уз помоћ мештана открију део партизанских положаја и принуде их на вишедневне борбе. Потерне снаге нигде нису наишле на читаве партизанске одреде, али су у појединим селима успевали да пронађу групе или изоловане појединце. Укупно је у овом крају током трајања сукоба живот изгубило више од 60 партизана, међу којима су били и неки од организатора устанка. Тако су већ у августу ликвидирана два одреда који су од 1941. били најактивнији у јужној Србији. Током августа офанзива је настављена у зони Јастрепца.[23]

Борци који су преживели ову акцију запамтили су је као најтежи период ратовања – остајали су усамљени у земуницама, дуго на ивици живота и смрти, без муниције, хране, чак и без воде. Неки од њих, поготово они опкољени у ретко насељеним планинским селима око Сврљига, били су принуђени да у недостатку хране данима једу само траву. Зато су борбе у лето 1942. и *Аћимовићева офанзива* били урезани дубоко у сећање и породицама жртава и преживелима на југу Србије, јер су на неки начин страдали сви који су довођени у везу са КПЈ и партизанским покретом. Међу партизанима је посебно болно одјекнуло заробљавање њихових команданата Васе Анђелковића Албанца и Александра Стојанова Неофита, који су убрзо потом погубљени у нишком лагеру. Више њих било је и проказано;

[21] Миливоје Перовић, *Јужна Србија*, Београд, 1961, 179; Д. Мирчетић, *н. д.*, 104.

[22] Д. Мирчетић, *н. д.*, 50–51. Бугарска обавештајна служба је у једном извештају из друге половине 1942. констатовала ненаклоњеност српских власти окупатору, која се каткад манифестовала и кроз помоћ партизанима: „И када се не слажу са партизанима, српски административни органи скоро никад не помажу искрено наше јединице у борби са партизанима. Они обично, или не дају о партизанима, или их дају касно и тако нетачно, да би им се дала могућност да се сакрију“ (*Зборник НОР*, I–4, 294).

[23] Д. Дејановић, *н. д.*, 152–155; Д. Мирчетић, *н. д.*, 103–104.

двојицу руководилаца (Данила Прицу и Видена Тасковића) у селу Лалинац ликвидирали су на спавању њихови јатаци.[24] На сличан начин, нешто раније, у селу Тијовац је на превару ликвидиран и некадашњи командир партизанске чете, учитељ Душан Тривунац Драгош. Међу комунисте се од тада посебно увукао страх од издаје.[25]

Након свих ових борби, од Озренског партизанског одреда преостали су само остаци, тачније неколико неповезаних група – слично као у зиму 1941/1942. Једна мања група (око пет бораца) остала је у околини Ниша, друга група исте јачине око Алексинца, трећа са око 20 бораца наставила је да делује у околини Ражња.[26] Током октобра 1942. ОК КПЈ Зајечар, који је први успоставио везу са овим партизанима, наредио је окупљање расутих партизанских група, ојачавање тамошњих партијских организација и њихово повезивање са групом која је остала на територији Књажевца. Очекивано је да се од свих ових група формира нови партизански одред, а за мисију њиховог повезивања и учвршћивања одређен је партијски функционер Милисав Игњатовић Јанко.[27]

Ко је био Милисав Игњатовић Јанко?

Име Милисава Игњатовића Јанка, као узорног и посвећеног комунистичког илегалца, помиње се у више хроника НОР-а и радничког покрета. Рођен је 1911. у селу Велики Крчимир у Заплању, школовао се и живео у Нишу (где му је отац држао кафану), али у доступној литератури и мемоаристици нема сачуваних детаља о томе када је и како пригрлио комунистичку идеју. Могуће је да се акцији КПЈ придружио током школовања на Правном факултету у Београду, где је током 1930-их створено снажно партијско упориште. Од детаља из његовог приватног живота сазнајемо да је дипломирао 1934, пред рат био ожењен, а у браку добио једно дете. До његовог значајнијег партијског ангажовања долази 1937, када као млад адвокатски приправник преузима изградњу инфраструктуре КПЈ у Нишу. У овом граду од 1929. до 1933. није постојала партијска организација, да би од тада започела „спора“ обнова, која је четири године касније резултирала збиром од „четрдесетак организационо неповезаних чланова партије“. На чело обновљеног Месног комитета КПЈ за Ниш од 1938. долази управо Игњатовић, један од млађих партијских кадрова лојалних новом генералном секретару Јосипу Брозу Титу. Од идуће године тај комитет ће преузети и функцију Окружног комитета КПЈ за Нишки округ, који ће обухватити

[24] Д. Дејановић, *н. д.*, 170.
[25] *Исто*, 134.
[26] ИАН, СУБНОР, *Историјат Озренског одреда*.
[27] Д. Дејановић, *н. д.*, 169.

девет срезова и пред рат 1941. имати око 70 активних чланова КПЈ.[28] Међутим, Игњатовић неће стајати и на челу Окружног комитета, већ ће остати само његов члан. Не можемо тачно знати узрок његове смене, мада се одређени наговештаји могу наћи у мемоарским записима Светозара Вукмановића Темпа, тада члана партијског руководства КПЈ у Србији. Вукмановић наводи да је 1939, обилазећи нишку партијску организацију, био задовољан њеним развојем, али не и секретаром Игњатовићем, који је затајио у задацима који су му били поверени. „Био сам љут и запријетио сам да ћу тражити да се расправља о његовом опстанку у Партији", пише Вукмановић.[29] Због овог незваничног партијског укора, који је припадницима те политичке организације неретко падао теже од физичког кажњавања, Игњатовић је доживео неку врсту нервног слома, о чему је Вукмановића известио Сретен Жујовић.

„-Јуче преподне дошао је Игњатовић – почео је Жујовић чим сам крочио у собу. -Како је падала киша, био је сав блатњав. А, осим тога, био је веома потиштен. Ушао је без поздрава. Сео је на кревет и гледао ме некако очајнички. Онда је почео да плаче... бацио се на кревет и почео се трести од плача. Можеш мислити како сам се уплаишио! Помислио сам на најгоре. Пришао сам му и запитао га: 'Шта се догодило?' 'Ништа!' 'Да није извршена провала?' 'Није.' (...) 'Па шта ти је онда?' 'Ја не ваљам.' Жујовић је наставио: -Пустио сам га да се мало смири. А онда сам почео да га испитујем како бих сазнао шта се заправо догодило. После извесног времена почео је причати, заправо, исповедати се. Рекао ми је да осећа да није за нашу организацију. Признао је како је пре неки дан гледао тебе и мене док смо дискутовали о прогласу. Чинило му се да живимо са сваком речју, да се одушевљавамо ефектом који ће проглас изазвати у граду. За себе је рекао да ништа не осећа, да му је хладно око срца. Било ми је јасно да је са њим свршено као са чланом Партије. Сложио сам се са таквом оцјеном и договорили смо се да Игњатовића одстранимо из руководства; за секретара смо изабрали једног жељезничког радника, родом из Ниша."[30] Било је то прво партијско кажњавање и смена, али наговештај о психичком слому Милисава Игњатовића Јанка, који ће током рата добити и трагичне размере.

Није сигурно на који начин је партијски рехабилитован, али се Игњатовић у јулу 1941. помиње, у својству партијског функционера, као активни учесник у стварању партијских повереништава у срезовима

[28] Д. Мирчетић, *н. д.*, 14.

[29] Светозар Вукмановић Темпо, *Револуција која тече. Мемоари*, књига 1, Београд, 1971, 120.

[30] *Исто*, 128.

Нишког округа где пре рата није било организованих ћелија КПЈ.[31] У мемоарској грађи, насталој на основу сећања учесника првих устаничких акција, помиње се као један од првих нишких комуниста који илегално напушта град и са неколицином сабораца ствара језгро за формирање партизанског одреда.[32] Игњатовића налазимо међу борцима Озренског партизанског одреда, да би током септембра 1941. са групом од 30 бораца прешао у новоосновани Сврљишки (Нишавски одред), где ће се налазити на функцији партијског руководиоца и заменика политичког комесара одреда.[33] Што као борац, што као руководилац, Игњатовић ће проћи све окршаје и искушења које су имале ове две јединице током 1941/1942. У том периоду долази до изражаја његова ауторитарност и то тако да доминира и над командантом. Интересантно је да је наметнуо своју вољу целој команди одреда до те мере да их је чак критиковало руководство КПЈ из Ниша, са примедбом „да се партија у Одреду појављује као наредбодавац, док, у ствари, она треба да убеђује и руководи, а не да заповеда.“[34] У свом делу *Руковођење Народноослободилачком борбом у Србији 1941-1945.* историчари Венцеслав Глишић и Гојко Миљанић износе оцену да је приликом те опомене покрајински комитет „вероватно имао у виду саветовање комуниста оба одреда у Горњем Рињу 15. јануара 1942, где је провејавао овакав став: на њему су смењени неки војни руководиоци, а други удаљени из одреда, док су неки чланови Партије због ‘интелектуалштине’ искључени.“[35]

Преломни догађај у биографији овог револуционара била је тзв. Аћимовићева офанзива 1942. године. Након јулских борби у околини Сврљига, Игњатовић је остао са свега двојицом партизана; сви остали су изгинули или били заробљени.[36] Стратегија владиних снага у гоњењу преосталих била је следећа: „Пошто се увидело да је известан број бандита из свих одреда ипак успео да се у кукурузима, појатама, пећинама и шумама прикрије, то је наша акција добила други карактер. Наши одреди посели су сва села, све изворе воде, све прилазе и од те акције очекивали смо, разуме се, резултате, јер су чланови ових банди морали доћи или по воду или по хлеб. Такав начин акције дао је изванредно добре резултате, јер после три дана почели су да се извлаче бандити из својих склоништа и да траже храну и воду. [...] На исти начин ухваћен је и Васа Албанац, командант Сврљишког комунистичког одреда.“[37] Други партизани падали су издајом

[31] Д. Мирчетић, *н. д.*, 32-33.

[32] ИАН, СУБНОР, *Историјат Озренског одреда*.

[33] Д. Мирчетић, *н. д.*, 39.

[34] *Зборник НОР*, 1-3, 60.

[35] Венцеслав Глишић, Гојко Миљанић, *Руковођење Народноослободилачком борбом у Србији 1941-1945*, Београд, 1994, 124.

[36] *Исто*, 132.

[37] Д. Дејановић, *н. д.*, 164.

сељака, убијани ноћу од јатака – некадашњих сарадника, а неки су се и сами предали и постајали полицијски провокатори. По селима су похапшене стотине партизанских јатака и помагача; само из Великог Крчимира, родног села М. Игњатовића, ухапшено је и депортовано у логоре око 80 лица, од чега 64 њих у Норвешку. Готово половина њих нису дочекали крај рата; помрли су и подлегли тортури или просто стрељани.[38] Његови најближи, мајка отац и брат, још су раније били похапшени и као таоци са породицама других партизанских вођа држани у логору на Црвеном крсту у Нишу.[39]

Дуги маршеви, непроспаване ноћи, смрт ближњих, гладовање, страх од издаје који се претварао у параноју – све је кидало нерве и мењало људску личност. Промене у физиономији партизанског покрета огледају се и у лику Милисава Игњатовића Јанка. Његово кретање до октобра 1942. није сасвим јасно, а у неким исказима помиње се чак и да је, потпуно изолован, проживео преко 40 дана скривен у једној пећини изнад Сићева.[40] С друге стране, у литератури се може наћи податак да се он од септембра кретао са својим сарадницима из нишке комунистичке групе, Конрадом Жилником Слободаном (новим командантом Озренског одреда) и Душаном Тасковићем Срећком (секретаром СК КПЈ за Сврљиг), штићен једном мањом групом партизана. Пошто је међу њима тројицом настао сукоб око даљег руковођења борбом („нездрава борба за власт“, како тумачи Д. Мирчетић)[41], ОК КПЈ из Зајечара, са којим су успели да остваре контакт, одредио је Игњатовића да прикупи бивше борце два одреда, веже их са саборцима из Књажевца, „среди партијске организације“ и покрене обнављање одреда.[42] Његов први извештај са терена добили су 13. октобра 1942; надређене је обавештавао да је прикупио део чланова КПЈ, али да још увек ради на сабирању група које су биле разбијене после летњих борби.[43] Током истог месеца и Покрајински комитет КПЈ за Србију одобрио је потезе зајечарског руководства: „То смо решили да ви привремено држите везу са Сврљишким и Озренским одредом и да их помогнете да се среде и учврсте. Овлашћујемо вас да извршите саслушање о досадашњем раду свих другова одговорних у ова два одреда и да спроведете реорганизацију и даљу контролу над њима. То ће бити дотле док ПП не одлучи да ОК у Нишу поново преузме везе са њима.“[44] Промена је, дакле, била крупна: територија два одреда изузета је из надлежности једног и поверена другом окружном комитету; предвиђено је да се изврши и нека врста истраге над руководиоцима и борцима о њиховом држању

[38] *Исто*, 115.
[39] Мирослав Миловановић, *Логор на Црвеном крсту у Нишу*, Београд, 1986, 96.
[40] АС, БИА, *Провале и издаје у току Другог светског рата у Нишу*.
[41] Д. Мирчетић, *н. д.*, 305.
[42] В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 219-220.
[43] *Зборник НОР*, 1-4, 141.
[44] Наведено према: В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 220.

током и након непријатељске офанзиве; уз широка овлашћења за ту мисију одабран је Милисав Игњатовић. „Некако сам од другова начуо да је Јанку од стране ових другова било обећано да ће постати члан ОК-а“, појасниће касније Игњатовићеву амбицију један од његових сабораца.[45]

Од параноје до трагедије

„Када смо се састали рекао ми је да је добио задатак да прикупи све групе, да изврши реорганизацију, створи челичан одред и груне“, сећао се касније један други руководилац Милисава Игњатовића и његовог осећања за партијску мисију.[46] Међутим, убрзо је дошло до преокрета. „Мучко убиство Данила Прице и Видена Тасковића, хватање Албанца и Ломског, случај Душана Тривунца – све је то утицало на деморализацију Милисава Игњатовића и учвршћивало код њега сумњу да је непријатељ заврбовао извесне борце – партизане да ликвидирају руководство одреда. Тешка ситуација у којој се одред нашао, изложен опасности сталног гоњења од Српске државне страже и четника, посебно случај да се у таквој ситуацији одвојила група првобораца Озренског одреда из Матејевца, срез нишки, и у одред вратила после недељу дана – још више су учинили да се Игњатовић потпуно изгуби и поверује да су Матејевчани повезани са Српском државном стражом и да су се примили ликвидације одреда.“[47] На овај начин хроничар партизанског покрета описао је догађаје који су проистекли након доласка Милисава Игњатовића Јанка на руководећу дужност у партизанској јединици. Иначе строг и ригидан комуниста, рекло би се и лабилна личност у улози политичког комесара, након свих лутања и страдања постао је параноичан. Није сазивао партијске састанке нити је дозвољавао ма какву критику, а одбио је и да прима нове борце у одред. За седиште одреда бирао је пећине Сићевачкој клисури и појате у планинским селима око Књажевца. Комуникацију са ОК Зајечар прекинуо је још пре краја октобра, правдајући то чињеницом да су му илегалне везе биле покидане и непоуздане. „Увек мрачан и намрштен. Сагне главу и само мотри. Прави жандарм. Бојао сам га се“; „био је диктатор“, „никаквог другарства није било код њега“, „сваким гестом и погледом је улевао страх“ то су били неки од описа доживљаја новог руководиоца међу његовим саборцима, са којима је брзо нарушио релације.[48]

Напослетку, почео је манично да гони партизане које је оценио као недисциплиноване, а онда и да врши ликвидације оних за које је посумњао

[45] АС, БИА, *Провале и издаје у току Другог светског рата у Нишу*.
[46] ИАН, VARIA, *Случај Милисава Игњатовића Јанка*.
[47] Д. Дејановић, *н. д.*, 170.
[48] ИАН, VARIA, *случај Милисава Игњатовића Јанка*.

да раде за непријатеља. Како је то изгледало у пракси, видимо из касније реконструкције. „Идући преко Девице он је запазио да Цар и Стојан стално ложе ватру и то јаку ватру. Онда је изнео да је некако чудна околност то што смо када смо ишли из Дугог Поља за Церовицу Цар изостаје да врши нужду, а сутрадан се установило да нас је баш на том месту један жандарм пребројао.“ Или: „Челик је по Јанку био скроз негативан тип. После се нарочито сећао једног момента када је Челик на састанку Скоја рекао говорећи о борби: другови, борба не престаје иако се убије једно руководство. Ту је видео нечег болесног и подмукло прикривеног.“ И сам Милисав Игњатовић Јанко казивао је да је негативне карактеристике за саборце давао крајње паушално: „прави четнички тип, пио је, недисциплинован је био“, „изгубио је кључеве и погрешно отшрафио пругу те и том приликом није воз пао у Нишаву – што, наравно, није било ненамерно“, „брбљив и подваљује, волео је да пуши више изнад свега“, „напио се и љубио с Циганком“. За неке је посумњао да су у служби непријатеља и да желе да га ликвидирају, док је на друге мотрио из сасвим бизарних разлога: „Био је троцкиста (...) једном идем ја из села, он врши велику нужду – а на стражи је – и зауставља ме. Завитлавао нас је, ето!“[49]

Дубље импликације параноичног понашања партизанског комесара наступиле су после борбе у селу Орешац крај Књажевца: „Кад смо прикупили храну и вечерали почели смо да одмарамо. Одједном се чуо пуцањ из пушке. Мислили смо да је наш стражар омашком опалио, али затим чули су се још пуцњи. То су били жандарми из села Читлука. Ми смо направили гужву, јер смо били поспани и једва смо се снашли да полако изађемо напољу. Међу првим друговима налазио се и друг Столе, радник Железничке радионице из Ниша. Он је тада носио пушкомитраљез. Кад је био изашао није знао куда да пође и тако се почео окретати са напетом машинком. То је Јанко касније тумачио како је Столе то тражио њега као и остале руководиоце да поубија. Ми смо се повукли из овога села у правцу Васиља у срезу Заглавском. Ово је све Јанко тумачио као издајство од стране Матевчана или неког из наших редова.“ Сви даљи догађаји само су распиривали Игњатовићеве сумње и он је решио да започне истрагу и коначно „чишћење одреда“ од људи које је видео као недостојне или агенте.[50]

Уз помоћ командира и неколико оданих сабораца, Милисав Игњатовић је током боравка на Васиљским планинама наредио разоружавање укупно 16 сабораца, за које је сумњао да кују заверу против њега. Међу њима је била група сељака из нишког села Матејевца, али и старих партијских кадрова, попут Вељка Меденице Реље, секретара СК КПЈ у Алексинцу и

[49] *Исто*.

[50] АС, БИА, *Провале и издаје у току Другог светског рата у Нишу*.

Владимира Живковића, једног од најстаријих чланова партије у том крају.[51] Потом су сви везани и одвођени на саслушање у једној појати – нико од њих није слутио тортуру која ће уследити и толико трагично окончање минулих догађаја. Неки од учесника у њиховом мучењу о томе су оставили детаљно сведочење, у којима је описано да су осумњичене тукли, давили, пекли ужареним гвожђем по телу и гениталијама. Поступак је текао као у доба инквизиције: „Наређивао ми је (Игњатовић – Јанко) да тучем све везане. Када се уморим виче: 'Зови другог – што штедиш снагу!' Сам их је пржио и пекао вилама, шипкама, ашовом и другим предметима. Одговоре је изнуђивао. (...) Цара је највише мучио, бо ножем, секао, пржио и тукао. Па онда Стојана. Питао је: 'Којој организацији припадаш?' Читав сат није одговарао, али када га је припржио, он је застењао: 'Казаћу, казаћу...' И опет није ништа рекао. Јанко је вриштао: 'А мајку ти бандитску, говорићеш ти. Остаћемо ми овде неколико дана, па ћеш проговорити.' И Столе је умукао. Када је изношен, већ је био полумртав."[52] Некима до краја није постало јасно за шта су оптужени, док су други под тортуром признавали да су повезани са организацијом ЈВуО и да су убачени са задатком међу партизане. Такав след догађаја касније је потврдио и сам Милисав Игњатовић, говорећи да се у вођењу тортуре угледао на предратну полицију и методе мучења Крста Попиводе: „У почетку је батинан по табанима. После је печен жаром по целом телу – свуда, нарочито по полним органима. Усијаним шипкама од пушака је такође печен по целом телу. То што ништа није признао налазим да је зато што је несистематски мучен (мучен је од 9 х ујутро до 16 х по подне). Требало га је више туђи по табанима!"[53]

На овај начин вршена је истрага над две групе од укупно 16 партизана и комуниста, али је Игњатовић и после тога сумњао да „чишћење" сумњивих „типова" није окончано. Напослетку су сви ликвидирани, од чега је један умро током тортуре, њих тројица су обешени, док су други усмрћени ножем. „Сви су били потпуно голи и везани. Тако везани наређани су поред ватре. Појата је била са три стране ограђена а са једне разграђена. Одмах после тога позвао ме је Металац. И са њим сам извео Рељу. Кад смо га одвели недалеко од појате, Металац му је наредио да легне. Пошто је овај легао он га је приклао. (...) После клања сваког би по мало затрпали снегом. Пред зору поубијане другове набацили смо у један бунар који је био у близини појате", описао је накнадно све детаље један од учесника догађаја Драгомир Стојановић.[54] На крају је преосталим борцима комесар Игњатовић одржао

[51] В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 220.

[52] ИАН, VARIA, *случај Милисава Игњатовића Јанка.*

[53] *Исто*.

[54] АС, БИА, IV-40, *Провале и издаје у току Другог светског рата на простору Ниша*.

говор у којем је истакао да је „стрељање 16 организованих дражиноваца велика наша победа, већа него да је убијено сто Немаца“. Борцима није изгледало тако: према накнадним исказима, кроз остатак јединице пронела се психоза страха и дилема да ли се истрага комесара наставља.[55]

Да је дошло до међусобног разрачунавања међу партизанима констатовали су и обавештајни органи СДС, чије је људство на терену убрзо пронашло лешеве убијених: „У току овог месеца извршили су комунисти Заглавске чете своје унутрашње разрачунавање при чему су убили својих 15 чланова. И то 6 у с. Милушинцу, а 9 у с. Васиљу, среза Заглавског. Лешеви су нађени голи и грозно измрцварени. Исти су убијени под сумњом да су хтели да издаду комунисте Дражиновцима и да се потом придруже овима. Убијени су највећим делом сељаци – партизани.“[56]

Епилог „случаја Игњатовић“

По опису једног од партизана, после ових догађаја Игњатовић је наредио покрет: „После овога кренули смо на добропољским појатама. Тамо смо били више дана. Знам да је било опет неке комбинације и да су извесни другови почели да причају ко је био на ред. На тим појатама као и на Рујиштанским били смо неколико дана па смо отишли на Влашкопољским појатама. У току једне ноћи кад сам ја спавао и кад сам се пробудио другови су ми рекли да су дошли другови из ОК-а Зајечар са Срећком и Слободаном.“ Био је 13. децембар 1942. када је група партизана из састава ОК КПЈ Зајечар, под командом више партијских руководилаца, опколила Игњатовића и његове људе. Били су позвани на састанак, а потом су комесар и његови најближи сарадници разоружани. „Када смо се састали мислио сам да ћемо се пољубити, а он ме хапси?“, казао је касније Игњатовић.[57] Брзо је, кроз саслушање, а потом и суочавање комесара и његових људи, организована истрага. Сачувана је 71 страна записника, која омогућава детаљну реконструкцију процеса, али и догађаја који су им претходили. На основу кодних имена чланова ОК КПЈ који су водили истрагу и која су уписана у записнику, а које је идентификовао Драгомир Стојановић (раније цитирани учесник догађаја) са сигурношћу се може рећи да су посао извршили: Мија Станимировић Душко, Живан Васиљевић Марко, Момчило Сибиновић Слободан, Конрад Жилник Слободан и Душан Тасковић Срећко. Неки од њих (Станимировић, Жилник, Тасковић) настрадали су у рату, док су други након рата изградили завидне политичке каријере, због чега

[55] ИАН, VARIA, *Случај Милисава Игњатовића Јанка.*

[56] Историјски архив Београда (ИАБ), Управа града Београда (УГБ), Специјална полиција, СП-IV-208-А.

[57] ИАН, VARIA, *случај Милисава Игњатовића Јанка*.

је цео догађај остао прилично затамњен, како у публицистици, тако и у историографији.

Милисав Игњатовић и његова тројица сарадника су детаљно саслушавани о свим темама, а за разлику од других он сам није ублажавао своје поступке нити је показивао кајање због ликвидације сабораца; и даље је оштро стајао на становишту да се радило о завери коју је спречио. Међутим, једног тренутка, после вишедневног ислеђивања, покушао је бекство, сматрајући како је навео, да је истрага над њим неправична, да води у погрешном смеру и да треба да је наставе ПК КПЈ и Главни штаб НОП одреда за Србију.[58] Тај догађај забележен је и у записнику, који цитирани Д. Стојановић допуњава изостављеним податком: „један партизан му разбио кундаком главу“.[59] Истрага је завршена у поноћ 18. децембра 1942, а Игњатовић је свој исказ завршио драматично: уз клицање ЦК-у, ПК-у, Коминтерни, Стаљину и Димитрову, Црвеној армији и СССР-у – и поклич „смрт фашизму, слобода народу“. Онда је, као у полицији, наступило „пооштрено саслушање“ у присуству чланова комисије. У записнику је наведено њихово мишљење: „За цело време истраге, после покушаја бегства, Јанко се држи пркосно. Цинички одговара и уопште провоцира. На питања не одговара директно већ забашурује и врда. Онда се приступа присилним мерама, све у циљу добијања истинитих одговора. Мучен је мукама које су биле само половина оних којима су били изложени другови.“ Једног тренутка, током тортуре, дао је изјаву која је ушла и у записник: „Другови, може да се деси да под оваквим мукама и признам нешто што није истина.“ На питање М. Станимировића „да ли су могли убијени другови да под таквим мукама признају и што није истина само да би престали да их мучите“, Милисав Игњатовић Јанко је одговорио: „Могуће је. Муке су страшне!“ Тако је у наставку истраге Душану Тасковићу „признао“ да ради за Интелиценс сервис од 1937, да је дражиновац, да је крив за све претходне догађаје и да је саборце елиминисао као конкуренте, из личних разлога. Последња реченица коју је изговорио била је трагична: „Дајте ми мало воде и завршите ми живот вешањем – немојте да пуцате да се не би открили!“[60]

Његове последње моменте, у сагласности са овим документом, описао је и Драгомир Стојановић: „Саслушање над Јанком вођено је са батином. Мучен је истим мукама како је и он мучио па још и горим. Он је и печен са нарочитим гвожђем. Од њега је тражено да призна да ли је сарађивао са неком иностраном шпијунажом. Он је у полунесвесном стању говорио да јесте. То сам ја лично чуо, јер сам био присутан на крају саслушања. По саслушању је и он обешен као и претходна двојица. Да се они ликвидирају

[58] *Исто*.

[59] АС, БИА, *Провале и издаје у току Другог светског рата у Нишу*.

[60] ИАН, VARIA, *случај Милисава Игњатовића Јанка*.

одлучила је партијска јединица заједно са друговима из ОК.“[61] Као и у случају оних партизана које су погубили Игњатовић и његови људи, до данас нису утврђени идентитети и оних бораца који су ликвидирани са њим; познато је тек име командира Ђорђа Крстуловића. Не зна се ни за њихово гробно место.[62]

Тиме је завршено крваво коло, а случај добрим делом заташкан. Посебно трагичну димензију судбини Милисава Игњатовића Јанка дала је чињеница да је непуне три недеље после његове смрти, због учешћа у партизанском покрету, настрадала и његова породица. На стратишту на Бубњу код Ниша, као дотадашње заточенике логора на Црвеном крсту, Немци су 9. јануара 1943. стрељали његову мајку Драгињу (1883), оца Михајла (1885) и брата Ратомира (1920).[63]

Послератни погледи на трагедију озренских партизана

О суровим унутрашњим обрачунима у озренском и сврљишком крају остало је мало трагова у партизанској мемоаристици. Ту и тамо наводило се тек да је Милисав Игњатовић због извесних грешака стрељан, али су детаљи о догађајима који су однели скоро 20 живота (више него њихове борбе са четницима) видљиво прећуткивани. У неким од главних хроника НОБ-а у јужној Србији тај случај се и не помиње, у другим се скривају детаљи о суровости и једне и друге ликвидације – за мучење и вешање Јанка Игњатовића и његових сарадника по обичају се користе еуфемизми „стрељан“ и „ликвидиран“, који имају за циљ да прикрију жестину грађанског рата и чињеницу да су и партизани у својим ликвидацијама неретко прибегавали бруталним средствима.[64] Типичан је кратак осврт у књизи *Јужна Србија* у оквиру официјелне едиције *Србија у Народноослободилачкој борби* из 1961: „Злоупотребивши овлашћења која је имао и одсуством Конрада Жилника и Душана Тасковића, ликвидирао је неколико партизана из ове чете. Због тога га је, средином децембра, ОК Зајечар позвао на одговорност, па је стрељан заједно са саучесницима.“[65]

Његов лик појавио се 1978. у популарној култури, у филму *Двобој за јужну пругу*. По сценарију Младомира Пурише Ђорђевића, иначе склоног на указивање неких погрешака из времена револуције, случај М. Игњатовића делимично је приказан кроз лик „секретара Мише“ (Марко Николић)

[61] АС, БИА, *Провале и издаје у току Другог светског рата у Нишу*.

[62] В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 138.

[63] Небојша Озимић, Александар Динчић, Бојана Симовић, Ивана Груден Милентијевић, Иван Митић, *Жртве лагера Ниш 1941-1944*, Ниш, 2016, 202-203.

[64] Д. Дејановић, *н. д.*, 170; В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 138; В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 220.

[65] М. Перовић, *н. д.*, 180.

ког, пошто је скренуо у параноју и створио нездраву атмосферу у одреду, осуђује делегат партизанског Врховног штаба, али смртну казну не врше његови саборци, већ он сам себи одузима живот, чувајући личну част и партизанску етику.[66] Ништа мање интересантан није ни случај из 1982, када се председништво СУБНОР-а у Нишу обратило републичком одбору ове организације са питањем да ли приликом обележавања 50-годишњице планинарског савеза овог града на спомен-плочи сме бити уписано и име једног од оснивача савеза Милисава Игњатовића. Потом је указано и на догађаје из његове биографије, укључујући и контроверзе из 1942. Извесни Б. Ј. написао је на маргини документа да се одобрава исписивање његовог имена на спомен-плочи, уз опаску да је „истина да је непријатељ убацивао агенте и чак врбовао неке у тим одредима“.[67] Ипак, пуна истина о лику, делу и судбини Милисава Игњатовића Јанка је изостала – и њу је могуће реконструисати тек после много деценија, када су постали доступни дуго скривани документи првобитно похрањени у Архиву Србије и архивама безбедносних служби које су се овим питањима подробније бавиле.

Према нашем мишљењу, поред пуке реконструкције судбине овог револуционара, потребно је поставити неколико питања о политици самог партијског врха, које је имало за последицу деловање Милисава Игњатовића.

– Очигледно је да се, према записима С. Вукмановића Темпа, још пре рата радило о психички лабилној особи, која је партијски рад посматрала са прилично фатализма. Каква је била одговорност челних људи партијске организације Ниша, али и Србије, који су са његовом биографијом били детаљно упућени, када су га већ од првих устаничких дана 1941. поставили на руководећу дужност (заменика политичког комесара)?

– У периоду између децембра 1941. и марта 1942. вршена је, по налогу Врховног штаба, потпуна бољшевизација КПЈ. Неке од последица те политике биле су и ликвидације недовољно чврстих бораца у Новој Вароши или њихово отпуштање из одреда, по налогу Милована Ђиласа.[68] То је тада била званична „партијска линија“ за чије су спровођење одговорни награђени; пола године касније чинећи нешто слично Милисав Игњатовића завршио је као отпадник од партије.

– Радикалан приступ М. Игњатовића био је видљив још у пролеће и лето 1942, када је у више наврата организовао или учествовао у бруталним убиствима заробљених припадника четничких одреда (посебно у селу

[66] Филм *Двобој за јужну пругу*, (19) Dvoboj za južnu prugu 1978 FILM - YouTube, приступљено августа 2021.

[67] АС Ж, Ђ-2, ф. 461, *Председништво општинског одбора СУБНОР Ниш – републичком одбору Србије*, јун 1982. (документ добијен добротом Љубинке Шкодрић).

[68] Више у: Немања Девић, *За партију и Тита. Партизански покрет у Србији 1941-1944*, Београд, 2021, 361-362.

Космовац јула 1942) – па ипак тада није санкционисан нити укорен од надлежних партијских форума, већ охрабриван да ради у том духу. Крваво коло се потом само продужило.

– Више пута партијски кажњаван и рехабилитован, Игњатовић је 1942. изгледа био поведен обећањима ОК да може напредовати у комунистичкој хијерархији. Круто придржавање неких инструкција и, с друге стране, његово самостално тумачење других директива, одвело га је пут злочина. Његовим убиством читав случај је заташкан, а надређени партијски функционери могли су тако да скину одговорност са себе.

Извори:

Архив Србије: Грађа Безбедносно-информативне агенције (БИА)
Покрајински комитет КПЈ за Србију
Војни архив: Народноослободилачка војска Југославије
Историјски архив Ниш: СУБНОР среза Нишког, VARIA
Историјски архив Београда: Управа града Београда, Специјална полиција

Литература:

Вукмановић Светозар Темпо, *Револуција која тече. Мемоари*, књига 1, Београд, 1971.

Глишић Венцеслав, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941-1942*, Београд, 1975.

Глишић Венцеслав, „Развој и делатност КПЈ на територији ОК Лесковац 1941–1942“, *Лесковачки зборник*, 16/1976.

Глишић Венцеслав, Миљанић Гојко, *Руковођење Народноослободилачком борбом у Србији 1941-1945*, Београд, 1994.

Девић Немања, *За партију и Тита. Партизански покрет у Србији 1941-1944*, Београд, 2021.

Ђуришић Митар, *Партизански одреди у Србији 1941*, Београд, 1982.

Живковић Никола, „Политички комесар и његова улога у Народноослободилачком покрету до доношења статута пролетерских бригада фебруара 1942. године“, *Историја 20. века*, Институт за савремену историју, Београд, 1970/11, 367–393.

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије, I/3, I/4

Миловановић Мирослав, *Логор на Црвеном крсту у Нишу*, Београд, 1986.

Мирчетић Драгољуб, *Окружни комитет Комунистичке партије Југославије за Нишки округ 1941–1944*, Ниш, 1977.

Николић Живојин, *Југоисточна Србија у Народноослободилачком рату и револуцији 1941–1945*, Београд, 1979.

Озимић Небојша, Динчић Александар, Симовић Бојана, Груден Милентијевић Ивана, Митић Иван, *Жртве лагера Ниш 1941-1944*, Ниш, 2016

Перовић Миливоје, *Јужна Србија*, Београд, 1961.

Рачић Никола, *Источна Србија у рату и револуцији, хронологија*, Зајечар, 1984.

Summary

Nemanja Dević, Maja Stanojlović

PARTISAN MOVEMENT IN SOUTHERN SERBIA AND THE CASE OF MILISAV IGNJATOVIC JANKO 1941-1942.

The partisan movement in the south of Serbia had a different dynamic of events and characteristics of development in relation to other parts of Serbia. The uprising was started later, which put it out of the focus of the occupiers and collaborationist forces. It became the scene of the fight only during 1942, when several military actions were launched in order to break it. New circumstances in which the partisan guerrillas found themselves in the winter of 1941/1942 and 1942/1943 caused problems, the death of a large number of military and political leaders, but also created a rift between CPY officials and the people on which they relied. The fate of political commissar Milisav Ignjatovic is symbolic for understanding the complex circumstances in which many Serbian partisans fought. Ignjatovic was supposed to lead the partisan uprising in part of southwestern Serbia, but due to high political ambitions, he soon caused a crisis within his detachment: he fell into paranoia, and soon began to liquidate fighters who seemed suspicious to him. In the end, he himself became a victim of his party and personal ambitions, at a time when the occupiers liquidated his family members in the camp. Also, this was the only case in that about 20 fighters were killed in the internal conflict of the partisans. Due to the involvement of several senior party officials, the whole case was later covered up, and it was shown in black and white in pro-partisan literature during the 1960s and 1970s. Based on the new material, primarily those derived from the work of the security services, the phenomenon, which has been neglected in previous research, has been reconstructed. The fate of Milisav Ignjatović is unique in its tragedy, but it also describes a series of similar fates of partisans who, after the temporary defeat of their forces, dealt with various fears, hesitations and mental illnesses.

Милутин Живковић
Институт за савремену историју
Раде Ристановић
Институт за савремену историју

УДК 940.53/54(497.1)”1942”

СТВАРАЊЕ КОМАНДЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ ЈВУО 1942. ГОДИНЕ – ТЕРИТОРИЈАЛНИ ОКВИРИ И ВОЈНА СТРУКТУРА

Апстракт: Чланак говори о формирању Команде Јужне Србије, једног од најважнијих тела Равногорског покрета и Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО) као њеног војног крила, која је покривала пространу територију Косова и Метохије, Македоније, јужног Поморавља и Понишавља. Услед опширности теме, акценат је стављен на утврђивање територије коју је команда имала под својом надлежношћу, на бригаде и корпусе који су је чинили, односно на личну улогу мајора Радослава Ђурића у процесу изградње овог војног тела. Чланак је писан на основу до сада необјављене архивске грађе похрањене у Војном архиву у Београду и одабраној научној литератури.
Кључне речи: мајор Ђурић, генерал Михаиловић, Команда Јужне Србије, Македонија, Јужна Србија, бригада, корпус, Поморавље, Понишавље

У разуђеној номенклатури ЈВуО која се простирала широм бивше Краљевине Југославије мало који огранак је имао толику важност као Команда Јужне Србије. Њен значај је проистицао како из великог простора који је покривала и оружане силе коју је одатле имала да прикупи и организује, тако и због геостратешке важности тромеђе Грчке, Албаније и Бугарске на којој се налазила. Кључни фактор био је мајор Ђурић, чија је моћ проистицала из поверења које му је указивао генерал Михаиловић. У прво време он је требало да буде нека врста Михаиловићевог делегата на југу Србије, а његов штаб везивно ткиво између постојећих група отпора. Ђурић, ипак, убрзо постаје доминантна личност чија се реч није оспоравала. Отуда и пирамидална структура на којој је изградио Команду Јужне Србије. Она је каљена током целе 1942. године, уз бројне тешкоће на кадровском, обавештајном, војном и организационом плану, а будуће ратне године ће показати да тај посао, у жељеном облику, никада потпуно није ни приведен крају.

После бурних дешавања на простору данашње јужне и југоисточне Србије током ратне 1941. године,[1] за генерала Драгољуба Михаиловића су се као неки од основних задатака поставили: питање организације овог простора у духу начела Равногорског покрета, повезивање локалних огранака отпора и стављање целог простора под јединствену команду. Михаиловић је тај посао поверио генералштабном мајору Радославу Ђурићу,[2] особи од његовог личног поверења, која је до тада у хијерархији равногорске организације већ заузимала истакнуто место.

[1] Током Априлског рата овај простор су, уз Македонију, покривале југословенске јединице које су припадале Трећој и Петој армијској области са генералима Миланом Недићем и Живком Станисављевићем на челу. Суочене са надмоћнијим противником, отпор које су пружиле снаге под њиховом командом био је међутим слаб, па је читав простор углавном брзо окупиран (Скопље је пало 7, а Ниш 9. априла). Милош Жикић, *Априлски рат у Моравској бановини. Пета армија Југословенске војске у рату 1941*, Београд, 2020, 159–160; Милутин Живковић, *Између 'Велике Албаније' и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*, Лепосавић, 2018, 15–17; За време устанка у Србији током лета и јесени, југ Србије представљао је споредни фронт, пре свега због јаких немачких и бугарских окупационих снага (сконцентрисаних на одбрану пруге Београд–Ниш–Скопље). То, међутим, не значи да окупатору и овде није био пружен отпор. Устаници, предвођени комунистима, ослободили су, на пример, 1. октобра Власотинце, а осам дана касније и Прокупље. Ослобођена је даље, 21. октобра и Сокобања. Уследио је одговор окупатора и колаборационистичких снага. Озренски партизански одред је 27. новембра „потпуно разбијен" у селу Јошаници, код Сокобање. Исту судбину је 12. децембра доживео и Сврљишки партизански одред. Немања Девић, *За партију и Тита: партизански покрет у Србији 1941–1944.*, Београд, 2021, 192–193, 330.

[2] Рођен у Илици 22. марта 1906. године. Основну школу и гимназију завршио у Сарајеву. Похађао Прву пешадијску подофицирску школу у Сарајеву и Нижу школу Војне академије у Београду до 1927. године. Ту није био крај његовом школовању. Вишу школу Војне академије завршио је у периоду 1932–1934. године. Такође, похађао је: Бежични телеграфско-телефонски курс у Земуну (1927), Артиљеријску официрску школу у Сарајеву (1935) и Школу за официра ђенералштабне струке (1939). Говорио је немачки, француски и руски језик. Априлски рат 1941. године дочекао у чину мајора. Први распоред добио је 1. априла 1927. године у IV дивизиону Босанске артиљеријске бригаде као водник. У већини је служио у артиљеријским јединицама, изузев у периоду од 13. октобра 1936. до 26. априла 1939. године. Тада се налазио на служби при Статичком одсеку Саобраћајног одељења Главног ђенералштаба. У међуратном периоду је био одликован: Златном медаљом за ревносну службу (1929), Медаљом за војничке врлине (1937) и Орденом југословенске круне V реда. Током Априлског рата вршио је дужност заповедника Оперативног одсека штаба Босанске дивизије. Избегао заробљавање и прикључио се покрету Драгољуба Михаиловића. По изласку из Београда септембра 1941. године командовао је устаничким снагама које су опседале немачки гарнизон у Краљеву. Након кратког периода проведеног у источној Босни, одлази у југоисточну Србију. Тамо је постављен на чело Горског штаба 110, тј. Команде Јужне Србије. На овој дужности остао је све до маја 1944. године, када је пребегао на страну комуниста. Био је затим заповедник Јужноморавске бригаде НОВЈ и са њом учествовао у ослобођењу Србије. После Другог светског рата налазио се на службама у: Нишу, Алексинцу, Прокупљу и Приштини. Био је и сведок у судском поступку против генерала Михаиловића. Пензионисан је 1. јануара 1959. године. Преминуо је 15. маја 1980. године у Београду. *Службени војни лист*, 1.04.1927, 580; Војни архив (ВА), Досијеа персоналних података официра (ДПП), к–182/880; Сима Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији: лексикон личности: слика једне забрањене епохе*, Београд, 2009, 188–189.

Наиме, Ђурић се од јуна 1941. године налазио на месту помоћника заповедника Команде града Београда, мајора Жарка Тодоровића (кодно име „Валтер“), од кога је 30. августа исте године преузео команду над целокупном равногорском организацијом у престоници. Иако се кратко задржао на овом положају (већ у септембру 1941. године га је заменио војно-судски потпуковник Душан Манојловић), Ђурић ће до краја рата користити контакте које је стекао у Београду, пре свега за обавештајно-диверзантски рад.[3] Михаиловић га затим шаље у околину Краљева где постаје командант комбинованим устаничким снагама које су опседале град. У више наврата је, међутим, доживео неуспех у покушају да га ослободи. Неколико пута је и преговарао са комунистичким представницима.[4] Почетком 1942. године добија задатак да изврши инспекцију трупа у источној Босни, где се највероватније налазио до краја марта исте године. Генерал Михаиловић га затим шаље у југоисточну Србију као свог делегата за тај део земље. Његовом одлуком од 24. марта 1942. године мајор Ђурић је постављен на чело Горског штаба 110, односно Команде Јужне Србије. Крајем марта или током прве половине априла, Ђурић, у строгој илегали, долази на простор Јабланице и отпочиње војно-обавештајни рад по систему тзв. „тројки“.[5]

Будући да је покрет генерала Михаиловића био у фази изградње, ни Ђурић није тачно знао које су му ингеренције и на којој територији. Он је стога, у прво време ограничио своје делатности на подручје Лесковца, Лебана, Власотинца, Врања и Владичиног Хана, односно на леву обалу Јужне Мораве. У питању је била тадашња тромеђа Албаније, Бугарске и Србије. На овакав поступак је био принуђен и услед притиска немачког и бугарског окупатора, непријатељског држања Косте Миловановића Пећанца и Арнаута са Косова, али и деловања комуниста. Такође, неколико огранака четничке организације је већ постојало у долини Нишаве, у Косаници и Топлици, односно у Лесковцу и Нишу.

Простор Понишавља је био подељен на два дела. Десну обалу реке покривао је Горски штаб 43 (Нишки, Сврљишки и Књажевачки срез) са артиљеријским капетаном II класе Миленком Рељићем[6] на челу. Лева обала

---

[3] Раде Ристановић, *Београдски равногорци. Југословенска војска у отаџбини и Равногорски покрет у окупираном Београду 1941–1944*, Београд, 2020, 92–93; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, 168.

[4] Бојан Димитријевић, *Србија 1941.*, Београд, 2021, 211–212; B. Petranović, *n. d.*, 236, 269; Н. Девић, *н. д.*, 304–305.

[5] Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, књ. 1, Београд, 1999, 218.

[6] Рељић је био са групом официра мајора Палошевића који су се придружили пуковнику Драгољубу Михаиловићу још у данима када се из Босне пробијао као Србији. Када је Михаиловић у мају 1941. године стигао на Равну гору, Рељић је био један од официра који су га пратили. Он је до јуна 1942. године организовао поверени му терен. Штаб је сместио на Сувој планини. У Сврљишким планинама

Нишаве (Нишавски/Пирот, Царибродски, Белопаланачки и Лужнички срез) била је под надлежношћу Горског штаба 45 мајора Александра Виденовића. Оба штаба су настала у Нишу, а до лета 1942. године су са командантима изашла на терене. Обавештајним радом у Нишу је даље руководио посебан пункт (Обавештајни одсек бр. 2) којим су управљали резервни поднаредник ђак др. Милан Шијачки и др Драгољуб Драги Црвенић. Они су имали да повежу Рељића и Видановића са Командом Јужне Србије. Рељић је пак имао задатак да се брине о снабдевању сва три штаба.[7]

Радослав Ђурић као официр југословенске краљевске војске (ВА, ДПП)

Мајор Ђурић, међутим, није био задовољан њиховим радом. Крајем априла је писао генералу Михаиловићу да је Рељић у дотадашњем раду „био неопрезан“, да је Црвенић деловао „потпуно компромитовано“, а није био одушевљен ни са Виденовићем. Његову похвалу је, наводно, заслужио само др. Шијачки.[8]

Северно од Ниша, на Малом и Великом Јастрепцу налазио се Горски штаб бр. 12. Водио га је резервни мајор Добривоје Маринковић.[9] Штаб

је имао издвојен штаб који је водио поручник Петар Беговић. ВА, Четничка архива (ЧА), док(умент) 288, ф(асцикла) 1, док(укмент) 2; Бојан Димитријевић, Коста Николић, *Ђенерал Михаиловић. Биографија*, Београд, 2004, 143, 148.

[7] ВА, ЧА, кут. 299, ф. 1, док. 3, деп. 4, 38–39.

[8] Исто, кут. 288, ф. 1, док. 1, деп. 44; Исто, кут. 294, ф. 1, док. 6, деп. 397.

[9] Исто, кут. 288, ф. 1, док. 2.

је покривао: Ражањски, Бањски (Сокобања), Алексиначки, Крушевачки (Крушевац), Расински и Моравски срез (Житковац). Коначно, у Топличком (Куршумлија), Прокупачком и Добричком срезу (Прокупље), потпуковник Милутин Радојевић (кодно име „Георги“) организовао је Топлички корпус. На овом простору се осећао и утицај мајора Драгутина Кесеровића (кодно име „Орел“), заповедника оближњег Расинског корпуса, распоређеног на обронцима Копаоника.

Како је на почетку изгледао Ђурићев теренски рад видимо из депеше послате Михаиловићу 26. априла. Под шифрованим именом „Херман“, он је јавио да је према познатом „Упуту бр. 5“ (донет фебруара 1942) већ био уредио Масурички (Сурдулица) и Пољанички (Владичин Хан), а да је организовање Лесковачког, Власотиначког и Пчињског среза (Врање) било у току. Био је ухватио и везу са равногорцима у Нишу и Лесковцу. Успео је да за кратко време придобије неколико Пећанчевих одреда за сарадњу, међу којима су се истицали одреди војводе козјачког Јордана Кимића[10] и војводе реткоцерског Саве Миловановића, као и одред официра Арсића у Лебану. Истовремено је тражио што више новца од генерала Михаиловића обзиром да је 1. маја формирао штапску чету од око 100 људи.[11] Крајем маја Ђурић се са штабом налазио 20 km западно од Владичиног Хана. Ту је заједно са Кимићем, на тадашњој српско-бугарској граници организовао прихват неколико стотина српских бегунаца из бугарске војске.

Он се у том периоду доста ослањао на војводу козјачког који је имао 200 људи под оружјем и био у илегали („у свим крајевима популаран и сви људи иду само с’ њим“). Његово поверење у бившег Пећанчевог команданта је било толико да је чак предложио генералу Михаиловићу да Кимићу изда овлашћење за целу Јужну Србију. У тој варијанти Ђурић би остао нека врста сиве еминенције, као његов начелник штаба.[12] Михаиловић је,

[10] Мајор Ђурић је надлежнима о Кимићу написао следеће: „Кимић се био легализовао да би се одржао, али већ дуго не признаје Косту, а ни Коста њега, тако да је сада илегалан. Његови људи тражили су преко Црвенића контакт са нама. У питању је само његова амбиција да би се могао рехабилитовати. Овде су и његови људи и сва села уз њега јер је строг, а правичан. Држи нас у тајности, а већ је саопштено људима да су наши... Обзиром на стање на терену сваки рад на терену без њега је тежак, тада би он могао бити опасан. Због тога мислим да је овде у питању титула, а ја ћу у ствари радити и пропагирати нашу ствар и налазио би се тамо уз њега. Проверио сам, велики је Србин и врло поштен“. Исто, деп. 61, 68; Сходно овом Ђурићевом извештају Кимићу је до краја јуна враћен чин поручника, па је и унапређен у капетана II класе. Сарадња са њим се, мимо процена Команде Јужне Србије, убрзо окончала. Кимић је у септембру самоиницијативно контактирао немачке власти нудећи им сарадњу. Окупатор је то искористио и заробио га. Михаиловић га је затим отписао са листе сарадника Равногорског покрета. Исто, кут. 299, ф. 1, док. 1, деп. 241, 738; Исто, док. 8, деп. 551.

[11] Исто, кут. 288, ф. 1, док. 1, деп. 44.

[12] Исто, кут. 288, ф. 1, док. 2, деп. 39, 42, 58.

међутим, одбио овај предлог (показаће се оправдано) и наредио Ђурићу да задржи у својим рукама сва овлашћења Команде Јужне Србије, а да војводу Кимића новцем и обећањима што чвршће веже за Равногорски покрет.[13]

Радослав Ђурић (десно), после преласка у редове НОВЈ

Током лета 1942. године рад на изградњи структуре Команде Јужне Србије био је у пуном јеку. Мајор Ђурић је из штаба који се у том периоду налазио у околини Лебана, током друге половине јуна извештавао да је већ био формирао 12 бригада (од тога три у Јабланичком срезу) и да је ухватио везу са Рељићевим и Виденовићевим простором преко десне обале Јужне Мораве. Такође, отпочео је и рад у Македонији, па се наводно, равногорска организација била раширила све до Пореча, Прилепа и Скопља.[14]

Истовремено, одвијало се и формирање обавештајних пунктова (најважнији они у Нишу и Лесковцу), диверзантских група (најважније оне за рад на железници), разних логистичких одељења (посебно оних за прикупљање помоћи из ваздуха) и ширена је мрежа бројних пропагандиста, преговарача и курира који су радили за Команду Јужне Србије. То је, ипак, као што смо навели, тема за нека будућа истраживања.

[13] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 1.

[14] Исто, кут. 288, ф. 1, док. 2.

Ђурићев агилни рад ће се интензивирати почев од јула и августа, а због штете коју су равногорцима изазвале одвојене акције окупаторских и снага комунистичког покрета отпора. Прво је половином јула на Сувој планини погинуо капетан Рељић. Његов штаб су напали и уништили партизани.[15] Тешки услови рада су до тада већ поколебали мајора Виденовића, који се повукао са свог терена још 10. јуна, па му је поверена територија остала неорганизована.[16] Затим су бугарске снаге 3. августа заробиле цео Горски штаб бр. 12 на Јастрепцу, са његовим командантом мајором Маринковићем.[17]

Генерал Драгољуб Михаиловић био је видно незадовољан оваквим развојем ситуације, будући да је у кратком периоду остао без два стратешки битна пункта. Решење проблема је још једном видео у мајору Ђурићу. Од њега је тражио да „преузме енергично Рељићев реон", да би исти добио „достојног вођу", јер је, наводно, био „јако заостао" у организацији. Ђурићу је поручено да при томе „не жали (*материјална*, П.А.) средства".[18] Он је, међутим, већ био одмакао у том послу. О томе нам сведочи Ђурићева депеша датирана на 17. август, у којој је потврдио да су Рељићев, али и Виденовићев терен „потпуно необрађени" и стога предложио да се они обједине под његовом командом. Посредно заповедништво над бившим територијама штабова 43

[15] Извори нам говоре да су Рељићеву локацију открили агенти Гестапоа, конкретно, новинар Мирослав Зотовић из Ниша. Помиње се и агент Специјалне полиције из Београда, извесни Жика Марковић. Остаје нејасно како су ове информације стигле до комуниста и да ли су уопште дошле из поменутих извора? У сваком случају, Горски штаб 43 је 16. јула нападнут на Сувој планини. У борби су погинули капетан Рељић, поручник Јордан Стефановић и још тројица четника. Затим су манастир Вету у којем се Рељић скривао, запалили Немци и Бугари и запленили скривено четничко оружје. Исто, кут. 288, ф. 1, док. 4, деп. 171; Исто, кут. 294, ф. 1, док. 6, 226–229; Исто, кут. 299, ф. 1, док. 4, деп. 322.

[16] Исто, кут. 294, ф. 1, док. 6, деп. 358, 397.

[17] О овом догађају извештај је ВК ЈВуО послао мајор Кесеровић: „3. августа ухваћен је мајор Маринковић у близини села Бољевца код Рибарске Бање. Бугари су извршили зором опкољавање њега и људства, похватали их и истог дана спровели за Ниш. Начелник штаба капетан Ђурковић био је другог на сабору у Рибарској бањи и ту је 3. августа такође ухваћен, у команди је разговарао са Бугарима на бугарском језику, за време разговора био је насмејан. Нас хвале. Одред капетана Александра Петковића који је био са Маринковићем разбегао се. Капетан Петковић са 20 људи побегао је и сада се налази у Гочу са капетаном Николом Гордићем. Богдан Гордић у Нишу је и ради да се похватани пусте на слободу. Бугари још не знају да се међу ухваћенима налази мајор Маринковић, а о свему осталом известићу накнадно... Штаб дванаест, мајор Маринковић, капет. Ђурковић и цео одред са наоружањем заробили Бугари на Јастребцу. Архива није пала у руке; део исте пронађен без новца". Исто, кут. 294, ф. 1, док. 6, деп. 300; Мајор Маринковић је заробљен са 60 војника, а Бугарима је пало у руке чак 30 аутоматских оруђа. Осам војника међу њима били су Кесеровићеви четници, од тога тројица Енглези. Њих су Бугари на лицу места стрељали. Исто, деп. 261–262.

[18] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 4.

и 45 требало је да преузме капетан Млађа Младеновић.[19] Михаиловић је наредног дана одобрио Ђурићев план и овлашћење за рад на терену издато мајору Виденовићу ставио ван снаге.[20]

Мајор Ђурић је до 10. августа био обавештен и о Маринковићевој судбини и, сходно томе, предузео мере да прихвати и тај сектор.[21] Генерал Михаиловић је подржао и овај предлог, чак је наредио свом тадашњем, али и будућем делегату за Србију, потпуковнику Драгославу Павловићу, односно генералу Мирославу Трифуновићу, да повуку њихова овлашћења и људе за уређење територија штабова 12, 43 и 45.[22] Речју, поручио им је да се Ђурићу не мешају у рад. То још једном указује на степен поверења које је овај официр уживао код врховног четничког команданта. Михаиловић је једино захтевао да се Маринковићев терен подели између Ђурића и Кесеровића.

Сходно оваквом развоју догађаја, територија Команде јужне Србије се готово удвостручила и убрзо попримила коначни територијални опсег. До краја септембра под Ђурићевом командом су се нашли: Расински, Крушевачки, Ражањски, Алексиначки, Бањски, Књажевачки, Тимочки (Андрејевац), Сврљишки, Нишки, Моравски, Белопаланачки, Нишавски, Царибродски, Јабланички, Лесковачки, Власотиначки, Масурички, Лужнички (Бабушница),[23] Пољанички, Пчињски, Прешевски, Лапски, Гњилански, Поречки, Прилепски, Кичевски, Гостиварски, Кривопаланачки, Кумановски, Велешки и Скопски срез.[24] Са друге стране, ВК ЈВуО је мајору Ђурићу током лета потчинила потпуковника Радојевића и његов Топлички корпус (Топлички, Прокупачки и Добрички срез). Генерал Михаиловић је крајем септембра истоветно поступио и са Косовским корпусом капетана Јована Миладиновића (кодно име „Абдулах“), који је уз велике тешкоће покушавао да организује јединицу на територији „Велике Албаније“ (Косовскомитровачки, Грачанички/Приштина, Вучитрнски, Шарпланински/Призрен, Подримски/Ораховац, Подгорски/Сува

[19] Младеновић је тек крајем септембра стигао код Ђурића. Но, морао је да остане у штабу Команде Јужне Србије да би се упознао са конспиративним методама рада које је захтевао Ђурић. Одређено му је и „5 најбољих организатира“ за сараднике, који су наводно, имали искуства и знали начине рада, „поготово у борби против партизанских организација“. Исто, кут. 294, ф. 1, док. 6, деп. 397; Исто, кут 288, ф. 1, док. 12.

[20] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 4, деп. 454; До краја августа Ђурић је код себе у штабу примио поручника Беговића из Горског штаба 43, снабдео га људством и новцем, те га послао назад на бивши Рељићев рејон у борбу против комуниста. Започео је до тада и рад на реорганизацији Виденовићевог терена. Исто, кут. 278, ф. 1, док. 10.

[21] Исто, кут. 294, ф. 1, док. 6, деп. 274.

[22] Исто, кут. 294, ф. 1, док. 4, деп. 509; Исто, кут. 299, ф. 1, док. 7, деп. 472, 499.

[23] Пошто се скоро цео срез налазио у Бугарској, укључујући и саму варош, центар преосталог дела у Србији био је у Љуберађи. *Службене новине*, 26.12.1941, 1–2.

[24] ВА, ЧА, кут. 288, ф. 1, док. 12.

Река и Неродимски срез/Урошевац).[25] Тако је Ђурић директно или посредно контролисао територију чак, 41 среза, или како је сам констатовао простор „већи од две Србије“.[26] Територија ће му због тога до краја 1942. године бити донекле умањена.[27]

Као што смо већ истакли, мајор Ђурић се агилно прихватио изградње структуре Команде Јужне Србије од доласка у ове крајеве и тај процес је трајао све до краја године. Последњих дана септембра похвалио се Михаиловићу да се на југу Србије „цела организација спроводи по његовим упутствима“.[28] Поред Топличког и Косовског корпуса, Ђурићу је током јесени под контролу стављен и новоформирани Делиградски корпус капетана Јове Јовановића[29] (Ражањски, Моравички, Нишки и Алексиначки срез). Са корпусима су му биле потчињене и њихове бригаде у чији је избор команданата био активно укључен, или је разматрао понуђене предлоге. У питању су биле следеће јединице:

I Топличка бригада, к-т поручник Ратомир Сотировић

II Топличка бригада, к-т коњички потпоручник Милутин Симић

III Топличка бригада, к-т резервни капетан I класе Петко Недељковић

I Косаничка бригада, к-т поручник Спасоје Биочанин

II Косаничка бригада, к-т резервни потпоручник Коста Мудрић (конспирационо име Ђока Пантић, учитељ)

Добричка бригада, к-т капетан II класе Милан Стојановић

Гњиланска бригада, к-т капетан I класе Слободан Митић

Лабска бригада, к-т резервни поручник Јагош Вукомановић

Вучитрнска бригада, к-т непознат

Грачаничка бригада, к-т пешадијски капетан II класе Живојин Марковић

Неродимска бригада, к-т пешадијски поручник Петар Туркиња

---

[25] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 9, деп. 710–711.

[26] Исто, кут. 288, ф. 1, док. 2, деп. 68.

[27] Расински и Крушевачки срез ће прећи у оквире Расинског корпуса, а Бањски, Тимочки и Књажевачки срез унутар Ртањског корпуса. Исто, кут. 288, ф. 1, док. 12; Исто, кут. 299, ф. 1, док. 16, деп. 2011.

[28] ВА, ЧА, кут. 288, ф. 1, док. 12.

[29] Капетан Јовановић је дуго времена био в. д. команданта корпуса будући да га генерал Михаиловић није превише ценио („сувише жустар и прек у брзој процени“, „амбициозан и не трпи конкуренцију“). На овом примеру видимо и да је Михаиловић, као и у свим телима ЈВуО широм Југославије, задржао за себе право постављања команданата корпуса. Исто, кут. 299, ф. 1, док. 14; Јовановић је изгледа потврдио своју репутацију, будући да је инструктор којег је мајор Ђурић послао на простор Делиградског корпуса, поручник Станимир Раденковић, „мистериозно“ убијен са својим пратиоцем док је боравио на терену (новембар 1942). Ђурић је сумњао на „Недићевце“ или комунисте, али је оставио отвореном и опцију да су га ликвидирали локални четници „због амбиција“. Исто, кут. 275, ф. 1, док. 22.

Шарпланинска бригада,[30] к-т наредник Никола Мрваљевић (?)
Косовскомитровачка бригада, к-т капетан Драгутин Милојевић
Колашинска бригада, к-т артиљеријски поручник Будимир Добрић
Ражањска бригада, к-т пешадијски капетан I класе Властимир Весић
Моравска бригада, к-т капетан Новаковић
Алексиначка бригада, к-т непознат
Сокобањска бригада, к-нт капетан I класе Јован Јовановић

При том су под Ђурићевом непосредном командом остале:
Власотиначка бригада, к-т капетан I класе Саво Станисављевић
Масуричка бригада, к-т потпоручник Живојин Митић
Пољаничка бригада, к-т резервни пешадијски поручник Војин Купчарић
Лесковачка бригада, к-т инжињерски капетан II класе Милорад Стојановић
I Јабланичка бригада, к-т резервни капетан II класе Илија Николић
II Јабланичка бригада, к-т војвода Саво Миловановић (војвода реткоцерски)
III Јабланичка бригада, к-т резервни капетан II класе Алекса Добреновић
IV Јабланичка бригада, к-т капетан II класе Миодраг Ђурковић
I Врањска бригада, к-т поручник Миодраг Андрејевић
II Врањска бригада, к-т потпоручник Александар Ђорђевић
Пиротска бригада, к-т поручник Боривоје Димитријевић
Лужничка бригада, к-т капетан Милован Туфегџић
Сврљишка бригада, к-т поручник Петар Беговић
Прешевска бригада, к-т резервни потпоручник Владимир Јовановић
Кривопаланачка бригада, к-т потпоручник А(ра)нђел Манасијевић
Жеглиговска бригада, к-т поручник Драгољуб Крстић
Велешке бригада, к-т поручник Стојан Крстић

Са коликим је оружаном силом Ђурић располагао тешко је утврдити. Неке од бригада су постојале само у статистици (поготово оне на Косову, Метохији и у Македонији),[31] а већина осталих се кретала на терену само са штапском четом. Неки команданти су још увек били легализовани при снагама генерала Недића. Све ово је, иначе, било уобичајно за борбену структуру ЈВуО у окупираној Србији током 1942. године. Приказ стања на терену донекле даје статистика за Пчињски срез. Обе врањске бригаде су

[30] Поред Шарпланинског, покривала је и терен Подримског и Подгорског среза. Ипак, број њених активних припадника који су боравили у илегали остаје упитан. Због тешких услова рада може се претпоставити да сигурно није био велики.

[31] Ситуација на Косову је била толико тешка да се команда истоименог корпуса са све капетаном Миладиновићем и радио станицом, повукла код надређеног им Ђурића у Јабланицу почетком новембра, одвевши са собом већину активног људства. ВА, ЧА, кут. 288, ф. 1, док. 15, деп. 2493, 2517.

наиме, имале само 195 људи са исто толико пушака, без иједног аутоматског оружја.[32]

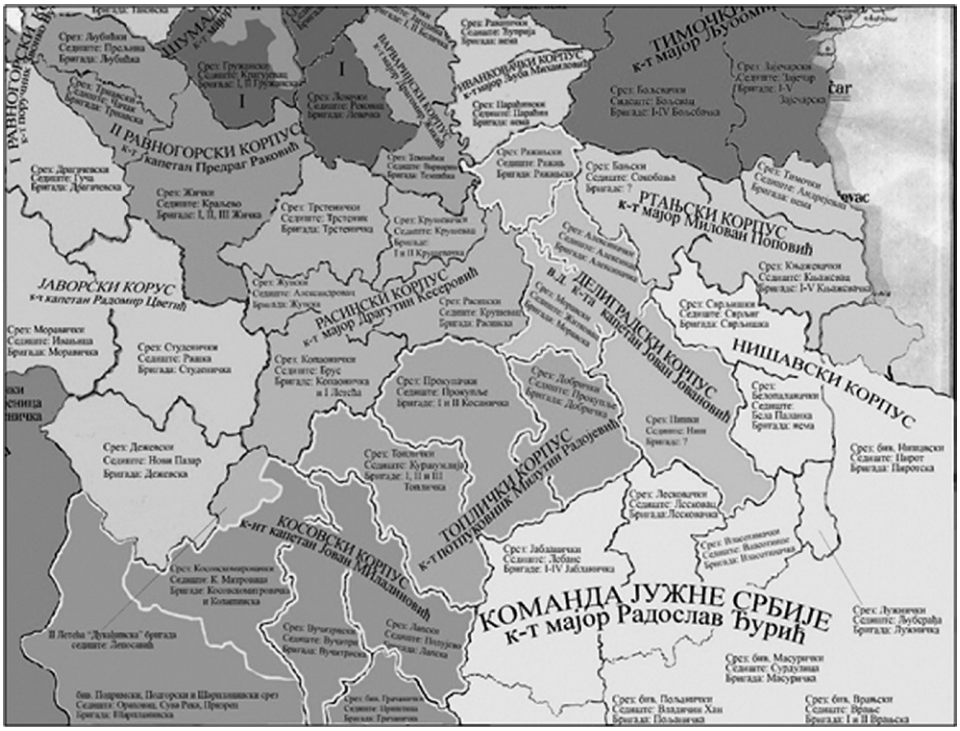

Карта Команде Јужне Србије на простору данашње Србије, са јединицама на њеној териорији крајем 1942. године (белим линијама уоквирени потчињени корпуси)

Међу Ђурићевим људством су се могли наћи и муслимани, могуће чак и Албанци, што је у другим крајевима Југославије било готово незамисливо када су у питању биле снаге ЈВуО (поготово у Херцеговини, Лици, Црној Гори, Старој Рашкој).[33] Ту је, такође, био и један одред састављен од избеглица из Славоније. Њих је на терену Команде Јужне Србије прикупио и организовао капетан Бранко Мрђеновић, родом из тих крајева. Он се одметнуо од Косте Пећанца, иако му је доделио титулу војводе славонског. За одлазак у Славонију јавило му се око 500 бораца. Циљ им је био да се повежу са Драгославом Рачићем и преко Мајевице оду на планину Папук.[34]

Да би поспешио развој јединица, али и обавештајне службе и деверзантског рада, Ђурић је имао намеру да и преостале бригаде групише

[32] Исто, док. 16, деп. 3095.

[33] Међу предложеним војницима за унапређење у чинове наредника и поднаредника током септембра налазе се и имена: Адема Алимовића, Емина Алијевића, Арифа Демировића, Адема Садиковића и Рама Ајвазовића. Исто, кут. 288, ф. 1, док. 10; Исто, док. 7.

[34] Исто, док. 13, деп. 1322–1324.

у нове корпусе. Планирао је, тако, формирање Власинског, Врањског и I и II Јабланичког корпуса. За команданте су редом били предвиђени: мајор Душан Мирић[35] или мајор Милан Релевић, капетан Јован Стевановић, резервни потпуковник Стеван Рајчевић и капетан Божидар Ивановић.[36] Било је предвиђено да ови корпуси имају исти статус као и Топлички, Косовски и Делиградски. Међутим, ниједан од њих није створен до краја године, из разлога непознатих ауторима овог чланка. Ђурић се на једном месту жалио ВК ЈВуО да има проблема са недостатком активних официра.[37] Стога је предвидео „самостално дејство појединих бригада", мимо корпуса.[38]

У архивској грађи смо, ипак, нашли траг настанка још једног корпуса. Наиме, Михаиловић је 7. децембра обавестио генерала Мирослава Трифуновића да је одобрио формирање Нишавског корпуса на територији срезова: Сврљишког, Белопаланачког, Нишавског и Лужничког. Име његовог заповедника није поменуто.[39] Из једне депеше коју је Ђурић крајем децембра послао ВК ЈВуО видимо, такође, да је у току био рад на стварању Власинског корпуса. За његовог команданта је тада био предвиђен мајор Тоза Милојевић, који је за ту прилику имао да дође из Београда. Ђурић га је описао као „поштену, искрену и енергичну" особу.[40]

Поред команданата бригада и корпуса, Ђурић је одредио и заповеднике неких срезова који су се налазили под његовом ингеренцијом. До почетка октобра одређени су команданти за следеће срезове:

Масурички – резервни пешадијски капетан II класе Глигорије Стаменковић

Пољанички – резервни коњички поручник Богољуб Мутавџић

Лесковачки – пешадијски поручник Јован Поповић

Јабланички – поручник Лакић Вуксандић

Пчињски – потпоручник Никола Ђорђевић

---

[35] Иако је било предвиђено да се Мирић стави на располагање Ђурићу, он је до краја августа завршио на служби код делегата ВК ЈВуО за Србију генерала Трифуновића. Био је његов начелних штаба и носио је шифровано име „Голијат". Трифуновић је његово задржавање образложио тиме да је Ђурићу већ био послао капетана Млађу Младеновића, који је био на служби у Трстенику. Исто, кут. 278, ф. 1, док. 10.

[36] Исто, кут. 288, ф. 1, док. 12.

[37] Официри су, наводно, поседовали „жељу за влашћу и положајима", док им је рад у јединицама био „споредна ствар". Нарочито су се показивали као незгодни за рад на терену јер су „слабо подносили теренске тешкоће". Ђурић је био разочаран тиме што су многи прво тражили да им се пре ангажмана при Команди Јужне Србије пруже „гаранције за живот и послератне награде". К. Николић, *Историја Равногорског...*, књ. 1, 218.

[38] ВА, ЧА, кут. 288, ф. 1, док. 12.

[39] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 16, деп. 1984.

[40] Исто, кут. 275, ф. 1, док. 22.

Прешевски – резервни потпоручник Милутин Ковачевић

Лапски – капетан I класе Новица Вељовић[41]

Посебну целину представља Ђурићев рад и уопште делатност Команде Јужне Србије на просту данашње Македоније. За Равногорски покрет она је била значајна како због коридора ка Грчкој, Бугарској и Албанији, тако и због историјског наслеђа коју је српски народ везивао за ове просторе. Због прегршт обавеза у јужном Поморављу и Понишављу, те на Косову и Метохији, мајор Ђурић није током 1942. године ишао у Македонију. Уместо тога слао је своје посреднике и агитаторе на овај простор, али се структура ЈВуО спорије развијала.

Тако је почетком августа писао ВК ЈВуО да је један од његових људи, извесни пешадијски поручник Стојан Крстић, „радио добро" у рејону Велеса, Скопља и Ђевђелије. Крстићев штаб се налазио око Велеса. Ђурић се управо био спремао да му по куририма пошаље материјална средства и даље инструкције. Истовремено су учитељ Милутин Шћепановић са сарадницима Димитријем Станковићем и Урошем Ковачевићем „под најтежим условима потпуно организовали" срезове Кривопаланачки, Кумановски и Прешевски.

Ђурић је располагао и информацијама да је поменути тројац до тада већ био формирао „12 јуришних батаљона" под оружјем и још осам у резерви, мада је то, с обзиром на опште прилике у Македонији, мало вероватно. При том су, наводно, били „разбили све друге фракције", укључујући и комунисте. У ове крајеве их је Ђурић упутио јуна 1942, а радило се о људима који су били укључени у бугарску окупаторску администрацију.[42] На правцу Скопље–Битољ током друге половине августа активирали су се поднаредник Миливоје Трбић, син предратног комите и националног радника Василија Трбића, као и Атанас Божиновић (у битољском крају).[43] Штаб Миливоја Трбића се налазио у Поречу.[44] Сви Ђурићеви људи су се на терену ослањали превасходно на српско свештенство и учитеље, управо као и за време османске окупације. Команда Јужне Србије је углавном била задовољна њиховим држањем.[45]

Затим се ВК ЈВуО преко Драгутина Кесеровића јавио активни поручник Војислав Ђорђевић из Тетова, који је, по свему судећи, деловао самостално. Он је тврдио да је организовао око 1000 бораца са око 300 пушака у срезовима Горњополошком, Поречком и Струшком. Мајор Ђурић је,

[41] За срезове Поречки, Прилепски, Гостиварски и Кичевски команданте је одредио штаб у Поречу који је водио поднаредник Миливоје Трбић, док за Кумановски срез није било заповедника. Исто, кут. 288, ф. 1, док. 12.

[42] Исто, кут. 294, ф. 1, док. 6.

[43] Исто.

[44] Више о личности Миливоја Трбића и његовом деловању у Македонију у: Александар Симоновски, *Миливој Трбик (1913-1947)*, Скопје 2018.

[45] Исто, кут. 275, ф. 1, док. 22, деп. 4121.

међутим, добио инструкције да прво провери ове наводе, па да тек онда искористи Ђорђевића за рад и снабде га новцем и оружјем.[46]

Агилни рад Команде Јужне Србије у Македонији убрзо је почео да даје прве значајније резултате. Ђурић је почетком новембра имао намеру да у долину реке Треске, у Пореч, пошаље једног вишег официра. Избор је пао на капетана Наумовића, који је имао да организује штаб и „прими цео реон на западној обали Вардара".[47] Наумовић је са бившом радио-станицом Косовског корпуса, доста злата и италијанских лира, послат у околину Тетова половином децембра. Ђурић је тих дана очекивао и успостављање радио-везе са његовим штабом.[48]

Како је крајем године реферисао Ђурићев агент Сајковић из Пореча, стање на терену било је следеће: „Организован цео Поречки срез, северо-западни део Прилепског среза, јер само су ту Срби. Цели Горњо полошки и Доњо полошки срез (*такође*, П.А.). У Кичевском срезу сада се ради. У Велешком срезу организован мали део. Ту су јачи комунисти који раде са Бугарима. Изгледа да са њима ради и наш пор. Стојан Крстић. Проверићу. Сви крајеви су без оружја. Укупно 10% бораца имамо. Укупно организовано 8–10.000 људи, а има око 700 пушака и никаквог другог оружја".[49]

Контакт са Македонијом, видимо, није био лак. До почетка новембра Бугари су Ђурићу већ били ликвидирали шесторицу курира које је слао у овом правцу. Извештаји које је примао штаб Команде Јужне Србије говорили су да је притисак Бугара био све јачи како је година одмицала. Формиране су и посебне бугарске „против-чете" у Скопском срезу, тј. комитске јединице које су имале да се боре против четника. У Поречу су због организације ЈВуО била „велика мучења Срба" („код кога би се нашла шајкача бивао би убијен, мучен због тога"). Слично је било и у прилепском крају („Прилепчани изјавили су: за годину дана смо потпуно посрбљени, јер бугарски јарам се не може трпети").[50] У таквој атмосфери, био је појачан и притисак на главног Ђурићевог човека у северној Македонији, Миливоја Трбића. Дана 20. новембра он је имао и један окршај са бугарском војском. Трбић је због тога до краја године напустио Пореч и пребацио се у Србију. Констатовано је да му је опстанак на терену био „немогућ". Ђурић је сумњао и да је капетан Наумовић упао у окупаторску „клопку", јер му се из околине Тетова није јавио до краја децембра.[51]

Генерал Михаиловић је прихватио Ђурићеве одлуке, али је инсистирао да Трбић остане у Поречу. Био је и задовољан како је изгледала организација Команде Јужне Србије на десној обали Вардара. Први човек равногорске

46 Исто, кут. 299, ф. 1, док. 12, деп. 1111.
47 Исто, кут. 288, ф. 1, док. 14, деп. 2468–2469.
48 Исто, кут. 289, ф. 1, док. 3, деп. 3840–3841.
49 Исто, кут. 275, ф. 1, док. 22, деп. 4102–4105.
50 Исто, деп. 4117–4119.
51 Исто.

организације је тражио да се рад продужи, створе „солидне базе за рад у Ј. Србији“ и ухвате везе са Албанцима. По стављању територије између Вардара и албанске границе под контролу четника, имало се рашчистити са комунистима, па онда и са Бугарима.[52] То су уједно биле и смернице којих ће се мајор Ђурић придржавати у наредном временском периоду.

Свеукупно сагледавано, Драгољуб Михаиловић је био врло задовољан како је била структурирана и организована Команда Јужне Србије. Крајем новембра он је у једној депеши на томе честитао мајору Ђурићу, између осталог, пишући: „Ви и Ваши сарадници дајете најбоље резултате, а са најмање тешкоћа за мене. Хвала Вам“.[53] Затим је мајор Ђурић од ВК ЈВуО добио и дозволу да сам унапређује људство у чинове каплара и поднаредника, док је за више чинове слао предлоге Михаиловићу, који их је углавном прихватао.[54] Ову привилегију ретко ко је имао међу високим официрима ЈВуО. Михаиловићеви поступци и степен поверења који је Ђурић током 1942. године уживао код њега показују нам да је раскол међу њима наступио током 1943, да би наредне године дошло до потпуног прекида односа.

***

Видели смо да се значај Команде Јужне Србије за ВК ЈВуО састојао у томе што је покривала пространство које је према речима савременика, одговарало двема Србијама. На њему је формирано или било у развоју 35 четничких бригада и неколико корпуса. Овај простор је по дужини пресецала витална балканска комуникација пруга Београд–Скопље–Солун, а на њему су постојале и: бројне комунистичке групе, срж четничке организације Косте Пећанца, јака бугарска окупациона структура (поготово у Македонији), обавештајни канали ка Бугарској и Албанији, итд.

Лакоћа са којом је мајор Ђурић преузео територије горских штабова 12, 43 и 45 после њиховог краха, самостално формирање корпуса и бригада, придобијање Пећанчевих војвода за Равногорски покрет, његова независност у односу на делегате ВК ЈВуО за Србију, право да самостално унапређује људство и, коначно, писмене похвале генерала Михаиловића, говоре нам да је његова личност представљала ембрион око које се разгранала структура Команде Јужне Србије.

Посредно су му била потчињена четири корпуса са више од 18 бригада, као и још 17 бригада које је оставио под директном командом. На истом ступњу су били и команданти срезова. Ђурић је под собом имао и неколико посебних штабова, као и бројне обавештајне пунктове, дивезантске групе, пропагандисте, агенте, преговараче и курире.

---

[52] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 16, деп. 2403, 2405, 2416.

[53] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 15.

[54] Исто, кут. 299, ф. 1, док. 4.

Његов рад пратиле су, међутим, бројне тешкоће. Оне су га и приморале да се од самог доласка на југ Србије креће у дубокој илегали. Довољно је указати на судбине горских штабова 12 и 43 или проблеме које су његови људи имали са Албанцима, Италијанима, комунистима и Бугарима широм Косова и Метохије и Македоније. С друге стране, Ђурић се суочио са недостатком кадрова, непослушношћу потчињених официра, притиском немачког и бугарског окупатора, превртљивошћу Пећанчевих војвода и слично. Можда се међу овим разлозима налазе и неки од узрока који су га током 1943. и 1944. године одвели у сукоб са ВК ЈВуО и његовим дугогодишњим колегама и саборцима.

Извори и литература

Архивска грађа:

Војни архив, Четничка архива
Војни архив, Досијеи персоналних података

Штампа:

Службени војни лист, година 1927.
Службене новине, година 1941.

Литература:

Девић, Немања, *За партију и Тита: партизански покрет у Србији 1941–1944.*, Београд, 2021.

Димитријевић, Бојан, *Србија 1941.*, Београд, 2021.

Димитријевић, Бојан, Николић, Коста, *Ђенерал Михаиловић. Биографија*, Београд, 2004.

Живковић, Милутин, *Између 'Велике Албаније' и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941–1944)*, Лепосавић, 2018.

Жикић, Милош, *Априлски рат у Моравској бановини. Пета армија Југословенске војске у рату 1941.*, Београд, 2020.

Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, књ. 1, Београд, 1999.

Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992.

Ристановић, Раде, *Београдски равногорци. Југословенска војска у отаџбини иРавногорски покрет у окупираном Београду 1941–1944*, Београд, 2020.

Симоновски Александар, *Миливој Трбик (1913-1947)*, Скопје 2018.

Ћирковић Ц., Сима, *Ко је ко у Недићевој Србији: лексикон личности: слика једне забрањене епохе*, Београд, 2009.

Summary

Rade Ristanović, Milutin Zivković

CREATION OF THE COMMAND OF SOUTHERN SERBIA JVUO 1942 - TERRITORIAL FRAMEWORKS AND MILITARY STRUCTURE

The significance of the Command of Southern Serbia for the Supreme Command of the Yugoslav Homeland Army (JVuO) consisted of the fact that it covered an area that corresponded to the two occupied Serbs. A total of 35 JVuO brigades were formed or were emerging in this territory. This area was intersected in length by the vital Balkan communication of the Belgrade-Skopje-Thessaloniki railway. Numerous communist groups operated in this territory, the majority of the Chetnik organization Kosta Pećanac, a strong Bulgarian occupation structure (especially in Macedonia), intelligence channels to Bulgaria and Albania, etc.

The personality of Major Radosav Đurić was the embryo around which the branched structure of the Command of Southern Serbia developed. Arriving on this terrain, Major Đurić managed to take over the territories of the mountain headquarters 12, 43 and 45. After the destruction of these units by the partisans, he replaced them by forming new corps and brigades. He also achieved great success in the field of gaining dukes who were part of the organization of Kosta Pećanac for the Ravna Gora underground movement. This officer received numerous praises from General Mihailović and enjoyed his great trust. Trust that allowed him independence in relation to the delegates of the Supreme Command JVuO for Serbia, the right to independently promote his officers and soldiers, etc.

Four corps with more than 18 brigades were indirectly subordinated to him, as well as another 17 brigades, which he left under direct command. Major Đurić also had several special headquarters under him, as well as numerous intelligence points, sabotage groups, propagandists, agents, negotiators, and couriers.

However, the work of Major Đurić was accompanied by numerous difficulties. He was forced to move in deep secrecy from the very arrival in the south of Serbia. It is enough to point out the fates of headquarters 12 and 43 or the problems that his people had with Albanians, Italians, communists, and Bulgarians throughout Kosovo and Metohija, and Macedonia. He did not have

an adequate army personnel base at his disposal, he faced the disobedience of subordinate officers. German and Bulgarian units exerted tremendous pressure on this ground. The Dukes of the Chetnik movement, Kosta Pecanac, proved to be fickle and unreliable in their cooperation. Perhaps among these factors are some of the causes that brought him into conflict with Supreme Commande JVuO and his longtime colleagues and comrades-in-arms during 1943 and 1944.

УДК 355.1-058.65(497.11 Лесковац)”1941/1945”

Јелена Вукчевић
Народни универзитет Трстеник
Небојша Стамболија
Институт за савремену историју, Београд

ЖРТВЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА У ТОПЛИЧКОМ ОКРУГУ ПРЕМА ПОДАЦИМА ДРЖАВНЕ КОМИСИЈЕ ЗА УТВРЂИВАЊЕ ЗЛОЧИНА ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА

Апстракт: Тема овог рада је анализа људских жртава за време Другог светског рата у Топличком округу. Коришћени су подаци Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Након уводног дела рада, у коме се дефинише географски простор који се анализира, дат је кратак преглед историјата Државне комисије. У главном делу рада статистички се анализирају жртве у Топличком округу. Поред жртава, у раду су анализиране и „повреде тела“, односно рањавања, мучења, силовања и сличне повреде које нису резултирале смртним исходом, као и „повреде личне слободе“ (хапшења, интернирања, принудни рад, логорисања и сл.). Рад је написан на основу изворне и објављене грађе, првенствено из Архива Југославије, као и одговарајуће периодике и литературе.
Кључне речи: Други светски рат, окупација, Топлички округ, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, жртве, повреде, хапшења.

Ослобођење Топлице 1944. године и стварање Топличког округа

Увиђајући напредовање групе дивизија Народноослободилачке војске Југославије, које су надирале према Топлици преко Ибра и Копаоника, бугарске окупационе трупе напуштају Прокупље 2. септембра 1944. године. Истовремено, из Прокупља се повукла и немачка команда места, али без команданта капетана Вајцера, који је остао да сачека партизане, са којима је тајно сарађивао до тада. У напуштено Прокупље прве партизанске јединице ушле су 3. септембра. Тако је Прокупље постало средиште Топличког округа, а у град су прешле све друштвено политичке организације нове власти: Окружни комитет Комунистичке партије Југославије, Окружни Народноослободилачки одбор, Окружни одбор Народног фронта и друге. Образована је команда места, а за команданта је постављен Никола Џуверовић Академац. Извршено је и конституисање

новог Градског народноослободилачког одбора који је бројао 31 члана. На првој седници, која је одржана 10. септембра, за председника је изабран судија Спасоје Вујић. Одбор је сачињавало девет повереника за различите секторе – привредни, социјални, просветни, војни, судски, хигијенски, саобраћајни, верски и сектор за обнову града.[1]

Пошто је Прокупље било први ослобођени град на југу Србије, у њему је 12. септембра 1944. одржано велико саветовање представника народноослободилачких одбора из Нишког, Зајечарског, Крушевачког и Топличког округа. На конференцији су присуствовали и чланови Главног НОО Србије, чланови Главног штаба НОВ и ПО Србије и представници савезничке војне мисије при Врховном штабу НОВЈ. Ова је конференција била нека врста припреме за заседање Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије, која је одржана 11. новембра 1944. године у Београду. Ипак, Прокупље тада није дефинитивно ослобођено. У град су се 14. октобра пробиле немачке јединице које су се повлачиле из Ниша. Међутим, оне су се ту кратко задржале, па је Прокупље коначно ослобођено пар дана касније.[2]

Административно-територијална подела Србије, након ослобођења крајем 1944. године, била је директни наставак територијалне поделе засноване на мрежи народноослободилачких одбора, почевши од сеоских, па општинских, градских, среских и окружних. Првим послератним законом о административној подели, који је донет 1. септембра 1945. године, Србија је састојала из 16 округа (Београдски, Ваљевски, Врањски, Крагујевачки, Крушевачки, Лесковачки, Моравски, Новопазарски, Нишки, Пиротски, Подрински, Пожаревачки, Тимочки, Топлички, Ужички и Чачански) подручја града Београда, Аутономне покрајине Војводине и Аутономне Косовско-Метохијске области. Ова је административна организација била готово идентична као претходна, проистекла из одлуке АСНОС-а 22. децембра 1944. године. Број округа је остао исти, али је било неких промена у оквиру срезова. Топлички округ се састојао из четири среза: Прокупачког, Добричког (оба среза су имала седиште у Прокупљу), Косаничког (Куршумлија) и Јастребачког (Блаце).[3]

---

[1] Слободан Несторовић, *Под Хисаром [хроника Прокупља]*, Београд 1972, стр. 287-295.

[2] Исто, 297-298; *Ослободилачки рат народа Југославије 1941-1945*, књ. II, Београд 1965, стр. 308-309.

[3] *Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834-1954. године*, Завод за статистику, Београд 1955, стр. 55-57; *Управна подела Демократ. Федерат. Југославије (без присаједињених крајева)*, Свеска 2, Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије, Београд 1945, стр. 9-13.

Административна подела Топличког округа 1944-1947. године

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача основана је у Јајцу 29. новембра 1943. године на Другом заседању Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ). Од оснивања председник је био професор Универзитета у Београду др Душан Недељковић.[4]

Одлуком о оснивању новој установи стављено је у задатак утврђивање одговорности и проналажење и привођење свих лица одговорних за ратне злочине у Југославији које су починили или и даље чине. Комисија је била орган Председништва Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ), касније Председништва Владе ФНРЈ, који су именовали чланове и

[4] Више о настанку, структури и раду Комисије видети у објављеном извештају њеног председника проф. др Душана Недељковића у: *Документи из историје Југославије. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата*, приредили Миодраг Зечевић, Јован Поповић, Београд 1996, стр. 17–69.

прописали правилник о њеном раду. И поред широких овлашћења, Комисија се задржала само на прикупљању грађе и није никога могла да оптужује и кажњава, што је остала функција војних и цивилних судова. Указом Председништва ФНРЈ од 14. априла 1948. Комисија је укинута, а њен рад требало је да доврши Јавно тужилаштво, док је архива предата Врховном суду ФНРЈ. Поред Државне комисије као централног органа, постојало је још шест земаљских комисија у свакој републици, покрајинска за АП Војводину, обласне на Косову и Метохији и Истри, 65 окружних, 299 среских и 1.210 општинских комисија.[5]

Државна комисија и њој подређене земаљске, покрајинске, обласне и општинске комисије, прикупиле су преко 900.000 пријава о ратним злочинима и злочинцима које су поднесене од стране преживелих жртава, породица страдалих или других грађана. За велик број пријава вршена су и проверавања веродостојности. Грађу Комисије чини и око 550.000 саслушања сведока, много саслушања и самих криваца, записника о ископавању гробница, архивске грађе непријатељских јединица и сл. У току свог рада Државна и њој подређене комисије су донеле и око 120.000 одлука којима је око 65.000 људи означено за „ратне злочинце, издајнике и народне непријатеље“. За веће масовне злочине рађени су посебни елаборати и тематски реферати.[6]

Крајем јуна 1945. Министарство иностраних послова послало је молбу Државној комисији за израду статистичко-табеларног реферата који је требало да послужи југословенској делегацији на конференцији мира. Овим је рефератом требало утврдити „колико је жртава претрпео наш народ у овоме рату било услед директних злочина самог окупатора било услед његових индиректних злочина преко издајника“.[7]

На допис који је од стране Државне комисије послат земаљским, покрајинској и обласним комисијама, 8. јула 1945. године, требало је одговорити за месец дана и на послатим формуларима класификовати податке о жртвама, врстама злочина и злочинцима. Послата су четири формулара у зависности од типа злочина:

I – лишење живота (бомбардовањем цивилног становништва; стрељањем; вешањем; клањем; мрцварењем – пребијањем; касније наступила смрт као последица повреде, злостављањем – мучењем; смрт у логорима);

[5] Алберт Вајс, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Анали Правног факултета у Београду*, 4/1961, стр. 388-391.

[6] А. Вајс, *н. д,* стр. 394–395; Небојша Стамболија, Борис Томанић, „Квантификација злочина припадника Српске државне страже према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Годишњак за истраживање геноцида*, св. 12/1, 2020, стр. 150-151.

[7] Архив Југославије, Фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача бр. 110, фасцикла бр. 49, документ бр. 1.

II – повреде тела (осакаћење; рањавање; мучење – злостављање, којим су нанете тешке повреде или здравље тешко нарушено; туча – лака и тешка телесна повреда; силовање);

III – повреде личне слободе (хапшење; интернирање у земљи; одвођење на принудни рад; принудно пресељење; одвођење у логоре ван земље);

IV – повреде имовине (спаљене куће и друге зграде; разорене куће и друге зграде; пљачка стоке; пљачка хране; пљачка фабрика и радњи; пљачка намештаја; пљачка одела).[8]

Свака од табела, осим табеле број IV (повреде имовине), имала је поткатегорије у односу на старост, односно пол жртве („људи“, „жене“, „старци“, „деца“). Сви злочини су, такође, били разврстани по починиоцима. Постојале су следеће категорије: „Немци у земљи“; „Немци у логорима ван Југославије“; „Мађари“, „Италијани“, „Албанци“, „Бугари“, „усташе“, „Д. М.“ (припадници Југословенске војске у отаџбини); „Љотићевци“ (припадници Српског добровољачког корпуса); „Рупниковци“ (из колаборационистичких формација генерала Лава Рупника у Словенији). Касније је у табеле, које су се односиле на територију Србије, руком дописивано „СДС“ или „недићевци“ и „Четници К.(осте) П.(ећанца)“. На већини табела навођене су и „Муслиманска милиција“ и „Специјална полиција“. Земаљска комисија Србије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача је на поменути допис одговорила 29. октобра 1945. године.[9]

У току прикупљања података Државна комисија је уочила много недостатака по локалним комисијама. Кашњење у слању формулара, недостатак обучених кадрова и слични проблеми узроковали су да је крајем јануара 1946. године послат нови допис „свим земаљским и покрајинским комисијама за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“. У овом допису се констатује да „поједине комисије нису ни до данас послале ове податке, а неке су послале само делимично“, као и да је „примећено да су подаци непотпуни, погрешни и уопште нереални“, тј. да су „небрижљиво прикупљени и формулари попуњавани од ока – напамет“. Из наведених разлога Државна комисија је захтевала од земаљских и покрајинских комисија да се ови статистички подаци прикупе поново и да у овом прикупљању учествују месни народни одбори. У допису се напомиње да посебну пажњу треба посветити табели „лишење живота“.[10]

До средине 1946. године послати су нови подаци који су се знатно разликовали од претходних, док су формулари табела остали готово идентични. У рубрике за починиоце констатоване су категорије које су

[8] AJ, 110–49–10.

[9] AJ, 110–55–10.

[10] AJ, 110–49–12.

дописиване у претходном попису: „К. Пећанца“, „С. Д. С. Недићевци“, „Специјална полиција“ и „Муслиманска милиција“, а у табели „Лишење живота“ додата је и категорија „Погинули у борби“, која није постојала у осталим табелама. Такође, у табели „Повреде личне слободе“ уврштена је и „Принудна мобилизација“.[11]

Квантификација злочина на територији Топличког округа према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача

Као што смо већ поменули, статистичке табеле са подацима о жртвама су прикупљане у два наврата. За Топлички округ, и припадајуће срезове, грађа је сачувана делимично и налази се у већ поменутом фонду Државне комисије у Архиву Југославије (фасцикла бр. 66). Од података који су прикупљани крајем 1945. године, сачуване су комплетне табеле за Добрички, Јастребачки и Прокупачки срез, као и скупне табеле за цео Топлички округ. За Косанички срез сачувана је само табела „Лишење живота“. Од података који су прикупљани 1946. није сачувана ниједна среска табела, али јесу комплетне окружне. Такође, због различитих начина навођења (килограми, литри, динари...) које намеће тешкоће у поређењу, нећемо у раду анализирати табеле које носе назив „Повреде личне имовине“.

Квантификација злочина према подацима из 1945. године

„Лишење живота“. Дакле, према подацима из 1945. године, у табели „Лишење живота“, наведено је да су у Топличком округу „бомбардовањем цивилног становништва“ страдале 93 особе (2,48%), „стрељањем“ 1.513 (40,41%), „вешањем“ 26 (0,69%), „клањем“ 64 (1,71%), „мрцварењем-пребијањем“ 1.440 (38,46%), „касније је наступила смрт као последица повреде“ код 348 (9,29%), а „смрт у логорима“ је нашло њих 260 (6,94%). Према овим подацима, укупно су страдале 3.744 особе. Од наведеног броја, „Бугари“ су били одговорни за смрт највећег броја људи, чак 1.426 (38,09%), потом „Немци у земљи“ (749 – 20,01%), па „Д. М.“, односно Југословенска војска у отаџбини (650 – 17,36%). Даље редом следе: „Љотићевци“ (309 – 8,25%), „Четници Косте Пећанца“ (295 – 7,88%), „Албанци“ (145 – 3,87%), „Немци у логорима ван Југославије“ (93 – 2,48%), „Српска државна стража – Недићевци“ (42 – 1,12%) и „Мађари“ (35 – 0,93%). Групишући починиоце злочина у три главне категорије (окупатори, колаборационисти, други покрети отпора), увиђа се да су за смрт готово две трећине криви окупатори (Графикон 1).[12]

[11] AJ, 110–55–15; AJ, 110–55–17.
[12] AJ, 110–66–457.

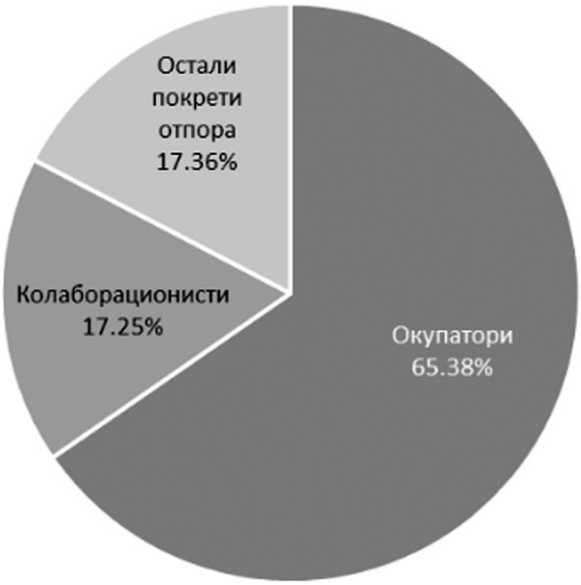

Графикон 1: „Лишење живота“ према подацима из 1945. груписано према починиоцима

У Добричком срезу је „лишено живота“ 545 особа. Од тог броја, „Бугари“ су били одговорни за више од половине (287 – 52,66%). Потом „Немци у земљи“ (95 – 17,43%), „Д. М.“ (80 – 14,68%), „СДС – Недићевци“ (35 – 6,42%), „Немци у логорима ван земље“ (20 – 3,67%), „Љотићевци“ (13 – 2,39%) и „Четници Косте Пећанца“ (15 – 2,75%).[13]

У Јастребачком срезу је убијено 309 особа. И у њему су „Бугари“ скривили највећи број (121 – 39,16%). Потом следе „Д. М.“ (117 – 37,86%), „Мађари“ (35 – 11,33%), „Немци у земљи“ (20 – 6,47%), „Четници Косте Пећанца“ (8 – 2,59%), „Љотићевци“ (6 – 1,94%), „СДС – Недићевци“ (1 – 0,32%) и „Албанци“ (1 – 0,32%).[14]

У Косаничком срезу је убијено 2.029 особа. „Бугари“ су и овде највећи злочинци. Скривили су смрт 617 особа (30,41%). Потом следе „Немци у земљи (440 – 21,69%), па „Д. М.“ (325 – 16,02%), „Четници Косте Пећанца“ (243 – 11,98%), „Љотићевци“ (228 – 11,24%), „Албанци“ (144 – 7,10%), „Немци у логорима ван земље“ (30 – 1,48%) и „СДС – Недићевци“ (2 – 0,10%).[15]

У Прокупачком срезу је евидентирано 615 особа „лишених живота“. „Бугари“ су и овде на челу листе скрививши смрт 311 особа (50,57%). Потом следе: „Немци у земљи“ (116 – 18,86%), „Д. М.“ (105 – 17.07%),

[13] АЈ, 110–66–1.
[14] АЈ, 110–66–297.
[15] АЈ, 110–66–389.

„Четници Косте Пећанца“ (51 – 8,29%), „Немци у логорима ван земље“ (23 – 3,74%), „Љотићевци“ (5 – 0,81%) и „СДС Недићевци“ (4 – 0,65%).[16]

Географски гледано, највећи број „лишених живота“, чак више од половине, потиче из Косаничког среза (2.029). Потом из Прокупачког (615), па Добричког (545), а најмање жртава је из Јастребачког среза (309). Неопходно је истаћи да простим сабирањем жртава у четири среза произилази мањи број жртава (3.498), него што је то евидентирано на окружној табели (3.744). На Графикону 2 у тексту испод графички је приказан географски распоред жртава у Топличком округу према среским табелама.

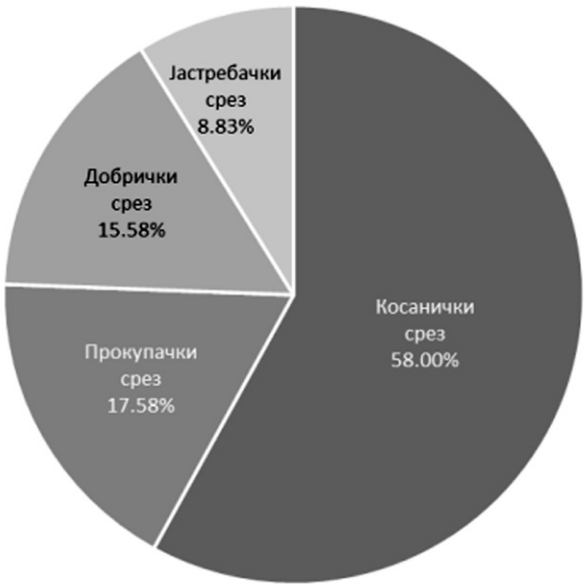

Графикон 2: Географски распоред „лишених живота“ према резултатима среских табела из 1945. године

„Повреде тела“. Према другој статистичкој табели, која је бележила „повреде тела“, у Топличком округу је укупно забележено 25.640 таквих злочина. Од тог броја, „осакаћено“ је 629 (2,45%), „рањено“ 1.235 (4,82%), „мучено-злостављано“ 6.941 (27,07%), доживело „тучу – лаку и тешку телесну повреду“ чак 16.552 (64,56%) и „силоване“ 283 жене (1,10%). Највише злочина скривили су „Бугари“ (9.190 – 35,84%), па „Д. М.“ (5.103 – 19,90%), „СДС – Недићевци“ (3.733 – 14,56%), „Немци у земљи“ (3.721 – 14,51%), „Љотићевци“ (2.282 – 8,90%) – „Четници Косте Пећанца“ (944 – 3,68%), „Албанци“ (584 – 2,28%) и „Немци у логорима ван земље“

[16] AJ, 110–66–465.

(83 – 0,32%). Групишући починиоце закључујемо да су више од половине злочина починили окупатори (Графикон 3).[17]

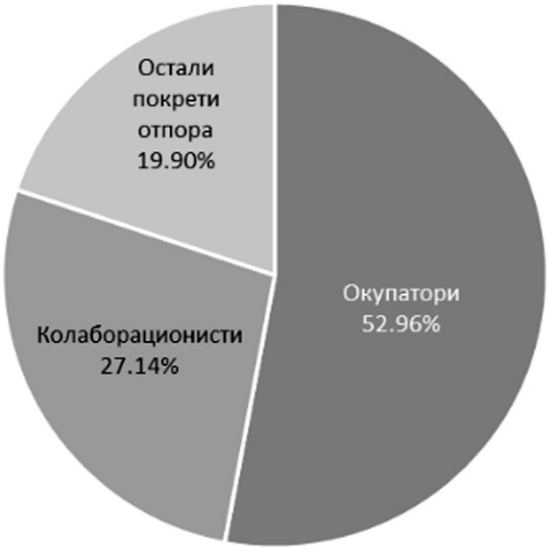

Графикон 3: „Повреде тела“ према подацима из 1945. груписане према починиоцима

У Добричком срезу „Бугари“ такође предњаче по броју „повреда тела“. Према среској табели починили су укупно 3.463 таква злочина (52,77%). Потом следе „СДС Недићевци“ са 1.467 (22,35%), „Д. М.“ (663 – 10,10%), „Четници Косте Пећанца“ (441 – 6,72%), „Немци у земљи“ (354 – 5,39%), „Љотићевци“ (151 – 2,30%) и „Албанци“ (24 – 0,37%). У овом срезу је укупно забележено 6.563 „повреде тела“.[18]

Значајно мање „повреда тела“ забележено је у Јастребачком срезу – 1.835. Више од половину су и овде починили „Бугари“ (54,88%). Потом следе: „Д. М.“ (383 – 20,87%), „Четници Косте Пећанца“ (238 – 12,97%), „Љотићевци“ (139 – 7,57%), „Немци у земљи“ (42 – 2,29%), „СДС – Недићевци“ (24 – 1,31%), „Немци у логорима ван земље“ (1 – 0,05%) и „Албанци“ (1 – 0,05%).[19]

Највише „повреда тела“ је забележено у Прокупачком срезу, чак 12.543 таква злочина. Иако су и овде на челу, „Бугари“ нису починили ни трећину ових злочина у Прокупачком срезу (3.605 – 28,74%). Потом следе: „Д. М.“ (3.162 – 25,21%), „СДС – Недићевци“ (2225 – 17,74%), „Немци у земљи“ (2.012 – 16,04%), „Љотићевци“ (1.423 – 11,34%) и „Четници Косте Пећанца“ (116 – 0,92%).[20]

[17] АЈ, 110–66–458.
[18] АЈ, 110–66–2.
[19] АЈ, 110–66–298.
[20] АЈ, 110–66–466.

„Повреде личне слободе“. Према подацима окружне табеле за Топлички округ, за време Другог светског рата на овом простору су почињене 31.752 „повреде личне слободе“. Од тог броја извршена су 17.242 (54,30%) „хапшења“, 1.573 (4,95%) „интернирања у земљи“, 9.843 (31,00%) „одвођења на принудни рад“, 1.584 (4,99%) „принудна пресељења“ и 1.430 (4,50%) „одвођења у логоре ван земље“. Руком је дописана и категорија „одвођење на принудан рад колима“ (80 – 0,25%). Није баш најјасније зашто је ова категорија издвојена. И у овој категорији највише злочина су починили „Бугари“ (12.791 – 40,85%). Након њих следе: „Немци у земљи“ (6.074 – 19,13%), „СДС – Недићевци“ (4.303 – 13,55%), „Д. М.“ (3.218 – 10,13%), „Љотићевци“ (2.845 – 8,96%), „Албанци“ (1.368 – 4,31%), „Четници Косте Пећанца“ (743 – 2,34%) и „Немци у логорима ван земље“ (230 – 0,72%). Групишући починиоце злочина, и у овом категорији се може закључити да је готово две трећине злочина почињено од стране окупатора (Графикон 4).[21]

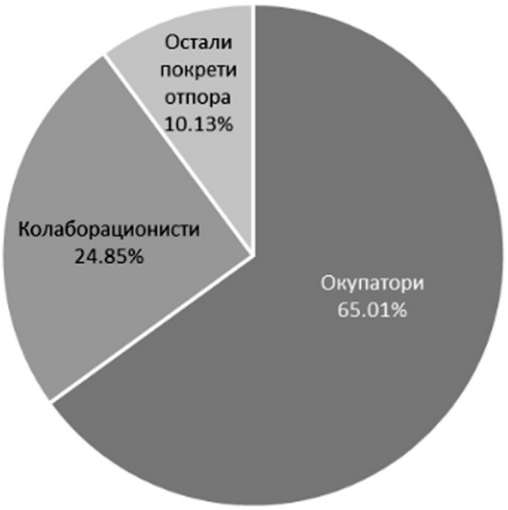

Графикон 4: „Повреде личне слободе“ према подацима из 1945. груписане према починиоцима

У Добричком срезу укупно су почињене 10.792 „повреде слободе“. Од тога су „Бугари“ скривили 5.376 (49,81%), „СДС – Недићевци“ 2.995 (27,75%), „Немци у земљи“ 1.142 (10,58%), „Д. М.“ 844 (7,82%), „Четници Косте Пећанца“ 266 (2,46%) и „Љотићевци“ 169 (1,57%).[22]

У Јастребачком срезу почињене су 2.522 „повреде слободе“. „Бугари“ су били одговорни за 1.114 (44,17%). Потом следе: „Д. М.“ (695 – 27,56%), „Немци у земљи“ (334 – 13,24%), „Љотићевци“ (248 – 9,83%), „Немци у

[21] AJ, 110–66–459.
[22] AJ, 110–66–3.

логорима ван земље“ (53 – 2,10%), „Албанци“ (44 – 1,74%), „Четници Косте Пећанца“ (24 – 0,95%) и „СДС – Недићевци“ (10 – 0,40%).[23]

У Прокупачком срезу укупно је забележено 7.999 „повреда слободе“. Потребно је напоменути да у табели стоји цифра 7.995, али је очигледно дошло до грешке пописивача при сабирању. Најодговорнији починиоци злочина, као и до сада, били су „Бугари“ (3.475 – 43,44%). Иза њих редом следе: „Немци у земљи“ (1.972 – 24,65%), „Д. М.“ (1.095 – 13,69%), „СДС – Недићевци“ (841 – 10,51%), „Љотићевци“ (465 – 5,81%) и „Четници Косте Пећанца“ (151 – 1,89%).[24]

* * *

Ако саберемо све окружне табеле према подацима из 1945. године и извршимо анализу према починиоцима, долази се до закључка да су бугарске окупаторске формације починиле укупно 23.587 злочина, немачке окупаторске формације 10.950, а остали окупатори 2.132 злочина. Од колаборационистичких формација предњачи Српска државна стража са почињених 8.078 злочина, потом следи Српски добровољачки корпус са 5.436, а најмање су злочина починили четници Косте Пећанца – 1.982. Према овим подацима, припадници Југословенске војске у отаџбини били су одговорни за 8.971 злочин. На Графикону бр. 5 ови подаци су приказани и графички.

Графикон 5: Починиоци злочина према подацима из 1945. (сабране табеле „лишење живота“, „повреде тела“ и „повреде личне слободе“)

[23] AJ, 110–66–299.
[24] AJ, 110–66–467.

Квантификација злочина према подацима из 1946. године

„Лишење живота“. Према подацима коригованог пописа из 1946. године, у Топличком округу је евидентирана 6.521 жртва. Ово је повећање за 42,58% у односу на попис из 1945. године. Према начину страдања структура је следећа: „бомбардовањем цивилног становништва“ 87 (1,33%), „стрељањем“ 1.919 (29,43%), „вешањем“ 5 (0,08%), „клањем“ 53 (0,81%), „мрцварењем (пребијањем)“ 3.933 (60,31%), код 267 (4,09%) је „касније наступила смрт као последица повреде“, а „смрт у логорима“ је нашло њих 257 (3,94%). За највећи број жртава криви су „Бугари“ (2.804 – 43,00%). Затим редом следе: „Д. М.“ (882 – 13,53%), „Немци у земљи“ (665 – 10,20%), „Четници Косте Пећанца“ (644 – 9,88%), „СДС – Недићевци“ (544 – 8,34%), „Немци у логорима ван земље“ (201 – 3,08%), „Специјална полиција“ (153 – 2,35%), „Љотићевци“ (42 – 0,64%), „Албанци“ (25 – 0,38%), „Усташе“ (9 – 0,14%), „Муслиманска милиција“ (3 – 0,05%), „Италијани“ (2 – 0,03%) и „Рупниковци“ (1 – 0,02%). Поред додатних починиоца, у рубрикама у новом попису појавила се и категорија „погинули у борби“, а таквих жртава је било 546 (8,37%). На Графикону 6 графички су представљени починиоци груписани у четири категорије.[25]

Графикон 6: „Лишење живота“ према подацима из 1946. груписано према починиоцима

[25] AJ, 110–66–463.

„Повреде тела“. Према подацима новог пописа, у Топличком округу су евидентиране 18.763 „повреде тела“, односно за 26,82% мање него на претходном попису. Према начину повређивања структура је била следећа: „осакаћено“ је 219 особа (1,17%), „рањено“ 1.068 (5,69%), „мучено-злостављано“ 5.754 (30,67%), доживело „тучу – лаку и тешку телесну повреду“ 11.116 (59,24%) и „силовано“ 606 (3,23%). Као и свакој претходној табели, и у овој су на врху листе починилаца „Бугари“ (7.857 – 41,87%). Потом следе: „Д. М.“ (3.643 – 19,42%), „СДС – Недићевци“ (2.563 – 13,66%), „Немци“ (2.248 – 11,98%), „Четници Косте Пећанца“ (1.477 – 7.87%), „Специјална полиција“ (347 – 1,85%), „Љотићевци“ (300 – 1,60%), „Немци у логорима ван земље“ (138 – 0,74%), „Рупниковци“ (102 – 0,54%), „Албанци“ (41 – 0,22%), „Усташе“ (25 – 0,13%), „Муслиманска милиција“ (20 – 0,11%) и „Италијани“ (2 – 0,01%). Груписани починиоци су графички представљени на Графикону 7.[26]

Графикон 7: „Повреде тела“ према подацима из 1946. груписане према починиоцима

„Повреде личне слободе“. Према новим подацима из 1946. године, на простору Топличког округа забележено је 30.948 „повреда личне слободе“, што је за 2,53% мање у односу на претходни попис. Структура ових злочина је била следећа: „ухапшене“ су 12.603 особе (40,72%), „интернирано у земљи“ 837 (2,70%), „одведено на принудни рад“ 10.829 (34,99%), „принудно

[26] AJ, 110–66–464.

пресељено“ 357 (1,15%), „одведено у логоре ван земље“ 1.123 (3,63%) и „принудно мобилисано“ 5.199 (16,80%). И на овој, последњој табели коју анализирамо, „Бугари“ су одговорни за највећи број злочина – 13.009 (42,04%). Иза њих редом следе: „Немци у земљи“ 5.526 (17,86%), „Д. М.“ (4.011 – 12,96%), „СДС – Недићевци“ (3.529 – 11,40%), „Четници Косте Пећанца“ (2.396 – 7,74%), „Љотићевци“ (805 – 2,60%), „Специјална полиција“ (757 – 2,45%), „Немци у логорима ван земље“ (660 – 2,13%), „Албанци“ (112 – 0,36%), „Усташе“ (91 – 0,29%), „Рупниковци“ (42 – 0,14%) и „Муслиманска милиција“ (10 – 0,03%). Груписани починиоци графички су представљени на Графикону 8.[27]

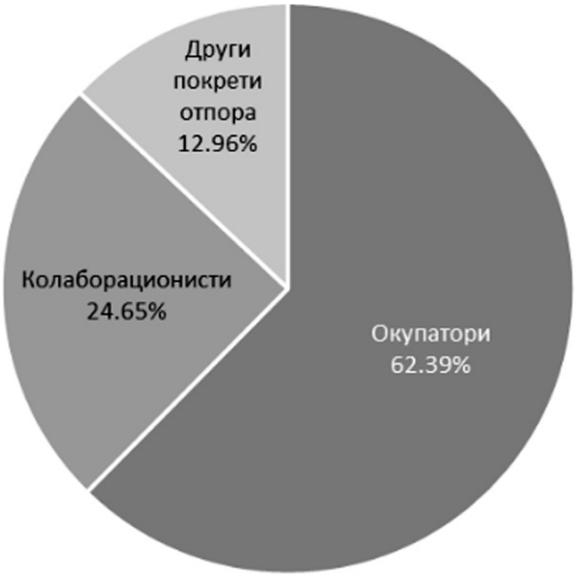

Графикон 8: „Повреде личне слободе“ према подацима из 1946. груписане према починиоцима

Као и са резултатима првог пописа, сабрали смо резултате свих трију анализираних табела из 1946. године. Бугарске окупаторске формације су убедљиво прве на листи починилаца са 23.670 злочина. Као и на претходној потом следе немачке окупаторске формације са 9.438 почињених злочина. Југословенска војска у отаџбини је починила 8.536, Српска државна стража 6.636, четници Косте Пећанца 4.517, Специјална полиција 1.257, Српски добровољачки корпус 1.147, остале колаборационистичке формације 303, остале окупаторске формације 182 и 546 је погинулих у борби. Упоредивши ове резултате са онима из 1945. године, уочавамо једну занимљивост. Иако је било промена у бројкама, проценти су за већину

[27] AJ, 110–66–461.

починилаца остали врло слични. Међутим, број учињених злочина четника Косте Пећанца је процентуално већи готово два и по пута. Будући да је Топлички округ подручје које је Коста Пећанац сматрао својим снажним упориштем, очигледно је било неопходно да се први резултати пописа жртава коригују и да његови четници не буду колаборационистичка формација са најмање почињених злочина. Са друге стране, у новом попису је број почињених злочина Српског добровољачког корпуса процентуално смањен четвороструко. На Графикону 9 овако сабрани злочини према починиоцима приказани су процентуално.

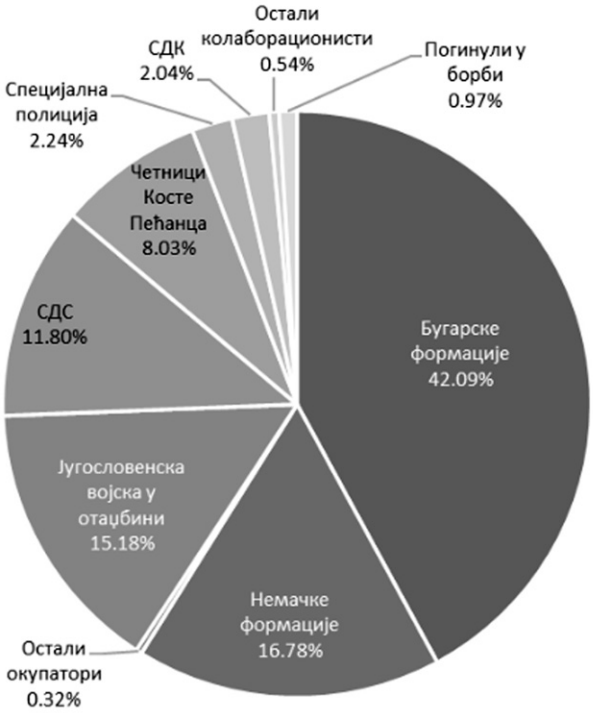

Графикон 9: Починиоци злочина према подацима из 1946. (сабране табеле „лишење живота“, „повреде тела“ и „повреде личне слободе“)

* * *

Кључни недостатак Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача је њен идеолошки и једностран карактер, те чињеница да се ниједан припадник победничког, Народноослободилачког покрета, није нашао на листи злочинаца, односно да ниједан њихов чин није препознат као злочин. И поред наведеног недостатка, рад Комисије је имао и својих значајних домета, а њени су истражни органи прикупили обимну грађу која

је допринела извођењу пред суд и осуди великог броја злочинаца из редова окупатора и колаборациониста. Иако упитни због начина прикупљања и мноштва недостатака приликом тог процеса, њени статистички подаци показују да су окупаторске јединице починиле огромну већину злочина. Како по резултатима са краја 1945. године, где су различите окупаторске јединице наведене код чак 36.669 злочина, што чини 60%, тако и по резултатима из средине 1946. где су оне наведене код 33.290, односно 59,2% злочина. Рад Комисије је веома значајан и истраживачима, будући да је архивска грађа настала њеним радом већином сачувана и доступна за истраживање.

Извори и литература

Архив Југославије, фонд Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача (110).

Административно-територијалне промене у НР Србији од 1834-1954. године, Завод за статистику, Београд 1955.

Алберт Вајс, „Рад комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Анали Правног факултета у Београду*, 4/1961, стр. 387-400.

Документи из историје Југославије. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача из Другог светског рата, приредили Миодраг Зечевић, Јован Поповић, Београд 1996.

Небојша Стамболија, Борис Томанић, „Квантификација злочина припадника Српске државне страже према подацима Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача“, *Годишњак за истраживање геноцида*, св. 12/1, 2020, стр. 147-166.

Ослободилачки рат народа Југославије 1941-1945, књ. II, Београд 1965.

Слободан Несторовић, *Под Хисаром [хроника Прокупља]*, Београд 1972.

Управна подела Демократ. Федерат. Југославије (без присаједињених крајева), Свеска 2, Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије, Београд 1945.

Summary

Jelena Vukčević, Nebojša Stambolija,
VICTIMS OF THE SECOND WORLD WAR IN THE TOPLICA COUNTY, ACCORDING TO THE DATA OF THE STATE COMMISSION FOR DETERMINING THE CRIMES OF THE OCCUPIERS AND THEIR ABETTORS

The topic of this paper is the analysis of human victims during the Second World War in the Toplica County. The data of the State Commission for Determining the Crimes of the Occupiers and Their Abettors were used. The introductory part of the paper defines the geographical area that is the subject of analysis. Then, basic data on the origin and work of the State Commission, as well as its results, are given. The main part of the paper is the statistical analysis of victims according to the methods of killing and geographical distribution through districts. In addition to the victims, the paper also analyzes "body injuries", ie injuries, torture, rape and similar injuries that did not result in death, as well as "violations of personal freedom" (arrests, internment, forced labor, camps, etc.). The analyzed data show that the vast majority of crimes in this area were committed by the occupying units, mostly members of the Bulgarian and German formations. The paper was written on the basis of original and published material, primarily from the Archives of Yugoslavia, as well as appropriate periodicals and literature.

Игор Вукадиновић
Балканолошки институт САНУ

УДК 342.5(497.1)"1957/1969"

ПРОМЕНА ПОЛОЖАЈА АУТОНОМНИХ ЈЕДИНИЦА У СРБИЈИ И ПОЧЕТАК ДЕЗИНТЕГРАЦИЈЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1957–1969)

Апстракт: У раду је анализирана политика Савеза комуниста Југославије према аутономнм јединицама у Србији у периоду од формирања Комисије за националне мањине Централног комитета Савеза комуниста Југославије 1957. године до промена уставног положаја аутономних покрајина 1968. и 1969. године. Основна теза рада је да је политика југословенског партијског врха према аутономним јединицама од почетка ове епохе била мотивисана настојањем Едварда Кардеља да ослаби положај Србије, пошто је у овој републици препознао главну препреку за реализацију своје концепције преуређења Југославије. Брионски пленум и губитак ауторитета српске комунистичке партије, омогућили су спровођење Кардељевих планова према Србији и Југославији.
Кључне речи: аутономне покрајине у Србији, уставне промене, распад Југославије, Едвард Кардељ, Устав СФРЈ.

Увод – Политички и уставни поредак социјалистичке Југославије у првој послератној деценији

Власт у Југославији након Другог светског рата концентрисана је у рукама Политичког бироа Централног комитета Комунистичке партије Југославије, који је доносио кључне одлуке о преуређењу земље. На челу Политбироа налазио се Јосип Броз, генерални секретар КПЈ од 1937. године, а натполовичну већину у овом телу до 1958. године увек су чинили комунисти из Хрватске и Словеније, уз непропорционално ниску заступљеност српских функционера. Култ личности који је, по Стаљиновом моделу, грађен око Броза омогућио му је неприкосновен статус у партији и држави. Предратни циљеви КПЈ, оличени у борби за разбијање Југославије и враћање Србије у преткумановске границе, били су уграђени организациону структуру партије и партизанског покрета током рата.[1]

[1] Под притиском Коминтерне, Комунистичка партија Југославије се од 1924. године залагала за разбијање Југославије и одвајање Хрватске, Словеније,

Комунисти су током 1943. и 1944. године формирали „антифашистичке скупштине“ као цивилне органе власти будућих федералних јединица. Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије формирана је последња, 12. новембра 1944. године, а њене надлежности сведене су на територију Србије пре балканских ратова. Власт на простору Косова и Метохије додељена је тамошњем Обласном комитету КПЈ и Народноослободилачком одбору Косова и Метохије, формираном у Бујану у Сверној Албанији 31. децембра 1943. године. Власт на простору Баната, Бачке, Срема и Барање вршио је Покрајински комитет КПЈ за Војводину и „Главни народноослободилачки одбор Војводине“. Партија је током пролећа 1945. године прикључила партијске организације из Војводине и Косова и Метохије новоформираној Комунистичкој партији Србије, а током лета су „прикључење Србији“ прогласили и народноослободилачки одбори ових територија.

Правна генеза аутономних јединица започета је 3. септембра 1945. године усвајањем „Закона о установљењу и устројству Аутономне покрајине Војводине“ и Закона о установљењу и устројству Аутономне косовско-метохијске области“ у Скупштини Србије.[2] У првом члану Устава Федеративне Народне Републике Југославије из 1946. године наведено је да је Југославија „заједница равноправних народа, који су на основу права на самоопредељење, укључујући и отцепљење, изразили своју вољу да живе заједно у федеративној држави“. У другом члану наведена су имена шест република које „сачињавају“ ФНРЈ, као и то да Народна Република Србија у свом саставу има Аутономну покрајину Војводину и Аутономну косовско-метохијску област. Устав је прописао да се делегације у Већу народа Скупштине ФНРЈ бирају према републикама и аутономним јединицима, што је аутономијама у Србији давало елементе федералних јединица.[3]

Македоније, Црне Горе и делова насељених Албанцима из њеног састава. У „Акционом програму за село“ усвојеном на Четвртој земаљској конференцији 1934. године, КПЈ је као један од циљева навела „протеривање српских окупатора из Хрватске, Словеније, Далмације, Војводине, Босне, Црне Горе, Македоније и са Косова“, односно поништавање свих тековина ослободилачких ратова Србије 1912–1918. године. Партија се никада није одрекла идеологије и ставове из међуратног периода. Опширније видети: Десанка Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање 1919–1935*, Београд 1983, 193–199; Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1986, 218; Новица Војиновић, *Геноцид Шиптара над српским народом. На Косову и Метохији од 16 до 21. вијека (друго допуњено издање)*, Подгорица 1999, 580.

[2] Архив Југославије (АЈ), 836, КМЈ, II-5-а-2/5, Закон о установљењу и устројству Аутономне косовско-метохијске области; *Службени гласник Србије*, 1945, број 28, 9. 9. 1945, док. 235, Закон о установљењу и устројству Аутономне косовско-метохијске области, 427.

[3] *Устав Федеративне народне републике Југославије*, Београд 1946, 5, 25.

Формирање република у Југославији и њихово међусобно разграничење, као и формирање аутономних јединица у Србији нису извршени након демократских избора, кроз изјашњавање народа на референдуму или кроз јавну расправу, већ одлукама Броза и најужег круга његових сарадника, ван учешћа Централног комитета КПЈ и ван очију јавности. Ове одлуке су потом „легализоване“ у актима Авноја и у Уставу, у чијем члану 12 је наведено да се граница народне републике не може мењати без њеног пристанка.

Генеза аутономних јединица у Србији настављена је у Уставу Србије из 1947. године, а завршена је потврђивањем првог Статута Аутономне покрајине Војводине и Статута Аутономне косовско-метохијске области у Народној скупштини Србије 1948. године. Аутономне јединице у Србији су од самог настанка имале широка овлашћења у односу на републичку власт и практично су руководиле економијом, просветом, културом, правосуђем и полицијом на својој територији.[4]

Политички поредак социјалистичке Југославије је у првим послератним годинама био обележен насиљем и безакоњем, што је нарочито дошло до изражаја на питању имовине грађана који су на Косово и Метохију насељени у периоду између два светска рата. Авној је 24. маја 1945. године усвојио „Закон о поступању са имовином коју су сопственици морали напустити у току окупације и имовином која им је одузета од стране окупатора и њихових помагача“, према којем је имовина морала бити враћена свима који су након 6. априла 1941. године били протерани из својих домова, укључујући и међуратне колонисте на Косову и Метохији. Обласне власти Косова и Метохије одбиле су да спроведу Закон и омогуће повратак имовине колонистима, а експлицитно су одбијале и да спроведу наређења министра колонизације ДФЈ Сретена Вукосављевића, иако су према Закону о установљењу АКМО од 3. септембра 1945. биле у обавези да извршавају наређења савезних министарстава. Уз подршку Политбироа, вишегодишњим физичким спречавањем људи да дођу до својих имања, покрајински комунисти су, без било каквог правног упоришта, протерали већину међуратних колониста са Косова и Метохије.[5]

У Уставном закону Југославије из 1953. године први пут је уведен појам „федерација“ као синоним за југословенску државу, што је било у супротности са називом државе и њеним уређењем, према којем је Југославија била „федеративна република“. Секретар КП Србије Благоје Нешковић је приликом расправе о нацрту Уставног закона скренуо пажњу

[4] *Устав Народне републике Србије*, Београд 1947, 65–77; Љ. Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији*, Нови Сад 2001, 334–336.

[5] У покушају да пронађе правно упориште за прогон српских колониста, партија је 3. августа 1945. године усвојила Закон о ревизији аграрне реформе Краљевине Југославије, али се ускоро испоставило да и по овом закону преко 90% насељеника има право на повратак имовине.

да „федерација“ нема исто значење као „федеративна република“ и да је употреба овог термина неадекватна. Ипак, реч „федерација“ као синоним за Југославију је укључена у коначну верзију Уставног закона.[6]

Уставним законом и новим статутима аутономних јединица из 1953. године избрисане су одредбе које су обезбеђивале хијерархијску надређеност органа власти Србије покрајинским органима власти, који су структурно добили исти облик као и републичке власти, уз сопствене дводомне скупштине, извршна већа и секретаријате. Период од 1948. до 1957. године обележен је својеврсном националном равнотежом у Аутономној косовско-метохијској области. Док су Албанци бројчано доминирли у среским и обласним органима власти, укључујући обласну скупштину и владу, присуство Србије на Косову и Метохији огледало се у деловању безбедносних органа који су сузбијали непријатељску делатност и хијерархијској потчињености албанских покрајинских функционера републичким функционерима Савеза комуниста Србије.

Отварање мањинског питања и јачање положаја Албанаца у Србији

Извршни комитет Централног комитета Савеза комуниста Југославије је 24. јануара 1957. године, без претходне расправе на ову тему, формирао „Комисију за националне мањине“. Одлука је кратко образложена тиме да ће се комисија бавити „проблемима националних мањина у нашој земљи и мањина наше националности у другим земљама.” На истој седници Извршног комитета одлучено је да се започне са припремама за Седми конгрес Савеза комуниста Југославије.[7]

Иако је формирање аутономних јединица у Србији било образложено националним саставом ових територија и остваривањем права националних мањина, Комисија за националне мањине ЦК СКЈ није искључила националне мањине у аутономним јединицама из опсега свог рада, већ је највише пажње посветила управо овим заједницама, улазећи и у тему положаја аутономних једница у Србији. Овакав приступ представљао је крупан преседан, нарочито на Косову и Метохији, где је албанска заједница политички доминирала у обласним органима власти. Средином педесетих година Албанци су чинили преко 60% одборника Народног одбора АКМО и натполовичну већину у Извршном већу АКМО, на чијем челу се пуних 18 година налазио Фадиљ Хоџа. Овакав однос био је присутан и у Обласном комитету СКС за Косово и Метохију, а од 1956. године у новоформираном

[6] АЈ, 507, ЦК СКЈ, II-9, Стенографске белешке са Петог пленума ЦК КПЈ 27. 5. 1952, 41–42.

[7] АЈ, 507, ЦКСКЈ, III/68, Записник са седнице Извршног комитета ЦК СКЈ, 24. 1. 1957.

Секретаријату Обласног комитета, као извршном органу партије у Области.[8] Политичку и демографску већину у Аутономној косовско-метохијској области Комисија за националне мањине ЦК СКЈ третирала је као „угрожену мањину“ чији је положај неопходно додатно ојачати.

Комисија за националне мањине покретала је иницијативе са циљем јачања положаја Албанаца и Аутономне косовско-метохијске области. Донацијом из савезног буџета у износу од 50 милијарди динара 1957. године започет је повлашћен економски третман Аутономне косовско-метохијске области. Овај новац представљао је окосницу високог привредног раста и економског преображаја области у наредним годинама.[9] Албанскојезични недељник „Рилиндја“ је 1958. године постао дневни лист, уложена су средства у проширење домета „Радио Приштине“, а председник Извршног већа АКМО Фадиљ Хоџа је нижим органима власти издао наређење да сва правна акта општег карактера морају бити написана и на албанском језику, као и да сви службеници у већински албанским општинама морају знати албански језик. Током 1958. извршено је „кампањско учлањивање“ Албанаца у Савез комуниста, како би се повећао њихов удео у партијском чланству. Од укупно 17.831 Албанаца чланова Савеза комуниста у области крајем 1958. године, 37,2% представљали су новопридошли чланови, који су у партију примљени током те године.[10]

На седмом конгресу партије у Љубљани 22–26. априла 1958. године Албанац Фадиљ Хоџа први пут је постао члан Централног комитета Савеза комуниста Југославије. На овом конгресу усвојен је нови партијски програм, у чијем обликовању је одлучујућу улогу имао Едвард Кардељ. Нови програм је, за разлику од претходног, садржао главу посвећену међунационалним односима, унутар које се налазила посебна тачка о положају националних мањина. У тачки „Стална брига за убрзавање привредног развитка неразвијених рејона“, партија се обавезала на додатно финансирање развоја Македоније, Црне Горе, Босне и Херцеговине и Аутономне косовско-метохијске области.[11] Први преседан у овом приступу био је што су „рејони“ поистовећени са републикама. Партијски врх је тада

[8] АЈ, 507, ЦК СКЈ, III/82, Материјал са проширене седнице Извршног комитета ЦК СКЈ, 2. 3. 1959, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ, 11.

[9] Архив Косова, Lidhja e Komunistëve të Kosovës, к. 568, Девета покрајинска конференција Косова и Метохије 1965, Развој привреде Косова и Метохије у периоду од 1947. до 1963. године са освртом на проблеме развоја од Осме обласне конференције СКС до данас, 4, 5; *Društveni plan privrednog razvoja Autonomne kosovsko-metohijske oblasti 1957–1961*, Priština 1958, 15–21.

[10] АЈ, 507, ЦК СКЈ, III/82, Материјал са проширене седнице Извршног комитета ЦК СКЈ, 2. 3. 1959, Извештај о националним мањинама у ФНРЈ, 8–9; АЈ, 507, ЦК СКЈ, XVIII – К.4/5-6, 1956.

[11] *VII kongres Saveza komunista Jugoslavije. Ljubljana 22 – 26 aprila 1958. Stenografske beleške*, Beograd 1958, 1055–1056.

заправо одустао од идеје да се дотацијама помаже развој неразвијених општина, срезова и округа у целој Југославији, већ је финансијску помоћ преусмерио на изградњу економске основе државности Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине. Други преседан огледао се у томе што се у друштву са републикама нашла и аутономна јединица у Србији.

Користећи нову политику Савеза комуниста Југославије, која је мањинску проблематику сврстала у државне приоритете, албански функционери са Косова и Метохије покренули су тему „равномерног националног састава“ у структури запослених на Косову и Метохији. Непосредно након Другог светског рата ниједан Албанац у Југославији још увек није имао факултетску диплому, а албанска популација је имала и низак проценат људи са стеченим основношколским и средњошколским образовањем, уз велику стопу неписмености. Комунистичка партија је у органима власти од почетка спроводила политику „равномерне националне заступљености“, дозволивши да се некомпетентни Албанци нађу и на бројним позицијама у судству, као и да се у школама задрже учитељи из Албаније доведени 1941–1944. године. Ипак, у државној бирократији, здравству и привредним предузећима натпросечно су били запослени Срби, пошто би инсистирање на националном кључу у овим сферама угрозило функционисање институција, здравственог система и индустријских погона у области.

Албански функционери Фадиљ Хоџа и Џавид Нимани су на седници Извршног комитета Централног комитета Савеза комуниста Србије 27. јануара 1959. године почели да проблематизују национални састав запослених у предузећима и администрацији, захтевајући увођење националног критеријума и у ове сфере. И Хоџа и Нимани су у говорима споменули опцију отпуштања Срба и запошљавања Албанаца на њихово место као потенцијалног „решења“ проблема, док нико од присутних српских функционера није реаговао на оваква иступања.[12]

Хоџа и Нимани су учествовали и на проширеном саветовању Извршног комитета ЦК СКЈ 2. марта 1959. године, које је у целости било посвећено питању националних мањина. Тада су поново струткуру запослених на Косову и Метохији навели као показетељ „дискриминације“ Албанаца. Едвард Кардељ је у свом наступу инсистирао на тези да је ванредно позитиван третман националних мањина једна од карактеристика „социјалистичког самоуправљања“ и уопште Југославије као државе: „Сам систем самоуправљања који постоји у нашој земљи и који се развија, фактички и објективно националне мањине претвара у сувладајуће народе са свим осталим... Мислим да би (у Закључцима) требало нешто више рећи о тој начелној позитивној оцени мањина у Југославији као једном

[12] Архив Србије (АС), Ђ-2, Извршни комитет ЦК СКС, к. 2, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета ЦК СК Србије, 27. 1. 1959, 42, 98.

од посебних југословенских специфичних националних и културних елемената...“[13]

Три недеље касније, 24. марта 1959. године објављени су и Закључци са саветовања, који су углавном били на линији порука које је на седници изнео Кардељ. Једина национална мањина експлицитно споменута документу била је албанска. Закључци са саветовања Извршног комитета ЦК СКЈ послати су свим општинским организацијама Савеза комуниста, уз поруку да се у складу са документом „донесу конкретне мере“ уколико на тој територији постоје националне мањине.[14] Овај чин партијског врха изазвао је збуњеност и забринутост код српских комуниста на Косову и Метохији, као и одушевљење албанских комуниста, који су, према Рајку Видачићу, након објављивања Закључака почели да заказују седнице посвећене „поправљању“ национлане структуре запослених у јавним предузећима.[15]

Упечатљиво је да је Кардељ, који се крајем педесетих година залагао за смањивање улоге Југославије и афирмисање република као државних заједница, инсистирао на томе да специјалан третман националних мањина представља заједничку платформу читаве Југославије и „општи југословенси интерес“. На тај начин, преко савезног нивоа власти хрватским и словеначким комунистима омогућено је да учествују у креирању политике према националним мањинама и аутономним покрајинама у Србији.

Доношење Устава СФРЈ из 1963. године и први сукоб унутар партије око уређења Југославије и Србије

До краја педесетих година у врху Централног комитета СКЈ формирале су се две различите концепције по питању даљег функционисања југословенске државе. Српски комунисти залагали су се за очување Југославије као федеративне државе под централизованим вођством Савеза комуниста.[16] Словеначки и хрватски кадрови у партијском врху,

[13] AJ, 507, ЦКСКЈ, III/82, Материјал са проширене седнице Извршног комитета ЦК СКЈ, 2. 3. 1959, а.ј. 90.

[14] Интегрални текст Закључака видети у: Radošin Rajović, *Autonomija Kosova. Istorijsko-pravna studija*, Beograd 1985, 468–470; AJ, 507, ЦК СКЈ, III/82 Седница ИК ЦК СКС 2. 3. 1959; Миомир Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, Београд 2016, 138–140; Nailje Malja-Imami, „Školstvo na albanskom jeziku na Kosovu i jugu Srbije (1945–2015)“, u *Figura neprijatelja. Preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, ur. Aleksandar Pavlović, Beograd 2015, 212.

[15] Рајко Видачић, *О коренима сепартизма и тероризма на Косову*, Београд 2000, 195.

[16] Љубодраг Димић, *Историја српске државности III*, 370, 371; Петар Ристановић, „Добрица Ћосић и отварање косовског питања 1968. године“, *Баштина*, св. 33 (2012), 203–205; Славољуб Ђукић, *Поглед из Осињака – разговори са Добрицом Ћосићем*, Београд 2014, 74.

предвођени Едвардом Кардељом и Владимиром Бакарићем, заступали су курс даље конфедерализације земље и јачања самосталности република.

Едвард Кардељ је још тридесетих година развијао план стварања независне словеначке државе, односно „ослобођења и уједињења словеначког народа, који је остао подељен у четири непријатељске империјалистичке земље – Италије, Аустрије, Мађарске и Југославије“.[17] Анимозитет према Југославији Кардељ је увијено испољавао у форми страха од појаве југословенског националног идентитета, као и кроз осуду „великосрпског национализма“, који је, према њему, злоупотребљавао југословенство за своје циљеве. [18] У предговору другог издања књиге „Развој словеначког националног питања“ из 1957. године, Кардељ је на следећи начин изнео своје виђење националног питања:

„Баш на основу таквих бирократско-централистичких тенденција појављују се ту и тамо и покушаји поновне афирмације старог шовинистичког ‘интегралног југословенства’, као тенденције негирања постојећих југословенских народа у циљу афирмације неке нове ‘југословенске нације’. О апсурдности таквих тенденција за формирањем ‘југословенске нације’ класичног типа, доцније ћу говорити опширније... Афирмација бирократско-централистичких тенденција и њихових великодржавно-шовинистичких облика, поткопала би, према томе не само правилне социјалистичке и демократске принципе на којима се заснива јединство народа Југославије, него и политичку стабилност социјалистичког система уопште... Са таквим бирократско-централистичким тенденцијама, о којима сам говорио, повезују се, дакако, и остаци старог великосрпског национализма. За њега важи оно исто што сам већ пре рекао о буржоаском национализму. Привидан ‘југословенски’ облик који он понекад добија не мења ништа ствари“.[19]

Уочљива је склоност Кардеља да идеју учвршћивања југословенског заједништва повезује са Србијом и српским национализмом. У приватним разговорима Кардељ је био отворенији. Добрици Ћосићу је 1957. године поручио да је Југославија само привремена категорија: „Чим се створе услови, ми ћемо с Аустријом, а ви, Срби, с Бугарском“.[20] Колико је постојање југословенске државе представљало сметњу Кардељовој националној идеологији показују његове речи у књизи „Правци развоја политичког

[17] Kosta Nikolić, „Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije. Doktrina i praksa 1919 – 1945.“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (1998), 70.

[18] Добрица Ћосић, *Лична историја једног доба. Време искушења 1951–1968*, Београд 2009, 196–197; Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad četvrte Jugoslavije*, Beograd 2003, 144–146.

[19] Цитирано према: Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije; glavni procesi 1918–1985*, Zagreb 1985, 263.

[20] Цитирано према: Darko Hudelist, *Moj beogradski dnevnik: Susreti i razgovori sa Dobricom Ćosićem 2006–2011*, Beograd 2012.

система социјалистичког самоуправљања“, објављеној у Београду 1978. године:

„Своја суверена права народи и народности остварују у социјалистичким републикама и социјалистичким аутономним покрајинама у складу са својим уставним правима, а у федерацији само кад је то – у њиховом заједничком интересу и на основу њиховог споразума – Уставом СФРЈ утврђено, с тим да тај Устав мора да потврди скупштина сваке републике. На тај начин, и функције Федерације постају само саставни део функција република, а у одређеном обиму и функција аутономних покрајина. То је разумљиво јер социјалистичко самоуправљање не подноси унитаризам и не ствара неке нове државне нације или уопште неки нови тип нације, него доноси слободу постојећим нацијама“.[21] У Кардељевој перцепцији југословенска држава заправо није имала никакву сврху, и само је представљала сметњу за самостално функционисање република и покрајина, у којима је Кардељ видео једине носиоце суверених права народа и народности.[22]

За сукоб између „федералистичке“ и „централистичке“ концепције уређења Југославије јавност је сазнала кроз расправу између књижевника и члана ЦК СКС Добрице Ћосића и словеначког ителектуалца Душана Пирјевеца.[23] Добрица Ћосић се у расправи, која је вођена 1961. и 1962. године, позивао на социјалистичку економску интеграцију људи, независну од њихове националне припадности, према којој је Југославија представљала виши степен интеграције од националних република. Ћосић је осуђивао републичке национализме и међусобно удаљавање република. Овакво тумачење није се допадало словеначкој интелектуалној елити. Пирјевец је Ћосића оптужио за „унитарзизам“ и „централизам“. За Пирјевеца су републике представљале „неприкосновену вољу људи који су их створили“.[24]

Расправа Пирјевеца и Ћосића трајала је док је партијских врх припремао доношење новог Устава, које је Броз најавио 29. новембра 1960. године, на обележавању петнаестогодишњице проглашења ФНРЈ. Савезна скупштина је 2. децембра 1960. године формирала Комисију за уставна питања са Едвардом Кардељом на челу.[25] Често иницирање уставних промена

[21] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Beograd, 1978, 140–141.

[22] Кардељев поредак, у којем су народи и народности своја суверена права могли да остварују само преко република и покрајина погађало је два милиона прекодринских Срба, који су били онемогућени да остваре своја витална национална права, због чега су се исељавали из Хрватске и Босне и Херцеговине.

[23] П. Ристановић, „Добрица Ћосић и отварање косовског питања 1968. године“, *Баштина*, св. 33 (2012), 203–206.

[24] Dušan Pirjevec, Glose in komentarji - Oprostite, kako ste rekli?, *Naša sodobnost*, letnik 9, številka 3. (1961), 286–287.

[25] Miomir Gatalović, „Prerastanje Autonomne kosovsko-metohijske oblasti u

објашњавано је тиме да „садашњи уставни прописи не одговарају више достигнутом степену друштвеног развитка у земљи“, који је увелико „прелазио у нову фазу“. Малобројни српски функционери, пре свих Добрица Ћосић и Слободан Пенезић, почели су да увиђају национализам хрватског и словеначког руководства, као и то да последња фаза у Кардељевој визији подразумева распад Југославије.[26]

На седници ИК ЦК СКЈ 22. новембра 1961. године Кардељ је окупљеним саопштио поставке преднацрта Устава. Он је као решење проблема односа република и федерације у области привреде предложио да, кроз пренос надлежности са нивоа федерације, републике „заиста постану одговоран фактор за сопствени материјални развитак“, а да се надлежности федерације сведу на „одређено усмеравање привредних кретања“ и ангажман на стимулацији привреде неразвијених крајева“.[27] Кардељ је за присутне на седници припремио документ о начелима преднацрта Устава, чије формулације су афирмисале сувереност република: „У том погледу, преднацрт новог Устава иде првенствено за тим да се у оквирима република обезбеди национални суверенитет и пуна самосталност и одговорност у борби за напредак у републици, а да федерација задржи углавном оне функције које произилазе из природног процеса интеграције човечанства на бази савремене међународне поделе рада као и функције које служе њиховој заједничкој безбедности“.[28]

Републике су у Уставу из 1963. године први пут биле дефинисане као „државне социјалистичке демократске заједнице, засноване на власти радног народа и самоуправљању“. Од 1946. године Устав Југославије регулисао је правила о организацији републичких органа власти, што је почетком шездесетих оцењено као ограничавање самоуправности република. Ови чланови су избачени из новог савезног Устава, како би функционисање републичких органа постало унутрашње питање република. [29] Пренос

Autonomnu Pokrajinu Kosovo i Metohiju 1959–1963.”, *Istorija 20. veka*, br. 1. (2015), 85; *Narodna vlast i socijalistička demokratija 1943–1963*, ur. Jože Moravec, Dragoljub Đurovič, Beograd 1963, 191–193.

[26] На поделу и сукобе у врху државе по питању њеног даљег устројства указао је Драги Стаменковић, председник Републичког извршног већа Србије од 1963. до 1967. године. Иван Стамболић је сматрао да је почетком шездесетих година био приметан притисак из Хрватске и Словеније у циљу „федерирања федерације“. Видети: Драги Стаменковић, *Између идеала и политике. Лично казивање и сведочење*, Београд 2002, 168; Ivan Stambolić, *Rasprave o SR Srbiji 1977–1987*, Zagreb 1988, 6.

[27] АЈ, 507, ЦК СКЈ, III/87, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета Централног комитета Савеза комуниста Југославије одржане 22. новембра 1961. године, 13–14.

[28] АЈ, 507, ЦК СКЈ, III/87, Нека начелна питања за преднацрт новог Устава ФНРЈ, стр. 10.

[29] *Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavima socijalističkih republika i statutima autonomnih pokrajina*, Beograd 1963, 48; Б. Крстић, *Косово пред судом историје*, 30.

надлежности са Југославије на републике отворио је и питање уставног положаја аутономних јединица у Србији. Тенденција јачања сувереності република на рачун федерације подразумевала је и препуштање питања положаја аутономних јединица уставима република. У супротном, Србија би се нашла у неравноправном положају, пошто би њен суверенитет био ограничен Уставом Југославије. Првобитна намера српског руководства била је да нови савезни Устав само спомене могућност формирања аутономних покрајина, а да се сва остала питања у вези са аутономијама препусте републичком уставу. Ово настојање наишло је на оштар отпор покрајинских руководстава, нарочито војвођанског, чији се лидер Стеван Дорођски Кардељу жалио да српско руководство хоће да „укине покрајине“. [30]

Устав из 1963. године је у коначној верзији предвидео да се право република да оснивају или укидају аутономне јединице условљава претходном променом Устава Југославије.[31] На тај начин, у процесу развлашћивања Југославије направљен је својеврсни изузетак. Савезни ниво власти задржао је функцију надзора над једном од шест република по питању статуса њених аутономних покрајина. Кардељ је ову идеју образложио на следећи начин: „У пројектима које смо сада правили у уставној комисији мислили смо да би у једној ствари требало изменити садашњи статус, наиме, у томе да не изгледа да савезни устав намеће Србији аутономију одозго него да је то, у ствари, истовремено и израз потребе саме републике да иде на ту аутономију, но с тим да таква одлука републике зависи и у једном и у другом правцу од сагласности федерације“.[32] Аутономна косовско-метохијска област је у новом Уставу уздигнута на ниво аутономне покрајине, а стекла је и судску аутономију кроз формирање Одељења Врховног суда Србије за Косово и Метохију.[33]

Доношењу Устава СФРЈ из 1963. године претходила је седница Извршног комитета ЦК СКЈ 14–16. марта 1962. године, на којој је Броз поставио

[30] Српски руководиоци Слободан Пенезић, Милош Минић, као и војвођански комунисти Јован Веселинов и Ђорђе Никшић, оптуживали су Стевана Дорођског и Гезу Тиквицког за „аутономаштво“, док је фракција око Дорођског њих оптуживала за „великосрпски национализам“. АС, фонд Ђ-2, Извршни комитет, к. 2, Записник са састанака ИК ЦК СКС одржаних у 1961. години. Записник са седнице Извршног комитета ЦК СКС одржане 20. 10. 1961, 31; Ranko Končar, Dimitrije Boarov, *Stevan Doronjski. Odbrana autonomije Vojvodine*, Novi Sad 2011, 336.

[31] АЈ, 507, ЦК СКЈ, III/87, Стенографске белешке са проширене седнице Извршног комитета Централног комитета Савеза комуниста Југославије одржане 22. новембра 1961. године, стр. 16. Нека начелна питања за преднацрт новог Устава ФНРЈ, 61.

[32] АС, Ђ-2, Извршни комитет, к. 2, Записник са састанака ИК ЦК СКС одржаних у 1961. години. Записник са седнице Извршног комитета ЦК СКС одржане 20. 10. 1961, стр. 32.

[33] *Ustav Socijalističke federativne republike Jugoslavije*, 497, 578; М. Гаталовић, *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*, 100–101.

питање да ли је Југославија „кадра да се још држи, да се не распадне“.[34] Он је том приликом критиковао „дезинтеграцијске процесе“ у Југославији, које је означио као „веома опасне“.[35] Александар Ранковић је критиковао аутономашку фракцију у Покрајинском комитету СКС за Војводину, а критике су индиректно упућене и Савезу комуниста Словеније.[36] Кардељ се на седници нашао у дефанзиви, услед чега је и сам говорио против затварања република у себе. Ипак, на крају говора је поручио да се „не сме дозволити ни да се под фирмом лажног југословенства прошверцује један други национализам“, алудирајући на српски национализам. Подвукао је и да се мора сачувати политика права народа на самоопредељење.[37]

Иако је након седнице ИК у марту 1962. године изгледало да је на ивици политичке елиминације, на изричит захтев Савеза комуниста Словеније, Кардељ је после неколико месеци вратио свој ауторитет у Партији, учествујући у финалној реализацији доношења новог Устава. Колико је Кардељева визија преуређења Југославије била заснована на „марксистичким“ а колико на националистичким мотивима показало се у његовом разговору са Добрицом Ћосићем, Јованом Веселиновим и Слободаном Пенезићем две недеље након седнице Извршног комитета. Он је тада Ћосићу поручио следеће: „Југословенство за које се ти залажеш неприхватљиво је за Словенце. Они имају тешка историјска искуства са сваким југословенством... Сасвим је тачно да смо ми Словенци ближи европским културама но Србима, ближи Бечу и Паризу, но Београду. Ближи свакој европској престоници, но српској и хрватској. Ту не треба имати илузија о нашем јединству. А што се тиче интеграције, не постоји и није могућа никаква југословенска интеграција као посебан облик и систем интеграције... Ви Срби, када говорите о југословенству, увек мислите на своју државу, у којој сте водећа нација...“[38] Ћосић је тада дефинитивно схватио да је Кардељ у претходном периоду користио свој положај у Партији да ствара услове за распад Југославије и стварање словеначке националне државе.[39]

---

[34] *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine*, prir. Miodrag Zečević, Beograd 1996, 32–33; Dušan Bilandžić, „Raskol u državno-partijskom vrhu 60-tih godina 20. stoljeća – početak raspada Jugoslavije“, u *Dijalog povijsenićara – istoričara 8. Zadar 26.-28. septembra 2003*, Zagreb 2004, 33–52.

[35] Исто.

[36] *Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine*, 106–108.

[37] Добрица Ћосић, *Лична историја једног доба. Време искушења 1951–1968*, Београд 2009, 190.

[38] Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време искушења 1951–1968*, 196–197.

[39] Иако су Броз и Ранковић подржавали Ћосића на почетку расправе са Пирјевецом, у јуну 1962. Петар Стамболић је упутио савет Ћосићу да „престане да се бави јавном активношћу“. Д. Ћосић, *Лична историја једног доба. Време искушења 1951–1968*, 189, 198.

Политичка и уставна расправа 1961–1963. године је показала лимитираност водећих српских руководиоца у Савезу комуниста. Иако је званично осуђена аутономашка политика Стевана Дорођског и Гезе Тиквицког, они нису смењени са партијских функција, а њихова фракција је наставила да остварује доминантан утицај у Покрајинском комитету СКС за Војводину. Савез комуниста Србије није имао снаге ни да се директно супротстави дезинтегришућем деловању Едварда Кардеља у врху партије, нити да осуди његово мешање у унутрашња питања Србије и повезивање са руководствима покрајина. Национално питање представљало је једну од кључних тема на Осмом конгресу Савеза комуниста Југославије, одржаном од 7. до 13. децембра 1964. године, а излагање Јосипа Броза на конгресу је овога пута готово у потпуности било на линији Кардељевих уверења.[40]

Политичка и уставна трансформација аутономних покрајина након смене Александра Ранковића

Највећа последица Брионског пленума и Брозовог обрачуна са Александром Ранковићем, Светиславом Стефановићем и Војином Лукићем био је губитак базичног ауторитета српског комунистичког руководства у Југославији. Илузија о Ранковићу као „другом човеку“ Брозове Југославије, која је код средњих и нижих партијских органа, али и широких народних маса од 1945. до 1966. године стварала уверење о наводном снажном српском утицају на политику Савеза комуниста Југославије распршена је већ начином на који је Ранковић уклоњен. Завера против њега је припремана месецима, а да је он, нити ико од његових блиских сарадника није открио. Организатори обрачуна били су водећи хрватски и словеначки руководиоци и обавештајци, а главни мотив био је сламање српског утицаја у Југославији. Ипак, у заверу су се укључили готово сви значајнији српски функционери – Петар Стамболић, Јован Веселинов, Милош Минић, Дража Марковић и Константин Поповић, а једини изузетак био је Добрица Ћосића, који је у оптужбама на рачун Ранковића видео напад на српски комунистички покрет. Монтираном процесу није се супротставио ни сам Ранковић, који је као верни Брозов војник, на Брионима беспоговорно прихватио сопствену политичку ликвидацију.[41]

[40] Броз је на овом конгресу први пут за себе рекао да је Хрват, што је изазвало нелагодност у хали, пошто су до тада сви били убеђени да је Тито Југословен. *Osmi kongres Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd 1964, 42; С. Ђукић, *Поглед из осињака*, 81.

[41] АЈ, 507, ЦКСКЈ, II–28, Четврти пленум ЦК СКЈ, к. 2, Стенографске белешке са Четврте седнице централног комитета Савеза комуниста Југославије, одржане 1. 7. 1966. године на Брионима; Jovan Kesar, Pero Simić, *Oproštaj bez milosti. Leka Aleksandar Ranković*, Beograd 1990, 61–67; Svetko Kovač, Bojan Dimitrijević, „Slučaj Aleksandra Ranković u dokumentima KOS-a: Da li je bilo prisluškivanja?“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2015),14–19; Светко Ковач, Бојан Димитријевић, Ирена Поповић Глигоров, *Случај Ранковић из архива КОС-а*, Београд 2015.

Овакав развој ситуације навео је Фадиља Хоџу да по повратку са Бриона организује састанак са пет најутицајнијих албанских функционера у партији и саопшти им да је сада „историјски“ моменат да се започне са реализацијом албанских националних циљева и протеривањем Србије са Косова и Метохије, пошто томе нико из руководства Србије неће смети да се супротстави. Хоџина процена показала се као тачна. Већ 7. јула 1966. године, уз сагласност председника ЦК СКС Јована Веселинова, смењени су шеф косовско-метохијске Удбе Рајко Видачић и шеф покрајинске полиције Мићо Мијушковић, а на њихова места постављени су Мехмет Шоши и Џевдет Хамза. Уследиле су смене у свим секретаријатима унутрашњих послова у покрајини, као и истражни поступци против руковдилаца СУП-а осумњичених за „деформације Удбе“.[42]

Да би претварање покрајине Косова и Метохије у форму албанске државности имало снажније упориште изграђена је нова интерпретација епохе која је тој промени претходила. Покрајински комитет СКС за Косово и Метохију је у септембру 1966. године усвојио документ у којем је целокупну дотадашњу историју аутономије Косова и Метохије означио за епоху „великосрпског угњетавања“ Албанаца од стране Удбе.[43] Ранковић је оптужен да је злоупотребљавао безбедносни апарат против припадника албанске заједнице, да је радио на исељавању Албанаца у Турску и да је у Призренском процесу подметао кривицу албанским функционерима. Иако ниједна од наведених теза није била заснована на чињеницама, мит о „угњетавању Албанаца за време Александра Ранковића“ остао је зацементиран у албанском, српском и међународном јавном дискурсу.

Милиција и судство на Косову и Метохији након Брионског пленума нашли су се под чврстом контролом Фадиља Хоџе, коме су председник Одељења Врховног суда на Косову и Метохији Рамадан Вранићи и покрајински јавни тужилац Резак Шаља редовно подносили извештаје о судским процесима и плановима за даља хапшења.[44]

Исељавање Срба из покрајине партијско руководство из Приштине подстицало је на два начина. Први је био политика „равномерне националне заступљеност“ у привредним предузећима, која је у пракси спровођена отпуштањем Срба и запошљавањем Албанаца на њихово место. То је праћено претњама Србима да напусте радно место, насиљем и шиканирањем на послу. Из ових разлога од 1966. до 1968. године, Рудник Трепча напустило

[42] Р. Видачић, *О коренима сепаратизма и тероризма на Косову*, 136.

[43] АС, Ђ-2, к. 22, Оцене деформација у СУП-у и ДБ-у, њихови узроци, идејни корени и последице и предлог мера за њихово разрешавање.

[44] АС, Савез комуниста Косова, к. 3, Материјали са заједничке седнице Председништва и Извршног комитета ПК СКС за Косово и Метохију 1967–1968, Магнетофонски снимак са проширене седнице Извршног комитета Покрајинског комитета СКС за Косово и Метохију одржане 23. 1. 1968. године

је 315 радника српске националности.[45] Српско становништво у селима је трпело насиље, пљачке и терор уз нереаговање милиције и судова. Писма која су косовско-метохијски Срби, поједини покрајински функционери, као и патријарх Герман упућивали Јосипу Брозу и републичким органима са молбом да зауставе насиље и прогон Срба из покрајине, нису наишла на подршку партијског врха. Броз је пажљивим пређуткивањем овог проблема омогућио његову експанзију у наредним деценијама.[46] Док је државни врх Албаније добијао информације о масовно исељавању Срба са Косова и Метохије, југословенски руководиоци Фадиљ Хоџа, Едвард Кардељ и Марко Никезић инсистирали су на тези да је главни проблем у покрајини „неравноправност Албанаца".[47] Преко тезе о „угроженој већини" на Косову и Метохији, партијски врх давао је одлучујућу подршку националистичкој кампањи. Од 1961. до 1991. године негативан миграциони салдо косовско-метохијских Срба износио је 128.341, што указује на то да се готово сваки други Србин иселио из покрајине у овом периоду.[48]

Захтев да се из корена промени положај аутономних покрајина у Србији албански функционери изнели су у разговору са Едвардом Кардељом у марту 1967. године, наишавши на пуну подршку председника Скупштине СФРЈ. Неке од захтева који су покрајини давали прерогативе државност, српско руководство у почетку је одбијало да прихвати Након непосредног укључивања Јосипа Броза у расправу о уставним амандманима у октобру 1968. године, српско руководство прихватило је и оне захтеве албанских руководилаца које је до тада принципијелно одбацивало. Циљеви политике југословенског партијског врха могли су се наслутити на седници проширеног бироа Председништва ЦК СКЈ 31. октобра 1968. године, на којој су Едвард Кардељ и председник Савеза комуниста Хрватске Владимир Бакарић окупљенима поручили да Албанци имају право на самоопредељење и да дугорочан курс Савеза комуниста Југославије треба да буде уједињење Косова и Албаније. Ниједан од присутних српских функционера на седници није изразио неслагање са оваквим ставовима Кардеља и Бакарића.[49]

---

[45] Миомир Гаталовић, *Бурна времена Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*, Београд 2018, 282.

[46] Душан Батаковић, *Косово и Метохија. Историја и идеологија*, Београд 2007, 359, 360; М. Гаталовић, *Бурна времена*, 187–188.

[47] Arkivi Qendror Shtetëror (AQSH), fondi 14, APSTR, viti 1968, Drejtoria e jashtme, dosja 318. 2, Informacion nga burimet tona jashtë për Jugosllavinë, 4. 6. 1968, n.a. 17; АЈ, 837, КПР, II-3-а-1/76, Разговори председника Тита са представницима социјалистичких република у вези са предстојећим IX конгресом СКЈ, Забелешка о разговору Председника Републике Јосипа Броза Тита са представницима Социјалистичке републике Србије на Бриониима 24. 1. 1969.

[48] *Demografske promene Kosova u periodu 1948–2006*, prir. Kadri Sojeva, Sanije Uka, Priština 2008, 7, 13.

[49] АЈ, 507, ЦК СКЈ, Проширени Биро Председништва ЦКСКЈ, III–К.2/2, Стенографске белешке са Проширене седнице Бироа Председништва ЦК СКЈ одржане 31. 10. 1968.

Амандмани на Устав Југославије усвојени су 26. децембра 1968. године. У члану 2 амандмана XVIII наведено је да „федерација штити Уставом утврђена права и дужности аутономних покрајина“. Тиме је Србија изгубила право да самостално уређује положај аутономних покрајина, већ је за сваку евентуалну промену морала да добије сагласност од делегата осталих југословенских република.[50] У члану 1. наведено је да су аутономне покрајине настале „у заједничкој борби народа и народности Југославије у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији и на основу слободно изражене воље становништва – народа и народности покрајина и федералне Србије, *удружиле* у Социјалистичку Републику Србију“. Ова формулација је имала за циљ да релативизује припадност покрајина Србији и посредно им омогући право на самоопредељење.[51] Аутономне покрајине добиле су сопствене врховне судове и делегације у “југословенском” Већу народа, а њихова територија није могла да се мења без сагласности покрајинске скупштине. У амандману VII, након набрајања шест република које су чиниле СФРЈ, наведене су и аутономне покрајине у саставу Србије, чиме је аутономним јединицама признат статус конституената југословенске федерације. Процес развлашћивања Србије праћен је и њеним симболичним понижењем – избацивањем речи „Метохија“ из назива Аутономне Покрајине Косова и Метохије.[52]

Скупштина Србије је 29. јануара 1969. године усвојила амандмане на републички устав, који су, поред поновљених одредби из амандмана на савезни устав, у надлежност покрајина укључили и „припремање и организовање одбране земље и заштита уставног поретка, усмеравање развоја привреде и друштвених служби, као и организовање органа власти и самоуправљања“.[53] Разбијање јединственог система одбране Југославије започето је 1968. године када су при свим републикама и покрајинама формирани секретаријати за одбрану.[54] Амандманима су из српског устава избрисани сви делови који су се односили на функционсиање органа власти покрајина, пошто је то проглашено за унутрашњу ствар покрајина. На основу ових промена, скупштине аутономних покрајина су у фебруару

[50] *Izmene u saveznom ustavu*, Beograd 1969, 87; *Косово и Метохија. Век важних догађаја*, Београд 2012, 161.

[51] Како би додатно релативизовали припадност покрајина Србији, уставописци су употребили термин „удружиле“, иако су представничка тела Војводине и Косова и Метохије 1945. године донела одлуке о „прикључењу“ Србији. Опширније видети: *Izmene u saveznom ustavu*, Beograd 1969, 96; *Narodni odbor AKMO 1943–1953*, Priština 1955, 45.

[52] *Izmene u saveznom ustavu*, 86, 87.

[53] *Уставни амандмани са уставним законом за спровођење уставних амандмана V и VII*, Београд 1969.

[54] AQSH, 14, APSTR, drejtoria e jashtme, d.318/1, n.a. 3.

1969. године донеле „уставне законе“, који су написани по моделу државних устава, са свечаним преамбулама и великим бројем социјалистичких фраза, а у надлежности покрајина укључена је и могућност да самостално развијају међународне односе.[55] Уставне промене 1968. и 1969. године верификовале су стање успостављено након Брионског пленума, према којем је суверенитет Србије био паралисан на 36,6% њене територије, а њена државност у југословенској федерацији неодређена и недоречена. Јосип Броз, Владимир Бакарић и Едвард Кардељ су политичким потчињавањем српских функционера у врху партије, дестабилизацијом Косова и Метохије и уставним подривањем српске државности у Југославији крчили пут за постепену разградњу југословенске државе.

Литература:

VII kongres Saveza komunista Jugoslavije. Ljubljana 22 – 26 aprila 1958. Stenografske beleške. Beograd 1958.

Батаковић, Душан. *Косово и Метохија. Историја и идеологија*. Београд 2007.

Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije; glavni procesi 1918–1985*, Zagreb 1985.

Богдановић, Димитрије. *Књига о Косову*. Београд 1986.

Видачић, Рајко. *О корeнима сепартизма и тероризма на Косову*. Београд 2000.

Војиновић, Новица. *Геноцид Шиптара над српским народом. На Косову и Метохији од 16 до 21. вијека (друго допуњено издање)*. Подгорица 1999.

Гаталовић, Миомир. *Бурна времена Косово и Метохија у државној политици Југославије 1966–1969*, Београд 2018.

Гаталовић, Миомир. *Косово и Метохија у државној политици Југославије 1958–1965*. Београд 2016.

Gatalović, Miomir. „Prerastanje Autonomne kosovsko-metohijske oblasti u Autonomnu Pokrajinu Kosovo i Metohiju 1959–1963.”, *Istorija 20. veka*, br. 1. (2015), 77–94.

Demografske promene Kosova u periodu 1948–2006. prir. Kadri Sojeva, Sanije Uka. Priština 2008.

Димић, Љубодраг. *Историја српске државности III. Србија у Југославији*, Нови Сад 2001.

Ђукић, Славољуб. *Поглед из Осињака – разговори са Добрицом Ћосићем*. Београд 2014.

Jović, Dejan. *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad četvrte Jugoslavije*, Beograd 2003.

[55] *Службени лист Социјалистичке аутономне покрајине Косова*, 1969, 176.

Izmene u saveznom ustavu, Beograd 1969.

Kardelj, Edvard. *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog smaoupravljanja*. Beograd, 1978.

Kesar, Jovan, Simić, Pero.*Oproštaj bez milosti. Leka Aleksandar Ranković*, Beograd 1990.

Kovač, Svetko, Dimitrijević, Bojan. „Slučaj Aleksandra Ranković u dokumentima KOS-a: Da li je bilo prisluškivanja?“, *Istorija 20. veka*, br. 1 (2015), 9–22..

Ковач, Светко, Димитријевић, Бојан, Поповић Глигоров Ирена. *Случај Ранковић из архива КОС-а*, Београд 2015.

Končar, Ranko, Boarov, Dimitrije. *Stevan Doronjski. Odbrana autonomije Vojvodine*. Novi Sad 2011.

Косово и Метохија. Век важних догађаја, Београд 2012.

Malja-Imami, Nailje. „Školstvo na albanskom jeziku na Kosovu i jugu Srbije (1945–2015)“, u *Figura neprijatelja. Preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*. Ur. Aleksandar Pavlović, Beograd 2015.

Narodna vlast i socijalistička demokratija 1943–1963. Ur. Jože Moravec, Dragoljub Đurovič, Beograd 1963.

Nikolić, Kosta. „Nacionalna politika Komunističke partije Jugoslavije. Doktrina i praksa 1919 – 1945.“. *Istorija 20. veka*, br. 2 (1998), 65–86.

Osmi kongres Saveza komunista Jugoslavije, Beograd 1964.

Пешић, Десанка. *Југословенски комунисти и национално питање 1919–1935*, Београд 1983.

Пиљевић, Ђорђе. „Четврта земаљска конференција КПЈ“, *Токови револуције*, бр. 1. (1989), 53–79.

Pirjevec, Dušan. „Glose in komentarji - Oprostite, kako ste rekli?“. *Naša sodobnost*, letnik 9, številka 3. (1961), 286–287.

Početak kraja SFRJ. Stenogram i drugi prateći dokumenti proširene sednice Izvršnog komiteta CK SKJ održane od 14. do 16. marta 1962. godine. prir. Miodrag Zečević, Beograd 1996.

Ристановић, Петар.„Добрица Ћосић и отварање косовског питања 1968. године“, *Баштина*, св. 33 (2012), 197–230.

Службени гласник Србије, 1945.

Stambolić, Ivan. *Rasprave o SR Srbiji 1977–1987*. Zagreb 1988.

Стаменковић, Драги. *Између идеала и политике. Лично казивање и сведочење*. Београд 2002.

Устав Федеративне народне републике Југославије. Београд 1946.

Устав Народне републике Србије. Београд 1947.

Уставни амандмани са уставним законом за спровођење уставних амандмана V и VII. Београд 1969.

Hudelist, Darko. *Moj beogradski dnevnik: Susreti i razgovori sa Dobricom Ćosićem 2006–2011*. Beograd 2012.

Ћосић, Добрица. *Лична историја једног доба. Време искушења 1951–1968*. Београд 2009.

Summary

Igor Vukadinović

CHANGE IN THE POSITION OF AUTONOMOUS UNITS IN SERBIA AND THE BEGINNING OF SOCIALIST YUGOSLAVIA'S DISINTEGRATION (1957–1969)

Under the cover of "new" economic and social models, Edward Kardelj utilized his position as the League of Communists' principal ideologue to erode Yugoslavia's unity and gradually lead it to collapse. He considered Serbia, whose interests were tied to the preservation of the Yugoslav state, as the major impediment to his ambitions being realized. Kardelj introduced the question of "national minorities in Yugoslavia" to the League of Communistis Central Committee in 1957, and Serbia's authority in its autonomous regions was thereafter curtailed by federal party commission control. The basis for the adoption of the Constitution of Yugoslavia in 1963 was the aspiration to strengthen the statehood of the republics, with the gradual reduction of Yugoslavia to an alliance of sovereign states, with a small number of security and monetary competencies. After the Brioni Plenum, the League of Communists of Serbia lost all influence in the creation of Yugoslav state policy, which was determined by the common interests of Josip Broz, Croatian and Slovenian communists and Albanian officials from Kosovo and Metohija. Constitutional changes in the late 1960s effectively suspended Serbia's sovereignty in the provinces. With escalating destabilization and political problems in Kosovo, and Broz and Kardelj considerably limiting Serb power to oppose separatist aspirations in Croatia and Slovenia, Serbian statehood in Yugoslavia became hazy.

Ивана Весић
Музиколошки институт САНУ,

УДК 316.7:271.222(497.11)”19”

РЕАКТУЕЛИЗОВАЊЕ ПОТИСНУТЕ ПРОШЛОСТИ КАО ИСХОДИШТЕ КРИТИКЕ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ СОЦИЈАЛИЗМА: ПОГЛЕД НА САРАДЊУ ИЗМЕЂУ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ И УМЕТНИЧКИХ И ИНТЕЛЕКТУАЛНИХ КРУГОВА ОСАМДЕСЕТИХ ГОДИНА

Апстракт: У овом раду размотрене су активности Српске православне цркве током осамдесетих година протеклог столећа на оживљавању извесних догађаја из прошлости који су били занемарени или маргинализовани у југословенском социјализму, а које су подразумевале и успостављање веза и сарадње с појединим уметницима и интелектуалцима. Претпоставка на којој смо засновали анализу делања СПЦ и уметничких и интелектуалних кругова у овом периоду била је да је својеврсно афирмисање појава, личности и процеса из Првог и Другог светског рата иако једним делом мотивисано превазилажењем социјалистичке „културе заборава“, у још већој мери проистицало из потребе артикулисања критике и отпора друштвеном и политичком систему креираном након 1945. и његовим различитим димензијама. Значај које је посредовање критичке мисли кроз откривање прошлости широј јавности сагледан је из угла скрајнутости СПЦ, те група уметника и интелектуалаца из доминантне јавне сфере (сфере масовних медија), али и потребе дефинисања њихове друштвене улоге и позиције у околностима све израженијег растакања југословенског социјализма.

Кључне речи: СФРЈ, Српска православна црква, уметници, интелектуалци, осамдесете године, Први и Други светски рат, потиснута прошлост, критика социјалистичког система

Последње две деценије постојања СФРЈ биле су обележене учесталим променама у различитим сферама друштва што је, поред осталог, довело и до снажења група које су се критички односиле према тадашњој социјалистичкој стварности. Талас незадовољства који је кулминирао током друге половине шездесетих година почетком седамдесетих, особито међу интелектуалцима и уметницима, као и студентима, потискиван је и сузбијан, али без успеха, те је од половине те деценије све до краја осмадесетих захватио различите сегменте културне,

академске и политичке сфере.[1] И док су критички гласови и даље у значајној мери генерисани у књижевним и универзитетским круговима, последња декада постојања југословенске државе доноси њихову све наглашенију концентрисаност, обједињеност и јаснију усмереност, те тежњу за продирањем преко непробојних граница доминантне јавности. Различите групе интелектуалаца, уметника, новинара и теолога сабране око појединих уметничких, научних и верских институција, као што су Удружење књижевника Србије, Српска академија наука и уметности, Српска православна црква, развијају широк спектар јавних активности, учвршћују међусобну сарадњу, а сопствену потиснутост из масовних медија покушавају да надоместе организовањем јавних трибина, објављивањем дискусија и полемика у гласилима институција, покретањем петиција и представљањем одабраних примера уметничке продукције ширем кругу заинтересованих. Захваљујући томе, особито се у Београду у том периоду ствара чврсто језгро опонената политике југословенских комуниста, премда не сасвим идеолошки хомогено и с неистоветним одређењем према различитим друштвеним, културним и политичким питањима из југословенске прошлости, садашњости и будућности, али сагласно око тога да је више деценија изграђиван друштвено-политички систем након Другог светског рата неподесан датом историјском моменту, да обилује нагомиланим унутрашњим антагонизмима, друштвеним и политичким пукотинама, мањкавостима и извитоперењима које није могуће превазићи нити агресивним популаризовањем и ревитализовањем социјалистичке идеје међу масама, нити пак јачањем репресивних мера и усложњавањем репресивних механизама.

Иако измештени из сфере доминантне јавности и моћи и немајући приступ масовној публици нити друштвеним, политичким и економским ресурсима, не може се рећи да је утицај те растуће групе био занемарљив. Осим што су нека од гледишта која су заговарали касније интегрисана у популистички дискурс челних људи српског Савеза комуниста предвођених

[1] Проблем појаве критички настројених појединаца и група у СФРЈ темељно су у претходним деценијама истраживали првенствено историчари из бивше Југославије и иностранства. Када је реч о генези и експанзији југословенском социјализму опонентних кругова, особито међу интелектуалцима и уметницима у СР Србији, минуциозан преглед хронологије догађаја, активности, идејних полазишта и реакција српских и југословенских власти понуђен је, између осталог, у следећим радовима: Jasna Dragović Soso, *'Saviours of the Nation': Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, London, 2002; Nick Miller, *The Nonconformists: Culture, Politics and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle 1944-1991*, Budapest-New York 2007; Kosta Nikolić, Srđan Cvetković, Đorđe Tripković (прир.), *Bela knjiga - 1984: obračun sa "kulturnom kontrarevolucijom"*, Beograd, 2010; Коста Николић, *Српска књижевност и политика 1945-1991: главни токови*, Београд, 2012; Петар Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974-1989*, докторска дисертација у рукопису, Београд, 2018; Петар Ристановић, *Илузија моћи. Српски критички интелектуалци и комунистички режим*, Београд, 2020.

Слободаном Милошевићем,[2] посредством књижевних и уметничких радова, али и другим „каналима комуникације“ она постају доступна и изван престоничких упоришта отпора, допирући до публике из већих или мањих урбаних средина. Као један од важних посредника у ширењу критике и отпора социјализму издвојила се Српска православна црква (СПЦ) која је, упркос ограничењима у свом делању дефинисаним како законским оквирима[3] тако и преовлађујућим односом према религиозности и верским заједницама југословенских социјалиста након 1945,[4] успела да креира разгранату мрежу информисања верника, те интеракцију с широм јавности путем организовања различитих врста масовних догађаја.[5] Битан моменат у том процесу представљало је све тешње повезивање црквених званичника и припадника критички настројених интелектуалних и уметничких кругова као резултат сродности погледа на југословенско друштво и проблеме који су га раздирали. Управо је сарадња представника СПЦ с појединим књижевницима, публицистима, сликарима, филмским уметницима и историчарима уметности имала вишеструк значај не само када је реч о јачању друштвене позиције цркве током осамдесетих, већ и чвршћем интегрисању махом разуђеног критичког језгра.[6] Сарадња је углавном била заснована, с једне стране, на давању подршке уметницима, публицистима и интелектуалцима и њиховим остварењима кроз црквену штампу, црквене трибине и јавне догађаје, а, с друге стране, на учешћу појединаца у разноврсним црквеним пројектима.

У склопу „синергијског“ делања СПЦ и уметника, публициста и интелектуалаца важан задатак, поред осталог, представљао је рад на оживљавању догађаја из прошлости који у социјалистичкој стварности не само да нису добијали значајну пажњу, већ су на известан начин били скрајнути из јавног живота. Генерално маргинална улога која је придавана

---

[2] О ослоњености Милошевићеве реторике на идеје које су током осамдесетих заговарали и развијали поједини интелектуалци и уметници видети детаљније у Slobodan Naumović, *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*, Beograd, 2009.

[3] Детаљније о томе видети у Marko Božić, “Neither Secular State nor Laical Republic? Legal Position of Religious Communities in Communist Yugoslavia – Legal Framework Analysis”, *Pravni zapisi*, 1, 2019, 40–64.

[4] Видети Mirko Blagojević, *Religija i crkva u transformacijama društva,* Beograd, 2005; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, III том, Београд, 2002.

[5] Видети Ivana Vesić, Vesna Peno, “Stepping out of the ‘enclave’: Public activities of the Serbian Orthodox Church and the quest to regain social authority in the 1980s”, *Istraživanja*, 31, 2020, 254-278.

[6] Листа уметника који су били блиски СПЦ током осамдесетих наведена је у I. Vesić, V. Peno, *н. д.* Оно што је битно истаћи јесте да је већина њих била активна у Удружењу књижевника Србије, те да су кроз свој уметнички рад и јавно делање отворено изражавали нетрпељивост и отпор према југословенском социјализму и тадашњој српској и југословенској политичкој елити.

недавној и даљој прошлости изван контекста борбе за социјалистичку Југославију укључујући посебно оне појаве које су одударале од социјалистичких идеолошких оквира искоришћена је као повод за покретање шире акције реактуелизовања појединих историјских периода, личности и дешавања, а даље и за покушај деконструкције југословенског социјализма и указивања на, како се веровало, његове многобројне деструктивне ефекте. Свакако и током осамдесетих, као и у претходним деценијама, фокус СПЦ био је у великој мери усмерен на период средњег века, те на представљање и истраживање богатог наслеђа црквене архитектуре и уметности тог доба, али се интересовање црквених званичника све више помера и на догађаје из новије прошлости.

Подстакнути бујањем националних партикуларности унутар СФРЈ, а рекло би се и кристализовањем сопствене улоге као дубоко регенеративне, барем када је о српској нацији реч, представници СПЦ почињу изразитије да поклањају пажњу догађајима из Првог и Другог светског рата којима је заједнички именитељ било страдање српског народа. Упоредо с тим, а као једнако важан део традиције српског жртвовања, те претпостављене мисионарске улоге ове нације кроз историју, издвојила се Косовка битка, односно највреднији изданак тог догађаја – косовски завет у чије су адекватно тумачење и ширење представници цркве улагали изузетан труд у спрези с бројним уметницима и интелектуалцима. Иако је косовски завет био можда кључна тачка њиховог спајања, слојевитост тог феномена, укључујући идејна полазишта, мотиве и циљеве како представника цркве тако и актера у културној сфери, захтева комплексно и интердисциплинарно сагледавање које превазилази оквире овог рада. Дисеминација догађаја из новије историје на којој су представници цркве предано радили у садејству с интелектуалним и уметничким круговима током осамдесетих година, премда није изазвала једнак ентузијазам и полет нити једнако плодоносне креативне подухвате и кооперативна „укрштања“, није због тога мање значајна за разматрање. Наиме, и кроз такве примере сасвим се јасно може видети колико је процес реафирмације прошлости био битан инструмент у артикулисању отпора критички настојених група у југословенском друштву тог доба, те њиховом прецизнијем друштвеном профилисању и снажнијем позиционирању. Као што ћемо у наставку дискусије детаљније објаснити, намера да се јавно пропагира важност извесних појава из Првог и Другог светског рата свакако је једним делом имала за циљ да утиче на стварање колективне свести о њима чиме би се пренебрегле последице вишедеценијске културе заборава. Ипак, враћање потиснуте прошлости у јавне и масовне оквире није било једино што је мотивисало представнике СПЦ и друге актере у културној сфери. У случају црквених званичника читав овај процес у знатној је мери био обележен тежњом за поновним

враћањем ауторитета СПЦ, јачањем њене друштвене моћи и покушајем спровођења програма свеобухватне друштвене и културне регенерације. Идеја да је потребно разоткрити југословенски социјализам са свим његовим погубним појавама и дејством такође је заузимала битно место у делању представника цркве, а уједно се наметнула као заједничка осталим актерима у сфери културе.

Заједничке активности СПЦ, уметника и интелектуалаца на реафирмацији потиснуте прошлости

Тежња за иницирањем обухватније дискусије о појединим догађајима из новије српске историје чиме би се омогућило да они придобију одговарајућу пажњу шире јавности и место у јавној речи и простору појавила се већ крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година у различитим интелектуалним и уметничким круговима. Убрзо потом и у оквиру СПЦ све је очитије интересовање за ширење сазнања о злочинима у усташким логорима у Независној Држави Хрватској, те херојству, успесима и великим жртвама српске војске и становништа током Првог светског рата. У склопу процеса демаргинализације ових појава, представници СПЦ махом су се ослањали на сопствене снаге, али је неретко, особито у случају догађаја из Првог светског рата, значајно место заузимала сарадња са уметницима у виду давања подршке њиховом раду, популаризације појединих остварења и афирмативног изјашњавања о њиховим уметничким постигнућима.

Намера да се спречи да сећање на страдања у логорима и логорским комплексима у НДХ с посебним акцентом на страдање Срба избледи, као и да чињенице о страшним непочинствима учињеним у њима допру до што ширих слојева друштва, јасно је почела да се испољава почетком осамдесетих у кругу СПЦ. Један од важнијих догађаја којим је на известан начин интензивиран процес јавног расправљања о крвавом наслеђу НДХ и његовог реактуелизовања представљала је изградња и освећење Ивандањског спомен-храма у Јасеновцу на месту некадашње цркве из 18. века која је срушена за време Другог светског рата. Сама изградња започета је током седамдесетих година, а након више од деценије трајања радова и захваљујући прилозима „који су стизали из свих крајева где Срби живе“ укључујући и „нашу браћу из Америке, Канаде, Аустралије и Западне Европе“, коначно је 1983. године приведена крају.[7] Иако је чин освећења био најављен за ту годину, највероватније услед извесних препрека које су се појавиле он је ипак одложен за наредну годину.[8] Напокон је свечаност

[7] Видети: *Освећена нова црква у Јасеновцу*, Православље, бр. 420, 15. септембар 1984, 3-5 (3).

[8] Упореди Атанасије Јевтић, *Од Косова до Јадовна. Путни записи јеромонаха Атанасија Јевтића*, Београд, 1984, 15.

одржана 2. септембра 1984. пред великим бројем верника, који су од раних часова „пристизали из свих крајева Југославије“, и уз присуство највиших црквених великодостојника.[9] Била је то уједно прилика да званичници цркве изнесу своје погледе о томе колико је важно обнављање не само ове цркве већ и других здања на подручју некадашње НДХ, као и сећање на жртве и злодела који су почињени у име те државе. Порука која је истакнута током ове свечаности темељила се на схватању о неопходности истовремено праштања али и памћења како страдалника тако и њихових џелата, те свих страхота које су се догодиле у највећем концентрационом логору на овим просторима током Другог светског рата – Јасеновцу, али и другим злогласним логорима у бившој НДХ. Она је јасно потцртана у обраћању српског патријарха Германа који је присутним верницима, између осталог, саопштио следеће: „Браћо, да праштамо – морамо јер је то еванђелска заповест, али да заборавимо – не можемо. Нека праунуци праунука наших знају да је овај огромни бетонски цвет на Пољу јасеновачком сведок једног безумља, које никада више не сме да се понови. Премудри Соломон учи да ’мржња замеће свађе, а љубав – прекрива све’ (Приче 10, 13). Овај свети храм треба да буде место не коме ће се проповедати љубав, права хришћанска љубав [...]“.[10]

Овај догађај који је у црквеној штампи оцењен као „достојанствен и импресиван и по чину и по благољепију и по снажним еванђелским речима Поглавара Српске православне цркве и мисаоним излагањем надлежног Архијереја, домаћина“ није остао без одјека у широј јавности подстакавши новинаре дневних и ревијалних гласила, као и радијских и телевизијских кућа, да „прозборе о Јасеновцу“.[11] Премда је у извесним новинским чланцима, емисијама и репортажама било и неке врсте тенденциозних тумачења, ипак је преовладало коректно извештавање, а тиме је и један од циљева организатора свечаности освећења био испуњен. Наиме, у ситуацији медијске скрајнутости СПЦ, снажан одјек који је јасеновачки скуп изазвао значио је могућност да се о његовом поводу и предисторији макар и у штурој форми покрене прича у јавности и тиме пружи прилика да се део неупућених читалаца, слушалаца и гледалаца упозна с догађајима у Јасеновцу за време Другог светског рата. То се посебно односило на не тако малобројан сегмент омладинске популације за коју се веровало да о томе нема готово никакавих сазнања.

---

[9] Видети *Освећена нова црква у Јасеновцу*, Православље, бр. 420, 15. септембар 1984, 3-5 (5).

[10] Видети *Беседа његове светости*, Православље, бр. 420, 15. септембар 1984, 4-5 (4).

[11] Видети *Јасеновац после четрдесет година, 1945-1985*, Православље, бр. 435, 1. мај 1985, 4-5.

Упоредо с радом на обнови порушених храмова и цркава као једном виду доприноса култури сећања на масовне злочине у оквиру некадашње НДХ, унутар СПЦ, особито међу млађим теолозима, постојала је потреба да се укаже и на мање познате, али једнако мрачне стране процеса етничког истребљења који се тада догодио. Тако је питање одговорности и уплетености високих представника Католичке цркве у пројекат сатирања непожељних народа у НДХ, првенствено Срба, стављено у фокус дискусија које су вођене на страницама листа *Православље* још од краја седамдесетих година и током наредне деценије углавном из пера јеромонаха Атанасија Јевтића. Битно је истаћи да је у већини случајева указивање на проблематичну улогу високог католичког клира у злочиначким актима почињеним у НДХ проистекло као реакција на писање листа *Католички концил* и покушаја да се та појава или негира или прећуткује.[12] Изузев полемике с ауторима овог листа, јеромонах Јевтић је свој удео у одржавању сећања на жртве усташких логора дао и кроз путопис „Од Косова до Јадовна", најпре одштампан као фељтон у листу *Православље*,[13] а затим и као засебна публикација. Описујући своју посету Глини, Плашком и Јадовну, те Јасеновцу, Банији и Кордуну током септембра 1983, он је посебан акценат ставио на разраду тезе о мучeништву страдалих логораша у НДХ усредсређујући се искључиво на Србе, потом на опис њихових страдања у појединачним местима, изношење података о броју жртава, те на указивање на уништавање православних светиња.[14] Не мање битно за њега било је и истицање важности памћења и незаборава на наше „жртве у овим западним крајевима".[15]

Изузев наглашавања императива вечног сећања на страхоте из тог периода, представници СПЦ тврдили су да бављење догађајима из Другог светског рата није било мотивисано жељом за креирањем осветничке атмосфере нити неке врсте „реваншизма" како су у појединим сегментима југословенског друштва доживљавали њихове подухвате и активности. Према речима Димитрија Богдановића, теолога и историчара старе српске књижевности, напоре СПЦ требало је схватити као корак ка духовном опоравку српског народа у складу са сазнањима из психологије да потискивање „непријатних доживљаја само продубљује трауму и води ирационалним реакцијама", те да се „тек са свешћу и пуном истином могу разрешити и савладати ове трауме". С тим у вези, тежња СПЦ да не заборавља своје жртве, „своје мученике, ни оне масовне жртве геноцида

[12] Полемика Јевтића са сарадницима *Католичког концила* детаљно је описана у сећањима Дејана Медаковића (*Дани, сећања, 1987-1994*, књ. 5, Београд, 2008).

[13] Фељтон се појавио у бројевима 400 (15. новембар 1983), 404 (15. јануар 1984) и 405 (1. фебруар 1984) овог листа.

[14] Видети Атанасије Јевтић, *н. д.*

[15] Исто, 41.

из најновијих времена“ представља вид рационализације „којом се свака могућа осветничка идеја лишава набоја потиснуте емоције.“[16]

Покушаји СПЦ да допринесе култури сећања на злочине у НДХ углавном су били засновани на делању актера из сопствених редова, док су повезивања с интелектуалним или уметничким круговима тим поводом била ретка. Претежно је то подразумевало давање отворене подршке и пажње извесним издањима путем црквене штампе, али није употпуњавано другим врстама јавних активности. Поред осталог, афирмативне оцене и препоруке добила је књига *Усташки злочини геноцида* Милана Булајића због указивања на мање познате чињенице о улози Ватикана у злоделима почињеним у НДХ, те скретање пажње на контроверзност водеће личности Комунистичке партије Хрватске Андрије Хебранга како у ратном, тако и у послератном добу.[17] Монографија публицисте Вељка Ђ. Ђурића, *Усташе и православље – Хрватска православна црква*, у којој је акценат био на документовању страдања свештенства и здања СПЦ у НДХ промовисана је под окриљем цркве 1989. године, уз похвале аутору на одабиру дотле неразматране теме, као и његовим неуморним истраживачким трагањима.[18]

За разлику од појава из Другог светског рата, процес оживљавања сећања на догађаје из Првог светског рата поред ангажмана представника СПЦ подразумевао је повезивање с појединим књижевницима, драмским уметницима, удружењима и преживелим ратницима. Интересовање за ширење сазнања о ратним подухватима, херојству, патриотизму и страдањима српских војника, особито од 1916. до 1918, појављује се најпре међу књижевницима, новинарима и публицистима, и то током седамдесетих година,[19] а њихов рад представници СПЦ почињу интензивније да прате и популаризују већ почетком осамдесетих година. Међу најистакнутијим подухватима те врсте који су се нашли у фокусу црквених кругова свакако је био рад на објављивању више томова документарне прозе новинара Антонија Ђурића посвећене представљању кратких и упечатљивих сведочанстава

[16] Видети Димитрије Богдановић, *Православна духовност у искушенима нашег доба*, Православље, бр. 448, 1. новембар 1985, 6-7.

[17] Видети Вељко Ђ. Ђурић, *Нова књига на стару тему геноцида над народом српским*, Православље, бр. 522, 15. децембар 1988, 11.

[18] Видети *Нова књига*, Православље, бр. 539, 1. септембар 1989, 6.

[19] Свакако једно од најзначајнијих књижевних остварења у коме су догађаји из Првог светског рата заузели кључно место била је тетралогија Добрице Ћосића *Време смрти* стварана и публикована у периоду од 1972. до 1978. године. По формално-садржајним карактеристикама реч, је била о најзахтевнијем књижевном подухвату који се појавио на ову тему пре распада СФРЈ. О уметничким транспоновањима наслеђа Првог светског рата, али и неговању културе сећања на догађаје из овог периода након 1945. видети детаљније у Данило Шаренац, *Топ, војник и сећање: Први светски рат и Србија 1914-2009*, Београд, 2014.

учесника и учесница значајних ратних операција војске Краљевине Србије током Првог светског рата. Ђурић је потребу да с јавношћу подели њихова узвишена дела наговестио фељтоном у листу *Експрес политика* у другој половини седемдесетих, а убрзо потом настала је и прва у низу књига посвећена славном наслеђу Првог светског рата *Солунци говоре: овако је било* (1978), која ће у наредним годинама и деценијама доживети велики број реиздања. На темељу тога, а кроз сарадњу Ђурића и редитељке Цисане Мурусидзе, креирана је и представа *Солунци говоре* која је у периоду од 1981. о 1991. изведена више стотина пута на сцени Народног позоришта у Београду и других театара широм СР Србије и која је редовно имала изузетну посећеност.[20] Након тога уследило је публиковање књиге *За част отаџбине* (1985) која прати судбине оних који су учествовали у одбрани Београда током Првог светског рата, а напослетку и дела *Жене-Солунци говоре* (1987) у коме је осветљен допринос српских жена током ратних сукоба. Сва три остварења су се, у виду трилогије, нашла у едицији „Књижевних новина“ и у том облику су промовисана у штампи и у оквиру различитих јавних догађаја.

Чини се да је, када је о званичницима СПЦ реч, Ђурић скренуо пажњу на себе раних осамдесетих година, након поставке комада о Солунцима на сцени, од када датира континурано интересовање за његов рад и исказивање подршке, и с једне и с друге стране, у бројним приликама.[21] Већ у првим годинама извођења Ђурићевог текста десило да на једној од представа присуствује патријарх Герман заједно с целим Синодом СПЦ,[22] што је недвосмислено указивало на уважавање његовог остварења, али и мотива којима се руководио. Потреба да се ода признање аутору и истовремено истакну надахнута дела српске војске и народа из Првог светског рата манифестовала су се кроз различите подухвате представника СПЦ. Најпре, треба издвојити извођење одломака из књиге *Солунци говоре* на свечаној академији поводом прославе Савиндана у Патријаршији СПЦ 1984. године,[23]

---

[20] Видети Vukica Strugar, „*Solunci“ odzvanjali dugo u srpskim srcima i duši: Cisana Murusidze o kultnoj predstavi u Narodnom pozorištu*, Večernje novosti, 23. avgust 2020, https://www.novosti.rs/kultura/vesti/911520/solunci-odzvanjali-dugo-srpskim-srcima-dusi-cisana-murusidze-kultnoj-predstavi-narodnom-pozoristu.

[21] У том периоду у црквеној гласилима (Православље, бр. 395, 1. септембар 1983) изашао је и одломак из зборника сећања на Први светски рат *Голгота и васкрс Србије 1916-1918* (Београд, 1971).

[22] Видети Наташа Јовановић, *Цисана Мурусидзе – Како су се помирили СПЦ и Народно позориште*, Печат, 23. 1. 2015, https://www.novosti.rs/kultura/vesti/911520/solunci-odzvanjali-dugo-srpskim-srcima-dusi-cisana-murusidze-kultnoj-predstavi-narodnom-pozoristu.

[23] На овој прослави одломке је извео глумац Тихомир Арсић. Видети Милинко Чанчаревић, *Свети Сава прослављен на Богословском факултету*, Православље, бр. 407, 1. март 1984, 1-2.

а потом и одломака из књиге *За част отаџбине* истим поводом али пред бројнијом публиком у Саборној цркви у Београду 1985. године.[24] Исте године када се појавило друго остварење Антонија Ђурића у издању „Књижевних новина“, 1985, у листу *Православље* изашао је изузетно похвалан приказ у коме је потцртано да се оно својом „тематиком, садржином и зналачком обрадом [...] само препоручује“, те да представља „једно духовно освежење у поплави разноразног шунда и свакојаке историографске литературе којом нас данас запљускују са свих страна“.[25] Следеће године, 1986, Ђурић је позван да поред историчара књижевности Драгише Витошевића и књижевника и академика Матије Бећковића учествује на предавањима у оквиру „Духовних разговора у Панчеву“, у чијој су се жижи нашла питања етике и духовних аспеката језика. Ђурић је своје предавање под називом „Етика српског војника у ослободилачким ратовима од 1912–1918“ одржао 24. новембра 1986, а на изненађење представника панчевачке црквене општине овај „мини-циклус“ изазвао је револт локалних власти које су против ове општине и јереја Милована Глоговца поднеле прекршајне пријаве.[26] Нажалост, осим објављивања писма против судског гоњења организатора, опширнији осврти на садржај спорних предавања, те на одзив и реакцију публике нису се појавили у црквеној штампи.

У црквеним круговима подршка књижевном раду Антонија Ђурића није временом слабила, као ни међусобно уважавање и сарадња, а то је, поред осталог, дошло до изражаја кроз изузетну пажњу која је указана представљању његове трилогије на Коларчевом народном универзитету 1987. кроз присуство бројних епископа, монаха и свештеника и реакције у црквеној штампи, а касније и кроз подршку реиздањима и промовисању његових дела.[27] Када је о догађају на Коларцу реч, веома надахнут је приказ теолога Радована Биговића. Осим што је остварењима Ђурића приступио с великим поштовањем, наговестио је и различите димензије реактуелизовања

[24] Одломке су пред препуном Саборном црквом која није могла да прихвати све заинтересоване извели глумци Гојко Балетић и Синиша Ћопић. Видети Радован Биговић, *Светосавска свечаност на Богословском факултету, Православље*, бр. 430, 15. фебруар 1985, 5.

[25] Видети Жарко Гавриловић, *Антоније Ђурић,* За част отаџбине *(приказ)*, Православље, бр. 437, 1. јун 1985, 14.

[26] Видети Илија Шкундрић, *Комисији за односе са верским заједницама*, Православље, бр. 480, 15. март 1987, 3.

[27] Битно је напоменути да је Ђурићеву трилогију поводом осамдесетогодишњице пробоја Солунског фронта поново штампала Митрополија црногорско-приморска, односно њена издавачка кућа „Светигора“ уз благослов митрополита Амфилохија Радовића. Деценију касније, овом писцу Синод СПЦ доделио је орден Светог Саве другог степена, а са огромним интересовањем и пажњом званичника цркве испраћена је и његова следећа трилогија *Црвена куга*.

борбе за ослобођење српске војске и грађана о којима ће детаљније бити речи у закључним разматрањима.[28]

Као део настојања СПЦ да наслеђе Првог светског рата буде што шире друштвено афирмисано и уједно прихваћено као важан конститутивни део српског и југословенског идентитета, да се о њему отворено говори у јавности и да му се укаже одговарајући простор у масовним медијима, штампи, као и образовним и културним институцијама, важно је било и давање подршке Друштву за чување споменика и неговање традиција ослободилачких ратова до 1918,[29] учествовање у свечаностима обележавања годишњица најзначајнијих битака, као и ослањање на сопствена гласила и „канале комуникације". Веома битан корак с тим у вези догодио се 1988, када је Синод СПЦ донео одлуку о одржавању парастоса за српске ратнике који су изгубили живот у балканским ратовима и Првом светском рату, а као део обележавања седамдесет година од пробоја Солунског фронта.[30] То је било праћено прилозима у црквеној штампи ослоњеним на документарну и изворну грађу, као и предавањем ректора Богословије протојереја Душана Дачића на Богословско-популарној трибини у Патријаршији СПЦ.[31] Наредне године, СПЦ и њени представници суделовали су у неколико веома амбициозно организованих прослава годишњица из Првог светског рата. Тако је прослава седамдесетпетогодишњице Колубарске битке и обележавања уједињења јужних Словена у заједничку државу 1. децембра 1989. у Мионици обухватила изложбу портрета војводе Живојина Мишића, промоцију књиге о овом прослављеном војсковођи, извођење представе *Солунци говоре*, али и парастос војводи Мишићу и „осталим српским војводама, официрима и војницима" у „дупке пуној" цркви у којој су осим мештана присуствовали и грађани из различитих југословенских крајева.[32] На парастосу је у пригодној беседи прота-ставрофор Жарко Томовић подсетио на хронологију најзначајнијих догађаја у Првом светском рату и позвао на одавање поште и захвалност свим „див-јунацима" који су гинући

[28] Видети Радован Биговић, *Време суочавања*, Православље, бр. 497, 1. децембар 1987, 7.

[29] О овом удружењу сачињеном од некадашњих припадника српске војске у црквеним круговима говорило се с нескривеним поштовањем и дивљењем, а нарочито је издвајан труд његових чланова да чувају сећање на преминуле другове кроз организовање редовних посета спомен-гробља широм Европе. Видети Р. Петковић, *Једне обилазимо, друге заобилазимо*, Православље, бр. 454, 15. фебруар 1986, 11.

[30] Видети *Парастос старим ратницима*, Православље, бр. 515, 1. септембар 1988, 2.

[31] Прилози су публиковани у броју 516 листа *Православље* (15. септембар 1988, 4-5), као и најава предавања протојереја Дачића.

[32] Видети Жарко Томовић, *На свечаностима у Мионици*, Православље, бр. 525, 1. фебруар 1989, 14.

на бојиштима широм земље и ван ње донели слободу југословенским народима. Обележавање јубилеја Церске и Колубарске битке организовано је и у београдском Сава центру извођењем спектакла „Поколење за песму створено“ које је окупило различитите генерације глумаца, оперских певача и неколико вокалних и плесних ансамбала. Поред осталих, наступили су глумице Ружица Сокић, Светлана Бојковић и глумци Љуба Тадић и Лазар Ристовски, затим истакнути оперски уметници попут Живана Сарамандића, Радмиле Бакочевић и Дубравке Зубовић, и, најзад, један од најзначајнијих послератних фолклорних ансамбала „Коло“, те запажени Хор београдских свештеника.[33] Наступ овог хора који је основао патријарх Герман 1963. године у оквиру београдско-карловачке архиепископије и који је годинама наступао на службама и светковинама у храмовима СПЦ представљао је праву реткост. Заправо, то је био први наступ овог хора на некој световној сцени у земљи од момента оснивања. Премда у штампи није посебно коментарисан наступ овог ансамбла, остало је забележено да упркос величанствености читавог догађаја, његовој тематици и поводу, ипак није био омогућен телевизијски пренос, те да да су у свему што је те вечери приређено могли да уживају само они који су купили карте.[34]

Закључна разматрања

Током осамдесетих година прошлог века СПЦ, самостално или у садејству с појединим уметницима и интелектуалцима укључила се у процес реафирмисања занемарене или потиснуте прошлости ослањајуће се на различите ресурсе и средства комуникације којима је располагала - сопствена гласила, трибине, масовне прославе, обележавање важних јубилеја итд. Иако искључена из масовних медија током дужег периода у тој деценији, чини се да је управо том изграђеном мрежом јавних догађаја успевала да своје погледе, као и погледе себи блиских уметника и интелектуалаца рашири пре свега међу верницима, а вероватно и шире. Захваљујући разгранатости сопствених епархија, храмова и манастира, али и прегалаштвом свештенства у многима од њих СПЦ је била једна од ретких инстанци у српском друштву чија је утицајност сезала изван оквира престонице, али и великих градова. То, свакако, није безначајно ако се има у виду делање опонентних група спрам југословенских комуниста у овом периоду и њихово укорењивање у различите сегменте друштва. Наравно, не треба занемарити ни важност „отварања“ бројних „ревијалних“ листова

[33] Видети Светлана Манчић, *Да оборени из праха устану*, Илустрована политика, бр. 1593, 17. V 1989, 2.

[34] *Исто*.

за припаднике тих група,[35] као ни угледне и масовно читане *Политике* и Телевизије Београд.[36]

У случају СПЦ нема сумње да оживљавање сећања на Први светски рат и злочине у НДХ није представљало приоритет у делању, будући да је готово сва пажња и енергија њених представника у том периоду била усредсређена на борбу за заштиту Срба и православних светиња на Косову и Метохији и решавање косовског питања, а потом и на изградњу спомен-храма Светог Саве на Врачару.[37] Управо је реализација та два кључна задатка СПЦ у овом периоду генерисала подршку бројних уметника и интелектуалаца који су на различите начине доприносили њеним активностима. Иако у том моменту није био у фокусу представника цркве, рад на реактуелизовању ратне прошлости и страдања ипак није био без значаја, омогућујући још чвршће повезивање с критички оријентисаним интелектуалним и уметничким круговима, те прикључивање процесу који су заправо они и иницирали. Ма колико да је допринос СПЦ у том погледу деловао скромно, чини се да је важније то што је показивао вишеслојност и сложеност наведеног процеса. Наиме, давање на значају српском страдању у Другом светском рату, као и херојству и пожртвовању у Првом светском рату, само је једним делом служило да сазнања о томе уведе у југословенску јавну сферу и омогући да она допру до што ширих слојева. Много је, међутим, важније то што је развијање културе сећања било прожето и другим тежњама брижљиво „замаскираним“. У околностима у којима је у југословенском друштву и даље постојала контрола над јавном речју и санкционисање политичких неистомишљеника и противника, управо су догађаји из прошлости могли да послуже у посредовању критике власти, додуше на индиректан начин.

Посебно је у том погледу био изражен потенцијал наслеђа Првог светског рата јер је доводио у сумњу поставку културе сећања југословенских комуниста која је започињала народноослободилачком борбом и њеном кратком предисторијом. Примера ради, не само да пожртвованост и преданост српске војске, грађана и државног вођства у борби за ослобођење није заостајала за подвизима учињеним у НОР-у већ је неупитна била и прогресивност идеје уједињења јужних Словена, између осталог, и кроз призму слома империјалистичких тежњи на овим просторима. Ипак, носиоцима процеса реактуелизације прошлости мање је било битно да се баве контрадикторностима и недоследностима у комунистичким тумачењима

[35] Мисли се на листове *Дуга*, *Интервју*, *Илустрована политика*, *Зум-репортер*, *РТВ ревија* и *ТВ новости*. Према: Петар Ристановић, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974-1989*, докторска дисертација у рукопису, Београд, 2018, 539-540.

[36] Видети Marko Grdešić, *The Shape of Populism: Serbia before the Dissolution of Yugoslavia*, University of Michigan Press, 2019, 29-31.

[37] Видети I. Vesić, V. Peno, *н. д.*

новије историје, већ то да у њега уткају сопствена полазишта. Када је о Првом светском рату реч, врло су вешто у наративима интелектуалаца, уметника и представника СПЦ инкорпориране идеје о историјском паду и обнови Србије, како их је означио антрополог Слободан Наумовић са свим својим варијантама.[38] Управо је у активностима представника цркве било јасно видљиво њихово репродуковање, али и утемељеност у сложен идејни оквир у коме су били амалгамисани концепти светосавља, Видовдана, косовског завета, небеске Србије и сл. Сликовито је о томе сведочио један од ретко отворених иступа представника СПЦ у погледу разумевања догађаја из Првог светског рата. Представљење трилогије Антонија Ђурића на КНУ у новембру 1987. послужило је теологу Радовану Биговићу да направи паралелу између српских војника и грађана који су се борили у рату и њихових потомака кроз коју је јасно апострофирана замисао „историјског пада“, штавише својеврсног скока у бездан. С једне стране стајали су носиоци херојске, натчовечанске борбе за слободу и одбрану отаџбине, за правду, истину, достојанство и Југославију, а с друге они којима је ускраћено сећање на њих, историјско памћење и историјски континуум, који су „обликовани да заборављају“.[39] Ти други пред сликом првих треба да осете „лично покајање“, а да на темељу њихових врлина трансформишу свој конкретан живот. Разумејући Ђурићеву књигу, па и наслеђе Првог светског рата као путоказ ка „оном што треба да будемо (јер) између овог и оног, нас и њих, сада зјапи провалија“, Биговић констатује како је „трагедија једног народа кад има тако две потпуно различите историје, истине живота и духовне атмосфере“. У суморној социјалистичкој стварности и „времену наше помућене духовне памети“, српски ратници који су се „пројавили“ кроз странице Ђурићевог текста давали су наговештај очекиваног препорода, те изградње „ведрије будућности“. Веровање у постојање оштре дискрепанце између два времена, социјалистичког и оног у коме је створена прва Југославија, почивало је на перципирању етичке, духовне и културне декадентности послератног доба које је, осим Биговићу и унутар црквених кругова, било блиско и другим актерима оживљавања сећања на Први светски рат. Осликавање узвишености људи и ратних времена истовремено је бацало светло на духовну „беду“ савременика и социјалистичке свакодневице, али ће о томе многи укључујући и Антонија Ђурића гласно проговорити тек након распада СФРЈ, усмеравајући свој више деценија „потискиван“ отпор на разоткривање „црвеног терора“ и „црвене куге“.[40]

---

[38] Видети S. Naumović, *н. д.*, 157-163.

[39] Видети Р. Биговић, *н. д.*, 7.

[40] Видети Антоније Ђурић, „Солунци говоре: овако је било”, *Стаза Православља / The Path of Orthodoxy*, новембар 2008, 11-12.

Литература:

Периодика

Илустрована политика (Београд, 1958-)
Књижевне новине (Београд, 1948-)
НИН (Београд, 1951-)
Православље (Београд, 1967-)

Монографије, чланци, докторске дисертације

Blagojević, Mirko, *Religija i crkva u transformacijama društva,* Beograd, 2005.

Božić, Marko, "Neither Secular State nor Laical Republic? Legal Position of Religious Communities in Communist Yugoslavia – Legal Framework Analysis", *Pravni zapisi*, 1, 2019, 40–64.

Vesić, Ivana, Peno, Vesna. "Stepping out of the 'enclave': Public activities of the Serbian Orthodox Church and the quest to regain social authority in the 1980s", *Istraživanja*, 31, 2020, 254-278.

Grdešić, Marko, *The Shape of Populism: Serbia before the Dissolution of Yugoslavia*, University of Michigan Press, 2019.

Ђурић, Антоније, „Солунци говоре: овако је било", *Стаза Православља / The Path of Orthodoxy*, новембар 2008, 11-12.

Јевтић, Атанасије, *Од Косова до Јадовна. Путни записи јеромонаха Атанасија Јевтића*, Београд, 1984.

Јовановић, Наташа, *Цисана Мурусидзе – Како су се помирили СПЦ и Народно позориште*, Печат, 23. 1. 2015, https://www.novosti.rs/kultura/vesti/911520/solunci-odzvanjali-dugo-srpskim-srcima-dusi-cisana-murusidze-kultnoj-predstavi-narodnom-pozoristu.

Медаковић, Дејан, *Дани, сећања*, књ. 1-5, Београд, 2003-2008.

Miller, Nick, *The Nonconformists: Culture, Politics and Nationalism in a Serbian Intellectual Circle 1944-1991*, Budapest-New York 2007.

Naumović, Slobodan, *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*, Beograd, 2009.

Николић, Коста, *Српска књижевност и политика 1945-1991: главни токови*, Београд, 2012.

Nikolić, Kosta, Cvetković, Srđan, Tripković, Đorđe (прир.), *Bela knjiga - 1984: obračun sa "kulturnom kontrarevolucijom"*, Beograd, 2010.

Ристановић, Петар, *Српска интелектуална елита и косовско питање 1974-1989*, докторка дисертација у рукопису, Београд, 2018.

Ристановић, Петар, *Илузија моћи. Српски критички интелектуалци и комунистички режим*, Београд, 2020.

Слијепчевић, Ђоко, *Историја Српске православне цркве*, III том, Београд, 2002.

Strugar, Vukica, *'Solunci' odzvanjali dugo u srpskim srcima i duši: Cisana Murusidze o kultnoj predstavi u Narodnom pozorištu*, Večernje novosti, 23. avgust 2020, https://www.novosti.rs/kultura/vesti/911520/solunci-odzvanjali-dugo-srpskim-srcima-dusi-cisana-murusidze-kultnoj-predstavi-narodnom-pozoristu.

Шаренац, Данило, *Топ, војник и сећање: Први светски рат и Србија 1914-2009*, Београд, 2014.

Summary

Ivana Vesić

REACTUALIZATION OF THE SUPPRESSED PAST AS A STARTING POINT OF CRITICISM OF YUGOSLAV SOCIALISM: AN OVERVIEW OF THE COOPERATION BETWEEN THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH AND ARTISTIC AND INTELLECTUAL CIRCLES IN THE 1980S

In this paper the activities of the Serbian Orthodox Church in the 1980s regarding revival of certain past events that were either neglected or marginalized during Yugoslav socialism were considered including its cooperation and creating of ties with artists and intellectuals. The starting point of our research was the assumption that the affirmation of the phenomena, figures and processes from the WWI and WWII was only partly the result of overcoming of the socialist culture of forgetting, but was mostly derived from the articulation of criticism and resistance to the social and political system created after 1945 and its different dimensions. For that purpose, we analyzed the various undertakings of Church in this period aiming at presenting to the believers and broader public the heroism and sacrifices of Serbian army and citizens during the WWI as well as horrific sufferings of Serbs in the concentration camps of the Independent State of Croatia. The objective was to bring to the fore how marginalized position of the Church and critically oriented artists and intellectuals and their alienation from the dominant public sphere (mass media sphere) shaped the process of mediating of critical thinking via rediscovering the past to the broader audience. Apart from that, the social positioning of the Church and certain artistic and intellectual circles was also considered as a factor that influenced the process of mediation particularly in the circumstances of the growing decay of Yugoslav socialism.

Коста Николић
Институт за савремену историју
Београд

УДК 323.173(497.1)"1991/1992"
355.3(497.11)"1992"

ОД ЈУГОСЛОВЕНСКЕ НАРОДНЕ АРМИЈЕ ДО ВОЈСКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ. ПЕНЗИОНИСАЊЕ ГЕНЕРАЛА ЈНА 1992.

Апстракт: У тексту се пише о пензионисању 69 генерала Југословенке народне армије које је извршено 25. фебруара и 8. маја 1992. године и стварању Војске Југославије. Рад је написан на основу изворне грађе која је јавности постала доступна након што је увршћена у судске списе „Међународног трибунала за кривично гоњење лица одговорних за тешка кршења међународног хуманитарног права на територији бивше Југославије после 1991" (International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991). Документа се налазе на јавној бази Трибунала у Хагу.1
Кључне речи: Југословенска народна армија, генерали, пензионисање, Слободан Милошевић, Бранко Костић, Александар Васиљевић

Нестанком социјалистичке Југославије нестала је и њена армија, митски симбол и понос те државе. Само име ЈНА асоцирало је на монолитну организацију строге и неупитне хијерархије и јасног места свих њених припадника. Несумњиво је да је ЈНА већи делом свог постојања таква и била, али не и у последњим годинама своје историје.[2] Процес распада ЈНА почео је 18. јула 1991, када је Председништво Југославије донело одлуку о њеном повлачењу из Словеније, а убрзао, током рата у Хрватској који су обележили недефинисани ратни циљеви, и хаотично стање у командним структурама. Истовремено се, далеко од очију јавности, одвијао и сукоб руководстава ЈНА и Србије. Армијски врх је замерао српском руководству да се није довољно ангажовало на мобилизацији, да је подстицало дезертерство и дефетизам и да је иницирало борбу српског народа у Хрватској па га оставило на цедилу. Одговарано је да је армијски врх поставио крупне циљеве који нису могли да се остваре

[1] United Nations ICTY Court Records, *https://icr.icty.org/bcs/defaultb.aspx*, (dalje: Tribunal).

[2] Davor Marijan, *Slom Titove Armije. JNA i raspad Jugoslavije 1987–1992* (Zagreb: Golden marketing–Hrvatski institut za povijest, 2008), 11.

и да због њих руководство Србије не жели да ризикују своју политичку позицију.

Једну карактеристичну ситуацију забележио је 30. октобра 1991. Борисав Јовић: „Вељко [Кадијевић] је звао Слободана и рекао му да сутра пре седнице Штаба врховне команде има намеру да донесе одлуку да свим расположивим снагама крене на ослобађање касарни у Хрватској и на рушење градова. Слободан му је рекао да то није паметно, а он му је одговорио: 'Ти си исти као Бора Јовић'. Питам Слободана да ли да му дамо још мало резервиста. Он одговара да им ми не бранимо, мобилизација је у њиховим рукама, одлуке имају али ми не можемо да се истуримо, да агитујемо да се гине за касарне које су они оставили иза фронта. Кажем му да сам их [26. октобра] у Генералштабу питао колико има војске у тим касарнама, они су ми одговорили: 13.000. Наљутили су се кад сам се пред њима запитао да ли је оправдано да ми мобилишемо 250.000 људи од којих ће бар 10% изгинути за насилно освајање тих касарни по градовима? А питање је колико ће уопште успети. Рекао сам им отворено да ми не можемо успети у толикој мобилизацији и да може доћи до масовних протеста и политичког пораза ако на томе до краја инсистирамо. Њих то није брига. Мисле да је довољно да нас двојица одржимо по један говор и сви ће да иду у рат да исправљају њихове грешке.“[3]

Крај рата у Хрватској био је повод за „свођење рачуна“. Први се повукао генерал Кадијевић. На неформалном састанку остатака чланова Председништва Југославије[4] у кабинету Бранка Костића, одржаном 31. децембра („да попијемо по једну и да се поздравимо пред нову годину“), Кадијевић је изненада најавио своју оставку. Б. Јовић: „Наједном, Вељко нам каже да је одлучио да поднесе оставку. Из здравствених разлога. Каже да сматрамо да је то његова коначна одлука и да ће нам иза нове године то и писмено потврдити. Нисмо се много узбуђивали због тога. Нико није инсистирао на томе да још размисли. Питали смо га о здрављу, а он нам је одговорио да 'има разних ствари' чије се лечење не може даље одлагати. Лично сам у недоумици да ли да верујем у здравствене разлоге, иако није искључено да и њих има. Верујем да има и других разлога које не жели да помиње.“[5]

---

[3] Борисав Јовић, *Последњи дани СФРЈ. Изводи из дневника*, (Београд: Политика, 1995), 407.

[4] Председништво Југославије је од 3. октобра 1991. радило са четири члана: Борисав Јовић (Србија), Сејдо Бајрамовић (Косово и Метохија), Југослав Костић (Војводина) и Бранко Костић (Црна Гора). О томе детаљно: Коста Николић, *Југославија последњи дани 1989–1992.* Књига друга: *Људи мржње, земља смрти*, (Београд: Службени гласник, 2020), 207–209.

[5] Б. Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 421–422.

Рат у Хрватској окончан је 2. јануара 1992. када је у Сарајеву потписан споразум о потпуном прекиду непријатељстава. У име Хрватске потписао га је министар одбране Гојко Шушак, а у име ЈНА генерал Андрија Рашета. Споразум је требало да ступи на снагу дан касније, у 18 сати.[6] Он је био резултат напора мисије Уједињених нација у Југославији. После тога уследило је распоређивање мировних снага (УНПРОФОР).

Током 7. јануара МИГ 21 Југословенског ратног ваздухопловства, изнад села Нови Мароф код Вараждина, нешто после 14 сати, оборио је један од два хеликоптера Посматрачке мисије Европске заједнице. Погинула су три члана посаде из Италије и два путника: потпуковник Енцо Вентурини (Enzo Venturini), италијански пилот, заповедник лета; наредник Марко Мата (Marco Matta), копилот, Италијан; наредник Фјоренцо Рамачи (Fiorenzo Ramacci), механичар, Италијан; заставник Силвано Натале, путник, Италијан, и поручник бојног брода Жан Лу Ешен (Jean Loup Eychenne), путник, Француз.[7]

Борбеним авионом управљао је мајор Емир Шишић (1963), припадник 117. ловачког пука стацониираног на аеродрому Жељава код Бихаћа. Председништво Југославије је истога дана наредило хитну истрагу и одмах сменило генерал–пуковника Звонимира Јурјевића, команданта Ратног ваздухопловства.[8]

Генерал Кадијевић је 8. јануара 1992. јавности саопштио како је поднео формалну оставку на своју функцију „из здравствених разлога“.[9] Председништво СФРЈ је истога дана, „уважавајући наведене разлоге“,

---

[6] *Политика,* 3. јануар 1992, 2.

[7] Трибунал: Предмет ИТ–95–11, Милан Мартић (даље: Трибунал, Мартић), доказ 00981Б. Извештај Истражног одбора Европске заједнице у вези са обарањем хеликоптера Посматрачке мисије.

[8] *Политика*, 8. јануар 1992, 1. – Шишић је у Хрватској, у одсуству, осуђен на 20 година затвора, а након што је 9. маја 2001. ухапшен у Мађарској и изручен Италији, судило му се у Риму. Прво је осуђен на 15, а касније на 12 година затвора. Почетком 2006. пребачен је у затвор у Сремској Митровици. Окружни суд у Новом Саду пустио је 9. маја 2008. Шишића на условну слободу. По изласку из затвора изјавио је да су у забрањеној зони летела три хеликоптера, да је он погодио хеликоптер хрватске полиције за који је сумњао да превози оружје, а да је хеликоптер европских посматрача пао од последица експлозије („Šišić: Žalim zbog poginulih u helikopteru“, *http://www.politika.rs/scc/clanak/42001/*, 15. maj 2008).

[9] *Политика*, 9. јануар 1992, 1. – После политичких промена у Србији и изручења Слободана Милошевића Трибуналу у Хагу, Кадијевић је отишао у Русију. Неколико пута је у Хрватској оптуживан за ратне догађаје, последњи пут 2006. када је за њим расписана и међународна потерница. Добио је руско држављанство указом тадашњег руског председника Дмитрија Медведева од 13. августа 2008. године. Преминуо је 2. новембра 2014. у Москви.

одлучило да његове послове, у функцији заменика, преузме генерал Благоје Аџић.[10] Борисав Јовић је 10. јануара у Титограду (Подгорица) изјавио да „нема драме“ у армијском врху и да је генерал Кадијевић оставку поднео искључиво из здравствених разлога, како је и најавио 31. децембра претходне године.[11]

Остаје нејасно да ли је запис Б. Јовића у потпуности тачан, да ли је Кадијевић саопштио да оставку подноси под утиском обарања хеликоптера мисије ЕЗ и да ли су та два догађаја у директној вези.

На министарском састанку Европске заједнице одржаном 10. јануара 1992, од Србије је тражена хитна истрага због обарања хеликоптера са посматрачима Заједнице. Министри иностраних послова изразили су „огорченост због овог напада“ и овластили Председништво ЕЗ да оснује истражни одбор под покровитељством холандског дипломате Дирка Јана ван Хаутена (Dirk Jan Van Houten), шефа Мисије у Загребу, како би се испитале околности које су довеле до овог напада и утврдила одговорност за погибију чланова Посматрачке мисије.[12]

Истога дана комисија Савезног секретаријата за народну одбрану (ССНО), којом је руководио генерал–пуковник Милан Ружиновски,[13] саопштила је да је до напада авиона РВ на два хеликоптера Посматрачке мисије дошло због пропуста више органа и „стицајем низа неповољних околности узрокованих изузетно сложеном ситуацијом у ваздушном простору Југославије“. Потврђено је да је лет био најављен, али да су „органи ЈРМ пропустили да о томе благовремено обавесте потчињене команде“. Због тога је дошло до грешке у идентификацији летилица, „њихових стварних намера и дејства по њима“. Речено је и да је војни тужилац захтевао покретање кривичне истраге против „одговорног старешине“ у Оперативном центру команде РВ и ПВО, а покренут је и поступак против четворице старешина из те команде.[14]

Генерал Аџић је 11. јануара изјавио да је армијско руководство „опредељено за мир“ и да су нетачна тумачења да је после оставке генерала Кадијевића победила „чврста рука“ у ЈНА: „Армија ће и убудуће

---

[10] Трибунал: Предмет ИТ–02–54, Слободан Милошевић (даље: Трибунал: Милошевић). Записник са 179. седнице Председништва СФРЈ.

[11] *Политика*, 11. јануар 1992, 1.

[12] Трибунал: Мартић, доказ 00981Б. Извештај Истражног одбора Европске заједнице у вези са обарањем хеликоптера Посматрачке мисије.

[13] Милан Ружиновски (1936–2017). Током 1991. био је начелник Оперативне управе Оружаних снага СФРЈ, па од 5. до 12. октобра 1991. командант 2. оперативне групе ЈНА на дубровачком ратишту.

[14] *Политика*, 11. јануар 1992, 1.

доследно и крајње одговорно извршавати све обавезе које пред њу постави Председништво СФРЈ. Поштоваће и све међународне обавезе које је у њено име преузео досадашњи савезни секретар за народну одбрану. […] У овом преломном историјском тренутку од кога зависи будућност свих наших народа, успостављање и очување мира наш је најважнији задатак.“[15]

Пуковник Љубодраг Стојадиновић, начелник Одељења за анализу средстава јавног информисања при ССНО, истицао је да у објашњењу генерала Кадијевића за подношење оставке недостаје „једна димензија актуелности“ како би биле отклоњене оптужбе да је извршен пуч у ЈНА управо због обарања хеликоптера Посматрачке мисије Европске заједнице: „Овако је било сасвим једноставно предвидети реаговања, која су углавном настала на основи већ познатог стереотипа о постојању две опонентске струје у ЈНА. Једна је наводно либерална, миротворачка и рационална, а друга тврда, догматска, ратоборна и радикално српска.“[16]

Први чин обрачуна руководства Србије са генералским кором ЈНА уследио је 25. фебруара 1992. године. Председништво Југославије одлучило се за „чистку генерала“. Бранко Костић је саопштио да је, после обављених консултација са руководствима Србије и Црне Горе, потребно донети одлуку о пензионисању „једног броја војних лица, генералског састава“, укупно њих 31. Међу њима су били: Вељко Кадијевић, Стане Бровет (Кадијевићев заменик), Александар Спирковски (некадашњи командант 1. војне области), Звонимир Јурјевић, Иван Хочевар (авијацијски генерал) и Андрија Силић. За генерале Владимира Трифуновића[17] и Драгољуба Боцинова[18] одлучено је да им престане служба јер се они „налазе под истрагом“.[19]

Костић је рекао и да је генерал Аџић био против пензионисања генерала

---

[15] *Политика*, 12. јануар 1992, 1.

[16] „Одлазак Кадијевића“, *Политика*, 12. јануар 1992, 11.

[17] О хапшењу и суђењу генералу Трифуновићу видети: К. Николић, *Људи мржње, земља смрти*, 250–251.

[18] Драгољуб Боцинов (1933–2003), вицеадмирал, бивши начелник Морнаричког школског центра и заповедник ратне луке Лора у Сплиту. Због одбијања да употреби оружје против хрватских снага у Сплиту, ухапшен је од стране ЈНА 2. октобра 1991. и одведен у војни затвор у Београду. У јуну 1992. осуђен је на 18 месеци затвора са могућношћу да се брани са слободе док пресуда не буде правоснажна, након чега се 26. јуна 1992. вратио у Македонију. Ту је 1. августа 1992. ступио у службу македонске армије и постављен је на дужности заменика начелника Генералштаба за питања особља и школског система.

[19] Трибунал: Предмет ИТ–03–69, Јовица Станишић и Франко Симатовић, (даље: Трибунал: Станишић, Симатовић), доказ Д00318. Стенографске белешке са 188. седнице Председништва СФРЈ.

авијације Живана Мирчетића[20] и Симеона Туманова: „Ја сам друга Аџића обавијестио да смо око тога имали консултације и са државним руководствима обје републике. Саопштио сам да до краја могу да разумијем разлоге и бојазни који су присутни, али, исто тако, и сугерирао другу Аџићу да прије него што би са овим саопштењем изашли у јавност, да обави разговоре са овим старешинама и да их обавијести о одлуци Предсједништва да не би о томе били обавештавани преко средстава информисања – дакле, из једног коректног и хуманог односа и поступка према њима.“[21]

Костић је накнадно писао да је попустио у случају генерала Туманова, али да је био категоричан да он више не може да остане на дужности заменика начелника Управе безбедности, „не зато што је Македонац, већ зато што смо имали обавјештења да је са те дужности прикупљао податке о старешинама ЈНА македонске националности у Нишком корпусу који желе да се укључе у македонску војску, што је био јасан знак да је у дослуху са македонским државним и политичким руководством. Генерал Симеон Туманов је распоређен у неку од војних школа. Коначно је пензионисан са другом групом од 40 генерала“.[22] На истој седници генерал Живота Панић је постављен за заменика начелника Генералштаба „с тим да, уједно, врши и дужност начелника Генералштаба оружаних снага СФРЈ“.[23] За команданта 1. војне области именован је генерал Владимир Стојановић. На дужност команданта Ратног ваздухопловства постављен је генерал

[20] Живан Мирчетић (1928–2015). Био је начелник штаба Команде РВ и ПВО, а од 4. октобра 1991. председник Савета за информативно–пропагандну делатност при Команди ваздухопловства.

[21] Трибунал: Станишић, Симатовић, доказ Д00318. Стенографске белешке са 188. седнице Председништва СФРЈ. – Занимљиво је да чак ни Јовић није био упознат са свим детаљима одлуке о пензионисању, јер је са приличним изненађењем прокоментарисао одлуку о пензионисању генерала Михаила Ђукнића, начелника Војномедицинске академије: „Изразити је стручњак, у свим варијантама смо разговарали да он остане још, не знам, шта се ово десило?“ Костић је одговорио да није било неких „посебних разлога кад је Ђукнић и питању“, осим да му истиче рок за пензионисање до краја године. ЈОВИЋ: „Друго је кад му истиче стаж. Ми сада њега разрешавамо и има да иде кући одмах, не може да ради. Ту је велика разлика. То је врхунски хирург који је оперисао стотине и стотине повређених људи на фронту, дао је огроман допринос и врло [је] признат човек. Мислим да није поштено да то урадимо сада. Њега ћемо пензионисати када дође време – крајем године“ (исто). На крају је, уз сагласног генерала Аџића, прихваћено да генерал Ђукнић у служби остане до 30. септембра 1992. године.

[22] Бранко Костић, *1991. Да се не заборави* (Београд: Филип Вишњић, 1996), 103.

[23] Живота Панић (1933–2003). Завршио је највише војне школе у ЈНА. Обављао је бројне дужности у оклопно–механизованим јединицама. Током 1991, после смењивања генерала Александра Спирковског, био је командант 1. војне области. Пензионисан је 25. августа 1993. године.

Божидар Стевановић,[24] а генерал Љубомир Бајић[25] за начелника Штаба команде РВ и ПВО.[26]

Генерал Александар Васиљевић[27] је 5. марта 1992. разговарао са Милошевићем: „Питао ме је да ли могу извештаје УБ да шаљем директно њему, а не МУП–у Србије наводно не верујући да му их све достављају. Управа безбедности своје извештаје није слала ниједном републичком руководству, па ни руководству Србије. Било ми је јасно да је Милошевић покушавао да добије информације о унутрашњој ситуацији у ЈНА, а која је била доступна само највишем војном врху. На овом састанку питао сам Милошевића зашто је мој заменик генерал Туманов замењен, а он је одговорио: 'Када у македонској војсци они поставе Србина за заменика начелника њихове службе безбедности, тада ћемо ми поставити Туманова овде за начелника.' Ја претпостављам да је после овога иницирана процедура за моје склањање као начелника Управе безбедности.“[28]

---

[24] Божидар Стевановић (1933–2007). Завршио је Вишу војну академију и ратну Школу народне одбране. Обављао је бројне дужности у ратном ваздухопловству, а у чин генерал–потпуковника авијације унапређен децембра 1988. године. Познат је под надимком „Мика Шпрајц“. Током 1991. био је командант 1. корпуса РВ. После одласка Антона Туса из ЈНА био је, уз подршку Бранка Костића, актер маргинализације генерала Звонимира Јурјевића, па га је и заменио на месту команданта РВ и ПВО. Током јула и августа 1993. био је један од актера велике политичке афере која је потресала Србију када је биран нови начелник Генералштаба Војске Југославије.

[25] Љубомир Бајић (1939). Завршио је 16. класу Ваздухопловне војне академије. Од 1988. био је начелник Штаба команде 5. корпуса РВ и ПВО у Загребу, а за команданта корпуса постављен је јула 1991. године. Током ратних дешавања, команду корпуса преместио је на аеродром „Жељава“ код Бихаћа. У чин генерал–мајора авијације унапређен је 4. октобра 1991. године.

[26] Трибунал: Станишић, Симатовић, доказ Д00318. Стенографске белешке са 188. седнице Председништва СФРЈ.

[27] Александар Васиљевић (8. јул 1938). Завршио је Војну академију копнене војске ЈНА у Београду (1961). У систем безбедности ЈНА примљен је 1965, школовање је наставио у Панчеву, а потом је завршио и Школу националне одбране. После тога је, у чину мајора, постављен на службу у Сарајево где је био начелник безбедности Сарајевске војне области. Од 1986. до 1988. био је начелник Контраобавештајног одељења у оквиру Управе безбедности ССНО. У чин генерала унапређен је 22. децембра 1990, а за начелника Управе безбедности постављен је 16. јуна 1991. године.

[28] Трибунал: Предмет ИТ–04–75, Горан Хаџић (даље: Трибунал: Хаџић), доказ П02913.1. Изјава генерала Васиљевића Трибуналу у Хагу од 14. новембра 2001, 45. – О позадини првог таласа масовног пензионисања генерала ЈНА, Васиљевић је говорио и када је 12. фебруара 2003. сведочио против Милошевића у Хагу. Тада је рекао да су после одласка генерала Кадијевића створени услови да се Милошевић обрачуна са неподобним генералима како би остварио доминантан утицај на војску: „Већ у јануару 1992. имао сам извештај од једног пријатеља где је оптужени говорио да ће убрзо доћи до великог чишћења у генералитету. Пошто то до тада није било уобичајено да се на такав начин ради, по ономе што је он мени рекао, упозорио га је да би то могло да изазове реакцију у генералитету, а он је наводно одговорио да

Одмах после усвајања Устава Савезне Републике Југославије 27. априла, Председништво Југославије покренуло је процедуру да се ЈНА трансформише у Војску Савезне Републике Југославије. Устав је предвидео да војском нове државе командује трочлани Врховни савет одбране (председник СРЈ и председници република). Нова војска требало је да буде сведена на територију СР Југославије и на грађане те државе, што је подразумевало и премештање држављана СРЈ који се налазе на служењу војног рока са територије „других република", односно Босне и Херцеговине, на територију СРЈ.[29]

После седнице Бранко Костић је наредио „Штабу Врховне команде оружаних снага Југославије" да у што краћем року припреми план трансформације ЈНА у Војску Југославије и њено свођење на територију и грађане СРЈ.[30]

Завршни обрачун са генералским кором бивше ЈНА одиграо се 8. маја. Прво је генерал Милутин Кукањац смењен са места команданта 2. војне области због масакра војника ЈНА извршеног 3. маја у Сарајеву, у Добровољачкој улици, о чему ће детаљно бити писано у посебном раду. Генерал Аџић се томе оштро противио и на крају је поднео оставку, па је генерал Живота Панић постављен за начелника Генералштаба „оружаних снага Југославије". Потом је донесена одлука о пензионисању укупно 38 генерала. Међу њима су били: Живота Аврамовић (некадашњи командант 5. армијске области), Андрија Рашета, (Аврамовићев заменик), Александар Васиљевић, Милан Ружиновски, Марко Неговановић, (бивши начелник Управе безбедности и министар одбране Србије у влади Радомана Божовића), Душан Узелац, (бивши командант 10. корпуса), Милан Аксентијевић, Мухарем Фетахагић, (помоћник генерала Кукањца), Мирко Николовски, (помоћник команданта РВ и ПВО за позадину) и вицеадмирал Миодраг Јокић, (бивши командат Војнопоморског сектора Бока и министар одбране Србије у влади Драгутина Зеленовића).[31]

Борисав Јовић пише да је Бранко Костић „стално правио неке спискове за смену", да их је најављивао и тражио од њега сагласност, који га је упутио на Милошевића који је жестоко протестовао твог пензионисања генерала Неговановића, иначе министра одбране у српској влади: „Бранко

је сигурно да нико неће смети ни реч да проговори" („Транскрипти са суђења пред МКСЈ", 325,*http://www.hlc–rdc.org/Transkripti/Milosevic/_Milosevic.html*).

[29] Трибунал: Милошевић. Стенографске белешке са 195. седнице Председништва СФРЈ.

[30] Трибунал: Предмет ИТ–04–81, Момчило Перишић (даље: Трибунал: Перишић), доказ Д00241.

[31] *Политика*, 9. мај 1992, 1.

Костић уопште није поступио по договору, није консултовао Милошевића и донео је одлуку са три члана Председништва (он, Југослав Костић и Сејдо Бајрамовић). Ови нису имали појма о мом разговору са Б. Костићем, веровали су да он то не може да ради без споразума са мном и Слободаном. Одлука је формално законита, али је обичан безобразлук са Бранкове стране да тако поступа. Слободан и ја смо се уздржали од јавног реаговања.“[32]

Генерал Александар Васиљевић: „Са белом заставом и још двојицом другова дошао сам, 8. маја у касним поподневним часовима, на договорено место између села Клепци и Вишићи. Прво је српско, друго хрватско. Требало је да двојицу заробљеника заменим за 17 наших војника, рањеног пилота и мртво тело официра Драгана Бајрамовића, сина Сејде Бајрамовића, члана Председништва. Мислио сам да ће размена тећи мирно, јер је била добро организована. Они су припуцали, тако да смо дуго лежали у некој рушевини и једва извукли живе главе. У касарну у Требињу, после дугог ломатања заобилазним путевима, стигао сам касно ноћу. Старешине су ме чудно гледале. Знали су ко сам и зашто сам ту. Прво сам помислио да ми се нешто страшно догодило са породицом. Рекли су ми да су на телевизији јавили да сам пензионисан. Одахнуо сам.“[33]

Генерал Васиљевић је касније тврдио да је пензионисање генерала било исфорсирано како би се у јавности створио утисак да се ЈНА реорганизује у Војску Југославије и да је тај деликатан посао започет од њеног врха: „Тако је за веома кратко време преполовљен генералски састав а да физиономија будуће војске још није била усвојена. Веома брзо увидело се да се под фирмом реорганизације Армије обавља својеврсна чистка. Могућно је да ће вам ово заличити на веома тешку оптужбу, па сам дужан да вам ове своје речи нешто детаљније објасним. На пример, мада у том тренутку још нису били промењени званични прописи и критеријуми ко може да буде припадник Армије, из ње су прогнани сви генерали Хрвати, Словенци и Македонци без обзира што су јој били безгранично одани. Као доказ да је то била чистка генерала служи и чињеница да су ниже старешине, припадници истих нација, остали у ЈНА. Додуше, и они су померени са ‘селективних’ дужности. Ради се, дакле, о великој превари југословенског државног врха. Жртва је шири водећи армијски састав. […] Забринут сам непримереним етикетирањима и безочним лажима којима се поштени људи оптужују и решења о њиховој судбини и моралном интегритету изричу а да им није пружена прилика да се о томе бар изјасне. Ваљда под фирмом издаје, пре бих рекао од њеним покрићем, људи су проглашавани издајницима и или сумњивим и неподобним.“[34]

---

[32] Б. Јовић, *Последњи дани СФРЈ*, 453–454.

[33] „Све тајне КОС–а. Сведочење генерал–мајора Александра Васиљевића“, I, НИН, 12. јун 1992, 30.

[34] „Све тајне КОС–а. Сведочење генерал-мајора Александра Васиљевића“, IV, НИН, 3. јул 1992, 55–56.

Генерал Васиљевић је оптужио политичаре за све неуспехе током претходне године: „Раније сам већ говорио да је требало наћи жртвеног јарца. Важно је да се слажемо у оцени да је то био, пре свега, политички пораз. Како ћете оптужити било коју војску да је изгубила рат а да је притом добила све битке у њему? То је, напросто, немогуће. Све потезе о повлачењу војске са одређених подручја вукли су цивили. Била је то константа генералне политике. Оптуживани смо да смо изгубили рату Словенији, а нисмо га ни водили јер нам је стално говорено да у Словенији немамо шта да тражимо. Стали смо у заштиту угроженог српског народа и до одлуке Председништва државе нигде се нисмо повукли, ни метар уназад.“[35]

Да је ситуација око пензионисања генерала била далеко од идеалне, потврдила је и седница Председништва Југославије одржана 19. маја. Из записника са ове седнице види се да је претходно, 14. маја, на седници Колегијума савезног секретара за народну одбрану за генерале који су пензионисани 25. фебруара одлучено да им активна војна служба престаје 31. августа а не 31. децембра 1992, како је стајало у указима Председништва усвојеним 27. фебруара и 16. априла.[36]

Бранко Костић је на почетку седнице прилично дуго говорио о реакцијама на одлуке о пензионисању. Највеће примедбе тицале су се брзине доношења одлука и необавештавања генерала да треба да иду у пензију. Споменуо је интервенцију генерала Аџића, али и других, за један број генерала који су пензионисани првом одлуком, за коју је рекао да је била добро припремљена и усаглашена: „Због тих интервенција и разговора с нама у Предсједништву, ми смо, у ствари, кориговали закључак и одлуке које смо овдје, на Предсједништву, донијели и, један број тих људи који су били предвиђени за пензионисање, повратили назад и исправили закључке са сједнице.“[37]

Говорећи о другом таласу пензионисања генерала, Костић је рекао да је одлука била у складу са реорганизацијом оружаних снага нове државе. Супротно од Јовића, тврдио је да је одлука донесена (седница је иначе одржана у његовом кабинету) после консултација са Милошевићем и Булатовићем, иако Председништво није било у обавези да се консултује са њима. Рекао је да је генерал Кукањац смењен због задржавања Алије Изетбеговића и последица насталих извлачењем колоне из зграде команде 2. армијске области. Одлучено је и да се затражи оставка генерала Аџића, и да се на место начелника Генералштаба постави генерал Панић: „У вези

[35] Исто, 57.

[36] Трибунал: Милошевић. Записник са 200. седнице Председништва СФРЈ.

[37] Трибунал: Милошевић. Стенографске белешке са 200. седнице Председништва СФРЈ.

с тим, мени је припало у дио да обавим разговор са Благојем Аџићем, да га обавијестим о закључцима Предсједништва, и ја сам тај разговор обавио. Морам рећи да нијесам ни дошао у прилику да од Благоја Аџића тражим оставку, због тога што је он сам наметнуо ту оставку, јер сам прво с њим разговарао око разрјешења генерала Кукањца. Генерал Аџић је био категорички против тога да се Кукањац разријеши дужности и тражио је да се о томе још обаве консултације, разговори, размјена мишљења. Ја сам га обавијестио да смо ми, као Предсједништво, такав став већ заузели, да око тога немамо шта даље да разговарамо, да такво наше опредјелење не проистиче из процјене да ли је или није генерал Кукањац имао и других рјешења и начина организовања извлачења те колоне, али да већ сама чињеница да је као командант 2. армијске области дефинисао извлачење те колоне, руководио њеним извлачењем и с обзиром на трагичне последице које су уследиле и велики број жртава, већ сама та чињеница, сама по себи, наводи нас, као врховну команду, на такав закључак и на такву мјеру. Благоје Аџић је том приликом казао: уколико ми остајемо при таквој одлуци, он ће сјутрадан поднети оставку на своју дужност, на шта сам му ја рекао: ако је тако, онда немој да чекаш сјутра, него поднеси оставку данас, па ћемо то истом одлуком и закључком дефинисати, што је и урађено. Благоје Аџић је послије сат времена, или сат и по, мени доставио текст своје оставке – не знам да ли сте добили тај текст. […] У вези с тим дијелом нема никаквих неспоразума и никаквих пропуста, бар како се мени чини, ни с моје стране, тако да нека реаговања генерала Аџића која су касније услиједила, у директним контактима и разговорима са мном, мене могу само да изненаде, да тако кажем. Али, мислим да немају никаквог основа из простог разлога што је читав тај посао проведен на начин како је то и уобичајено. Да напоменем и то да сам генерала Аџића замолио да око овога обавијести генерала Кукањца – он то није прихватио. Ја сам онда генерала Кукањца, пошто је био у Сарајеву, обавијестио о закључку и ставу Предсједништва прије било каквог информисања јавности о томе.“[38]

Костић је потом рекао да сноси одговорност због грешака које су почињене приликом доношења одлуке о пензионисању остале групе генерала. Списак за пензионисање сачинили су он, генерал Панић, који је „практично, тим закључком преузео дужност начелника Генералштаба“, и генерал Владимир Стојановић, командант 1. армије: „На том списку нашли су се сви они који су под утицајем разних интервенција, оне или ове врсте, својевремено били скинути са оног првог списка. Нашао се један број, опет, из ширег списка који смо претходно разматрали и оставили за друго ‘вучење’. Ту се нашао један број људи који су у међувремену, сасвим јасно, развојем догађаја постали држављани других држава, и нашао се један број

[38] Исто.

људи, не толико велики и бројан, за које смо заједнички оцјенили да могу представљати објективну сметњу и тој даљој трансформацији Армије“.[39]

Костић је изјавио да се и око ових одлука консултовао са Милошевићем и Булатовићем који је тражио да се на списак ставе и генерал Драгутин Ђуричковић („због неке подјеле оружја у Црној Гори без сагласности и знања државних и политичких органа“) и адмирал Јокић, због одређених пропуста везаних за његов рад у Војно-поморском сектору Бока: „Ја сам и то урадио и поступио по тој сугестији. На основу неких информација које сам имао, нијесам био у прилици да око тога детаљно обавијестим, и ту је вјероватно мој пропуст, нити да окупим све чланове Предсједништва. И, што је посебно важно, Бора Јовић је на моју информацију да је Милошевић тражио да то помјеримо за неколико дана, сугерирао да поступимо по тој Слобиној сугестији. Југослав и Сејдо су се сагласили да ми то не одлажемо него да урадимо истог дана и ја сам по томе поступио. Оно што је ван сваке сумње и ван сваког спора јесте, могу да осећам своје пропусте и недостатке, чињеница да Милошевића нијесам успио обавијестити да је на том списку Марко Неговановић, који врши дужност министра одбране Републике Србије, и генерал [Славољуб] Ђокић, ако се не варам, који је командант Територијалне одбране Србије, без обзира што је Територијалан одбрана ипак директно везана у војном смислу за Генералштаб […] Ја сам, у немогућности да успоставим контакт са Милошевићем, преко мог шефа кабинета оставио поруку његовом шефу кабинета управо о томе да сам ту одлуку о пензионисању потписао, да се на том списку налазе Неговановић и Ђокић, и замолио да то пренесу Милошевићу. Касније, наравно, обавио сам разговор и са Радоманом Божовићем и објаснио да сам чин потписа тог акта о пензионисању није имао иза себе никакву лошу намјеру у смислу доношења било какве одлуке која би била мимо сагласности било кога, поготово не њих који су најодговорнији на тим дужностима у Србији.“[40]

Потом је, у понедељак 11. маја, генерал Панић од Бранка Костића тражио да се хитно изврше промене у Управи безбедности како би се спречило наводно изношење и уништавање документације. Зато је Костић, без консултовања чланова Председништва („Бору Јовића нијесам консултовао, да ли сам консултовао, у овом тренутку заиста не могу да кажем, или касније обавијестио Сејда и Југослава, не могу ни то да тврдим“) одмах потписао указ о реактивирању пензионисаног пуковника Недељка Бошковића (за кога Јовић пише да је највише утицао на Бранка Костића),[41] његовом

[39] Исто.

[40] Исто.

[41] Б. Јовић, *Послдњи дани СФРЈ,* 454. – Бошковић је био подофицир у школском центру (средња школа) РВ и ПВО „Рајловац“ код Сарајева, где је, мимо правила, уписан да полаже вишу стручну спрему, па је произведен у потпоручника. По тада важећем закону, официр са вишом стручном спремом могао је да напредује највише

унапређењу у чин генерал-мајора и именовању на дужност начелника Управе безбедности фиктивног Савезног секретаријата за народну одбрану: „Ја иза ових одлука и отписа које сам ставио – стојим. Уколико Председништво оцијени да ту треба било шта мијењати и поправљати – поштоваћу став већине Председништва.“[42]

Уследили су врло непријатни и мучни дијалози који су показали наличје рада Председништва Југославије. Јовић је изричито тврдио да су одлуке од 8. маја донесене без његове сагласности, да он „појма нема“ о месец дана усаглашавања о којима је Костић говорио: „Знам само да си ме једног дана позвао у канцеларију и показао ми један списак, у рукопису, неких имена која су почињала са Аврамовићем, као што овде пише. Прочитао си ми неколико имена и рекао да их има двадесетак, о 38 имена нисам ни тада чуо, и да би требало то погледати и припремити, на шта сам рекао да не можемо одједном толики број људи смењивати, да никада није паметно одједном радити тако као што се жели, да то треба да померимо. Ти си ми рекао да је то и Милошевић исто рекао.“[43]

Јовић је рекао да је одлуку о пензионисању генерала чуо код куће, преко радија; питао је Милошевића да ли се он са тим сагласио, а он је одговорио да то није ни чуо, ни видео: „Ово сматрам озбиљном грешком и манипулацијом. Апсолутно не дозвољавам да се игде помене да сам се ја сложио, не са пензионисањем, са тим бих се можда сложио, са претежним бројем људи, него са начином рада. Ту је питање, треба погледати сваког човека, можда има драгоцених људи који су нам били неопходни, а можда нема. Ја то уопште сада не желим да анализирам, само констатујем да је рађено на недозвољен начин, на један несхватљив начин – да ме позове и да каже: ја сам то потписао, јер се то више одлагати не може.“[44]

Јовић је критиковао и Костићеву конференцију за штампу на којој је најавио нова пензионисања. Рекао је да је то „политички апсолутно неприхватљиво“ јер није донесен никакав закључак о даљем пензионисању: „Таквог закључка нема. Говори се у име Председништва као потпредседник

до чина капетана прве класе и није имао услова за школовање на вишим степенима војног школства. Потом је, мимо закона, уписан у Командно–штабну академију РВ и ПВО и унапређен у чин мајора, поново мимо правила. Благоје Граховац, пуковник (генерал) авијације пише да је Бошковић имао неограничену и неконтролисану моћ: „Члан фамилије му је био један од познатих ‘бизнисмена’ изван закона, а који је неколико година касније убијен у Атини“ (Благоје Граховац, *Гласови из глуве собе*, Београд: Лагуна, 2015, 15–16). Новопроизведени генерал одмах је отишао у Сарајево, где је са муслиманском страном преговарао о евакуацији војника и питомаца из касарне „Виктор Бубањ“.

[42] Трибунал: Милошевић. Стенографске белешке са 200. седнице Председништва СФРЈ.

[43] Исто.

[44] Исто.

Председништва, даје се једна глобална негативна оцена Службе безбедности која би се можда и могла дати ако бисмо ту анализу имали и закључили. И даје се једна глобална негативна оцена некима који су превише слушали шта им је причано на фронту, или некима који уопште нису слушали. Следеће, несхватљиво је уопште да се поступи са 38 генерала и адмирала на начин на који је поступљено – да се људи не позову и да се с њима разговара. Ми смо то увек радили, то је нормални део поступка. Ја то не могу да одобрим. Мени није позната никаква околност о којој овде Бранко говори – да су постојале неке велике опасности да то не урадимо. Није ми позната. Ако је то постојало, Председништво мора да буде обавештено. Бранко нам је тамо рекао да он не сме сачекати 9. мај и мора то урадити. Који су то разлози да он не сме сачекати 9. мај – ја то не знам. Можда постоје, али он нама то није рекао. То за мене није никакав аргумент – да ли неко сме или не сме. […] Унапређење Бошковића и постављање за начелника Службе безбедности – морам рећи да је то крајње недозвољиво, не да је урађено на један начин недовољно припремљен, него апсолутно недозвољив, чак нисмо ни обавештени. Ја сам сазнао од другога. Чак нисмо добили ни предлог, ни материјал, а ми смо врховна команда оружаних снага. Таква приватизација толико важних ствари је неприхватљива и недозвољива. Немам могућности да радим на овакав начин. […] Пензионишемо 38 генерала и адмирала без тога да знамо име и презиме људи. Шта је ово? Нема земље на свету која то сме да ради и која то може да ради, Списак никад нисам добио. Схватите! Никада! Имао је у џепу списак који је отворио и показао ми једну страницу коју нисам ни прочитао. Држао је у својим рукама, и то у рукопису.“[45]

Костић је рекао да Јовићеве тешке речи говоре о очигледном неповерењу према њему које постоји у једном дужем временском периоду и да је у питању „једна ерупција која се дуго таложила“ у односу на функцију коју је Костић обављао у Председништву. У наелектрисаној атмосфери, са честим међусобним упадицама, Костић је покушао да објасни да се и у Председништву и у јавности већ дуго говори о потреби смањивања Армије, да је пензионисано „свега“ 58 генерала, да је то саставни део процеса свођења армије нове државе на 40% онога што је било у ЈНА, да је у питању „крупан неспоразум“ а не његова „зла намера“. Усред размене тешких речи, неретко и увреда, Јовић и Костић су се сложили да са „овим“ не треба ићи у јавност. Јовић је питао Костића како је дошао до списка од 38 генерала, он је одговорио да је то објаснио на почетку. ЈОВИЋ: „Није ти одговор никакав“. Костић је одбацио примедбе о манипулацији и приватизацији. ЈОВИЋ: „Човече, ако си донео одлуку о унапређењу једног генерала и поставио [га] за начелника без питања Председништва – то јесте

[45] Исто.

то. […] Немам шта више о томе да разговарам, тако се не сме радити. Нико нема право то да ради. Зна се ко има право – има право Председништво да одлучи, па да се онда потписује. Та одлука је незаконита, за мене не постоји. Ако хоћете – ви је донесите. Мора да се спроведе процедура, да се да предлог, образложење, дискусија, па да се донесе одлука. Све друго је незаконито за мене. БРАНКО КОСТИЋ: Господо, онда мате моју оставку данас, и то неопозиву и тренутну. (*Устаје са места и креће према вратима*). ЈОВИЋ: Извини, значи подносиш оставку због тога што ти стављамо примедбу да доносиш одлуку за коју ниси овлашћен? БРАНКО КОСТИЋ: (*Стоји испред излазних врата*) Такву квалификацију нећу да трпим! ЈОВИЋ: Немој да трпиш. БРАНКО КОСТИЋ: Ја нијесам тврдио да си ти учествовао у доношењу одуке! (*Говори повишеним тоном*). ЈОВИЋ: Сад говорим о Бошковићу! БРАНКО КОСТИЋ: Такве квалификације могу бити само резултат дубоког неповерења! ЈОВИЋ: Ја говорим о томе да ниси имао сагласност Председништва за постављање Бошковића! (*Говори повишеним тоном*). Само то говорим. Извини, молим те, шта би хтео – да потписујеш одлуке без Председништва? БРАНКО КОСТИЋ: Ви можете наставити сједницу Предсједништва. Ово је тренутна и неопозива оставка! ЈОВИЋ: Поднеси је али образложи зашто си је поднео. Извини, не можеш потписивати одлуке без дозволе! Још се господин љути што му се ставља примедба (*Бранко Костић је изашао из сале у 15.15 сати*).“[46]

Сејдо Бајрамовић је остао најприсебнији: „Молим вас, полако, треба сести и разговарати. Тешка су времена. Можемо полако да се договоримо, а не да један друго стављамо пред свршен чин, кад смо сви наелектрисани и када су времена таква. Мора се полако сести и разговарати, има да радимо до краја. Оно што смо започели, има да завршимо. Бранко треба да се врати и сви ми. Ово не смемо чинити. Ја вас молим да то не чинимо. ЈОВИЋ: (*Налази се испред излазних врата*). Југослав је најстарији иза нас, он је по реду. Према томе, он може да сазове седницу кад хоће. БАЈРАМОВИЋ: Знам, али то није решење. Решење је да ми морамо сви радити, све до дана док се не заврши посао. Бранко има да се врати. ЈОВИЋ: Ти види с њим, то бар није спорно.“[47]

Јовић је напустио седницу у 15.20 сати. Уследила је пауза после које се на седницу вратио Бранко Костић: „Мислио сам да ћете без мене наставити са радом. Али, пошто нисте хтјели, мислим да нема нико право да доводи у питање рад овог органа“.[48] Јовић је, као да се ништа није догодило, рекао да је „касније“ констатовано да су „Сејдо и Југослав“ били обавештени и сагласили се: „Примедба је што ја нисам био ни обавештен, нити сам се

[46] Исто.
[47] Исто.
[48] Исто.

сагласио, али то не значи да одлука није донета. То је чиста ствар. Према томе, свако треба свој део примедбе да прихвати и идемо даље.“[49]

Генерал Панић је предложио да се прихвати његова одлука од 14. маја да обе групе генерала оду у пензију 31. августа („то је из разлога што имамо велики притисак и негодовање целокупног старешинског састава, активног и резервног“), иако је Милошевић био против тога: „Да ли треба да се консултује Милошевић у вези тога – не знам“. Костић је одговорио да је „сугестија Слободанова“ мотивисана људском и хуманом димензијом, али је ипак одлучено да сви генерали у пензију оду 31. августа 1992. године. У наставку седнице донесена је одлука о преименовању ЈНА у Војску Југославије.[50]

Генерал Александар Васиљевић: „У марту 1992. генерал Живота Панић наложио ми је да удаљим из Управе безбедности све оне који нису Срби и Црногорци. Рекао сам му: ‘Друже генерале, Вама онда не треба Управа безбедности, јер оцене о поузданости кадра у војсци можете добити од Кадровске управе Генералштаба. Јер када она избаци све оне који нису Срби и Црногорци, сви који буду остали биће поуздан кадар.’ Даље сам му рекао да док сам ја начелник УБ нико неће бити склоњен по националној основи. Ипак, када сам ја замењен, мој наследник Недељко Бошковић спровео је ову одлуку.“[51]

Нова седница „Председништва“ Југославије одржана је 20. маја, уз присуство Слободана Милошевића, Момира Булатовића и веће групе генерала, са Животом Панићем на челу. Генерал Раде Полић је дао основне информације о капацитетима нове војске: регрутни контингент је 65.000 регрута, а број војних обвезника два милиона. Списак могућих „непријатеља“ био је доста широк: највероватније потенцијалне агресоре видео је у Мађарској, Хрватској, Босни и Херцеговини, Албанији, Бугарској, Италији, „уз непосредну помоћ Немачке, Аустрије и САД“. Сматрао је да број војника у миру не би смео да буде већи од 115 до 120 хиљада, а у рату до 500.000 људи. Војска Југославије је у овом тренутку требало да има укупно 58.588 „плаћених лица“: 16.500 официра, 9.000 подофицира, 9.500 радника у Војсци и 23.188 војника по уговору. За обезбеђивање државне границе укупне дужине од 2.570 километара на копну и 110 километара на мору, поред 11 постојећих требало је формирати још седам граничних батаљона, један гранични дунавски одред у Апатину и гранични дивизион у Кумбору.[52]

[49] Исто.

[50] Исто.

[51] Трибунал: Хаџић, доказ П02913.1. Изјава Трибуналу од 15. новембра 2001. године.

[52] Трибунал: Станишић, Симатовић, доказ П02354. Стенографске белешке са 201. седнице Председништва СФРЈ.

Војска Југославије имала је морнарицу, ваздухопловство, први командант генерал Божидар Стевановић, и три армије копнене војске: 1. армија, са седиштем у Београду, покривала је северни део СРЈ; први командант био је генерал Јеврем Цокић, друга, са седиштем у Подгорици, покривала је југозападни део СРЈ; први командант био је генерал Павле Стругар, и трећа, са седиштем у Нишу, покривала је централни и јужни део СРЈ. Први командант 3. армије био је генерал Владимир Вуковић, некадашњи командат Книнског, па Бањалучког корпуса ЈНА. Он је погинуо 23. јула 1992. у хеликоптерском удесу на Брезовици. После тога командат 3. армије био је генерал Момчило Перишић, који је 25. августа 1993. изабран за новог начелника Генералштаба Војске Југославије.[53]

Дан Војске Југославије обележавао се 16. јуна. Тог датума је у Цетињу 1876. потписан уговор о савезу Србије и Црне Горе у предстојећем рату против Турске. Тај датум за дан војске утврђен одлуком Врховног савета одбране од 25. децембра 1993. године.

Генерал Александар Васиљевић је ухапшен 15. јула 1992. под оптужбом за „умешаност у припремање тероризма“. Повод је била серија његових сведочења која је током јула и августа 1992, у осам узастопних бројева, објављивао београдски недељник НИН. У решењу Војног суда за одређивање притвора стајало је да је Васиљевић, као начелник Управе безбедности ССНО, „заједно са својим замеником Туманом Симеоном, генерал–мајором, организовао или искористио групу за вршење кривичних дела, а потом планирао и одобрио да окривљени Радојичић Раденко и страни држављанин, извесни Хер Јохан, реализују терористичке акције рушења јеврејског гробља и јеврејске општине у Загребу“. Оптужен је и да је трговао оружјем са МУП–ом Босне и Херцеговине.[54]

О хапшењу генерала Васиљевића разговарало се 23. јула 1992. на 3. седници Врховног савета одбране Савезне Републике Југославије. Међутим, тај део стенограма није доступан јер је Добрица Ћосић, председник СРЈ, рекао „да то не треба да се снима“.[55]

Поводом хапшења генерала Васиљевића, јавности се 24. јула обратио генерал Симеон Туманов. У писму које је објавио НИН, истицао је како је Управа безбедности пратила илегално наоружавање Хрватске и да су оптужбе да су „Аца и његови сарадници из ове акције присвојили девизе чиста измишљотина. Свако нека закључи о стварним димензијама акције“. Детаљно је писао и о активностима у Босни и Херцеговини које

[53] Трибунал: Перишић, доказ П00790. Стенографске белешке са 12. седнице Врховног савета одбране.

[54] НИН, 31. јул 1992, 58.

[55] Трибунал: Милошевић, доказ П667.3.1. Стенографске белешке са 3. седнице Врховног савета одбране СРЈ.

су спровођене заједно са полицијом ове републике а за циљ су имале да се спречи да Хрватска пренесе рат у БиХ и Србију, као и о размени заробљеника: „За размену Кикаша и Весне Босанац претходно је добијена и сагласност војно-правосудних органа ЈНА, као и у свим другим приликама. УБ ССНО и Ацо Васиљевић су добили задатак да реализују верификоване размене. По његовом наређењу, отпутовао сам у Сарајево да утврдим услове и могућност да се у ову размену укључе и четворица из сплитске групе 'давитеља' који су већ били осуђени на казне затвора и упућени на издржавање казне затвора у КП дому у Фочи. Утврдио сам да је муслиманско-хрватска коалиција већ сачинила план за њихово отпуштање из КП дома и упућивање у Сплит. Постојао је и план њиховог прихватања из КП дома. Министар унутрашњих послова БиХ онемогућио је реализацију овог плана и обезбедио њихово довођење из КП дома Фоча у Војноистражни затвор Сарајево и њихову предају А. Васиљевићу који је реализовао ову размену на аеродрому Плесо у Загребу. А. Васиљевић није могао да тргује људским животима и слободама како се већ месецима јавност жели убедити."[56]

Генерал Туманов је опширно писао и о обрачунима са војним врхом како би се пронашли кривци за све политичке промашаје. После одлуке о пензионисању 38 генерала уследиле су оцене Бранка Костића на Сајму технике у Београду: „Уместо да говори о достигнућима технике и технолошког процеса у Југославији, Бранко Костић говори о пропустима и грешкама обавештајне службе, мислећи при томе на органе КОС–а. Чије су то оцене? То сигурно нису оцене војне организације и одговорних старешина и војних руководилаца који су руководили радом ових органа. То су оцене политичких кругова који за све своје промашаје траже жртве у великој игри заблуда о издајама војног врха. Објашњењу да су у питању заблуде и правдања сведочи и пример мог смењивања са функције заменика начелника Управе безбедности ССНО. Смењен сам са ове функције крајем фебруара, уз образложење Бранка Костића како он поседује информације, које нису дошле из круга Генералштаба већ изван њега, да сам као Македонац и припадник народа из отцепљење републике, непоуздан и да ћу највероватније издати интересе ЈНА, јер је установљено, у тим истим круговима, да сарађујем са македонским руководством. Ти исти кругови, најпре изван ЈНА, а затим и унутар ње, учинили су све да се А. Васиљевић морално дисквалификује. Вештим пласирањем 'истине' о раду КОС–а и челних људи настоје дискредитовати и све остале кадрове органа безбедности, а КОС приказати као антиармијску и антинародну организацију и тиме створити политичке и све друге претпоставке за избор жртве у започетим прогонима људи и кадрова органа безбедности."[57]

[56] „Све је то лаж", НИН, 24. јул 1992, 55–56. – О овим догађајима видети: К. Николић, *Људи мржње, земља смрти*, 153–154 и 426–428.

[57] „Све је то лаж", НИН, 24. јул 1992, 57.

Генерал Туманов је саопштио и да је Недељко Бошковић својим сарадницима у поверењу рекао да је одлуку о хапшењу генерала Васиљевића почетком јуна донео Бранко Костић. Ти „најближи сарадници“ генерала Бошковића „у поверењу“ су саопштили да је у питању био Бошковићев реваншизам на став Васиљевића, изнет на једном састанку у команди РВ и ПВО, да се Бошковић реактивира и постави за начелника Управе безбедности Војске Југославије, на чему су посебно инсистирали генерал Божидар Стевановић и Бранко Костић: „Остварила се и претња генерала Стевановића да ће ухапсити генерала Слободана Ракочевића, бившег начелника безбедности у команди РВ и ПВО, јер га је овај прогласио националистом и пучистички расположеним генералом.“[58]

Генерал Туманов је потом писао и да му је генерал Васиљевић 25. фебруара 1992. саопштио да мора да „преда функцију“ јер није српске или црногорске националности. Васиљевић је рекао и да се згражао над политиком и поступцима ХДЗ-а у Хрватској према Србима а да сада он то исто треба да спроведе према кадровима ЈНА: „Изнео је да дуже време осећа притисак од стране појединих кругова ЈНА, пре свега из ресора унутрашњих послова, што за свог заменика још држи генерала Македонца. Такође, да му се замера од одговорних генерала у Генералштабу што није спровео став да из органа безбедности удаљи све Хрвате и Муслимане и да овај задатак мора извршити чим пре. Рекао ми је да он, као начелник Управе безбедности, неће прихватити такав однос према властитој организацији и кадровима у њој. Као човек и старешина не може да пређе преко познатих чињеница о показаном хероизму и самопожртвовању највећег броја кадрова у органима безбедности. А без обзира на то којој су нацији припадали у овом рату, остали су до краја ослонци праведне борбе српског народа на ратиштима у Хрватској и БиХ. Такав је био Александар Васиљевић.“[59]

Генерал Васиљевић је из притвора пуштен 3. новембра 1992. године. Оптужница га је теретила за злоупотребу службеног положаја, за несавесни рад и примање мита. Конкретно, на терет му је стављено да је 17. септембра 1991. МУП-у Босне и Херцеговине без накнаде дао 100 панцира, да је 23. октобра МУП-у БиХ испоручио велику количину наоружања и војне опреме: 100 снајперских пушака, исто толико пушкомитраљеза М72, око 400 разних пиштоља; оружје је, наводно, испоручивано све до краја фебруара 1992. године. Васиљевић је оптужен да је, за узврат, преко Алије Делимустафића, министра унутрашњих послова у Влади Босне и Херцеговине, добио путнички аутомобил „Мазда 323“, а од једне банке у Сарајеву, чији је суоснивач такође Делимустафић, наводно је добио 800.000 динара.[60]

[58] Исто.
[59] Исто.
[60] *Политика*, 4. новембар 1992, 8.

Све оптужбе су одбачене априла 1993. године. Током НАТО агресије на СРЈ, генерал Васиљевић се, на сопствени захтев, реактивирао и 7. априла 1999. постављен је за заменика начелника Службе безбедности Војске Југославије. Марта 2000. постављен је за саветника за безбедност начелника Генералштаба ВЈ. По други пут је пензионисан 31. децембра 2000, а војна служба престала му је 31. марта наредне године. Пред Трибуналом у Хагу је фебруара 2003 (укупно седам дана) сведочио против Слободана Милошевића.[61]

Против Васиљевића је вођен и кривични поступак у Хрватској. О томе је Трибуналу марта 2013. рекао: „Поносан сам што сам био официр ЈНА и поносан сам на сваког другог старешину који је изабрао ову професију својом слободном вољом. Свестан сам да против мене постоји оптужница у Жупанијском суду у Осијеку, Република Хрватска. Оптужница ме терети за злочине почињене против несрба у притворским објектима у Бегејцима, Стајићеву, Сремској Митровици, Нишу и Старој Градишки у 1991. и 1992. години. Ја оспоравам ове оптужбе и тврдим да сам невин. На том суду се нисам појављивао. Међутим, појавио сам се два пута пред Специјалним судом за ратне злочине у Београду како би ме испитао хрватски тужилац из Осијека. Предмет из Осијека је пренет на Тужилаштво за ратне злочине у Београду које је предузело истрагу и дошло до закључка да нема доказа да се против мене и саоптуженог Мирослава Живановића води поступак. Предмет је онда враћен у Осијек. Не знам који је сада статус овог предмета у Хрватској.“[62]

Summary

Kosta Nikolić

FROM THE YUGOSLAV PEOPLE'S ARMY TO THE ARMY OF YUGOSLAVIA. RETIREMENT OF THE GENERALS OF THE YUGOSLAV PEOPLE 'S ARMY IN 1992.

The article is about the forced retirement of the generals of the Yugoslav People's Army that was carried out in February 25th and May 8th, 1992. With the disappearance of socialist Yugoslavia disappeared its army, the mythical symbol of the state. The process of the fall of the Yugoslav People's Army continued all throughout 1991. The undefined war goals and the chaotic state in the command structures marked the last days of its history. There was also a

[61] Сведочења доступна на: *http://www.hlc–rdc.org/Transkripti/Milosevic/_Milosevic.html*.

[62] Трибунал: Хаџић, доказ П02913.1.

war between the leadership of the Yugoslav People's Army and Serbia that the public did not see. The Army's leaders criticized Serbia for not being engaged enough in the mobilization, encouraging military desertion and defeatism, and initiating the fight of the Serbian people in Croatia, and then leaving them strained. The answer was that the leadership of the Army's goals were too big to be accomplished and that Serbia did not want to risk its political position. The first act of the clash between Serbia and the generals of the Army began February 25th, 1992. On that day 31 generals were forced to retire. On 27th April, 1992, the Yugoslav People's Army was formally dissolved, the remnants of which reformed into the military of the newly-founded Federal Republic of Yugoslavia. The final blow to the generals of the Yugoslav People's Army was executed on May 8th, 1992, when 38 generals had to retire against their will.

Љубиша Деспотовић
Вања Глишин
Институт за политичке студије, Београд

УДК 94:327(497.1)"1918/1991"

ГЕОПОЛИТИЧКИ ИНТЕРЕСИ И ПОЛИТИЧКИ КОНЦЕПТИ ФОРМИРАЊА ДВЕЈУ ЈУГОСЛАВИЈА И РАЗЛОЗИ ЊИХОВОГ ДРЖАВНОГ РАЗБИЈАЊА

Апстракт: Рад се бави геополитичким аспектима стварања и разбијања две југословенске државе. У уводном делу рада наведена су геополитичка обележја овог простора, као важан геополитички контекст, који је утицао на политичке процесе у двема државама. Након увода аутори анализирају стварање „прве" Југославије и геополитичке разлоге који су наводили велике силе, особито таласократске државе Запада, да управљају процесом изградње, а затим и разградње државе. Трећи део рада бави се геополитичким аспектима стварања „друге" Југославије која је имала изразиту геополитичку улогу током хладног рата, посебно у визури Сједињених Америчких Држава које су настојале свим средствима да је претворе у атлантистичког експонента. Након завршетка хладног рата, геополитичка улога Југославије нестаје, те тако нестаје разлог за њеним постојањем.
Кључне речи: Краљевина СХС, Југославија, Србија, српске земље, Балкан, геополитика

Увод

Српски народ је на својим плећима од конституисања модерне државе у 19. веку до данас изнео и преживео тектонске промене у међународним односима, што се очитава у бројним променама које је преживела српска држава и друштво. Ратови, радикалне смене династија, владара и политичких елита, доношење и промене устава, спољнополитички заокрети, редефинисање граница, промене државно-правног статуса, окупације и економске и политичке блокаде, указују на геополитичку динамичност овог простора, као и на његов значај у визури великих сила. Заинтересованост великих сила за решавање српског и генерално балканског питања неминовно води ка закључку да локалне политичке осцилације, поготову у Србији и српским земљама, није могуће посматрати изван регионалних и глобалних токова. Посматрајући само модерну политичку историју Србије, уочавамо на десетине примера

непринципијелне и двоструке политике великих сила према српској држави, а један од основних циљева било је ограничавање, а потом и сузбијање српског фактора до нивоа објекта у међународним односима.

Балкански простор својим геополитичким магнетизмом привлачи глобалне и регионалне силе због чега је тешко замислити да се важне локалне одлуке могу донети без уплитања страног фактора (сила победница), који ће те одлуке дефинисати према личним интересима. Посматрајући Балкан кроз геополитичку визуру примећујемо да је реч о трансконтиненталној зони коју карактерише територијална *контактност* са Африком и Азијом, односно трансрегионалној зони која повезује Блиски и Средњи исток и Северну Африку са Европом, што се историјски и очитава кроз идеју продора на исток (*Drang nach Osten*), односно југоисток (*Drang nach Südosten*). Овај простор има улогу историјске трансверзале којом су ходиле различите цивилизације, те овде лоцирамо и „главну осу трансгресионо-регресионих процеса цивилизацијских судара“.[1] Осим тога, геополитичка *чворност* једно је од најважнијих геополитичких обележја овог простора. Реч је о стратешким кретањима и уклињавањима глобалних и регионалних сила из неколико различитих праваца. Русија настоји да координира правцем североисток–југозапад ка Средоземљу и топлим морима, док англосаксонски чинилац шири свој утицај правцем југозапад-североисток и настоји да контролише већину других праваца. Германски чинилац деценијама пројектује правац кретања северозапад-југоисток, а исламски фактор прати правац југоисток-северозапад, ка срцу Европе.[2] Дакле, ово је зона испреплетених и паралелних интереса глобалних и регионалних сила, што се током историје много пута и доказало. Отуда Балкан услед различитих историјских збивања добија улогу граничне зоне са доминантном религијском границом која датира из 1054. године, војном границом (*terra millitaris*) и цивилизацијском границом. Осим тога, овај простор кодиран је као празна земља (*terra nullius*) намењена за територијалну и војну експанзију великих и регионалних сила, док је Ватикан територије насељене православним живљем посматрао као зону за остваривање прозелитистичких циљева (*terra missionis*).[3] Наведена обележја указују на важност овог подручја за велике силе и уколико их пажљиво пратимо и анализирамо моћи ћемо да увидимо да је вишевековна нестабилност на овом простору подстицана и генерисана споља.

---

[1] Љубиша Деспотовић, *Геополитика Светосавља*, Каирос, Сремски Карловци, 2019, стр. 67.

[2] Љубиша Деспотовић, Вања Глишин, *Савремени међународни односи и геополитика*, Каирос, Сремски Карловци, 2021, стр. 314-315; Видети и: Љубиша Деспотовић, *Српска геополитичка парадигма*, Каирос, Сремски Карловци, 2012.

[3] Погледати детаљније: Љ. Деспотовић, В. Глишин, *н.д.*, стр. 313-315 и 352-359; Љ. Деспотовић, *н.д.*, стр. 57-70.

Геополитичка конструкција и деконструкција Краљевине Југославије

На почетку 20. века Србија је, уз сав терет претходних векова, храбро војевала кроз динамична међународна збивања. Владавина краља Петра I Карађорђевића од 1903. године праћена је спољнополитичким притисцима, особито Аустроугарским, који нису слабили до окончања рата, напротив, германски чинилац имао је недвосмислену политику према Србији, политику понижења и деструкције. Посебну пажњу Србија привлачи својим победама у балканским ратовима, што је забринуло владу у Бечу, те је министар спољних послова Аустроугарске Леополд фон Берхтолд (*Leopold, Graf von Berchtold*) на следећи начин објаснио политику према Србији: „Србија данас представља велику атракцију, јер је јасно да је њен углед порастао на нашу штету. Ако Србија настави да се развија, још више ће привући наше Југословене и ни најбоља унутрашња политика неће ништа ту моћи да уради (...) Сукоб са Србијом и њено понижење – то је главни интерес Монархије. Ако се ово не догоди данас, морамо се темељно припремити за то.“[4] Наведена политика Монархије очитава се у периоду до и током Првог светског рата, а резултат је на стотине хиљада убијених и интернираних Срба, разорена држава, као и продубљен раздор између православаца, римокатолика и муслимана. Тако је римокатоличка црква подржала Беч и позвала на разарање Србије, док је Турска фетвом позвала на џихад против неверника у Србији и Црној Гори. Дакле, верске различитости већ тада су манифестовале свој конфликтни потенцијал, који се у годинама касније показао као ефикасно оружје спољнополитичког фактора.

Идеја о стварању Југославије заговарана је и раније, а посебно током рата када је Никола Пашић позивао на југословенско решење. Он је то чинио и у тренуцима када су савезници Србији нудили српско решење и територијално проширење у Босни и на јадранској обали, као и територијалне уступке у Бугарској и Македонији. Мајска декларација 30. маја, а потом и Крфска декларација 20. јула 1917. године темељ је на ком се градила будућа држава, с циљем окупљања Јужних Словена у једној демократској држави. Када је реч о стварању државе, Срби су имали два супротстављена концепта. Први је подразумевао, најпре уједињење српских земаља, а након тога формирање заједничке државе са Хрватима и Словенцима. Други концепт, који су заговарали самостални радикали и део научне елите, подразумевао

[4] Цитирано према: Душан Т. Батаковић, *Балкански пијемонт – Србија и југословенско питање*, у: Историја једне утопије, Катена Мунди, Београд, 2018, стр. 48.

је формирање државе о чијем уређењу ће се накнадно одлучивати.[5] Јасно је да се српски народ утопио у југословенској идеји и импровизацији југословенске државности, не мареће првенствено за сопствене интересе и дефинисање српске државности. Присаједињење Војводине Србији 25. новембра 1918, а потом и стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1. децембра 1918. године, осликава све напоре српског народа, али и утопијску визију о уједињењу Јужних Словена и могућности да таква држава опстане. За разлику од Хрвата и Словенаца, који су од самог почетка југословенску идеју посматрали више као нужну, истичући јаку националну свест и „свест о својој држави као крајњем циљу", српска елита је, уместо да гради сопствену националну државу „по мери сопствене моћи и историјских права", пројектовала заједничку југословенску државу.[6] Цена коју су Срби платили за уједињење оставила је далекосежне последице, од људских до економских капацитета државе. Срби су своју исцрпљујућу победу уткали у заједничку државу, док су Хрвати и Словенци нови државни оквир искористили како би се спасили од последица пораза. Несумњиво, српски национални покрет потрошио је највише енергије како би дошло до уједињења, што се након 1918. године осликава у преласку „из периода офанзивности у период дефанзивности".[7] Од тада Срби сву енергију троше за очување постављених темеља, без неопходне енергије за стварање нових.

Стварање југословенске државе представљено је као круна српског успеха у рату, међутим та опсенарска визија деценијама онемогућава сагледавање реалних политичких околности, замагљујући геополитичке разлоге великих сила који су пресудно утицали на стварање нове државе и њену будућност. Основна геополитичка обележја балканског простора приказана у уводном делу рада експлицитно приказују његов значај за велике силе, због чега је немогуће искључити улогу спољнополитичког фактора у доношењу локалних и регионалних одлука. Силе победнице у Великом рату (САД, Велика Британија и Француска) имале су јасну визију и интерес када је у питању стварање југословенске државе. Прво, циљ је био да се германском фактору онемогући стварање *Mitteleurope* (Средње Европе), која би према Фридриху Науману (*Friedrich Naumann*) требало да буде геополитичка целина окупљена око Немачке и да као таква представља четврту светску силу. Средња Европа би се простирала од Балтичког мора до северног дела Јадрана и представљала би својеврсну

[5] Д. Т. Батаковић, *н.д.*, стр. 65; Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања*, Евро Бук, Београд, 2017, стр. 365.

[6] Петар Пијановић, *Квадратура културног круга: српска и/или југословенска култура*, у: Историја једне утопије, Катена Мунди, Београд, 2018, стр. 140.

[7] Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. II, Просвета, Београд, 1989, стр. 837.

континенталну, телурократску целину смештену између запада и истока.[8] Овом стратегијом је Немачки рајх пројектовао и југословенски простор као стратегијски и привредно интересантан, особито као мост ка Блиском Истоку и место са рудним, пољопривредним и привредним потенцијалом.[9] У том контексту немачки програм „Берлин-Багдад" јасно је осликавао њихову намеру. Стварање јаке Средње Европе био је геополитички императив, а о значају овог простора сведоче записи генерала фон Лудендорфа (*Erich von Ludendorff*), који је у априлу 1917. године писао: „Ми морамо свим средствима радити да код преговора о миру енглески, француски и руски утицај буде искључен у (нама, тј. Немачкој) савезним и у (од нас, тј. Централних сила) поседнутим балканским земљама" и томе додаје: „Дунав мора за силе Антанте постати једно *noli me tangere*. То је неминован војни и привредни захтев".[10] Идеја о стварању *Mitteleurope* није нешто ново о чему свет до тада није ништа знао, напротив, она свој полет доживљава осамдесетих година 19. века са изразитом империјалистичком цртом, што је било довољно таласократским силама да знају како да геополитички реагују у овом делу света. „Тек када се лорд Киченер након Анексионе кризе 1908. уверио да је на Босфору Немачка опаснија од Русије, западне државе подржавају увећавање српске нације и стварање њене јединствене државе. Тако су привремено створили Југославију 1918. као државу у којој ће Срби бити природно уједињени, а Русија изгубити могућност да их искориштава."[11] Тако је створена „јединствена југословенска држава као брана Немачкој",[12] али и покушај да се створи санитарни кордон према Русији. На основу геополитичке теорије Хелфорда Макиндер (*Halford J. Mackinder*), током Версајске мировне конференције створен је Санитарни кордон од земаља централне и југоисточне Европе, чије је „наводна функција идеолошка заштита од 'црвене заразе' из Русије"[13]. У састав пројектованог коридора улазе Пољаци, Бохеми (Чеси и Словаци), Угри (Мађари), Јужни

---

[8] Погледати: Катрин Орел, *Средња Европа: од идеје до историје*, Clio, Београд, 2012; Душан Пророковић, *Немачка геополитика и Балкан: о циљевима средњоевропског континентализ*ма, Catena Mundi, Београд, 2014; Љубиша Деспотовић, Вања Глишин, *Савремени међународни односи и геополитика*, Каирос, Сремски Карловци, 2021.

[9] Андреј Митровић, *Ратни циљеви Централних сила и југословенско питање 1914-1918*, у: Историја једне утопије, Catena Mundi, Београд, 2018, стр. 216-217.

[10] AA – Bonn, Oxfort, 1135, Grosses Hauptquartier Nr. 5, Bd. 2. Цитирано према: А. Митровић, *н. д.*, стр. 218.

[11] Милорад Екмечић, *Огледи из историје*, Службени лист СРЈ, Београд, 2002, стр. 404.

[12] Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Филип Вишњић, Београд, 2014.

[13] Миломир Степић, *Геополитика: идеје, теорије, концепције*, Институт за политичке студије, Београд, стр. 195.

Словени (Срби, Хрвати и Словенци), Румуни, Бугари и Грци. Макиндер сматра да негермански народи између Балтика и Медитерана појединачно не могу да остваре значајну улогу, али уколико се интегришу у један стратегијски кордон, могли би да одиграју пресудну улогу у обуздавању Русије и контролисању Великог континента.[14] Дакле, Југославија и у том контексту има значајну улогу за очување империјалних интереса САД, Велике Британије и Француске, посебно јер је реч о трансконтиненталној и трансрегионалној зони, као и *intermarium*-ској карици и месту на ком се укрштају важни коридори. Али зашто није дозвољено уједињење Срба и српских земаља који су најважнији фактор на Балкану? Иако се Краљевина СХС, односно Југославија, формирала на темељима српске државе, српске победе и српског народа, таласократске силе нису хтеле да дозволе стварање православног језгра и снажне државе, већ формирају једну верски и национално хетерогену државу, која је осим улоге Санитарног кордона, вршила улогу *обуздавања српског чиниоца*. Дакле, стварањем верски и национално хетерогене државе створен је простор са изразитим конфликтним потенцијалом, који су велике силе неретко користиле, посебно када су „разарале и утицале на организовање југословенске државе“[15]. Тиме је отклоњена опасност на коју је указивао Роберт Ситон-Вотсон (*Robert Seton-Watson*), „да ће, након нестанка Аустроугарске, стварање велике, уједињене српске државе представљати латентну опасност од руске доминације овим регионом у будућности услед историјских веза, заједничких словенских обележја и православне вере“.[16] У том контексту не смемо занемарити „паралелизам о руско-српском геополитичком положају“, који се на западу перципира као „симбиоза њихових интереса“ и вечно партнерство две земље. Наведени геополитички стереотип огледа се у две димензије. Прва је „пројектована у позицији Србије као ‘балканског експонента’ руских интереса на овом простору“. Друга димензија приказује словенску (русофобија и србофобија на Западу), православну (страх од православља) и идеолошку (бољшевичко-комунистичка опасност) везу две земље и представља Србију као „сарадника у покушају руског освајања западних територија *Rimlanda*[17]“.[18]

---

[14] Halford J. Mackinder, *Democratic Ideals and Reality*, National Defense University Press, Washington DC, 1942, p. 115.

[15] М. Екмечић, *н.д.,* стр. 377.

[16] Цитирано према: Д. Т. Батаковић, *н.д.*, стр. 69-70.

[17] „Онај ко доминира над Rimlandom, доминира над Евроазијом, онај ко доминира над Евроазијом, држи судбину света у својим рукама.“ О Rimlandu погледати: Nicholas J. Spykman, *America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1942; Љ. Деспотовић, В. Глишин, *н.д.*, стр. 221-226; Небојша Вуковић, *Логика империје*, Конрас, Београд, 2007.

[18] Љ. Деспотовић, *н.д.*, стр. 71.

Дакле, формирањем Југославије створена је илузија да је српско питање решено. Ипак, Срби су новој држави предали сопствену државотворну перспективу оличену у Србији и Црној Гори, чиме су ушли у „међуратни наставак деструкције Српства 'другим средствима'".[19] Осим тога, Југославија је била „у суштинској супротности са српским православним цивилизацијским идентитетом, телурократским геополитичким кодом и егзистенцијалним интересом за постојањем српске националне државе", те је тако „једна изнутра телурократска земља играла спољашњу таласократску улогу".[20] Спољни фактор конструисао је државу према сопственим геополитичким интересима, показујући да је идеја „Балкан балканским народима" обична илузија.

Међуратни период праћен је различитим политичким конструкцијама „уједињеног" народа. Док су Срби подређено пратили југословенство и идеју о троименом народу, други народи, особито Хрвати, све време су настојали да успоставе сопствену националну државу. До кулминације хрватске политике и процеса федерализације Југославије долази 1939. године, потписивањем споразума Цветковић-Мачек, којим је успостављена Бановина Хрватска. То је био први корак ка изградњи Независне државе Хрватске (НДХ). Простор тадашње Бановине Хрватске обухватио је готово целу јадранску обалу, а на њеној територији остало је скоро 900.000 православних Срба. Геополитички положај Србије и српског народа у таквим околностима постао је веома тежак. Разбијањем „прве" Југославије, српске територије и српски народ постају жртва илузорне идеје о јединству троименог народа и плен за спољне и локалне окупаторе. Најизраженија је хрватска територијална експанзија на штету српских земаља, коју Хрвати континуирано спроводе, усаглашавајући интересе са интересима великих и регионалних сила. Распад „прве" илузорне творевине резултирао је убијањем, протеривањем, покрштавањем и сатанизовањем српског народа. „Срби су били у политичкој дефанзиви, територијално и демографски сакаћени и остављени на милост и немилост страних сила, које су својим трабантима на терену као награду за верно служење империјалним интересима, поклањали српске земље и градили концепт Велике Хрватске."[21] Тако су Срби скупо платили и уједињење и разбијање „прве" Југославије.

---

[19] Миломир Степић, *Српски геополитички образац*, Catena Mundi, 2019, стр. 274.

[20] Миломир Степић, „Деатлантизацијом до стабилизације Балкана: српски национални интерес", *Национални интерес* 1/2017, Институт за политичке студије, Београд, стр. 12; М. Степић, *н.д.*, стр. 276.

[21] Љубиша Деспотовић, *Српска Војводина, као предмет немачких, мађарских и хрватских геополитичких планова и територијалних аспирација*, у: „Војводина као потенцијално геополитичко жариште у Републици Србији", Култура полиса, Посебно издање 1 (2018), Култура-Полиса, Нови Сад, 2018, стр. 50.

Брозова Југославија - наставак исте геополитике у социјалистичком контексту

Настала на развалинама Краљевине Југославије, тачније на простору који је био распарчан нацистичко-фашистичком, односно усташко-хортијевском и балистичком деструкцијом, Брозова Југославија била је у геополитичком смислу наставак исте политике Запада, али сада у социјалистичком контексту новог државног уређења. Геополитичка улога социјалистичке Југославије није се у великој мери променила, напротив, она је и даље остала да у простору југоисточног дела Римленда (од Триглава па до Ђевђелије, како се накада говорило) у географској екстензији од готово хиљаду километара, политички балансира веома затегнуте односе у хладноратовској подели света, након Другог светског рата, која се све више разбуктавала. Реч је о значајној улози, јер је СФРЈ била у зони тзв. социјалистичког табора и књижила се као зона совјетског идеолошког и геополитичког утицаја, која је настала након поделе интересних сфера у Јалти. Неопходно је на овом месту поменути да је и сам географски положај СФРЈ на Југоистоку Европе, односно на Балканском полуострву, био од изузетне стратешке важности за атлантистички Запад, јер су атлантисти за дужи периоду изгубили прибалтички и средњоевропски део Римленда (Европе) из своје контроле. Формирањем ДР Немачке на крају Другог светског рата, а затим и уласком Чехословачке, Мађарске Румуније и Бугарске у зону совјетског директног политичког утицаја и војне контроле, Атлантисти су изгубили и значајан геополитички простор тзв. *intermariuma* од Балтика до Црног мора. Све наведено појачало је спољнополитички значај Брозове Југославије за Запад, што је њен неприкосновени комунистички лидер Тито умео прилично вешто да користи током своје вишедеценијске ауторитарне власти.[22]

Но пре него што пређемо на остали део аргументације у раду важно је на овом месту навести спорне оцене младог колеге Марка Пејковића, управо у контексту геополитичких разлога за формирање Краљевине СХС, који својом неутемељеном критиком теоријских ставова колеге Миломира Степића прави низ методолошких и теоријских грешака које су нужна последица колико погрешног избора теоријско-експликативног оквира тумачења минулих историјскиг догађаја, још и више недовољног познавања сложене геополитичке анализе и селективног избора историјских чињеница које би по сопственом избору (процени) нашем критичару ишле у прилог. Он, наиме, тврди: „Један од водећих српских геополитичара Миломир Степић, истакао је да је Југославија. геополитички, имала

[22] Погледати више у зборнику радова „Разбијање Југославије“, (2012) ИПС, Београд приредили Ж Ђурић, М. Кнежевић

двојаку функцију. Једна се односила на „макро-геополитички“, а друга на „микрогеополитички“ план. По Степићу, Југославија није само била у функцији мекиндеровског Санитарног кордона од Балтика до Средоземља којим су се сузбијали немачко-руски интереси (а у интересу атлантских САД, Британије и делом Француске), већ и у функцији „обуздавања“ српског чиниоца ког је таласократски Запад увек перципирао као руску предстражу на Балкану. Радило се, по Степићу – и са чим се слажемо – о троструком „запречавању“ телурократске Русије и Немачке кроз: 1) блокаду руског приступа Јадрану и Средоземљу, 2) блокаду германског продора ка Медитерану и Блиском Истоку, 3) блокаду немачко-руског контакта. Али, не бисмо се сложили са Степићем да проширена Србија без Југославије није могла да игра баражну улогу наспрам руско-немачког вектора из – како он тврди полазећи од Мекиндерове мапе Санитарног кордона – два разлога: 1) опорављени германски чинилац могао је кроз „прекид“ између Алпа и реке Уне преко словеначко-хрватских фактора да дође на Јадран, 2) иако географски мања од Југославије, Србија би била етно-културно и политички хомогенија, и као таква, због вишедимензионалне српско-руске блискости би могла брзо и лако да се од експонента таласократије преоријентише у балканску трансмисију (совјетске) Русије.“[23] У чему се састоје његове спорне оцене и критике доајена српске геополитичке мисли у Срба данас, колеге Миломира Степића: као прво, за теоријско-експликативни оквир узета је веома спорна контрактуална аргументација и схватање историје као пројекције онога што је могло бити. Такав теоријски приступ се упркос свој његовој симулираности науке може сматрати тривијалним и у духу просте народне крилатице „шта би било кад би било“. Ова западна теоријска новотарија проистекла из постмодерног политиколошког дискурса не би ни била вредна помена да не узима све више маха код млађих научних кадрова у Србији као „озбиљна“ методолошка и теоријска матрица. Друго, она не узима у обзир озбиљне геополитичке аргументације историјских догађаја који су предмет критике, а поготово њихову целину, већ се на крајње непримерен начин обрачунава само са једном од теза, али и са њом крајње редуковано и сведено и без доброг познавања геополитичког и међународног контекста историјских догађаја које анализира. Онда се по опробаном обичају све заступљенијих ревизиониста историје потура сопствена теза као аутора који се критикује, а из историјског контекста бирају само оне историјске чињенице које би вајном критичару ишле у прилог. Због недостатка простора на овом месту за озбиљнију критику „критичаревих“ ставова навешћемо само неке од важних геополитичких

[23] Марко Пејковић, „Стварање Краљевине СХС (Југославије) у троуглу реалполитике, геополитике и идентитета“, *Национални интерес* 3/2018, ИПС, Београд, 2018, стр. 30.

разлога које је млади научник у својој назови критици заборавио да узме у обзир или их није ни познавао, што је за ову критичку опаску без већег значаја. Наиме, држава Аустрија није ни онда, а ни сада била у функцији баражирања геополитичких аспирација германског фактора према Балкану, а још мање према Блиском истоку, Јадрану или Медитерану (планирани вектор трансгресије ка југоистоку). Напротив, она је увек била део германских интереса и планова без обзира о којој фази савремених међународних односа да је реч, а посебно је спорно колико је реално могла да допринесе њиховом остварењу због својих скромних државних и војних капацитета. Друго, још мање је то могла да врши „проширена Србија", како историјски неутемељено и геополитички нетачно тврди колега Пејковић, као држава која би се формирала након Великог рата. То није могла да врши не само због недостатка сопствених ресурса за тако важну улогу, већ и због сталне чињенице да је од стране Запада (Антанте тада, а касније Атлантиста) виђена као главни геополитички опонент њихових интереса на Балкану. Ту су још и стални геополитички стереотипи Запада да је Србија дублер руских интереса на већ дефинисаном подручју, предстража руских интереса, те да су Срби „коњовоци руских Козака до топлих мора Јадрана и Медитерана". Треће, Краљевина СХС, односно Југославија, а касније и СФРЈ, била је важна Антанти, односно Атлантистима и због обуздавања тзв. српског фактора који је за њих био реметилачки и представљао је сталну претњу њиховим стратешким интересима на Југоистоку Европе, што ће се у последњој фази савремене историје потврдити. Дакле, стварање озбиљне српске државе, ма колико смо и сами post festum навијали за ту опцију након Првог великог рата, није била реална опција, колико год се колега Марко Пејковић у свом занимљивом, али научно неутемељеном раду позивао баш на реалполитику из чијих је концепцијских матрица покушавао да утемељи своју несолидну критику.

Улога ФНРЈ, односно касније СФРЈ, била је стога геополитички још важнија за атлантистички Запад. Но да напоменемо још неколико важних геополитичких разлога. Није се овде радило само о Римленду и *Intermariumu*, већ о потреби Атлантиста (као и Антанте пре тога) да у државном контексту Брозове Југославије наставе још снажнију контролу српског политичког фактора преко Хрвата и Словенаца, а касније да бољшевичким идентитетским инжењерингом створе синтетичке нација као вештачке нације од Црногораца и Македонаца, а мало касније и Срба Мухамедове вере[24] које су кроз верску припадност подигли на национални ниво проглашањем муслимана као нације. Осим наведеног, било је неопходно омогућити и Ватикану да несметано настави свој црквени прозелитизам у

[24] Љубиша Деспотовић, *Геополитика Светосавља*, Каирос, Сремски Карловци, 2019, стр. 280.

православном конфесионалном окружењу и доврши задњу фазу претварања Срба римокатолика у Хрвате.[25]

Након сукоба са Информбироом, односно са Стаљином, Брозов режим у договору са Вашингтоном чини низ корака који Југославију стављају у функцију интереса НАТО пакта и атлантиста. Колосална померања у том смеру била су отварање политичке сарадње и потписивање војног споразума са чланицама НАТО-а Турском и Грчком. Тим чином Титова Југославија је, по неким истраживачима, озбиљно искорачила ка НАТО пакту и једном ногом чак и ступила у његово чланство. Оваква политика Јосипа Броза била је награђена бројним економским, финансијским и војним траншама помоћи као знак подршке и благонаклоног односа Вашинтона према таквој политици.[26] Иако ће Јосип Броз више пута мењати своју спољнополитичку оријентацију од Запада до Истока, осциловање његове земље између Вашигтона и Москве остаће њено доминантно обележје све време њеног државног бивствовања. Као осцилујућа регионална сила, СФРЈ је ипак таквом политиком дискретне политичке дистанце према Москви била довољно поуздан партнер Западу у спровођењу геополитичке оријентације постепеног повратка Римленда под своју контролу. То ће бити одлика и периода формирања Покрета несврстаних 1961. године самитом у Београду и током свеукупног политичког трајање Брозове Југославије. Самим чином груписања бројних земаља Латинске Америке, Африке и Азије у овај покрет нанесена је озбиљна штета остварењу интереса Москве у овим важним зонама континенталног и маритимног геополитичког утицаја. Иако наизглед политика несврставања и дистанцирања од оба табора настала након хладноратовске поделе, оваква оријентација и неоспорна лидерска позиција Броза ипак је значила озбиљно баражирање ширења Совјетског утицаја на тек ослобођене земље склоне антизападној политици, наслеђене још из доба колонијалне владавине Запада над њима. Самим тим, створени су услови за постепену инфилтрацију Вашингтона и у ова осетљива подручја Римленда која су се тицала Севера Афике, Блиског Истока, Средње Азије, Латинске и Средње Америке. У тој фази међународних односа за Вашигтон је то био чисти геополитички добитак, и то на дужи рок, што ће потоња савремена историја обилато потврђивати, особито након пропасти Варшавског блока, Совјетског Савеза и рушења Берлинског зида, када се и формално завршава фаза биполаризма и отпочиње период суровог монополарног политичког поретка моћи са наметањем сваковрсне геополитичке хегемоније од стране САД.

Управо ти тектонски поремећаји у међународном и геополитичком поретку моћи избрисаће све, говото један век дуге, геополитичке потребе

[25] *Исто*, стр. 298.

[26] Погледати више: Драган Богетић, *Југославија и Запад 1952-1955*, Службени лист СРЈ, Београд, 2000.

Запада за политичким и државним егзистирањем Југославије, било као Краљевине, било као комунистичке творевине. Сви значајни геополитичке разлози за опстанак те државе тада су престали. Према писању Сузан Вудворд (*Susan Woodward*), завршетком хладног рата међублоковска улога и значај за виталну безбедност САД коју је Југославија имала, нестаје.[27] Уједињењем Немачке и њеним интегрисањем у атлантистичке геополитичке структуре Запада, још након Другог светског рата, усмерене су и контролисане тежње германског геополитичког фактора за самосталним деловањем и покушајима реализације својих геополитичких планова и циљева. Државном дисолуцијом СССР-а, расформирањем Варшавског пакта и падањем Русије у поноре дубоке економске кризе, привредног пропадања и државног растројства под Јелциновом владавином, престала је потреба и за тзв. санитарним кордоном од совјетске опасности која је тада брзопотезно послата на маргине светске историје. Цео панпростор Западног дела Римленда је без опаљеног метка и са мало потрошених долара враћен у зону атлантских интереса моћи и трајно окренута ка дестабилизацији Руске Федерације. Од Прибалтика до Црног мора све је стављено у функцију наметање америчке хегемоније и територијалних наплата у ери геополитичке доминације која је тада отпочињала у међународним односима.

На простору бивше Југославије пак, листом су формиране мале прозападне државице оштро супротстављене српском националном фактору, те је тиме још ефикасније остварена политика обуздавања Срба од стране Запада, уз територијално, економско и војно награђивање његових сателита на терену, а све на рачун српских националних интереса. Територијално, државно, демографско, економско, идентитетско, језичко и културно сакаћење српког национа настављено је несмањеном жестином и траје и данас, ту пред нашим очима. Управо зато је Брозовој Југославији било пресуђено да нестане као државна товревина. Она је баш у том периоду монополарне доминације САД постала непотребна као геополитичка творевина, јер су нестали или су на другачији начин реализовани политички разлози њеног државног формирања. Почетком деведесетих година двадесетог века западне силе су потпуно консеквентно својим интересима приступиле њеном државном разбијању и политичкој ликвидацији, уз свесрдну подршку локалних политичких елита, синтетичких нација, којима је то био једини начин да у закаснелој фази свог етничког конституисања отпочну фазу државног заокруживања својих вештачких етнија.[28] Једино што ће остати исто, односно нека врста геополитичке константе је да се српски национ на простору југоистока Европе види и сматра главним

[27] Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Brookings Institution, Washington, 1995.

[28] Љ. Деспотовић, *н.д.*, стр. 298.

опонетом Западних интереса и као такав имао се сурово деструисати и покорити. Ублажавању те екстремне политике Запада према Србима није помогло ни искрено залагање једног дела политичких олош-елита Срба да спроведу цивилизацијску конверзију своје државе и народа и сместе их у атлантистичке цивилизацијске кругове. Таква накарадна политика није била успешна, јер и по виђењу самих атлантиста, Србима као и Русима на Западу није место (геополитичка крилатица „The West and the Rest“[29]). Све остало је било и остало узалудно трећење огромних количина националне енергије и политичке снаге на процесе евро-атлантских интеграција. Србија се и данас налази на „сигурној“ траси која нашу земљу и націју води пут државног нестанка и националног растројства, те је неопходно заустављање и промена такве самоубилачке геополитичке оријентације.[30]

Литература

Батаковић, Душан Т, *Балкански пијемонт – Србија и југословенско питање*, у: Историја једне утопије, Catena Mundi, Београд, 2018.

Богетић, Драган, *Југославија и Запад 1952-1955*, Службени лист СРЈ, Београд, 2000.

Вуковић, Небојша, *Логика империје*, Конрас, Београд, 2007.

Деспотовић, Љубиша, *Геополитика Светосавља*, Каирос, Сремски Карловци, 2019.

Деспотовић, Љубиша, Глишин, Вања, „Геополитички идентитет Републике Србије и Стратегија националне безбедности“, *Политика националне безбедноси* 1/2021, ИПС, Београд, 2021. стр. 21-35.

Деспотовић, Љубиша, Глишин, Вања, *Савремени међународни односи и геополитика*, Каирос, Сремски Карловци, 2021.

Деспотовић, Љубиша, *Српска Војводина, као предмет немачких, мађарских и хрватских геополитичких планова и територијалних аспирација*, у: „Војводина као потенцијално геополитичко жариште у Републици Србији“, Култура полиса, Посебно издање 1 (2018), Култура-Полиса, Нови Сад, 2018, стр. 39-58.

Деспотовић, Љубиша, *Српска геополитичка парадигма*, Каирос, Сремски Карловци, 2012.

Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања*, Евро Бук, Београд, 2017.

[29] Семјуел Хантингтон, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД, Подгорица, 2000.

[30] Љубиша Деспотовић, Вања Глишин, „Геополитички идентитет Републике Србије и Стратегија националне безбедности“, *Политика националне безбедноси* 1/2021, ИПС, Београд, 2021. стр. 21-35.

Екмечић, Милорад, *Огледи из историје*, Службени лист СРЈ, Београд, 2002.

Екмечић, Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914*, Филип Вишњић, Београд, 2014.

Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 1790-1918*, књ. II, Просвета, Београд, 1989.

Митровић, Андреј, *Ратни циљеви Централних сила и југословенско питање* 1914-1918, у: Историја једне утопије, Catena Mundi, Београд, 2018.

Орел, Катрин, *Средња Европа: од идеје до историје*, Clio, Београд, 2012.

Пејковић, Марко, „Стварање Краљевине СХС (Југославије) у троуглу реалполитике, геополитике и идентитета“, *Национални интерес* 3/2018, ИПС, Београд, 2018, стр. 21-39.

Пијановић, Петар, *Квадратура културног круга: српска и/или југословенска култура*, у: Историја једне утопије, Катена Мунди, Београд, 2018.

Пророковић, Душан, *Немачка геополитика и Балкан: о циљевима средњоевропског континентализа*, Catena Mundi, Београд, 2014.

Степић, Миломир, „Деатлантизацијом до стабилизације Балкана: српски национални интерес“, *Национални интерес* 1/2017, Институт за политичке студије, Београд, стр. 9-37.

Степић, Миломир, *Геополитика: идеје, теорије, концепције*, Институт за политичке студије, Београд, 2016.

Степић, Миломир, *Српски геополитички образац*, Catena Mundi, 2019.

Хантингтон, Семјуел, *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, ЦИД, Подгорица, 2000.

Mackinder, Halford J, *Democratic Ideals and Reality*, National Defense University Press, Washington DC, 1942.

Spykman, Nicholas J, *America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power*, Harcourt, Brace and Company, New York, 1942.

Woodward, Susan L, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Brookings Institution, Washington, 1995.

Summary

Ljubiša Despotović, Vanja Glišin

GEOPOLITICAL INTERESTS AND POLITICAL CONCEPTS OF FORMING OF TWO YUGOSLAVIA AND THE REASONS FOR THEIR STATE BREAKDOWN

The paper deals with the geopolitical aspects of the creation and disintegration of two Yugoslav states. The introductory part of this paper lists the geopolitical

features of this area, as an important geopolitical context, which influenced the political processes in the two countries. After the introduction, the authors analyze the creation of the "first" Yugoslavia and the geopolitical reasons that led the great powers, especially the thalassocratic states of the West, to manage the process of building and then dismantling the state. The third part of this paper deals with the geopolitical aspects of the creation of the "second" Yugoslavia, which had a distinct geopolitical role during the Cold War, especially in the view of the United States, which tried to turn it into an Atlantic exponent, by all means. After the end of the Cold War the geopolitical role of Yugoslavia disappeared and so did the reason for its existence.

The creation of the Yugoslav state was presented as the crown of Serbian success in the war, but for decades this illusory vision made it impossible to see the real political circumstances, obscuring the geopolitical reasons of the great powers that decisively influenced the creation of the new state and its future. The basic geopolitical features of the Balkan area presented in the introductory part of the work explicitly show its importance for the great powers, which is why it is impossible to exclude the role of the foreign policy factor in making local and regional decisions. The victorious forces in the Great War (USA, Great Britain and France) had a clear vision and interest when it came down to the creation of the Yugoslav state. First, the goal was to prevent the German factor from creating Mitteleurope (Central Europe), which according to Friedrich Naumann should be a geopolitical entity gathered around Germany and as such represent the fourth world power. Central Europe would stretch from the Baltic Sea to the northern part of the Adriatic and would represent a kind of continental, tellurocratic whole located between the west and the east.

It is precisely the tectonic disturbances in the international and geopolitical order of power that occurred at the end of the twentieth century that will erase all the geopolitical needs of the West for the political existence of Yugoslavia. Either as Kingdoms or as communist creations. All significant geopolitical reasons for survival have ceased. Because of that, the destructive processes of state disintegration began on the ruins of the construction of synthetic nations and their state creations as geopolitical trabants of Atlanticist interests in the geospace of the Balkans.

Keywords: Kingdom of SCS, Yugoslavia, Serbia, Serbian countries, Balkans, geopolitics

Мирољуб Радојковић
Факултет политичких наука
Универзитет у Београду.
Зоран Јевтовић
Филозофски факултет,
Универзитет у Нишу

УДК 32.019.5:355.48(497.1)"1999"

СТИГМАТИЗАЦИЈА СРПСКОГ НАРОДА И ХИБРИДНИ РАТОВИ ПЕТЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ*

Апстракт: Рад у средишту разматрања нуди синтетизовану слику пропагандно силовитог, комуникацијски усклађеног и тоталитарног медијског инжињеринга током НАТО агресије на Југославију којим се сложена стварност сводила на просте, имагинарне представе о кривици само једне стране, које су стизале снажном кампањом из утицајних глобалних медија. Уоквиравање пропагандних наратива у искривљене медијске рамове креирало је негативну перцепцију о Србима, чиме су у реалном окружењу практично примењене различите методе и технике каснијих ратова пете генерације, заснованих на комбинованом коришћењу психолошко-пропагандних и оружаних активности оперативног или тактичког нивоа. Нови модел инфо-ратовања подразумевао је гушење алтернативних извора информација, укључујући и њихово физичко уништење, што ће бомбардовањем зграде Радио-телевизије Србије и преко 300 релеја и репетитора широм државе први пут у светској пракси бити реализовано. Промене на које указујемо трансформишу смисао медијске филозофије, јер се, уместо истине, на „пијадестал" уздижу манипулативне представе о „новој стварности", скројене према интересима моћних светских држава. У новим околностима раздвајају се новинарство и медији, јер се истина жртвује ради профита који нуде војна индустрија и доминантне политичке елите.

Кључне речи: медији, пропаганда, перцепција, хибридно ратовање, НАТО агресија, нова стварност.

Парцелисање српског етничког простора и свођење Србије на границе пре балканских ратова један је од основних циљева великих геополитичких планова којима је разбијана некадашња југословенска заједница. Светска безбедносна архитектура након рушења Берлинског зида и тријумфалног разбијања совјетске империје суштински је промењена, али мало политичара је увиђало суштину дешавања. НАТО алијанса се нашла у неочекиваном проблему: неке чланице почеле су да

* Ово истраживање подржало је Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Уговор бр. 451-03-9/2021-14/200165).

отворено изражавају сумњу у даљу сврху његовог постојања, тим пре што је најстарија и најјача војно-политичка организације финансијски постајала све захтевнија. Сједињеним Америчким Државама као водећој сили требала је потврда лојалности европских чланица, али и задржавање војних база на њиховим просторима, тако да је тражење новог колективног непријатеља било неопходно као мотив за опстанак читаве организације. Зато је дестабилизовањем и урушавањем економске, социјалне, политичке и безбедносне ситуације Југославија распарчана по тадашњим републичким границама, али је одговорност пребачена само на Србе и њихово политичко вођство. У покрајини Косово и Метохија плански је произведена хуманитарна катастрофа албанског становништва, која ће послужити као повод за бомбардовање СР Југославије, баш на педесети рођендан НАТО алијансе.[1] Рат је Западу требао, што ондашње југословенско руководство није желело да види!

Да би се сложена операција убијања једног народа оправдала пред међународном заједницом било је неопходно континуирано креирање медијских наратива о Србима као заосталом, проруском, комунистичком, хегемонском, агресивном и примитивном народу. У пропагандним техникама то је и основни задатак – Србе представити као зле, „лоше момке“ којима ваља усадити слику о кривици, али и „обавезати“ тзв. „демократско окружење“ да се отворено укључи на страну оних који су „црно-белом“ конструкцијом стварности проглашени за жртве, чак и по цену кршења свих међународних резолуција.[2] Србија је у медијима постепено сликана као агресор и рушитељ људских права, да би се преласком на сложен психолошко-обавештајни ниво, па на дипломатски, економски (санкције) и на крају војно-оружани ниво дошло до бомбардовања цивила и низа незапамћених злочина над немоћним становништвом.

---

[1] Генерал Весли Кларк (*Wesley Clark*), командант НАТО снага, у интервјуу датом америчкој мрежи „Си-Би-Ес“ (*CBS*) маја 2000. године рекао је следеће: „Милошевић, говорећи отворено, никад није стварно схватио да овај рат није стриктно био везан за Косово. То, коначно, није био конфликт због етничког чишћења. То је била битка за будућност НАТО-а, битка за кредибилитет Сједињених Држава као силе у међународним односима“. Више у: Миле Бјелајац, „Прикривање и разоткривање правих разлога за рат 1999. на Косову и Метохији“, *Политика националне безбедности*, година X, vol. 16, број 1/2019, стр. 13-36.

[2] У Резолуцији Генералне скупштине Уједињених нација бр. 3314 (XXIX) од 14.12.1974, чланом 1. утврђено је да агресију чини „употреба оружане силе једне државе против суверенитета, територијалног интегритета или политичке независности друге државе, односно на ма који други начин који није у сагласности са Повељом УН“. Повеља дозвољава употребу силе само у случају самоодбране или у случају предузимања колективних мера које предузимају УН против агресије. Видети у: Радослав Гаћиновић, „Спољни оружани облици угрожавања капацитета безбедности државе“, *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2013, стр. 188.

Текст који следи ограничен је природом овог скупа и нема амбицију да комплексну материју сведе на обим научног рада, па је отуда у средишту нашег интересовања пропагандна матрица организованог, усклађеног и тоталитарног психолошко-информацијског моделовања којим се реално окружење о сложеној југословенској стварности свело на креиране, имагинарне представе о стигматизацији само једне стране, иако је реч о мултиетничким, мултирелигијским и идеолошки прикривеним конфликтима. Антисрпска хистерија стварана је полако и неприметно, много пре војног ангажовања НАТО савезника, предвођених САД, Немачком, Великом Британијом и Ватиканом. Тадашње руководство је потценило (или можда није било упознато) директиву „NSDD бр. 54“ (енгл. *NSDD 54. - US Policy Towards Easter Europe*) Савета за националну безбедност САД (1982.), [3] као и директиву „NSDD бр. 133“ (енгл. *NSDD 133. - US Policy Towards Yugoslavia*), којима су још 1984. утврђени планови разбијања комунистичке Југославије, односно брзе реинтеграције у корпоративно окружење. [4] Централна обавештајна агенција САД (CIA) 18. октобра 1990. године сачинила је другу информацију у којој најављује да се Југославија неће распасти без етничких конфликата! Национално дубоко подељено југословенско руководство није уочавало како постаје препрека на путу НАТО опкољавања Русије, али и да је идеолошки ток историје значајно промењен! [5] С обзиром на сложеност феномена о којем говоримо, у даљем раду фокусирамо се на спиноване наративе којима су глобални медији креирали слику о српској одговорности, без претензија да понудимо свеобухватан и прецизан одговор на друге спољне и унутрашње узроке комадања југословенске државе, нити да се бавимо садржајима медија са југословенских простора.

Монопол глобалних медија

На појаву комуникацијског монопола у кризним ситуацијама међу првима је указивао Џон Кенет Галбрајт (*енг.* John Kenneth Galbraith), закључујући

[3] Извор: http://www.fas.org/irp/offdosc/nsdd/nsdd-054.htm; приступљено 18. 7. 2021.

[4] Извор: http://www.fas.org/irp/offdosc/nsdd/nsdd-133.htm; приступљено 18. 7. 2021.

[5] Амерички друштвени аналитичар и политиколог Франсис Фукујама (Francis Fukuyama), члан Савета за спољње односе САД, пише о тријумфалном „крају историје” који настаје почетком 90-их година, победом либералне демократије над недемократским тоталитарним режимима пораженим након завршетка Хладног рата. “*Фундаментални неуспех тоталитаризма био је његов неуспех да контролише мисао*”, уочавао је Фукујама, егзалтирано констатујући како је либерална демократија тријумфовала као “*крајњи облик владавине човека*”. (Више у: *Крај историје и последњи човек*, ЦИД, Подгорица, 2002: 56).

да у таквом окружењу имплицитно расте комуникациона моћ уверавања (убеђивања),[6] па се у пракси огромне количине енергије и новца улажу у ширење алатки и техника за промену свести и менталитета таргетираног народа. У теорији је то видљиво кроз раст улога професионалних комуникатора који кроз процесе продукције информација селектују и рангирају теме којима се јавност бави у анализама. То је постулирано кроз теорије о чуварима капија (*енг.* gatekeeping theory) и успостављања дневног реда (*енг.* agenda setting theory). „Централизација контроле над медијским садржајима“ и надзор над токовима медијског утицања постају легитимни део војних доктрина пре, током и после конфликата, признали су након НАТО бомбардовања Стивен Чафи и Миријам Мецгер.[7] При томе, облици, методе и пропагандне технике свакодневно се мењају, преобликују и редефинишу, тако да државе које током кризних процеса не потврђују своју моћ губе статус који су до тада уживале. Пропагандни шумови уносе страх и дефетизам код народа који је мета, али истовремено морају да мобилишу и подстичу сопствено мњење како би се оправдала оружана интервенција која следи као коначна мера. Зато се у психолошко-информативни рат активно укључују обавештајне службе, невладине организације, лобисти, агенти од утицаја, подмићени интелектуалци (припадници стране која ће се напасти)... Циљ је производња утиска о одговорности криваца, али и широке сагласности западних јавности, чиме се постиже изолација нападнуте земље.[8]

Читаоци овога текста ће се с правом запитати како је могуће код оволиког броја медија диктирати одређене идеје, обрасце, мишљења...? Трик је једноставан, а да би се открио неопходно је проучити ко су власници утицајних глобалних медија, јер у новоствореном поретку они преко чувара капија (уредника) одлучују шта је добро, а шта не, ко је терориста, а ко борац за слободу, који владар је демократа, а који тиранин којег по сваку цену треба сменити? Ако бисте загребали испод површине, лако бисте

[6] Галбрајт констатује како је „имплицитно кондиционирање веома моћна сила деловања на људе и њихове поступке и понашање“. Видети у: John Kenneth Galbraith, *Anatomija moći*, Stvarnost, Zagreb, 1987, str. 30.

[7] „Концентрацијом медијског власништва у рукама неколицине могула они постају све значајнији центри моћи у друштву и пресудни контролори масмедијског тржишта у глобалном, националном и локалном оквиру, чиме стичу и могућност да утичу на јавно мњење“. Видети у: Steven H. Chaffee & Miriam J. Metzger, „The end of mass communication?“, *Mass communication & society*, 2001, 4 (4), 365-379.

[8] Роберт Баер, бивши оперативац ЦИА, ангажован на просторима Југославије од 1991. до 1994, сведочећи о активностима ове службе, признао је настојања да се пропагандним деловањем „заваде“ републичка руководства како би се одвојила од матице. „Морали смо изабрати жртвено јагње које би било криво за све. Србија је изабрана јер је на неки начин била наследница Југославије“.

дошли до података да су акционари, па понекад и већински власници ових информативних џинова корпорације који су водећи испоручиоци оружја или тајне безбедносне службе или званично невладине организације. На пример, иза две најмоћније медијске мреже у САД: ABC (American Broadcasting Company) и NBC (National Broadcasting Corporation), стоје "Westing house" и "General Electric", гиганти у производњи атомског оружја, ракета и електронике. Радио мреже *Глас Америке* "Voice of America" и *Слободна Европа* "Free Europe" у целости су у рукама обавештајних служби САД, а отворено их контролише и финансира ЦИА. О слободи тржишта и демократских стандарда говори и податак да грађани Немачке не могу да слушају програме *Дојче Велеа*, иако се емитују на 40 светских језика, баш као што је у САД забрањен пријем *Гласа Америке*! То што јавно позивају на поштену „тржишну утакмицу" и „отворени проток информација", власнике великих медијских система не спречава да у тајности преузимају публику од националних емитера утичићи на промену свести аудиторијума. Управо због тога потребно је „власнички капитал у медијима учинити транспарентним, јер то више од ичега разоткрива намере оних који су закорачили у свет медија".

Класичну сентенцу да велики број медија значи и разноликост информација више не можемо уважавати? „САД имају импресивну мрежу масовних комуникација: 1.700 дневних новина, 11.000 ревија, 9.000 радио и 1.000 тв-станица, 2.500 издавача и седам филмских студија. Када би свако од средстава имало само једног власника, укупно би било око 25.000 различитих медијских погледа. Та импресивна бројка у потпуности би гарантовала широк спектар политичких и социјалних идеја… Али, у САД нема 25.000 различитих власника. Данас, 50 корпорација поседују највећи део медија. Педесет жена и мушкараца који су на њиховом челу могли би стати у мало већу собу. За ове особе се може фигуративно казати да сачињавају Приватно министарство за информисање и културу" (Bagdikan, 1997:134). У међувремену, број битних играча постао је још мањи: *Mother Jones magazine* објавио је крајем 2006. да осам медијских корпорација доминира тржиштем вести у САД (Disney, AOL – Time Worner, Vicom, General Electric, News Corporation, Yahoo), док неки истраживачи тврде да их је и мање. [9]

Неолиберални концепт је информације преусмерио у једносмерну улицу, јер када један или неколико власника медија одређују агенду глобалне

[9] Амерички истраживач медија Шах (Shah) ту убраја само пет компанија, закључујући: „*мање играча, мање слободе*!" (Shah, 2009). Марк Стивенс (Mark Stevens), с калифорнијског државног универзитета наводи „да пет гигантских издавача контролише штампане медије, других пет компанија производи филмове и не више од три човека контролишу електронске медије" (Stevens, 2003).

дебате, јасно је да директно креирају светско мнење, утичући на рад владе, државних органа и институција. Деведесет посто међународних вести које објављује светска штампа потиче од четири велике западне агенције. То су Јунајтед прес интернешенел (UPI), Асошијетед прес (AP), Ројтерс (Reuters) и Ажанс Франс прес (AFP).[10] То што свака држава има своју новинску агенцију није битно за светско мнење, јер је њихов учинак више него скроман! Слично ће данас бити са друштвеним мрежама (Твитер, Фејсбук,) јер њихови власници у пракси одлучују ко ће их користити, односно кога треба стигматизовати и искључити из јавне комуникације!

У даљем тексту пажњу скрећемо на појаву „медијацентризма“ као важне доктрине хибридног рата, заснованог на комбиновању идеолошког, пропагандног, обавештајног и психолошког деловања у којем се наметањем симболичких појмова и таргетирањем смисла усмерава јавно мњење.[11] Манипулисање вестима, преувеличавање и/или минимизирање личности, етикетирање противника, прљави трикови, спиновање информацијама, лажне вести и сличне технике завођења аудиторијума, само су делић пропагандног репертоара и механизма којим се организује брза хипноза јавности. Као што смо већ истакли, треба створити утисак да је нешто оправдано, демократско, племенито, важно и друго, тако да се прихватањем пласираних идеја оправдавају војне интервенције и идеја о праведном кажњавању криваца. Стратегија хибридног рата је заснована на широком спектру најразличитијих облика неконвенционалне борбе и оружаних дејстава, што се доказује на примеру НАТО деловања на подручју Југославије, али и кроз активности на Косову и Метохији. Глобална публика формирана кроз медијске интеракције и значења вешто наметнуте пропагандне представе (стереотипе) олако прихвата као реалност, несвесна да тако пристаје и на дељење политичких наратива.[12] Наша безбедносна заједница је споро уочавала како пропаганда постаје део уграђена у војне тактике, при чему се глобални медији ангажују како би се форсирао одређени модел решења кризне ситуације. У пракси се примењивала америчка „доктрина сукоба ниског интензитета“, заснована на комбиновању психолошко-пропагандних операција усмерених ка цивилним и војним

[10] Две су америчке, једна британска и једна француска.

[11] Теоретичари виде „медијацентризам“ као „начин емитовања специфичних (динамичних) слика, који у појединим моментима постаје доминантан, водећи ка квалитативној промени како емитованих слика, тако и смисла које те слике рађају“. Видети у: Александар В. Чернов, *Трагање за културним идентитетом - фактор медија*, Прометеј, Београд, 2007, стр. 82.

[12] Тако терористи преко ноћи постају „борци за слободу“, убиства полицајаца или припадника војске легитимне државе именују се „ослободилачким чином“, па се аналогно и сецесија дела државне територије проглашава „борбом за Републику Косово“.

циљевима, уз евентуалну оружану подршку оперативног или тактичког нивоа.[13] Разбијање југословенске заједнице заснивало се на организовању манипулације о „српској кривици“ која се у свим западним наративима види као „уграђени“ елемент, са задатком наметања медијских значења и управљања перцепцијама, што ће касније послужити као суштина концепта ратова пете генерације.[14]

Деведесетих година, кроз сукобе на просторима југословенске државе, променила се физиономија пропагандних дејстава, јер су САД, али и њене моћне савезнице, користећи технолошку супериорност, креирале ново поимање истине. [15] Током кризних стања друштвима се намећу конструисани наративи који чине стварност оних који их креирају, чиме се мењају ставови и свест аудиторијума која их прихвата са конвертираном идеологијом, вредностима и обрасцима. У геополитичкој пракси то је препознато кроз појмове као што су: „мека сила“ (*енг.* soft power), затим „млаки рат“, „паметна моћ“ итд. Харвардски политиколог Џозеф Наје млађи (*енг.* Joseph Nye, Jr.) недвосмислено је истакао како се снага држава састоји у монополу над комуникацијским средствима којима се пројектује „слика о моћи“, при чему „две ствари могу увелико повећати или умањити способност било ког ентитета: прво, властити легитимитет у очима својих појединачних чланова и друго, њена веродостојност у очима других сила“.[16] „Мека моћ“ је кључна за истицање различитости унутар и међу друштвима, а конфликти који следе само су демонстрација „тврде моћи“ (*енг.* band power) и насиља према нападнутој страни.

Стереотипи у промени глобалне перцепције о Србима

Олуја се полако приближавала некадашњим југословенским просторима, али дубоко посвађане политичке елите нису увиђале куда то води. Медији су се укључили у међусобна сумњичења, оптуживања и деобе, да би

[13] Платформу за израду ове стратегије формулисала је група експерата, познатија као „Комитет из Санта Феа“, у првој половини 1980, а даље ју је разрадио моћан тим од 2.600 стручњака Пентагона и водећих обавештајних служби. Уместо бацања пара на бесомучну трку у наоружању, циљ је постао контрола људских умова, сламање противничког морала и жеље за отпором. Више у: Зоран Јевтовић, *Тоталитаризам и масмедији*, Крајински књижевни круг и БИГЗ, Неготин и Београд, 2000, стр. 53-57.

[14] *Рат пете генерације* је тек 2009. године званично уведен као оперативни концепт у интервенцијама САД и НАТО.

[15] *Пост-истина* је нови појам који означава тренутак у којем чињенице престају да имају значај за креирање ставова и мњења и где су раније формирана уверења, друштвени митови и наративи важнији за перцепцију друштвено политичке стварности. У том смислу пост-истина представља својеврсни предуслов за бујање лажних вести (fake news).

[16] Више у: Joseph Nye Jr., *Think again: Soft Power*, Foreign Policy 22/2, http://www.foreignpolicy.com/articles/2006/02/22/think_again_soft_power, 14/08/2021.

све кулминирало укидањем јединственог информативног простора и емитовањем републичко-покрајинских билтена вести (ТВ-дневници, националне новине, радијске емисије...). У социјално контролисаном окружењу, информативни, културни, религијски и други утицаји управљају погледима и оријентацијом медијски све зависнијих маса, али у кризним ситуацијама они постају гласноговорници различитости, претећи настанком „информационог гулага“.[17] Истовремено, велике глобалне силе, улажући значајан капитал, обезбеђују доминантан утицај наметањем монопола својих комуникационих центара, који, нудећи спиноване идеолошке погледе, вредности и обрасце, заправо мењају свест глобалних публика.

НАТО алијанса је добро уочила како се алати за прерасподелу моћи симбола заснивају на снази медијских пројекција, односно вештинама наметања моралног ауторитета којим се остатак планетарног друштва уверава у исправност предузетих активности. Одлука о кажњавању непослушног југословенског руководства донета је много раније, у намери да на глобалној политичкој сцени укаже на последице супротстављања новом светском поретку, али је ради утишавања гласова који су изражавали сумњу о кривици само једне стране ваљало припремити спиновану слику која би сведочила о високом кредибилитету читаве операције. Оркестрирано извештавање било је резултат осмишљене, лукаво изграђене и добро реализоване пропагандне кампање на терену, тако да се ружна слика о Србима и народу којег треба казнити за непослушност постепено наметала као једино решење.

Много је примера стереотипног извештавања током деведесетих година са свих простора на којима је долазило до сукобљавања, па чак и тамо где додира међу зараћеним странама није ни било! За овај део рада издвојили смо карактеристичне примере са Косова и Метохије, јер они показују на матрицу која се касније умножавала. Слика о једној од учесница у сукобу се ствара постепено и пажљиво, тако да таргетирана страна у првом тренутку и не уочава како је постала објект пропагандног моделовања. Тако су прве „представе о етничком угњетавању Албанаца“ у свет послате 20. фебруара 1989, вешто осмишљеним штрајком глађу рудара Старог трга, који је припадао Рударско-металуршком комбинату Трепча. Истог тренутка светске медије преплавиле су вешто креиране слике „обесправљених штрајкача“. У прилозима страних редакција видели су се лекари у чистим белим мантилима како „придржавају изгладнеле рударе да се не би срушили од исцрпљености“ или им „држе повезе преко очију да не би ослепели“ после дугог боравка под земљом. Холивудски топла прича о „обесправљеним рударима“ била је пропагандна каписла за даљу демнизацију српске

[17] Miroljub Radojković, Branimir Stojković i Aleksandar Vranješ, *Međunarodno komuniciranje u informacionom društvu*, RTS i Clio, Beograd, 2015, str. 22.

стране, али уместо да се окрену разобличавању и демаскирању лукаве инсценације, домаћи медији су акценат стављали на свој аудиторијум објашњавајући како је „немогуће да рудари на површину излазе са свеже обријаним лицима“ или тврдњама да им се „кроз алтернативни излаз кришом достављају храна и вода.“ Проблем је плански избио на површину, да би са његовом интернационализацијом улогу „агената“ преузели савезници који појачавају интензитет и симболички производе снажнији декор (попут подршке словеначких интелектуалаца у Цанкарјевом дому у Љубљани). Стереотипи о лошим Србима, опасна генерализација и поједностављивање компликоване стварности, почели су са манипулативним ткањем планетарне јавности, али је свест о погубности последица у домаћој јавности била неразвијена.[18]

Стигматизација Срба се наставља у пролеће наредне године, када се појавио „случај масовног тровања албанских ђака.“ Преносећи само албанске изворе, светски медији су извештавали о хиљадама студената, ученика, па чак и беба, „жртава српских безбедносних служби“ и „доктрине истребљења“ која се припрема албанском становништву.[19] И док су се југословенске власти браниле и покушавале да објасне да је реч о „инсценирању организованом од стране албанских сепаратиста“, сецесионисти су организовали научни скуп „Косово - испит лекарске савести“, закључујући како је „до сада непознатим и неидентифицираним плином отровано преко 3.000 албанских ученика“, којима су „српски лијечници ускраћивали помоћ“. Немачки *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (17. јула) тврдио је како се „плански отпушта велики број запослених Албанаца“, док је бечки *Die Press* (10. децембра) оптужио српску државу да је масовни број Албанаца оставила без посла, „не помињући ниједном речју да су сами дали отказе“.[20] Долази до симплификације јавног дискурса, пропаганде, манипулације, а све у жељи да се обезбеди легитимитет једностраних потеза. Као доминантно мишљење пласирано је како је

[18] На опасност креирања стереотипа међу првима је указао славни амерички новинар Волтер Липман (*енг.* Walter Lippman) признајући како људи познају свет преко „слика које праве у својој глави“. Проблем је у чињеници да оне до њих стижу посредством медија „безнадежно искривљене и непотпуне“, чиме се умањује способност јавности да схвати истину. Видети у: Clinton Rossiter & James Lare (eds.), *The Essential Lippman*, Random House, New York, 1963, 108.

[19] Нацистички министар пропаганде Јозеф Гебелс (*нем.* Joseph Goebbels) давно је запазио: „Пропаганда треба да буде популарна, а не интелектуална”. Више у: Joseph Goebbels, *Erkenntnis und Propaganda*, Zentralverlag der NSDAP, Munichen, 1934, 28-52.

[20] Зоран Јевтовић, Зоран Арацки, „Пропагандна матрица глобалних медија у хибридним ратовима“, *Политика националне безбедности*, год. X, vol. 16, број 1/2019, стр. 180-181.

Југославија историјски савезник Русије и да је комунистичког карактера, па је тако изграђен мит о српској непокорности и фатализму и да је то нешто што би требало да се реши.

У агенду светских медија неосетно је усађена представа о комунистичком Левијатану (Србији, *прим. аут.*) који се сурово обрачунава са грађанима других националности које треба заштитити.[21] Ради добијања подршке НАТО чланица, али и због лакшег прихватања будућих потеза пред сопственом и међународном јавношћу кроз моралну сатанизацију пројектованог непријатеља и сламања њиховог отпора и жеље за њим, покренута је жестока пропагандна кампања у којој је кључно место заузимала оптужба за „великосрпски хегемонизам“ и „идеју стварања велике Србије“.[22] Техникама етикетирања и блаћења настојало се пре сукоба јавно дискредитовање мете, при чему су бројни пропагандни извештаји и слике са терена служили означавању „Зла.“ Југословенска народна армија (ЈНА), која је легитимно и легално бранила територијални интегритет државе, у глобалним медијима означавана је као „српска борбена сила“, „комунистичка“, „великосрпска“, „агресорска“ и слично, чиме је у западном политичком дискурсу етикетирана као „злочиначка“. У европским и америчким електронским и штампаним медијима покренута је огромна кампања о српским злочинима (којих је неоспорно било, као и у сваком грађанском рату), уз преувеличавање једне и минимизирање или прећуткивање злочина друге стране. Иначе, о збивањима на Косову и Метохији током 78 дана бомбардовања извештавало је 2.816 међународних репортера, од којих се значајан део понашао супротно професионалним стандардима новинарства, али то је мало кога интересовало.[23]

Према доктрини сукоба ниског интензитета, медији у кризним ситуацијама имају задатак брзог распламсавања емоција (то се постиже, између осталог, техником манипулативног кадрирања), тако да се чињенице

[21] Више у: Зоран Јевтовић, „Медијски рат против Срба и Југославије“, *Срби и пропаст Југославије* (група аутора), Завод за уџбенике и Службени гласник, Београд, 2017, стр. 63-92.

[22] О пореклу и смислу „Велике Србије“ и „великосрпске политике“, између осталог, видети у: Милорад Екмечић, „Појам Велика Србија према светским узорима“, *Велика Србија: истине, заблуде, злоупотребе* (група аутора), СКЗ, Београд, 2003, стр. 15-42; Чедомир Попов, *Велика Србија: стварност и мит*, ИК Зорана Стојановића, Сремски Карловци - Нови Сад, 2008; Љубомир Тадић, *Криза и „великосрпски хегемонизам“*, Службени гласник, Београд, 2008; Љубиша Деспотовић и Зоран Јевтовић, „Мит о великој Србији - између политике, религије, пропаганде и национализма“, *Геополитика и медији*, Култура полиса и Графомаркетинг, Нови Сад, 2010, стр. 247-274.

[23] Више у: Зоран Јевтовић, „Медијски рат против Срба и Југославије“, *Срби и пропаст Југославије* (група аутора), Завод за уџбенике и Службени гласник, Београд, 2017, стр. 63-92.

маргинализују и потискују са јавне сцене, што се илуструје примером извештавања „Си-Ен-Ена“ (*енг.* CNN) са сахране породице Јашари, у селу Доње Преказе. Са једне стране, приказане су потресне слике, тела 26 погинулих чланова међу којима је било жена и деце, али је и прећутано оно о чему је говорила друга страна - да је Адем Јашари, један од оснивача терористичке ОВК, држао страдале као таоце, не дозвољавајући им да напусте поприште сукоба, иако су их снаге безбедности позивале да то учине. Ретки гласови који подразумевају проверу података брзо се утишавају, па тако и они који говоре о томе како је Јашари убио свог брата који је хтео да се преда, што се и данас спомиње од стране српских званичника.[24] Остао је прикривен најважнији податак - само неколико дана раније (28. фебруара 1998. године) из овог села подмукло су нападнута и убијена четири припадника полиције.

Пропагандна комуникација у тренуцима агресије и насиља препуна је сумњи, недоречености, симбола, што омогућава конструисање магловитих пројекција стварности. Догађаји које људи стварно доживљавају кроз медијске наративе добијају нове димензије, јер их интерпретатори планирано и постепено доводе у везу са измењеним релацијама и означитељима којима даље коментатори, „експерти“ и парастручњаци у студијима постулирају други смисао, трудећи се да заробе пажњу аудиторијума и пробуде жељене реакције. Тако се терористи преко ноћи претварају у хероје, а жртве постају џелати.[25] Насиље које албанска страна користи је прорачунато, договорено са међународним режисерима и медијски темпирано са циљем привлачења глобалне пажње. Провоцирајући војску и полицију киднаповањем и убијањем ненаоружаних поштара, шумара, лекара, новинара и других цивила који су обављали јавне послове, терористи ОВК су подстицали интервенцију легитимних снага безбедности, али су честом мобилизацијом обичних људи користили њихову смрт за оптужбе о репресији. Камере великих медијских кућа су непрекидно на терену, али метанаративи који стижу су оптужбе само једне од страна у сукобу. На пример, Рој Гатман (*енг.* Roy Gutman) сензационалном причом о масовној гробници на депонији смећа код Ораховца, где је закопано 567 људи, међу којима и 40 деце,[26] таласа јавно мњење, али како српска страна одмах води новинарске екипе на место дешавања, лажна прича нестаје из информативног простора, без одговорности по ауторе.

---

[24] *Албанци од друмског разбојника праве хероја*, http://www.politika.rs/scc/clanak/424245/Albanci-od-drumskog-razbojnika-prave-heroja, 27/07/2021.

[25] Zoran Aracki, „Medijske manipulacije kao priprema tragedija Srba na Kosovu i Metohiji“, *Tranzicija medija u eri globalizacije*, Institut za političke studije, Beograd, 2010, str. 103-110.

[26] Мишо Вујовић, *Специјални рат НАТО-а*, http://www.politika.rs/scc/clanak/380100/Specijalni-rat-NATO-a, 25/07/2021.

За САД је ОВК званично била терористичка организација, али када је тврди став Београда према новом светском поретку дефинисан као коначан, стране обавештајне службе (CIA и BND) добиле су сагласност да у тишини обуче и наоружају терористе,[27] како би их у погодном тренутку ангажовале као копнене трупе у НАТО походу на Југославију.[28] Дипломатија и медији имају задатак заваравања југословенске јавности, па је високо рангирани званичник Беле куће Роберт Гелбард (*енг. Robert Gelbard*) у фебруару 1998. године осудио терористичке акције ОВК на Косову.[29] Међутим, како је приметио и Милан Крстић са Факултета политичких наука Универзитета у Београду, примећено је и да убрзо после тога, „након операције 'Јашари', САД узимају ОВК као релевантну ослободилачку организацију, не терористичку".[30] Далеко од светских рефлектора креирала се припрема међународног преименовања, при чему ће амерички функционери отворено стати на страну терориста. Изувајући се, приликом уласка у једну албанску кућу у селу Јуник, Ричард Холбрук (*енг.* Richard Holbrooke) их је у присуству одабраних медија назвао „борцима за слободу", сугеришући како заступају правду. „Амерички изасланик се састао са косовским побуњеницима, који одбијају позив на примирје", писао је „Њујорк тајмс" (New York Times) 25. јуна 1998, уз Холбрукову изјаву у којој се истиче и како мисли да „Срби треба да оду одавде".[31] Чином потписивања Споразума о аутономији између специјалног америчког изасланика Ричарда Холбрука и југословенског председника Слободана Милошевића (13. октобра 1998.) дошло је до затишја у притисцима, али у доктрини сукоба ниског интензитета управо дипломатски маневри имају важно место у заваравању противника. Чекао се повољан тренутак за ескалацију сукоба и као резултат је произведен „случај Рачак". Иако је шеф посматрачке мисије Европске уније (ЕУ) на Косову и Метохији, амбасадор Дитмар Хартвиг (*нем.* Dietmar Hartwig), слао извештаје да тзв. Ослободилачка војска Косова (ОВК) непрестано врши терор и провоцира власт терајући Србе у избеглиштво, у медијима

[27] Michel Chossudovsky, *The KLA: gangsters, terrorists and the CIA*, http://www.kosovo.net/kla2b.html, 27/07/2021.

[28] Видети у: Larry E. Craig, *The Kosovo Liberation Army: Does Clinton Policy Support Group with Terror, Drug Ties,* United States Senate - Republican Policy Committee, https://fas.org/irp/world/para/docs/fr033199.htm, 24/07/2021.

[29] Robert S. Gelbard, *Press conference, Pristina, Serbia and Montenegro, February 22, 1998*, https://1997-2001.state.gov/policy_remarks/1998/980222_gelbard_pristina.html, 25/07/2021.

[30] *Шта је Америка Косову?*, http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/1/politika/3070706/sta-je-amerika-kosovu.html, 25/07/2021.

[31] Chris Hedges, *U.S. Envoy Meets Kosovo Rebels, Who Reject Truce Call*, https://www.nytimes.com/1998/06/25/world/us-envoy-meets-kosovo-rebels-who-reject-truce-call.html, 27/07/2021.

је простор био резервисан само за спиноване тврдње Вилијама Вокера (*енг.* William Walker) и чланова његовог штаба, који су као задатак имали производњу догађаја који ће послужити као повод за бомбардовање.[32] Прича о Југославији је била сувише компликована, док су антисрпски наративи били једноставни и јасни.

Информативно једногласје и ћутање Запада

Рат против Југославије вођен је истовремено на више поља, а посебно значајан је био у медијима, јер је стварност требало представити на начин који је одговарао војној НАТО стратегији. Салва разноврсних гласина, дезинформација, полуинформација и лажи чинила је специфично медијско насиље, при чему су неки догађаји преувеличавани, други минимизирани, а трећи прећуткивани. Шокантне слике биле су мамац за пажњу и емоције обичних људи, па контрола над медијским садржајима и појмовима у пракси значи и контролу над војним дејствима. У таквим кампањама важно је да невидљива уређивачка рука спретно меша чињенице, доказе и спекулације, комбинује лажи, гласине и спинове, са планом брзог и уверљивог дезинформисања аудиторијума, укључујући и непоуздане и колебљиве политичке вође које још увек поштују савест. Наметање и „убризгавање“ пожељних судова, прећуткивање другачијих гледишта или идеја, демонизација идеолошких противника или медија који опстају на традиционалним вредностима циљају на стварање јавног холограма којим људе треба убедити у наметнута гледишта.[33] Прате се реакције јавности, сензитивност на одређене догађаје, а онда се са терена захтевају управо такве информације! У пролеће 1999. године, када је бомбардовање Југославије улазило у други месец, испитивања јавног мњења су Клинтоновој администрацији показивала како је свет посебно сензитиван на теме „силовања”, па је број оваквих извештаја нагло порастао.[34] У листу *Philadelphia Inquirer* под насловом „Српски систем силовања” објашњен је насилнички карактер српског народа: „У другим случајевима, масовна силовања се организују на градским трговима. Градско становништво се сакупи да посматра те ужасне призоре; страх и гнушање понекад подстакну становништво да добровољно бежи.”[35] Слика о Србима морала је да их

[32] Према конфликтолошкој теорији, ово је тзв. „догађај фитиљ“ који служи за медијску подршку и демонизацију окривљене стране.

[33] Више у: Љубиша Деспотовић и Зоран Јевтовић, *Геополитика медија*, Каирос и Култура полиса, Сремски Карловци и Нови Сад, 2019, стр. 190.

[34] Joseph Fitchett i John Vinocur, „At Summit, Allies Face Ground Forces Question”, *International Herald Tribune*, 24. april 1999, pp. 1. i 4.

[35] Rebecca Chamberlain i David E. Powell, „Serbs´ System of Rape: The Crime is the Key Part of the Military Policy. Slobodan Milošević Must Be Held Responsible”, *Philadelphia Inquirer*, 24. maj 1999.

брутално демонизује, тако да је читав репертоар манипулација сугерисао на постојање невидљиве политике која циља на етничко чишћење албанског становништва.

Основни утисак који је НАТО желео да постигне у глобалном мњењу био је да се рат води војнички перфектно, брзо и прецизно, са минималним страдањем цивила и морално потпуно исправно. План „Информативна битка НАТО-а“ разрађиван пре почетка ваздушних дејстава замишљен је као колективно деловање свих чланица, али је већ после неколико дана постало јасно да га је немогуће спроводити у пракси, јер је много података „цурило“, чиме је и јавно мњење било подељено, посебно у Европи и земљама Трећег света. Амерички и британски официри преузели су кормило, па је шкотском пропагандисти Алистеру Кембелу (*енг.* Alistair Campbell) придодат Џонатан Прајс (*енг.* Jonathan Pryce), уметник медијских манипулација и највећи комуниколошки стручњак у политичком животу САД. Њихов утицај је брзо постао видљив кроз кадровске промене и снажније ширење „селектованих информација“.

Техника „провоцирања информативне тишине“ први пут у историји примењена је у овом рату. Број предајника у државама које су окруживале Југославију одмах је утростручен, као и њихова чујност, чиме су сигнали из бомбардоване земље пригушени. Са територија Румуније, Бугарске, Македоније и Хрватске, али и са бројних стационарних летелица у ваздушном простору направљен је електронски комуникацијски обруч, како би се спречио продор у свет било каквог непожељног мишљења, другачијег тумачења, па и саме истине. Специјализоване информативно-обавештајне редакције припремале су и емитовале 18 емисија на 21 фреквенцији радијских и телевизијских канала. Наменски је прављено седам програма на српском, енглеском, немачком, бугарском и албанском језику, при чему је финансирање обезбеђивало 12 НАТО чланица, влада САД и „Сорош фондација.“ Сваки глас сумње, скептицизма или отпора се брутално искључивао из јавне комуникације, при чему је у овакве намене све било дозвољено. На пример, током НАТО агресије уништено је око 300 телекомуникационих трансмитера (релеја) за емитовање радио-телевизијских сигнала, што је био део акције креирања медијског обруча, али када је РТС наставио да шаље снимке страдања српског цивилног становништва и сам се нашао на мети америчких ракета. Незапамћеним вандализмом, којим се на мети бомбардовања нашла медијска кућа и када је погинуло 16 радника, направљен је преседан у ратном праву, што ће касније неколико пута бити поновљено нападима на новинаре Ал Џазире (*енг.* Al Jazzera), такође од америчких војних снага. Тадашњи амерички председник Бил Клинтон је „оправдавао“ убиства речима да је „српска телевизија кључни инструмент команде и контроле Слободана

Милошевића“, како је користи да би „ширио мржњу и дезинформације“ и да не „показује спаљена села, масовне гробнице и децу која су силована од стране војника који су послати тамо “.[36]

У фокусу светских медија налазила се Војска СР Југославије, коју је требало означити као главног кривца за појачани интензитет агресије. Током бомбардовања, широм света објављено је око 11.000 текстова и радио-телевизијских прилога, од чега је 68,91 процената било са негативном конотацијом, што је посебно карактеристично за САД (70%), Велику Британију (73%) и Албанију (94%). Анализом садржаја видљиво је да су у средишту интересовања страних медија биле теме о разорним ефектима ваздушних удара и штети која је нанета српској страни, албанским избеглицама и војним активностима српских снага. Симулирањем правила о извештавању обе стране, одређени простор дат је порукама које истичу велику маневарску и борбену способност Војске СР Југославије, али иза таквих текстова и репортажа обавезно су следили прилози о „хуманитарној катастрофи албанског становништва“, „колонама немоћних албанских избеглица“, „српској одговорности за етничко чишћење и ратне злочине“ и слично. Највећи број афирмативних извештаја објављиван је у медијима Кине (60%) и Русије (53%), а изненађујући је и повремено умерени тон који је пристизао из Немачке (28%).[37]

Хибридни ратови се заснивају на комбиновању „тврде“ и „меке моћи“, при чему је у епицентру јавно мњење своје, али и противничке стране. Отуда приоритет има конституисање манихејске перспективе, судара добра и зла, праведног и неправедног, племенитог и наказног, црног и белог итд. Средиште кампање је у етикетирању непријатеља као суштински другачијег, чак и ако је физички, вредносно и морално сличан. Анализирајући тонове који су стизали са Запада, Слободан Вуковић је уочио: „Србима се као јавно прокламованом непријатељу, зарад њихове стигматизације и демонизације, на симболичком плану приписују на Западу широко прихваћене непожељне (негативне) вредности, с израженим негативним набојем, као што су: комунизам, бољшевизам, варварство, мистицизам, национализам, шовинизам, примитивизам, милитантност, нетолерантност (тврда линија), недостојност, византинизам, византијско или источно православље (што најчешће подразумева ‘тоталитаризам’, ‘варварство’ и ‘ропство’), оријентализам, окренутост (мрачном) Истоку (који асоцира на Азију или је Азија) који није цивилизован, ‘орјенталним

[36] John F. Harris, *Clinton Urges Patience With NATO Bombing Campaign*, https://www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/balkans/stories/clinton25.htm, 15/07/2019.

[37] Више у: Зоран Јевтовић, *Тоталитаризам и масмедији*, БИГЗ Београд и Крајински књижевни круг, 2000, стр. 152.

схватањем права', учмалост, диригована економија, лењост, ирационалност, хегемонизам 'неевропејство' и слично." [38]

Закључна разматрања

НАТО агресија на Југославију и бомбардовање Косова и Метохије било је у функцији преобликовања европског геостратешког простора и оправдања даљег постојања ове војно-политичке алијансе, о чему је већ писано. [39] Немачка је искористила прилику да се после педесет година војно ангажује и крупним корацима врати на светску политичку сцену.[40] Након сецесије Словеније и Хрватске, чак и смањена Југославија опстајала је у њиховим очима као опасност (чувар руског утицаја), при чему су вишедеценијски етнички проблеми у српској покрајини Косово и Метохија снажном медијском пропагандом уздигнути на ниво права „хуманитарних интервенција" и „заштите угрожених људских права", чиме је направљен преседан у међународном деловању против суверених држава, са несагледивим последицама. Хуманитарни интервенционисти и данас прећуткују да су бомбардовањем Савезне Републике Југославије грубо прекршени Повеља Уједињених нација и основни принципи међународног права, као и Статут НАТО-а који није давао овлашћење за интервенцију ако њене чланице нису угрожене.

Пре, током, али и после НАТО бомбардовања у глобалној јавности одвијала се страховита стигматизација српског народа, који је оптужен као једини кривац за дешавања на овим просторима. У пропагандној кампањи вођеној сликама глобалних медија коришћене су технике и методе Едварда Бернеза (*енг.* Edward Bernays) и његових теоријских наследника, у којима је психолошким обликовањем групног мишљења моделован наратив којим је свет увераван у потребу интервенције ради очувања демократије.[41] У

[38] Слободан Вуковић, „Разбијање друге Југославије увод у 'хуманитарне' интервенције", *20 година од разбијања СФРЈ* (уредници Бранислава Кнежић и Јован Ћирић), Институт за упоредно право, Београд, 2011, стр. 105-132.

[39] Види у: *Срби и пропаст Југославије* (група аутора), Завод за уџбенике и Службени гласник, Београд, 2017.

[40] Немачки амбасадор у Београду Хорст Граберт (*нем.* Horst Grabert), поводом признања Словеније и Хрватске, објаснио је: „Интерес Немачке садржан је у томе да се свету покаже сопствена нарасла политичка тежина и да се, у првој европској кризи после немачког уједињења, наметну нови односи моћи" - *Deutsche Welle*, 28. јануар 1992. Извор: Слободан Вуковић, „Парадигма пријатељ-непријатељ: модел антисрпске пропаганде 90-тих", *Социолошки преглед*, vol. XLII (2008), no. 3, стр. 277.

[41] Прича сеже век раније (1917. године), када су Бернез и новинарски гигант Волтер Липман дошли код тадашњег председника Томаса Вудроа Вилсона (*енг.* Thomas Woodrow Wilson) како би тражили његову помоћ у циљу преокретања негативног осећаја јавности у вези рата. Како би мотивисао Американце за улазак

пракси је коришћен „модел чувара капија“ Дејвида Менинга Вајта (*енг.* David Manning White), који подразумева да се из обиља информација које нас окружују кроз филтере и узак левак медијског канала пропуштају само оне које одговарају њиховим власницима, односно елитама које управљају друштвом.

Рат у Југославији, посебно на Косову и Метохији, срушио је илузије о НАТО ефикасности и јединству у решавању кризних ситуација. Висока технологија и моћ масовног ватреног оружја, уз невиђену медијску сатанизацију и демонизацију једног народа, нису довели до потпуних резултата. Алијанса је произвела неизвесност и доживела неуспех на више поља: 1) на политичком, јер је формирана псеудодржава Косово која је „експлозивно буре“ у овом делу Европе; 2) на војном, јер НАТО снаге нису уништиле Војску СР Југославије, која се повукла из покрајине са мањим губицима од очекиваних, док је СР Југославија претрпела велике цивилне жртве и економска разарања; 3) на унутрашњем, јер је дошло до евидентних и дугорочних размимоилажења са неким важним чланицама, што се упорно покушавало прикрити; 4) на међународно-политичком јер је агресија подстакла Русију и Кину да се на време припреме за овакве облике конфликата, али и на међусобно партнерство које укључује Индију и још неколико већих држава; 5) на војно-теоретском јер су готово све земље света после НАТО бомбардовања Југославије приступиле редефиницији националних стратегија и система безбедности, прилагођавајући их методама и техникама хибридних ратова и доктрине сукоба ниског интензитета. Коначно, на медијском плану показало се да је тоталитарни пропагандни инжињеринг моћан у стигматизацији једне стране, а да се последице отклањају још дуго после нестајања разлога који су до ње довели.

Литература

Aracki, Zoran, „Medijske manipulacije kao priprema tragedija Srba na Kosovu i Metohiji“, *Tranzicija medija u eri globalizacije*, Institut za političke studije, Beograd, 2010.

Bagdikan, B. (1997): *The Medua Monopoly*, 5th Edition, XIV - XVI, Beacon, Boston

Бјелајац, Миле, „Прикривање и разоткривање правих разлога за рат 1999. на Косову и Метохији“, *Политика националне безбедности*, година X, vol. 16, број 1/2019.

Вујовић, Мишо, *Специјални рат НАТО-а*, http://www.politika.rs/scc/clanak/380100/Specijalni-rat-NATO-a, 24/07/2021.

у Први светски рат, Бернез је осмислио патриотски ратни слоган: „Учинимо свет сигурним за демократију“, неодољиву мантру коју је Америка одушевљено прихватила.

Вуковић, Слободан, „Разбијање друге Југославије увод у 'хуманитарне' интервенције", *20 година од разбијања СФРЈ* (уредници Бранислава Кнежић и Јован Ћирић), Институт за упоредно право, Београд, 2011.

Вуковић, Слободан, „Парадигма пријатељ-непријатељ: модел антисрпске пропаганде 90-тих", *Социолошки преглед*, vol. XLII (2008), no. 3.

Galbraith, John Kenneth, *Anatomija moći*, Stvarnost, Zagreb, 1987.

Гаћиновић, Радослав, „Спољни оружани облици угрожавања капацитета безбедности државе", *Политичка ревија*, Институт за политичке студије, Београд, бр. 1/2013.

Gelbard, Robert S., *Press conference, Pristina, Serbia and Montenegro, February 22, 1998*, https://1997-2001.state.gov/policy_remarks/1998/980222_gelbard_pristina.html. Datum pristupa: 15.7.2021.

Goebbels, Joseph, *Erkenntnis und Propaganda*, Zentralverlag der NSDAP, Munichen, 1934.

Деспотовић, Љубиша и Зоран Јевтовић, „Мит о великој Србији – између политике, религије, пропаганде и национализма", *Геополитика и медији*, Култура полиса и Графомаркетинг, Нови Сад, 2010.

Деспотовић, Љубиша и Зоран Јевтовић, *Геополитика медија*, Каирос и Култура полиса, Сремски Карловци и Нови Сад, 2019.

Екмечић, Милорад, „Појам Велика Србија према светским узорима", *Велика Србија: истине, заблуде, злоупотребе* (група аутора), СКЗ, Београд, 2003.

Јевтовић, Зоран и Зоран Арацки, „Пропагандна матрица глобалних медија у хибридним ратовима", *Политика националне безбедности*, год. X, vol. 16, број 1/2019.

Јевтовић, Зоран, „Медијски рат против Срба и Југославије", *Срби и пропаст Југославије* (група аутора), Завод за уџбенике и Службени гласник, Београд, 2017.

Јевтовић, Зоран, *Тоталитаризам и масмедији*, Крајински књижевни круг и БИГЗ, Неготин и Београд, 2000.

Фукујама, Френсис, *Крај историје и последњи човек*, ЦИД, Подгорица, 2002

Попов, Чедомир, *Велика Србија: стварност и мит*, ИК Зорана Стојановића, Сремски Карловци - Нови Сад, 2008.

Nye, Joseph Jr., *Think again: Soft Power*, Foreign Policy 22/2, http://www.foreignpolicy.com/articles/2006/02/22/think_again_soft_power, 14/07/2021.

Radojković, Miroljub, Branimir Stojković i Aleksandar Vranješ, *Međunarodno komuniciranje u informacionom društvu*, RTS i Clio, Beograd, 2015.

Stevens,M.(2003): *Freedom of the Presss*, www.faculty.ncwc.edu/mstevens/410/410ect09.htm

Тадић, Љубомир, *Криза и „великосрпски хегемонизам"*, Службени гласник, Београд, 2008.

Чернов, Александар В., *Трагање за културним идентитетом – фактор медија*, Прометеј, Београд, 2007.

Chaffee, Steven H. & Metzger, Miriam J., „The end of mass communication?“, *Mass communication & society*, 2001, 4 (4).

Clinton Rossiter & James Lare (eds.), *The Essential Lippman*, Random House, New York, 1963.

Chossudovsky, Michel, *The KLA: gangsters, terrorists and the CIA*, http://www.kosovo.net/kla2b.html, 24/07/2021.

Craig, Larry E., *The Kosovo Liberation Army: Does Clinton Policy Support Group with Terror, Drug Ties*, United States Senate - Republican Policy Committee, https://fas.org/irp/world/para/docs/fr033199.htm, 22/07/2021.

Shah, A. (2009): *Medua Conglomerates, Concentratuon of Ownershup*, Global Issues, www.globalissues.org/article/159/media-conglomerates-mergers-concentration-of ownership

Summary

Miroljub Radojković, Zoran Jevtović

STIGMATIZATION OF SERBS AND THE 5TH GENERATION HYBRID WARFARE

The focus in this paper is on the synthesized image of propagandistic, communicatively harmonized and totalitarian media engineering during the NATO aggression on Yugoslavia, which reduced the complex reality to simple, imaginary notions of guilt of only one side. That was achieved by a strong campaign from influential global media. Framing propaganda narratives into distorted media frames created a negative perception of Serbs. In that way, in the real environment, various methods and techniques of later 5th generation hybrid warfare were practically applied, based on the combined use of psychological propaganda and armed activities of operational or tactical level. The new model of information warfare meant the elimination of alternative sources of information, including their physical destruction, which was realized for the first time in world practice by bombing the RTS (*Radio Television* of *Serbia)* headquarters and over 300 relay stations and transmitters across the country. This paper discusses changes that transform the meaning of media philosophy, where manipulative notions of a “new reality” rise instead of the truth, in a way that follows the interests of powerful world states. In the new circumstances, journalism and the media are separating, because the truth is being sacrificed for the profit offered by the military industry and the dominant political elites.

Keywords: media, propaganda, perception, hybrid warfare, NATO aggression, new reality.

Јелена Андоновски
Универзитетска библиотека
"Светозар Марковић" Београд
Драгомир Бонџић
Институт за савремену историју, Београд

УДК 070.48(497.11 Лесковац)"1961/2020"
070 ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

РАДОВИ О ПЕРИОДИЦИ У ЛЕСКОВАЧКОМ ЗБОРНИКУ 1961-2020.

Апстракт: У раду се анализирају радови о периодици у „Лесковачком зборнику" од почетка излажења часописа 1961. године до последњег броја из 2020. године. Пажња је посвећена радовима који се у потпуности или већим делом баве периодичним публикацијама, и то како листовима и часописима који су излазили на подручју Јужне Србије, тако и онима општијег значаја, који су излазили у Београду или другим деловима земље. Анализирани су бројност, структура и садржај радова о периодици. Циљ рада је да се укаже на значај периодике као историјског извора у целокупном корпусу „Лесковачког зборника", као и да се представи значај периодичних публикација у историји, политичком, друштвеном и културном животу Лесковца и Јужне Србије.
Кључне речи: „Лесковачки зборник", периодика, часописи, новине, листови, Јужна Србија, Лесковац

Увод

Под појмом серијске публикације подразумевају се све публикације које имају одређену периодичност излажења, континуирани низ и нумерацију па се још зову и периодичне публикације, односно периодика. У ову групу публикација спадају: новине, ревије, листови, билтени, часописи, извештаји институција, годишњаци, календари, алманаси...[1] Међутим, изузетан значај периодике тешко се може увидети из предложене дефиниције која упућује на форму, али када се анализира садржај, чак и само са нивоа библиографског описа, открива се суштина и значај периодичних публикација, које илуструју свеукупност људског живота кроз деценије. Предности периодичних публикација су бројне. Од самог настанка, оне су биле специјализоване на оне које доносе актуелне информације и најновија научна сазнања од изузетног значаја за развој различитих

[1] Vladimir Jokanović [i dr.], *Bibliotekarski leksikon* (Beograd: Nolit, 1984), 173.

научних дисциплина, али су, исто тако, постојале и дневне новине које су доносиле вести општег типа и информације о свакодневном животу, текућим догађајима у друштву, политици, економији, култури, уметности, служећи не само као информативно средство, већ и као средство за забаву и разоноду. За разлику од књига, њихова намена никада није била да буду дуговечне, знатно су мањег обима, а и временски су брже излазиле. Такође, чест је случај да се у једној периодичној публикацији могу наћи подаци који нигде више нису публиковани.[2] Серијске публикације су од посебног значаја за развој библиотека у Србији које су и настале управо као читаонице за серијске публикације – широм Србије су крајем четрдесетих година 19. века оснивана такозвана читалишта „поради читања новина и књига и поради међусобног сообраштенија".[3] Временом су ове публикације остајале у њиховим фондовима као сведоци свеукупне културне историје и данас представљају богату грађу посебно када је реч о мањим, јавним библиотекама широм Србије. Локална штампа као пратилац свих збивања доприноси проучавању историјске и културне баштине једног краја, округа, среза. Зато су серијске публикације све траженији фонд јавних библиотека, односно локалних установа културе и/или њихових библиотека.

Како је основни циљ периодичних публикација био донети свакога дана свежу информацију, често се није водило рачуна о квалитету папира на ком су штампане, што је резултирало великим бројем кртих, ломљивих оригинала који се данас у фондовима библиотека чувају под посебним условима и врло често су недоступни за кориснике. Већина библиотека је, да би их сачувала и омогућила њихово коришћење, првобитно микрофилмовале многе наслове, а са развојем технологија започет је и процес дигитализације, било самостално или кроз подршку различитих пројеката. Под дигитализацијом се подразумева скенирање материјала како би се од штампаног примерка добио електронски формат, а затим и пречишћавање текста и додатна обрада коришћењем нових алата и технологија. Овако припремљен материјал поставља се на одговарајуће веб-стране институција или у оквиру дигиталних библиотека и омогућава не само прелиставање и прегледање садржаја на рачунару већ и комплексну претрагу целог садржаја текста са прецизним одзивима у добијеним резултатима. Тако је и „Лесковачки зборник" нашао своје место у дигиталном свету. Поред новијих бројева, односно бројева који се као дигитални припремају за штампу (почев од 2008. године) и као такви су и претраживи по целом свом садржају, на веб страни овог часописа налази се и целокупна архива, почев од првог

[2] Бојана Вукотић, „Периодика у мрежи јавних библиотека Републике Србије", стр. 1,https://www.nb.rs/view_file.php?file_id=1898(преузето 19. 5. 2021).

[3] Десанка Стаматовић, *Читалишта у Србији у 19. веку* (Београд: Народна библиотека Србије, 1984).

броја који је изашао 1961. године.[4] Сви бројеви од 1961. до 2007. године су скенирани, постављени на веб страну часописа, али још увек нису пречишћени и додатно обрађени применом нових алата и технологија, па их је могуће само обичним прелиставањем и прегледати, али не и претражити њихов садржај. Без обзира на то, извршена је анализа предложене теме над целокупном архивом и добијени резултати су приказани у раду. Такође, на крају је као прилог дат библиографски преглед радова о периодици који су објављени у „Лесковачком зборнику".

Развој периодике у Лесковцу и „Лесковачки зборник"

Периодичне публикације су од краја 19. века објављиване и на простору Лесковца и Јужне Србије. За њихову појаву било је пресудно ослобођење од Турака и појава првих штампарија. Према Драгиши Костићу, мало је историографских радова који се односе на рад штампарија у 19. веку, па и почетком 20. века, посебно када је реч о јужној Србији, иако је њихов значај неприкосновен јер је у односу на тадашње занатске радионице и нека индустријска предузећа у зачетку неупоредиво више и на дужи рок стављао свој печат на материјални и духовни развој појединих области.[5] Према неким претпоставкама, прве штампарије на југу Србије основане су 1878. године, по ослобођењу од Турака. Њихов рад је још увек зависио од владајућих кругова и био ограничен одредбама рестриктивних закона о штампи. Прву штампарију у новоослобођеним јужним крајевима основао је Коста Чендеш, у Нишу 1883. године, чији је уредник и власник био Димитрије Н. Алексић, лесковачки намесник, док је, према Драгиши Костићу и Станиши Војновићу, прва штампарија у Лесковцу основана 1887. године, о чему сведочи и оглас у „Српским новинама",[6] на чијем је челу био Димитрије Адамовић. Први лист штампан у Лесковцу био је „Глас народа" (излазио 1887–1888), а касније је штампан „Црквени гласник", итд. Штампарија је радила до 1891. године када се оснива нова са Пером А. Стојановићем и Страшимиром Гемовићем на челу, која је уз неке промене радила до 1893. године и у којој је до 1892. штампан „Врањски гласник". Затим се у Лесковцу отвара штампарија Жике Д. Обреновића, 1894. године, која је радила све до његове смрти 1936. године, укључујући и период Првог светског рата. У њој је штампан лист „Лесковчанин", недељник „Лесковачки гласник", који је излазио током читавих двадесет година (1921-1941), затим „Ђачки напредак", итд. Пре Првог светског рата су се, уз поменуте, појавиле још

[4] Архива часописа „Лесковачки зборник", https://muzejleskovac.rs/zbornik-arhiva/.

[5] Драгиша Костић, „Штампарије и штампарство у Лесковцу и околини од 1887. до 1941. године", *Лесковачки зборник*, XXXVII, Лесковац1997, 175.

[6] *Српске новине*, бр. 109, 20. 5. 1887, 448.

неке мање штампарије, али оне нису оставиле дубљи траг, а иза појединих није остао ниједан доказ њиховог рада. После Првог светског рата појавило се још неколико штампарија у којима су штампане и неке периодичне публикације („Школски покрет“, „Недељне новине“, „Ревија“ - први месечни часопис у боји, „Власина“, „Лесковачки привредник“, годишњи извештаји школа и привредних и културних удружења, итд.). Штампарије у почетку нису биле добро технички опремљене и биле су на ручни погон, а тек почетком 20. века су модернизовне уградњом електромотора. Без обзира на то колико, шта и како су радиле, лесковачке штампарије су биле један од битних чинилаца да се Лесковац, после ослобођења од Турака, укључи у привредна, политичка и културна кретања тадашње Србије. Оне су имале политички, друштвени, економски, просветни и културни значај, допринеле су развоју писмености у овим крајевима и чувању и приближавању културне традиције ширем кругу корисника.[7]

После Другог светског рата у Лесковцу и јужној Србији је дошло до снажног развоја штампарства и издавања периодичних публикација. После рата и победе социјалистичке револуције штампа добија ново место у новом друштву, што није мимоишло ни Лесковац и околину. Комунистичка партија Југославије је по доласку на власт и формирању једнопартијске државе интензивно користила агитационо-пропагандне могућности медија, пре свега дневне штампе. У првом послератном периоду партијски агитпроп апарат је на свим нивоима, од врха до месних и општинских комитета, подстицао и строго пратио и усмеравао издавање и садржај периодичних публикација, како дневне штампе тако и разних часописа.[8] Поред тога, захваљујући описмењавању становништва, ширењу образовања и школа и развоју културног живота на југу Србије после Другог светског рата, расле су и потребе и интересовање за периодичним публикацијама различитог друштвено-политичког, економског и културно-просветног и научног садржаја.[9] Већ током новембра 1944. године у Лесковцу је почео да излази

[7] Д. Костић, *н. д.*, 176-191; Станиша Војиновић, „Библиографија штампаних књига, часописа и листова у Лесковцу од 1887-1942“, XV, *Лесковачки зборник*, Лесковац 1975, 253-274; Драгољуб Ж. Мирчетић, „Штампа у новоослобођеним крајевима у XIX веку“, *Лесковачки зборник,*XVIII, Лесковац 1978, 295-306.

[8] Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, (Beograd: Rad, 1988), 36-37; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988,* III, (Beograd: Nolit, 1988), 137-139.

[9] Види: Драгомир Бонџић, „Аналфабетски течајеви у Лесковцу и околини 1945-1950“, *Лесковачки зборник,*LIX, Лесковац 2019, 381-394; Живан Стојковић, „Културна панорама Лесковца првих година после ослобођења“, *Лесковачки зборник*, XLVII, Лесковац 2007, 289-302; Зарије Поповић и Костадин Коцић, „Развој школства на подручју Скупштине општине Лесковац у периоду 1944-1964. године“, *Лесковачки зборник*, IV, Лесковац 1964, 46-54.

лист „Наша реч“, званични орган Окружног одбора Народноослободилачког фронта.[10] Неколико година касније, септембра 1953. године, у издању Клуба просветних и јавних радника Лесковца, изашао је први број часописа за друштвено-политичка питања, науку и књижевност „Наше стварање“.[11] После још неколико локалних периодичних публикација које су се појавиле током педесетих година, од 1961. почиње да излази и „Лесковачки зборник“, један од најстаријих и најугледнијих локалних научних часописа у Србији.

„Лесковачки зборник“ почео је да излази као научно-стручно гласило Народног музеја у Лесковцу. Примарни циљ покретања часописа била је потреба за систематичним и свестраним проучавањем прошлости лесковачког краја и самог Лесковца као привредног, културног и административног центра јужног Поморавља.[12] Требало је истражити и приказати недовољно проучену бурну историју овог краја, духовну и материјалну културу, прегнућа и виталност становништва, борбу за слободу, социјална права и економски напредак, културно наслеђе и стваралаштво, а да временом постане збирка материјала од већег и ширег значаја.[13] Током 60 година излажења „Лесковачки зборник“ је постигао све циљеве, претходно наведене. Пре свега, часопис је одржао континуитет, редовно излажење, а подручје којим се бавио часопис временом је ширено, са лесковачког краја на цео југ Србије, често и на феномене и процесе који су били од ширег националног значаја за целу државу и српски народ. Може се слободно рећи да је „Лесковачки зборник“ тако у великој мери прешао оквире локалног часописа. За све време излажења одржавао је тематску свестраност и разноврсност и објављивао радове из различитих научних дисциплина и области и о широком спектру проблема који су особени, интересантни и значајни за посматрано подручје.[14] Историчар Дејан Антић закључује: „На пољу музејске периодике штампане у унутрашњости Србије „Лесковачки зборник“ важи за часопис са изразито дугом традицијом и једини је који у континуитету излази пуних шездесет година. Од једног локалног годишњака, Зборник је успео да прерасте локалне оквире и да својим садржајем, мисијом и улогом пружи вредан допринос у сфери научно-истраживачког рада. Научни и стручни текстови у зборнику су високог квалитета и разноврсне тематике, а као доказ о угледу који ужива

[10] Иван М. Бецић, „Утицај листа „Наша реч“ на обликовање јавног мњења у Лесковцу и околини 1944-1945“, *Лесковачки зборник*, LII, Лесковац 2012, 216-217.

[11] Милан Ж. Трајковић, „Наше стварање“ – књижевно огледало Лесковца (1953–1963)“, *Лесковачки зборник*, LII, Лесковац 2012, 256-257.

[12] *Библиографија Лесковачког зборника (1961-2020)*, приредио Дејан Д. Антић (Лесковац: Народни музеј „Лесковац“; Ниш: Филозофски факултет, 2021), 11.

[13] „Редакциони одбор“, *Лесковачки зборник*, I, Лесковац 1961, 5.

[14] Драгомир Бонџић, „Историја просвете и школства у „Лесковачком зборнику“, *Лесковачки зборник* LX, Лесковац 2020, 183-184.

у научним круговима може послужити одлука Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије из 2020. године којом је у групи часописа за историју, археологију и етнологију Лесковачки зборник категоризован као истакнути национални часопис (М52)“.[15]

Детаљним прегледом садржаја до сада изашлих бројева, а за шта може као полазна тачка да послужи и монографија *Библиографија Лесковачког зборника (1961-2020)* изашла ове 2021. године, може се закључити да историја као научна дисциплина преовладава у Зборнику (испред етнологије, археологије, историје уметности и других научних дисциплина), са посебним акцентом на политичку и војну историју, наглашавајући теме као што је историја Другог светског рата, револуционарног радничког покрета, Комунистичке партије Југославије и слично. До таквог закључка је у својим анализама садржаја „Лесковачког зборника“ дошао и историчар Иван М. Бецић, истичући да се по овоме и другим карактеристикама „Лесковачки зборник“ уклапа у развој југословенске и српске историографије у протеклом периоду. Бецић закључује да у „Лесковачком зборнику“, нарочито у првим деценијама излажења, политичка историја има „апсолутно доминантан положај“, и то ако не по наслову теме, онда по сврси због које је тема обрађена, изнетом мишљењу, жељи да се одређени став подржи или оспори. Најзаступљенији су радови о ратовима, војсци, политици, политичким догађајима и личностима.[16] Друштвена и културна историја је била запостављена, а у појединим периодима и занемарена, посебно када је реч о темама које се баве просвећивањем и описмењавањем народа на том подручју. Недовољно је представљена народна књижевност и уметност, развој просвете и школства,[17] развој читаоница и библиотека, позоришта. Простор и могућности које један локални мултидисциплинарни часопис нуди за обраду разноврсних тема из друштвене, просветне, културне историје до сада нису били довољно искоришћени, мада је, како показује Бецић, током последње деценије излажења часописа (бројеви LI-LX, од 2011. до 2020. године) дошло до снажног пораста броја тема из друштвене историје (два и по пута у односу на претходни период).[18]

Може се приметити и да је у„Лесковачком зборнику“ јако мало радова који су обрадили тему развоја и значаја штампарства у јужној Србији, као и листове и часописе који су покретани као општа и специјализована гласила која су доносила разноврсне вести и обавештавала о дешавањима

[15] *Библиографија Лесковачког зборника: (1961-2020)*, 12.

[16] Иван М. Бецић, „Мала историја“ у „Лесковачком зборнику“, Лесковачки зборник, LI, Лесковац 2011, 361-370; Исти, „Друштвена историја у „Лесковачком зборнику“, *Лесковачки зборник*, LX, Лесковац 2020, 173.

[17] Тема је посебно обрађена у: Д. Бонџић, „Историја просвете и школства у „Лесковачком зборнику““, 183-200.

[18] И. М. Бецић, „Друштвена историја у „Лесковачком зборнику““, 177-178.

на југу, али и у целој Србији. Ипак, таквих радова је било и њиховом броју, структури и садржају, посвећен је овај рад. У анализи су у обзир узети сви радови који се у потпуности или у већој мери баве одређеном периодичном публикацијом или феноменом периодике уопште. Такође, узети су у обзир и радови о самом „Лесковачком зборнику“, повремени библиографски прегледи и ретроспективе или анализе његовог садржаја (спискови сарадника који су објављивани у сваком броју часописа и периодично, нису узимани у обзир).[19]

Број, структура и садржај радова о периодици у „Лесковачком зборнику“

За 60 година излажења, у „Лесковачком зборнику“ објављено је укупно 1.865 текстова различите врсте и дужине (рачунајући и приказе, некрологе, информације, хронике, итд.). Од тога се периодиком бавило 96 радова или 5,14%. Уколико се у обзир узму само чланци и прилози, објављено је укупно 1.617 текстова, међу којима 96 текстова о периодици чини 5,93%. Број прилога о периодици у различитим периодима био је различит. Тако у првих пет бројева, од 1961. до 1965. године, није било ниједног текста о периодици; током прве деценије излажења објављена су два таква рада, а током друге још пет, дакле, у прве две деценије укупно седам; током осамдесетих година објављено је 18 радова о периодици; током деведесетих 35; у првој деценији 21. века 10; и током друге деценије 21. века 26 радова. За првих 30 година излажења објављено је 25 радова о периодици, а за других 30 година 71 рад (дакле 26%:74%). У 22 броја Зборника није било ниједног рада о периодици, и то у првој деценији излажења у осам бројева, у другој у шест, током осамдесетих и деведесетих година у по једном броју, а током прве две деценије 21. века у четири броја. Дакле, може се закључити да су почетком излажења часописа периодичне публикације привлачиле мању пажњу аутора, а да је временом то интересовање расло и нарочито је било велико током деведесетих година, и у последњој деценији излажења. У овим деценијама се број радова о периодици приближавао једној десетини укупно објављених радова, што, уз чињеницу да су и у осталим текстовима често коришћени листови и часописи као историјски извори, говори о значају периодике у „Лесковачком зборнику“. Број објављених радова по деценијама се може видети из приказане табеле и графикона 1.

[19] Наравно, треба напоменути да су, поред радова који су у целини посвећени периодици, у великом броју радова у „Лесковачком зборнику“, пре свега у оним историографским, са различитом тематиком, бројни локални и централни листови и часописи и остале информативне, политичке, културне или научне периодичне публикације, коришћени као важан историјски извор.

Табела: Број и проценат радова о периодици у „Лесковачком зборнику“ по деценијама[20]

	1961-70	1971-80	1981-90	1991-2000	2000-2010	2010-2020
Радови о периодици	2	5	18	35	10	26
%	0,85	2,02	4,3	9,2	3,35	8,81

Графикон 1: Број радова о периодици у „Лесковачком зборнику“ по деценијама

Сматрамо да се не могу доносити далекосежни закључци на основу ритма појављивања радова о периодици током шест деценија излажења „Лесковачког зборника“. Тај ритам је вероватно зависио од случаја и од тренутних преференција и интересовања аутора. Међутим, са сигурношћу се може рећи да је уређивачка политика у два наврата пресудно утицала на појављивање радова о периодици и то су моменти када се такви радови појављују у највећем броју. У питању су бројеви из 1992. и јубиларни шездесети број из 2020, који су утицали да у овим деценијама периодика буде посебно заступљена као тема. У тим годиштима је у часопису објављено 12 (1992), односно 15 радова о периодици (2020), дакле укупно 27 (скоро трећина од укупног броја таквих радова током шест деценија).

У првом случају је било пресудно одржавање округлог стола „Штампа о НОР-у 1941-1991“ у Лесковцу 22. и 23. октобра 1991. године у организацији Народног музеја Лесковац. На скупу су поднети следећи реферати: др Петар Качавенда, „Историографија о НОР-у данас“, др Милан Матић, „Штампа у Србији у Другом светском рату“, др Венцеслав Глишић, „Глас

[20] Проценат је рачунат у односу на укупан број објављених текстова, укључујући и приказе, хронику, некрологе.

о НОР-у у Србији“, др Мирољуб Васић, „Млади борац – орган УСАОС-а 1944/45. године“, др Никола Живковић, „Вести о привредним проблемима Лесковца и околине у Новом времену 1941“, Соња Божановић, „Послератна штампа о злочинима на југу Србије“, др Милан Весовић, „Локални листови и часописи леве оријентације у Србији 1929-1941. године“, др Милица Бодрожић, „Квислиншко *Ново време* из 1941. о збрињавању избеглица на југу Србије“, мр Момчило Павловић, „Емигрантска штампа педесетих година о НОР-у“, др Милан Миладиновић, „Од апологетике до нихилизма – штампа о НОР-у на југу Србије“, Хранислав Ракић, „*Политика експрес* и *Вечерње новости* 1989/1990. о НОР-у на југу Србије“, др Живан Стојковић, „Социолошко-историјски осврт на писање *Наше речи* о НОР-у у 1990/91“, Драгољуб Ж. Мирчетић, „Војни аспект нишке штампе о НОР-у 1944-1990“. На скупу је вођена и дискусија, а скоро сви реферати су објављени у броју XXXII за 1992. годину (и један у броју XXXIII за 1993).[21]

Када је у питању јубиларни број LX за 2020. годину његов садржај је био одређен чињеницом да је Организациони одбор научног скупа „Културно-историјска баштина југа Србије“ за 2020. годину предложио тему „Улога и значај локалних часописа историје, археологије, историје уметности и етнологије“. То је резултирало тиме што се чак 15 од 29 радова у Зборнику бавило тематиком периодике, односно локалних часописа, пре свега „Лесковачким зборником“, коме је посвећено девет радова, док се осталих шест текстова тицало других периодичних публикација.[22]

Радове о периодици у „Лесковачком зборнику“ је потписало преко 50 аутора, што чини око 10% од укупног броја аутора, ако се узме у обзир да је радове у Зборнику током 60 година излажења часописа објавило 534 аутора.[23] Укупно девет радова је настало у коауторству. Већина аутора се појављује само са једним радом, а више текстова потписују Хранислав Ракић, дугогодишњи директор Народног музеја и уредник „Лесковачког зборника“ (7 радова), др Живан Стојковић (7), Станиша Војиновић (6), др Милан Матић (4), др Мирољуб Васић (4), Татјана Јанков (4), Раде Вуковић (3), др Никола Цветковић (3), др Милан Миладиновић (3), др Иван Бецић (3), и др. Аутори долазе из различитих средина и установа, тако да их има са факултета и из института, музеја, библиотека из Београда, Лесковца, Ниша, и других градова.

Структура радова о периодици у „Лесковачком зборнику“ може се посматрати на различите начине. Анализирани радови су по форми и квалитету веома разноврсни. Има их од кратких описа на свега неколико

---

[21] „Округли сто „Штампа о НОР-у 1941-1991“, *Лесковачки зборник*, XXXII, Лесковац 1992, 237.

[22] *Лесковачки зборник*, LX, Лесковац 2020, 7-306.

[23] *Библиографија Лесковачког зборника: (1961-2020)*, 8.

страна, до правих студија на више десетина страна. Хронолошки гледано, периодичним публикацијама које су излазиле до 1941. године бави се 26 радова (27,08%), онима које су излазиле током Другог светског рата (1941-1945) 17 (17,70%), а у послератном периоду до данас 53 рада (55,20%). Дакле, највише радова се бавило периодиком после 1945 (графикон 2). Треба напоменути да се један део радова односи на рецепцију Другог светског рата у послератној периодици, тако да се може рећи да је тематски 26 радова (27%) везано за Други светски рат.

Графикон 2. Структура радова о периодици у „Лесковачком зборнику“

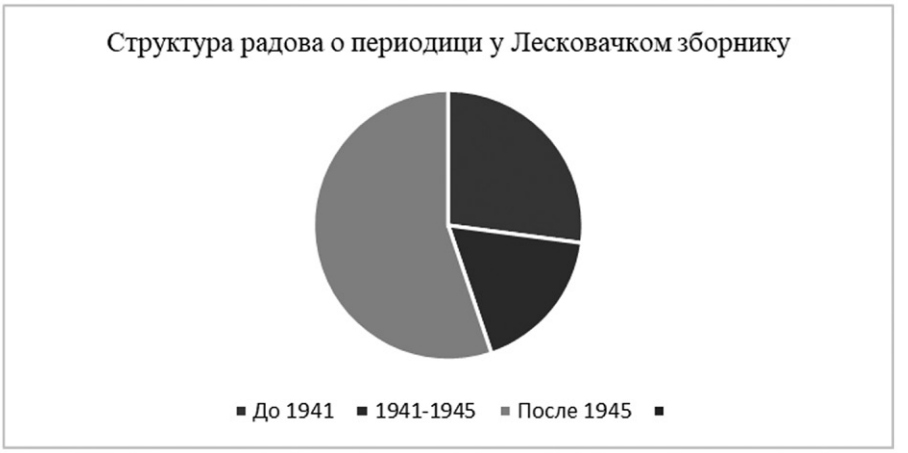

Када се као критеријум узме територијални принцип, може се уочити да се радови у „Лесковачком зборнику“ у 73 случајева баве периодиком која је излазила на простору јужне Србије, а свега у 23 случаја централном националном периодиком, односно листовима и часописима који су излазили у Београду или другим градовима. Када је у питању периодика ван југа Србије, посматрани су листови „Отаџбина“, „Београдске новине“, „Ново време“, „Српски народ“, „Гласник Српске државне страже“, „Глас“, „Млади борац“, „Политика експрес“, „Вечерње новости“, и часописи „Босанска вила“, „Војноисторијски гласник“, „Наша прошлост“ и „Гласник завичајног музеја у Руми“. У насловима радова се највише појављују листови „Млади борац“ (3 пута) и „Ново време“ (2 пута). Неки радови су шире постављени и баве се „штампом у Србији 1941-1944“, „лево оријентисаном штампом у Србији 1929-1941“, писањем „илегалне штампе КПЈ о Совјетском Савезу“, „злочинима окупатора у јужној Србији за време Другог светског рата кроз послератну штампу 1944-1987“, итд., и свакако обухватају више наведених, али и неке друге листове и часописе. И када су у питању радови о периодичним публикацијама које су излазиле на југу Србије има тако

широко постављених наслова као што су: „штампа у новоослобођеним крајевима у 19. веку“, „библиографија штампаних књига, часописа и листова у Лесковцу 1887-1942“, „штампарије и штампарство у Лесковцу и околини 1887-1941“, „прилози и написи у листовима војних јединица са југа Србије о борбеном доприносу пионира“, „књижевни часописи и стваралаштво лесковачких основаца“, итд. С друге стране, већина радова се бави одређеним гласилом које је излазило на југу Србије. Тако су обрађени: „Наша реч“ (у 7 радова), „Лесковачки гласник“ (у 4 рада), „Црквени гласник“ (у 2 рада), „Кића“ (у 2 рада), „Недељне новине“ (у 2 рада), „Власина“ (у 2 рада), и у по једном раду „Народни покрет“, „Ђачки напредак“, „Школски покрет“, „Лесковчанин“, „Наше стварање“, „Караџић“, „Освит“, „Новине црнотравске“, „Благовесник југа Србије“, „Ми“, „Зборник Народног музеја у Нишу“, „Народна реч“, „Српски југ“, итд. Највећи део ових листова и часописа је излазио у Лесковцу, док је неколико излазило у другим местима јужне Србије (Нишу, Алексинцу, Црној Трави, Власотинцу). Временски опсег у којем је излазила посматрана периодика је велики: од примерка „Црквеног гласника“ из 1887, преко периодике „Отаџбина“ (1880-1892), „Босанска вила“ (1885-1914), „Кића“ (1905-1908), па до неколико листова и часописа с краја 20. и почетка 21. века као што су „Освит“ (1991-1999), „Српски југ“ (1994-2000), „Лесковчанин“ (1996-2001), „Новине црнотравске“ (1999-2000), „Пословни гласник“ регионалне привредне коморе у Лесковцу (2000) и „Благовесник југа Србије“ (2012-2016).

Највише текстова о периодици у „Лесковачком зборнику“ бави се управо самим „Лесковачким зборником“. Реч је о 30 радова, или 31,25%, односно скоро трећини текстова о периодици. Ови радови су почели да се појављују од 1980. године, поводом 20-годишњице излажења часописа, а слични текстови су се појављивали и касније поводом одређених годишњица (о скупу поводом 25 година 1986, текст о 40 година Зборника из пера Владимира Стојанчевића, 2000, сећања и анализе уредника Хранислава Ракића и Верољуба Трајковића поводом 60 година излажења из 2020. године). То су својеврсне ретроспективе, најчешће из пера учесника покретања и уређивања часописа и сарадника часописа. Другу групу представљају библиографије које су у неколико наврата објављене у „Лесковачком зборнику“, почев од рада Ивана Б. Поповића из 1985. године поводом 25 година излажења, затим библиографије Јулијане Пешић за период 1986-1995. и Ирине Нешић за период 1996-2003, до библиографије Ангелине Грујић и Бранкице Ресан о радовима са научног скупа „Културноисторијска баштина југа Србије“ који су објављени у „Лесковачком зборнику“ 1987-2010, и библиографије Зборника за период 2004-2013. од истих ауторки. Занимљиво је истаћи да су од 1992. до 1999. године у „Лесковачком зборнику“ објављивани прикази претходног броја,

који су најчешће представљали излагања на промоцији Зборника. Тако су објављени говори, односно прикази Живана Стојковића, Милана Матића, Мирољуба Васића, Милана Миладиновића, Предрага Марковића, Јована Ћирића и Милице Бодрожић.

У броју XXIII за 1983. годину појавио се први рад у којем је анализирано писање „Лесковачког зборника“ о одређеној теми, односно проблему. У питању је рад Драгојле Цветковић која је посматрала партизанско правосуђе до Првог заседања АВНОЈ-а у „Лесковачком зборнику“. Следећи сличан рад је објављен после више од 40 година излажења Зборника, и то је рад Иване Кулић о народном стваралаштву у „Лесковачком зборнику“ из броја XLII за 2002. Потом је, поред две поменуте библиографије, у међувремену, тек 2010. изашао текст Мирољуба Васића о Храниславу Ракићу као покретачу „Лесковачког зборника“, а већ наредне 2011. године детаљна и прецизна анализа Ивана М. Бецића о „малој историји“ у „Лесковачком зборнику“, односно о садржају овог часописа током 50 година његовог излажења. Осим што је критички анализирао садржај часописа, аутор је упоредио резултате и са стањем у другим, централним српским историографским гласилима и са тенденцијама у српској историографији уопште. Ово је била прва таква анализа „Лесковачког зборника“ у којој је дат критички преглед педесетогодишњег излажења часописа и основа за касније сличне анализе и прегледе. Тек десет година касније, пошто су уређивачки одбор Зборника и организациони одбор скупа „Културно историјска баштина југа Србије“ одлучили да се обради тема „Улога и значај локалних часописа историје, археологије, историје уметности и етнологије“, имајући свакако пре свега у виду улогу и значај „Лесковачког зборника“ у поводу његове шездесетогодишњице, појавило се девет радова у којима се анализира садржај Зборника с обзиром на одређене теме и временске периоде. Поред два поменута пригодна рада о историји Зборника из пера Х. Ракића и В. Трајковића, у питању су ретроспективни прегледи и анализе у којима се даје слика доприноса „Лесковачког зборника“ у одређеним научним дисциплинама и представља присуство античких, касноантичких и средњовековних тема, историје уметности, архитектуре и визуелне културе, Дубровчана, српско-турских ратова, друштвене историје и историје просвете и школства у „Лесковачком зборнику“ током свих шест деценија излажења или у одређеном краћем периоду. Ово је свакако био добар потез уређивачког одбора, захваљујући којем је бачено извесно светло на пређени пут часописа од 60 година и дат користан преглед обрађених тема и коришћених метода, а и дата је могућност за сагледавање будућег обликовања садржаја Зборника, обраду нових тема и примену нових метода и приступа.

Закључак

Иако је током 60 година излажења „Лесковачког зборника“ у овом гласилу преовладавала политичка и војна историја, може се закључити да је овај локални часопис дао значајан допринос истраживању периодике, како лесковачке, тако и периодике на југу Србије и у Србији уопште. Пред стручну и научну јавност и будуће истраживаче изнет је значајан корпус грађе и сазнања о периодичним публикацијама које су излазиле на простору јужне Србије или оним националним периодичним публикацијама које су се бавиле појединим проблемима и темама југа Србије. У 96 радова анализиран је садржај разних листова или часописа, од дневних информативних новина, преко друштвено политичких и привредних магазина до научних часописа, у широком временском опсегу од краја 19. до првих деценија 21. века. Посебна пажња је посвећена прегледу и анализи садржаја самог „Лесковачког зборника“, који је са богатом традицијом од шест деценија обезбедио значајан корпус грађе за досадашње и будуће истраживаче. У 30 радова је та грађа на различите начине представљена или анализирана, кроз библиографске прегледе, приказе или аналитичке чланке и статистичке податке. Поред тога, разне периодичне публикације, листови и часописи, укључујући и сам „Лесковачки зборник“, представљале су драгоцене историјске изворе у великом броју радова објављених на његовим странама.

Резултати овог прегледа садржаја свих 60 бројева „Лесковачког зборника“ указују на могућности и потребу даљих истраживања, нових анализа садржаја листова и часописа, пре свега оних који су излазили на простору јужне Србије, али и анализа писања „великих“ централних, националних листова и часописа о јужној Србији у различитим историјским периодима и о различитим темама (политичким, друштвеним, привредно-економским, културно-просветним, научним, итд.). Сматрамо да је у питању обиље грађе које истраживачима може понудити мноштво тема и довести до значајних резултата који се могу објавити на страницама „Лесковачког зборника“.

Библиографије представљају значајно информативно средство за истраживаче из различитих научних области. За већину истраживача значајна су полазна тачка у њиховом истраживању те тако сматрамо да је врло драгоцено припремати овакве приручнике. После драгоцене библиографије „Лесковачког зборника“ 1961-2020, коју је приредио Дејан Антић, требало би више пажње посветити изради нових библиографских публикација о периодици јужне Србије, односно изради библиографије периодике јужне Србије, или појединачних библиографија периодике Лесковца и других већих градова у јужној Србији, што детаљнијих, аналитичких, тематских, ауторских, хронолошких, итд. Ове библиографије

се могу објављивати и оквиру „Лесковачког зборника“, али и као посебне публикације. Свакако, у савременом контексту, значајно је, ако за то постоје услови, урадити и дигитализацију свих тих библиографских публикација и одговарајуће метаподатаке. Од овако припремљеног материјала може се формирати једноставнија база података, регистар или сличан алат постављен на интернет који ће бити стално доступан свим заинтересованим корисницима и наравно претражив по различитим параметрима како би се олакшао научни, библиографски и други рад. На тај начин би се дао значајан допринос чувању драгоцене културно историјске баштине југа Србије и упознавању јавности са њом. [24]

Извори и литература

Архива часописа Лесковачки зборник, https://muzejleskovac.rs/zbornik-arhiva/

Бецић Иван М., „’Мала историја’ у ’Лесковачком зборнику’“, *Лесковачки зборник*, LI, Лесковац 2011, 361-370.

Бецић Иван М., „Утицај листа „Наша реч“ на обликовање јавног мњења у Лесковцу и околини 1944-1945“, *Лесковачки зборник*, LII, Лесковац 2012, 216-237.

Бецић Иван М., „Друштвена историја у „Лесковачком зборнику“ од 2011. до 2019. године“, *Лесковачки зборник*, LX, Лесковац 2020, 171-182.

Библиографија Лесковачког зборника (1961-2020), приредио Дејан Д. Антић, Лесковац: Народни музеј „Лесковац“; Ниш : Филозофски факултет, 2021.

Бонџић Драгомир, „Аналфабетски течајеви у Лесковцу и околини 1945-1950“, *Лесковачки зборник,*LIX, Лесковац 2019, 381-394.

Бонџић Драгомир, „Историја просвете и школства у „Лесковачком зборнику““, *Лесковачки зборник*,LX, Лесковац 2020, 183-200.

Војиновић Станиша, „Библиографија штампаних књига, часописа и листова у Лесковцу од 1887-1942“, *Лесковачки зборник*, XV, Лесковац 1975, 253-274.

Вукотић Бојана, „Периодика у мрежи јавних библиотека Републике Србије“, стр. 1, https://www.nb.rs/view_file.php?file_id=1898 (преузето 19. 5. 2021).

Dimić Ljubodrag, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*, Beograd: Rad, 1988.

[24] Треба поменути да је на Дигиталној библиотеци Народне библиотеке Србије у оквиру Завичајне збирке дигитализовано неколико наслова периодике из јужне Србије (Лесковца, Ниша...), али само делимично, и без могућности претраживања. Видети: https://digitalna.nb.rs/wb/NBS/Zavicajne_zbirke.

Jokanović Vladimir, Fahrudin Kalender, Emil Popović, Miloš Stojanović. *Bibliotekarski leksikon*, Beograd: Nolit, 1984.

Костић Драгиша, „Штампарије и штампарство у Лесковцу и околини од 1887. до 1941. године“, *Лесковачки зборник*, XXXVII, Лесковац 1997, 175-192.

Мирчетић Драгољуб Ж., „Штампа у новоослобођеним крајевима у XIX веку“, *Лесковачки зборник,*XVIII, Лесковац 1978, 295-306.

Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988,* III, Beograd: Nolit, 1988.

Поповић Зарије и Костадин Коцић, „Развој школства на подручју Скупштине општине Лесковац у периоду 1944-1964. године“, *Лесковачки зборник*, IV, Лесковац 1964, 46-54.

„Редакциони одбор“, *Лесковачки зборник*, I, Лесковац 1961, 5.

Српске новине, бр. 109, 20. 5. 1887, 448.

Стаматовић Десанка, *Читалишта у Србији у 19. веку*, Београд: Народна библиотека Србије, 1984.

Стојковић Живан, „Културна панорама Лесковца првих година после ослобођења“, *Лесковачки зборник*, XLVII, Лесковац 2007, 289-302.

Трајковић Милан Ж., „„Наше стварање“ – књижевно огледало Лесковца (1953 – 1963)“, *Лесковачки зборник,*LII, Лесковац2019, 256-269.

Summary

Jelena Andonovski, Dragomir Bondžić

PAPERS ABOUT PERIODICALS PUBLISHED IN “LESKOVAČKI ZBORNIK“ DURING 1961-2020

During 60 years of publishing, in „Leskovački zbornik“ political and militrary history was dominate. Nevertheless, it can be concluded that this local journal has had an important contribution in different researches about periodicals, both periodicals published in Leskovac and that ones published in the South Serbia and the whole Serbia. In this journal, it is presented an important corpus of periodicals that had been published in the South Serbia, as well as in the whole Serbia with the topics about South Serbia. This corpus represent an important material for professional and scientific public and for some future researchers. In 96 papers from „Leskovački zbornik“ it has been analyzed content of different periodicals, from dailies informative papers, through socio-political and economic magazines to scientific journals, in the period from the end of the 19th to the first decades of the 21st century. Special focus was on the review and analysis of the content of „Leskovački zbornik“ itself, which, with a rich tradition of six decades of publishing, has provided a significant corpus of material for

various researchers. In 30 papers, this material was presented or analyzed in various ways, through bibliographic reviews, reviews or analytical articles and statistical data. In addition, it should be emphasized that numerous periodicals, newspapers and magazines, including the „Leskovački zbornik“ itself, were valuable historical sources in a large number of papers published on its pages.

ПРИЛОГ: БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА О ПЕРИОДИЦИ У „ЛЕСКОВАЧКОМ ЗБОРНИКУ“

1961-1970.

- Николај Тимченко, „„Народни покрет“ о комаду Жака Конфиноа“, *Лесковачки зборник*, VI, Лесковац 1966, 177-179.

- Драгутин М. Ђорђевић, „Скица за биографију Димитрија Н. Алексића, уредника „Црквеног гласника““, *Лесковачки зборник*, X, Лесковац 1970, 209-214.

1971-1980.

- Раде Вуковић, „„Школски покрет“ и његов уредник Димитрије Б. Димитријевић (Лесковац 1921-1922), *Лесковачки зборник*, XIV, Лесковац 1974, 219-254.

- Станиша Војиновић, „Библиографија штампаних књига, часописа и листова у Лесковцу од 1887-1942. године“, *Лесковачки зборник*, XV, Лесковац 1975, 253-274.

- Драгољуб Ж. Мирчетић, „Штампа у новоослобођеним крајевима у 19. веку“, *Лесковачки зборник*, XVIII, Лесковац 1978, 295-306.

- Станиша Војиновић, „Библиографија народних умотворина из лесковачког, власотиначког и топличког краја штампаних у листу „Кића“ од 1905-1908“, *Лесковачки зборник*, XX, Лесковац 1980, 313-326.

- Драгољуб Трајковић, „Двадесет година „Лесковачког зборника“, *Лесковачки зборник*, XX, Лесковац 1980, 343-352.

1981-1990.

- „Двадесетогодишњица „Лесковачког зборника“, *Лесковачки зборник*, XXI, Лесковац 1981, 317-352.

- Секула Јоксимовић, „Народноослободилачки рат и револуција на југу Србије у „Војноисторијском гласнику“, *Лесковачки зборник*, XXII, Лесковац 1982, 143-148.

- Драгојла Цветковић, „Партизанско правосуђе до Првог заседања АВНОЈ-а у „Лесковачком зборнику“, *Лесковачки зборник*, XXIII, Лесковац 1983, 195-201.

- Станиша Војиновић, „Јужна Србија у Часопису „Отаџбина“ (1880-1892), *Лесковачки зборник*, XXIII, Лесковац 1983, 269-276.

- Станиша Војиновић, „Библиографија народних умотровина из лесковачког, власотиначког и топличког краја штампаних у листу „Кића“ 1922-1926. године, *Лесковачки зборник*, XXIV, Лесковац 1984, 491-502.

- Никола Цветковић, „Лирски прилози у првим бројевима „Младог борца“, *Лесковачки зборник*, XXV, Лесковац 1985, 221-230.

- Раде Вуковић, „Сарадња Михаила Јовановића Мике Браде и Вукајла Кукаља у „Лесковачком гласнику“, *Лесковачки зборник*, XXV, Лесковац 1985, 403-428.

- Иван Б. Поповић, „Двадесет пет књига периодике „Лесковачки зборник“: прилог детаљнијој предметној библиографији музејских едиција уже Србије“, *Лесковачки зборник*, XXV, Лесковац 1985, 1-60 (додатак).

- Живан Стојковић, „Приказ борби у листовима и часописима 23. српске ударне дивизије, *Лесковачки зборник*, XXVI, Лесковац 1986, 71-82.

- Никола Цветковић, „Лирске народне партизанске песме у ратним листовима XXI српске ударне дивизије“, *Лесковачки зборник*, XXVI, Лесковац 1986, 245-254.

- Владимир Цветковић, „Прилози и написи у листовима војних јединица са југа Србије (XXI-XXV дивизија) о борбеном доприносу пионира“, *Лесковачки зборник*, XXVI, Лесковац 1986, 261-266.

- „Скуп посвећен 25-годишњици излажења „Лесковачког зборника“, *Лесковачки зборник*, XXVI, Лесковац 1986, 489-504.

- Тихомир Петровић, „Књижевни листови и стваралаштво лесковачких основаца“, *Лесковачки зборник*, XXVII, Лесковац 1987, 159-170.

- Станиша Војиновић, „Југоисточна Србија у књижевном часопису „Босанска вила“ (1885-1914)“, *Лесковачки зборник*, XXVII, Лесковац 1987, 171-214.

- Никола Марковић, „„Београдске новине“ о Топличком устанку“, *Лесковачки зборник*, XXVIII, Лесковац 1988, 171-174.

- Живојин Трифуновић, „Дечје новине „Ђачки напредак“ у Лесковцу (1905-1915)“, *Лесковачки зборник*, XXVIII, Лесковац 1988, 271-276.

- Живан Стојковић, „Трајко у „Недељним новинама““, *Лесковачки зборник*, XXIX, Лесковац 1989, 171-172.

- Раде Вуковић, „Још о сарадњи Михаила М. Јовановића Мике Браде у „Лесковачком гласнику““, *Лесковачки зборник*, XXIX, Лесковац 1989, 333-342.

1991-2000.

- Милан Весовић, „Штампа леве оријентације у Србији 1929-1941, *Лесковачки зборник*, XXXII, Лесковац 1992, 5-12.

- Милан Матић, „Штампа у Србији 1941-1944“, *Лесковачки зборник*, XXXII, Лесковац 1992, 17-22.

- Венцеслав Глишић, „„Глас“ као извор за историју ослободилачке борбе у југоисточној Србији, *Лесковачки зборник*, XXXII, Лесковац 1992, 23-26.

- Мирољуб Васић, „„Млади борац“ орган УСАОЈ-а односно УСАОС-а (1944-1945), *Лесковачки зборник*, XXXII, Лесковац 1992, 27-30.

- Никола Живковић, „Вести о привредним проблемима Лесковца и околине у „Новом времену“ 1941. године“, *Лесковачки зборник*, XXXII, Лесковац 1992, 31-34.

- Милица Бодрожић, „Квислиншко „Ново време“ из 1941. о збрињавању избеглица на југу Србије, *Лесковачки зборник*, XXXII, Лесковац 1992, 35-42.

- Милан М. Миладиновић, „Од апологетике до нихилизма у писању о Народноослободилачком рату на југу Србије 1941-1945. године“, *Лесковачки зборник*, XXXII, Лесковац 1992, 43-51.

- Хранислав Ракић, „„Политика експрес“ и „Вечерње новости“ у 1990. о НОР-у на југу Србије“, *Лесковачки зборник*, XXXII, Лесковац 1992, 53-64.

- Живан Стојковић, „Социолошко-историјски осврт на писање „Наше речи“ у 1989. и 1990. години о НОР-у, *Лесковачки зборник*, XXXII, Лесковац 1992, 65-68.

- Драгољуб Мирчетић, „Војно-историјски аспект нишке штампе о Народноослободилачком рату („Народни лист“, „Народне новине“, 1944-1990. год.)“, *Лесковачки зборник*, XXXII, Лесковац 1992, 69-76.

- Живан Стојковић, „„Лесковачки зборник“, XXXI, Лесковац 1991“, *Лесковачки зборник*, XXXII, Лесковац 1992, 229-231.

- „Округли сто „Штампа о НОР-у 1941-1991““, *Лесковачки зборник*, XXXII, Лесковац 1992, 237.

- Живан Стојковић, „ „Недељне новине“ о културној баштини Лесковца“, *Лесковачки зборник*, XXXIII, Лесковац 1993, 189-192.

- Хранислав Ракић, „Забрана појединих бројева „Лесковачког гласника“ и једног плаката у 1938. години“, *Лесковачки зборник*, XXXIII, Лесковац 1993, 193-196.

- Соња Божановић, „О злочинима окупатора у јужној Србији за време Другог светског рата кроз послератну штампу 1944-1987“, *Лесковачки зборник*, XXXIII, Лесковац 1993, 269-276.

- Станиша Војиновић, „Јужна Србија у часопису „Караџић“ (1899-1901, 1903) Тихомира Ђорђевића“, *Лесковачки зборник*, XXXIII, Лесковац 1993, 307-334.

- Милан Матић, „Лесковачки зборник, XXXII, Лесковац 1992“, *Лесковачки зборник*, XXXIII, Лесковац 1993, 355-359.

- Милан Матић, „„Српски народ“ и „Гласник Српске државне страже“ о квислиншким војним јединицама у Србији, *Лесковачки зборник*, XXXIV, Лесковац 1994, 35-40.

- Никола Цветковић, „Видови косовске патриотске традиције у ратним документима, народном стваралаштву и листовима војних формација лесковачког и топличког краја 1941-1944, *Лесковачки зборник*, XXXIV, Лесковац 1994, 45-52.

- Милан М. Миладиновић, „Недићевско-љотићевска пропаганда против антифашистичког и ослободилачког покрета на југу Србије 1941-1944, *Лесковачки зборник*, XXXIV, Лесковац 1994, 71-81.

- Мирољуб Васић, „Лесковачки зборник, XXXIII, Лесковац 1993, *Лесковачки зборник*, XXXIV, Лесковац 1994, 205-206.

- Хранислав Ракић, „Лист „Власина“ као извор бољег упознавања друштвено политичког и културног живота Власотинца (1938-1940), *Лесковачки зборник*, XXXV, Лесковац 1995, 113-118.

- Драгојла Цветковић, „Бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године на страницама локалне штампе („Наша реч“)“, *Лесковачки зборник*, XXXV, Лесковац 1995, 227-234.

- Јулијана Пешић, „Лесковачки зборник XXVI-XXXV 1986-1995 – прилог биографији“, *Лесковачки зборник*, XXXV, Лесковац 1995, 383-411.

- Милан Миладиновић, „Минуло време згуснуто у историју, *Лесковачки зборник*, XXXIV, Лесковац 1994, *Лесковачки зборник*, XXXV, Лесковац 1995, 412-417.

- Хранислав Ракић, „Лист „Власина“ о омладини, *Лесковачки зборник*, XXXVI, Лесковац 1996, 113-118.

- Мирољуб Васић, „Лесковачки зборник, XXXV, Лесковац 1995“, *Лесковачки зборник*, XXXVI, Лесковац 1996, 288-290.

- Милан Весовић, „Илегална штампа КПЈ о Совјетском Савезу“, *Лесковачки зборник*, XXXVI, Лесковац 1996, 375-384.

- Милан В. Матић, „Окупаторска и квислиншка штампа у Србији 1941-1944“, *Лесковачки зборник*, XXXVI, Лесковац 1996, 399-430.

- Драгиша Костић, „Штампарије и штампарство у Лесковцу и околини од 1887. до 1941. године“, *Лесковачки зборник*, XXXVII, Лесковац 1997, 175-192.

- Предраг Марковић, „Нова серија „Лесковачког зборника““, *Лесковачки зборник*, XXXVII, Лесковац 1997, 339-340.

- Јован Ћирић, „„Лесковачки зборник“, XXXVII, Лесковац 1997, *Лесковачки зборник*, XXXVIII, Лесковац 1998, 425-426.

- Милица Бодрожић, „„Лесковачки зборник“, XXXVIII, Лесковац 1998, *Лесковачки зборник*, XXXIX, Лесковац 1999, 471-474,

- Владимир Стојанчевић, „После 40 година („Лесковачки зборник“)“, *Лесковачки зборник*, XL, Лесковац 2000, 5-12.

- Хранислав Ракић, „„Наша реч“ о раду Савеза бораца (библиографски преглед 1947-1997)“, *Лесковачки зборник*, XL, Лесковац 2000, 369-390.

2001-2010.

- Ивана Кулић, „Народно стваралаштво у „Лесковачком зборнику““, *Лесковачки зборник*, XLII, Лесковац 2002, 147-200.

- Живојин Тасић, „Примерак „Црквеног гласника“ из 1887. године“, *Лесковачки зборник*, XLIV, Лесковац 2004,65-74.

- Драган Тасић, „Култура и друштвене теме у „Лесковачком гласнику“ 1933. године“, *Лесковачки зборник*, XLIV, Лесковац 2004, 111-142.

- Ирина Нешић, „Библиографија радова објављених у „Лесковачком зборнику“ од 1996. до 2003. године“, *Лесковачки зборник*, XLIV, Лесковац 2004, 389-444.

- Живан Стојковић, „Добрица Ћосић у ратном издању листа „Млади борац““, *Лесковачки зборник*, XLV, Лесковац 2005, 155-162.

- Драган Тасић, „Народна библиотека „Радоје Домановић“ у годиштима „Наше речи“ 1944-1980“, *Лесковачки зборник*, XLV, Лесковац 2005, 401-424.

- Живан Стојковић, „Прилози Николе Цветковића о ратним листовима у партизанским јединицама“, *Лесковачки зборник*, XLVIII, Лесковац 2008, 217-222.

- Татјана Јанков, „Библиографија прилога објављених у часопису „Освит““, *Лесковачки зборник*, XLVIII, Лесковац 2008, 359-438.

- Мирољуб Васић, „Хранислав А. Ракић, покретач „Лесковачког зборника““, *Лесковачки зборник*, L, Лесковац 2010, 9-14.

- Ангелина Грујић, Бранкица Ресан, „Библиографија радова са научних конференција „Културноисторијска баштина југа Србије“ објављених у „Лесковачком зборнику“ од 1987. до 2009“, *Лесковачки зборник*, L, Лесковац 2010, 429-454.

2011-2020.

- Иван М. Бецић, „„Мала историја“ у „Лесковачком зборнику“, *Лесковачки зборник*, LI, Лесковац 2011, 361-370.

- Иван М. Бецић, „Утицај листа „Наша реч“ на обликовање јавног мњења у Лесковцу и околини 1944-1945“, *Лесковачки зборник*, LII, Лесковац 2012, 221-242.

- Слађана Здравковић, „Популарисање идеје о балканској федерацији у листу „Наша реч““ *Лесковачки зборник*, LII, Лесковац 2012, 243-260.

- Милан Ж. Трајковић, „„Наше стварање“ – књижевно огледало Лесковца (1953-1963), *Лесковачки зборник*, LII, Лесковац 2012, 261-274.

- Славиша И. Бишевац, Милош М. Дамјановић, „„Илустрована ратна кроника“ о страдању Књажевца у Другом балканском рату“, *Лесковачки зборник*, LIV, Лесковац 2014, 137-154.

- Ангелина Грујић, Бранкица Ресан, „Библиографија радова објављених у „Лесковачком зборнику“ од 2004. до 2013“, *Лесковачки зборник*, LIV, Лесковац 2014, 465-500.

- Дејан Вељковић, „Општински лист „Новине црнотравске““, *Лесковачки зборник*, LV, Лесковац 2015, 361-370.

- Дејан Вељковић, „ „Пословни гласник“ регионалне Привредне коморе у Лесковцу, *Лесковачки зборник*, LVI, Лесковац 2016, 303-308.

- Татјана Јанков, „„Лесковчанин“ – лист научни и књижевни (1996-2001): библиографија прилога“, *Лесковачки зборник*, LVII, Лесковац 2017, 385-436.

- Татјана Јанков, Мирослав Јовановић, „Библиографија листа „Благовесник југа Србије“ 2012-2016“, *Лесковачки зборник*, LVIII, Лесковац 2018, 381-396.

- Хранислав Ракић, „Гимназијски часопис „Ми““, *Лесковачки зборник*, LIX, Лесковац 2019, 455-464.

- Хранислав Ракић, „Оснивање „Лесковачког зборника““, *Лесковачки зборник*, LX, Лесковац 2020, 7-14.

- Верољуб Трајковић, „Шездесет година „Лесковачког зборника“, *Лесковачки зборник*, LX, Лесковац 2020, 15-52.

- Ирена Љубомировић, Ненад Радуловић, „Античке теме у издањима „Лесковачког зборника“ 2009-2019. године“, *Лесковачки зборник*, LX, Лесковац 2020, 69-86.

- Вујадин Иванишевић, Иван Бугарски, „Касноантичке и средњовековне теме у „Лесковачком зборнику““, *Лесковачки зборник*, LX, Лесковац 2020, 87-112.

- Јулијана Марковић, „Историја уметности, архитектура и визуелна култура у „Лесковачком зборнику“, *Лесковачки зборник*, LX, Лесковац 2020, 135-150.

- Марија Митић, „Дубровчани у „Лесковачком зборнику“ – рецепција“, *Лесковачки зборник*, LX, Лесковац 2020, 151-158.

- Милан Виденовић, Мирослав Пешић, „Српско-турски ратови у „Лесковачком зборнику““, *Лесковачки зборник*, LX, Лесковац 2020, 159-170.

- Иван М. Бецић, „Друштвена историја у „Лесковачком зборнку“ од 2011. до 2019. године“, *Лесковачки зборник*, LX, Лесковац 2020, 171-182.

- Драгомир Бонџић, „Историја просвете и школства у „Лесковачком зборнику“, *Лесковачки зборник*, LX, Лесковац 2020, 183-200.

- Момчило Павловић, Немања Митровић, „„Српски југ“ – магазин за науку и уметности југа Србије 1994-2000“, *Лесковачки зборник*, LX, Лесковац 2020, 201-216.

- Татјана Јанков, „Прилог библиографији књижне и некњижне грађе штампане у штампарији Жике Д. Обреновића у Лесковцу од 1895. до 1936“, *Лесковачки зборник*, LX, Лесковац 2020, 217-252.

- Невен Обрадовић, Татјана Вулић, „Основне функције политичког комуницирања у нишком недељном информативном листу „Народна реч““, *Лесковачки зборник*, LX, Лесковац 2020, 253-268.

- Мирјана Савић, Немања Трифуновић, „Часопис „Наша прошлост“ у научној и културолошкој панорами Србије“, *Лесковачки зборник*, LX, Лесковац 2020, 269-286.

- Марина Влаисављевић, Иван Матић, „Бој на Чегру и Ћеле кула у „Зборнику Народног музеја у Нишу“, *Лесковачки зборник*, LX, Лесковац 2020, 287-294.

- Ђорђе Ђекић, „„Зборник Завичајног музеја у Руми“ – допринос локалној историји“, *Лесковачки зборник*, LX, Лесковац 2020, 295-306.

ПРИКАЗ

О ПРЕДЕОНИМ ЦЕЛИНАМА У ШИРЕМ ЗАЛЕЂУ ЛЕСКОВЦА

Едиција *Корени. Српске земље. Насеља, порекло становништва, обичаји,* **Службени гласник – САНУ, приредио Борисав Челиковић: књиге 27, 36, 37, 40. и 41.**

Едиција *Корени. Српске земље. Насеља, порекло становништва, обичаји* (саиздаваштво Службеног гласника и Српске академије наука и уметности) зачета је 2010. године с првобитном идејом да се поново објаве студије о насељима и пореклу становништва које су – према познатој концепцији Јована Цвијића и његових сарадника Јована Ердељановића, Тихомира Ђорђевића и Веселина Чајкановића – објављиване у *Српском етнографском зборнику*. Накнадно је одлучено да ове студије буду допуњене студијама и прилозима о начину живота и обичајима јер се на тај начин на једном месту добија заокружена слика датог предела. Ипак, студије у едицији *Корени* нису објављиване оним редоследом којим су се сукцесивно појављивале на страницама *Српског етнографског зборника* већ су груписане тако да свака књига представља једну целину или се књиге пак надовезују једна на другу пошто њихове материје имају доста сродног или заједничког. Како студијама објављеним у *Српском етнографском зборнику* нису обрађене све предеоне целине у Србији и у другим српским земљама, едиција *Корени* има интенцију да се приближи том циљу, па доноси и монографије, чланке и прилоге из других публикација, с пратећим картама, фотографијама и скицама. За сваки рад дати су библиографски подаци о његовом првобитном објављивању.

Планирано је да цела едиција има укупно око 80 књига, тако да је до краја 2020. године објављено нешто више од половине тог броја. Избор радова у свим књигама праћен је опсежним предговором или поговором приређивача целе едиције историчара Борисава Челиковића, који је изложио детаљан преглед истраживања сваке од предеоних целина обухваћених конкретном књигом, уз подробне животне и радне биографије аутора радова обједињених у књизи.

После објављивања првих 29 књига, едиција је представљена 2017. године у Српској академији наука и уметности (видети: „Едиција Корени:

српске земље, насеља, порекло становништва и обичаји [фототипско издање радова Јована Цвијића и његових следбеника]“, *Трибина Библиотеке САНУ*, бр. 6, Београд, 2018, 25–42). Такође је приказана и у периодици (видети: Стеван Станковић, „Корени за незаборав. Подухват Службеног гласника и Српске академије наука и уметности“, *Глобус. Часопис за методолошка и дидактичка питања географије,* бр. 41, Београд, 2016, стр. 1–42; Горан Бабић, „Приказ едиције *Корени*“, *Гласник Удружења конзерватора Србије*, бр. 42, Београд, 2018, стр. 251–254; Милош Луковић, „Едиција *Корени. Српске земље. Насеља, порекло становништва, обичаји*“, *Гласник Етнографског института САНУ*, бр. 67/3, Београд, 2019, стр. 713–720).

У оквиру едиције *Корени* објављено је у периоду од 2016. до 2019. године пет књига које су посвећене предеоним целинама у ширем залеђу Лесковца, и то:

– књига 27: *Власина и Крајиште* (2016);
– књига 36: *Топлица и Добрич* (2018);
– књига 37: *Пољаница и Клисура, Грделица, Доња Власина* (2018);
– књига 40: *Јабланица и Пуста Река* (2019);
– књига 41: *Дубочица* (2019).

Ове предеоне целине у сливу Јужне Мораве имају одређене заједничке карактеристике, а припадају областима јужне и југоисточне Србије које су ослобођене од турске власти 1878. године. Стога књиге из едиције *Корени* посвећене тим предеоним целинама ваља приказати заједно, чиме се пружа целовитији увид у историјат насеља, порекло становништва и обичаје на ширем подручју око Лесковца, које представља његово природно антропогеографско залеђе.

Истраживања предеоних целина на крајњем југу и југоистоку Краљевине Србије започео је још пре балканских ратова Риста Т. Николић (1877–1917, рођен у Врању), талентовани географ и антропогеограф, кога је Јован Цвијић сматрао (заједно с Јованом Ердељановићем) својом узданицом у реализацији прокламованог програма антропогеографских истраживања. Р. Николић и Ј. Ердељановић истакли су се још као студенти објављивањем заједничког рада (1899) о трговачким центрима и путевима у српским земљама у средњем веку и у турско доба. Р. Николић је убрзо објавио своје студије и Врањској Пчињи (1903) и Пољаници и Клисури (1905), да би се уочи балканских ратова појавила и његова опсежна студија о Крајишту и Власини (1912). Плодан рад овога веома вредног истраживача прекинула је његова смрт на бојишту (1917) у области Меглен (Егејска Македонија), о којој је ипак оставио вредне антропогеографске записе (постхумно их објавио Цвијић 1923. године).

Истраживањима предеоних целина на крајњем југоистоку Краљевине Србије, али и у суседним пределима које су још били под турском влашћу, бавиће се још један плодан аутор родом из Врања: Јован Хаџи-Васиљевић (1866–1948), историчар, етнограф и књижевник. Под утицајем Стојана Новаквића, усавршавао се у Бечу, где је и докторирао (1897) на тему о држави Драгаша и Константина Дејановића (дисертација је објављена у Београду 1902. године). Као представник Министарства иностраних послова Краљевине Србије службовао је и у Битољу и Скопљу, тада још у саставу Османског царства, па у том раном периоду његовог стваралаштва настаје низ радова о поједеним пределима на територији данашње Србије и Северне Македоније, од којих неке потписује псеудонимом *Овчепољац*. Био је дугогодишњи секретар (1906–1938) Друштва „Свети Сава“ у Београду, али и у том периоду објављује низ радова, између осталог и крађу студију о Цариброду и Босилеграду (1924).

После радова ова два истакнута истраживача, у међуратном периоду није било опсежнијих антропогеографских истражовања предеоних целина на крајњем југу и југоистоку данашње територије Србије. Међутим, у периоду после Другог светског рата афирмисало се више истраживача ових предела (различитог профила), о чему сведочи и избор радова обухваћених књигама које овде приказујемо.

* * *

Књига *Власина и Крајиште* (укупно 1.298 страна) обухвата радове:

– Борисав Челиковић: „Предговор: Истраживања Власине и Крајишта“ (стр. 7–46);

– Риста Т. Николић: „Крајиште и Власина. Антропогеографска проучавања“ (стр. 47–493), првобитно објављено у: *Насеља српских земаља*, књ. VI II, *Српски етнографски зборник*, књ. XVI II, Београд, 1912, стр. 1–380, 637–679. + 32 табле, 4 прилога и 2 карте;

– Тихомир Р. Ђорђевић: „У Трну. Путописна белешка“ (стр. 495–507), првобитно објављено у: *Дело*, књ. 15, Београд, 1897, стр. 272-283;

– Јован Ердељановић: „С избора у власинском крају. Утисци и посматрања“ (стр. 509–535), првобитно објављено у: *Дело*, књ. 47, Београд, 1908, стр. 231-255;

– Јован М. Поповић: „Црна Трава“ (стр. 537–548), првобитно објављено у: Штампарија Савића и компаније, Београд, 1914;

– Јован Хаџи-Васиљевић: „Цариброд и Босилеград“ (стр. 549–564), првобитно објављено у: *Браство*, књ. XVIII, Београд, 1924, стр. 32-46;

– Йорданъ Захариевъ: „Кюстендилско крайще“ (стр. 565–1.298), првобитно објављено у: *Сборник за народни умотворения и народописъ*,

књ. XXXII, София, 1918, стр. I–XV, 1–653. + 59 табли са фотографијама, 4 табле у колору и једна карта.

У предговору књиге Б. Челиковић је констатовао да су предели Крајишта и Власине антропогеографски истражени током првих деценија XX века: са српске стране истраживао их је Риста Т. Николић, а са бугарске стране Јордан Захаријев (Йордан Захаревъ, 1877–1965, рођен у Босилеграду), географ, етнограф, фолклориста и историчар. Николић је обрадио 97 данашњих насеља, од којих се 66 данас налази у Србији, а 31 у Бугарској, док је Захаријев обрадио 57 насеља: 34 данас у Србији, а 23 у Бугарској. Тако су 20 насеља са овог подручја обрадила оба аутора, што даје могућност за упоредну анализу изложених података и налаза, као и два различита национална приступа истом простору. Челиковић је нагласио да се предео Крајиште дели на четири уже целине: Врањско, Ћустендилско, Трнско (Знепољско) и Радомирско крајиште. Врањско крајиште је ушло у састав Србије после Берлинског конгреса (1878), а део Ћустендилског (Босилеградски срез) после Првог светског рата (1920), док су део Ћустендилског крајишта и цело Трнско и Радомирско крајиште остали у Бугарској. Опсежна студија Р. Николића објављена је у оквиру едиције *Насеља српских земаља*, односно на страницама *Српског етнографског зборника*. Такође опсежна, антропогеографска студија Ј. Захаријева о Ћустендилском крајишту објављена је у зборнику Бугарске академије наука за народне умотворине и етнографију (1918), у време док се читаво Ћустендилско крајиште налазило у саставу Бугарске.

Путописна белешка Тихомира Ђорђевића о кратком боравку у Трну, на бугарској страни (1897), настала је у раној фази његовог стваралаштва, када је, као ревизор основних школа, обилазио Пиротски округ. Т. Ђорђевић (1868–1944, рођен у Књажевцу) касније ће се афирмисати као етнолог, историчар, универзитетски професор и академик. Јован Ердељановић (1874–1944, рођен је у Панчеву, одрастао у Смедереву и Београду), ученик и следбеник Јована Цвијића, етнолог и антрополог, универзитетски наставник и академик, такође је у раној фази свог стваралаштва дао у мањем раду антропогеографски и етнографски приказ села и становника власинског планинског села Горње Гаре, где је (1908) боравио у својству председника бирачког одбора на изборима у том селу. Аутор краће студије о Црној Трави је свештеник Јован М. Поповић (1881–1930, рођен у Црној Трави), који је потицао из угледне српске свештеничке породици и као такав је, по бугарској окупацији југоисточне Србије 1915. године, доспео у бугарско ропство (податке о Јовану М. Поповићу пружио је приређивачу Б. Челиковићу Бранко Димић из Власотинца, истакнути истраживач власинског краја). Краћу студију о Цариброду и Босилеграду написао је Јован Хаџи-Васиљевић презентујући српске погледе на ове крајеве који су

1878. године припали Бугарској, а после Првог светског рата (1920) били прикључени новонасталој југословенској држави.

* * *

Књига *Топлица и Добрич* (укупно 675 страна) обухвата радове:

– Тихомир Р. Ђорђевић, „Поред Топлице. Путописне белешке“ (стр. 7–97), првобитно објављено у: *Браство*, књ. VII, Београд, 1896, стр. 14–103;

– Радослав Љ. Павловић, „Сеобе Срба и Арбанаса у ратовима 1876. и 1877–1878. године“ (стр. 99–152), првобитно објављено у: *Гласник Етнографског института САН*, књ. IV–VI, Београд, 1957, стр. 53–104;

– Радослав Љ. Павловић, „Жалица, Сеоце, Штава, Мрче, Луково и Требиње“ (стр. 153–160), из заоставштине (рукописа) Р. Љ. Павловића, Архив САНУ, Београд, Е-476, првобитно објављено у: *Копаоник – антропогеографска испитивања*, приредио С. Симоновић, Брус, 2012, стр. 266–274;

– Видосава Николић-Стојанчевић, „Топлица. Етнички процеси и традиционална култура“ (стр. 161–357), првобитно објављено као посебно издање Етнографског института САНУ, књ. 28, Београд, 1985 (преузете стр. 1–199, са две карте у прилогу);

– Вујадин Рудић, „Становништво Топлице“ (стр. 359–443), првобитно објављено као посебно издање Етнографског института САНУ, књ. 17, Београд, 1978 (преузете стр. 1–81, 191–193, са две карте у прилогу);

– Вујадин Рудић, „Становништво Прокупља“ (стр. 445–474), првобитно објављено као посебно издање Етнографског института САНУ, књ. 37, Београд 1992. (преузете стр. 1–8, 27–46, 109–110);

– Мита Костић, „Исељавање Црногораца у Србију 1889. године“ (стр. 475–490), првобитно објављено у: *Гласник Етнографског института САН*, књ. II–III, Београд, 1957, стр. 99–113;

– Илија Радуловић, „Црногорци у Топлици“ (стр. 491–502), првобитно објављено у: *Гласник цетињских музеја*, књ. I, Цетиње, 1968, стр. 133–143;

– Миленко А. Марковић, „Војвођани у Добричу“ (стр. 503–523), првобитно објављено у: *Зборник Матице српске*, серија друштвене науке, бр. 8. Нови Сад, 1954, стр. 67–86;

– Даринка Зечевић, „Александрово – □банаћанско село□ у Добричу“ (стр. 525–551), првобитно објављено у: *Гласник Етнографског института САН*, књ.IV–VI, Београд, 1957, стр. 203–223, са два плана и осам фотографија у прилогу;

– Даринка Зечевић, *Блаце. Антропогеографска испитивања* (стр. 553–576), првобитно објављено у: *Гласник Етнографског института САН*, књ. I/1–2, Београд, 1957, стр. 91–104, са три скице и 16 фотографија;

– Косовка Ристић, „Проблеми становништва горњег тока Бањске реке“ (стр. 577–592), првобитно објављено у: *Zbornik radova*, sv. XVIII, Geografski zavod, Prirodno-matematički fakultet, Beograd, 1971, стр. 201–214;

– Вујадин Рудић, „Демографске карактеристике становништва Велике Плане код Прокупља“ (стр. 593–596), првобитно објављено у: *Зборник радова*, св. XXIX–XXX, Географски завод, Природно-математички факултет, Београд, 1983 (преузете стр. 109–110);

– Вујадин Рудић, „Становништва Барбатовца“ (стр. 597–601), првобитно објављено у: *Зборник радова*, св. XXVI, Географски завод, Природно-математички факултет, Београд, 1979 (преузете стр. 59–61);

– Вујадин Рудић, „Демографске карактеристике становништва Раче“ (стр. 603–608), првобитно објављено у: *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. 11, Београд, 1981, стр. 101–104;

– Борисав Челиковић, „ Поговор: Топлица и Добрич“ (стр. 609–675).

Услед ратних миграција (пре свега Арбанаса), Топлица је после ослобођења од турске власти 1878. године представљала веома депопулизовано подручје, а то у мањој мери важи и за подручје Добрича. Наредних деценија, све до избијања балканских ратова 1912. године, подручје Топлице, с малобројним насељима српских староседелаца, мења свој демографски лик насељавањем српског становништва с разних страна: из околних или удаљених крајева Кнежевине, из области које су остале под турском или аустругарском влашћу, из Црне Горе и других крајева. Био је то веома слојевит процес, који у мањој или већој мери осветљавају студије објављене у овој књизи.

Путописне белешке Тихомира Ђорђевића настале су у раној фази његовог стваралаштва, када је, као ревизор основних школа, пропутовао 1895. године Топличким округом, и то Добричем и Топлицом (ипак није доспео на подручје Косанице, која се сматра саставном делом Топлице). Док се преостали радови у овој књизи баве углавном насељавањем и структуром становништва Топлице и околних крајева после ослобођења од турске власти 1878. године, прва студија Радослава Павловића (1897–1983) подробно расправља о сеобама Срба и Арбанаса током ратова 1876. и 1877–1878. године. Други Павловићев рад, знатно мањи, посвећен је антропогеографским испитивањима топличких поткопаоничких села: Жалица, Сеоце, Штава, Мрче, Луково и Требиње. У оквиру програма антропогеографских и етнолошких истраживања Етнографског института САНУ (1957–1977) посебно је обрађена Топлица. Тако су настале опсежне монографије Вујадина Рудића (1937), географа и универзитетског наставника, а потом Видосаве Николић-Стојанчевић (1924–1998), етнолога и научног саветника Етнографског института САНУ, у којима су идентификоване различите миграционе струје у насељавању целог подручја Топлице, уз

анализу политичких и законодавних чинилаца који су омогућили оваква миграциона кретања. В. Рудић је такође обрадио насеље Барбатовац у околини Блаца и град Прокупље, као и демографске карактеристике села Велика Плана код Прокупља и села Рача у Косаници. Мањи рад Косовке Ристић (1929), географа и универзитетског наставника, разјашњава порекло становништва горњег тока Бањске реке, десне притоке Топлице. Посебно су обрађена села: Трмка, Дабиновац, Вукојевац и Тачевац. У свом раду о антропогеографским испитивањима Блаца Даринка Зечевић (1911–1970) више пажње је посветила положају, развитку, урбаним и привредним карактеристикама самог насеља, а укратко је приказала порекло становништва Блаца, где је по ослобођењу од турске власти била доминантна копаоничка миграциона струја. Радови Мите Костића (1886–1980) и Илије Радуловића посебно се баве досељавањем из Црне Горе на подручје Топлице. За осветљавање највећег миграциониог таласа из Црне Горе 1889. године историчар М. Костић користио је документе из државних архива на Цетињу и у Београду, уз документе из Државног архива у Бечу. Географ и средњошколски наставник Илија Радуловић на терену је истраживао распоред, порекло и локална миграциона кретања црногорских насељеника у Топлици. Досељеницима из војвођанских крајева на подручје Добрича такође су посвећена два рада. Миленко А. Марковић обрадио је два села: Александрово и Божурну, користећи у знатној мери и архивске податке и објављене изворе. Даринка Зечевић је изложила резултате антропогеографских испитивања Александрова, која су тимским радом вршена у оквиру делатности Етнографског института САН 1949. и 1951. године

* * *

Књига *Пољаница и Клисура, Грделица, Доња Власина* (укупно 758 страна) обухвата радове:

– Риста Т. Николић, „Пољаница и Клисура. Антропогеографска проучавања“ (стр. 7–260), првобитно објављено у: *Насеља српских земаља. Расправе и грађа*, књ. 3, *Српски етнографски зборник*, књ. VI, Београд, 1905, стр. 1–244;

– Момчило Златановић, „О Пољаници“ (стр. 261–276), првобитно објављено у: *Врањски гласник*, књ. XII, Врање, 1990, стр. 85–98;

– Јован Ф. Трифуноски, „Грделичка клисура. Антропогеографска расправа“ (стр. 277–453), првобитно објавио Народни музеј, Лесковац, 1964, стр. 1–182 (са картом у прилогу);

– Јован Ф. Трифуноски, „Грделица“ (стр. 455–488), првобитно објављено у: *Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопје*, Природно-математички одел, кн. 10, Скопје, 1957, стр. 225–256;

– Јован Ф. Трифуноски, „Предејане (прилог проучавању варошица у Србији)“ (стр. 489–513), првобитно објављено у: *Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопје*, Природно-математички одел, кн. 9, Скопје, 1956, стр. 197–218;

– Јован Ф. Трифуноски, „Народни живот и обичаји у селима Грделичке клисуре“ (стр. 515–579), првобитно објављено у: *Лесковачки зборник*, XVII, Лесковац, 1977, стр. 139–172;

– Јован Ф. Трифуноски, „Села и становништво у доњем сливу Власине – Други (посебни) део“ (стр. 581–637), првобитно објављено у: *Лесковачки зборник*, књ. XIV – додатак, Лесковац, 1974, стр. 1–32;

– Тихомир Р. Ђорђевић, „Белешка о Власотинцу“ (стр. 639–651), првобитно објављено у: *Дело*, књ. 14, Београд, 1897, стр. 136–147;

– Михаило М. Костић, „Власотинце (антропогеографска проучавања)“ (стр. 653–665), првобитно објављено у: *Гласник Српског географског друштва, св*. XXXIII, бр. 2, Београд, 1953, стр. 119–129;

– Драгутин М. Ђорђевић, „Власотинце. Прилози за изучавање историје лесковачке области“ (стр. (стр. 667–704), првобитно објављено у: *Лесковачки зборник*, књ. XII, Лесковац, 1972, стр. 167–185;

– Борисав Челиковић: „Поговор: Истраживања Пољанице, Клисуре, Грделичке клисуре и Доње Власине“ (стр. 705–758).

Б. Челиковић је у поговору истакао да су Пољаница, Клисура, Грделичка клисура и Доња Власина предеоне целине које оивичавају са југозападне, јужне и источне стране простор Лесковачког Поморавља. Док се Пољаница, у горњем току реке Ветернице, наслања на предео Врањског Поморавља и административно припада Врању, Клисура, која захвата средњи (клисурасти) део тока Ветернице, припада Лесковцу и његовој утицајној сфери. Предео Грделичке клисуре раздваја Лесковачко Поморавље од Врањског Поморавља, а планински венац Острозуба раздваја је од Доње Власине, која је тесно повезана са Лесковачким Поморављем. На овом издиференцираном простору налази се укупно 120 насељених места, од чега граду Лесковцу припада 37, граду Врању припада 21, општини Владичин Хан припада 20, општини Власотинце припада 35, општини Сурдулица припадају четири, а општини Црна Трава припадају три насеља.

На почетку књиге налази се опсежна антропогеографска студија Ристе Т. Николића о Пољаници и Клисури из 1905. године. Следи краћа студија о Пољаници из пера Момчила Златановића (1934) из Врања, истакнутог истраживача јужне Србије (лексикограф, сакупљач народних умотворина, **књижевник и универзитетски наставник).** Пет студија у књизи (о Грделичкој клисури; о варошицама Грделица и Предејане; о народном животу и обичајима у селима Грделичке клисуре; о селима и становништву у доњем сливу реке Власине) дело су Јована Ф. Трифуноског (1914–1997,

рођен у селу Врутоку код Гостивара), истакнутог географа и универзитетског наставника из Скопља, који се у периоду после Другог светског рата истакао проучавањима већег броја предеоних целина на данашњој територији Србије и (Северне) Македоније и тиме фактички постао настављач Цвијићеве антропогеографске школе. Бројне радове је објављивао како у Републици (Северној) Македонији тако и у Републици Србији, а често се оглашавао и на страницама Лесковачког зборника.

„Белешка о Власотинцу“ Тихомира Ђорђевића настала је у истој прилици као и „Путописна белешка“ о његовом кратком боравку у Трну – када је (1897) као ревизор основних школа обилазио Пиротски округ, коме је тада припадао и Власотиначки срез. Зато су ове две „белешке“ објављене сукцесивно у часопису *Дело* (1897). Т. Ђорђевић је Власотинце приказао у кратким цртама, наглашавајући његов „стари облик, који и за време Турака имађаше“, али је исцрпно изнео забележене податке о народним бунама поносних и ратоборних Власотинчана (1809, 1839, 1841, 1860, 1877). Михаило М. Костић (1924–1986, рођен у Нишу), доктор географских наука који је изучавао разне предеоне целине југоисточне Србије, аутор је краће антропогеографске студије о Власотинцу. Такође, Власотинцу је посветио студију Драгутин М. Ђорђевић (1907–1999, рођен у Лесковцу), свештеник у селу Турековац код Лесковца и предани записавач народних обичаја и фолклора ширег лесковачког краја.

* * *

Књига *Јабланица и Пуста Река* (укупно 1019 страна) обухвата радове:

– Милош Д. Луковић: „Миграције из Црне Горе у јужну Србију (Топлички и Врањски округ) у раздобљу 1878–1912. године“ (стр. 7–144), првобитно објављено у: *Десети конгрес историчара Југославије. Зборник радова саопштених од 15. до 17. јануара 1998. године у Београду*, уредници Миомир Дашић и Петар Пијановић, Београд, 1998, стр. 207–221; за ово објављивање аутор је првобитни текст студије допунио и иновирао на основу ранијих истраживања, а дао је и преглед извора и литературе који су у међувремену објављени, тако да је овде објављена студија знатно обимнија од првобитног текста;

– Добросав Ж. Туровић: „Горња Јабланица кроз историју“ (стр. 145–122), првобитно објављено у: *Горња Јабланица кроз историју*, Београд, 2002 (преузете стр. 47–51, 55–60, 66–68, 86–91, 98–99, 107–125, 127–153, 158–171, 173–180);

– Милорад Васовић: „Насељавање Горње Јабланице“ (стр. 213–228), првобитно објављено у: *Лесковачки зборник*, књ. II, Лесковац, 1962, стр. 43–51;

– Милорад Васовић: „О једној шиптарској оази у Горњој Јабланици“ (стр. 229–238), првобитно објављено у: *Зборник радова*, св. V, Географски завод, Природно-математички факултет, Београд, 1958, стр. 87–94;

– Милош Д. Луковић: „Ономастика села Гајтана у Горњој Јабланици“ (стр. 239–303), првобитно објављено у: *Ономатолошки прилози*, књ. IV, Београд, 1983, стр. 389–449, са две карте у прилогу;

– Милош Д. Луковић: „Курбан на врху Петрове горе у јужној Србији“ (стр. 305–326), првобитно објављено у: *Крвна жртва. Трансформација једног ритуала*, уредник Биљана Сикимић, Балканолошки институт САНУ, Београд, 2008, стр. 37–56;

– Јован В. Јовановић: „Доња Јабланица. Етнографска и социолошка истраживања“ (стр. 327–462), првобитно објављено у: *Лесковачки зборник*, књ. XXI, Лесковац, 1981, стр. 165–189; *Лесковачки зборник*, књ. XXII, Лесковац, 1982, стр. 311–366;

– Драгутин М. Ђорђевић: „Грађа о насељима (Горње Трњане, Горње Синковце, Доње Синковце)“ (стр. 463–480), првобитно објављено у: *Лесковачки зборник*, књ. XX, Лесковац, 1980, стр. 223–232;

– Милорад Васовић: „Један пример млађег досељавања и прилагођавања Куча у Лесковачкој котлини“ (стр. 481–495), првобитно објављено у: *Гласник Српског географског друштва*, св. XXXVI, бр. 2, Београд, 1956, стр. 1–14;

– Сребрица Кнежевић: „Лебане – прилог проучавању варошица у Србији“ (стр. 497–528), првобитно објављено у: *Огледи. Зборник радова*, Београд, 1953, стр. 125–151;

– Јован В. Јовановић: „Пуста Река. Антропогеографска и социолошка истраживања“ (стр. 529–931), првобитно објављено у: *Лесковачки зборник*, књ. XV – додатак, Лесковац, 1975, стр. 1–138; *Лесковачки зборник*, књ. XVII – додатак, Лесковац, 1977, стр. 1–116.

– Милорад Васовић: „Неколико података о инверсним миграцијама у Србији“ (стр. 933–941), првобитно објављено у: *Зборник Матице српске*, серија природних наука, 7, Нови Сад, 1954, стр. 74–79;

– Вујадин Рудић: „Порекло становништва Житног Потока“ (стр. 943–947), првобитно објављено у: *Зборник радова*, св. XIX, Географски завод, Природно-математички факултет, Београд, 1972, стр. 117–119;

– Александар Дероко: „Кућа у Јабланици и Пустој Реци“ (стр. 949–974), првобитно објављено у: *Зборник Етнографског института САН*, књ. 1, Београд, 1950, стр. 309–315 + 20 табли са 30 слика;

– Борисав Челиковић: „Поговор: Истраживања Јабланице и Пусте Реке“ (стр. 975–119).

Опсежна студија Милоша Д. Луковића (1951), научног саветника Балканолошког института САНУ, о многољудним миграцијама из Црне Горе у периоду 1878–1912. године односи се на четири суседне предеоне

целине: Јабланицу, Пусту Реку, Топлицу и Добрич, које су биле знатно депопулизиване у ратовима 1876–1878. године (услед ратних миграција, претежно Арбанаса). Указано је на историјске претпоставке миграција у јужну Србију, не само из Црне Горе него и из других крајева, а на основу архивских података и законских решења подробно је анализирао однос власти према свим досељеницима и пребезима с турске територије.

Горњој Јабланици посвећене су посебне студије Добросава Ж. Туровића (1935–2018), историчара и публицисте из Лесковца, Милорада Васовића (1926–2005), географа и универзитетског наставника из Београда, и Милоша Д. Луковића (ови аутори потичу са подручја Горње Јабланице, из села Гајтана). М. Васовић је изложио резултате својих теренских истраживања (које је квалификовао као „претходне“), а приложио је и веома прегледну карту с географском распоредом досељеног становништва на подручју Горње Јабланице. Теренским истраживањем обухватио је такође арбанашку оазу у Горњој Јабланици, чему је посветио посебан рад. На основу теренских истраживања, М. Луковић је ономастички обрадио Гајтан, најпространије село у Горњој Јабланици: разјаснио је све топониме у селу (преко 800) и идентификовао све породице (број кућа, породична слава, порекло). У оквиру својих проучавања живота и обичаја становништва Јабланице, Сребрица Кнежевић, етнолог и универзитетски наставник из Београда, истражила је постанак и порекло становништва варошице Лебане, на „вратима“ Горње Јабланице.

Доњој Јабланици (предеоној целини у доњем току реке Јабланице, која чини сегмент Лесковачке котлине) посвећене су такође три студије теренских истраживача и добрих познавалаца ширег лесковачког краја: Јована В. Јовановића (1905–1992, рођен у Лесковцу), адвоката и публицисте из Лесковца, Драгутина М. Ђорђевића и Милорада Васовића. Ј. Јовановић је у опсежној студији изложио детаљне резулате својих етногеографских и социолошких испитивања насеља у Доњој Јабланици. Утврдио је да 25 од укупно 28 села представљају стара насеља, где су доминантни родови старинаца (насељени пре XIX века), а постоје само три нова села (Миланово, Петровац и Церница/Карађорђевац), чије је становништво досељено из других крајева после ослобођења од турске власти. Ј. Јовановић је разјаснио порекло свих родова у доњојабланичким селима, али није наводио њихове славе. Д. Ђорђевић је у мањем раду посебно обрадио три доњојабланичка села (Горње Трњане, Горње Синковце, Доње Синковце), која су најближа Лесковцу. М. Васовић је у мањем раду осветлио укорењивање у новоформираном селу Петровцу досељеника из племенске области Куча с почетка XX века.

На исти начин као и Доњу Јабланицу, Јован Ј. Јовановић је истражио и Пусту Реку, а резултате је саоштио у опсежној студији. Утврдио је да

је, за разлику од Доње Јабланице, ослобођењем од турске власти знатан део старих села у Пустој Реци остао без житеља услед ратних миграција Арбанаса. Та села (углавном у западним, припланинским деловима Пусте Реке) попуњавају досељеници с разних страна, понајвише из предела југоисточне Србије и Косовског Поморавља, а мањим делом из Црне Горе, Херцеговине, Баната и Срема. Образовано је и неколико потпуно нових села (Косанчић, Обилић, Дубрава, Зоровац, Савинац). Стариначких родова било је у селима у средишњим и источним деловима Пусте Реке, али су им се после ослобођења од турске власти придружили и бројни досељеници. Ј. Јовановић није бележио породичне славе ни у Пустој Реци. М. Васовић је у раду „о инверсном миграцијама у Србији“ заправо разјаснио настанак села Косанчића, коме су печат дали прво досељеници из Баната и Срема, а потом и из југоисточне Србије. В. Рудић је пажњу посветио Житном Потоку, у коме је и сам неко време радио. У овом пусторечком припланинском селу (које данас административно припада општини Прокупље) В. Рудић је идентификовао порекло родова насељених после ослобођења од турске власти. М. Луковић је описао обичај приношења крвне жртве („курбан“) на врху Петрове Горе (огранак планине Радан) и указао на његово порекло. На основу својих теренских истраживања, академик Александар Дероко, архитекта и универзитетски наставник, изложио је своја запажања о типовима кућа за становање и економских зграда у Јабланици и Пустој Реци у време (1947. године) када је традиционално народно градитељство било још витално у овим крајевима. Ова студија пропраћена је низом фотографија и скица (табли).

* * *

Књига *Дубочица* (укупно 972 стране) обухвата радове:

– Јован В. Јовановић, „Лесковачко поречје. Антропографска и социолошка студија“ (стр. 7–276), првобитно објављено у: *Лесковачки зборник,* књ. XII – додатак, Лесковац, 1972, стр. 1–90; *Лесковачки зборник,* књ. XIII – додатак, Лесковац, 1977, стр. 1–68;

– Јован В. Јовановић, „Лесковачко поље и Бабичка гора. Историјско-привредна и етнопогеографско-социолошка истраживања“ (стр. 277–765), првобитно објављено у: *Лесковачки зборник,* књ. XVIII – додатак, Лесковац, 1978, стр. 1–118; *Лесковачки зборник,* књ. XIX – додатак, Лесковац, 1979, стр. 1–183;

– Драгутин М. Ђорђевић, „Становништво Лесковачке Мораве“ (стр. 767–774), првобитно објављено у: „Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави“, *Српски етнографски зборник*, књ. LXX, *Живот и обичаји народни*, књ. 31, Београд, 1958, стр. 6–11;

– Драгутин М. Ђорђевић, „Ашани у лесковачком крају“ (стр. 775–799), првобитно објављено у: *Лесковачки зборник,* књ. XVII, Лесковац, 1977, стр. 207–222;

– Драгутин М. Ђорђевић, „Родовска заједничка земљишна својина“ (стр. 801–811), првобитно објављено у: *Лесковачки зборник,* књ. XXIV, Лесковац, 1984, стр. 359–364;

– Видосава Стојанчевић, „Печењевце у првим годинама после ослобођења“ (стр. 813–824), првобитно објављено у: *Лесковачки зборник,* књ. XV, Лесковац, 1975, стр. 109–115;

– Vladimir Petrović, „Zaplaće ili Leskovačko (u Srbiji). Narodni život i običaji. Lirske pesme“ (стр. 825–914), првобитно објављено у: *Zbornik za narodni život i običaje*, knj. V, JAZU, 1900, стр. 84–119, 253–297; knj. XIX, JAZU, Zagreb, 1914, стр. 176–182;

– Михаило М. Вељић, „Обичаји и веровања из Разгојне. Округ Врањски“ (915–918), првобитно објављено у: *Живот и обичаји народни*, књ. 14, *Различита грађа за народни живот и обичаје*, уредили Тихомир Р. Ђорђевић и Веселин Чајкановић, *Српски етнографски зборник*, књ. XXXII, Београд, 1925, стр. 395–396;

– Борисав Челиковић, „Поговор: Истраживања Лесковачког Поречја, Лесковачког Поља и Бабичке горе“ (стр. 919–972).

Приређивач Борисав Челиковић је истакао у поговору да предеоне целине Лесковачког поречја, Лесковачког поља и Бабичке горе не представљају заокружену природно-географску, етнографску и административну целину већ су само део средњовековне жупе Дубочице (тј. њено језгро), која је обухватала шири простор Лесковачке котлине. Стога је и ова књига едиције *Корени* понела назив *Дубочица*. На подручју Лесковачког поречја, Лесковачког поља и Бабичке горе налази се 96 насељених места, од којих 93 припада граду Лесковцу и 3 општини Дољевац (Дољевац, Кочане и Пуковац). Б. Челиковић констатује да су ови крајеви остали неистражени у склопу Цвијићевог пројекта истраживања насеља и порекла становништва српских земаља (мада се почетком XX века појавила вредна студија Владимира К. Петровића у издању ЈАЗУ у Загребу). Утолико су драгоценије студије локалних и преданих истраживача ширег простора Лесковачке котлине као што су Јован В. Јовановић и Драгутин М. Ђорђевић, који су се оглашавали на страницама Лесковачког зборника и других научних издања.

У опсежној студији о Лесковачком Поречју, предеоне целине претежно у доњем току реке Ветернице, Јован В. Јовановић је подробно обрадио природне одлике овог краја и његову прошлост, насеља, становништво, друштвени и привредни живот, развој просвете и културе. Посебно је анализирао физичке и психичке карактеристике становника Поречја, животне навике, религиозне и друге карактерне црте Поречана и особине

локалног говора. На крају је обрадио сва села Поречја, уз податке о родовима и њиховом пореклу (али није наводио и родовске славе). У још опсежнијој студији Јован В. Јовановић је на сличан начин обрадио подручја Лесковачког поља и Бабичке горе, која захватају источни сектор Лесковачке котлине. Посебно се осврнуо на старије фазе прошлости ове области (од праисторије до турског периода), као и на аграрно-правне односе у турском периоду. Овим студијама, као и о студијама о суседним крајевима (Доња Јабланица, Пуста Река и др.) Јован В. Јовановић се исказао као прави следбеник Цвијићеве антрпогеографске школе. Три краћа прилога Драгутина М. Ђорђевића (о животу и народним обичајима у Лесковачкој Морави; о номадским сточарима Ашанима, који су зимовали са стоком у лесковачком крају; о некадашњој родовској заједничкој земљишној својини у лесковачкој области, као и у Врањском Поморављу и у Пчињи) употпуњују наведене антропогеографске, привредно-историјске и социолошке анализе Јована В. Јовановића.

Опсежна студија Владимира К. Петровића (о коме нема биографских података) с почетка XX века о предеоној целини с двоструким називом – Заплање или Лесковачко – доноси мноштво података о народном животу и обичајима становника овог краја. Поред детаљне анализе свих чинилаца свакодневног живота и рада становништва, студија садржи и прецизне описе правних и друштвених обичаја какви су постојали у породичним задругама, у односима супружника, као и односима родитеља и деце, у родбинским односима и односима суседа, као и током породичних и локалних светковања, уз изврстан избор лирских песама. Кроз сакупљене кратке, пословичне исказе из народа, Михаило М. Вељић (1976–1954, родом из Дебра) исказао је обичаје и веровања становника села Разгојне, под Бабичком гором, где је једно време службовао овај учитељ. Био је и вредан истраживач разних предела на територији данашње Србије и (Северне) Македоније.

* * *

Наведеним студијама и радовима у књигама 27, 36, 37, 40. и 41. из серије *Корени*, уз књиге 38. и 39. посвећене Врањском Поморављу, успешно је заокружена је историјско-етнографска и антропогеографска слика о насељима, пореклу становништва и обичајима широке области око средњег тока Јужне Мораве, коју данас најчешће означавамо као Југ Србије.

Милош Луковић

IN MEMORIAM

ДЕСАНКА КОСТИЋ

Десанка Костић рођена је 1934. године у Цекавици. Основну школу завршила је у месту рођења, Вишу мешовиту гимназију у Лесковцу, а Филозофски факултет, група археологија у Београду. У Народном музеју од 1. новембра 1957. до 31. марта 1958. године ради волонтерски. У стални радни однос примљена је 1. јуна 1959. године, одмах по дипломирању. Бавила се археологијом и објавила је више радова у Лесковачком зборнику и локалној штампи. Она је први музејски стручњак са високом школском спремом, а одмах после ње, 1. септембра 1959. године, примљена је и Радмила Стојановић, кустос етнолог, а октобра 1959. године за директора је изабран Хранислав Ракић, историчар.

Са пријемом нових стручних кадрова године 1961-1965, по свему судећи, представљају у историји музеја период новог полета, који се огледа у савлађивању многих тешкоћа (простор, стручна обрада музејских предмета, финансије и др). Због тога се пришло окупљању сарадника и пријатеља Музеја који су својом активношћу знатно допринели развоју ове установе. Са доласком Десанке Костић формирано је археолошко одељење и у њему три збирке: праисторијска, античка и средњовековна, и те збирке су стално обогаћиване новим предметима, било ископавањем или рекогносцирањем терена. Продужена је сарадња са Археолошким институтом САНУ и Народним музејом у Београду. Није ни једног тренутка, и поред недостатака финансијских средстава, занемарен теренско-истраживачки рад, док је рад у самом Музеју текао континуирано већ по природи посла. За теренско-истраживачки рад била је задужена Десанка Костић која је то стриктно радила у границама могућности. По правилу, пожртвовање није изостало, поготово када је реч о ископавањима на Царичином граду где се радило по месец дана а екипу су чинили Ђорђе Мано Зиси, руководилац, др Невенка Петровић-Спремо, архитекта, а из Музеја Десанка Костић и Хранислав Ракић. Од 1961. до 1965. године откопан је читав комплекс у јужном делу града, и то на простору између доњоградске базилике и средње капије.

Поред рада на терену, Десанка Костић је приређивала изложбе, једна од таквих је: “Експонати са римске некрополе у Малој Копашници”. Приређивала је изложбе по школама и држала предавања о археолошким

налазима у нашем крају. Предавања су јој била веома прилагођена за узраст и радо су праћена.

На иницијативу Среског одбора СУБ НОР-а у сарадњи са Народним музејом направљен је елаборат за изградњу нове зграде за потребе Народног музеја и Среског и Општинског одбора Савеза бораца НОР-а. Међутим, уз сталну подршку кустоса Десе и Радмиле успели смо да се у последњој фази изборимо да цела зграда буде за потребе музејске службе. Са решавањем просторија одмах је требало да се сачини елаборат за сталну музејску поставку.

Захваљујући Историјском музеју Србије и кустосима Народног музеја у Лесковцу, приређена је стална музејска поставка на веома солидно и брижљиво урађеног синопсису изложбе која је обухватала период од праисторије до завршетка Другог светског рата. Тај синопсис је имао све одлике научног рада, јер су њиме обухваћени сви значајни догађаји и све вредније појаве у историји и народном животу града Лесковца и околине, тако да је поставка Музеја била заиста комплексна, обухватна и прегледна. Кроз одељења музеја омогућено је упознавање са целокупном историјом ових простора Србије, јер је посетилац, у веома прикладном облику, могао да стекне увид у његов многовековни развој. Томе је допринела и Десанка Костић, као члан екипе у раду на сталној музејское поставци.

Деса Костић у опхођењу са колегама и колегиницама била је веома присна и поштована. Била је веома стрпљива приликом вођења посетилаца кроз сталну музејску поставку. Својом ведрином и духовношћу увек је уносила расположење код присутних и увек се старала да сваком притекне у помоћ. Због тога ће је се колеге и колегинице и пријатељи и сарадници сећати у најлепшој успомени.

Са др Славенком Ерцеговић-Павловић објавила је више радова у *Лесковачком зборнику*: “Рекогносцирање археолошких локалитета средњевековног обележја у околини Лесковца и околини”, Лесковачки зборник XVII, 1979; “Рекогносцирање археолошких локалитета средњевековног обележја у околини Лесковца”, Лесковачки зборник XVIII, 1978; “Рекогносцирање и сондирање локалитета Горње Јабланице, Пусте реке и Заплања”, Лесковачки зборник XIX; “Рекогносцирање лесковачког подручја”, Лесковачки зборник XX, 1980; “Рекогносцирање археолошких локалитета лесковачког подручја”, Лесковачки зборник XXIV, 1984.

Са Славенком објавила је и књигу *Археолошки споменици и налазишта лесковачког краја*, Београд 1988. Уздање Народног музеја у Београду и Народног музеја у Лесковцу.

Цео радни век је провела у Народном музеју у Лесковцу, била је радна, скромна и ненаметљива.

Хранислав Ракић

САРАДНИЦИ У ОВОМ БРОЈУ:

1. Проф. др Ирена Љубомировић
ванредни професор на Департману за историју Филозофског факултета у Нишу
irena.ljubomirovic@filfak.ni.ac.rs

2. Др Марија Митић
Либијско-арапска школа, Амбасада Либије
marymitic@hotmail.com

3. Александар Миљковић, МА
историчар, докторанд Филозофског факултета Универзитета у Нишу
bojan.scp@gmail.com

4. Бојан Панић, МА
историчар, докторанд Филозофског факултета Универзитета у Нишу
bojan.scp@gmail.com

5. Проф. др Славиша Недељковић
редовни професор на Департману за историју Филозофског факултета у Нишу
slavisa.nedeljkovic@filfak.ni.ac.rs

6. Доц. др Урош Шешум
доцент на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду
sesumIII@hotmail.com

7. Др Мирослав Радивојевић
научни сарадник Одељења за историју Филозофског факултета у Београду
mirrad88@gmail.com

8. Др Иван Бецић
виши научни сарадник Института за српску културу Приштина/Лепосавић
becic89@gmail.com

9. Данијела Симић
виши архивист, историчар, Историјски архив Лесковац,
simiceva1976@gmail.com

10. Др Василије Драгосављевић
научни сарадник Историјског института Београд
v.dragosavljevic@yahoo.com

11. Др Божица Славковић Мирић
виши научни сарадник Института за новију историју Србије, Београд
bozica.slavkovic@gmail.com

12. Доц. др Дејан Антић
Доцент на Департману за историју Филозофског факултета у Нишу
dejan.antic@filfak.ni.ac.rs

13. Проф. др Момчило Павловић
научни саветник Института за савремену историју, Београд
momcilocpavlovic@gmail.com

14. Немања Митровић, МА
Докторанд, Филозофски факултет, Београд
nmitrovic3@gmail.com

15. Др Бојан Симић
виши научни сарадник Института за новију историју Србије, Београд
smcbjn@yahoo.com

16. Проф. др Драга Мастиловић
ванредни професор Филозофског факултета Универзитета у Источном Сарајеву
dragamastilovic@yahoo.com

17. Проф. др Татјана Вулић
редовни професор на Департману за комуникологију и новинарство Филозофског факултета у Нишу
tatjana.vulic@filfak.ni.ac.rs

18. Доц. др Невен Обрадовић
доцент на Департману за комуникологију и новинарство Филозофског факултета у Нишу
neven.obradovic@filfak.ni.ac.rs

19. Мирјана Савић
музејски саветник-историчар, Народни музеј Краљево
mirjana.savic@nmkv.rs

20. Немања Трифуновић
кустос-историчар, Народни музеј Краљево
nemanja.trifunovic@nmkv.rs

21. Др Ратомир Миликић
виши научни сарадник Института за савремену историју, Београд
rasamilikic@gmail.com

22. Др Љубинка Шкодрић
виши научни сарадник Института за савремену историју, Београд
lj.skodric@gmail.com

23. Предраг Стојковић,
архивист, Историјски архив „31. јануар“ Врање
pedjavr76@gmail.com

24. Радосав Туцовић, МА
Докторанд, Филозофски факултет, Београд
radosav.tucovic@gmail.com

25. Др Немања Девић
научни сарадник Института за савремену историју, Београд
nemanjadevic4@gmail.com

26. Маја Станојловић, МА
самостални истраживач, Неготин

27. Др Милутин Д. Живковић
научни сарадник Института за савремену историју, Београд
mzivkovickv@gmail.com

28. Др Раде Ристановић
научни сарадник Института за савремену историју, Београд
raderistanovic@hotmail.com

29. Јелена Вукчевић, МА
кустос-историчар, Музејска збирка, Трстеник
jelenavukcevic@yahoo.com

30. Др Небојша Стамболија
научни сарадник Института за савремену историју, Београд
nstambolija@gmail.com

31. Др Игор Вукадиновић
научни сарадник Балканолошког института САНУ
vukadinovicigor3@gmail.com

32. Др Ивана Весић
научни сарадник Музиколошког института САНУ
distinto_differente@yahoo.com

33. Др Коста Николић
научни саветник Института за савремену историју, Београд
kostasnikolic@yahoo.com

34. Др Љубиша Деспотовић
научни саветник Института за политичке студије, Београд
despotlj@stcable.net

35. Вања Глишин, МА
истраживач сарадник Института за политичке студије, Београд

36. Проф. др Мирољуб Радојковић
редовни професор Факултета политичких наука у Београду
miroljub.radojkovic@fpn.bg.ac.rs

37. Проф. др Зоран Јевтовић
редовни професор Филозофског факултета у Нишу
zoran.jevtovic@filfak.ni.ac.rs

38. Др Јелена Андоновски
виши библиотекар, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Београд
andonovski@unilib.rs

39. Др Драгомир Бонџић,
научни саветник Института за савремену историју, Београд
dragomirbondzic@yahoo.rs

Лесковачки зборник
књ. LXI

***

Издаје
Народни музеј Лесковац

***

За издавача
Мира Ниношевић

***

Одговорни уредник
Доц. др Дејан Антић

***

Технички уредник, корице
мр Никола Марковић

***

Лектор
Живојин Тасић

***

Прелом
Владимир Тасић

***

Терција, Бор

***

Тираж: 500 примерака

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

08

ЛЕСКОВАЧКИ зборник = Leskovački zbornik / одговорни уредник доц. др Дејан Антић. - 1961, 1- . - Лесковац : Народни музеј, 1961- (Терција, Бор). - 25 cm

Годишње.
ISSN 0459-1070 = Лесковачки зборник
COBISS.SR-ID 4022274